

Українська академія історичних наук
Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України
при Кам'янець-Подільському національному університеті
імені Івана Огієнка
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Вінницька обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

Сергій ГАЛЬЧАК

**ПОДІЛЛЯ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1939 – 1945)**

Вінниця
2018

ББК 63.3 (4УКР – 4ВІН)624
УДК 94(477.44) «19»
Г 17

Рецензенти:

О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України;

Л. В. Баженов, доктор історичних наук, професор, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка;

Ю. В. Телячий, доктор історичних наук, професор (м. Київ);

С. В. Стельникович, доктор історичних наук, доцент (Житомирський державний університет імені Івана Франка);

Ю. А. Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Сергій Гальчак. Поділля в роки Другої світової війни (1939 – 1945): Монографія. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. – 656 с.

У монографії досліджуються події, які відбувалися на теренах Поділля в роки Другої світової війни, внесок подолян у Перемогу.

Для широкого кола читачів.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка
(протокол № 4 від 25 травня 2017 р.),
Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 21 від 29 червня 2017 р.)*

ISBN 978-966-2696-69-4

© Сергій Гальчак, 2018

© ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018

ЗМІСТ

<i>Анатолій Олійник, Павло Каленич. Правда про війну</i>	5
Вступ	7
1. Історіографія, археографія та джерельна база дослідження	9
1.1. Стан наукового опрацювання теми	9
1.2. Археографічні видання	27
1.3. Архівні та інші джерела дослідження	39
2. Кривавий початок війни	49
2.1. Витоки світової трагедії	49
2.2. Мобілізаційні заходи, гуманітарна катастрофа більшовицької системи	61
2.3. Поразки Червоної армії	70
2.4. Від ситуативних союзників до ворогів гітлерівської імперії	78
3. Німецький окупаційний режим на Поділлі	92
3.1. Встановлення нацистського окупаційного режиму: адміністративно-територіальний устрій на територіях, захоплених німецькими загарбниками	92
3.2. Колабораціонізм	99
3.3. Нацистські надсекретні об'єкти «Вервольф», «Штайнбрух», «Гегевальд»	106
3.4. Трагедія військових бранців	129
3.5. Кривавий терор проти мирного населення	134
3.6. Холокост	145
3.7. Голод та хвороби як засоби знелюднення «життєвого простору»	153
3.8. Духовне пригнічення населення	162
3.9. Грабіжницька сутність «нового порядку»	171
3.10. Новітні раби	186
3.11. Насильницька мобілізація людських ресурсів Поділля на нацистську каторгу	193
3.11.1. Особливості початкового етапу «вербувальної» кампанії	193
3.11.2. «Полювання за черепами»: реалізація першої та другої «програм Заукеля»	202
3.11.3. Нацистський геноцид на Поділлі	215
3.12. Колонізаційні проекти окупантів	228

3.13. Пропагандистський фронт нацистської окупаційної влади	233
3.13.1. Засоби масової інформації як інструмент ідеологічно-пропагандистського впливу на поневолене населення	233
3.13.2. Релігійна політика гітлерівських загарбників	242
3.13.3. Інші форми антирадянських кампаній	251
4. Політика румунської окупаційної влади у Північній «Трансністрії»	265
4.1. «Румунізація» загарбаних територій	265
4.2. Свавільля та насильство сателітів Райху	274
4.3. Грабіжницька сутність колоніальної експансії	281
4.4. Відмінності у поглядах та діях партнерів по розбою	291
5. Рух Опору в Подільському краї	302
5.1. Діяльність партійно-комсомольського підпілля, антифашистських організацій і груп	302
5.2. Подвиги юних героїв	319
5.3. Боротьба радянських партизанів	325
5.4. Підпільна організаційно-пропагандистська діяльність сил національно-визвольного спрямування	364
5.5. Збройна двофронтowa боротьба націоналістичного підпілля, партизанського повстанського руху	378
6. Визволення Поділля від нацистських загарбників	394
6.1. Зимовий наступ радянських військ	394
6.2. Весна визволення	402
6.3. Масовий подвиг воїнів-визволителів на подільській землі	436
6.4. Внесок антифашистів – громадян зарубіжжя	460
7. Героїзм подолян	472
7.1. Подвиг цивільного населення	472
7.2. Безсмертні подвиги Героїв	500
7.3. Ратна доблесть повних кавалерів ордена Слави	542
7.4. Коли Вітчизна дорожча за життя... ..	573
Висновки	587
Джерела та література	599

ПРАВДА ПРО ВІЙНУ

Анатолій ОЛІЙНИК,
голова Вінницької обласної ради

Павло КАЛЕНИЧ,
депутат Вінницької обласної ради

Війна – це не лише триумф і радість переможців, а й незбагненно велика кількість жертв, пролітої крові, руйнувань, скалічених доль, понівеченого життя цілих народів. Це й безприкладний подвиг героїв, масова відвага та мужність захисників Вітчизни, їхня слава та пам'ять про них. Це і зачасний біль та сльози солдатських вдів, дітей-сиріт, і незагойні рани інвалідів, психологічний стрес, який закарбувався на все життя. Це і розпач, тривоги, безглузді втрати, і віра у те, що жахіття врешті закінчатся і настане той день, коли знову ласкаво світитиме сонце, безтурботно щебетатимуть у лузі птахи, а довкола торжествуватиме мир. Війна багатогранна.

Не стала винятком і найтрагічніша в історії людства Друга світова війна. Вона не обминула жодну українську родину, як і родини представників інших національностей, чорним крилом накрила миролюбних працелюбів-подолян, яким довелося зазнати усіх жахів нацистської окупації, які мужньо захищали рідну землю, героїчно визволяли від коричневої чуми поневолений світ. У кожній оселі живе пам'ять про близьких і рідних, котрі загинули на ній чи зазнали тяжких мук у той безжальний час.

Про неї повідано чимало. Але далеко не все. У минулі радянські часи було створено ідеологічні штампи, на основі яких усі, хто писав про війну, мимоволі мали створювати міфи. Відповідно до цих ідеологічних лекал, що спотворювали реальну дійсність, насамперед, належало вказувати на переваги соціалістичного ладу, керівну роль компартії, винятковий талант полководця «батька усіх народів», «наймудрішого у світі» тов. Сталіна, сумлінних виконавців його волі. Головними були перемоги, нищівні поразки ворогів. А те, що не вписувалося у цю схему, – реальні труднощі війни, фатальні прорахунки радянського керівництва напередодні та на початковому етапі гітлерівської агресії, мільйони невинуватих жертв та трагедії цілих народів, багато іншого «незручного» фактажу, – вважалося випадковим, таким, що не варте уваги.

До визначених беззастережних ідеологічних штампів належали героїчна оборона чи наступ радянських військ, трудовий героїзм у радянському тилу, масова боротьба партизанів і підпільників з окупантами, клеймування «прислужників ворога – українських буржуазних націоналістів». Як усе відбувалося насправді, нікого особливо не мало цікавити. Тому спотворення справжньої історії радянсько-німецької війни мають не поодинокий чи локальний, а системний характер.

«Є дві правди, – писав 18 листопада 1942 р. у своєму щоденнику Олександр Довженко, – одна дійсна, реальна правда. Друга – вигадана, неіснуюча, така, якою її хотіли б бачити. Вона вважатиметься за дійсну, а дійсна – за ворожий наклеп».

Нині інший історичний період. Відійшов у минуле імперський Радянський Союз. Україна здобула омріяну століттями державну незалежність. Для дослідників відкрився доступ до утаємниченого масиву архівних джерел, розірвано, нарешті, пута політико-ідеологічних застережень. Тому настав час сказати правду про війну, поглянути на причини та трагічний перебіг трагедії світового масштабу із позицій реальної істини.

Успішною спробою на цьому шляху є дане монографічне дослідження подільського науковця, доктора історичних наук, члена-кореспондента Української академії історичних наук, керівника Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, професора кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Сергія Гальчака.

Сподіваємось, що воно зацікавить не лише науковців та краєзнавців, але й широкий загал читачів.

ВСТУП

Друга світова війна не має собі рівних за нелюдською жорстокістю, кількістю жертв як серед військовослужбовців, так і цивільного населення. Вона обірвала життя десятків мільйонів людей, стільки ж – покалічила. Її трагічне відлуння відчуватиметься ще досить довго. Особливо в Україні, де пролито стільки безневинної крові та гірких сліз, спричинено стільки горя, зокрема, на Поділлі, під яким у цій праці розуміється територія сучасних Вінницької та Хмельницької (до 1954 року – Кам'янець-Подільської) областей, а також Монастирищенського району Черкаської області, який до 1954 року перебував у складі Вінниччини.

Назва населених пунктів та адміністративно-територіальний поділ – на 1941 – 1944 рр. – час нацистської окупації регіону.

Встановлений у ньому гітлерівськими загарбниками та їхніми сателітами окупаційний режим, без перебільшення, був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на колонізацію, нещадне економічне пограбування, анексування всього Подільського краю, ліквідацію в ньому будь-яких ознак національної державності, культури та духовності, а розташування тут нацистських надсекретних об'єктів – ставки А. Гітлера «Вервольф», штабного комплексу люфтваффе «Штайнбрух» (ставка Г. Герінга), низки вищих військових установ робило режим ще більш жорстоким, людиноненависницьким.

У вихорі Другої світової війни органічно переплелись героїчне і драматичне, звияга й жертвність, переможні реляції та гіркота поразок. Розколотий за політичними й ідеологічними вподобаннями народ України (у його складі й подоляни) піднявся на боротьбу не лише за свою свободу, а й за право на гідне існування інших народів, зробив надзвичайно великий внесок у перемогу над нацизмом.

Події воєнного лихоліття та нацистський окупаційний режим уже десятиліттями є об'єктом наукових історичних досліджень, а також полем гострого ідеологічного й політичного протистояння, що особливо проявилось на «пострадянському просторі».

В Україні тематичні дослідження значно активізувалися останнім часом. Вони зумовлюються не лише непересічною науковою актуальністю, пов'язаною із необхідністю заповнити об'єктивним історичним змістом прогалини, «білі лакуни» в загальній картині велелюдної трагедії, а й сприймаються як важливе соціальне замов-

лення, оскільки українське суспільство прагне осмислити справжню, позбавлену радянських ідеологічних міфів і кліше історію періоду Другої світової війни, є важливою умовою декомунізації, цивілізованого європейського розвитку Української держави.

Об'єктивне та всебічне осмислення історичної доби, чому сприяє доступ до архівних документів, напрацювань світової історичної науки, що відкрився після розпаду СРСР, який дає можливість виявити невідомі факти, піддати їх науковому аналізу на нових методологічних засадах, вільних від ідеологічних лекал, – це також дієвий компонент утвердження України як незалежної держави, демократизації та гуманізації її суспільно-політичного життя.

Отже, опираючись на базові принципи історичного пізнання (історизму, науковості, об'єктивності, системності, всебічності, критичного підходу до аналізу джерельного матеріалу), використовуючи проблемно-хронологічний, структурно-системний, порівняльно-системний, порівняльно-історичний, статистично-аналітичний та інші загальнонаукові та спеціально-історичні методи, перегорнемо відомі й невідомі сторінки історії Вінниччини та Хмельниччини доби нацистського нашестя.

Знати правду – завжди на часі. Завжди – актуально.

1. ІСТОРИОГРАФІЯ, АРХЕОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Стан наукового опрацювання теми

Про Другу світову війну написано чимало. Різні її аспекти, періоди були предметом уваги вітчизняних та зарубіжних учених.

У колишньому Радянському Союзі з політико-ідеологічних причин про неї йшлося як про Велику Вітчизняну війну, відлік якої започатковувався 22 червнем 1941 р. Про трагічну осінь 1939-го згадувалося значно менше, що було характерним й для Української РСР.

Дослідження нацистського окупаційного режиму в Україні розпочалося ще в період ведення бойових дій Червоної армії проти Вермахту. Українські історики, діячі культури К. Гуров, О. Глухий, О. Довженко, К. Дубина впродовж 1942 – 1943 рр. опублікували низку розвідок, у яких на конкретних прикладах розкрили цілі, завдання окупаційного режиму на території України, викрили злочини, вчинені гітлерівцями проти мирного населення в економічній та культурній сферах (Гуров К. «Фашистський розбій на Україні» [89], Глухий О. «Німецькі фашисти – люті вороги українського народу» [80], Довженко О. П. «Не хазяйнувати німцям на Україні» [97], Дубина К. К. «Варвари двадцятого віку» [100]) [318, с. 4]. Аналогічними були й розвідки С. Галаджієва «Что происходит в оккупированных областях Украины» [51], З. Шульги «Борьба украинского крестьянства против немецких загарбников» [299].

Пізніше з'явилися інші праці. Причому кожне дослідження містило рельєфну позначку часу, оскільки виконувалось у різних конкретно-історичних умовах, що зумовлювали не лише спрямованість наукового пошуку, але й типи та форми опублікованих видань, їхній зміст і функціональну призначеність, ідеологічне навантаження. Саме домінуючі ідеологічно-кон'юнктурні кліше призводили до свідомого возвеличування одних аспектів війни та замовчування інших, насичення робіт елементами суб'єктивізму.

Досить показова у цьому плані перша велика узагальнююча праця подій Другої світової війни на території СРСР – книга Й. В. Сталіна «О Великой Отечественной войне Советского Союза» [272]. Хоч йому, як нікому іншому, було відомо про причини нищів-

них поразок, яких зазнала Червона армія у 1941 – 1942 рр., про рахунків радянського керівництва напередодні і в початковій стадії війни, про численні інші трагічні сторінки, в праці про них не обумовлено й словом, як і не сказано про величезні людські втрати на фронтах та, в результаті нацистської окупації, – значної частини країни. Скрізь домінує бравурний тон, всюди перемоги, здобуті завдяки «керівній ролі» «провідної» у суспільстві сили – більшовицької партії. З моменту виходу книга «вождя народів» стала основним «документом» ідеологічної інтерпретації подій війни.

У післявоєнний час в радянській історіографії чітко сформувалося коло «незручних» для офіційної ідеології тем, які фактично були закритими для об'єктивного вивчення упродовж десятиліть. «Йдеться, перш за все, про теми, пов'язані з причинами трагічного розвитку подій на фронтах у 1941 р., колаборацією та депортацією кримських татар і мешканців західноукраїнських земель, виживання цивільного населення в часи окупації, діяльністю ОУН та УПА тощо» [431]. «Незручні» для комуністичного режиму сюжети або замовчувалися, або, як у випадку із діяльністю українського самостійницького руху, усіяно подавалися у винятково вигідному для офіційної ідеології руслі з тенденційним підбором фактів та ідеологічних кліше на зразок «бандити», «українські буржуазні націоналісти», «німецько-українські націоналісти» [275, с. 10 – 11]. «Першість» у таких «дослідженнях» належить брошурі Д. Мануїльського «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини» [188].

В кінці 1940-х – на початку 1950-х років з'явилися перші узагальнюючі напрацювання, зокрема, дослідження І. Мінца «Великая Отечественная война Советского Союза» [195], М. Вознесенського «Военна економіка СРСР в період Вітчизняної війни» [45], І. Анісімова, Г. Кузьміна «Великая Отечественная война Советского Союза 1941 – 1945» [4]. Однак вони теж відзначалися помітною односторонністю – акцент робився на бойових діях на радянсько-німецькому фронті, висвітленні руху Опору, ролі у здобутій над ворогом перемозі партії більшовиків. Поділля у них навіть не згадувалося.

Не позбавлена ідеологічної зашореності й праця М. І. Супруненка «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945 рр.)» [282], яка вийшла уже після смерті Сталіна, коли в країні пролунала перша критика «культу особи». Однак у порівнянні з працею очільника радянської держави та згаданими вище, вона більш об'єктивна, охоплює досить значну кількість проблем історії України періоду воєнних років. У ній, зокрема, вперше зробле-

на спроба проаналізувати результати мобілізації сил українського народу в початковий період війни, детально відображені оборонні бої радянських військ під Києвом і Одесою, на Донбасі та під Севастополем і участь у них населення України, процес перебазування промислових об'єктів України на Урал, інші регіони РРФСР, у середньоазіатські союзні республіки. Певна частина роботи присвячена розкриттю нацистського окупаційного режиму, героїчної боротьби з ним радянських людей, у тому числі українців, визволенню території республіки Червоною армією.

Найбільшими науковими доробками радянських учених-істориків, присвячених темі агресії нацистської Німеччини проти СРСР та боротьби наших співвітчизників із загарбниками, визволення від гітлерівців територій СРСР, європейських країн, стали видані в 60-х – 70-х роках ХХ століття 6-томна «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг.» [358] та 12-томна «История второй мировой войны, 1939 – 1945» [360]. Подіям Другої світової війни присвячені також книга 1-а 5-го тому шеститомної «Истории Коммунистической партии Советского Союза» [362] та десятий том дванадцятитомної «Истории СССР с древнейших времен до наших дней» [366], деякі інші праці.

Їх вирізняє фундаментальність викладу, академізм, повнота висвітлення низки аспектів війни, зокрема боротьби з окупантами на радянській землі та визволення Червоною армією поневолених народів Європи із нацистського ярма. Фрагментарно, в контексті звільнення від гітлерівців Правобережної України, йдеться також про визвольні бої на теренах Поділля. Однак обділено увагою не вигідні з ідеологічної точки зору теми, скажімо, насильницьке вигнання населення з окупованих територій як дешевої робочої сили для потреб Райху. Так, в «Истории второй мировой войны» про це обумовлено буквально декількома словами. В тодішніх умовах «холодної війни» сильнішими від історичної правди було ідеологічне застереження, котре зводилось до того, що радянські люди, які внесли вирішальний внесок у Перемогу, не могли працювати на ворога... Взагалі, сама постановка питання використання трудових ресурсів зі Сходу, в т. ч. з України (Поділля), для задоволення військово-економічних потреб гітлерівської Німеччини суперечила відомій партійно-ідеологічній аксіомі про «всеохоплюючий патріотизм радянського народу».

Аналогічне можна сказати і про тритомник «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.» [426] та сьомий том «Історії Української РСР» [368], що озаглавлені

ний «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945)».

Історія боротьби населення України проти нацистських загарбників висвітлюється у цих виданнях як невід’ємна складова частина боротьби всього радянського народу проти ворога. Вона викладається згідно з періодизацією, що склалася в радянській історіографії: перший період війни – 22 червня 1941 р. – листопад 1942 р.; другий – листопад 1942 р. – грудень 1943 р. – період докорінного перелому; третій – 1944 – 1945 рр. – завершальний період війни.

Більш конкретно про опір ворогові на території України (Поділля), зокрема про збройну боротьбу партизанських загонів, діяльність партійно-комсомольського підпілля повідомляється в дослідженнях П. Т. Тронька «Безсмертя юних» [288], «Подвиг твоїх батьків» [289], В. Клокова, І. Кулика, І. Слінька «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» [138], В. Мольченка, М. Петрова «Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни» [200], І. Стафійчука «Комсомол України в партизанському русі: Політична робота серед населення окупованих районів» [274], дисертаціях Л. Будьонної (Вінниця) «Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей» [309], М. Бабія (Вінниця) «Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944 р.)» [308], у його (в співавторстві з В. Кравчуком) путівнику «Партизанськими стежками Вінниччини» [8], наукових роботах С. Гуменюка «Проскурівське підпілля» [89], А. Доманка, М. Сбойчакова «Шепетовские подпольщики» [97] та ін. Автори праць переконливо доводять, що народні месники та підпільники своєю героїчною боротьбою завдали ворогові відчутних втрат, серйозно дезорганізували його тил.

У той же час не можна не помітити певної заангажованості деяких робіт, насамперед, згадуваних дисертаційних. Вони зорієнтовані лише на показ героїки, радянського патріотизму, возвеличення суспільно-економічної та політичної системи, що протистояла кривавим гітлерівським супостатам, авангардній ролі в житті радянського суспільства комуністичної партії. Разом з тим не можна дорікати авторам в упередженій необ’єктивності, бо ж відомо, що стихійно зростаючий протест та опір населення політичним, економічним та іншим заходам окупантів не зміг би самостійно похитнути

позицію загарбників, якби антифашистський рух Опору не набув організованих форм.

Об'єктивне бачення місця та ролі підпільно-партизанського руху в період нацистської окупації висвітлено в науковій статті О. Лисенка «Людський фактор Перемоги» [176]. В ній наголошується, що крім суто військових завдань, цей рух відіграв важливу морально-психологічну функцію: з одного боку засвідчив волю населення окупованих територій до організованого супротиву «новому порядку», а з другого – підтримав у людей переконання у справедливому, визвольному характері війни. До того ж, на окупованих землях народні месники були єдиними носіями радянської ідеології, через яких здійснювався зв'язок із «Великою землею».

Тоді ж з'явилися академічні праці, в яких історики з позицій радянської ідеології висвітлювали нацистську політику в промисловості, сільському господарстві, культурі, використання українців на примусових роботах в Райху. Це, насамперед, наукові доробки М. Загорулька, А. Юденкова «Крах плану «Ольденбург»...» [113], С. П. Лаути «Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни» [175], М. В. Ковалю «У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє зброя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів» [140], «У горнилі війни (співдружність українського народу з братніми народами СРСР в роки Великої Вітчизняної війни)» [141], І. Слинська «Угон населення України в фашистское рабство» [260] та ін. Зокрема, вартісність праці І. Слинська полягає в тому, що вона була чи не першою в колишньому Радянському Союзі науковою розвідкою, присвяченою безпосередньо проблемам депортації мирного населення з окупованих гітлерівцями територій. Учений доводить, що, насильно вивозячи людей на каторгу в Німеччину, нацисти переслідували мету:

а) забезпечити зростаючу потребу в робочій силі та заставити мільйони іноземних робітників брати участь у війні на боці нацистської Німеччини, проти власних країн;

б) знищити чи ослабити народи так званої «нижчої раси»;

в) обезлюднюючи загарбані радянські території, підготувати умови для переселення сюди нових господарів – німецьких панів.

Свої висновки він вдало аргументує архівними джерелами, невідомими до того фактами.

Відтоді тема насильницького вивезення наших співвітчизників на нацистську каторгу стає предметом наукової уваги дослідників. У 1979 р. вийшла друком монографія М. В. Ковалю «Боротьба населення України проти фашистського рабства» [139]. У ній автор ре-

тельно досліджує трансформацію форм і методів людиноненависької політики гітлерівців у тісній взаємозалежності від становища на фронті, простежує комплекс злочинних заходів окупантів, до яких вони вдалися з метою максимального використання людських ресурсів на загарбаних територіях, насамперед, в Україні, в інтересах німецької військової промисловості, детально аналізує систему каторжної праці. Осмислюючи трагічні результати масової депортації мирних громадян, учений робить висновок, що вона була проявом відвертого геноциду проти слов'янських народів, злочинним механізмом обезлюднення тимчасово захоплених територій.

Суспільно-політичні поцеси другої половини 80-х років ХХ ст. у період задекларованих «перебудови та гласності» призвели до деякої переоцінки попередніх здобутків радянської історіографії, подальшої розробки існуючих та започаткування нових напрямків досліджень. Перед дослідниками відкрилась можливість торкнутися окремих «білих лакун» в історії війни. В першу чергу, проблем, пов'язаних із висвітленням трагізму її початкового етапу [166; 211], помилок Сталіна [102]. Почали з'являтися публікації, в яких переглядалися дані щодо загальної кількості загиблих [152; 197; 268; 269], військовополонених [32; 226].

У плані дослідження питань повернення на Батьківщину колишніх військовополонених та «остарбайтерів» фактично єдиною в Радянському Союзі науковою публікацією стала насичена статистичним фактажем стаття В. Земскова «К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг.» [115]. Вона цікава новизною теми, багата фактологічною базою, але в той же час містить чимало штампів, що мало чим відрізняються від ідеологізмів періоду «холодної війни».

Загалом, значна кількість публікацій тієї пори не виходила за межі «класичних» концептуальних та методологічних підходів комуністичної історичної доби [275, с. 15].

Серед напрацювань учених української діаспори на особливу увагу заслуговує монографія В. Косика «Україна і Німеччина в другій світовій війні» [306]. Насамперед тим, що у ній порушено власне українську проблематику. Об'ємна за розміром, глибока за змістом, робота розкриває загальну мету та практичні дії націонал-соціалістів Німеччини щодо України, неадекватність нацистської політики «чистоти вищої раси» та «реального стану речей».

Чимало місця в ній відведено руху Опору на західноукраїнських землях, діяльності похідних груп та збройних загонів Організації

Українських Націоналістів (бандерівців), котрі проникли й на Поділля.

Порушує він й згадувану тему депортації українського населення на каторжні роботи в нацистський Райх, аналізує методи «вербувальної» кампанії, форми протидії насильницькій депортації, включаючи партизанську боротьбу. Зокрема, використовуючи документи Нюрнберзького трибуналу та джерела з німецьких архівів, дослідник визначив причини, що спонукали німецьке керівництво вдатися до насильницького набору робітників, з'ясував за участю яких саме вищих керівників Німеччини проводилася депортація, які обставини зумовлювали її інтенсивність. Окремо автор зупинився на факті занепокоєння методами мобілізації з боку командирів німецьких військових частин та керівників промислових підприємств, наголошуючи на тому, що саме необачне та жорстоке поводження з цивільним населенням сприяло зміні його ставлення до німецької військової присутності в бік негативного, а отже, в значній мірі ініціювало активізацію націоналістичного та радянського руху Опору.

Грунтовний науковий аналіз примусової праці співвітчизників у Райху та окупованій Європі, їхнього цілковитого безправ'я та рабського становища представлений в роботі М. Марунчака «Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборих» [191].

Загалом же, українська еміграційна (західна) історіографія Другої світової війни в основному стосується діяльності самостійницького руху на окупованій території України в цілому або в деяких історико-етнографічних регіонах. При цьому становище національного руху на Поділлі, Волині не виступало предметом спеціального аналізу, а розглядалося принагідно при аналізі діяльності ОУН (Б), ОУН (М), бульбівської Поліської Січі, бандерівської УПА, а також батальйону «Нахтігаль» у широкому географічному контексті (М. Кальба «Дружини Українських Націоналістів» [130]; В. Косик «Бульба, Поліська січ і початки УПА» [157]; П. Мірчук «Українська Повстанська Армія: 1942 – 1952» [196]; О. Пісецька «Генеза українського повстанського руху в Україні» [237]; Г. Полікарпенко «Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни» [241]; Л. Шанковський «Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941 – 1943 рр.» [297] та ін.).

Окрема подія, на якій наголошувалося в еміграційній історіографії, – ексгумація тіл жертв НКВС у Вінниці, проведена окупантами в 1943 р., яка, зокрема, згадувалася при розгляді сталінських репресій довоєнного часу [98; 354; 305].

Джерельною основою вказаних робіт в основному стали спогади учасників та документи українських військово-політичних формувань. В українських діаспорних виданнях з історії Другої світової війни (національного руху Опору) деякою мірою присутні наслідки міжпартійної ворожнечі воєнного часу, що призвело до тенденційності окремих висновків. У першу чергу це проявилось при визначенні першості у заснуванні УПА: бульбівцями чи ж бандерівцями? [275, с. 16].

Для більшості видань діаспори притаманна чітка антирадянська спрямованість, героїзація національно-визвольної боротьби.

Безумовним позитивом здобутків істориків діаспори став їхній україноцентричний погляд на події Другої світової війни.

Широкі можливості та перспективи відкрилися перед дослідниками після здобуття в 1991 р. Україною незалежності. Впровадження в суспільстві свободи слова, демократичних цінностей, ліквідація цензури, доступ до утаємничених десятиліттями архівних джерел дозволили вітчизняним науковцям у значній мірі реалізувати давнє намагання по-новому, неупереджено та об'єктивно, на перспективних методологічних засадах поглянути на події Другої світової війни, зокрема в загальному і регіональному плані, предметно втілити прагнення до пізнання історичної правди про цю планетарну трагедію, яка особливо болісно торкнулася України, Поділля тощо.

Як справедливо аргументує історіограф В. В. Стецкевич (м. Кривий Пир) у статті «Україна в роки навали 1941 – 1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми», в Україні впродовж років її незалежності «пишеться нова історіографія війни, яка, з одного боку, постає якісно збагаченою новими науковими знаннями, а з іншого, – демонструє тяглість науково-дослідницького історіописання. Цей доступ дозволяє подавати історію війни більш документально, поліфонічно, значно ширше і всеохоплююче, а головне – більш осмислено й глибше в історіософській площині, аніж це робилося в 40 – 80-х рр. ХХ ст. Велику роль у цьому відіграли зміни, що відбулися в дослідницькій культурі й методології. Та особливо помітні зміни у світоглядних орієнтаціях дослідників, їх прихильність до осягнення історії в гуманітарних та антропологічних вимірах. Не останню роль тут відіграє й поміркований та науково виважений україноцентризм – писання історії з позицій власного народу» [279].

У цьому контексті особливо виділяється колективне узагальнююче видання (у 2-х книгах) «Україна в Другій світовій війні: погляд з

XXI ст.» [437]. Його численні автори, серед яких І. Ветров, С. Гальчак, В. Гінда, О. Гончаренко, І. Дерейко, М. Дубик, Т. Заболотна, А. Іржавська, Н. Кашеварова, А. Кентій, С. Кот, В. Левикін, О. Лисенко, В. Лозицький, О. Марущенко, М. Михайлуца, М. Михайлюк, В. Нахманович, І. Патриляк, І. Перехрест, О. Перехрест, Т. Першина, І. Поїздник, О. Потильчак, М. Слободянюк, В. Стецкевич, В. Трофимович, М. Тяглий, Валентина Шайкан, Валерій Шайкан, М. Шевченко та інші, піднімають широке коло питань та висловлюють сучасний погляд на події, пов'язані з участю України у Другій світовій війні. У полі зору істориків – методологія та історіографія, бойові дії на німецько-радянському фронті, окупаційний режим, повсякдення, рух Опору, суспільно-політичні та соціокультурні процеси тощо [323, с. 26 – 27].

На основі критичного аналізу вже опублікованих матеріалів і нових масивів джерел, більшість яких вперше введено до наукового обігу, подається сучасне бачення мобілізаційних і режимних заходів радянського керівництва, стратегічних і фронтових операцій на території України, політики німецької та румунської окупаційної влади, повсякденного життя цивільного населення в умовах нацистського режиму, боротьби партизанів та підпільників у тилу нацистських окупантів, діяльності самостійницьких інституцій, становища військовополонених, суспільно-політичних та соціокультурних процесів воєнної доби, стану радянської економіки в роки війни та у відбудовний період, з'ясовуються долі жертв нацистських переслідувань, демографічні втрати українського народу у воєнне лихоліття.

Серед праць українських істориків на особливу увагу заслуговує також підсумковий том історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» «Безсмертя» [326]. Його авторський колектив доклав зусиль, щоб видання було вільним від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, від кон'юнктурних висновків. Тут домінують гуманістичний, антропоцентричний та українознавчий підходи в аналізі відомих і невідомих подій минулої війни, максимально об'єктивно висвітлюються усі її найважливіші етапи.

Видання цінне ще й тим, що порушує проблему чим, власне, було визволення України від німецько-фашистських загарбників: визволенням чи її новою окупацією (на цей раз Червоною армією, на чому наполягають деякі дослідники, як, наприклад, А. Панасенко у своїй праці «Боротьба українського народу з другою більшовицькою окупацією [1944 р.]» [227]). Полемізуючи з ними, автори колективної праці одностайні у висновку: визволення України від тоталь-

ного нацистського насильства, рабства і розбою було порятунком нашого народу, оскільки з приходом нацистських загарбників Україна виявилась цілковито поглиненою Третім Райхом, стала «великонімецьким простором», абсолютно безправною територією. Тому теза про окупацію у 1943 – 1944 рр. території України Червоною армією не є обгрунтованою ні з наукових, ні з моральних позицій.

Автори наголошують, що дана версія взагалі не витримує критики з точки зору міжнародного права. «Адже на той час реально існувала унітарна держава – Радянський Союз, до складу якої поряд з іншими національними республіками входила й Україна. Західні кордони цієї держави, визнаної міжнародним співтовариством, були підтверджені у лютому 1945 р. спеціальним рішенням Кримської конференції, а пізніше – і на Паризькій мирній конференції. Сьогодні ці межі є кордонами Української незалежної держави, і порушувати питання про окупацію всієї України чи окремих її земель означає, по суті, навмисно чи мимоволі ставити під сумнів легітимність кордонів сучасної України, підкопуватись під її вже реалізовану соборність...

І ще один алогізм у міркуваннях прибічників версії «окупації» України Червоною армією: у 1943 – 1944 р. Україну визволяли мільйони воїнів-українців, які билися з ворогом у складі цієї армії» [326, с. 580 – 581].

У праці містяться також численні фрагментарні дані про визволення Поділля з нацистської неволі, про боротьбу його уродженців з гітлерівськими загарбниками на фронті та ворожому тилу, про їхній особистий внесок у Перемогу.

Варте уваги також дослідження В. І. Кучера та П. М. Чернеги «Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945)». У ньому всебічно висвітлюється тема, винесена у назву праці. Наскрізною ідеєю книжки є теза про внесок українського народу в розгром нацистської Німеччини та її союзників. Розглядаються питання боротьби українських національно-визвольних сил за українську незалежну державу, зусилля українського народу, спрямовані на зміцнення військової і економічної могутності колишнього СРСР [173].

Викликають заслужений інтерес як у науковців, так і в широкого загалу читачів, праці В. І. Кучера, О. В. Потильчака «Україна 1941 – 1944: трагедія народу за фасадом Священної війни» [172], В. М. Литвина «Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945)» [179], І. К. Патриляка, М. А. Боровика «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду» [229], четвертий том «Ук-

раїна у Другій світовій війні: 1939 – 1945» узагальнюючого видання «Політична історія України: ХХ ст.» [413].

Достатньо цікаве й дисертаційне дослідження Ю. О. Ніколайця «Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України)» [212], в якому крім вказаної проблематики, розглядаються питання ставлення населення України до заходів радянського уряду на початку війни стосовно нацистів, до партизанської боротьби проти загартбників, до заходів окупаційної влади.

Слід відмітити, що в роки української незалежності з'явилася низка дисертаційних робіт, проиянятих поглядом на події війни в регіональному вимірі, зокрема досліджень, зміст яких безпосередньо стосується Поділля. Це, насамперед, докторська дисертація С. В. Стельниковича «Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941 – 1944 рр.)» [332] та кандидатська дисертація Ю. В. Олійника «Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»)» [328].

Дисертація С. В. Стельниковича присвячена комплексному дослідженню нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону (в генеральній округі «Житомир») у 1941 – 1944 рр. Робота базується на широкій джерельній базі. У ній здійснено аналіз особливостей встановлення військової й цивільної окупаційної адміністрацій, гітлерівської карально-репресивної системи, формування органів допоміжної адміністрації. Проаналізовано акції окупантів зі знищення місцевого населення і військовополонених, нацистські колонізаційні проекти та міжнаціональні відносини в регіоні. Досліджено специфіку експлуатації аграрно-промислової сфери захоплених територій, трудових мобілізаційних кампаній, проблему медичного обслуговування, соціального захисту, повсякденно-побутове життя та настрої населення. Розглянуто діяльність українського національного й радянського рухів Опору. Вивчено широкий спектр питань, пов'язаних із соціокультурними процесами та пропагандою на окупованій території.

У дисертації Ю. В. Олійника комплексно досліджено реалізацію політики органів окупаційної влади в генеральній округі «Волинь-Поділля». На основі всебічного аналізу широкого кола архівних джерел і наукової літератури простежено встановлення й функціонування окупаційного режиму в ній. Розкрито засади, на яких формувалася територіально-адміністративний устрій округи, уточнено

територію та зміни, яких вона зазнала впродовж окупації. Висвітлено механізм діяльності нацистських адміністративних органів цивільної влади та місцевих структур української допоміжної адміністрації. Досліджено соціальне становище мешканців регіону. Проаналізовано сутність і наслідки нацистської окупаційної політики в промисловості, сільському господарстві, освіті, культурі, церковно-му середовищі.

Особливості окупаційного режиму на території Поділля проаналізувала А. І. Петрова у дисертаційному дослідженні «Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941 – 1944)» [319]. Історик наголосила на регіональній специфіці Поділля, яка полягала в тому, що його територія перебувала в різних територіально-адміністративних одиницях, створених за часів окупації (німецька зона окупації; румунська «Трансністрія»), що зумовило особливості у здійснюваній політиці та впливало на становище населення. Дисертантка відзначила, що, спираючись на українське самоуправління, окупаційна адміністрація, як в одній, так і в іншій частині Подільського краю, проводила політику соціального маневрування, пропонуючи заходи щодо поліпшення життя населення на фоні його економічного пограбування, вивезення молоді на примусові роботи. Органи місцевого управління діяли в умовах повної підконтрольності і залежності від німецьких і румунських адміністративних та поліцейських органів. Запроваджений на Поділлі окупаційний режим і створена система влади, включаючи чисельні структури й органи цивільної та військової адміністрацій, виявилися цілком дієвими, щоб обслуговувати потреби окупантів і допомагати їм здійснювати контроль над мешканцями регіону [283, с. 51].

Створення та діяльність органів місцевого управління в генеральній окрузі «Житомир» у роки німецької окупації дослідила в однойменній дисертаційній праці також В. В. Власенко [311].

У дисертації С. Д. Гальчака «Остарбайтери» з Поділля (1942 – 1947)» [312] аналізуються політика та практичні дії нацистського окупаційного режиму з насильницької мобілізації людських ресурсів краю, дискримінація, пограбування, умови життя, каторжна праця «остарбайтерів» з Поділля у військовій промисловості і сільському господарстві Райху, а також використання трудових ресурсів значної частини Вінниччини румунською окупаційною адміністрацією, протидія подолян нацистським планам уярмлення населення загарбаних територій в лавах радянського підпілля, сил національно-визвольного спрямування, європейського руху Опору. Досліджується механізм репатріації, а також ставлення партійно-державного

керівництва СРСР і УРСР до репатріантів, їх життя у післявоєнному Радянському Союзі.

Однією з малорозкритих у радянську добу тем, що стала активно вивчатися в роки незалежності, є тема Голокосту. Дослідники, які займаються нею, намагаються донести до світової спільноти дані про геноцид єврейського народу. У цьому плані привертає увагу дисертаційне дослідження Ф. А. Винокурової «Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941 – 1944 рр.» [310]. У ній на широкій джерельній базі аналізуються основні положення та напрями нацистської внутрішньої політики, тотального фізичного та психологічного знищення євреїв, конфіскації їхньої власності, організації гетто, трудових таборів. Водночас аналізуються і різні форми активної боротьби та пасивного протистояння євреїв окупантам.

Малодосліджену проблему порушила у докторській дисертації «Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.)» [321] О. О. Салата, яка розглянула питання створення німецького інформаційного простору на політичному й соціальному рівнях. Це дало можливість простежити зміни у ставленні місцевого населення до окупантів, зробити висновок, що серед важливих, об'єктивних причин розгортання атифашистської боротьби на окупованих територіях не останню роль відіграв запроваджений гітлерівцями «новий порядок».

Комплексно проаналізував освітні процеси в генералбецірку «Житомир» (діяльність освітніх установ у контексті суспільно-політичного життя регіону, функціонування навчальних закладів, вплив на навчання і виховання дітей та молоді українських громадських організацій тощо) у своєму дисертаційному дослідженні «Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 рр.)» [313] В. В. Гінда.

Фрагментарно дотичні до історії Поділля в роки Другої світової війни дисертації Н. В. Дейнеки «Боротьба підпільників і партизанів Південно-Західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму» [314], О. В. Потильчака «Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації» [320], В. П. Колечкіна «Боротьба за панування у повітрі в боях на Правобережній Україні в період 23.12.1943 – 28.02.1944» [315], деякі інші.

Порушені в дисертаціях проблеми згадані дослідники розвивають та поглиблюють в опублікованих монографіях (С. В. Стельникович «Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської

окупації (1941 – 1945 рр.)» [275]; Ю. В. Олійник, О. М. Завальнюк «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941 – 1944 рр.)» [218]; В. В. Гінда «Український спорт під нацистською свастикою (1941 – 1944 рр.)» [79]; С. Д. Гальчак «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам» [73]; С. Д. Гальчак «На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.)» [63], С. Д. Гальчак «Украинские остарбайтеры Подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период)» [74] та ін.).

Як зазначає С. В. Стельникович, «С. Гальчак у своїх працях також характеризує численні прояви пограбування та експлуатації населення краю в період нацистської окупації, інші злочинні дії гітлерівців, діяльність радянського та національного руху Опору, бойові дії на території Вінницької області тощо» [323, с. 22] (С. Д. Гальчак «Пограбування та експлуатація сільського населення Вінниччини німецько-фашистськими окупантами в період Великої Вітчизняної війни» [65]; С. Д. Гальчак «Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.)» [55]; С. Д. Гальчак «Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості» [53]).

Людиноненависницька політика нацистського окупаційного режиму на теренах Поділля, зокрема Хмельницької області, досліджується у монографії П. Я. Слободянюка, М. П. Вавринчука, Ю. В. Олійника, П. С. Смоленюка, Ю. В. Телячого «Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.)» [261]. У ній достатньо повно охарактеризовано трагічний вплив воєнно-політичних і соціальних чинників злодіянь нацистів на різні сторони життєдіяльності краю, висвітлено опір подолян окупантам, бойові дії за визволення області від гітлерівських загарбників.

Розмаїття тем, що охоплюють численні аспекти війни, висвітлено в книгах та наукових статтях подільських науковців і краєзнавців. Так, трагедія Холокосту, мужні вчинки праведників світу знайшли відображення у працях Г. Погончика та І. Кацапа «Кротова рана. Холокост в Транснистрії 1941 – 1944 гг.» [86], П. Я. Слободянюка «Єврейські общини Правобережної України» [262], А. Н. Нагребецького «Шаргород – єврейское местечко» [208], статтях Ю. І. Блажевича, О. І. Блажевича «Знищення єврейського населення Старої Ушиці в Студениці в 1942 році» [13], «Ліквідація фашистськими окупантами єврейського населення містечка Хмільника Вінницької області в 1941 – 1943 рр.» [14], Ф. А. Винокурової «Ев-

реи Винниці в період нацистської окупації 1941 – 1944 гг.» [37], «Праведники світу: до питання мотивації дій та вчинків, проблеми людського вибору в екстремальних ситуаціях нацистської окупації» [38], П. М. Кравченка «Допомога українців євреям у Погребищі в 1942 – 1944 рр.» [163].

Про надсекретний об'єкт на Поділлі в період нацистської окупації краю (ставку А. Гітлера «Вервольф») йдеться в дослідженнях Я. Бранька «Вервольф»: що ми знаємо про це?» [19], Ю. А. Зінька «Будівництво та експлуатація німецьким командуванням споруди «Вервольф» під Вінницею в роки Великої Вітчизняної війни» [126], І. М. Загороднього «Руїни «Вервольфу» свідчать» [111], «Ставка Гітлера «Вервольф» в пространстве и времени» [112], І. Низькошапки «Вервольф»: легенди і дійсність» [210], Мартіна М Богарта, А. Швачка «Führerhauptquartier «Wehrwolf». Ставка Гітлера на Україні: історія – історія – описання – фотографії – карти – схеми» [190], Л. Білозерової, І. Ткачук «Цей загадковий «Вервольф». Історія, наукові розвідки, таємниці розгадані та адресовані у майбутнє» [182]; про нацистський окупаційний режим, встановлений на загарбаній території краю, – у наукових статтях С. Д. Гальчака «Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині: цивільне населення – жертва терору і насильства» [64], Ю. В. Олійника «Встановлення окупаційного режиму на території Хмельницької області (1941 – 1944 рр.)» [217], О. В. Лукашука «Окупаційний режим в роки другої світової війни у Шепетівці (липень 1941 – лютий 1944 рр.)» [183], О. Собоура «Події Великої Вітчизняної війни на Старосинявщині» [267], В. Я. Куликова «Оккупация Винницы. Свидетельство очевидца» [170], І. П. Мельничука, Л. С. Мельничук «Німецько-фашистський окупаційний режим у Вінниці» [192], В. І. Петренка «Спалені села Вінниччини в період нацистської окупації 1941 – 1944 рр.» [233], В. С. Мороза «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині» [201], І. В. Рибак «Кам'янець-Подільська область у часи воєнного лихоліття» [250] та ін.

Деякі аспекти господарсько-колоніальної політики та повсякдення населення розглядаються у наукових статтях Ю. Зінька «Аграрна, соціальна та економічна політика німецьких окупаційних органів влади на території Вінниччини (1941 – 1944 рр.)» [116], «Аграрні відносини на Вінниччині в період німецької окупації (1941 – 1944)» [117], Ю. Ніколайця «Промислові підприємства Вінниці в 1941 – 1942 рр.» [213], А. І. Петрової «Новий порядок» на Поділлі за часів німецької окупації» [234], В. П. Рекрута «Діяльність кооперативних установ та організацій Вінниччини в умовах нацистської

окупації 1941 – 1944 рр.» [248], І. Ветрова «Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939 – 1944 рр.)» [34], С. В. Стельниковича «Нацистські колонізаційні проекти в генеральному окрузі Житомир» [276], Р. Ю. Подкура «Деякі типи настроїв населення окупованої території України за матеріалами органів державної безпеки УРСР» [239]; становище військовополонених – в дослідженнях О. Потильчака «Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни» [244], С. Богунова «Використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві під час нацистської окупації України» [16], Ю. А. Зінька «Становище радянських військовослужбовців на окупованій території України (1941 – 1944 рр.)» [125], М. П. Горина «Структура та особливості функціонування карних установ для радянських військовополонених на території Поділля та південно-східної Волині в період 1941 – 1944 років» [83].

Загальні аспекти німецької цивільної та української цивільної допоміжної адміністрації проаналізовані у наукових розвідках В. Власенко «Структура органів управління окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 рр.)» [43], «Формування та структура німецької цивільної адміністрації в генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 рр.)» [44], А. Рогозовської-Косунець й І. Романюка «Органи місцевого самоврядування на Вінниччині в роки нацистської окупації (1941 – 1944)» [254].

Освітні процеси на окупованій території Поділля розкрито у статтях А. Ю. Хоптяра, Ю. А. Хоптяра «Стан освіти в Кам'янець-Подільській окрузі у період німецько-фашистської окупації (1941 – 1944 рр.)» [292], В. В. Гінди «Освітня політика нацистів стосовно «фольксдойче» в рейхскомісаріаті «Україна» [78], «Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 р.)» [77], В. С. Прокопчука «Кам'янець-Подільський інститут народної освіти в роки нацистської окупації (1941 – 1943)» [246], С. Д. Гальчака «Стан освіти на Вінниччині в період Другої світової війни» [70]; культурно-освітні процеси – в статтях Ю. В. Олійника «Культурно-освітня діяльність окупаційного режиму в Україні 1941 – 1944 рр. (на матеріалах Хмельниччини)» [219], Ю. А. Зінька «Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах нацистської окупації» [121].

Об'єктами вивчення інших учених, серед яких С. Стельникович, С. Гальчак, О. Салата, Д. Червінський, К. Завальнюк, Т. Стецюк, Л.

Семенко, Ю. Зінько, стали офіційна періодика, театральне та релігійне життя на окупованій території краю (С. В. Стельникович «Офіційна україномовна преса генерального округу «Житомир» (1941 – 1944 рр.)» [277], С. Д. Гальчак «Місцева україномовна преса німецької окупаційної влади на Вінниччині в роки Другої світової війни» [62], О. О. Салата «Періодичний друк Вінниччини в умовах німецько-фашистської окупації (на прикладі газети «Вінницькі вісті»)» [255], Д. Червінський «Газета «Відродження» («Калинівські вісті») в 1942 – 1943 рр.» [294], К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк «Український легальний часопис періоду німецької окупації «Тижневик Барської округи» [106], Л. І. Семенко «Театральне життя у Вінниці під час окупації 1941 – 1944 років» [258], Ю. А. Зінько «Релігійне життя на Вінниччині у роки нацистської окупації (1941 – 1943 рр.)» [124]).

За роки незалежності України з'явилася значна кількість досліджень, що висвітлюють боротьбу подолян із гітлерівськими загарбниками у ворожому тилу, на фронті, їхній особистий внесок у перемогу. Про супротив окупантам радянських партизанів повідують, зокрема, у книгах Д. Т. Бурченка «Рейд к Южному Бугу» [23], В. Вітковського, Г. Ковальчука «Таємниці підпільного обкому» [26], М. М. Пірогової, Ю. П. Нагорного «Невловимий Саша Жалов. Розповідь доньки партизана» [236], «Їх не злякав «Вервольф»...» [185], І. А. Бондарчука «Непокоренные» [17], у статтях С. Ковальчука, Т. Жогана «Йшли у Славутські ліси партизани» [150], І. З. Джуринської, Г. Б. Гнатюк «Гречанське підпілля у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.» [92], О. П. Царика, О. В. Лукашука «Наближали перемогу патріоти» [293] та ін.; про опір націоналістичного підпілля – у публікаціях Л. Бондарчука «Діяльність ОУН-УПА на Волині й Поділлі під час німецької окупації у Другій світовій війні» [18], С. Д. Гальчача «Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю» [68], В. Заболотного «Організація ОУН в Гайсині» [105], А. М. Климчука «Омельян Грабець («Батько») – герой УПА» [136], І. Коломійця «ОУН-УПА на Вінниччині в роки боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу» [153], М. Кравця «ОУН у Вінниці» [162], І. Мазила «До питання про ОУН-УПА на Вінниччині в роки Другої світової війни» [184], М. Малигіна «Повстанський рух на Вінниччині в 1942 – 1944 рр.» [186], Н. С. Мизака, В. І. Горбатюка «За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА» [193] та ін.

Фронтіві подвиги подолян всебічно висвітлюються у книгах С. Д. Гальчака «Герої Поділля: Герої Радянського Союзу – уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей» [58], «Герої Вінниччини» [57], «Ступені мужності» [72], «Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні» [69], «Жіноче обличчя війни: вінничанки на захисті Вітчизни (1941 – 1945)» [60], В. Кучера, С. Дибського «Педагоги Липовеччини у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945» [171], А. Н. Нагребецького «Іменами багата земля Шаргородська» [206], Л. П. Кривова, В. І. Нагорянського «Заради життя на землі» [165], О. І. Рогового «Наші земляки – герої воєнної пори» [216], С. Кочубейника «Син солдата» [273], В. Огородніка, В. Синицького «Відлуння подвигу» [214], А. І. Сторожук «Непереможні...» [280]. Заслугує на увагу й документальна повість І. А. Бабака та В. М. Вітковського «Чужбини для подвига нет. Non ce il paese stragnero per l'atto eroico» [7], яка розповідає про складну і трагічну долю простого українського хлопця із м. Могилева-Подільського Миколи Буянова, примусово вивезеного нацистськими окупантами на чужину, де він, вирвавшись на волю, боровся за Перемогу в рядах італійського руху Опору. Загинув у нерівному бою. Став національним героєм Італії...

Про піклування населення України (Поділля) про поранених радянських військовослужбовців йдеться у наукових статтях Ю. А. Зінька «Шефство трудящих України над госпіталями Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни» [128], «Піклування населення України про поранених радянських військовослужбовців у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» [123], «Участь організації Червоного Хреста Вінниччини у наданні матеріально-побутової допомоги та соціальної реабілітації поранених радянських військовослужбовців та інвалідів у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)» [127].

Епізодично регіон в умовах нацистської окупації характеризується у працях з історії населених пунктів, районів регіону. Провідними тут здебільшого залишаються теми про мобілізаційні заходи радянської влади, руйнування, «новий порядок», злочини окупаційної влади, вивезення молоді до Німеччини, радянський підпільний і партизанський рух, націоналістичне підпілля, мартиролог жертв війни. Серед найбільш примітних, такі видання: Рибак І. «Хмельниччина. Наш край в історії України» [252], П. Я. Слободянюк «Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад» [263], З. В. Вільчинська «Наша історія: адміністративно-територі-

альний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення» [40], Г. Погончик «Бершадщина: з минулого – у майбутнє» [85], «Іллінещина. Минуле та сьогодення» [357], О. Байдич «Крізь плін віків... Історія Красилівщини» [10], «Немирівщина від витоків до сьогодення» [388], А. Тамтура, О. Коваль «Історія Тиврівщини» [3], «Тиврівщина» [428], «Тобою, краю мій, живу... Хмільниччина: події, особи, час» [429], М. Купчишин, А. Мичак «Шаргородщина: сторінки історії» [194], «Вінниця: історичний нарис» [332], А. Сторожук «Подільський Бар та його околиці: історія і сучасність (події, особистості, факти)» [5], В. Вітковський «Повій, вітре... або тіні незабутих предків. Про село Борівку і його людей» [27], С. Нешик, В. Вітковський. «Зелений рай. Про села Плоске і Млинівку Мурованокуриловецького району» [278], П. Маніленко. «Добрідень, Березівко!: Історико-краєзнавчий нарис» [187], Г. Невеличко, Г. Погончик Г. «Любов душі моєї – Баланівка» [209], А. Нагребецький, Н. Юніцька «Наш Деревчин» [207], О. Ткачук «Кожухів. Події. Долі» [286], Т. Остаповець, О. Остаповець «Крізь епоху... Історія села Купчинці Іллінецького району Вінницької області» [222], С. Таранець «Історія села Куренівка (кінець XVII – початок XXI ст.)» [259], В. Паламарчук «Босоніж по стерні: Історико-краєзнавча розповідь про с. Митинці Хмільницького району Вінницької області» [31], О. Барнасюк «Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодення» [215], О. Кошалап «Історія Печери» [161], Г. Погончик, Н. Воробйова «Поташня – серцю рідний край» [238], С. Гальчак «Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI ст.» [67], А. Гончар «Витоки або Селище та селищани. Історико-краєзнавчий нарис» [81], П. Ткачук «Уладівко, доле моя!» [297], В. Мороз «Червоне – гордість моя» [202] та ін.

Однак у вітчизняній історіографії практично відсутні наукові праці, в яких комплексно досліджувалося б усе багатограння війни на Поділлі.

1. 2. Археографічні видання

За визначенням провідного на Поділлі науковця Л. В. Баженова, археографічні видання – це книги, наукові збірники, в яких уміщені добірки документів, раритетних рукописів, щоденників, спогадів та інших вартісних матеріалів, віднайдених, опрацьованих і упорядкованих дослідниками у державних і приватних архівах,

державних і громадських музеях, у відділах рукописів бібліотек та в інших місцях збереження. З одного боку, ці видання, що вводяться в науковий обіг, є доступними для використання широких кіл громадськості, запроваджуються в систему освіти, культури, краєзнавства. З іншого, – вони засвідчують рівень історичної науки та археографії на час публікації, методику і класифікацію відбору документів і матеріалів укладачів, їх ідеологічну та концептуальну спрямованість. Скажімо, за часів радянського режиму у XX столітті до цих видань застосовувалася сувора цензура, яка не допускала можливості публікувати альтернативні документальні матеріали, що не вписувалися в його ідеологію [9, с. 290].

Саме з цієї причини зміст радянських джерельних видань вирізняється вибірковістю та ілюструє лише злочинну політику гітлерівських окупантів, діяльність радянського партизанського й підпільного руху, відображає хронологію окупації, завдані загарбниками збитки, героїчні діяння Червоної армії. У них поза увагою залишилися документи, які б характеризували соціальні й повсякденно-побутові аспекти життя, не пов'язані із безпосередніми актами терору нацистів, настрої населення початкового періоду війни, культурно-духовні процеси. Документи з історії українського національного руху якщо й з'являлися, то винятково для показу «злочинів» «українських буржуазних націоналістів» як «пособників німецько-фашистських загарбників» [275, с. 63].

Майже не публікувалися документальні джерела, які висвітлювали б тему вивезення гітлерівськими загарбниками населення з окупованих «східних територій» у нацистське рабство, бо ж практично кожна людина, яка опинилася в роки війни за будь-яких обставин за кордоном, вважалася ледь не зрадником Батьківщини (це, насамперед, стосувалося військовополонених). Не зважаючи на те, що питання масової примусової депортації людей розглядалося Нюрнберзьким трибуналом, воно досить тривалий час залишалось «непіднятою цілиною», так і не набуло детального висвітлення істориками колишнього Радянського Союзу. Причина полягала не у відсутності наукового інтересу до нього, а в радянській реальності, де сильнішими над усе були ідеологічні доктрини, догми, застереження.

Упорядкування джерельної бази та визначення кола документів, які можна було використовувати у наукових дослідженнях, відбулося у перші післявоєнні роки. У цей же час питанням комплектації джерел займалася створена 1942 р. при АН УРСР Комісія з вивчення історії Великої Вітчизняної війни, яка, однак, уже 1949 р.

була розпущена. Значна документальна база сформувалася у результаті діяльності Надзвичайної Державної, Української республіканської комісії з обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками, їхніх обласних осередків (у тому числі у Вінниці та Кам'янці-Подільському) [275, с. 10].

У відповідності з політико-ідеологічними вимогами, в кінці війни, на початку післявоєнного періоду в Україні, СРСР з'явилися перші збірки документів і матеріалів: «Слідами фашистських звірів» [421], «Документы обвиняют» [346], «Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков» [418]. У них, так би мовити, «по гарячих слідах» повідують про звірства окупантів, спричинені ними біди та збитки.

Подією став вихід у світ матеріалів Нюрберзького процесу [391]. Після їхнього опублікування мільйони жителів колишнього Радянського Союзу вперше ознайомились із людиноненавистницькими надтасмними і таємними документами нацистського уряду і німецького військового командування. В науковий обіг була введена значна кількість нових фактів, що послужили пізніше основою низки наукових досліджень і узагальнень. Вони викривали божевільні ідеї завоювання «нового життєвого простору», світового панування, страшні злочини гітлерівців проти людства.

Багатий на цікавий фактаж збірник «Преступные цели – преступные средства» [414]. Його перше видання, причому російською, німецькою і французькою мовами, було здійснене в 1963 році у зв'язку з 3-ю Міжнародною конференцією з історії руху Опору в м. Карлові Вари, присвяченій окупаційній політиці нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. Враховуючи проявлений інтерес до нього з боку істориків та широкої громадськості, в 1968 р. збірник було перевидано, а в 1985 р. здійснено його 3-є видання.

Вміщені у збірнику документи яскраво викривають злочинні дії загарбників, наочно засвідчують про навмисні масові звірства стосовно радянського мирного населення та військовополонених, що було конкретним втіленням у життя державної політики нацистської Німеччини. Документи також переконливо повідують, що основою цих злодіянь стала «расова теорія», котра проголошувала надумане право «чистокровних німців» панувати над іншими народами.

Привернули до себе увагу збірники документів «Совершенно секретно! Только для командования!» [422], «Анатомия войны» [324], «СС в действии» [425] (останні два перекладені з німецької). Незаперечною позитивною їхньою рисою є насиченість цікавими, малодоступними на той час документальними матеріалами, що

створили більш широкий проблемно-тематичний фон для вивчення історії Другої світової війни.

Її поденну хроніку від початку до завершення відображено в досить об'ємному збірнику (856 сторінок книжкового тексту) «СССР в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: краткая хроника» [426].

Поряд із згадуваними збірниками в колишньому Радянському Союзі виходили також книги матеріалів і документів, котрі «прив'язувалися» виключно до конкретних територій – тодішніх союзних республік. В УРСР першим таким був збірник документів і матеріалів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [390]. У ньому повідується про горе і страждання, яких зазнало населення республіки під владою гітлерівців.

Досить різноплановий трьохтомний збірник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.» [438], в якому окрім документального висвітлення широкої гами проблем, спричинених гітлерівською навалою на українську землю, йдеться також про те, що населення не схилилось перед новітніми рабовласниками, а чинило мужній опір ворогові, а також двохтомник «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941 – 1945» [385].

Аналогічний поденній хроніці війни «СССР в Великой Отечественной войне...» збірник документів «Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий» [437].

Безумовний інтерес серед документальних збірників становить підготовлене на основі трофейних документів вченими-істориками та архівістами УРСР видання «Історія застерігає» [361], що повідує про політику свавілля, насильства, беззаконня гітлерівських окупантів.

Ряд документальних збірників, виданих у різні роки, присвячено безпосередньо Поділлю. Зокрема, про події, що відбувались на території Вінницької області під час нацистського лихоліття, повідується у збірнику документів і матеріалів «Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 р.)» [336]. В книзі йдеться про кривавий терор, що його зазнало населення області в роки гітлерівської навали, про свавілля і жорстокість поневолювачів. Окремий підрозділ, в якому вміщено 30 найбільш характерних документів, присвячений визволенню Вінниччини від німецько-фашистських загарбників (грудень 1943 – березень 1944 р.). Це і повідомлення Радянського інформбюро про звільнення райцентрів області, і ви-

тяги із журналів бойових дій 38-ї та 40-ї армій, і кореспонденції про становище у м. Вінниці в день визволення та про бої радянських військ із ворогом в районі Ямпольа тощо.

Хронологію подій на вінницькій землі в 1941 – 1945 рр., в тому числі під час її звільнення від ворога радянськими військами, відображено в документальному збірнику «Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: Хроніка подій» [334].

Про режим нацистської окупації та визволення від неї Кам'янець-Подільщини (Хмельниччини) йдеться у збірнику документів «Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.)» [410]. Серед важливих документів, які представлені у ньому, є ті, що наводять статистику збитків, котрих завдали районам, містам і селам Кам'янець-Подільської області режим окупації та війна загалом, а також документальні свідчення про звірячі масові розстріли загарбниками мирних жителів краю.

Досить цікавий документальний збірник «Україна сниться...» [440], виданий у 1995 році в м. Хмельницькому та присвячений листам подільських «остарбайтерів», які через перепони гітлерівської цензури так і не дійшли до адресатів. У них зафіксовано біль і тривоги каторжан. У той же час – це досить об'єктивні викривальні документи страшних злочинів гітлерівців проти слов'янських народів, зокрема, українців.

Фрагментарно йдеться про Другу світову війну й у виданнях «Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область» [363], «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» [364].

Тематичний спектр документів та матеріалів розширився у виданнях, опублікованих у роки незалежності України.

На її теренах досить помітним став, зокрема, вихід у світ збірника документів та матеріалів «Київський процес» [369]. У ньому вперше опубліковано документи і матеріали кримінальної справи 15-и німецьких військових злочинців, розгляд якої відбувся в столиці України в січні 1946 р. і чимось нагадував відомий Нюрнберзький процес. Особлива цінність цих документів полягає в тому, що на відміну від літературних творів, кінофільмів про Другу світову війну, мемуарів радянських полководців, спогадів ветеранів війни, у протоколі судового засідання містяться показання самих воєнних злочинців. Тому кожен, хто знайомиться з оприлюдненими документами, має змогу довідатися про мотиви вчинків підсудних, так би мовити, «з перших уст». Із протоколів допитів обвинувачених і свідків та інших матеріалів постають жахливі своєю правдивістю факти свавілля нацистів на окупованій території України: засуджені

Військовим трибуналом Київського військового округу злочинці мали пряму причетність і до моторошних розправ над військовополоненими та мирними жителями, і до знищення на окупованій території соціально-культурних цінностей та житлового фонду населених пунктів, і до насильницького вигнання цивільного населення у німецьке рабство.

Це ж можна сказати і про збірник «Архіви окупації» [325], де вперше опубліковано інформацію про так звані «окупаційні фонди», в складі яких зосереджено документи центральних та місцевих органів влади й управління військових структур, адміністративно-судових, каральних органів, а також підприємств, установ, організацій, що діяли на окупованій території України, їхню політику стосовно «примітивних слов'ян».

Подією стала поява документального серіалу, що містить матеріали виключно німецького походження, – 4-томного видання «Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів» [432]. У другому та третьому томах цього видання знаходимо практично невідомі науковцям України документи про добу окупації. Особливий інтерес викликають, скажімо, аналітичні матеріали німецьких спецслужб про діяльність радянського підпілля й партизанського руху, про націоналістичний рух, про окупаційну політику німців та настрої місцевого населення тощо. Щоправда, матеріали, вміщені в цих томах, так би мовити, географічно прив'язані не до Поділля, а до західно-українських теренів, а відтак, і змистовно вони дещо зміщені в бік висвітлення історії націоналістичного руху та УПА в роки війни. Але в цілому багатотомник досить інформативно насичений й дозволяє більш повно досліджувати українську історію 1941 – 1944 рр.

Про національно-визвольний рух на Поділлі йдеться у фундаментальному збірнику документів і матеріалів, упорядкованому відомим істориком В. Сергійчуком, «Український здвиг: Поділля. 1939 – 1945» [420], а також в аналогічному збірнику «Український здвиг: Волинь. 1939 – 1945» [419]. У них наведено чимало архівних джерел і свідчень про діяльність на теренах Вінниччини та Хмельниччини провідів та осередків ОУН-УПА, їхню боротьбу проти німецько-фашистських загарбників.

Окремої похвали заслуговує укладений вінницьким науковцем Н. М. Павликівською «Словник псевдонімів ОУН-УПА» [398]. Його наукова новизна полягає в тому, що авторка з позицій сучасної методології здійснила ґрунтовний аналіз понад 17 тис. псевдонімів членів ОУН і бійців УПА. За джерельну базу словника слугували

документи й матеріали «Літописів УПА 2» (основної і нової серій), монографії, збірки, періодичні видання, спогади очевидців, колишніх учасників національно-визвольних змагань.

Діяльність радянських партизанських загонів та підпільних патріотичних груп об'ємно висвітлено у науково-довідковому виданні «Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.)» [435].

Видання складається із статті про партизанів України, історичних довідок про нелегальний ЦК КП(б)У, Український штаб партизанського руху, його представництва при військових радах 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів, обласні штаби партизанського руху, партизанські з'єднання, дивізії та бригади, що діяли в Україні та за її межами (Польща, Угорщина, Чехословаччина), де на підставі архівних документів розкриваються питання організації та основні напрями їхньої діяльності. У публікаціях про партизанські з'єднання, дивізії, бригади висвітлюється історія цих формувань, їхній бойовий шлях, наводяться прізвиська командирів, комісарів та начальників штабів, відомості про чисельний та національний склад, їхнє озброєння, бойову та диверсійну діяльність, масово-політичну роботу на окупованій території, нагороди партизанів. Зокрема, мова йде й про Вінницьке партизанське з'єднання, Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання ім. Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова, 2-у партизанську бригаду ім. Й. В. Сталіна Вінницької області, Кам'янець-Подільське з'єднання ім. Ф. М. Михайлова, партизанську кавалерійську бригаду ім. В. І. Леніна, Кам'янець-Подільське з'єднання партизанських загонів, Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання ім. Г. І. Котовського, про партизанські зағони та групи, які діяли на теренах Поділля, але не входили до складу з'єднань, дивізій, бригад. Друкується також низка архівних документів, що стосуються зародження партизанського руху в Україні (на Поділлі), діяльності народних месників у різні періоди війни, про бойові дії німецько-фашистських військ проти партизанів.

Заслуговують на увагу також новітнє капітальне видання упорядника О. Г. Соколенка «Альбом партизанської слави українського народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.» [423], у якому мовою документів та матеріалів належно висвітлено боротьбу з ворогом й народних месників Поділля, документальний збірник «Сувора правда про 14-й партизанський загін: документи радянських і трофейних архівів, факти, публікації, свідчення учасників Немирівського партизанського підпілля та очевидців подій» [427] (упорядник І. О. Назаренко), статті з даної тематики (В. Г. Бер-

ковський «Джерела до історії Шепетівського партизанського загону Музальова» [12], В. П. Воловик «Антифашистський рух у Вінниці в роки окупації, 1941 – 1944: спроба узагальнення» [46], А. Г. Кондратюк «Із щоденника бойових операцій» [377] та ін.).

Варті уваги також «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944)» [345], в якому на основі зібраних архівних документів подаються відомості й про «фабрики смерті», створені нацистами на теренах Вінницької та Хмельницької областей, та «Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення» [359].

Що стосується Хмельниччини, то в останні роки з'явилися збірники, які мовою архівних документів та свідчень учасників подій характеризують увесь комплекс економічного, соціального і політичного становища населення області в період нацистського окупаційного режиму, який розгорнув тут терор і масові репресії. До таких важливих видань, котрі здійснили місцеві архівісти та історики, варто віднести книги: «Подolia в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин» [411], «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941 – 1944: документи і матеріали» [386], Ю. В. Олійника «Кам'янець-Подільський в роки нацистської окупації (1941 – 1944): мовою документів» [397], О. М. Завальнюка, О. Б. Комарницького, Ю. В. Олійника «Хмельниччина у 1941 – 1944 рр.: хроніка війни» [350], О. М. Завальнюка, В. С. Прокопчука, А. П. Гаврищука «Кам'янець-Подільський учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни: дослідження, документи і матеріали, спогади» [351].

Працівники облдержархіву, історики здійснили упорядкування та видання за матеріалами своїх фондів щоденників учасника Проскурівського підпілля в роки окупації П. Кошарського [330] та підпільника з Чемеровеччини Й. Протоцького [331]. Водночас ці ж упорядники видрукували окремим збірником добірку спогадів гітлерівських офіцерів і солдатів про їхні враження від перебування на Поділлі (Хмельниччині) в роки війни, свідчення про введення «нового порядку» та становище місцевого населення. Згадане документальне видання «Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) або Поділля очима вермахту» [442] є першим такого типу в регіоні.

Зусиллями працівників Державного архіву Хмельницької області та науковців історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка здійснено видання

збірника документів і матеріалів «Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни» [415], яка значно доповнює і розширює коло джерел висвітлення процесу звільнення Хмельницької області від ворога в 1944 р. [9, с. 291; 292].

Серед новітніх документальних видань, що відкривають мало-відомі та невідомі сторінки періоду нацистської окупації Вінниччини, документальний збірник про вкрай важке становище, в якому опинилося населення області в 1941 – 1944 рр. Як зазначає професор О. А. Коляструк (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського), «на підставі архівних джерел українськими істориками В. Ю. Васильєвим, Р. Ю. Подкурором, С. Д. Гальчаком, за участі німецьких науковців Д. Байрау та А. Вайнера було впорядковане фундаментальне видання «Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941 – 1944 г.г.» [349]. Під одною обкладинкою дослідники зібрали джерела різного походження: офіційні директиви, накази, розпорядження німецьких і румунських чиновників; зведення і повідомлення радянських агентів та розвідників, які зі спецзавданнями перебували на захопленій нацистами територіях; свідчення сучасників подій, залишені по свіжому сліду, а також зібрані методом усної історії...» [154, с. 265].

Не меншою значимістю відзначається й впорядкований С. Д. Гальчаком та В. М. Чехівським збірник документів і матеріалів «У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом» [441].

Викликають інтерес документальні книги «Дзвони пам'яті» [341] (про трагедію сіл, знищених фашистами в роки війни на території Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей), Ф. А. Винокурової «Євреї Вінниччини в період Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации» [36], О. І. Рогового «Соб у вогні» [253], В. М. Маринича «Пам'ятає світ врятований» [381], документальний збірник С. Д. Гальчака «У боях за Вінниччину» [339], задокументовані свідчення очевидців подій «Звитяжці Чечельниччини... ішли у бій не ради слави...» [353], «Вінницька область. Катастрофа (Шоа) і опір: Свідчення євреїв – в'язнів концтаборів і гетто, учасників партизанського руху і підпільної боротьби» [333], документальні фотоальбоми «Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни: біль втрат і велич подвигів» [335], «Визволителі Вінниччини» [329], джерелознавчі статті О. А. Коляструк «Офіційні документи та свідчення очевидців про повсякденне життя вінничан в умовах окупації» [154], С. Д. Гальчака «Джерела до вивчення історії «остарбайтерів» [59], «Листи «остарбайтерів» з Поділля як до-

кументальне джерело про їхнє життя в нацистському рейху» [61], А. П. Ковальського, В. В. Ченцова «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів» [148], О. М. Завальнюка «Нацистські злочини на Вінковеччині в матеріалах Надзвичайної Комісії (1944 р.)» [108] та ін.

Видатною подією стала напружена робота спеціально створених урядом і науковими установами редакційних колегій на республіканському та обласних рівнях зі створення багатотомної історико-меморіальної документальної серії «Книга Пам'яті України» для кожної області. Зусиллями обласної редколегії Хмельниччини, яка залучила багатьох науковців, археографів, краєзнавців і учасників війни, було створено і видано в середині 90-х років 10-томну «Книгу Пам'яті України. Хмельницька область» [372] (керівник обласної редакції М. М. Дарманський). У ній, крім узагальнюючих статей про події війни в регіоні, написаних на основі переважно маловідомих архівних джерел, під загальною назвою «Згадаймо всіх поіменно» вміщено окремо по містах Хмельницькому і Кам'янцю-Подільському та по 20-ти районах області енциклопедичні довідки про кілька десятків тисяч загиблих на фронтах війни 1941 – 1945 років уродженців Хмельниччини [9, с. 291]...

Це ж можна сказати й про 9-томну «Книгу Пам'яті України. Вінницька область» [370] (голови редколегії М. М. Ільчук, А. Д. Ткаченко).

Чотири томники історико-меморіального видання «Книга Скорботи України. Хмельницька область» [376] (голова редколегії А. Г. Роздобудько, відп. ред. І. Х. Шиманський) та трьох томники «Книга Скорботи України. Вінницька область» [373; 374; 375] (голови редколегії О. В. Шестопалюк, С. П. Татусяк) також містять поіменні списки тисяч жителів Хмельниччини та Вінниччини, померлих від ран, закатованих, розстріляних нацистськими окупантами (геноцид холокосту, полонені, партизани, підпільники), а також тих, які загинули на примусових роботах у Німеччині.

На Вінниччині вийшло друком ще й 9-томне історико-меморіальне видання «Переможці. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території області. Вінницька область» [400; 401; 402; 403; 405; 406; 407; 408; 409].

Варте уваги також науково-меморіальне дослідження С. Д. Гальчака «Жіноче обличчя війни: вінничанки на захисті Вітчизни (1941 – 1945)» [60]. У ньому йдеться про мужність, нескоренність, героїзм вінничанок у роки Другої світової війни, їхню боротьбу на

полях битв, в антифашистському підпіллі, партизанських лавах, самовідданість на трудовому фронті, внесок у Перемогу. Згадуються численні імена славних патріоток.

Окремий археографічний пласт складають видання епістолярного жанру – мемуари, спогади фронтовиків, які дозволяють сучасникам збагнути пережите учасниками тих буремних подій з позицій їхнього оціночного судження. Як правило, вони емоційні, інформаційні, багаті на цікавий фактаж, проте, особливо в радянський період, не позбавлені тогочасних ідеологічних застережень.

Взяти б для прикладу потужний контрнаступ військ Вермахту і танкових дивізій СС на території Вінниччини в 2-й – 3-й декадах січня 1944 року, котрий перешкодив військам Червоної армії під час Житомирсько-Бердичівської наступальної операції широким фронтом вийти на Південний Буг та закріпитися на ньому, а в разі успіху – створював передумови для розгортання загрозливого наступу німецьких армій у київському напрямку, змушував би ударні сили 1-го та 2-го Українських фронтів відходити назад до Дніпра.

В умовах ідеологічної заангажованості радянським дослідникам «помітити» вдалий контрнаступ ворога перешкоджало торжество перемоги в історичній битві за Дніпро, успішне розгортання наступальних операцій по визволенню Правобережної України, здобуті перемоги на інших ділянках радянсько-німецького фронту. Тому вони обумовлювались про нього в кращому випадку кількома фразами.

З цих причин зовсім не випадково у спогадах безпосереднього учасника подій, командуючого 11-м танковим корпусом генерала А. Л. Гетьмана «Танки ідуть на Берлін» [76], про нього повідомляється досить лаконічно: противник перейшов у наступ майже по всій смузі 1-го Українського фронту, 14 січня в його атаках взяли участь понад 500 танків. Найбільше угруповання – 280 танків – наступало проти 38-ї і 1-ї танкової армій у напрямку на Липовець. Того ж дня ускладнилось становище і в смузі 40-ї армії – ворог силами танкових корпусів та декількох піхотних дивізій завдав удару з району Христинівки на Звенигородку назустріч своєму угрупованню в Корсунь-Шевченківському і прорвав фронт. Однак уже 25 – 26 січня 1-й і 2-й Українські фронти... з'єднались, оточивши війська противника у Канівському (Корсунь-Шевченківському) виступі, – Манштейну стало не до наступу...

Фактично нічого не пишуть про ці події у своїх книгах-мемуарах генерал М. Ю. Катюков («На острие главного удара» [132]), маршала Г. К. Жуков («Спогади та роздуми» [103]), О. М. Василевський

(«Справа всього життя» [30]). Певним винятком тут є хіба що спогади колишнього командуючого 38-ю армією маршала К. С. Москаленка «На південно-західному напрямі» [203].

З тих же ідеологічно-кон'юнктурних причин, але, насамперед, через поразку контрнаступу, невиконання контрнаступаючими військами поставлених завдань, не знайшов належного висвітлення контрнаступ і в працях німецьких дослідників та полководців. У праці «Історія Другої світової війни 1939 – 1945» [284], автором якої є К. Тіппельскірх, про нього йдеться одним абзацом. А генерал-фельдмаршал Е. Манштейн у своїй книзі спогадів «Втрачені перемоги» [189] хоч і згадує на кількох сторінках про здійснюваний під його особистим керівництвом наступ, проте далекий від об'єктивно висвітлення подій...

Однак, не зважаючи на «позначки часу», викликають читацький та дослідницький інтерес книги-спогади визволителів Поділля І. С. Конєва «Записки командуючого фронтом. 1943 – 1945» [155], С. А. Красовського «Жизнь в авиации» [164], А. А. Ворожейкіна «Над волчьим логовом» [48], І. М. Кожедуба «Верность Отчизне...» [151], почесного громадянина Вінниці Г. Т. Берегового «Три высоты» [11], командира партизанського загону, що діяв на теренах Вінниччини, П. Т. Кугая «Біля вовчого лігва» [168] (у співавторстві з С. Калінічевим), книга П. Д. Гуцола «Спогади. Спогади ветеранів» [340].

Варті уваги теперішні напрацювання науковців: публікації В. В. Моздіра «Історія визволення Кам'янця-Подільського від німецько-фашистських окупантів у писемних спогадах радянських воїнів» [199], І. В. Рибака «Трагедія євреїв містечка Зінькова під час німецько-фашистської окупації в спогадах Іллі Абрамовича» [251] та ін.

Із еміграційних мемуарних видань непересічними є спогади перекладача німецької кримінально-поліційної комісії з ексгумації жертв радянського НКВС у Вінниці, мельниківця М. Селешка «Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937 – 1938» [257]. У книзі автор описує не лише процеси, пов'язані з ексгумацією жертв радянського терору, а й власні спостереження з життя міста та Вінницького регіону. Спогади містять дуже багато деталей про життя в окупації: як виглядали люди, що одягали, чим харчувались, якими були базари і магазини, про що говорили, як реагували на розпорядження окупаційної влади, як ставились до поліцаїв, партизанів, оунівців, червоноармійців тощо.

Багато цікавої інформації містять також спогади керівника Вінницького обласного проводу українських націоналістів (бандерів-

ців) Є. Алетіяно-Попівського «З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Збірка писань» [1]...

Об'ємна археографічна база дозволяє ширше поглянути та повніше заглибитись у порушену проблематику.

1. 3. Архівні та інші джерела дослідження

Здійснити комплексне дослідження, як і висвітлити ряд інших не повністю розкритих або навмисно замовчуваних тематичних аспектів війни, дозволяє, насамперед, наявна джерельна база, що зосереджена в архівах України, близького та далекого зарубіжжя.

Слід зазначити, що після «горбачовської перебудови», проголошення незалежності України вона стала більш доступною для дослідників. Цьому сприяло масове розсекречення архівних документів, проведене в українських архівах (за період 1989 – 1995 рр. – понад 10 тис. фондів, що становить близько 1 млн. справ усіх центральних та обласних архівів [325]), яке відкрило двері до десятиліттями приховуваної з політико-ідеологічних міркувань інформації періоду Другої світової війни.

Особливо багато документів, що відображають її перебіг, містять фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України (*ЦДАГО України*).

Насамперед, у цьому архіві зосереджено документи Центрального Комітету Компартії України (ЦК КПУ; до жовтня 1952 р. – ЦК КП(б)У). Оскільки комуністична партія в радянському суспільстві конституційно була «керівною і спрямовуючою силою», ЦК до серпня 1991 р. мав статус політичного керівного органу республіки. Це визначало його незаперечну роль у вирішенні всіх питань державного рівня, у тому числі в організації партійно-комсомольського підпілля, партизанської боротьби на окупованій гітлерівцями території республіки, у розслідуванні та встановленні злочинів і збитків, спричинених населенню нацистськими загарбниками. Його постанови, резолюції, рішення, котрі досить часто дублювали аналогічні розпорядчі документи ЦК КПРС, у значній мірі проливають світло на події воєнного періоду.

Багаті на інформацію також інші види партійних документів: доповідні записки, інформаційні повідомлення, зведені дані про акти злодіянь окупаційного режиму, масові знищення мирних громадян та військовополонених, примусове вивезення цивільного насе-

лення на каторжні роботи в Німеччину, що їх регулярно надсилали на адресу ЦК КП(б)У обласні та районні комітети партії.

Особливий масив джерел складають документи Республіканської комісії сприяння Надзвичайній Державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР. Це – завірені місцевими органами влади протоколи опитування громадян, котрі пережили окупацію, акти збитків, спричинених населеним пунктам, промисловим підприємствам, колективним господарствам республіки, кількісні показники та поіменні списки насильно депортованого населення, надіслані з регіонів аналогічними обласними, міськими, районними комісіями сприяння, місцевими партійно-радянськими органами.

Окремі факти злочинів нацистських окупантів та їхніх прислужників стосовно мирного населення загарбаних територій відображено в доповідях, доповідних записках, донесеннях Наркомату Внутрішніх Справ УРСР, Українського штабу партизанського руху, партизанських формувань до ЦК КП(б)У. Усі згадані документи зосереджені у досить об'ємному фонді № 1.

Такий же великий документальний масив підпільно-партизанського руху в Україні. Кількісно він представлений у 6792-х справах 73-х фондів. Це – і звіти підпільних обкомів партії, командування з'єднань, бригад, загонів, полків про виконання бойових завдань, діяльність на окупованій території; і довідки, доповідні записки командування партизанських формувань про політичне, економічне становище на окупованій території, про окупаційний режим; і рапорти, донесення, листівки, газети, що видавалися та розповсюджувалися партизанами та ін. Про діяльність народних месників Вінниччини, зокрема, йдеться у фондах 62 (оп. 27, спр. 101), 65 (оп. 1, спр. 38), 71 (оп. 1, спр. 1), 128 (оп. 1, спр. 5); у фондах 91 (оп. 1, спр. 1), 128 (оп. 1, спр. 1) та ін. – Кам'янець-Подільщини.

Із документів фонду 57 (оп. 4, спр. 377) (та інших фондів) можна почерпнути відомості про діяльність ОУН на Поділлі. Крім того, у даному фонді («Колекція документів з історії Комуністичної партії України») містяться копії документів окупаційної влади: довідки, відомості про звірства загарбників, знищення мирного населення, створення концтаборів і гетто, примусове вивезення громадян на каторжні роботи до Німеччини, руйнування та пограбування населених пунктів, майна (в тому числі у Вінницькій та Кам'янець-По-

дільській області); копії витягів з доповідей на засіданнях гебітс-комісаріатів Волині та Поділля.

Варта уваги дослідників також колекція документів Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (ф. 166, оп. 2; 3). Колекція представлена документами про нацистський окупаційний режим на території України, зокрема, політику окупаційних властей щодо населення загарбаних територій, листами на Батьківщину радянських громадян, примусово вивезених до Німеччини, іншими матеріалами.

Такі ж багаті на інформацію з даної проблематики і фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (*ЦДАВО України*).

У фонді № 2 зосереджено документи Ради Міністрів УРСР (до березня 1946 р. – Ради Народних Комісарів УРСР). Із них, зокрема, можна довідатись про діяльність уряду республіки з організації заходів по поверненню в Україну радянських громадян, насильно вивезених гітлерівцями на нацистську каторгу.

Зведені відомості про вбивство мирного населення, насильство окупантів, вивезення громадян на примусові роботи до Німеччини містяться у документах Державної планової комісії (Держплану) при РНК УРСР (ф. 337, оп. 30, спр. 73), Статистичного управління Української РСР (ф. 582), згадуваної Української республіканської надзвичайної комісії зі встановлення збитків та злодіянь, завданих німецько-фашистськими загарбниками (ф. 3558), Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (ф. 4620).

Особливий інтерес становлять документи окупаційної влади, зокрема, Райхсміністерства окупованих східних областей (ф. КМФ-8), оперативного штабу імперського керівника Розенберга (ф. 3674; 3676), райхскомісаріату «Україна» (ф. 3206). Це документи офіційного характеру, призначені для внутрішнього користування – різного роду інформації, доповіді, звіти. Вони дозволяють повніше збагнути сутність політики геноциду, яку здійснювали завойовники на загарбаних територіях.

Так, відомості про пропагандистські заходи по розгортанню «вербувальної» кампанії можна почерпнути із матеріалів фонду 3538 (оп. 2, спр. 256), про закриття в Україні середніх шкіл та інститутів, відправку їхніх викладачів і учнів на примусові роботи – фонду 3676 (оп. 4, спр. 42), про умови життя тих же «остарбайтерів» у нацистській неволі – із фондів 3260 (оп. 1, спр. 38), 4620 (оп. 3, спр. 285). У документах згаданих та інших фондів міститься та-

кож інформація про організацію бірж праці, насильство, виявлене гітлерівцями на окупованих територіях.

В архіві також зберігається фонд генерал-комісара Волині і Поділля (ф. 2077). В ньому зосереджено постанови, розпорядження райхскомісара України, генерал-комісара Волині і Поділля щодо повноважень обласних комісарів; встановлення поземельного податку; здійснення цінової політики в окупованих областях; мобілізація населення на роботу тощо.

Діяльність українського національного руху на території «Житомирсько-Вінницького регіону частково відображена в документах ф. 3837 («З'єднання південних груп Української повстанської армії «УПА-Південь») та ф. 3838 («З'єднання північних груп Української повстанської армії «УПА-Північ»). Серед них, зокрема, бандерівські суспільно-політичні огляди «По Україні» за окремі місяці 1943 р., у яких характеризується загальна суспільно-політична обстановка та умови життя місцевого населення, представлена інформація про рейди УПА на схід, їх вплив на місцеве населення, збройні сутички з німцями та радянськими партизанами» [275, с. 43].

Значну цінність для вітчизняних дослідників становить зроблена з трофейних документів, переданих американською воєнною місією Національному архіву США, колекція мікрофотокопій (ф. КМФ-8 «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях»), в якій йдеться про діяльність німецьких адміністративних установ, армійських груп та тилових охоронних підрозділів на окупованих східних територіях, зокрема, в захопленій Радянській Україні.

Серед окремих документів ф. КМФ-8 привертає увагу доповідь керівника головного відділу харчування та сільського господарства генерального комісаріату «Житомир», озвучена 16 червня 1943 р. у Вінниці. У доповіді піднімаються питання не лише сільського господарства та специфіки втілення аграрних реформ у генеральній окрузі, а й інші аспекти нацистської політики та діяльність партизанського руху (оп. 1, спр. 6).

Цінні фотодокументи, на яких зафіксовано відправлення українських примусових робітників до Райху, зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного (*ЦДКФФА України*) (од. обліку: 0-17089; 0-17127; 0-17128; 0-17097; 0-230365; 0-174608; 2-67937; 2-118489 та ін.). Тут також зберігається німецький пропагандистський фільм про українську молодь, вивезену на роботи до Райху, призначений для демонстрування

населенню окупованих територій СРСР (1942 р.; арх № 3254), пропагандистський кіносюжет із закликом до українських дівчат виїздити на роботи до Німеччини, в якому широко використано агітаційні плакати (1943 р.; арх. № 3269), різноманітна німецька кінохроніка, зокрема, кіносюжет про розкопки та ексгумацію тіл жертв радянського НКВС кінця 1930-х років у м. Вінниці (арх. № 3255).

Певні відомості про діяльність ОУН на Поділлі, про особливості окупаційного режиму на території «Трансністрії» можна почерпнути з матеріалів довідково-інформаційного фонду науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України.

Тут же, а також у газетному фонді НБУ України ім. В. Вернацького, як і в багатьох архівних установах, зберігаються періодичні видання періоду Другої світової війни, з яких можна почерпнути відомості про ідеологічну політику нацистської Німеччини.

Чимало документів, які розповідають про нелюдську, грабіжницьку політику окупаційної влади (як німецької, так і румунської), опір подолян у лавах радянських партизанів, партійно-комсомольського та націоналістичного підпілля, зосереджено у державних архівах Вінницької (ДАВіО) та Хмельницької (ДАХО) областей.

Окремий масив в обох архівних установах становлять документи органів окупаційної влади: райхскомісаріату «Україна», гебітс- і штадскомісаріатів, міських, повітових (у румунській зоні окупації), районних, сільських управ. Зокрема, накази, вказівки, розпорядження райхскомісаріату і його шефа Е. Коха з адміністративно-господарських питань, запровадження і виконання трудової повинності, вербування населення до Німеччини та використання робочої сили на місцях, зустрічаються серед документів гебітс- та штадскомісаріатів (адміністративних одиниць у райхскомісаріаті «Україна» обласного та міського рівня), які, в свою чергу, видавали директиви та розпорядження з різних питань (ДАВіО: ф. 2271, оп. 1; ф. Р – 1504, оп. 1; ДАХО: ф. Р – 426, оп. 1; ф. Р – 429, оп. 1).

Аналогічні документи, лише більш конкретизовані і «прив'язані» до місцевості, підпорядкованих населених пунктів, характерні і для діяльності органів місцевого управління – міських, районних та сільських управ. Тут і рапорти у вищі органи про виконання тих чи інших заходів окупаційної влади, і погрози покарання непокірних, і конкретні факти жорстокого поводження з підневільним місцевим населенням (ДАВіО: ф. Р – 1312, ф. Р – 1358, ф. Р – 1433 та ін).

Особливо великий за обсягом фонд Р – 434 «Кам'янець-Подільська міська управа» (ДАХО). Він нараховує 2021 справу. В них зібрано накази, оголошення генерального комісара Волині і По-

ділля, гебітскомісаріату, польового коменданта; відомості перепису населення; списки робітників та службовців установ, підприємств міста на отримання хлібних карток; список виплат на утримання сімей, члени яких вибули до Німеччини, ряд інших документів. Подібна інформація міститься також у фондах Шепетівської (ДАХО, ф. Р – 435), Проскурівської (ДАХО, ф. Р – 437), Деражнянської (ДАХО, ф. Р – 436), Славутської (ДАХО, ф. Р – 2413) міських управ.

Глибше збагнути особливості румунської окупації Північної «Трансністрії» (південних районів Вінниччини) дозволяють документи, що містяться у фондах ДАВіО: Р – 2966 «Могилів-Подільська повітова управа», Р – 1533 «Станіславчицька райуправа», Р – 1417 «Шпиківська райуправа», Р – 1644 «Джугастрівська сільуправа» та ін. Вони повідують, що румунські загарбники мало чим поступалися німецьким – так само грабували, чинили розправи над мирним населенням, розглядали його, як рабів, дешево робочу силу, яку належало максимально експлуатувати.

Безумовний інтерес дослідників викликають документи, котрі безпосередньо стосуються ставки А. Гітлера «Вервольф», – діяльності охоронної групи «Ост» таємної польової поліції імперської служби безпеки, про масове ухилення населення від вивезення в Німеччину, розгортання збройної партизанської боротьби в прилеглих районах, про каральні акції окупантів (ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1).

Окремий масив становлять документи, що розповідають про пасивний та збройний опір мешканців Поділля гітлерівським загарбникам, про їхню участь у патріотичному підпіллі та в рядах народних месників (ДАВіО, ф. П – 425; ДАХО: ф. Р – 1941, ф. Р – 1475, ф. Р – 3484 та ін.).

В архівах зберігається преса періоду окупації краю, листи «остарбайтерів», написані на каторзі в Райху, певна частина документів місцевих комісій зі сприяння Надзвичайній Державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колективним господарствам (колгоспам), громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (ДАВіО: ф. 425, оп. 1, спр. 17; ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5; ДАХО: ф. Р – 863, оп. 2, спр. 42 та ін.). Серед документів – значна кількість поіменних списків депортованих гітлерівцями громадян, акти про пограбування народногосподарської та соціально-культурної сфери регіону, інші злочини нацистських загарбників.

В обох архівах зосереджена значна кількість переданих органами СБУ фільтраційних справ на подолян, які перебували в концта-

борах та на примусових роботах в Німеччині, інших країнах під час Другої світової війни (ДАВіО: ф. Р – 6023; ДАХО: ф. Р – 6193). У фільтраційних справах (але в основному у фондах Р – 2700 «Вінницький облвиконком Ради депутатів трудящих», Р – 338 «Кам'янець-Подільський облвиконком Ради депутатів трудящих») зустрічаються й «опитувальні аркуші» осіб, які повернулися. В таких «аркушах» фіксувалися умови «вербування», відомості про життя в неволі, нерідко називаються конкретні імена новітніх рабовласників.

Значний інтерес становлять документи фонду Р – 4422 «Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Вінницької області та звільнення їх частинами Радянської армії», а також фотодокументи того буремного періоду (ДАВіО, ф. Р – 7240) – фотокартки командирів, полководців, червоноармійців, котрі відзначились у визвольних боях за Вінниччину, партизанів та підпільників, світлини, на яких зафіксовано вандалізм окупантів, бойові епізоди під час звільнення Вінниці від нацистських загарбників.

Відомості про Героїв Радянського Союзу – уродженців Кам'янець-Подільщини (Хмельниччини) та Героїв, які віддали життя, визнаючи область, містяться у фонді П – 1475 (ДАХО).

Досить багата документальна база дослідження знаходиться в центральних російських архівах. Насамперед, у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). Тут зосереджено документи Надзвичайної Державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колективним господарствам (колгоспам), громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (ф. 7021; даний фонд налічує 155 описів, 42826 справ, понад 3,5 млн. одиниць документів). У ньому міститься 54 тис. зведених актів про збитки та зlodіяння німецьких загарбників та понад 250 тис. протоколів опитувань свідків і особистих заяв, близько 200 тис. опитувальних листів із розслідування зlodіянь нацистських загарбників [316].

У матеріалах комісії широко представлене Поділля. Це – акти про зlodіяння гітлерівців, надіслані з кожної місцевої Ради регіону, списки розстріляних мирних громадян та насильно вивезених у німецьке рабство, цифрові дані про замучених військовополонених, свідчення про нелюдське утримання їх у концентраційних таборах, що в період окупації існували на території Вінниччини та Кам'янець-Подільщини, матеріали про спалені села тощо.

У дослідженні багатьох аспектів визволення Поділля від нацистських загарбників не обійтися без вивчення масиву документів, що зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (Російському державному військовому архіві) (РДВА). У його фондах містяться найдетальніші відомості про бойові дії 1-го та 2-го Українських фронтів, проведені ними Житомирсько-Бердичівську, Проскурівсько-Чернівецьку, Умансько-Ботшанську наступальних операцій, про армії та інші військові підрозділи, що визволяли Вінницьку та Кам'янець-Подільську області з нацистської неволі, подвиги солдатів та офіцерів у визвольних боях, на фронтах війни, нагородні листи Героїв Радянського Союзу, повних кавалерів ордена Слави, інших фронтовиків, які здійснили ратні подвиги.

Унікальні трофейні документи зібрано в колишньому Центрі зберігання документальних колекцій, що з 15 березня 1999 р. структурно увійшов до згаданого вище РДВА. Про їх зміст красномовно говорять назви фондів: ф. 700 («Відомство по Чотирирічному плану»), ф. 1164 («Документальні матеріали поліцейських органів Німеччини на радянських і польських громадян, котрі перебували в Німеччині в період Другої світової війни в німецько-фашистському полоні»), ф. 1382 («Документальні матеріали на радянських та іноземних громадян, які перебували в Німеччині у період Великої Вітчизняної війни»)...

Досить важливими для з'ясування аспектів окупаційної політики загарбників, здійснених ними заходів щодо пограбування захоплених територій, є документи окупаційної влади. Значна кількість їх, зокрема Райхсміністерства окупованих територій, Райхсміністерства праці, зберігаються у Федеральному архіві Німеччини (Бундесархіві), розташованому у м. Кобленц (Bundesarchiv, Koblenz), а також у Федеральному військовому архіві (м. Фрайбург) (Bundesarchiv / Militärarchiv, Freiburg). Серед них директиви нацистських властей стосовно «вербування» населення і його використання в економіці Німеччини, матеріали, що розкривають механізм «вербування» «східних робітників» шляхом застосування насильства як з боку каральних служб, так і з боку військових та цивільних окупаційних структур влади, яке тривало до останніх днів окупації загарбаних на Сході територій, в т. ч. Поділля (фонди: РВ 19/2147, РВ 19/2148, РХ 36/348 та ін.). Чимало документів також свідчать, що примусові методи «вербування» робочої сили були неефективними, що вони, як і нелюдське поводження з цивільними бранцями, не кажучи уже

про військовополонених, активно стимулювали партизанський рух, патріотичне підпілля (РВ 30/33).

Цінною джерельною базою дослідження нацистської окупації України, в тому числі Поділля, є комплекс періодичних видань. Як відзначає науковець С. В. Стельникович, він доповнює наявний джерельний ресурс та заповнює інформаційний вакуум, який сформувався при дослідженні деяких питань у зв'язку з обмеженістю архівних документів. Поряд із відображенням загальної нацистської окупаційної політики, її проявів на рівні генеральної округи, гебітс-комісаріатів, районів, населених пунктів газетні матеріали дозволяють доповнити характеристику соціального, повсякденно-побутового, соціокультурного життя місцевого населення, пропагандистських кампаній гітлерівців. У газетах місцева складова, яка є найбільш цінною у джерельному аспекті, була досить значною за часів німецької військової адміністрації, після цивільної влади вона значно скоротилася і не могла перевищувати 1/4 газетної площі, хоча з посиленням окупаційної політики рідко сягала і цього показника [275, с. 68].

Серед періодичних видань, використаних у процесі наукового дослідження, – підконтрольні окупаційній владі часописи «Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten)», «Подольнин (Der Podolier)» (м. Кам'янець-Подільський), «Український голос» (м. Проскурів), «Відродження» (м. Калинівка), «Калинівські вісті», «Гайсинська газета», «Дунаєвецькі вісті», «За вільну Україну» (с. Плисків), «Козятинська газета», «Козятинська газета в Ружині», «Нове життя» (м. Козятин), «Літинські вісті», «Нове життя» (м. Старокостянтинів), «Нова Шепетівщина», «Нова Україна» (Харків; Полтава; Вінниця), «Одесская газета», «Прибугські вісті» (м. Голта), «Тижневик Барської округи», «Урядові Дунаєвецькі вісті», «Хмільницькі вісті»; радянські періодичні видання передвоєнного та воєнного часу: «Правда», «Радянська Україна», «Красная звезда», «За честь Родины», «Червоний кордон» (м. Кам'янець-Подільський), «Більшовицька правда» (м. Вінниця); радянські післявоєнні газети «Вінницька правда», «Вінницька газета», «Вісті Тепличчини», «Життєві обрії» (м. Хмільник), «Колос» (м. Погребище), «Комсомольське плем'я» (м. Вінниця), «Подільська зоря» (м. Вінниця), «Подолія» (м. Вінниця), «Сталінський шлях» (смт Томашпіль), «Шлях Ілліча» (смт Брацлав), «Зоря» (смт Немирів), «Радянське Поділля» (м. Кам'янець-Подільський), «Радянська правда» (м. Проскурів), «Шлях Жовтня» (м. Шепетівка) та ін.

Джерельну базу дослідження склали також Інтернет-ресурси.

Різноаспектний об'ємний документальний масив, що зберігається в скарбницях історичної пам'яті (архівах) і став доступнішим для дослідників, створює сприятливі умови для реконструкції подій Другої світової війни на Поділлі, відновлення історичної правди та справедливості.

* * *

Отже, обширна джерельна база, численні праці науковців сприяють активізації творчого пошуку, поглибленню порушених, недостатньо досліджених проблем.

Вкрай важливими є об'єктивна оцінка, ґрунтовність саме джерельної бази, оскільки порівняльний аналіз збірників джерел радянського і пострадянського періодів засвідчує помітні відмінності у поданні інформації. Для документальних збірників, виданих в СРСР до 1991 р., характерні тенденційність підбору документальної бази, заздальгіль визначена ідеологічна спрямованість, що обмежували повноту відображення історичної дійсності. Значно більшою об'єктивністю відзначаються документальні збірники пострадянського періоду, в яких у результаті зростаючої відкритості архівів уперше введено в науковий обіг чимало раніше утаємничених документів.

Історія Поділля періоду Другої світової війни через неповноту та суб'єктивізм використаної джерельно-документальної бази, із політико-ідеологічних причин, що десятиліттями обмежували можливості наукового пошуку, не знайшла повного та глибокого відображення у працях радянських істориків. Залишається вона недостатньо розкритою й в українській історіографії. Опубліковані ж різні за змістом, спрямуванням, науковою цінністю аналітично-теоретичні напрацювання, результати досліджень та аналізу документальних джерел у сукупності відобразили концепційні та структурні компоненти лише в певній мірі. Порушені ними проблеми здебільшого носять фрагментарний, локальний або ж загальний характер.

Проте відродно, що на даному етапі у вітчизняній науці триває процес накопичення емпіричної інформації та пошуку нових методичних підходів дослідження, які дозволяють об'єктивно і всебічно відобразити реальну, правдиву картину тогочасної дійсності.

Дана монографія є спробою заповнити наявну поки що суттєву прогалину.

2. КРИВАВИЙ ПОЧАТОК ВІЙНИ

2. 1. Витоки світової трагедії

Друга світова війна (1 вересня 1939 р. – 2 вересня 1945 р.) – наймасштабніша, найкривавіша в історії людства. Мала кілька театрів воєнних дій: східноєвропейський, західноєвропейський, середземноморський, африканський, тихоокеанський. Тривала 2194 дні. В ній брало участь 80 % населення Землі. Воєнні дії відбувалися на території 40 країн. Загальні людські втрати – 50 – 55 млн. осіб.

Витоки цієї трагедії планетарного масштабу сягають середини 30-х років ХХ століття. Тоді, у жовтні 1936 р., було підписано німецько-італійський протокол про взаємну підтримку, за яким вбачалося прагнення фюрера німецьких нацистів А. Гітлера та італійського диктатора Б. Муссоліні зламати устрій, що склався в Європі після Першої світової війни. У листопаді 1936 р. Німеччина та Японія підписали так званий Антиконтинентальний пакт, а через рік до нього приєдналась Італія. «Трикутник» Берлін – Рим – Токіо став прологом до формування воєнного союзу трьох агресивних держав.

У листопаді 1937 р. на таємній нараді з вищим командуванням Вермахту (збройних сил нацистської Німеччини) А. Гітлер оголосив про свій намір опанувати всю Європу і встановити в ній «новий порядок». 12 березня 1938 р. німецька армія окупувала Австрію [180, с. 551], 15 березня 1939 р. – Чехію. Тоді ж було проголошено про утворення на загарбаній території двох протекторатів – Богемії і Моравії – у складі Третього Райху (*Райх*: нім.: *Reich* – держава, імперія). Нацисти ділили історію Німеччини на три періоди, в яких вона виступала як могутня держава. Першою імперією вони вважали «Священну римську імперію» – німецьку державу, що існувала з 962 по 1806 рр. і котра розпалася в результаті наполеонівських завоювань. Другою імперією називали німецьку державу, створену Бісмарком у 1871 р., після перемоги над Францією. Ця імперія існувала до 1918 р., коли Німеччина потерпіла поразку в Першій світовій війні. Початком існування Третьої імперії нацисти вважали 30 січня 1933 р. – день приходу до влади А. Гітлера).

22 березня 1939 р. Німеччина ввела свої війська у Клайпеду (колишній Мемель), передану Литві у 1923 р. Лігою Націй під гаран-

тії Великої Британії і Франції, агресивно налаштувалася на загарбання інших територій.

До трагедії, що понівечила десятки мільйонів людських доль, причетний також інший правитель – Й. Сталін, який виношував не менш амбітні плани – реалізації більшовицького гасла про перемогу комунізму в усьому світі! У кінці літа 1939 р. він пішов на змову з А. Гітлером, що призвела до незворотнього процесу – розгоряння полум'я війни на Європейському континенті, насильницького поділу світу. Тоді, 23 серпня 1939 р., міністр закордонних справ СРСР В. Молотов і міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп підписали у Москві радянсько-німецький договір про ненапад і таємний додатковий протокол, за яким узгодили поділ Польщі й визначили геополітичні інтереси обох держав. У протоколі, зокрема, вказувалося, що до сфери впливу СРСР входять Фінляндія, Естонія, Латвія, Східна Польща (до лінії Вісли), Бессарабія [180, с. 552], яка перебувала у складі Румунії.

Сама ж змова двох диктаторів або ретельно замовчувалась, або інтерпретувалась у визначеному ідеологічно-пропагандистському ключі.

«Упродовж півстоліття Москва нав'язує світові свою версію Другої світової війни, покладаючи провину виключно на Гітлера та на авторів Мюнхенської угоди – Англію і Францію, приховуючи роль більшовицької імперії та диктатора Сталіна. Ще й сьогодні дискутується проблема, чи була альтернатива у Сталіна в серпні 1939 р., коли в Москві одночасно тривали переговори з англо-французькою військово-дипломатичною делегацією та з представником Гітлера міністром закордонних справ Ріббентропом.

Утім, за іронією долі, відповідь на це питання дав сам Сталін у своєму виступі перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р., – читаємо, зокрема, у праці українських учених Миколи Литвина та Кіма Науменка «Сталін і Західна Україна. 1939 – 1941 рр.». – Нещодавно виявлений в одному з архівів текст цього виступу, за слушним висловом відомого російського історика Ю. Афанасьєва, «не залишає жодних сумнівів щодо агресивних намірів радянського керівництва та його прямої участі у розв'язанні Другої світової війни» [6, с. 21]. Диктатор говорив відверто: «Питання миру чи війни вступає в критичну для нас фазу. Якщо ми заключимо договір про взаємодопомогу з Францією і Великобританією, Німеччина відмовиться від Польщі. Війна буде відвернена... Якщо ми приймемо пропозицію Німеччини щодо укладення з нею пакту про ненапад, вона, звичайно, нападе на Польщу і втручання Франції та

Англії в цю війну стане невідворотним. Західна Європа зазнає серйозних збурень і безпорядків». Сталін зробив вибір: «Ми повинні прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відправити назад англо-французьку місію. Першою перевагою, яку ми здобудемо, буде знищення Польщі до самої Варшави, включаючи українську Галичину... СРСР буде надавати допомогу нинішній Німеччині. В інтересах СРСР, щоб війна вибухнула між рейхом і капіталістичним англо-французьким блоком. Необхідно зробити все, щоб ця війна тривала якомога довше з метою виснаження обох сторін» [6, с. 73 – 75].

У бесіді з генсеком Комінтерну Г. Дімітровим Сталін ще раз наголосив: «Ми не проти, щоб вони добре побилися й ослабили один одного... Ми можемо маневрувати, підштовхувати одну сторону проти іншої». А щодо Польщі висловився особливо цинічно: «Знищення цієї держави в нинішніх умовах означало б – однією фашистською державою менше! Чи буде погано, якщо в результаті розгрому Польщі, ми розширимо соціалістичну систему на нові території та населення» [548].

У свою чергу Гітлер, виступаючи 6 жовтня 1939 р. в рейхстазі, щодо Польщі висловився не менш зухвало: «На кістках і крові німців та росіян, без усякого врахування історичних, етнографічних і економічних умов була створена ця держава, яка не мала ніякого права на існування» [866].

Пакт Молотова – Ріббентропа був не засобом врегулювання відносин з Німеччиною, а прямою змовою Сталіна й Гітлера, спрямованою на переділ Східної Європи, а отже на нову світову війну. І першим кроком на цьому шляху стала спільна агресія Німеччини та СРСР проти Польщі [181].

Вранці 1 вересня 1939 р. полчища Вермахту вторглися в Польщу, яку політично підтримували її союзники Англія та Франція. Саме ця дата офіційно вважається **початком Другої світової війни**. Німецькі армії здолали опір польських військ за три тижні [180, с. 552], вийшовши на узгоджені в Кремлі рубежі.

Сталін у цей час дещо вагався із початком агресії, активно шукав прийнятливий привід для реалізації злочинного наміру. Врешті, він знайшовся – офіційна Москва закумуфлювала свою агресію під «визволення українців та білорусів». Саме тоді, напередодні вторгнення, в СРСР розпочалася галаслива кампанія, яка повинна була обґрунтувати це ідеологічно. Першою виступила 14 вересня газета «Правда». У передовій статті «Про внутрішні причини поразки Польщі у війні» вона повідомляла, що головною причиною воєнної

катастрофи була неправильна політика Польської держави щодо національних меншин, особливо на східних кресах, де самі поляки становили національну меншину. «Правда» стверджувала, що саме там найсильніше експлуатували селян, панувало гноблення і безправ'я, білий терор з карними експедиціями і польовими судами [865]. Звинувачення в основному були правдивими, але до 14 вересня 1939 р. у радянській пресі не виявлялось такої турботи про «братів по крові».

Готуючись до вторгнення в Польщу, Радянський Союз здійснив часткову мобілізацію. В армію були покликані резервісти п'яти військових округів, зокрема, Київського особливого (з липня 1938 р.), до складу якого, крім інших, входили Вінницька та Кам'янець-Подільська області. Штаб угруповання військ Червоної армії, яким наказано заволодіти визначеною територією сусідньої держави, розмістився у Вінниці [332, с. 185].

О третій годині ранку 17 вересня заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін зачитав польському послу в Москві В. Гжибовському ноту. В ній повідомлялося: «Радянський уряд віддав розпорядження Головному командуванню Червоної армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії» [180, с. 553].

Польській армії довелося воювати на два фронти. Зазнаючи втрат, вона чинила мужній опір, хоч сили були нерівними.

Зазнавали бойових втрат й її супротивники. Так, німецький Вермахт втратив тільки убитими 8 тис. осіб [180, с. 552]. Порівняно меншими були втрати Червоної армії. Однак вони теж болісні. Зокрема, й для подолян – у списку полеглих військовослужбовців – учасників «визвольного походу» значиться 47 уродженців Вінниччини, 65 – Кам'янець-Подільщини [352, с. 230 – 307]...

На окупованій радянськими військами території Польщі пропагандистська кампанія про допомогу Червоної армії українському і білоруському населенню тривала, і дезорієнтоване пропагандою місцеве населення сприймало радянське вторгнення саме як «визвольний похід». За 10 днів війська Українського фронту під командуванням С. Тимошенка вийшли на Сан. Оточений німецькими військами Львів тримав оборону, але 22 вересня здався Червоній армії.

Радянсько-німецьке комюніке, опубліковане 23 вересня, визначало таку лінію розмежування збройних сил: по річці Піса, Наревом до Бугу, вздовж Бугу до Вісли, далі Віслою до Сану, Саном аж до його витоків біля угорського кордону. Литва залишалася в «сфері

інтересів» Німеччини. Лінія розмежування відповідала пакту Ріббентропа – Молотова [180, с. 553].

Заключним актом німецької і радянської агресії проти Польщі був спільний парад німецьких і радянських військ у Бресті. Про нього, зрозуміло, у радянській пресі не повідомлялося.

27 вересня 1939 р. Й. Ріббентроп знову прибув до Москви. Розпочалися перемовини. Цього разу Й. Сталін відмовлявся від Люблінського і частини Варшавського воєводств, але за відмову на користь Німеччини від етнічних польських земель він вимагав передачі Литви з німецької в радянську «сферу інтересів».

Наступного дня Й. Ріббентроп і В. Молотов підписали «Договір про дружбу і кордон». У секретному додатковому протоколі до договору вказувалося, що територія Литовської держави відходить до «сфери інтересів» СРСР, а Люблінське і правобережна частина Варшавського воєводств – до «сфери інтересів» Німеччини [180, с. 553 – 554]. Одночасно було домовлено про виїзд осіб німецької національності із територій, які відійшли до СРСР, а українців і білорусів – із території, окупованої Німеччиною.

Іншим секретним протоколом Німеччина та СРСР оголосили, що вони не потерплять на своїй території «польської агітації», спрямованої проти іншої сторони, і що вони придушуть на своїх територіях зародки такої агітації та будуть інформувати один одного, щоб вжити необхідних заходів. То була угода про спільну боротьбу фашистської Німеччини і соціалістичного Радянського Союзу проти польського руху Опору [75, с. 369].

На територіях, анексованих СРСР, проживало 3 млн. поляків. У спішному порядку в Східну Польщу були перекинуті спеціальні війська НКВС, які під керівництвом генерала НКВС І. Серова стали виявляти, арештовувати і депортувати «класово чужі» елементи. Разом із військами НКВС прибули партійні працівники для підготовки «вільного волевиявлення» населення Східної Польщі на користь об'єднання з Українською і Білоруською РСР. На початку жовтня у Західній Україні та Західній Білорусі були створені комітети для виборів у так звані Народні збори цих областей, а 31 жовтня Верховна Рада СРСР уже прийняла закони про включення згаданих областей до складу СРСР і «возз'єднання» їх з Українською і Білоруською РСР [75, с. 370].

По завершенні бойових дій у радянських таборах опинилося понад 240 тис. військовослужбовців польської армії. На початку жовтня 1939 р. рядові та унтер-офіцери, які проживали на території приєднаних до СРСР земель, були відправлені додому, а урод-

женці земель, що перейшли до Німеччини, – передані німецьким властям [180, с. 554]. Та бранців ще залишалося чимало.

Наприкінці лютого 1940 р. керівник НКВС СРСР Л. Берія надіслав у Політбюро ЦК ВКП(б) доповідну записку «Про колишніх офіцерів польської армії, які утримуються в таборах для військовополонених». У ній повідомлялося, що в таборах утримуються 14736 колишніх офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, жандармів, тюремщиків і розвідників за національністю на 97 % – поляків, у тому числі 295 генералів, полковників і підполковників. У тюрмах західних областей України і Білорусі знаходилося 18632 заарештованих, з них 10685 поляків. Виходячи з того, що всі вони були «закоренілими, невиправними ворогами Радянської влади», Берія ставив питання про їх ліквідацію.

Записка обговорювалася на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 5 березня 1940 р. Політбюро ЦК прийняло рішення розглянути в особливому порядку (без виклику заарештованих і без висування звинувачення) справи 14700 офіцерів та інших осіб, що знаходились у таборах, і 11000 осіб польської національності – «членів різних контрреволюційних, шпигунських і диверсійних організацій», що знаходились у тюрмах, і застосувати до них найвищу міру покарання – розстріл. Польських військовополонених почали знищувати з 1 квітня і закінчили у травні 1940 р. [180, с. 555].

Як уже згадувалося, радянсько-німецький секретний протокол передбачав заняття Радянським Союзом території незалежних прибалтійських держав: Латвії, Литви, Естонії. Восени 1939 р. під сильним тиском із боку СРСР уряди цих держав були змушені підписати із СРСР пакти про взаємопоміч. Вслід за цим у червні 1940 року, під звичним приводом антирадянської діяльності, що начебто розгорнулася на території Прибалтики, туди було введено радянські війська. Потім – організовано чергове «вільне волевиявлення» населення Латвії, Литви та Естонії. За суворо затвердженим у Москві сценарієм. Згідно нього, у цих країнах були створені Народні уряди, 17 – 21 червня 1940 р. – проведено вибори в Народні сейми Литви та Латвії, 14 – 15 липня – у Державну думу Естонії. 21 липня 1940 р., в один і той же день, у всіх трьох країнах проголошено радянську владу. Ще через два тижні всі три прибалтійські республіки були прийняті Верховною Радою СРСР до складу Радянського Союзу.

Території цих республік негайно наводнили війська НКВС, почалась підготовка до масової депортації ненадійних і ворожих радянській владі елементів у Сибір [75, с. 370].

Бессарабія була зайнята румунськими військами та приєднана до Румунії у 1918 р. Радянський уряд ніколи не визнавав законності цієї анексії. Заручившись попередньо підтримкою гітлерівської Німеччини, він у липні 1940 р. потребував від Румунії негайного повернення Бессарабії. Румунія була змушена прийняти радянський ультиматум. У серпні 1940 р. Бессарабію об'єднано з Молдавською Автономною РСР, що раніше входила до складу Української РСР. Тоді ж було створено Молдавську РСР.

Якщо на Бессарабію СРСР мав певні юридичні права, то заняття Північної Буковини, яка після Першої світової війни відійшла до складу Румунії, стало типічною анексією. Включення Північної Буковини до складу СРСР не передбачалось навіть німецько-радянським секретним протоколом. Відповідаючи на запит німецького посла в Москві з цього приводу, В. Молотов аргументував захоплення Буковини тим, що вона «є останньою відсутньою частиною об'єднаної України».

До подібної аргументації вдавався й Гітлер під час захоплення Австрії, Судетської області та інших територій, стверджуючи, що він приєднує до німецького Райху землі з населенням, яке розмовляє німецькою. Сталін симпатизував такій точці зору [75, с. 371].

Стосовно Фінляндії, то її анексія спершу не входила у плани більшовицького керівництва. СРСР розраховував домогтися включення цієї держави в орбіту своєї політики шляхом політичного тиску. Проте, намагаючись пошвидше примусити її зробити певні поступки, радянський вождь пішов на провокацію. Наказав командуванню Ленінградського воєнного округу обстріляти власну територію у районі поселення Майніла, що знаходилось у 800 м від фінляндського кордону, і звинуватив в обстрілі фінів. Тут же з'явилися заклики у радянській пресі: «Знищити мерзотну банду».

Проте сподівання Сталіна на те, що Фінляндія злякається й прийме умови СРСР, щоб уникнути збройного конфлікту, не здійснились. Вона не побажала поступитися своєю територією та незалежністю. 28 листопада 1939 р. Радянський Союз розірвав із Фінляндією договір про ненапад, оголосивши їй ультиматум. Потім вдався до агресивних дій. Однак введені в бій радянські дивізії відразу ж наштовхнулись на запеклий опір [75, с. 372]. Війна проти маленької Фінляндії несподівано обернулася для радянського народу серйозною бійнею.

Лише на початку лютого 1940 р., зосередивши 27 дивізій, тисячі гармат і танків, військам Червоної армії під командуванням маршала Тимошенка вдалося прорвати «лінію Маннергейма». Радянські

танки нарешті вийшли на оперативний простір. Фінляндії нічого не залишалось, як звернутися до СРСР із проханням про перемир'я, поступитись частиною своєї території.

Під час цієї безславної для Радянського Союзу чотиримісячної війни Червона армія втратила майже 100 тис. бійців убитими [75, с. 373]. Серед полеглих – чимало подолян. У тому числі Герої Радянського Союзу Борис Адольфович Колесо (м. Старокостянтинів), Артем Максимович Сорока (с. Святець Теофіпольського району) [58, с. 105; 186].

Цього ж високого звання за здійснені тоді ратні подвиги удостоїлись Петро Устинович Богатир (с. Гулі Барського району), Іван Захарович Дребот (с. Паланка Томашпільського району), Тихон Антонович Коцюбинський (с. Щедрова – нині в межах смт Летичів – Летичівського району), Степан Єфремович Пономарчук (м. Гайсин), Володимир Юхимович Шарапа (м. Вінниця) [58, с. 33; 73; 111; 164; 216].

Проте не лише важкими фізичними втратами вимірювався результат фінляндської війни для СРСР. У грудні 1939 р. Ліга Націй засудила СРСР за агресію та виключила його зі складу Ліги.

Тільки три держави були заклеювані Лігою Націй як агресори – мілітаристська Японія, фашистська Італія і нацистська Німеччина. Тепер до цього списку добавився соціалістичний Радянський Союз [75, 373 – 374].

СРСР брав участь у збройних конфліктах й на Далекому Сході. У 1938 р. японці, захопивши Маньчжурію, спробували порушити державний кордон СРСР в районі озера Хасан. У 1939 р. вони вчинили агресію проти Монгольської Народної Республіки, з якою Радянський Союз був зв'язаний підписаним у 1936 р. Протоколом про взаємну допомогу. Вирішальну операцію радянсько-монгольських військ з розгрому агресора було проведено в кінці серпня – середині вересня 1939 р. на річці Халхін-Гол. Вона виявилася успішною.

У Халхінгольській наступальній операції брали участь й подоляни. За ратний подвиг, проявлений у ній, уродженець с. Бахматівці Проскурівського (тепер: Хмельницького) району Василь Семенович Слободзян першим серед подолян був удостоєний звання Героя Радянського Союзу [58, с. 180].

У числі воїнів, які проливали кров біля озера Хасан, був майбутній Герой Радянського Союзу М. З. Брацюк із с. Бритавка Чечельницького району, на Халхін-Голі – майбутній двічі Герой Радянського Союзу І. Н. Бойко з с. Жорнище Іллінецького району.

Серед важливих чинників, що призвели до війни, вирішальне значення мала ще одна дипломатична угода. Підписавши 30 вересня 1938 р. Мюнхенський пакт, західні держави на чолі з Англією вдалися до спроби умиротворення Гітлера, дозволивши йому, як уже згадувалося, розчленувати Чехословаччину (й Закарпаття). Але замість задоволення домагань Гітлера цей вияв безхребетності західних держав розпалив у нацистів апетит до подальших територіальних загарбань [281, с. 556].

9 квітня 1940 р. гітлерівці здійснили вторгнення у Данію та Норвегію (операція «Везерюбунг»), 10 травня 1940 р. розпочали наступ на Бельгію. Внаслідок блицкригу (швидкої війни) окупували її, а також Данію, Норвегію, Люксембург, Нідерланди, північні райони Франції. 16 липня 1940 р. А. Гітлер видав директиву про вторгнення до Великої Британії (операція «Морський Лев»).

27 вересня 1940 р. Третій Райх, Японська імперія, Королівство Італія створили військовий союз, уклавши союзний договір – Троїстий пакт. Він передбачав, що наступних 10 років країни-учасниці будуть підтримувати одна одну та співпрацювати для досягнення геополітичних цілей, головною з яких було встановлення нового світового порядку. Відповідно до пакту країни-учасниці зобов'язувалися надавати одна одній політичну, економічну і військову допомогу та визначили власні сфери впливу у світі. Німеччина мала панувати у «Євроафриканському просторі», Італія – в Середземномор'ї, Японія – у «Східному просторі».

Впродовж 1940 – 1941 рр. до Троїстого пакту приєдналися країни, залежні від однієї з держав, які його уклали, а також ті, котрі через співробітництво з цими державами бажали вирішувати власні зовнішньополітичні завдання – реалізувати територіальні претензії, забезпечити безпеку від нападу ззовні тощо (Королівство Угорщина, Королівство Румунія, Словацька Республіка, Болгарське царство, Держава Хорватія) [891].

13 жовтня 1940 р. Й. Ріббентроп направив Й. Сталіну об'ємного листа. Він починався з аналізу німецько-радянських відносин і закінчувався пропозицією СРСР примкнути до Троїстого пакту, взяти участь у розподілі світу на сфери впливу між чотирма державами. Ріббентроп запрошував В. Молотова приїхати в Берлін для обговорення комплексу питань і висловлював готовність приїхати потім у Москву з представниками Японії та Італії для обговорення політики, яка, підкреслював він, «може бути тільки до практичної вигоди всіх нас» [75, с. 388].

12 листопада Молотов прибув у Берлін, де йому було вручено проекти угод про розподіл впливу між Німеччиною, Італією, Японією і СРСР, а 14 листопада повернувся у Москву і досить швидко, буквально через 12 днів, Гітлеру була направлена відповідь. СРСР погоджувався з німецьким проектом розподілу світу, однак із деякими застереженнями: радянська сфера впливу повинна була поширюватися на райони південніше Баку та Батумі, тобто включати Східну Туреччину, Північний Іран та Ірак... Радянський уряд наполягав також на негайному виведенні німецьких військ із Фінляндії, зобов'язувався поважати німецькі економічні інтереси у цьому районі; Японія мала відмовитись від своїх вугільних та нафтових концесій на Північному Сахаліні; Болгарія розглядалася як частина радянської зони безпеки, між СРСР та Болгарією мав бути укладений пакт про взаємну допомогу [75, с. 389]. Гітлер на такі пропозиції не відповів, хоч у свій час заявляв, що союз із Москвою буде довговічним і міцним. Насправді ж у середині липня 1940 р., ще до закінчення війни у Франції, наказав розпочати підготовку до війни з СРСР. Тому пропозиція приєднатись до пакту була своєрідною операцією із дезорієнтування майбутнього противника.

Можна припустити, що радянське керівництво вірило й не вірило фюреру Третього Райху. Воно, щоб не загострювати стосунків, ретельно виконувало взяті на себе зобов'язання, в тому числі економічні. Так, впродовж 17-и місяців після підписання радянсько-німецького пакту і до нападу Німеччини на СРСР Німеччина отримала від Радянського Союзу 865 тис. тонн нафти, 140 тис. марганцевої руди, 14 тис. тонн міді, 3 тис. тонн нікелю, 101 тис. тонн бавовни-сирцю, більше 1 млн. тонн лісоматеріалів, 11 тис. тонн льону, 26 тис. тонн хромової руди, 15 тис. тонн азбесту, 184 тонни фосфату, 2736 кілограмів платини, 1462 тис. тонни зерна.

Поставки виконувались радянською стороною із винятковою точністю та пунктуальністю. Останній поїзд із сировиною пересік радянський кордон у бік Німеччини за декілька годин до початку німецького нападу 22 червня 1941 р. [75, с. 383].

Водночас, побоюючись можливої агресії, радянське керівництво укріплювало кордони держави. Це стосувалось й Поділля. Оскільки воно було прикордонним регіоном, ще на початку 1931 р. Комітет оборони СРСР прийняв рішення про будівництво на його території, як й в низці інших областей, укріплених районів. Першими на теренах Вінниччини та Кам'янець-Подільщини на так званій «Лінії Сталіна» були побудовані Могилів-Ямпільський та Летицівський укріпрайони.

Проте не обійшлося при цьому й без обов'язкового пошуку «внутрішніх ворогів». У вересні 1936 р. у Вінниці за звинуваченням у контрреволюційній троцькістсько-терористичній змові та шкідництві був репресований герой громадянської війни, комдив, двічі орденоносець ордена Червоного Прапора комендант Летичівського укріпрайону Юрій Саблін. Начальник Київського укріпрайону Михайло Тібілов, комендант і військовий комісар Павло Княгицький без суду і слідства розстріляні за «шкідництво» при будівництві Летичівського укріпрайону (реабілітовані в 1956 році) [261, с. 16].

Загалом криваві сталінські «чистки» 30-х – початку 40-х рр. завдали Збройним Силам СРСР непоправних втрат. За 17 місяців (з травня 1937 р.) з армії було усунуто не менш як 44 тис. представників комскладу (щоправда, вже у 1939 – 1940 рр. з-під арешту звільнено й повернуто до збройних сил до 13 тис. командирів і генералів). З названої кількості репресованих 1/3 припала на Київський особливий військовий округ. Найбільше постраждав вищий комсклад, де кожен другий з трьох став жертвою репресій.

Коли, отямившись на якийсь час від несамовитої боротьби проти «шпигунів і диверсантів» у Червоній армії, Сталін і Ворошилов звернули увагу на стан кадрів, то з'ясувалося, що обезголовлено було не тільки військові округи та їх штаби, не тільки корпуси і дивізії, але й 70 % полків і 80 % батальйонів. А всього близько 1800 генералів зникло у чорній пащі ГУТАБу [367, с. 294]. Усе це згодом вкрай негативно відбилосся на боєздатності Червоної армії.

«Станом на 1938 рік... на лінії кордону, який прикривав Могилів-Ямпільський укріпрайон (протяжність 215 км) було споруджено 240 кулеметних дотів, 18 артилерійських, де було розміщено 698 кулеметів, 36 гармат – всього 258 вогневих споруд... Найбільш значні... мали свої назви: «Скеля», «Партизан», «МЮД», «АПК», «Сталін», «Єжов», «Дімітров» тощо [42].

На Вінниччині такі оборонні споруди зведено неподалік Могилева-Подільського, Ямполя, Яруги, Михайлівки, Серебрії, Кременного, Мурованих Курилівців, інших населених пунктів.

Тривало будівництво Шепетівського, Ізяславського, Проскурівсько-Волочиського, Старокостянтинівського, Остропільського, Кам'янець-Подільського укріпрайонів [142, с. 50].

До кінця 1939 р. на західному старому кордоні забетонувано 1028 оборонних споруд.

Найбільш розповсюдженою такою спорудою була одноповерхова, двох-трьохамбразурна вогнева точка типу «М». Товщина її залізобетонних стін сягала 130 – 150 см., а даху – 90 – 110 см. ДОТ

(довготривала оборонна точка) мав декілька приміщень, в яких облаштувалися водопровід (криниця), електропостачання, телефон, радіостанція, внутрішні переговорні труби, перископ, фільтровентиляційне обладнання, вентилятори. На озброєнні було 1 – 2 станкових і стільки ж ручних кулеметів. Штат гарнізону такого ДОТа складав 10 – 12 чол. Кулеметні ДОТи типу «Б» були двоповерховими і мали штат біля 20 чол. Були також одноамбразурні, спостережні і командні ДОТи, обладнані перископами і засобами зв'язку.

Предбачалося, що особовий склад одного укріпрайону мав дорівнювати бригаді, а за вогневою потужністю – корпусові. До складу укріпрайонів мали входити від 2 до 8 кулеметно-артилерійських батальйонів, артилерійський полк, танковий батальйон, кілька окремих батарей канонірної артилерії, рота зв'язку, командування і штаб, інші підрозділи [261, с. 14 – 15].

Керував плануванням та будівництвом фортифікацій генерал-лейтенант Д. Карбишев, який у 1941 р. потрапив у полон до гітлерівців і героїчно загинув у концтаборі «Заксенхаузен».

З урахуванням згаданих особливостей географічного розташування регіону у Вінниці постійно базувався великий військовий гарнізон достатньо боєздатних частин Червоної армії: корпусу Червоного козацтва, командиром якого на початку 30-х рр. був Квятек, 24-а стрілецька Самаро-Ульяновська залізна дивізія, згодом створена на її базі 14-а гвардійська стрілецька Вінницька ордена Леніна Червонопрапорна ордена Кутузова дивізія імені Яна Фабріціуса [53, с. 109; 158]. Насичувалися технікою і зброєю військові гарнізони у містах Проскурові, Кам'янці-Подільському, Ізяславі, Старокостянтинові, Славуті, Шепетівці, Вовковинцях [261, с. 14].

Однак це не зупинило А. Гітлера. Перебуваючи у полоні здобутих успіхів, граючи на випередження та реалізуючи свій злочинний намір, 18 грудня 1940 р. він підписав директиву верховного командування Вермахта № 21 і дав їй кодову назву – «Барбаросса» (на честь короля Фрідріха I Барбаросси, який 1155 р. був коронований імператором Священної Римської імперії та якого вважають національним героєм Німеччини). Відтоді все більше військ Третього Райху та його союзників стягувалось до кордонів СРСР, щоб після отримання відповідного наказу приступити до виконання волі фюрера.

2. 2. Мобілізаційні заходи, гуманітарна катастрофа більшовицької системи

Відлік біди для наших співвітчизників розпочався з 3-ї години 30 хв. 22 червня 1941 р. Тоді полчища Вермахту та збройні сили країн-сателітів, отримавши за наказом А. Гітлера умовний сигнал «Дортмунд», завдали масованого артилерійсько-мінометного удару по радянській прикордонній зоні на величезному просторі від Білого до Чорного морів. Одночасно зазнали інтенсивного бомбардування радянські військові аеродроми, залізничні станції, вузли зв'язку, місця дислокації військових частин і штабів, військові бази тощо. Ворожі бомби впали також на житлові квартали та цивільні об'єкти ряду міст України, Білорусі, Прибалтики, Російської Федерації, Молдови. 23 червня на Вінниччині ворожого бомбардування зазнали міста Могилів-Подільський, Жмеринка, на Кам'янець-Подільщині – Деражня, Шепетівка. Вслід за спустошливою артпідготовкою гітлерівські танкові та моторизовані армії перетнули державний кордон СРСР, розпочавши віроломне вторгнення в його межі.

Мільйони патріотів стали на захист Вітчизни. Поряд з воїнами-червоноармійцями боронити рідну землю від ворога піднялися мобілізовані й добровольці, чоловіки і жінки, робітники і селяни, комуністи й безпартійні, атеїсти і віруючі, люди різних поколінь, національностей, професій. З перших днів вторгнення полчищ Вермахту на захист Батьківщини стали навіть діти «ворогів народу», молодь, якій судилося дивом вижити під час голодомору 1932 – 1933 років.

Відразу після вторгнення гітлерівської Німеччини та її союзників на територію Радянського Союзу Президією Верховної Ради СРСР 22 червня 1941 р. в УРСР та інших республіках було введено воєнний стан і оголошено мобілізацію [888]. 23 червня почалася мобілізація військовозобов'язаних жителів Поділля. Вона пройшла організовано й швидко. Наприклад, по м. Проскурову (теперішньому Хмельницькому) завершилась до 25 червня 1941 р. [768]. Всього із Кам'янець-Подільської області було мобілізовано понад 100 тис. чол.

Керівники державних і партійних органів у перші дні звернулися до населення з відзовами проявляти трудовий героїзм, підвищувати продуктивність праці, дисципліну, згуртовуватися навколо комуністичної партії. Преса повідомляла, що у м. Волочиську дружини чоловіків, мобілізованих до РСЧА, зайняли їхні робочі місця. Жінки стали за верстати і на підприємствах м. Проскурова. Завдяки патрі-

отичному піднесенню, заводи міста станом на 25 червня 1941 р. виконали та перевиконали піврічний план по виробництву промислової продукції. На промислові підприємства області, за даними Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У, прийшло понад 776 жінок, 425 – замінили трактористів і комбайнерів, 588 – навчалося на курсах по вивченню сільськогосподарської техніки.

Населення Кам'янець-Подільщини активно залучалося до військово-інженерних робіт, як було передбачено ще довоєнним планом оборони на період мобілізації і розгортання військ Київського особливого військового округу. Так, на будівництві оборонних ліній, що простяглися від смт Ямпіль до с. Оринин, цілодобово працювало понад 12 тис. осіб.

Для ліквідації парашутних десантів і диверсантів на території області створили 39 винищувальних батальйонів (чисельністю від 100 до 300 осіб у кожному) та 19 загонів народного ополчення. Створювалися групи сприяння винищувальним батальйонам. Лише в Старокостянтинівському районі було 30 таких груп, в яких нараховувалося понад 700 осіб [386, с. 3].

Аналогічно розвивалися події й на Вінниччині.

В період з 23 червня по 21 липня 1941 р. стали бійцями Червоної армії 136866 вінничан [595]. І це при тому, що в діючій армії уже служили, стримували шалений натиск ворога тисячі подолян.

Від мешканців Вінниччини, як і Кам'янець-Подільщини, надійшло чимало заяв про бажання добровільно стати до лав РСЧА, у тому числі від жінок. Так, вінницька обласна газета «Більшовицька правда» за 24 червня 1941 р. інформувала:

«У Вінницький райвійськкомат надійшло вже чимало заяв від вірних дочок радянського народу. Дружини, сестри, дочки висловлюють своє палке бажання добровільно піти в ряди діючої Червоної Армії, пліч-о-пліч з чоловіками, братами, батьками самовіддано боротися за повний розгром ворога.

Марія Слободян у своїй заяві пише: «Хочу добровільно поступити санітаркою в Червону Армію. На цій посаді працюю вже два роки. Я даю клятву самовіддано боротись за перемогу над ворогом, не шкодуючи життя».

Неля Федорова, висловлюючи своє бажання піти санітаркою на фронт, додає: «Я відчуваю, що в бою не відстану від батька, який також пішов виконувати священний обов'язок перед Батьківщиною. Я вірю в перемогу, бо справа, за яку ми боремося, – справедлива»...

Жінки, які подають заяви про зарахування їх добровольцями в ряди Червоної Армії, готові до оборони Батьківщини. Ось що пише в своїй заяві Вахніловська Л.: «В минулому році здала норми на значок ГСО [«Готовий до санітарної оборони СРСР»] і ППХО [«Готовий до протиповітряної і хімічної оборони»] першого ступеня. Я принесу користь на фронті. Прошу не відмовити в моїй просьбі» [795]...

Тільки за перший тиждень війни понад 1440 добровольців, в тому числі більш як 600 жінок, відправились у діючу армію [336, с. 3].

Повсюдно проводились численні мітинги. Як засвідчує архівний документ, «з великим патріотичним піднесенням проведено багатолюдні мітинги протесту трудящих міста і сіл Гайсинського району проти нападу на нашу країну.

22 червня, вдень і увечері, були проведені мітинги на 16 підприємствах та закладах, 23 колгоспах, у яких взяли участь 7120 чоловік робітників, колгоспників, трудової інтелігенції і т. д. На мітингах виступило 210 чоловік, із яких 16 жінок...

Характерні виступи були майже скрізь. Так, наприклад, колгоспник села Мар'янівки (колгосп ім. Леніна) т. Грущенко Павло Олексійович у своєму виступі сказав: «Ми, колгоспники і колгоспниці, повинні зберігати максимальний спокій, бути пильними, працювати чесно, самовіддано в ім'я Батьківщини, своєчасно зібрати та зберегти багатий врожай, а якщо буде необхідно, разом зі своєю доблесною Червоною Армією станемо на захист Вітчизни».

Колгоспник села Краснопілки (колгосп «Більшовик України») т. Романюк, виступаючи на мітингу, заявив: «Мені 62 роки, я ще служив під час царизму на Балтфлоті і за революційну роботу був засуджений. Ні тортури, ні погрози мене не злякали, бо я знав, що ми у своїй справі праві. І ми зараз, у зв'язку з наглою вилазкою німецького фашизму, переможемо. Не дивлячись на старість, я готовий віддати своє життя за Батьківщину. Я закликаю всіх колгоспників працювати ще краще, зібрати щедрий врожай без втрат і цим укріпити могутність нашої Вітчизни»...

На мітингу робітників і службовців швейної фабрики робітник тов. Портной заявив, що, йдучи в ряди Червоної Армії, із гордістю буде носити високе звання червоного воїна. Всі робітники взяли на себе зобов'язання самовіддано працювати на своїх постах.

Аналогічні виступи були на мітингах робітників і службовців цукрозаводу, спиртзаводу, плодозаводу, райвідділу зв'язку, держмлин і т. д.» [577].

Помітно зріс трудовий ентузіазм.

«Високою продуктивністю, відмінною якістю роботи допомагають робітники депо Жмеринки Червоної Армії громити фашистських варварів.

Продуктивність праці робітників росте з кожним днем. Усі цехи значно перевищують виробничі завдання. Кожний робітник заготовельного цеху виконує по дві норми за зміну. Перша комплексна бригада тов. Нижника ремонтує паровози у два з лишнім рази швидше, ніж було визначено планом...

Робітники глибоко усвідомлюють, що кожен процент підвищення продуктивності праці – це удар по ворогові» [796].

З наближенням воєнних дій до території області в містах і селах для боротьби з ворожими десантниками, шпигунами, диверсантами, для охорони важливих об'єктів було створено 45 винищувальних батальйонів, котрі налічували 9230 бійців і 1619 груп сприяння винищувальним батальйонам, до яких увійшло 38094 чол.

Місця тих, хто пішов на фронт, біля верстатів і плугів, на тракторах і комбайнах, зайняли жінки, підлітки, пенсіонери. Вже під кінець червня 1941 р. в промисловість і на транспорт прийшло 1042 жінки, трактористами і комбайнерами в МТС – 1877 чол.

Заклик «Все для фронту, все для перемоги!» став повсюдним гаслом [336, с. 4]...

Як відзначало бюро Вінницького обкому КП(б)У у постанові від 25 червня 1941 р., «морально-політичний настрій трудящих області цілком і повністю відповідає високим інтересам нашої соціалістичної Вітчизни.

До лав активних учасників боротьби проти німецького фашизму залучено десятки тисяч робітників, колгоспників і радянської інтелігенції, які організують винищувальні батальйони, бойові дружини...»

Разом з тим традиційно не обійшлося й без «класової боротьби»:

«Проте окремі райкоми КП(б)У, зокрема, Літинський, Ольгопільський, Вороновицький та Оратівський, не забезпечили своєчасного розгортання політично-масової роботи, внаслідок чого в окремих місцях відсталі та ворожі елементи сіють провокаційні чутки.

Бюро обкому КП(б)У постановляє:

...Зобов'язати секретарів райкомів і міськкому КП(б)У вести нещадну боротьбу проти всяких вилазок класово-ворожих елементів, які намагаються розповсюджувати провокаційні чутки та сіяти паніку серед населення. Загострювати пильність, застерігати можливі

антирадянські випадки сектантів, церковників, колишніх куркулів тощо» [553].

Паралельно з мобілізаційними заходами проходив процес евакуації на Схід матеріальних цінностей, людських ресурсів та основних виробничих фондів. Певна частина мешканців й уродженців Вінницької та Кам'янець-Подільської областей на початку війни була евакуйована в радянський тил – райони Сибіру, Уралу, Середньої Азії, Казахстану. Насамперед, партійно-радянські та господарські керівники, більшовицький актив, висококваліфіковані робітники, відомі люди.

Окремі з них проявили себе справжніми звитяжцями трудового фронту. Так, особливою постаттю став майбутній Герой Соціалістичної Праці уродженець селища Томашпіль Вінницької області Ісаак Мойсейович Зальцман, призначений у липні 1942 р. наркомом танкової промисловості СРСР. За час його керівництва наркоматом стрімко зросло виробництво грізних «тридцятьчетвірок» – по сто бойових машин на добу (замість 20-и, як то було в кінці 1941-го). В результаті ставка Верховного Головнокомандування отримала можливість формувати танкові корпуси [36, с. 312]...

Чимало сил та енергії вкладав в організацію виробництва директор Барського машзаводу В. С. Тарнашевський. За успішне освоєння випуску боєприпасів на Ішимському заводі його удостоєно ордена «Знак Пошани» [560].

Особливо відзначились самовідданою працею в тилу вінницькі залізничники, які доставляли на військові заводи необхідну техніку та устаткування, а звідти на фронт – зброю, виконуючи інші відповідальні завдання. За виявлене виняткове сумління О. М. Чухнюк [363, с. 164] та І. Й. Бубчикову [559] в роки війни присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Всього за успішне виконання завдань Радянського уряду і військового командування по перевезенню народногосподарських і військових вантажів у період Другої світової війни орденами і медалями СРСР нагороджені вісімдесят три вінницькі залізничники...

В радянський тил було також переправлено найцінніше устаткування низки подільських підприємств: Вінницьких мотороремонтного та суперфосфатного заводів, взуттєвої фабрики, Глуховецького коалінового комбінату, Жмеринського та Козятинського вагоноремонтних депо, Старосинявського цукрового заводу та ін. 3 районів краю перебазовували на схід автотранспорт, машинно-тракторні станції, колгоспну худобу тощо [55 с. 383].

«Маленьким залізним потоком» назвали сучасники колону колгоспу ім. Кірова с. Бахматівці Проскурівського району. Колгоспники, виявляючи героїзм, вивели ВРХ до с. Новолипівка Радянського району Саратовської області [384].

Всього з Вінницької, Житомирської та Кам'янець-Подільської областей у перші дні війни було перегнано понад 1158 тис. голів худоби [230].

Проте це виявилось лише незначною часткою. Фактично залишилось не евакуйованим майно, цінне обладнання абсолютної більшості підприємств, колективних господарств, навчальних закладів, установ і організацій, скарбниць історичних та духовних цінностей – документальні фонди Вінницького і Кам'янець-Подільського обласних архівів, експонати та коштовності музеїв. Так, з початком війни для евакуації в тил працівники Кам'янець-Подільського обласного архіву підготували 438 ящиків унікальних документальних матеріалів, але з великими труднощами вдалося евакуювати лише матеріали облвиконкому: обласної планової комісії, облстатуправління, управління місцевої промисловості, комітету фізкультури і спорту, обласних відділів торгівлі, соціального забезпечення і шляхів [109, с. 27], оскільки 8 липня 1941 р. залізниця Проскурів – Кам'янець-Подільський потрапила під контроль ворога [2].

7 липня 1941 р., коли гітлерівці вже вдерлися в межі Подільського краю, керівник архівного відділу лейтенант НКВС Нікітін (м. Вінниця) отримав наказ підготувати найцінніші документи секретного фонду Вінницького обласного історичного архіву до евакуації, а всі інші – спалити протягом 24-х годин. Архівіст за покликанням, лейтенант Нікітін намагався переконати керівництво в доцільності евакуації і тих документів, котрі мають важливе історичне, наукове та народногосподарське значення. Проте начальник УНКВС по Вінницькій області Шаблінський підтвердив наказ: знищити! На щастя, виконаний він був лише частково.

Уже наступного дня після відправлення до тилу документів секретного фонду в архіві розмістився штаб однієї з військових частин Червоної армії, що відступала. Після її відходу архів ніким не охоронявся. Кожен міг прийти і просто взяти стос «паперу», щоб, скажімо, розтопити піч. Під час війни деякі унікальні документи було втрачено назавжди [66, с. 294].

Перед приходом німців керівництво Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм дісталось його співробітнику М. Р. Кондратенку, який через важку хворобу та відсутність обіцяного транспорту зали-

шився віч-на-віч із виниклими проблемами. Про ці нелегкі часи Мусій Романович залишив свідчення, перебуваючи у засланні в Річтабі у Воркуті (березень 1954 р.):

«...В цей час директора музею і всіх військовозобов'язаних співробітників мобілізували в армію. Директор музею Ширшов, йдучи, в порядку наказу і комсомольської дисципліни, передав мені музей, наказав не залишати, все берегти, мати зв'язок з обл. виконкомом, із заст. голови облвиконкому Кекіною, яка була відповідальна за евакуацію музею, звідки і очікували машину, і разом з музеєм виїхати. Час ішов. Я непокоївся, щоденно звертався в облвиконком та інші інстанції. Мені обіцяли, заспокоювали, деякі докоряли за панікерство, а самі тим часом змінювались, передавали функції іншим, а самі виїжджали. Я хотів покинути музей і піти, але нікому було передати, а залишити все напризволяще, на розграбування і знищення я, по-перше, боявся відповідальності, а по-друге, почуття морального обов'язку і любов до цінностей, до музею, не дозволили мені так вчинити...

Після німецько-фашистської окупації України та міста Вінниці було оголошено, що все завойоване музейне майно належить Німеччині...» [107, с. 80].

Драматичною, запізнілою та невдалою виявилася спроба евакуювати малолітніх дітей – вихованців Котюжанського дитячого будинку (Мурованокуриловецький район). Війна наздогнала підводи з малюками у сусідній Черкащині. Довелося знесиленим, босим, голодним повертатися назад [60, с. 5].

Своєрідною була «евакуація» так званих «ворогів народу», які переповнювали тюрми, – їх просто розстрілювали. З початком віроломного вторгнення гітлерівців у межі СРСР органами НКВС зумисно ліквідовано у в'язницях прикордонних областей (у Львові, Луцьку, Рівному), а згодом й в інших регіонах, тисячі політичних в'язнів. Зокрема, у липні 1941 р. розстріляний у Вінницькій тюрмі незаконно ув'язнений колишній редактор журналів «Вперед», «Друг народа», газет «Рабочее знамя», «Киевская жизнь», свого часу член Центральної Ради Костянтин Прокопович Василенко (реабілітований в 1991 р.).

Не уникнув лихої долі й уродженець с. Маянова Тиврівського району Володимир Юхимович Свідзинський, який в 1925 – 1941 рр. мешкав у Харкові, де працював літературним редактором журналу «Червоний шлях» (з 1936 р. – «Літературний журнал»), а також у Техвидаві. У пред'явленій йому постанові на арешт зазначалось, що «Свідзинський В. Ю. в минулому служив при Петлюрі в міні-

стерстві преси, різко антирадянськи налаштований проти заходів партії та уряду. Систематично веде антирадянську агітацію, вихваляючи німецьку армію і очікуючи її приходу». На підставі шаблонного, надуманого звинувачення був позбавлений волі та жорстоко знищений [69, с. 6 – 7].

Про обставини його загибелі йдеться у документальній книзі відомого українця із Канади Яра Славутича «Розстріляна муза»:

«...Схоплений енкаведистами, [В. Ю. Свідзинський] у великому гурті українців під арештом відходив на схід. Поблизу Харкова, спившись на нічліг, охоронці колони загнали заарештованих у якусь велику будівлю, а вранці, щоб позбутися тягару і швидше втекти від німців, що наступали на п'яти, облили бензином наповнену людьми дерев'яну будівлю і запалили. Так 1941 року загинув, спалений живцем, один із найбільш обдарованих представників високого мистецтва української поезії» [107, с. 140 – 141].

За аналогічних обставин (під час поспішного відступу радянських військ) десь у жмеринських лісах був розстріляний академік К. О. Студинський [245, с. 305]...

У здійсненні евакуації спостерігався явний перекик.

Здавалося б, у час біди більшовицькі органи влади, в тому числі й спеціально створена рада з питань евакуації, мали у першу чергу дбати про вивезення із зони небезпеки *найбільшої цінності суспільства*, як це проголошувалося в конституції держави, – *її громадян*, тобто цивільного населення, якому загрожувала небезпека опинитися під ворогом. Це наче б то й мало місце, якщо зважити на назви деяких документів, що визначали зміст і напрями евакуаційної політики (так, 27 червня 1941 року ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли постанову «Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів та цінного майна»...).

Але головний наголос все-таки, як засвідчила дійсність, робився на евакуації народногосподарських об'єктів. Не випадково названа вище постанова була доповнена спеціальною директивою Державного Комітету Оборони від 7 серпня 1941 р. про першочергову евакуацію обладнання оборонних заводів і підприємств кольорової та чорної металургії, хімічної промисловості. Більше того, з метою покращення евакуації обладнання та продовольства було створено спеціальний комітет з евакуації запасів продовольства, сировини, промислових товарів, обладнання підприємств легкої та харчової промисловості [328, с. 801]. Пріоритети визначались Кремлем...

3 липня 1941 року, виступаючи по радіо із програмним зверненням до всього радянського народу, Й. В. Сталін наголошував: «За умов вимушеного відходу Червоної Армії потрібно відганяти увесь рухомий залізничний парк, не залишати ворогу жодного вагона, не залишати супротивнику ані кілограма хліба, ані літра пального. Колгоспники повинні відганяти всю худобу, хліб здавати під охорону державних органів для вивезення його в тиллові райони. Все цінне майно, у тому числі й кольорові метали, хліб та пальне, котре не може бути вивезене, повинне, безумовно, знищуватися» [271].

Для знищення майна та об'єктів, які не підлягали евакуації, уряд виділяв відповідальних осіб. Вперше радянська влада збиралася використати проти власного народу тактику «спаленої землі», продиктовану декретом Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б), щоб ворог, який захопив територію, отримав у користування руїни та згарища промислових об'єктів, сільськогосподарських угідь.

Місцеве населення, розуміючи трагедію подій, чинило опір виконанню даної постанови. Наприклад, у ряді районів Кам'янець-Подільщини члени колгоспів протидіяли спробі представників радянської влади переорати пшеничні поля [261, с. 26 – 27].

Немає й згадки про евакуацію населення і в програмній промові «вождя народів» 6 листопада 1941 р. Таке замовчування було дуже промовистим і, по-суті, засвідчувало справжню «турботу» більшовицької держави про людину, котрій загрожувала окупація з усіма її страхітливими й непередбачуваними наслідками. Й. В. Сталін, як глава держави, її більшовицького керівництва, про це знав. Але наполегливо й методично не вимагав евакуйовувати, в першу чергу, більшість населення, яке могло опинитися за лінією фронту. Таке замовчування було своєрідним сигналом усім, хто мав причетність до евакуації [279, с. 182; 183]. Чи не тому, як реакція на промову Й. В. Сталіна 3 липня 1941 року, з'явилася телеграма ЦК КП(б)У від 09.07.1941 р., яка мала досить виразний заголовок: «Про порядок евакуації та знищення майна», котрий, по суті, передавав увесь зміст цього документа [356, с. 206; 207]. Адже тут дійсно йшлося виключно про майно, а про людей – мовчання. Цікаво, що Й. В. Сталін у відповідь на цю телеграму М. С. Хрущова трохи «підправляє» ЦК КП(б)У й застерігає від поспішності евакуації майна в 100-кілометровій фронтівій смузі та його знищення і додає таке роз'яснення: тільки у випадку вимушеного відходу військ у зоні 70 верст треба вивезти все доросле населення чоловічої статі, робочу худобу, зерно, транспорт [356, с. 207; 208].

Як бачимо, й тут не йдеться загалом про цивільне населення, а лише про його частину – «доросле населення чоловічої статі», бо ж це – резерв для діючої армії [279, с. 183]...

Тому то й евакуйовано з України всього 3,5 млн. чол. із 41-го млн. Найбільше – із східних областей, найменше – із західних та центральних.

Отже, можна цілковито стверджувати, що більшовицька влада не ставила завданням № 1 максимальну евакуацію найціннішого скарбу держави – її громадян, а то й повного їх вивезення. Той факт, що під контролем окупантів опинилися десятки мільйонів цивільного люду, слід кваліфікувати як найтрагічніше явище першого періоду війни – явище, що своєю гуманітарною складовою було страшніше, ніж поразки Червоної армії в двобої з агресором [279, с. 185]. Це була гуманітарна катастрофа більшовицької влади та її системи.

2. 3. Поразки Червоної армії

Захопивши у перший день війни стратегічну ініціативу, гітлерівські полчища невтримно рвалися на схід. На Україну наступала група армій «Південь», що нараховувала в своєму складі 57 дивізій і 13 бригад (це становило 36 % німецько-фашистської армії) [326, с. 49]. Головного удару вона завдала в районі Луцьк – Рівне – Дубно – Броди. Саме тут зосереджувалось найпотужніше угруповання військ вторгнення – танкова група Клейста.

Групі «Південь» протистояли військові формування створених на базі Київського особливого військового округу Південно-Західного та, невдовзі, Південного фронтів.

У планах радянського командування передбачалось, що у разі війни Київський особливий військовий округ стає Південно-Західним фронтом. Командуючим фронту – командуючий округом генерал-полковник М. Кирпонос. Однак напередодні війни відбулись зміни: 21 червня Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло секретну постанову про утворення Південного фронту у складі двох армій зі штабом у Вінниці. Формування польового управління фронту було покладено на Московський військовий округ. Командуючим військами фронту став генерал армії І. Тюленєв [335, с. 7].

З 25 червня штаб Південного фронту, який розташовувався у Вінниці, взяв на себе командування військами. Він розмістився в

підземному командному пункті, спорудженому на крутому гранітному правому березі р. Південний Буг, а також в наземних будинках (тепер – територія Військово-медичного клінічного центру Центрального регіону по вул. Князів Коріатовичів).

Розподільча лінія між Південно-Західним і Південним фронтами проходила від Черкас, через Вінницю, Бар і далі, до теперішньої Івано-Франківської області. До складу фронту були включені дві армії: 9-а Одеського військового округу (штаб – в м. Тираспіль) та 18-а, яка формувалась із військ Південно-Західного фронту (штаб – в м. Кам'янець-Подільський) [335, с. 12].

Після вторгнення гітлерівців оперативна обстановка для радянських військ була вкрай несприятливою. Танкова армада Клейста, використовуючи розрив завширшки до 50 км, що утворився на кінець 24 червня між радянськими 5-ю і 6-ю арміями, рухалася в напрямі Житомир – Київ, щоб у взаємодії зі своїми 6-ю та 17-ю арміями відрізати війська центру від лівого крила Південно-Західного фронту. З метою запобігти цим намірам, Військова рада фронту прийняла рішення всіма п'ятьма наявними механізованими корпусами завдати ворогові потужного контрудару. Проте раптовості запланованого заходу не сталося, як і не вистачило сил зупинити ворога. Що ж стосується запеклості протистояння на волинській землі, то воно вилилось у найбільші танкові бої початкового періоду війни. З обох сторін у них брало участь до 2 тис. танків [326, с. 57].

Наприкінці червня 1941 р. становище військ Південно-Західного фронту ще більше ускладнилося. Танкове угруповання гітлерівців після завдання несподіваного удару в районі Дубно ринуло на Острог з метою просунутися в тил основних сил противника. Розгадавши намір ворожого командування, Військова рада фронту віддала наказ військам організувати оборону в Остропільському укріпленні і на рубежі Старокостянтинів – Базалія – Вишнівець [529]. Командуючий фронтом генерал М. П. Кирпонос направив сюди останній фронтовий резерв: 24-й мехкорпус, 199-стрілецьку дивізію, 21-у повітряно-десантну бригаду і три щойно сформовані протитанкові артилерійські бригади. Знову розгорілися запеклі бої, але сил, щоб змінити обстановку на свою користь, виявилось замало.

Вкотре негативно позначились і нестача ратного досвіду, і застаріле озброєння, і обмеженість необхідних боєприпасів, і явно недостатній рівень підготовки призначених після хвилі репресій командирів, їхнє невміння берегти належним чином найцінніше – солдатське життя, що відзначав, зокрема, у своєму щоденнику начальник генерального штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Галь-

дер: «Російська тактика наступу: трихвилинний вогневий наліт, потім – пауза, після чого – атака піхоти з криком «ура» глибокоешелонованими бойовими порядками (до 12 хвиль) без підтримки важкої зброї, навіть у тих випадках, коли атаки здійснюються з далеких дистанцій. Звідси незбагненно великі втрати росіян...» [52].

Буквально через тиждень після початку війни ворог безпосередньо підійшов до Поділля. А 29 червня вдерся у перший населений пункт Кам'янець-Подільщини – с. Білотин Плузжнянського району.

30 червня Ставка Головного Командування прийняла рішення відвести війська Південно-Західного і правого крила Південного фронтів на рубіж Симоновичі – Білоторовичі – Новоград-Волинський – Шепетівка – Старокостянтинів – Проскурів – Кам'янець-Подільський. У директиві Ставки пропонувалося військам обох фронтів відійти спочатку на проміжний, а потім на основний рубежі. Відхід військ планувалося прикривати загонами загородження, які мушили потім руйнувати дороги, засоби зв'язку, мости і створювати протитанкові перепони.

Важливим фактором стримування ворога мали стати укріпрайони (УРи), але перед війною вони не були належно укомплектовані особовим складом, бойовою технікою, необхідним озброєнням, внутрішнім облаштуванням, а Проскурівський, Шепетівський, Остропільський укріпрайони взагалі мали лише комендантські управління. За короткий відрізок часу в 1941 р. гарнізони УРів були поповнені резервістами та середня чисельність гарнізону ДОТа всеодно складала 15 – 20 % від загальної потреби.

Озброєння ДОТів (артилерійське, кулеметне) було застаріле, зразка кінця ХІХ – початку ХХ століть. Чимало гармат і кулеметів старих зразків були поламані, не вистачало боєприпасів.

У середині липня 1941 р. в Летичівському укріпрайоні, штаб якого знаходився у с. Лука Барська, на протяжність фронту 122 км із 363 бойових споруд тільки 11 було артилерійських, решта – кулеметні ДОТи. Для озброєння кулеметних ДОТів не вистачало 162 станкових кулеметів. З 8 передбачуваних кулеметних батальйонів були лише 4 щойно сформованих і не навчених, а недобудований Старосинявський укріпрайон взагалі був без кулеметного батальйону. Тому лише окремі ДОТи відіграли помітну роль у обороні та стримуванні ворога у червні – липні 1941 р. Зокрема, впертий опір загарбникам чинили гарнізони ДОТів біля Летичева, Новокостянтинів, сіл Сіноводи, Галузинці, Криничне, Нижнє, Вовковинці, Буцнів, Шийнці, Нова Гута, Стара Гута, Юрченки, Лисанівці, Рудня, За-

волок, Рожни, Закот, Ревуха, Залетичівка, Суслівці, Лука Барська та ін. Найактивніше вели бої підрозділи Летичівського УРУ під командуванням комбрига Якимовича, а також війська 12-ї армії генерала П. Г. Понєдєліна, 579-й артполк, 24-й, 27-й, 29-й, 37-й окремі кулеметні батальйони (ОКБ). Тоді особливо відзначилися командир 37-го окремого кулеметного батальйону капітан Ємельянов, коменданти ДОТів № 30 і 32 (біля Летичівської греблі) Чорний і Гулько та молодший сержант Васильєв, молодший політрук С. Т. Кривоший, молодший лейтенант М. Г. Слободян.

Комендант ДОТу № 331 біля с. Галузинці М. М. Коваль 10 днів утримував оборону [261, с. 15 – 17]...

Щоб прикрити відхід військ до старого кордону, генерал М. П. Кирпонос вирішив кинути в контратаку танкові частини й з'єднання. Але здійснити цей задум також не вдалося, бо, як зазначалося у довідці начальника бронетанкових військ фронту Р. Н. Моргунова, «4-й корпус має 126 бойових машин, які зосереджені в Козятині, 8-й – 43 машини – там само; 9-й – 164 машини в Коростені; 15-й – 66 машин у Березівці... Більша частина танкового парку небоєздатна, вона потребує поточного ремонту» [530]. Не краще було і з артилерією: значна частина тягачів вийшла з ладу, запаси бронебійних снарядів були вичерпані.

В свою чергу, щоб перешкодити організованому відходу радянських військ, гітлерівці ввели в бій свіжі сили і посилили натиск вздовж шосе Рівне – Шепетівка на стику 5-ї і 6-ї армій. Утворений між цими арміями розрив збільшувався з кожним днем, що загрожувало роз'єднанню військ фронту і оточенню його головних сил. Враховуючи дану обставину, Ставка на допомогу Південно-Західному фронту передала 7-й стрілецький корпус із Південного фронту. Його частини і з'єднання повинні були закрити вкрай небезпечний розрив.

Під час відходу радянських військ створилося важке становище на правому крилі 6-ї армії, куди гітлерівське командування кинуло у бій 9-у танкову дивізію, мотодивізію «Вікінг» і три піхотні дивізії. Командуючий 6-ю армією генерал І. М. Музиченко не зміг організувати чіткого керівництва військами, тому ворог завдав удару з району Бродів по Тернополю і 4 липня оволодів цим важливим опорним пунктом. Того ж дня в його руках опинилася низка населених пунктів Кам'янець-Подільщини: села Вільшанка і Воробіївка Ляховецького, Велика Гнійниця Плужнянського, Мокіївці Грицівського, Глібів Миньковецького, Ганнопіль Славутського, Котелянка Полонського, Судилків Шепетівського районів, залізничні станції Білого-

родка, Хролин, Цвітоха, а напередодні – райцентри Берездів та Волочиськ, села Мухарів, Корчик Берездівського, Дертка, М'якоти Плужнянського, Великий Скнит, Крупець, Миньківці, Старий Кривин Славутського районів, залізнична станція Кривин... Цими діями противник розсік порядки 6-ї армії і створив загрозу оточення інших армій.

Аналізуючи обстановку, командуючий фронтом генерал М. П. Кирпонос і його штаб бачили, що гітлерівці рвуться до Житомира з метою поновлення наступу на київському стратегічному напрямі. Розуміючи, до чого може призвести такий розвиток подій, вони вирішили терміново направити в район Тернополя свій останній резерв – 49-й стрілецький корпус. Тепер на шляху до Києва не залишалось ніяких військ. Розташована там 19-а армія генерала І. С. Конєва перекидалась на Західний фронт, де ситуація була ще загрозливішою [326, с. 60].

5 липня важка обстановка склалася під Шепетівкою. Маючи на цьому напрямі 10 піхотних, 4 танкові, 2 моторизовані дивізії і значні сили авіації, гітлерівці прорвали оборону 19-го механізованого і 7-го стрілецького корпусів. Ворогу вдалося захопити Шепетівку, а потім і Новий Миропіль. Між Новоградом-Волинським і Новим Мирополем утворилася загрозлива порожнеча. Саме через неї 48-й мехкорпус гітлерівців спрямував свій удар на Бердичів і ввечері 7 липня зайняв його, опинившись у ста кілометрах на північ від Вінниці. 8 липня німецькі танкові частини зайняли Новоград-Волинський, а 9 липня – Житомир. 10 липня частини 30-го моторизованого корпусу вийшли на близькі підступи до Києва біля р. Ірпінь [326, с. 61]...

У захисті Поділля брали участь й війська Південного фронту, зокрема, його 18-а армія. У червні 1941 р. активних дій великими силами на її ділянці не велося, оскільки головнокомандування сухопутних військ Вермахту ще не прийняло остаточного рішення про термін введення в бій головних сил 11-ї німецької та 3-ї і 4-ї румунських армій. Але це не означало, що в смузі Південного фронту з боку гітлерівських військ не було спроб наступу. Штурмові групи 11-ї німецької армії вже у перший день війни намагалися захопити в ряді місць мости через Прут, переправитися на північний берег і розвивати наступ на північний схід.

До наступу на могилів-подільському напрямі 11-а німецька і 3-я румунська армії перейшли 1 липня 1941 р. 10 липня їм вдалося захопити Кам'янець-Подільський.

8 липня 1941 р. штаб Південного фронту із Вінниці перемістився до м. Первомайськ Миколаївської області. Відповідно розподільчий рубіж між фронтами змістився на південь, на лінію Сокилець – Копайгород [335, с. 12].

Днем раніше почалися бої за Могилів-Подільський. Фашистському десанту вдалося прорвати оборону радянських військ на околиці міста і вступити в приміський ліс Липники. Зав'язався кровопролитний бій по всьому Могилів-Подільському укріпрайону. На допомогу бійцям 130-ї стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора В. О. Візжиліна було кинуте мотострілецький полк 47-ї танкової дивізії 18-го механізованого корпусу. Вони оточили німецько-румунські частини і в жорстокому бою розгромили фашистський полк «Бранденбург».

Одинадцять днів героїчно обороняли Могилів-Подільський частини укріпрайону, 130-а стрілецька дивізія і мотострілецький полк, а також льотчики 45-ї змішаної авіаційної дивізії, знищивши до 5 тис. солдатів і офіцерів противника та велику кількість ворожої техніки.

Назавжди збережеться у пам'яті подвиг гарнізону доту № 112 (м. Могилів-Подільський). Понад 30 воїнів гарнізону доту відбивали атаки ворога, але не здалися. 28 липня дот замовк назавжди. На його стіні зберігся напис, зроблений останніми захисниками: «Прощай, Вітчизно! Ми віддаємо за тебе життя, фашистам не здамося!» [285].

17 липня частини 11-ї німецької армії навели велику переправу через Дністер біля с. Бронниця Могилів-Подільського району, готуючись до кидка через Дністер на північ, до з'єднання з 17-ю німецькою армією. Радянським військам загрожувала небезпека оточення. Але завдяки мужності екіпажу бомбардувальника АР-2 132-го швидкісного бомбардувального авіаційного полку в складі командира Г. Локтева, штурмана М. Навроцького і стрільця-радиста І. Бражникова, які скинули бомби з палаючого літака, німецька переправа була знищена. Командир літака Г. Локтев загинув і був посмертно нагороджений орденом Леніна. М. Навроцький та І. Бражников 27 березня 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР удостоєні звання Героя Радянського Союзу [335, с. 18].

Не меншим героїзмом на вінницькій землі відзначились і воїни 209-го полку 14-ї гірськострілецької дивізії під командуванням майора Г. В. Миклея. «У бою за м. Тростянець у тилу полку опинилося 76 ворожих танків. Командир, розуміючи, що найстрашніше в цій ситуації паніка, дав чіткі вказівки комбатам і вирушив до батареї.

Майор Миклей став до гармати, спрямовуючи снаряд за снарядом у залізні монстри. Бійці підпускали їх до своїх позицій і кидали в'язки гранат та пляшки із запалювальною сумішшю. Танки спалахували один за одним і зупинялися нерухомі. Цей бій тривав понад дві години. І тільки тоді, коли спалахнув 46-й танк, ворог відступив...» [326, с. 87].

Майор Г. В. Миклей загинув 2 серпня 1941 р. на Кіровоградщині, а 9 листопада того ж року йому посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу [545].

(Такий же героїзм на фронтах війни проявляли й подоляни. Уже в перші її години мужньо став на захист рідної Вітчизни уродженець с. Демківки Тростянецького району Петро Трохимович Сокур, який в ніч з 21-го на 22-е червня разом з товаришем по службі ніс бойове чергування на півострові Ханко. Удвох вони відбили несподіваний напад гітлерівців. При цьому знищили 13 ворогів і трьох узяли в полон. 13 серпня 1941 р. П. Т. Сокуру присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Спекотного липня 1941 р. в бою під Оршею (Вітебська область, Білорусь) сміливо повів у бій свій батальйон уродженець Старої Ушиці Кам'янець-Подільського району Йосип Андрійович Кадученко і вщент розбив танкову колону гітлерівців, що рвалась до Москви. За цей подвиг 27 липня 1941 р. хоробрий командир удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

У ту ж пору відзначився командир ескадрильї винищувачів, уродженець Поділля (с. Захарівці Хмельницького району) Петро Семенович Ковац. У липні 1941 р. здійснив 78 бойових вильотів. У нерівних боях, коли ворожа авіація мала незаперечну перевагу, збив три літаки противника. 21 серпня 1941 р. відважний сокіл загинув. Супроводжуючи групу штурмовиків, він прийняв на себе атаку німецьких винищувачів. 12 квітня 1942 р. нагороджений медаллю «Золота Зірка» (посмертно).

Ще більше бойових вильотів (123) здійснив у липні – серпні 1941-го інший подільський сокіл – вінничанин Віталій Тимофійович Топольський. За цей час він взяв участь у 14-и повітряних боях, збив 4 ворожих літаки і таку ж кількість – у складі групи. Геройськи загинув у небі війни 28 серпня 1941 р. 10 лютого 1942 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу [58, с. 8]).

Стійко стримували натиск противника на подільській землі радянські війська і на інших ділянках фронту. Так, у жорстоких сутичках з ворогом відзначився навідник гармати протитанкової батареї 680-го полку 169-ї стрілецької дивізії Я. Х. Кольчак. 17 липня у бою

біля містечка Нова Ушиця Кам'янець-Подільської області вогнем своєї гармати він за годину вивів з ладу чотири танки противника. Це мало вирішальне значення для відбиття танкової атаки ворога на лінії переднього краю оборони [326, с. 87]. 2 серпня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР Я. Х. Кольчак удостоєний звання Героя Радянського Союзу [528].

На південно-західній околиці с. Ялтушків Барського району фашисти оточили трьохамбразурний ДОТ і запропонували гарнізону здатися. Бійці відмовилися капітулювати. Вороги закидали споруду димовими шашками. Через два дні місцеві жителі, під наглядом німців, поховали тіла 10-ти відважних захисників, які задихнулися в диму [335 с. 18].

На підступах до Крижополя вів оборонні бої з ворогом 160-й окремиї артилерійський дивізіон протитанкових гармат. 21 липня, стримавши шалений натиск противника, бійці дивізіону контратакували його і відкинули на 15 км. [363, с. 337].

В кінці липня 1941 р. розгорнулися запеклі бої під Гайсином. Прикриваючи відступ основних сил Червоної армії, бійці 78-го полку 96-ї стрілецької дивізії вчинили стійкий опір німецько-фашистським військам у Тимарському лісі, неподалік станції Зятківці. Полк своїми діями значно затримав наступ ворога. Останніми захисниками Гайсина були 12 червоноармійців, що окопалися на території середньої школи № 1. Всі вони загинули смертю хоробрих у нерівному бою... [363, с. 199].

Однак, незважаючи на героїзм захисників Вітчизни, військам 6-ї, 12-ї та 18-ї армій, що вели оборонні бої на території Кам'янець-Подільської і Вінницької областей, під натиском переважаючих сил ворога довелося відступати. 18 липня 1941 р. гітлерівці оволоділи останніми населеними пунктами Кам'янець-Подільщини – селами Вербка, Погоріла, Сахни Летичівського району.

18 липня розпочалися жорстокі оборонні бої в районі Вінниці. Місто захищали група військ під командуванням генерал-майора В. Володимирова, частини 99-ї стрілецької дивізії полковника П. Оп'якіна, 45-ї танкової дивізії комбрига В. Соломатіна та збірні загони, які відступали через обласний центр. На підступах до міста ворога стримувала група воїнів 90-го танкового полку на чолі з полковником С. Банчуковим. Увечері 18 липня ворог прорвався до штабу полку. Майже всі воїни загинули [335, с. 20]...

19 липня нацистські загарбники захопили Вінницю, 21 липня – вдерлися в Погребище, 22-го – в Калинівку, Крижопіль і Немирів, 23-го – у Липовець та Іллінці, 24-го – в Чечельник, 25-го – в Дашів і

Гайсин, 26-го – в Теплик, 27-го – в Оратів, 29-го – в Бершадь. До кінця місяця вони окупували все Поділля.

Наприкінці липня – на початку серпня знесилені в боях 6-а і 12-а армії були оточені в районі Умані. За різними оцінками, від 60 тис. до 100 тис. бійців і командирів потрапили в полон [335, с. 20]...

Всупереч пануючій в СРСР військовій доктрині, що будь-яка війна повинна вестись Червоною армією на чужій території, реальність виявилась зовсім іншою. В трагічне літо 1941-го Червона армія не змогла «достойно міцно», як писалося у полковій газеті стрілецької дивізії ім. Яна Фабріціуса, що тривалий час дислокувалась на Вінниччині, «держати... революційний червоний прапор... та забезпечити соціалістичні темпи перемог...» [829]. Її поразки мали трагічні наслідки для населення залишених нею територій.

2. 4. Від ситуативних союзників до ворогів гітлерівської імперії

Услід за наступаючими гітлерівцями прямували на Схід й члени заснованої 3 лютого 1929 р. у Відні Організації Українських Націоналістів (ОУН) – ситуативні союзники новоявлених претендентів на світове панування.

Сама ж ОУН виникла внаслідок об'єднання Української військової організації (УВО) та студентських націоналістичних спілок (Групи української національної молоді, Легії українських націоналістів, Союзу української національної молоді). Її керманичем спершу став Євген Коновалець. Після його вбивства у 1938 р. радянським агентом Судоплатовим Провід ОУН очолив полковник Андрій Мельник, соратник Коновальця з часів боротьби УНР.

На початку 1940 р. ОУН розділилася на дві частини: старші, більш помірковані члени, підтримали Андрія Мельника, тоді як молодші і радикальні члени – Степана Бандеру, який після окупації Польщі Німеччиною вийшов із тюрми (за вбивство в 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького він разом з іншими звинуваченими в січні 1936 р. був засуджений до смертної кари, яку замінено на довічне ув'язнення). Одне крило – ОУН-М – очолив А. Мельник, друге – ОУН-Б – С. Бандера.

І бандерівці, і мельниківці намагалися використати напад нацистської Німеччини на СРСР у своїх далекосяжних планах, розглядаючи його як багатообіцяючу можливість встановлення неза-

лежної Української держави. Розрахунок був простий: розпочавши смертельну війну проти Радянського Союзу, Німеччина, врешті, переможе його, але при цьому й сама досить ослабне. Створяться сприятливі умови для здійснення на руїнах СРСР «української революції». Для її успішного проведення, найголовніше, підготувати до цього часу сили українців, щоб рішуче заявити про себе як про державотворчий фактор.

З думкою про таку можливість більш радикальне бандерівське крило ще до початку війни подбало про створення власних збройних формувань, які боролися б проти Радянської Росії, а згодом переросли в українську національну армію. У результаті переговорів з керівництвом абверу (органу військової розвідки та контррозвідки Третього Райху) німецька сторона погодилася «вишколити близько 700 українців, розділених на два батальйони» [159, с. 147] (приховані наміри Верховного командування німецької армії полягали в тому, щоб за допомогою українських сил створити систему інформації, підготувати з них перекладачів, використати їх у диверсійних цілях).

Підготовка «Дружин українських націоналістів» (ДУН), як називали їх новобранці, відбувалася при підтримці абверу. Вони не мали порядкового номера й не входили до складу німецьких з'єднань, діставши відповідно назви – «Організація «Роланд» і «Спеціальний відділ «Нахтігаль». Серед визначених їм завдань були: забезпечення умов просування німецьких військ по неокупованих територіях, «роззброєння росіян», охорона транспортів з військовополоненими.

Обидва батальйони розглядалися бандерівцями як зародок українських збройних сил.

Батальйон «Роланд», якого німці так і не використали в «поході на Схід», був створений в квітні 1941 р. і проходив навчання у Завберсдорфі поблизу Відня. Його особовий склад носив чеську уніформу на зразок бійців української армії 1918 року з жовто-синіми нарукавними пов'язками, на яких значилося: «Німецький Вермахт».

Майже водночас відбувалося формування батальйону «Нахтігаль» («Соловей»), який відбув вишкіл у Нойгаммері (Сілезія) в складі 330 вояків, зодягнених у польові мундири Вермахту. Закінчивши навчання 17 червня 1941 р., він 22 червня перейшов радянський кордон у районі Перемишля. 14 липня передислокований до Проскурова, де приєднався до альпійської охоронної дивізії. Під час наступу гітлерівців на Вінницю вояки батальйону брали участь у боях з Червоною армією поблизу Браїлова [204, с. 442 – 443].

Поділля виявилось для «Нахтігалю» роковим. Зазнавши певних втрат, він ще деякий час квартирувався у с. Юзвині (тепер: с. Некрасове) під Вінницею, а потім повернений до Нойгаммера, де був розформований, але не зник безслідно – на базі «Нахтігалю» (а також «Роланду») створено «каральний поліцейський підрозділ» – шуцманшафтбатальйон-201 під командуванням націоналіста Побігушого. У складі есесівського корпусу під командуванням фон ден Бах-Залевські... «оунівці воювали проти партизанів «на території Білорусії і північної Волині» [235, с. 30]. Після відмови підписувати контракт на продовження служби наприкінці 1942 р. шуцбатальйон було розпущено, а більшість його складу згодом перейшла до Української Повстанської Армії (УПА) [275, с. 299 – 300].

Але ще до цього, 30 червня 1941 р., увійшовши у складі батальйону спеціального призначення «Брандербург-800» до Львова, він, за вказівкою ОУН-Б, зайняв ряд важливих об'єктів, у тому числі радіостанцію. Через неї в ефір було зачитано «Акт про відновлення Української Держави».

«ОУН-Б, – як оцінював цю подію відомий західний вчений О. Субтельний, – пішла на зухвалий крок, що межував з безрозсудністю, вирішивши без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. встановлення у щойно захопленому Львові української державності. На посаду прем'єр-міністра було обрано близького соратника Бандери Ярослава Стецька. Ідучи на вкрай ризиковану гру, ОУН-Б розраховувала, що німецьке військове командування скоріше погодиться з цим фактом як із доконаним, ніж піде на конфронтацію з самого початку вторгнення» [281, с. 568].

Але, незважаючи на те, що в Акті проголошувалося, що «відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації», що «Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад в цілому світі» [159, с. 504], ОУН-Б прорахувалася стосовно реакції нацистського політичного керівництва. Буквально через декілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці С. Бандеру та його прибічників. Спершу він перебував у Центральній берлінській тюрмі, а з початку 1942 р. по серпень 1944 р. – у концтаборі Заксенгаузен. Після війни, 15 жовтня 1959 р., вбитий у Мюнхені радянським аген-

том. У концтабір Аушвіц потрапили його брати Олександр (доктор політекономії) та Василь (випускник факультету філософії Львівського університету). Обидва загинули в концтаборі в 1942 р.

Ніякого існування самостійної Української держави гітлерівці не допускали. У них були власні плани. Про них промовисто висловився Е. Кох: «Немає ніякої України... Землі України мають бути розділені між солдатами-переможцями» [326, с. 176]. Тобто самими гітлерівцями та їхніми союзниками. Нацизм нікому не давав свободи. Не міг він принести волю й Україні.

У рамках стратегії ставити німців перед фактом оунівці піднесли гітлерівцям ще один «сюрприз»: крилом ОУН-Б напередодні війни були створені і таємно підготовлені спеціальні похідні групи, що склалися з активістів, які мали просуватися вслід за лінією фронту і до приходу німецької цивільної адміністрації створювати українську адміністрацію в якості основи майбутньої української державності на всіх українських землях. Загалом їх було три: «Північ», «Центр», «Південь», в яких нараховувалось від 2-х до 2,5 тисяч осіб. Кожна з них складалася з численних маленьких «операційних груп» чисельністю від 7 до 12 осіб. Їм було дано настанову йти вглиб України слідом за наступаючими військами. Група «Північ», яку очолював Д. Мирон, мала просуватися за напрямом Ковель – Луцьк – Рівне – Житомир на Київ. Група «Центр» на чолі з М. Лемиком – через Львів, Тернопіль, Проскурів, Вінницю, Фастів, Київ, Полтаву на Харків і Кубань. Група «Південь» (очільник З. Матла) повинна була дістатись Донбасу, Одеси, Криму через Дрогобич – Стрий – Проскурів – Вінницю – Дніпропетровськ. Було створено також спеціальну похідну групу на чолі із заступником керівника Головного Проводу Я. Стецьком, яка мала завдання, увійшовши до першого найбільшого українського міста (Львова), оголосити про відновлення незалежності Української держави [232, с. 396].

Дві похідні групи створили також мельниківці, кінцевою метою маршруту яких був Київ. Перша похідна група на чолі з провідними діячами мельниківської організації М. Сціборським, О. Сенником і Р. Сушком рухалася на Київ через Львів, Рівне та Житомир, а друга на чолі із П. Войновським прямувала до столиці України з Буковини через Чернівці, Вінницю та Білу Церкву [232, с. 399].

Фактично роль похідної групи виконував також Буковинський курінь Петра Войновського, будучи легальним напіввійськовим з'єднанням ОУН(М), що переважно складався із українського населення Буковини [275, с. 82].

«Частина похідних груп вирушила 22 червня, інші – трохи згодом. Щоб проникнути на Україну, всі засоби були добрі. Більшість мала підроблені документи або перепустки служби пропаганди Вермахту. Німці на початку не могли розібратись, що роблять ці молоді люди, проникаючи в тилу зону фронту. А ці молоді люди створювали міліцію для наведення порядку і місцеве управління...» [326, с. 113].

Ці люди «...встановлювали своєрідний політичний устрій в окупованих областях України. Вони захоплювали в свої руки міські та сільські управи, поліцію, суд, господарські заклади, органи преси, церкву тощо» [498]. Це було першочергове завдання націоналістичних сил.

В одному з німецьких донесень сказано, що «вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спроби пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України» [514]. Інше донесення повідомало, що ОУН приділила однакову увагу як залишеним «советами» складам зброї, так і банкам. Гроші банків призначалися не тільки для фінансування ОУН, але також для оплати витрат активістам, які мають працювати із закордоном або ж за кордоном [510]...

У другій половині липня похідні групи проникли на Поділля, де активно приступили до реалізації поставленої мети. Скориставшись вакуумом влади, вони досить швидко заповнили цю пустоту і перебрали на себе адміністративні повноваження.

Слід зазначити, що при організації влади на місцях німецька військова адміністрація вдалася до масштабного ідеологічного проекту: вона дозволила сформувати «українську допоміжну адміністрацію» за участі місцевих активістів, членів похідних груп ОУН(Б), ОУН (М). Відповідна позиція адміністрації Вермахту спрямовувалася на формування серед місцевого населення ілюзії українських владних структур, які виступали у формі так званих «українських допоміжних управлінь». Із точки зору окупантів, це мало налаштувати населення, яке не підозрювало про справжні наміри націонал-соціалізму щодо східного «життєвого простору», на підтримку німецьких військ та забезпечити його участь у відновлюваних роботах. Іншою причиною формування місцевої допоміжної адміністрації, санкціонованої гітлерівцями, була відсутність організаційної можливості швидкого створення власної ефективної окупаційної адміністрації, яка потребувала значної кількості управлінського персоналу.

Місцева допоміжна адміністративна система, враховуючи радянські реалії, складалася із обласних, районних, міських та сільських управлінь (управ), які постали на місці колишніх рад... Через недостачу німецьких поліцейних органів окупанти також дозволили сформуванню місцевої (українську) допоміжної міліції [275, с. 74 – 75].

Як бандерівці, так і мельниківці, переслідуючи мету відновлення української державності, намагалися використати роботу в місцевих управліннях і міліції для легального прикриття діяльності, пов'язаної із пропагандою націоналістичних ідей, та поширення організаційної (спочатку напівлегальної, а згодом – підпільної) мережі [275, с. 76].

29 липня 1941 р. було проведено організаційне засідання Обласної Експозитури (управи) Кам'янець-Подільської області, на якому сформовано виконавчу вертикаль регіону. Найвищим виконавчим органом влади стала Кам'янець-Подільська обласна управа, до якої увійшли: М. Козак, Д. Притуляк, О. Лисяк, М. Фриз, Т. Охримович, Б. Лотоцький, Б. Цуприк, М. Побережник, В. Біланюк, О. Голубяк, Л. Сваричевський. Охорону громадського порядку мала забезпечити заново створена обласна міліція, яку очолив комендант В. Зброжик [265].

Створювана націоналістами адміністративна вертикаль передбачала наявність таких органів влади: на рівні сіл – громадських управ, які працювали у складі голови, секретаря та п'ятеро членів; міських, районних управ, а в колишніх повітових містах – окружних управ.

Створення національних, а не нав'язаних органів влади, викликало зацікавлення населення регіону. Підтвердженням цього є протоколи зборів мешканців ряду населених пунктів Кам'янець-Подільщини. Вони зафіксували, що найголовнішим питанням порядку денного була організація органів сільської влади. Громадські зібрання відзначилися високою явкою населення, присутністю представників влади вищого рівня, жителів сусідніх сіл, духовенства та референтів націоналістичного підпілля. Так, на зборах села Лисичне були присутніми 285 осіб, с. Улашанівка – 184, с. Кривин – 547 [764].

На території Кам'янець-Подільської області українські органи влади створювали та легалізували члени похідної групи «Південь». Член похідної групи полковник М. Чарторийський згадував: «...околичними дорогами та доріжками добрались до Летичева... З Летичева я порозсилав друзів до навколишніх сіл і містечок Росохит, Костянтинова, Хмільника, Вовковинець, Меджибожа, Лисогірки та

інших. Скрізь в селах влаштовували збори громадян та впорядковували громадсько-управлінське життя» [47].

В кінці липня 1941 р. члени УОН(Б) з'явилися у Вінниці, Калинівці, Літині, в деяких інших населених пунктах Вінниччини.

У бандерівському «Звіті про роботу в справі організації державної адміністрації на терені Західних Областей України», який нині зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України, констатується, що 21 липня 1941 р. за участі бандерівців відбулися народні збори в райцентрі Самгородок (нині – у складі Козятинського району), на яких було проголошено Українську самостійну державу та обрано Український революційний комітет (районне управління) й Українську державну службу безпеки (місцеву міліцію). Уже до 24 липня 1941 р. за участі райуправління були обрані сільські управління у селах району [461].

Про діяльність прибулих прихильників української незалежності повідують й інші архівні документи:

«Районна українська народна міліція.

м. Літин, 30.07.1941 р.

До пана старости с. _____

Оцим заряджую зараз приступити до вибору старости, коменданта міліції й 6-х членів української народної міліції.

Ці люди мусять бути довірені, чесні та письменні, щоби солідно провадили село до кращого завтра.

Це відноситься до цих сіл, де ще не вибрали вище поданих осіб. Староста є господарем цілого села, йому мусять усі підпорядковуватися, а міліція є в розпорядимости пана старости. Міліція є сторожем цілого села, щоб не було грабування, бійки й крадіжки...

[...]

В поліклініці в Літині лежать ранені вояки й не мають що їсти, тому кожне село нехай переведе у себе збірку для них, а це дві копи яєць, два кг масла і 30 літрів молока і цю збірку відставляти щотижня з кожного села щоби хворі не гинули з голоду...

Слава Україні!

Районовий В. Кузьма.

Комендант міліції Яковлєв.

Управа міста Борисюк» [342].

«31 липня 1941 р.

[Старості с. Великі Хутори Вінницького району].

Отсим письмом наказую старості села Великі Хутори гр. Канчуку негайно створити на селі Українську Народну Міліцію, щоби завести порядок і спокій на селі, щоб не траплялось випадків різ-

них насильств. Прошу також створити порядок щодо збирання хліба.

Заступник коменданта

Укр[аїнської] Нар[одної] Міліції м. Вінниці» [607].

«2.8.1941 р.

Старості с. Пиків [Калинівського району].

Згідно розпорядження представника Уряду України Липового повинні з'явитися на 3 – 4 серпня 1941 р. учителі, агрономи, учні, що закінчили 10-літку 1941 р. та мед. робітники в Калинівку для реєстрації (буд. був. міліції).

Представник Уряду України О. У. Н. Липовий» [662, арк. 4].

Досить промовисті й публікації в тодішній газеті «Вінницькі вісті»:

«До відома українського громадянства.

Від найдавніших часів найбільшим ворогом України є Москва. Манило її багатство українських земель, тому уживала найгрізніших способів, щоби знищити українців, виховати покірних рабів Москви.

Життя українців було однакове – як за батюшки-царя, так і за батька Сталіна. За кожне слово правди чекала смерть і тяглися криваві шляхи до Сибіру і далеких північних таборів. Свідомих українців називали ворогами народу, «розкуркулювали», а дітей забирали до дитячого будинку, затроювали їхні душі жидівським інтернаціоналізмом. Їх учили любити чуже й ненавидіти своє рідне – українське.

Та даремні зусилля білої й червоної Москви. Української Нації ніхто не знищить – вона є невмируща, буде жити вічно, як довго буде існувати світ. Нараз настав кінець московсько-жидівській тюрмі народів.

І сьогодні ми питаємо, що полишила нам Червона Москва за час свого 23-літнього панування? Мільйони калік, жебраків, удів, сиріт – більш нічого. І хто сьогодні має розвеселити їхні засмучені, горем пригноблені лиця? Хто має заступити їхніх синів? Хто має дати їм можливість на життя? Крім нас – ніхто.

Тому конечною потребою під сучасну пору було заснування Відділу Суспільної опіки, якого завданням є: 1. Давати поміч убогим українським родинам, жінкам, дітям чи старим батькам тих українців, що є замучені чи ув'язнені, чи вивезені за час більшовицького панування. 2. Уживання всяких заходів до звільнення з полону українців, що були в червоній армії за ствердженням сучасно-правно існуючих українських організацій. 3. Організація матеріальної та

моральної допомоги в'язням та виселеним українцям, а також тим, що тікають з червоної армії (харчування, культурно-освітня робота та інше). 4. Закладання захоронок (притулків) для українських сиріт і взагалі українських безпритульних дітей. 5. Закладання притулків для безпритульних старців-українців. 6. Уділення інформації в усіх ділянках суспільного життя. 7. Підтримка приватної ініціативи.

Свою працю відділ розпочав 30 липня реєстрацією українських родин, старців-калік з метою організації всебічної їм допомоги.

Досі зареєстровано такі родини:

а) старців, калік-українців – 600 родин.

б) засланих чи помордованих за більшовицького панування – 450 родин.

в) інших убогих родин українців – 300 родин.

Всім тим родинам надається змогу одержувати хліб.

Перепроваджено також реєстрацію полонених українців (1250) з метою розроблення заходів їх звільнення.

Зорганізовано захоронку для безпритульних українських дітей від 5 до 14 літ. Майже всі діти ходять до школи, крім цього підібрано відповідальних виховательок, яких завданням є виховати з дітей свідомих українців.

На початок своєї діяльності Відділ стрічає різні перешкоди, а саме матеріальне положення є дуже важке. Одначе вірить, що знайде зрозуміння серед українського громадянства, яке напевно допоможе зреалізувати його завдання. Це завдання спільне нам усім. Бо єднає спільне переживання, спільна ідея, одне бажання, одне стремління до досягнення мети Української Нації – здобуття самостійного державного життя.

Слава Україні!

Свгенія Петерзіль,

Начальник Відділу Суспільної Опіки» [799];

«До відкриття у м. Вінниці українського церковного міського собору.

За часи панування більшовиків ними зруйновано в м. Вінниці всі церкви. Посеред цих церков була одна з кращих і більших у Вінниці: Український Собор (колишня церква Казанської Божої Матері).

Зараз, за бажанням місцевого українського населення, цей собор відбудовується й знов буде нести своє соборне звання.

Будівельна контора Міського Самоврядування вже приступила до ремонту цієї церкви й до 1-го листопада ремонт буде закінчено.

Тому місцеве населення буде мати можливість задовольнити свої духовні потреби в своїй рідній церкві.

Вартість ремонту обраховано в 40000 крб. Ці кошти вносить саме населення громади шляхом пожертв.

Одночасно з відбудовою Собору вже організовано співочий хор, який вивчив багато молитов. Цей хор найближчими днями буде давати духовні концерти, кошти від яких підуть на ремонт Собору» [800].

Згадані публікації підтверджують, що соціальний захист мало-забезпечених, інвалідів, дітей-сиріт, деяких інших категорій населення, як і задоволення духовних потреб вірян, були важливими напрямками діяльності українського допоміжного управління. Як правило, таке забезпечення реалізовувалося загальними або ж окремо створеними відділами гуманітарного спрямування [598].

Показовою, зокрема, є діяльність відкритого у серпні 1941 р. згаданого відділу суспільної опіки Вінницького міського управління. У середині 1942 р. він надавав щомісячну грошову допомогу для 1100 інвалідів, осіб похилого віку, малозабезпечених та 290 родин репресованих радянською владою [812]. Допомога в основному надавалася в рамках пенсійних виплат [600]. У цей час відділ опіки Вінниці виділяв одноразову допомогу і хлібні картки для понад 2100 родин [275, с. 255].

Натуральна (продукти, одяг, паливо тощо) та грошова допомога малозабезпеченому населенню через організацію пенсійних виплат проводилася і в деяких районах області. Так, станом на 1 листопада 1941 р. відділ забезпечення Козятинського районного управління виплачував пенсії 840 особам [614].

Влітку 1941 р. на Вінниччині, як і на Кам'янець-Подільщині, почали відроджуватися заборонені радянською владою «Просвіти».

У вересні 1941 р. у Вінниці було створено добровільне товариство студентів (СУНС), яке мало об'єднувати студентські сили області (керівник – студент медичного інституту Стенгач). Завдання СУНС чітко окреслювалося у газеті «Вінницькі вісті», яка певний час контролювалася націоналістами: «...боротьба з більшовизмом та русифікацією, за свободу української нації та її культури» [799]; «виховування молоді в націоналістичному дусі, боротьба за державність і боротьба з залишками рабського духу серед одиниць народу» [800]. Окрім культурно-освітнього та, меншою мірою, спортивного спрямування, діяльність СУНС скеровувалася в русло практичної соціальної допомоги малозабезпеченим студентам [804].

Товариство мало свій вплив також на молодь Кам'янець-Подільської області [490, арк. 153 – 154].

Основним завданням «Жіночої служби Україні» (ЖСУ), створеної у вересні 1941 р. у Вінниці, була соціальна допомога жінкам через організацію різного роду курсів, зокрема крою і шиття, художньої вишивки тощо, а також допомога сиротам і військовополоненим. При цьому ЖСУ зосередилася на поширенні серед жінок національних ідей. Адже організація перебувала під прямим впливом націоналістів (і мельниківців, і бандерівців водночас). Керівником ЖСУ була член ОУН(М) Євгенія Плахотна, а її заступником – член ОУН (Б) Євгенія Петерзіль (деякий час очолювала відділ соціального забезпечення Вінницького міського управління [275, с. 306], розстріляна в 1942 р. в м. Сумах) [892].

26 листопада 1941 р. на спеціальній нараді міського управління Вінниці було прийнято рішення про організацію Червоного Хреста Вінницької області. Ініціаторами його утворення стали міський голова Вінниці О. Савостьянов та його заступник мельниківець Г. Махулько-Горбацевич. В основу роботи Червоного Хреста Вінниччини був взятий статут, затверджений для Червоного Хреста Директорією УНР у 1919 р.

Для реалізації завдань обласний осередок оголосив прийом членів до організації та закликав населення підтримати акцію допомоги радянським військовополоненим і бідним українським родинам. Уже до кінця листопада 1941 р. у рамках роботи Червоного Хреста Вінниччини для потреб військовополонених було зібрано певну кількість продуктів харчування та близько 10 тис. крб. [275, с. 260].

Однак через перспективу широкого розповсюдження діяльності обласних організацій Червоного Хреста, а також на можливість їх перетворення на осередки українського національного руху поза німецьким контролем окупаційні органи заборонили їх функціонування. Напочатку 1942 р. на теренах райхскомісаріату «Україна» заборонено діяльність взагалі усіх гуманітарних організацій, у тому числі й Червоного Хреста [480].

Керівником обласного проводу ОУН(Б) на території Вінницької області від липня 1941 р. до серпня (за іншими відомостями – до весни) 1942 р. був уродженець Стрийщини Василь Яворів («Бойко»), розстріляний в 1942 р. в м. Сумах разом із Євгенією Петерзіль. Однак, за словами Є. Алетіяно-Попівського, який очолював бандерівське підпілля Вінниччини з кінця 1942 р., першим керівником ОУН(Б) в області був дехто Вовк. Через підготовку складів

зброї для майбутньої української армії його, ймовірно наприкінці липня 1941 р., було заарештовано та ув'язнено. Згодом Вовку вдалося втекти з в'язниці і він був змушений залишити Вінниччину [1, с. 25]. У деяких післявоєнних документах констатовано, що керівником ОУН(Б) в області упродовж вересня – жовтня 1941 р. був Дмитро Маївський («Косар») [153, с. 111 – 112]. Останнє твердження має підстави для існування, адже свого часу учасник самостійницького руху М. Климишин згадував, що на початку нацистської окупації у Вінниці перебував Д. Маївський, «який держав зв'язок з усіма групами ОУН(Б)» [135, с. 372]. Зважаючи на вищезазначене, можна припустити, що упродовж певного часу від липня 1941 р. бандерівська організаційна мережа на Вінниччині, яка почала формуватися, не мала єдиного обласного керівника. Усі ключові рішення, що стосувалися діяльності ОУН(Б) у регіоні, узгоджувалися спільно, можливо, Д. Маївським, В. Яворівим та, нетривалий час, Вовком. Згодом центральне місце у керівництві організації посів В. Яворів [275, с. 298].

Меншою підтримкою у населення користувалися мельниківці. З територіально-адміністративних одиниць, зокрема Кам'янець-Подільської області, ОУН(М) захопила в свої руки та створила органи управління лише у м. Проскурів та районі.

Обласний провід ОУН(М) на території Вінниччини (Вінницький інспекторат) очолював керівник мельниківської похідної групи «Центр» Володимир Стасів («Чайка») [382, с. 477].

Членами похідних груп було введено обов'язкове носіння української символіки (нарукавні пов'язки або нашивки), в кабінетах організовувалися обов'язкові куточки української символіки, а біля адмінбудинків вивішувалися національні прапори.

Чотирнадцятого серпня 1941 р. німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН Бандери інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь «створення незалежної і соборної Української держави» в центрі України, зокрема в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також у районах Умані й Могилева-Подільського. Німці підкреслювали, що тон пропаганди цієї організації ставав все більше антинімецьким. Групи Бандери також поширювали листівки із закликом до створення «Української революційної армії» [509].

25 листопада 1941 р. айнзацкоманда Ц/5, котра дислокувалася в Києві, склад якої, як і інших аналогічних, комплектувався за рахунок кадрів гестапо, кримінальної поліції, СД і СС, віддала наказ усім постам поліції безпеки і СД райхскомісаріату «Україна» (Київ,

Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН Бандери.

«Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники...» [446].

Коротке національне відродження в перші місяці окупації восени зазнало краху. Націоналістичні органи управління ліквідовувались, а їхній особовий склад протягом 24 годин або заарештовувався, або виселявся за межі населених пунктів. В такий спосіб було виселено основну масу націоналістів, котрі працювали в міських та районних управах [261, с. 27 – 28]. Закріпитися сформованим національним органам влади не вдалося [283, с. 5 – 7].

З кінця 1941 р. ОУН(Б) остаточно перейшла з категорії ситуа-тивних союзників до лав ворогів гітлерівської імперії.

Що ж стосується мельниківців, то впродовж літа – осені 1941 р. репресії на них не поширювалися, оскільки німці вважали їх політично безсилими. Однак уже напочатку листопада 1941 р. гітлерівська поліція безпеки попереджала, що група Мельника може стати небезпечною, якщо через боротьбу з бандерівцями її залишити зовсім без нагляду [275, с. 310 – 311]...

* * *

Отже, до трагедії світового масштабу призвела ідеологічна маніакальність правителів держав агресивного блоку Берлін – Рим – Токіо, що сповідували людиноненависницьку політику, прагнули переділу світу виключно у власних користливих інтересах, до створення умов, коли б світом правили вони й лише вони, або ж шматок, який мав дістатися після анексії визнаних світовою спільнотою державних кордонів, був якомога «жирнішим». Такими світоглядними поглядами відзначались, насамперед, фюрер нацистів Третього Райху (Німеччини) А. Гітлер та лідер італійських фашистів Б. Муссоліні.

Це ж стосується й радянського диктатора Й. Сталіна, який виношував не менш амбітні плани – реалізації більшовицького гасла про перемогу комунізму в усьому світі. Саме А. Гітлер та Й. Сталін, укладаючи між собою таємні угоди та реалізуючи їх на практиці, фактично розпалили полум'я Другої світової війни, що забрала та понівечила десятки мільйонів людських життів, спричинила небачено масштабні матеріальні втрати.

Відлік війни започаткований 1 вересня 1939 р., коли полчища Вермахту вторглися в Польщу, до чергового поділу якої невдовзі приєдналася Червона армія – офіційна Москва закумуфлювала свою агресію під «визволення українців та білорусів».

Напад гітлерівської Німеччини на СРСР для радянського керівництва був великою несподіванкою, оскільки воно, уклавши таємні угоди з А. Гітлером, до війни виявилось зовсім неготовим.

Дуже великої шкоди Збройним Силам СРСР завдали сталінські політичні репресії, апогей яких припав на кінець 30-х років.

Уже з перших днів війна стала черговою трагедією мирного цивільного населення України, у тому числі подолян, які зі зброєю в руках стали на захист рідної Вітчизни.

Зважаючи на дошкульні поразки та повсюдний поспішний відступ Червоної армії, населення окупованих територій опинилося у край важкій, критичній ситуації. Його евакуація виявилась частковою, оскільки першочергове значення в евакуаційних заходах партійно-державне радянське керівництво надавало вивезенню матеріальних цінностей.

Услід за наступаючими гітлерівцями прямували на Схід й ситуативні союзники загарбників – члени Організації Українських Націоналістів (бандерівці та мельниківці), які відразу ж після появи на Поділлі намагалися прищепити мешканцям краю ідею створення Незалежної Соборної Української Держави.

Шлях реалізації мети схематично націоналісти бачили таким: напавши на СРСР, Німеччина припинить його існування, але при цьому сильно ослабне сама. Створяться сприятливі умови для здійснення омріяної «української революції». Ось чому, тісно співпрацюючи з гітлерівцями, націоналісти, в той же час, розгортали боротьбу з ними, накопичували сили для майбутніх вирішальних битв.

Переслідуючи мету відновлення державної незалежності України, члени самостійницького руху взяли активну участь у формуванні допоміжної адміністрації та поліції, оскільки це створювало можливості легального прикриття діяльності, пов'язаної із пропагандою ідеї української державності та налагодженням організаційної мережі.

Зробивши ставку в політичних сподіваннях на гітлерівську Німеччину, націоналісти дуже прорахувались, не взявши до уваги людиноненависницьку ідеологію німецького нацизму щодо інших народів, зокрема, слов'ян. Після розгорнутих проти них (бандерівців) репресій стали відвертими ворогами гітлерівської імперії.

3. НІМЕЦЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ПОДІЛЛІ

3. 1. Встановлення нацистського окупаційного режиму: адміністративно-територіальний устрій на територіях, захоплених німецькими загарбниками

Зовсім іншу мету переслідували нацистські загарбники, перейняті ідеєю світового панування та встановлення «нового порядку», який би зумовлював їхню довічну зверхність у «великонімецькій» імперії, межі котрої, принаймні, мали сягати від Атлантики до Уралу, від Балтики до Адріатичного та Чорного морів. Не передбачалось існування України, як і низки інших держав. Мав бути лише «арійський простір»!..

Ідея здобуття на базі пангерманізму життєвого простору на сході виникла в кінці XIX ст. Але своє пожадливе око на Україну німецькі експансіоністи поклали ще в XVIII ст., коли король Пруссії Фрідріх II у своїй книзі «Історія мого часу» писав, що Україна як найбагатша частина Російської імперії мусить стати предметом особливого інтересу німців. А з виникненням нацистської партії, і особливо з приходом до влади Гітлера, ця ідея почала набувати реальних окреслень. Давню мету королів і кайзерів про Україну як «німецьку Індію», тобто багату колонію, «фюрер» підкріпив антибільшовизмом і расистською ідеологією. Від численних закликів перетворити Україну на аграрно-сировинний придаток Райху, включивши її до «великонімецького простору», аби Німеччина не опинилась в лещатах голоду, як це було в 1-у світову війну, гітлерівці перейшли до справи [367, с. 292].

Саме тому окупаційний режим, нав'язаний українському населенню у вигляді лиховісного «нового порядку», відзначався винятковою українофобією. Мета гітлерівських агресорів полягала в тому, щоб терористичними, насильницькими методами пограбувати завойовані території, максимально очистивши їх від корінного населення, а для решти запровадити систему жорстокої позаекономічної експлуатації. У планах колонізації визначалося: «Україна – найплodючіша область Європи. Її завдання – постачати продукти хар-

чування та сировину новій Європі. А жити на українській землі повинні тільки люди німецької, арійської крові» [364, с. 308].

Для нацистських лідерів термін Україна означав лише географічне поняття, а не державне утворення. Щоб підкреслити знищення України як адміністративної одиниці – Е. Кох (призначений Гітлером правитель райхскомісаріату «Україна») замість Києва столицею обрав м. Рівне. Додатково в циркулярах Райху, розісланих у генералкомісаріати, зазначалося, що поняття «Україна» дозволяється використовувати лише в територіальному, а не в державному відношенні [261, с. 29]. Реалізуючи мету, загарбники відразу ж після початку війни приступили до краєння по живому української території, підпорядкування її власним інтересам.

Наказом А. Гітлера від 25 червня 1941 р. вся повнота влади на окупованих територіях у районі бойових дій належала армійському керівництву Вермахта. З віддаленням бойових дій – вона передавалася тилловим підрозділам – тоді для підтримки «нового порядку» створювалися німецькі цивільні, а також місцеві допоміжні адміністрації. Так, 21 липня 1941 р., на другий день окупації Вінниці, німецький комендант міста полковник Вінтергерст, видав наказ про утворення Вінницького міського управління, яке отримало назву «тимчасове самоврядування міста Вінниці». Водночас до його складу були включені кілька представників місцевого медичного інституту [275, с. 78].

Головою міського управління Вінниці була призначена особа російсько-українського походження, за царських часів – великий землевласник, який зумів адаптуватися до радянської влади, професор медінституту Олександр Олександрович Савостьянов [170, с. 159].

Заступником міського голови став фольксдойче Сидір Фадейович Бернад. Згодом С. Бернад був призначений головою Вінницького обласного управління, створеного 1 серпня 1941 р.

При Вінницькому обласному управлінні у середині серпня 1941 року функціонувало 12 відділів: агрономічно-зоотехнічний; адміністративний (разом з бухгалтерською групою); водний і лісовий; забезпечення; зв'язку; землевпорядкування; планово-статистичний; санітарно-медичний; техніко-шляховий; торгівельно-промисловий; фінансовий; шкільний. До структури управління входила також місцева допоміжна міліція [275, с. 79].

Відділ міського управління у період військової адміністрації (її очолював німецький комендант Вінниці полковник Вінтергерст) постійно реформувався і набув чіткого окреслення наприкінці 1941 –

на початку 1942 рр. після його переходу під контроль німецької цивільної влади в особі штадткомісаріату [275, с. 80].

У листопаді 1941 р. українська допоміжна адміністрація перейшла під повний контроль німецького цивільного управління. Значна частина її працівників, як і місцевої міліції (відтепер – поліції) з різних причин перейшла на позиції колабораціонізму, виконувала німецькі розпорядження, брала участь у репресіях, знищувала місцеве, зокрема єврейське, населення, займалася примусовими депортаціями до Німеччини.

На загарбаних територіях досить активно впроваджувався новий адміністративно-територіальний устрій. 20 серпня вийшов наказ фюрера про утворення з частини захоплених українських територій райхскомісаріату «Україна». Його правителем Гітлер вибрав гауляйтера Східної Пруссії згадуваного Еріха Коха, відомого своєю жорстокістю й нетерпимістю, а також особливою ненавистю до слов'ян. У промові, виголошеній перед співробітниками свого штабу після приїзду в Україну у вересні 1941 р., він заявив: «Мене знають як жорстокого собаку. Саме тому мене призначено райхскомісаром України. Наше завдання полягає у висмоктуванні з України всіх товарів, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення» [281, с. 572].

Тоді ж з'явилася директива міністра окупованих територій Сходу А. Розенберга про адміністративний поділ у райхскомісаріаті «Україна». До нього входило шість генералбецірків (генеральних комісаріатів; генеральних округ): «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ» і «Таврія» [178].

Як йдеться в архівному документі Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Вінниччина відійшла до генералбецірку «Житомир». На її території було утворено міський комісаріат «Вінниця» та одинадцять районів-областей (крайсгебітів), що об'єднували по декілька довоєнних районів: район-область «Калинівка» – Уланівський, Хмільницький, Літинський, Калинівський; «Козятин» – Комсомольський, Самгородоцький, Погребищенський, Козятинський; «Гайсин» – Монастирищенський, Дашівський, Ситковецький, Гайсинський; «Вінниця» – Вороновицький, Іллінецький, Немирівський, Вінницький; «Жмеринка» – Барський, Станіславчицький, Тиврівський, Жмеринський; «Копайгород» – Мурованокуріловецький, Яришівський, Копайгородський; «Тульчин» – Брацлавський, Шпиківський, Шаргородський, Тульчинський; «Крижопіль» – Ямпільський, Чернівецький, Томашпільський, Крижо-

пільський; «Чечельник» – Ольгопільський, Бершадський, Піщанський, Чечельницький; «Теплик» – Джулинський, Тростянецький, Ободівський, Теплицький; «Липовець» – Турбівський, Плисківський, Оратівський, Липовецький [475, арк. 123]. Однак у згаданому архівному документі не йдеться про Джуринський та Могилів-Подільський райони. Не виключено, що окупанти автоматично включили їх до складу інших сусідніх районів: Могилів-Подільський до Чернівецького, Джуринський – до Шаргородського.

Кам'янець-Подільська область увійшла до складу генеральної округи «Волинь».

Восени 1941 р. сталися нові адміністративно-територіальні зміни. Станом на 25 вересня 1941 р. Яришівський та Копайгородський райони разом із Вінковоцьким, Новоушицьким та Солобовецьким районами Кам'янець-Подільської області крайсгебіту «Вінківці» перебували вже у складі генералбецірку «Волинь». До даної генеральної округи в складі крайсгебіту «Вовковинці» (Вовковинецький, Деражнянський, Михалпільський, Ярмолинецький райони Кам'янець-Подільської області) відійшов також Барський район.

Станом на 25 вересня 1941 р. в генералбецірку «Житомир» залишалися райони-області «Калинівка», «Козятин», «Липовець», «Теплик», «Гайсин», «Вінниця» [451]. Решта районів Вінниччини опинилися під протекторатом Румунії у складі штучного адміністративно-територіального утворення «Трансністрія».

15 лютого 1942 р. німецькою окупаційною владою було здійснено ще один адміністративно-територіальний поділ, у результаті якого утворено генералбецірк «Волинь-Поділля». Очолював його поплічник Коха генерал-комісар Генріх Шене. Новоутворена генеральна округа охоплювала території Кам'янець-Подільської, Рівненської, Волинської, північні райони Тернопільської та західні райони Вінницької областей УРСР, а також південні райони Пінської і Брестської областей Білорусії (від Вінниччини до неї відійшов гебітскомісаріат «Бар» у складі Барського, Новоушицького, Мурованокуриловецького та Яришівського районів). На початку 1943 р. генеральний комісаріат «Волинь-Поділля» мав територію в 80507,99 кв. км. Тут проживало 4211916 осіб. [386, с. 5].

Наступною ланкою в адміністративному поділі виступали гебітскомісаріати (гебіти; області; округи). На території генеральної округи «Волинь-Поділля» гітлерівці створили 25 гебітскомісаріатів. Територія Кам'янець-Подільської області була поділена на 9 округів. До складу *Антонінського гебітскомісаріату* входили: Антонінський (площа 600 кв. км, населення – 38088 осіб), Базалійський

(площа 550 кв. км, населення – 29649 осіб), Красилівський (площа 609 кв. км, населення – 43468 осіб) райони. *Дунаєвецький гебітскомісаріат* включав: Дунаєвецький район (площа 453 кв. км, населення – 37175 чол.), Миньковецький район (площа 369 кв. км, населення – 26860 осіб), Солобковецький район (площа 412 кв. км, населення – 31236 осіб), Вільковецький район (площа 658 кв. км, населення – 55470 осіб). *Заславський гебітскомісаріат* включав: Ляховецький район (площа 564 кв. км, населення – 33 тис. осіб), Плужнянський район (площа 609 кв. км, населення – 37937 осіб), Теофіпольський район (площа 522 кв. км, населення – 35736 осіб). *Кам'янець-Подільський гебітскомісаріат* включав: Кам'янець-Подільський район (населення – 54460 осіб), місто Кам'янець-Подільський (площа разом із районом 1032 кв. км, населення – 15044 осіб), Орининський район (площа 415 кв. км, населення – 33087 осіб), Смотрицький район (площа 666 кв. км, населення – 43607 осіб), Староушицький район (площа 453 кв. км, населення – 27861 осіб), Чемеровецький район (площа 505 кв. км, населення – 38027 осіб). *Летичівський гебітскомісаріат* об'єднував: Деражнянський район (площа 432 кв. км, населення – 31197 осіб), Летичівський район (площа 533 кв. км, населення – 28829 осіб), Меджибізький район (площа 540 кв. км, населення – 29585 осіб), Вовковинецький район (площа 420 кв. км, населення – 21741 осіб). У *Проскурівський гебітскомісаріат* входили: Фельштинський район (площа 340 кв. км, населення – 24789 осіб), Проскурівська міська управа (населення 24789 осіб), Проскурівський район (площа району разом із містом складала 625 кв. км, населення – 36042 осіб), Черноострівський район (площа 512 кв. км, населення – 41714 осіб), Волочиський район (площа 633 кв. км, населення – 44942 осіб). *Старокостянтинівський гебітскомісаріат* включав: Грицівський район (площа 650 кв. км, населення – 33077 осіб), Остропільський район (площа 511 кв. км, населення 27580 осіб), Старосинявський район (площа 482 кв. км, населення – 27940 осіб), Старокостянтинівський район (площа 687 кв. км, населення – 43199 осіб). *Шепетівський гебітскомісаріат* включав: Берездівський район (площа 491 кв. км, населення – 31197 осіб), Полонський район (площа 760 кв. км, населення – 46053 осіб), Шепетівський район (площа 720 кв. км, населення 42153 осіб), Славутський район (площа 847 кв. км, населення – 50865 осіб). *Ярмолинецький гебітскомісаріат*: Городоцький район (площа 410 кв. км, населення – 32647 осіб), Михалпільський район (площа 350 кв. км, населення – 22956 осіб), Сатанів-

ський район (площа 435 кв. км, населення – 29602 осіб) [261, с. 31 – 33].

В очолюваному генеральним комісаром Куртом Клеммом, призначеним на цю посаду 30 вересня 1941 р. після зміни військової адміністрації на цивільну (наприкінці жовтня 1942 р. його змінив Ернст Лейзер [275, с. 93]) генералбецірку «Житомир» на території Вінниччини нараховувалось вісім гебітскомісаріатів: «Вінниця» (власне місто, а також Турбівський район; населення – 102000 чол.), «Гайсин» (Гайсинський, Джулинський, Теплицький райони; населення – 227500 чол.); «Іллінці» (Іллінецький, Липовецький, Плисківський райони; населення – 151100 чол.); «Калинівка» (Калинівський, Комсомольський, Уланівський райони; населення – 140900 чол.); «Козятин» (Козятинський, Самгородоцький, Погребищенський райони; населення – 115300 чол.), «Літин» (Літинський, Хмільницький, Жмеринський райони; населення – 148000 чол.); «Монастирище» (Монастирищенський, Дашівський, Оратівський райони; населення – 112300 чол.); «Немирів» (Немирівський, Ситковецький, Вороновицький райони; населення – 105000 чол.) [430; 429].

1 січня 1943 р. на базі Жмеринського району гебітскомісаріату «Літин» (частина району також входила до складу «Трансністрії») утворено Браїлівський район [785].

Загалом до складу генеральної округи «Житомир» були включені Житомирська, частини Вінницької, Поліської, Гомельської областей (Білорусь).

В адміністрації гебітскомісаріатів працювали переважно німецькі чиновники. Представники місцевого населення займали низові посади (секретарів, перекладачів, прибиральниць). На території генеральної округи, крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою, про що уже йшлося, було дозволено існування органів місцевого управління, яким відводилася допоміжна роль у виконанні завдань окупаційного режиму.

Наступною ланкою адміністративно-територіального поділу були райони. Так, на території генеральної округи «Волинь-Поділля» їх було створено 132 (найбільше з-поміж інших округ райхскомісаріату). Вони сильно різнилися за площею та кількістю наявного населення.

На районному рівні владу представляли районні управи. Керівниками районів призначалися місцеві жителі. Від керівника району вимагалось виконання всіх розпоряджень та наказів керівників поліції, місцевих комендантів та чиновників німецької цивільної вла-

ди. Керівникам району заборонялося самовільно проводити будь-які заходи без дозволу німецьких посадовців.

Відповідно до організаційного плану в структуру районної управи входило 12 секцій. У штаті кожної секції працювали від двох (шкільництва) до п'яти працівників. Керівники секцій несли відповідальність перед головою управи. Винятком був лише керівник правничого відділу – мировий суддя району, який підпорядковувався безпосередньо гебітскомісару.

При кожній районній управі із січня 1942 р. створювалися відділи реєстрації актів громадянського стану (РАЦСи). З їх появою втрачала чинність постанова, відповідно до якої старости та секретарі сільських управ мали право на реєстрацію народжень, шлюбів, розлучень та смерті громадян.

Структуру міських управ, їх штат регламентувала низка розпоряджень німецьких цивільних органів. Керівник міста підпорядковувався голові району. Заступник голови виконував обов'язки секретаря міської управи та керівника адміністративної секції.

Основною ланкою в структурі місцевого самоврядування були волосні управи, які створювалися замість ліквідованих радянських сільських рад і поширювали свою юрисдикцію на декілька населених пунктів.

Найнижчою ланкою в адміністративному управлінні були сільські управи. В кожному населеному пункті владні повноваження виконували старости. Претендентів на посади старост призначали керівники районів, що несли особисту відповідальність за їхню благонадійність. У початковий період окупації старости виконували обов'язки на громадських засадах, утім, із розгортанням радянського та національного рухів Опору, окупаційна влада змушена була виплачувати їм грошову винагороду [386, с. 7 – 8].

Отже, зміни у впровадженому адміністративно-територіальному устрої зводились до того, що вся влада зосереджувалась у руках райхскомісара, генералкомісарів, гебітскомісарів, міських комісарів і різних «шефів» та комендантів, на посади яких призначалися тільки німці, а допоміжна адміністрація повинна була сприяти окупантам у поневоленні людей [261, с. 20 – 21]. Сам адміністративно-територіальний устрій зумовлювався необхідністю колоніального управління на загарбаних землях.

3. 2. Колабораціонізм

Окупаційний режим породив таке явище як колабораціонізм. На території України він проявився у широкому діапазоні: побутовому, військовому, економічному, культурному, адміністративному, індивідуально-політичному. Україна найбільше потерпіла від здійснюваного більшовицькою владою насильницького розкуркулення і такої ж колективізації, голодомору 1932 – 1933 років, що переріс у геноцид проти українського народу, політичних репресій. Тому далеко не всі громадяни лояльно ставилися до політики більшовизму. Були й такі, хто затаїв приховану ворожість та чекав слушної нагоди, щоб поквитатись. Відомі випадки, коли в деяких населених пунктах Поділля гітлерівців зустрічали із хлібом-сіллю.

У кожного, хто йшов на співпрацю з ворогом, був власний мотив: одні – саме з ненависті та почуття образи на радянську владу, хтось сподівався на реалізацію ідеї відродження державності, інші – прагнули зайняти чільне місце в соціальній ієрархії та збагатитися. Не останню роль на шляху співпраці відігравав інстинкт самозбереження [386, с. 8].

Кількість колаборантів, загалом, виявилася значною. Так, у підрозділах Вермахту служило понад 1 млн. вихідців з території СРСР [296, с. 44], у тому числі, за даними американського дослідника І. Каменського, 220 тис. українців [300, с. 31]. Крім того, в українській допоміжній поліції в райхскомісаріаті «Україна» служило ще 250 тис. осіб [145, с. 86]. У числі колаборантів виявилася й певна кількість подолян.

Особливо колабораціонізм проявився після переходу української допоміжної адміністрації під повний контроль німецького цивільного управління, коли значна кількість управлінців і, особливо міліції, що офіційно стала називатися поліцією, ступила на шлях співробітництва з нацистським режимом у реалізації людиноненависької політики.

Про важливе «значення» у роботі допоміжної адміністрації окремих таких працівників свідчать факти їхнього нагородження спеціальними медалями, введеними для осіб із окупованих територій Сходу, які відзначилися у роботі «на користь Райху». Медалі вручалися особисто генеральним комісаром [275, с. 109]. У липні 1943 року Лейзер нагородив багатьох працівників органів української допоміжної адміністрації Вінниці та Вінницького гебітскомісаріату: голову м. Вінниці О. Савостьянова (срібна медаль II ступеня), на-

чальника секції постачання Вінницького міського управління М. І. Ковальського (бронзова медаль III ступеня), шефа Вінницького району М. Ф. Чорноморця, шефа Літинського району [Маркітана], окружного агронома Вінницького гебїтскомїсарїату П. Ф. Марченка [817].

Разом із формуваннями нацистських військового і цивільного управлїнь в Україні для підтримки окупаційної політики була створена мережа органів карально-репресивної системи. Її основою стали поліційні структури, відомі під назвами «полїція безпеки та СД» і «полїція порядку». Полїція безпеки та СД, у компетенції якої перебувало широке коло питань політичного характеру, зокрема боротьба з рухом опору і противниками нацистської влади, включала поліцію безпеки (зіпо), гестапо та кримінальну поліцію (крїпо). Основою поліції безпеки та СД став особовий склад айнзацгруп, які займалися знищенням місцевого, зокрема єврейського, населення та партизанського руху. До складу поліції порядку як правоохоронного органу на окупованих територїях входила охоронна поліція (шупо) і поліція порядку (орпо); до неї також відносилися цивільна жандармерія та пожежна поліція [82, с. 74].

Упродовж кінця 1941 – середини 1942 р. на окупованих нацистами територїях Сходу на основі допомїжної поліції, національних напіввоєнізованих з'єднань, радянських військовополонених розпочалося формування так званих «шуцманшафт батальїонів» (шуцбатальїонів). Їх головне завдання полягало у боротьбі з комуністичним рухом опору, іноді – з євреями. У межах генеральної округи «Житомир» було створено 3 українські шуцманшафт батальїони... 109-й дислокувався у Вінниці й Бердичеві, у другій половині 1943 р. переведений до Житомира, наприкінці 1942 р. включав 631 особу [789].

Згадуваний 109-й український шуцбатальїон, перед яким стояло завдання боротьби з радянським партизанським рухом, був створений наприкінці 1941 р. у Вінниці на базі сформованого генералом армії УНР Іваном Омеляновичем-Павленком українського козачого куреня. Із утвердженням цивільного управління батальїон отримав статус охоронного шуцманшафт підрозділу. Упродовж 1942 – 1943 рр. у його складі були заарештовані деякі націоналісти. Згодом більшість особового складу перейшла на сторону УПА, а решта включена до 330-го поліційного полку СС [91, с. 74; 91; 100].

Зазначимо, що місцеві шуцмани, особливо з другої половини 1943 р., активно переходили як до формувань націоналістичного, так і комуністичного руху Опору.

Місцеві допоміжні поліційні формування за своєю суттю були повністю колаборантськими, адже, виконуючи поліційні функції, вони не лише відповідали за правопорядок, але й брали участь у знищенні єврейського населення, інших етнічних й ідеологічно-політичних груп. Використовуючи службове становище, місцева поліція з початку свого створення нерідко вдавалася й до інших злочинів, серед яких грабунки та реквізиції майна сільських і міських жителів, залишених євреями майна, помешкань тощо [275, с. 115 – 116].

Прикладів таких злочинних дій більш, ніж досить.

«...На лозівському полі... я та Цимбал Омелян орали... В обідню пору з Самгородка прямувала величезна колона людей, то місцевих євреїв вели вбивати... За ними кілька підвід... З усіх сторін колони – поліцаї, німці на конях... Зупинились навпроти траншей. Лозівський поліцай на коні об'їхав поле, надавши наказ сховатися нам за скирту... За декілька хвилин до ями на дерев'яний настил поставили четверо. Постріли в потилицю. І знову четверо... Далі дивитись несила. Плач, зойк, крики. Людей роздягали до натільної білизни. Одяг скидали на купу. Поліцаї, риючись серед шмаття, вибирали краще та кидали на підводи.

Стрілянина вщухла десь о 6 годині, стало надто тихо. Погрузивши на підводи відібрані речі, поліцаї поїхали в різні сторони... Поспішили до Самгородка і німці...» [441, с. 299] (Зі спогадів Івана Захаровича Пасічника, с. Лозівка Козятинського району).

У якості карально-репресивної сили в регіоні також виступали тилові формування Вермахту (охоронні дивізії), різного роду каральні відділи із союзних гітлерівській Німеччині армійців (угорські й словацькі охоронні дивізії) [275, с. 117].

Різні нацистські інстанції, серед яких поліція безпеки та СД, постійно вели боротьбу з націоналістичним підпіллям, займалися виявленням членів самостійницького руху у складі органів допоміжного управління, поліції, інших установ, яких після допитів, як правило, страчували. Іноді українські націоналісти знищувалися у місцях масових страт євреїв або ж разом із ними. 9 жовтня 1943 р. на Вінниччині разом з євреями був розстріляний окружний провідник ОУН(Б) уродженець с. Степашки Гайсинського району Осип Брижак [275, с. 145].

Карально-репресивну систему гітлерівців доповнювала «місцева» судова система. У період військової адміністрації через відсутність рішень окупантів щодо використання конкретних норм у сфері кримінального та цивільного права в регіоні не були створені «українські» судові органи. Тому покарання цивільного населення про-

водилося адміністрацією Вермахту «за законами військового часу» і лише у тих випадках, коли німецька сторона була зацікавлена у судовому переслідуванні. Проте уже в цей час спроби часткового урегулювання цивільного судочинства відбулися на Вінниччині... У вересні 1941 р. із дозволу німецької польової комендатури розпочав функціонувати суд у Вінниці... Станом на початок грудня 1941 року було створено Гайсинський тимчасовий міський суд, у лютому 1942 р. функціонував Вінницький міський суд [275, с. 118]. Рішення, які вони виносили, зрозуміло, були на користь окупантів.

Складовими карально-репресивної системи на окупованих територіях також виступали численні табори для радянських військовополонених, єврейські гетто, трудові табори та в'язниці... На території Вінницької області діяло 4 великих тюрми [49, с. 94], стільки ж – на Кам'янець-Подільщині [261, с. 76 – 77]. Серед тюремників було чимало колабораціоністів.

Злочинними діями в регіоні, особливо на Вінниччині, «відзначилися» формування Російської Визвольної Армії та Кубанського козачого полку [477; 486].

Цікава інформація про зародження власівського колабораціоністського руху міститься в чотирьохтомній «Історії Росії» за авторством Михайла Геллера та Олександра Некрича:

«...Німецькі експерти, що керували психологічною війною проти СРСР, вважали, що, якщо вдасться знайти «російського де Голя», радянського генерала, навколо нього сконцентрувалися б антисталінські сили в Червоній армії. Почалися пошуки такого генерала в таборах для військовополонених. Врешті-решт він був знайдений: Андрій Андрійович Власов, колишній командуючий 2-ї Ударної армії, який потрапив у полон на Волховському фронті в липні 1942 року. Власов вважався одним із найбільш здібних радянських генералів. У 1942 році йому виповнилося 42 роки. В Червоній армії він служив з 1919 року і був членом ВКП(б). Його селянське походження, і його служба в армії були бездоганні. Командир 99-ї стрілецької дивізії, визнаної перед війною кращою із бойової підготовки у Київському військовому окрузі, командуючий 37-ї армії, яка захищала Київ, потім командуючий 20-ю армією у битві під Москвою, заступник командуючого Волховським фронтом і, накінець, командуючий 2-ю Ударною армією – такий послужний список Власова. В один час Сталін навіть хотів призначити його командуючим Сталінградським фронтом...

Власов був не тільки свідком усіх передвоєнних чисток в армії, він був одним із тих, кому на власних плечах довелося винести гір-

коту поразок першого року Вітчизняної війни. Нездатність, жорстокість і безвідповідальність вищого керівництва викликали у нього внутрішній протест, і цей давно, очевидно, розрив із сталінською системою стався в трагічних умовах полону. Власов вв'язався у гру з німцями, розраховуючи стати незалежним командувачем незалежної, але союзної Німеччині, національної російської армії...

Уже в першій листівці, написаній німецькими спеціалістами з пропаганди і підписаній Власовим 10 вересня 1942 року в таборі для військовополонених у Вінниці, він, звертаючись із закликом до інтелігенції об'єднатися проти сталінської кліки, дозволив використати себе в інтересах німецької пропаганди. Всупереч фактам він стверджував, що розстріли і жорстокість, проявлені німцями стосовно радянських військовополонених, це «брехлива пропаганда». У своєму «Відкритому листі» він закликав до союзу з Німеччиною...» [75, с. 475 – 477].

Не менш цікава інформація й про колабораціоністські формування донських козаків:

«...У середині квітня 1942 року Гітлер дозволив створити добровільні козацькі формування для використання їх у боях проти Червоної армії та проти партизанів. Цей виняток був зроблений тому, що Гітлеру доповіли, що козаки є окремою нацією і навіть нащадками ост-готів! Наказано було вважати козаків друзями рейху. Козакам було дозволено також запровадити самоуправління. Вони користувались свободою в сфері релігії, культури та освіти. 1 жовтня 1942 року був створений козацький дистрикт, що складався з шести районів. Населення дистрикту становило 160 тисяч. Козакам було обіцяно повернення особистої власності на землю. Але за це козаки повинні були платити німецькому рейху військовою службою. Передбачалось розширення добровільних козацьких формувань до 25 тисяч чоловік для військових дій на боці німецької армії. Однак вже у січні 1943 року німецька армія змушена була піти... Ростов і Новочеркаськ були звільнені Червоною армією. Більше 20 тисяч козаків пішли на Захід з відступаючою німецькою армією. Козачим корпусом командував німецький генерал фон Паннвіц...» [75, с. 431].

Проливає світло на походження російських козацьких формувань, що воювали на боці гітлерівців, й праця С. І. Дроб'язка «Під прапором ворога. Антирадянські формування у складі німецьких збройних сил. 1941 – 1945»:

«Влітку 1942 р. в м. Славуті був створений німецький Центр формувань козацьких частин. У них направлялись військовополонені,

що були козаками за походженням, і ті, які вважали себе такими. До 28 червня 1942 р. в Центрі зосередилось 5826 козаків із таборів Ковеля, Дарниці, Білої Церкви і багатьох інших. Враховуючи чисельність особового складу, було прийнято рішення про формування козачого корпусу, який мав складатися із полків, створених за територіально-військовим принципом. Першим був створений Отаманський полк під командуванням підполковника барона А. фон Вольфа. Комплектувались 2-й Лейб-Козачий, 3-й Донський, 4-й і 5-й Кубанські полки. 6 серпня 1942 р. частини козаків перевели із Славутського табору в Шепетівку, створивши при штабі командуючого таборами військовополонених в Україні козачий відділ. Ним керував обер-лейтенант Вермахту Ріхтер. Начальником штабу відділу став колишній полковник Червоної армії Саркісян.

До квітня 1943 р. на боці Вермахту воювали понад 20 козачих полків і батальйонів (дивізіонів), кожен від 400 до 1000 чол., а також більш дрібніші підрозділи, загальною чисельністю близько 25 тис. чол. За оцінками істориків, близько половини особового складу не належали до козацького стану, полонені називали себе козаками, щоб вирватись із таборів і врятувати своє життя. У той же час чимало козаків заявили про готовність боротися із більшовизмом після вступу німецької армії на територію колишнього Війська Донського.

У вересні 1942 р. в Новочеркаську був скликаний козачий схід, який обрав штаб Війська Донського (з листопада 1942 р. штаб похідного отамана) на чолі з козачим полковником С. Павловим. Штаб формував нові козачі підрозділи. Після відступу німецьких військ із районів Дону та Північного Кавказу козачі частини разом із сім'ями сконцентрувалися біля Херсона, потім Кіровограда, де створили Козачий стан на чолі з похідним отаманом Війська Донського С. Павловим. У його підлеглості перебувало близько 18 тис. чол. Незабаром козаки передислокувались на Поділля в район Проскурова...» [99].

Отож чимало власівців та козаків з'явилося на теренах Вінницької та Кам'янець-Подільської областей. Зокрема, в середині 1943 р. за підтримки німців тут утвердився ряд колаборантських формувань РВА та Війська Донського. Їхні представники тероризували українське населення, яке не підтримувало гасло «неподільної великоруської імперії». «У Вінниці, Гайсині, Монастирищі... російські добровольці чинили насильство над місцевими жінками. Німецькі контррозвідувальні органи констатували: «Здивований та обурений українець повинен був спостерігати, як псевдоукраїнські мери міст

влаштовують мітинги, на яких вони закликають українське населення вступати до лав російської визвольної армії. Так було у Вінниці (професор Савостьянов)...» [477].

У січні 1944 р. в с. Рахнах-Лісових Шпиківського району під загрозою застосування зброї козаками було відібрано в місцевому господарстві 500 кг вівса, 4 вівці, один віз та упряж, двоє саней [672, арк. 24]...

«...Третього січня 1944 року, маскуючись, у білих халатах, – по-відується в архівному документі, – рушив на село [Копіївку Дашівського району]... загін власівців... Непрохані гості не застали в селі нікого, крім 20-и стариків, котрі не могли втекти. [Запроданці] розсіпалися по хатах, почали грабувати, що їм подобалось, а стариків, на випадок загрози [втрат у своїх рядах], зачинили, як заручників. Пробувши в селі до 6 січня та забравши все цінне, вони вирушили на Дашів, відпустивши при цьому заручників додому...» [679, арк. 20].

«13 квітня 1943 р. в село [Кивачівку Теплицького району] прийшов загін козаків і арештував 13 радянських активістів. Козаки били їх і знущалися над ними. Того ж дня 3-х чоловіків із числа арештованих вони розстріляли по дорозі Кивачівка – Скарженівка...» [695, арк. 26].

Досить промовистий і наступний архівний документ:

«...8 лютого 1944 р. партизанське з'єднання ім. В. І. Леніна у с. Демківка Тростянецького району розгромило охоронний полк донських козаків, що перебували на службі в гітлерівців. Тоді протягом двох годин було вбито більше 120 чоловік. Захоплено в полон і розстріляно 56 чол. Захоплено озброєння, боєприпаси, спорядження, до 200 коней. Сам отаман-полковник Журавльов у спідній білизні вистрибнув у вікно, втік, залишивши документи, обмундирування. За документами встановлено, що отаману-полковнику козачих військ Синьогорської станиці Журавльову вручено освячений в Києво-Печерській лаврі в присутності вищих чинів німецької армії та церкви прапор. Журавльов явно продався німцям, даючи клятву боротися з Червоною армією» [500, арк. 64]...

Безчинствували козачі загони і на Кам'янець-Подільщині. Так, один із них, під командуванням Петра Холодного, мав сутички з радянськими партизанами, неодноразово брав участь у спільних із гітлерівськими окупантами каральних акціях проти мирного населення. Зокрема, у селах Ганнопіль та Янушівка Славутського району ними повішано п'ятьох місцевих мешканців, із сіл Писарівка та Зелена насильно відправлено на каторжні роботи в Німеччину

близько ста 18-річних юнаків. Чи не в усіх селах шляхом насильства відбирались коні [794].

Аналогічно вели себе й інші російські козачі формування.

3. 3. Нацистські надсекретні об'єкти «Вервольф», «Штайнбрух», «Гегевальд»

Особливо сильно прояви колоніалізму, жорстокості окупаційного режиму проявлялись на Поділлі, зокрема Вінниччині, у зв'язку з розташуванням тут нацистських надсекретних об'єктів – ставки А. Гітлера «Вервольф», штабного комплексу люфтваффе «Штайнбрух» (ставка Г. Герінга), ряду вищих військових установ, а в сусідній Житомирщині (у селищі Гуйва поблизу Житомира) – ставки райсфюрера СС Г. Гімлера «Гегевальд». Крах «бліцкригу» та затягування воєнних дій поставили Німеччину перед необхідністю побудови відповідних об'єктів для розміщення німецьких високопосадовців ближче до фронту...

Надзвичайно важливу роль відігравав ретельно утаємничений об'єкт «Вервольф» (у перекладі з німецької «вовк-оборотень»; саме партійну кличку «Вовк» мав А. Гітлер). Це був один із центрів політичного життя нацистської «Німеччини в період окупації України і як місце, де вершилися долі цілих народів і одним розчерком пера знищувались міста, села, унікальні історичні цінності» [112, с. 6].

У ньому по приїзді фюрера розміщувались штаб Верховного головнокомандування збройних сил (Вермахта), служба безпеки, партійна канцелярія на чолі з М. Борманом. У Вінниці в будинках по вул. Л. Толстого, Малиновського, Гойхера, котрі утворювали окремий закритий для місцевого населення район [487], дислокувались штаб Головного командування сухопутних військ, так званий «штаб Валлі-1», що керував діяльністю абвера на радянсько-німецькому фронті, зондерштаб «Р» («Росія»), діяльність якого спрямовувалась для боротьби з партизанським рухом, радянськими розвідниками-парашутистами, для ведення антирадянської пропаганди на окупованій території СРСР, особливий штаб під керівництвом штурмфюрера СС Гентшеля – начальника відділу переселення особливого фронтового району, інші командно-штабні структури військових та розвідувальних органів Третього Райху [501]. Крім того у місті на території психоневрологічної лікарні № 4 (тепер: об-

ласної психоневрологічної лікарні імені академіка О. І. Ющенка) у приміщеннях нині діючих 10-го та 18-го відділень було обладнано два тимчасових житла для фюрера [95]. У цій же лікарні, попередньо звільненій майже від 2 тис. хворих шляхом їх фізичного знищення, містився санаторій для вищих офіцерів та генералітету Вермахта. Тут побувало практично все найближче оточення А. Гітлера: Г. Герінг, Г. Гімmlер, Й. Геббельс, М. Борман, А. Розенберг, В. Кейтель, Ф. Гальдер, інші високопоставлені особи [571, арк. 13].

У Вороновиці в колишньому поміщицькому палаці брата російського конструктора і винахідника О. Можайського розміщувався відділ абверу [111, с. 43]. В низці населених пунктів, зокрема у м. Вінниці, с. Гушинцях Калинівського району, функціонували створені нацистами спеціальні шпигунські розвідувально-диверсійні школи. В самій Калинівці у зв'язку з обслуговуванням ставки «Вервольф» та штаб-квартири Г. Герінга особливого статусу набув місцевий аеродром.

У ставці Гітлера, крім фюрера, побували чи не всі його партійні соратники, керівники апарату Третього Райху. Це, зокрема, начальник Партійної канцелярії НСРПН (Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини), особистий секретар фюрера Борман, райхсфюрер СС Гімmlер, райхсмаршал Герінг, міністри Геббельс, Розенберг, фон Ріббентроп, Ламмерс, послы і глави деяких держав. Тут діяв генеральний штаб Вермахту і його сухопутних військ на чолі з фельдмаршалом Кейтелем, генерал-полковниками Гальдером і Йодлем. У «Вервольф» приїжджали доповідати Гітлеру про стан справ на фронтах командуючі армійськими угрупованнями фон Клюге, фон Кюхлер, Ліст, Паулюс, Манштейн, Ромель, Гудеріан, а також лицарі плаща та кинжала Канаріс, Гелен, Шелленберг. Тут вони вирішували долі не тільки народів Радянського Союзу та Німеччини, а й всієї Європи [112, с. 7].

Ставка розташовувалася у 8-и км на північ від Вінниці неподалік с. Коло-Михайлівка, нині об'єднаного зі смт Стрижавкою. Її будівництво було розпочато наприкінці 1941 р. Роботи велись за участю німецьких архітекторів, інженерів, робітників та громадян окупованих німцями країн (Франції, Польщі, Чехословаччини та ін. [363, с. 50]). Широко застосовувались сили німецької будівельної організації «Тодт», рабська праця радянських військовополонених і місцевих жителів. Військовополонені виконували лише важкі підготовчі роботи: копання котлованів, видобуток граніту в кар'єрі тощо. До основних будівельних робіт у центральній зоні вони не допус-

калися. Деякі підготовчі роботи за межами центральної зони під наглядом німців здійснювали і місцеві жителі – готували будівельні матеріали, рубали ліс, вели земляні роботи, прибирали територію.

Будівництво просувалось досить швидко. В німецькому донесенні від 10 квітня 1942 р. повідомлялося про майже повне завершення багатьох робіт. У той час на будівництві були задіяні 4086 робітників, в тому числі 991 громадянин Німеччини, 1495 іноземців, приблизно 500 солдатів будівельних батальйонів, близько 1100 військовополонених. Всі військовополонені (за деякими даними 14 тис.) були знищені на місці будівництва, і лежать у братській могилі в с. Коло-Михайлівка [335, с. 36].

З метою посилення безпеки території ставки протягнуто більше 6 км дротяної сітки і понад 12 км міцних загороджень із колючого дроту (так звана «фландрська огорожа»). Для маскування споруд завезено і висаджено біля 800 дерев, кілька тисяч кущів, покрито дерном майже 12 тис. м² території. Також побудовано кілька кілометрів шосе і пішохідних доріжок. Між Берліном і Вінницею встановлено пряме щоденне залізничне і повітряне сполучення.

Охорону ставки здійснювала спеціальна військова частина дивізії «Велика Німеччина» – батальйон супроводу фюрера. Охорона перевіряла документи усіх осіб (включаючи й німців), які проходили чи проїздили повз ставку. Суворій перевірці підлягали усі, незалежно від звання.

У районі Вінниці було зосереджено великі сили поліції та інших спецслужб. Наприкінці грудня до «Вервольфу» з-під Лубен прибула спеціальна група таємної польової поліції «Ост» («Схід»), яка знаходилася у розпорядженні начальника служби державної безпеки при ставці Г. Раттенхубера – оберфюрера СС і полковника поліції.

Гітлер перебував у ставці, з перервами, майже чотири місяці. Вперше він прибув сюди 16 липня 1942 р. для того, щоб бути «ближче» до своїх військ, які 28 червня розпочали великий літній наступ на Сталінград і Кавказ (операція мала назву спочатку «Блау», а потім «Брауншвейг») [335, с. 38].

23 липня фюрер підписав директиву № 45 про оволодіння Чорноморським узбережжям Кавказу і Сталінградом та подальший наступ на Баку. Хоча в цих боях Вермахту вдалося досягти великих територіальних успіхів і вийти до гір Кавказу й Волги, у загарбників не залишилося сил для подальшого наступу. 9 вересня 1942 р. Гітлер звільнив з поста командувача групи армій «А» генерал-фельдмаршала В. Ліста і тимчасово перебрав на себе його функції (до цього моменту фюрер вже був головнокомандуючим усіма

збройними силами і командуючим сухопутними військами Німеччини). 14 жовтня у «Вервольфі» він підписав оперативний наказ № 1 про перехід до стратегічної оборони на Східному фронті. 31 жовтня відбув у ставку «Вольфшанце» (Польша).

Вдруге Гітлер побував у «Вервольфі» в лютому – березні 1943 року, де прийняв рішення провести велику операцію проти угруповання радянських військ у районі Курська. 13 березня 1943 р. фюрер здійснив переліт Вінниця – Запоріжжя – Смоленськ. В цей же день він підписав оперативний наказ № 5 про ведення бойових дій у найближчі місяці, оточення і знищення червоних військ на Курському виступі (надалі ця операція одержала кодову назву «Цитадель»).

У серпні 1943 р. радянські війська розпочали визволення Донбасу. Генерал-фельдмаршал Е. Манштейн, який командував групою армій «Південь», наполегливо вимагав від Гітлера додатково 12 дивізій, щоб утримати цей надзвичайно важливий промисловий район. Для вирішення питання у «Вервольф» 27 серпня 1943 р. прибув Гітлер. 17 вересня ставка була передана генерал-фельдмаршалу Манштейну, штаб якого незабаром перемістився до Вінниці [335, с. 40].

Доля «Вервольфу» вирішилась у ставці «Вольфшанце» 28 грудня 1943 р., коли Гітлер зі своїм вищим генералітетом обговорював донесення Манштейна з Вінниці. На початку березня 1944 р. всі споруди «Вервольфу» були підірвані та спалені самими німцями [335, с. 42].

Слід зазначити, що про спорудження згаданого секретного об'єкту радянському керівництву стало відомо лише на початку 1943 року – із донесення (доповідної записки) від 17 лютого 1943 р. співробітника НКВС Г. Т. Прокудіна в четверте управління НКВС СРСР про роботу підпільної організації в м. Вінниці, в якій, зокрема, йшлося:

«...У грудні місяці 1941 р. в м. Вінницю прибула німецька будівельна фірма організації ТОДТ, яка відразу ж приступила в районі населеного пункту Стрижавка, Вінницької області, до будівництва невідомих підземних споруд.

Місце будівництва цих споруд: ліс, 1 км на схід від м. Стрижавка Вінницького району Вінницької області.

Будівництво йменувалось «український табір». Для будівництва були залучені військовополонені.

Характер будівництва: в лісі будувались підземні будівлі з бетону, зверху після спорудження кожен об'єкт маскувався посадже-

ними на ґрунт деревами. Це будівництво продовжувалось до початку червня 1942 р.

З розмов німців встановлено, що відбувається будівництво головної квартири німецьких збройних сил. Попутно із будівництвом споруд в лісі біля Стрижавки німці взимку 1942 р. почали здійснювати інші заходи, що засвідчують про прибуття у Вінницю німецького крупного штабу: від ст. Вінниця до лісу м. Стрижавка була прокладена залізнична гілка. До лісу, що на схід від Стрижавки, також була прокладена шосейна дорога.

По шосе Вінниця – Немирів навпроти другого воєнного містечка в робітничому селищі, що знаходиться по шосе біля колишнього складу і бази вторсировини, німці збудували потужну військову радіостанцію.

До аеродрома з м. Вінниці прокладено підземний телефонний кабель.

В розташуванні Вінницьких Хуторів німці побудували пеленгаторну станцію.

Із району Стрижавки, з села Михайлівка було виселено більше половини населення в інші села, а пізніше з цього села було виселене все населення. У селах, що оточували це будівництво, був німцями арештований весь актив і політично неблагонадійний для них елемент.

У самому місті Вінниці було зроблено наступне: будівлю психіатричної лікарні від хворих було звільнено і передано в будинок обласної школи міліції, розміщеному по Літинському шосе. Частина хворих німці умертвили шляхом введення під шкіру великої дози морфію.

У колишній будівлі психолікарні був проведений внутрішній ремонт, до нього був проведений підземний зв'язок. Причому всі дроти підземного зв'язку йшли до будівлі психлікарні.

Пироговська лікарня, яку раніше займав німецький військовий госпіталь, від поранених була звільнена. Всі поранені були з госпіталя евакуйовані.

Населення, яке проживало в цьому районі, було переселене в іншу частину міста. Повністю було виселене цивільне населення з вулиць Гойхера, Малиновського, Льва Толстого, Гоголя. Всі квартири виділялись для офіцерів німецької армії.

У травні місяці навколо Вінниці були розставлені засоби протиповітряної оборони: зенітна артилерія великої потужності, легкі автоматичні зенітні гармати. На будинках були встановлені крупнокаліберні кулемети, автоматичні гармати.

У прилеглих селах до м. Стрижавка розмістились дрібними гарнізонами загони кінної жандармерії, які, коли прибула штаб-квартира, здійснювали патрулювання.

Працюючий в підпільному комітеті Бялер завів зв'язок зі старшим інспектором Вінницького управління з[алізної] д[ороги] Штеліком, за національністю чех... Штелік йменував себе членом чехословацької компартії, ярим противником німців...

Штелік останнім часом... вибув у м. Київ на нове місце роботи на посаду старшого інспектора залізниць півдня...

Через Штеліка було встановлено, що у Вінницю мав прибути Гітлер. Це було напочатку липня місяця 1942 р. Штелік дав Бялеру прочитати телеграму секретного порядку, у якій повідомлялось про прибуття із Брест-Литовська Гітлера (як називали, поїзд фюрера). В телеграмі вказувався номер ешелону (462), під цим номером мало прослідувати два поїзди. Гітлер повинен був їхати у другому. Попереду повинні були йти контрольні поїзди та дрезини.

На залізній дорозі до цього часу німці організували посилену охорону, що складалася із німців, угорців, словаків і місцевого населення.

На початку липня у Вінницю прибула штаб-квартира Гітлера, яка розмістилась в лісі, що за кілометр на схід від м. Стрижавка, у будинках психіатричної лікарні, Пироговської лікарні, облвиконкому та в будівлі колишнього гуртожитку Вінницького медінституту біля Пироговської лікарні.

Із власних спостережень було відмічено, що прибуваючі поїзди (урядові) частково подавались по вітці в ліс, розташований в 1 км східніше Стрижавки.

Із прибуттям штаб-квартири був введений кур'єрський урядовий поїзд Вінниця – Берлін – Вінниця (із повідомлення Штеліка).

Такі ж підземні споруди будувались в лісі біля ст. Гулівці по з[алізній] д[орозі] [в] Козятин. У цей же час в Житомир прибула велика кількість офіцерів гестапо та жандармерії.

З прибуттям ставки у Вінницю офіційним наказом в районі Пироговської лікарні було закрито базар. Автотранспорту без особливих перепусток німецького командування заборонялось їздити по дорозі Вінниця – Гнівань.

Абсолютно був закритий рух для цивільного транспорту по шосе Вінниця – Калинівка. В районі Калинівка Вінницької області на аеродром прибула велика кількість винищувальної авіації (приблизно 200 машин).

На аеродром у Вінницю прибула також винищувальна авіація, транспортні та пасажирські машини. Сам аеродром до того часу став посилено охоронятися німецькою частиною. Німці навколо аеродрому встановили автоматичні зенітні гармати, кулеметні точки...» [575].

Більш детально про спорудження, характеристику та функціонування ставки повідує інший архівний документ – обширна доповідна записка начальника оперативної групи НКДБ СРСР Рогатнього про результати оперативного обстеження колишньої ставки Гітлера біля Вінниці, підготовлена не раніше середини березня 1944 року, коли ставка, як така, уже фізично не існувала:

«I. Географическое расположение ставки

Ставка Гитлера размещалась в 8 км севернее города Винницы в сосновом лесу, близ села Коло-Михайловка. Лес размером 300 м ширины и 2,5 км длины. Лес находится в 300 м справа от шоссе Винница – Житомир. Лес прямоугольной формы в плане, саженный, разбит параллельно просеками на 13 полос, размеры которых приблизительно одинаковы.

II. Описание ставки

Для подъезда к лесу, где находится ставка Гитлера, от шоссе к лесу, идущей из Винницы на Житомир, в 400 м южнее села Коло-Михайловка немцами была проложена асфальтированная дорога, которая подведена в центральную зону, в центр леса. В начале асфальтированной дороги, идущей от шоссе к лесу, находится контрольная будка, где помещались немецкие часовые, охраняющие эту дорогу.

Возле асфальтированной дороги вблизи леса обнаружены остатки сожженного здания комендатуры.

На северной опушке леса обнаружены остатки взорванной и сожженной электростанции.

Как выше уже было указано, лес разбит просеками на 13 примерно одинаковых полос. В первой полосе, расположенной ближе к шоссе, находились кухня и столовая для солдат. Во второй полосе леса находилась баня и душ. В той же полосе находилось 4 жилых дома и несколько продовольственных складов. В третьей полосе леса находились шесть жилых домов и несколько складов. В четвертой полосе леса находились две столовых, штаб комен-

данта Ставки, канцелярия, бомбоубежище, баня и девять жилых домов. В пятой полосе леса находилось пять жилых домов, канцелярия, бюро пропусков у главного входа в центральную зону. В шестой полосе леса, вне центральной зоны рядом с просекой, находилась церковь.

Центральная зона (где находились главнейшие здания) захватывает шестую, часть седьмой и восьмой полосы. Центральная зона огорожена проволочной сеткой высотой 2,5 м, выше этой сетки проходит два ряда колючей проволоки.

В ограде центральной зоны в местах подхода асфальтированной дороги были сделаны закрывающиеся ворота, которые усиленно охранялись, если судить по остаткам постов, наблюдательных точек и укрытий.

На территории центральной зоны находились: гестапо, телефонная станция, спортивный зал и душ, столовая для офицеров, бассейн для купания и раздевалка, двенадцать жилых домов для генералов и других высших офицеров ставки, помещение Гитлера и два бомбоубежища. Часть поля, прилегающая к центральной зоне с южной стороны леса, огорожена рвом с пятью рядами спирали из колючей проволоки и противопехотным проволочным забором.

В седьмой полосе леса, вне центральной зоны, находилась столовая, жилой дом и склад. В восьмой полосе вне центральной зоны, находилась канцелярия и два жилых дома, назначение которых установить не удалось. В девятой и одиннадцатой полосах было три жилых дома. В двенадцатой полосе было пять жилых домов и склад. В тринадцатой полосе – два жилых дома.

На берегу реки Буг, в 1,5 км слева от шоссе Винница – Житомир, немцами была построена водонасосная станция, снабжавшая ставку водой. К территории леса от водонасосной станции был проложен водопровод. Возле каждого здания ставки находилось по несколько штук противопожарных колонок. От зданий, построенных в лесу, были проложены канализационные трубы, выходящие в канализационный канал, который ведет к фильтровочным сооружениям, расположенным возле водонасосной станции на берегу реки Буг.

На территории леса оперативной группой, кроме трех взорванных железобетонных бомбоубежищ, были обнаружены остатки 81 сожженного здания.

Почти все здания ставки были построены из дерева с деревянными крышами. Возле каждого жилого дома немцами были также построены деревоземляные укрытия. Вокруг леса на высоких

деревьях через каждые 200 м были построены воздушные наблюдательные посты. На опушке леса построено большое количество наземных наблюдательных постов, укрытий, дзотов, пулеметных гнезд и позиций для орудия. На опушке леса вблизи тринадцатой полосы находились помещения для сторожевых собак. Вокруг всей ограды, внутри центральной зоны находилось большое количество наблюдательных постов и укрытий.

Кроме вышеуказанных постов, внутри леса и вдоль опушки в прилегающие к лесу поля выставлялись подвижные патрули. Некоторые патрули в ночное время выходили с собаками.

III. Бомбоубежище ставки

Как выше было указано, на территории ставки Гитлера оперативной группой НКГБ СССР были обнаружены остатки 3 бомбоубежищ, взорванные немцами при отходе. Все бомбоубежища подземные, железобетонные, массивной конструкции. Форма бомбоубежищ – коробчатая. Фундаменты – сплошные железобетонные, толщина перекрытий 4,5 м, толщина стен 2,5 – 3 м. Сверху на перекрытиях был высыпан слой земли и для маскировки были посажены кусты и деревья (сосны).

Первое бомбоубежище, находящееся вне центральной зоны ставки, с толщиной перекрытий 4,5 м, толщина стен 2,5, арматура железная диаметром 4,5 см. В верхней части перекрытий на уровне с его поверхностью были заделаны двухтавровые балки высотой 24 см, расстояние между балками 35 см, размер бомбоубежища в плане 7 x 17 м.

Второе бомбоубежище находится в центральной зоне ставки. Толщина перекрытий 4,5, толщина стен 2,5 м, арматура железобетонная размером 10 мм, размер бомбоубежища 8 x 11 м.

Третье бомбоубежище, находящееся также в центральной зоне ставки, имеет перекрытие толщиной 4,5 м, толщина стен 2,5 м, арматура железная, размер бомбоубежища в плане 8,5 x 8,5 м. На полу взорванного третьего бомбоубежища обнаружены остатки паркета и обрывок ковра оранжевого цвета. Это бомбоубежище было, видимо, лично Гитлера.

Все бомбоубежища немцами взорвано при отходе. Разбросанные в нескольких местах авиабомбы и стабилизаторы от авиабомб позволяют предполагать, что немцы при уничтожении сооружений ставки Гитлера в качестве зарядов взрывчатых веществ использовали авиабомбы. Судя по характеру разрушений и радиусу рас-

броса кусков железобетонных конструкций на большие расстояния, можно предполагать, что величина зарядов взрывчатых веществ доходила до нескольких тонн. Так, например, кусок железобетона размером 8х5х2,8 м, весом около 20 тонн силой взрыва был отброшен на расстояние 60 м.

IV. Телефонная и радиосвязь в ставке

По остаткам кабелей, найденным оперативной группой на месте разрушений, сохранившимися местами проводки, по останкам сгоревших и взорванных зданий служб связи и электростанции можно установить примерное количество действовавших кабелей связи и их основные направления, мощность телефонной станции и схему силового хозяйства ставки.

а). Телефонная связь.

От главной квартиры Гитлера на Берлин шли два прямых бронированных двадцатипарных кабеля с воздушно-кордельной изоляцией. На всем протяжении от ставки до шоссе Винница – Житомир и вдоль шоссе кабель был заложен под землей на глубине до 1 м. При отступлении немцами кабель был снят, местами в силу неудобства выемки оборван и оставлен. Место подпайки обоих кабелей обрезано и оставлено в колодце на опушке леса.

Связь ставки с городом Винницей и главной квартирой Геринга, находившейся в 22 км к северу от ставки Гитлера, осуществлялась также 20-парным бронированным кабелем, подвешанным на столбах. Кабель, подходящий с Винницы, снижался по столбу и под землей подходил к телефонной станции ставки, откуда возвращался на соседний столб, подвешивался на столбах вдоль шоссе с направлением на Житомир.

На главную квартиру Геринга от ставки Гитлера были проведены: один 20-парный бронированный кабель, два телефонно-радио кабеля размером 10х2х0,7 и одна пара воздушных проводов.

От ставки на аэродром в Калиновке был проведен 10-парный кабель.

От территории главной квартиры Гитлера все кабельное хозяйство было уложено под землю на глубине 0,5 м.

Все наблюдательные вышки, расположенные на опушке главной квартиры Гитлера, были связаны между собой и с телефонной станцией ставки, причем, к каждому посту, находящемуся на территории центральной зоны, подходили две пары телефонных проводов. Одна пара для связи со своим участком наблюдения (се-

верная опушка, лес, южная и т. д.) и вторая пара для связи с телефонной станцией ставки. К наблюдательным вышкам были подведены по столбам прорезиненные 2-парные телефонные шнуры. На северной опушке главной квартиры Гитлера найдены укрепленные на деревьях резервные 10-парные телефонные коробки.

По останкам кабелей и со слов местных жителей, работавших на строительстве главной квартиры Гитлера, можно установить следующие основные кабели связи:

1. Два прямых 20-парных бронированных кабеля, идущих на Берлин.

2. Один 20-парный бронированный кабель, подвешенный на столбах, идущий на главную квартиру Геринга.

3. Один бронированный 20-парный кордельный кабель, подвешенный на столбах для связи с гор. Винница.

4. До 10 кабелей емкостью 10 и 20 пар для связи с постами наблюдения, дзотами и дотами, расположенными на опушке леса, а также для связи с аэродромом в Калиновке в 20 км севернее ставки.

б). Телефонная станция.

Телефонная станция ставки размещалась в одноэтажном кирпичном здании с тяжелыми железными ставнями. В зале станции после сожжения остался обгоревший телефонный каркас.

По наличию большого количества обгоревших 10-парных телефонных коробок, найденных на территории ставки, можно судить о большом разветвлении телефонных точек. По наличию же огромного количества обгоревших проводов, повисших на стойке и выходящих из-под развалин основания телефонного каркаса, можно предположить емкость станции в 200 – 300 номеров. Вся аппаратура станции была заранее снята и увезена, после чего здание станции немцами было сожжено. Кабель при разрушении был обрзан во многих местах и вынут.

Установить точное наличие находящихся в шахтах кабелей невозможно ввиду большого нагромождения обрушившегося от взрыва кирпича и камня.

По заявлению местных жителей, привлекающихся немцами к строительству ставки, в помещении телефонной станции якобы находилась и работала радиостанция.

После тщательного осмотра здания телефонной станции, кроме указанного выше каркаса телефонной станции, следов нахождения там радиостанции не найдено. Никаких деталей предполагаемой радиостанции, ни обгоревших, ни разрушенных, не обнаружено.

Только наличие большого количества замурованных в кирпичных стенах электророзеток в стене одной из комнат свидетельствует о возможности подключения какой-то аппаратуры, питаемой от сети переменного тока. Если действительно в телефонной станции помещалась радиостанция, то, надо полагать, что она была передвижная и малогабаритная.

V. Силовое хозяйство ставки

На северной опушке у границы центральной зоны находилась электростанция главной квартиры Гитлера мощностью в 30 – 40 киловатт.

В результате допроса арестованного органами НКГБ директора электростанции г. Винницы установлено, что от Винницкой электростанции главные квартиры Гитлера и Гиммлера потребляли электроэнергию мощностью до 60 киловатт при высоком напряжении в 6300 вольт и токе 6 ампер.

По незначительным остаткам силового оборудования взорванной и сожженной электростанции ставки Гитлера можно предположить, что станция давала электроэнергию не менее получаемой из города. В случае выхода из строя городской электростанции электростанция ставки смогла бы обеспечить питанием все службы главных квартир (электроэнергия в главную квартиру Геринга протяжением в 20 – 22 км подводилась от электростанции ставки Гитлера).

Электропроводка к зданию воздушная, плетеным алюминиевым многожильным голым проводом сечением в 5 и 7 кв. см.

Снижение к помещениям и службам проводилось бронированным медным подземным кабелем. В бомбоубежище Гитлера электропитание подавалось четырехпроводным многожильным бронированным медным кабелем общим сечением по меди в 10 кв. см.

В другие бомбоубежища, судя по остаткам кабелей, заложенным в трубах и уложенным в железобетон, питание подводилось трехпроводным алюминиевым бронированным кабелем сечением в 5 см кв.

Примечание. На всех сохранившихся остатках деталей электрооборудования, а также на моторах, дизелях, умформерах и телефонных деталях видна марка фирмы «АФГ».

VI. Начало строительства ставки

В конце августа 1941 г., по истечении одного месяца после оккупации г. Винницы, в лесу близ села Коло-Михайловка начала работать специальная группа военных немецких специалистов. После предварительного осмотра леса и окружающей местности этой группой были произведены съемочные и планировочные работы. В лесу и на его окраинах намечены строительные площадки. В сентябре 1941 г. для охраны леса прибыл специальный отряд гестаповцев.

Лес был объявлен запретной зоной. В сентябре-октябре месяцах 1941 г. немцы на строительство пригнали большое количество советских военнопленных, число которых по мере расширения строительства увеличилось новым составом пленных. Всего за время строительства на работах было занято около 10 000 советских военнопленных. Пленные размещались в скотных дворах колхозов двух сел: Коло-Михайловки и Стрижавки. Лагери военнопленных находились под строгим наблюдением гестаповцев. Местным жителям было категорически запрещено подходить к лагерю военнопленных на близкое расстояние. Немцами было объявлено, что за вступление в разговор с советскими военнопленными или за передачу им продуктов питания замеченные будут расстреливаться на месте.

К месту, где производились работы военнопленными, местные жители, мобилизованные на строительство, не допускались. Гестаповцы предупреждали также, что за связь с военнопленными местные жители будут расстреливаться.

Все тяжелые работы по строительству подземных и наземных сооружений ставки, также землекопные работы по строительству сверхмощных железобетонных убежищ производились советскими военнопленными.

Кроме военнопленных, находившихся в лагерях колхозов Коло-Михайловки и Стрижавки, немцы иногда доставляли автомашинами на строительство военнопленных также и из лагеря г. Винницы.

Советские военнопленные работали по 17 – 18 часов в сутки. От голода, болезней, систематического истребления ослабевших за время строительства ставки погибло около 2000 человек военнопленных, которых немцы свалили в огромные силосные ямы в селах Коло-Михайловки и Стрижавки. По сведениям местных жителей, эти ямы все время строительства оставались открытыми. В

эти ямы немцы ежедневно сбрасывали по несколько человек погибших от болезней и расстрелянных военнопленных.

На службе в гестапо в качестве полицейских, охранявших советских военнопленных, находились узбеки. По сведениям местных жителей, узбеки отличались жестокостью и зверским избиением советских военнопленных.

После окончания важнейших сооружений ставки, в апреле 1942 г. военнопленные немцами были куда-то вывезены. Судьба этих военнопленных никому неизвестна.

VII. Фирмы, строившие ставку

Строительство ставки производили 5 немецких фирм, отличавшихся друг от друга характером производимых работ и составом рабочей силы.

1. Фирма подрядчика Галаса, по национальности поляка, занималась заготовкой строительного камня, строительством шоссейной дороги и мостов. В качестве рабочей силы использовались вольнонаемные рабочие. На строительстве ставки работало 400 человек немцев и поляков, рабочих этой фирмы. Из местных жителей фирмы Галаса нанимали только высококвалифицированных каменщиков и плотников, работавших на постройке моста через р. Буг в село Стрыжавку. Рабочие получали от 2 до 5 марок в день.

2. Фирма подрядчика Кока состояла главным образом из немецких рабочих, называлась она фирмой «От», или строительным батальоном, на строительстве ставки работало до 1000 человек немецких рабочих. Фирма выполняла работу по строительству водопровода, канализации, проводки, подземных и воздушных электрических и телефонных кабелей. Эта же фирма занималась распиловкой лесоматериала. Для работы в качестве чернорабочих фирма привлекала в принудительном порядке местных жителей.

3. Фирма подрядчика Вашкун производила плотничьи и малярные работы. На строительстве ставки работало до 500 человек немецких и польских рабочих. На заготовке лесоматериала работали местные жители, мобилизованные в принудительном порядке через гестапо.

4. Фирма подрядчика Зондерштейна производила плотничьи и малярные работы и, кроме этого, занималась огородным хозяйством. На этих работах были заняты специалисты – немцы и поляки. Для проведения разной черновой работы мобилизовалось местное население.

5. Фирма подрядчика Неймана. На работах, проводимых этой фирмой, были заняты исключительно немецкие рабочие разных специальностей и квалификации. Характер работ, производимых формой Неймана, местному населению неизвестен. Немецкие и польские рабочие размещались и проживали в отдельных домах сел Коло-Михайовка и Стрыжавка, откуда местные жители были выселены.

Немецкие и польские рабочие носили на руках специальные отличительные знаки.

VIII. Работа на строительстве ставки местных жителей

В ноябре – декабре 1941 г. немцы провели мобилизацию жителей Коло-Михайловки, Стрыжавки и Бондари для работы на строительстве ставки.

По требованию подрядчиков фирм мобилизацию населения через старост производило гестапо. Мобилизованные на строительные работы местные жители собирались около комендатуры, находящейся около леса, где старосты или их заместители производили проверку по списку собравшихся лиц. После этого мобилизованные получали специальные номера-пропуска и группами в 15 – 30 человек под охраной гестаповцев уводились в лес на специально отведенные строительные площадки для работы местных жителей.

Мобилизованных жителей деревень: Коло-Михайловки, Стрыжавки и Бондари немцы заставили выполнять всю черновую работу, необходимую для строительства. Местные жители подготавливали строительный материал, который затем подносили в специально отведенные для этого места на опушке леса к месту строительства зданий. Силами местного населения производилась вырубка чащи леса. Местное население использовалось также на различных земляных работах, главным образом на постройке щелей (укрытий), по уборке леса от строительного мусора.

Все работы проводились под наблюдением гестаповцев и старших рабочих-немцев или поляков. Мобилизованные на стройку местные жители работали с 7 – 8 часов утра до 18 – 20 часов вечера.

Отлучаться кому-либо с места работы никому не разрешалось. После окончания работ, местные жители по группам, под охраной немцев выводились из леса к зданию комендатуры, где у каждого гестаповцы отбирали выданный номер, после этого жители отпус-

кались домой. Немцы предупреждали местное население, что за утерю номера будут применять самые суровые меры наказания, вплоть до расстрела.

Мобилизованным на работу местным жителям окрестных деревень немцы платили за день 85 коп. Кроме того, каждый местный житель за 10-часовой рабочий день получал 200 грамм хлеба и поллитра баланды.

IX. Конспирация строительства ставки

С самого начала строительства все работы производились ускоренными темпами. Цель и назначение строительства немцы тщательно скрывали от местного населения. Немцы специально распускали слухи, что строятся санатории и дома отдыха для воюющих на Восточном фронте немецких солдат и офицеров. В лесу даже висела вывеска с надписью «санаторий». Позже немцы говорили, что здесь будут помещаться в период отдыха немецкие воинские части. Железобетонное убежище, построенное вне центральной зоны, немцы называли холодильником.

Строительство ставки в лесу немцы называли также строительством лагеря или просто лагеря. В центральной зоне, где располагались главные здания и где строилась квартира Гитлера, строительство производилось только немцами и польскими рабочими, прибывшими из Германии и Польши. Местные жители, мобилизованные на работу по этому строительству, в центральную зону не допускались.

Населению запрещалось говорить где-либо о ведущемся строительстве в лесу и разговаривать с солдатами, несущими охрану строительного участка.

Все постройки и строящиеся здания ставки с внешней стороны искусно замаскировывались. Сверху и по бокам зданий подвешивались металлические сетки с зеленой маскировочной отделкой.

К стенам зданий специально подсаживались деревья и кусты. На плоских крышах железобетонных укрытий была насыпана земля и также посажены деревья и кустарники.

Все строительные работы первой очереди по строительству ставки Гитлера были закончены в конце апреля 1942 г.

Начиная с мая 1942 г. по сентябрь 1942 г., на строительство и другие работы местное население не мобилизовывалось. Вокруг леса в это время была поставлена более сильная охрана и к лесу местные жители совершенно не допускались.

X. Охрана леса в период строительства

С первых дней строительства ставки Гитлера лес, в котором проводились работы, охранялся гестаповцами, на службе которых находилась полевая жандармерия и полиция, состоящая исключительно из немцев. При гестапо были созданы команды несения караульной службы, по охране шоссе и прилегающей к лесу местности. С самого начала строительства подготавливалась охрана в радиусе до 5 км. Строились специальные укрытия, наблюдательные посты. Весь рельеф местности, прилегающей к лесу, приспособлялся к удобному наблюдению окружающей территории. На отдельных естественных возвышенностях создавались наблюдательные посты, окопы, земельные насыпи, площадки для орудий, пулеметов. На высоких деревьях вокруг леса через каждые 200 м были поставлены специальные наблюдательные высотные посты.

Центральная зона леса, где строилась квартира Гитлера, была обнесена металлической сеткой вышиной до 2,5 м и 2 рядами колючей проволоки.

Весь участок прилегающей поляны к центральной зоне был обведен глубоким рвом и 5 рядами спиралей Бруно и с внешней стороны усиленным противопехотным, проволочным забором.

Ближайшие населенные пункты – села Коло-Михайловка, Стрижавка и Бондари – были объявлены особой зоной, а окраины этих сел и ведущие к ним дороги подготавливались к несению в этой местности усиленной охраны. Все мосты и перекрестки шоссе от г. Винницы до г. Калиновки усиленно охранялись патрулями.

XI. Режим в районе ставки

В конце декабря 1941 г. гестапо провело учет и перепись населения, проживающих в селах Коло-Михайловка, Стрижавка и Бондари. На каждого жителя была заполнена специальная анкета с подробными биографическими данными. В апреле 1942 г. гестапо после проверки проживающих в этих селах жителей, каждому взрослому, начиная с 14-летнего возраста, выдавало под расписку специальный документ – пропуск на немецком языке. Этот пропуск всегда должен был находиться при его владельце, без этого документа не разрешалось появляться где бы то ни было, даже выйти из хаты во двор. Немцы предупреждали, что лица, задержанные без документов, будут рассматриваться как нарушители и наказываться.

ваться при первом приводе и задержании гестапо 25 ударами резиновой палки и 2 – 3 днями ареста. За повторный привод угрожали арестом на 1 месяц тюремного заключения. За утерю этого документа – пропуска или передачу другому лицу гестапо предупреждало местных жителей, что виновные будут расстреливаться.

Одновременно с выдачей документа-пропуска населению гестапо запрещало жителям этих сел оставлять на ночлег кого бы то ни было. Оставлять ночевать не разрешалось даже близкого родственника или жителя той же деревни. Гестапо предупреждало, что виновные будут привлечены к строгой ответственности.

С момента выдачи пропуска жителям этих деревень был объявлен режим времени: начало и конец полевых и домашних работ, а также свободного хождения по улицам. Находится вне дома разрешалось в летнее время с 6 часов утра до 21 часа, зимой с 7 – 8 часов утра до 19 – 20 часов вечера.

В домах разрешалось зажигать свет только при хорошей маскировке окон. Делалось это с целью освещения внутренности домов карманными фонарями через окна дежурными полицейскими и патрулями с улицы.

Для работы в ночное время летом (пасти лошадей и пр.) по ходотайству старост гестапо выдавало специальные пропуска.

Без разрешения гестапо жителям не разрешалось отлучаться из дома в другой населенный пункт. В каждом отдельном случае требовалось получить на отлучку у старосты справку, заверенную гестапо.

Проживающих местных жителей часто проверяли, часто производились обыски в каждом доме. В случае отсутствия кого-либо из членов семьи в момент проверки гестаповцы требовали объяснения и подтверждения документами о причинах отсутствия.

XII. Охрана леса и режим в районе ставки в период пребывания там Гитлера

В апреле 1942 г. основные работы по строительству объекта были закончены. С наступлением весны, когда растаял снег, ускоренными темпами производилась очистка и уборка леса от строительного и прочего мусора. Приводились в порядок лес, аллеи и дорожки. Для этой цели было привлечено большое количество местных жителей. Для зашифровки объекта вся центральная зона, где были построены главные здания квартиры Гитлера и железобетон-

ные убежища, к этому моменту с внешней стороны были тщательно замаскированы.

Мобилизованным на уборку леса местным жителям во время нахождения их в лесу проходить мимо центральной зоны и смотреть в том направлении категорически запрещалось.

В полях, прилегающих близко к лесу, немцы разрешили поселять только низкорослые культуры, как, например, картофель. Сеять пшеницу, рожь, ячмень, кукурузу, подсолнухи и другие высокорослые злаки близко к лесу было категорически запрещено.

Весной 1942 г. (апрель) район ставки охранялся следующим образом: вся центральная зона охранялась патрулями и часовыми, вокруг леса, вдоль опушки, через каждые 5 – 10 шагов стояли часовые. На наблюдательных вышках, расположенных на деревьях, дежурили также часовые с биноклями. На прилегающих к лесу полях в шахматном порядке, на расстоянии 100 – 150 шагов друг от друга ходили подвижные патрули – 2 – 3 человека. Поля таким образом контролировались в глубину 1 – 2 км от леса. Местным жителям разрешали производить полевые работы от 100 до 1000 метров от леса. Во время полевых работ у всех работавших местных жителей подвижные патрули часто проверяли документы. Все полевые работы проводились строго по установленному режиму времени.

В мае 1942 г. гестапо объявило населению о прекращении всех работ в лесу. С этого времени и за весь летний период никто из местных жителей ни на какие работы в лес не мобилизовался. Установленный режим в районе ставки гестапо проводили со всей строгостью, за малейшее нарушение виновные подвергались аресту.

Все жители деревни Бондари были переселены за реку в село Стрыжавка. Часть жителей села Коло-Михайловки, проживающих вдоль шоссе, также была переселена на окраину села, ближе к речке.

К этому времени в район объекта прибыли специальные немецкие охранные войска – СС-цы «Великой Германии», носившие погоны с буквами «СД» (погон сверху закрывался клапанами).

Через несколько дней, после прибытия СС-ких войск, местным жителям запретили производить полевые работы на прилегающих к лесу полях. В августе месяце уборку урожая на прилегающих к лесу полях производили немецкие солдаты, которые затем скошенный хлеб подвозили на подводах к шоссе, где передавали его крестьянам для молотбы.

По шоссе в районе ставки днем и ночью ходили подвижные патрули по 3 человека. На перекрестках и мостах стояли усиленные посты. У всех лиц, проходивших по шоссе и направлявшихся к шоссе другими дорогами, проверялись документы. Проезжавшие по шоссе автомашины останавливались патрулями и производилась проверка документов на машины и лиц, находившихся в этих машинах. Кроме патрулей, по шоссе курсировали легковые автомашины с гестаповцами. СС-цы и гестаповцы, которые несли службу охраны в районе ставки, были размещены в селах Стрыжавка, Коло-Михайловка и Бондари, а также в самом лесу.

По сведениям, полученным у местных жителей, на вооружении войск, охранявших ставку, были средние и легкие танки, которых насчитывалось около 20 штук. Все танки находились в самом лесу за центральной зоной.

На выгоне, около села Коло-Михайловки, стояли два небольших самолета, похожих на наши У-2, видимо связанные самолеты ставки.

Вокруг ставки находились и были размещены до 12 батарей зенитных орудий и прожектора. Зенитные орудия были расположены вокруг объекта в радиусе до 5 км.

Две батареи и один прожектор были установлены между селами Стрыжавка и Переорки. Две батареи в саду села Стрыжавка, две батареи и два прожектора к югу от деревни Бондари, две батареи на окраине деревни Пятничаны, около железной дороги, две батареи севернее села Коло-Михайловки, две батареи и один прожектор между селами Коло-Михайловки и Сосонки.

О местах стоянки других зенитных батарей местным жителям неизвестно.

После установки зенитных орудий была произведена пристрелка их с целью пробы. Два раза зенитная артиллерия обстреливала конус, который тащил на тропе немецкий самолет. Кроме зенитных орудий, на заранее подготовленных площадках были установлены полевые орудия и пулеметы. Все орудийные пулеметные установки были замаскированы, причем для укрытия орудийных и пулеметных установок немцы прибегли к различным способам маскировки. Многие орудийные установки с внешней стороны имели вид стоящей лошади с возом или какой-либо сельскохозяйственной машины.

Во время пребывания Гитлера в ставке охрана объекта производилась войсками «Великая Германия» под командованием начальника личной охраны Гитлера Берх Моллера и гестапо. Началь-

ником гестапо ставки был унтерштурмфюрер Даннер в чине полковника.

Главная канцелярия гестапо помещалась в центральной зоне леса.

В селах Коло-Михайловка и Стрижавка в зданиях школ размещались филиалы гестапо. На службе гестапо находились переводчики, преимущественно – жители Западной Украины.

Установленный режим времени в районе объекта распространялся и на рядовой состав СС-овцев, а также и на рабочих немцев и поляков, находившихся на службе у строительных фирм, строивших ставку.

Впервые о прибытии на объект Гитлера населению стало известно только после его отезда. Об этом жителям рассказывали сами немецкие солдаты из охраненных войск. Когда Гитлера в ставке не было, населению разрешалось производить полевые работы вблизи леса. Патрулей становилось меньше. По этим признакам местные жители узнавали о приезде и отезде Гитлера.

Во время пребывания Гитлера в ставке (май – июнь 1942 г.) в лес изредка въезжали и выезжали рано утром легковые машины черного и коричневого цвета. Одновременно проходило до 10 – 15 таких автомашин.

Два самолета, которые находились на поле близ села Коло-Михайловки в течении дня часто куда-то улетали. Кроме этих двух самолетов, иногда прилетал третий самолет и опускался на огороженную площадку близ центральной зоны леса.

По сведениям, полученным местными жителями от немецких солдат, в январе 1943 г. в ставку приезжал Геббельс, в марте того же года приезжал Розенберг. В июле или августе 1943 г. на 1 – 2 дня в ставку опять приезжал Гитлер. Охрана и режим в ставке в тот период времени были такими же, как и во время пребывания там Гитлера в 1942 г.

XIII. Продолжение строительства и уничтожение ставки

В сентябре 1942 г. войска СС «Великая Германия» из района объекта выбыли. С декабря 1942 г., кроме гестапо, ставку охраняли прибывшие тыловые войска, тыловая часть, называющаяся Вахкомпанией.

Начиная с сентября – октября 1942 г., в лесу вновь возобновились строительные работы, как в центральной зоне, так и на окраинах леса. Строились новые дома и бараки. Бараки были стан-

дартные, в разобранном виде привезенные из Германии. Строительные работы производились до мая 1943 г. К этому времени начатые стройки были закончены. Однако дальнейшее расширение строительства продолжалось до конца 1943 г. Все строительные фирмы, немецкие и польские рабочие в ноябре и декабре 1943 г. были эвакуированы в Германию. Начиная с осени 1942 г., на строительные и разные другие черновые работы опять мобилизовывалось местное население. Наибольшая группа, преимущественно молодые женщины и девушки из числа местных жителей, были приняты на постоянную работу на объекте в качестве уборщиц, кухонных рабочих и штопальщиц при вещевой камере. Все они были приняты на постоянную работу без какого-либо формального оформления, а назначались по требованию гестапо старостами. Принятые на постоянную работу, работали с 7 – 8 часов утра до 16 – 18 часов вечера. В воскресные дни работы не проводились. Всем постоянно работавшим в ставке были выданы справки о месте их работы, в то время как временно мобилизованным на работу выдавались номера. Работавшим на постоянной работе в ставке еженедельно выплачивались по 32 рубля.

Все работавшие на объекте жители собирались к началу работы у комендатуры, откуда их разводили сотрудники гестапо по их местам работы. После окончания работы местных жителей также под охраной выводили с территории объекта.

Для работы в центральную зону местные жители не привлекались. Работавшим в ставке женщинам без сопровождения сотрудников гестапо выходить куда-либо из помещений, в которых они работали, не разрешалось. Не разрешалось также смотреть в окна и обращать внимание на проходивших мимо них офицеров.

Во время пребывания в ставке Геббельса и Розенберга в январе и марте 1943 г., местных жительниц, работавших в ставке на постоянной работе уборщицами, кухонными работницами, штопальницами, на работу в лес не допускали. Штопальницы были переведены работать в село Коло-Михайловку, куда им приносили работу немецкие солдаты.

В августе-сентябре 1943 г. гестапо отобрало у населения выданные документы – пропуска. С этого времени был отменен установленный режим в районе объекта. Вскоре гестаповцы во главе с Даннером, а также руководителями строительных фирм выехали в Германию. После этого лес охранялся только одной Вахкомпанией. С января 1944 г. ни на какие работы в ставку местных жителей не привлекали. С приближением фронта, перед отступлением нем-

цев за реку Буг, с 7 по 13 марта 1944 г. объект предавался огню и разрушению путем взрыва» [574].

Для розміщення очолюваного Герінгом штабу люфтваффе (німецьких військово-повітряних сил), була вибрана ділянка лісу біля с. Черепашинці – в 30 км на північ від Вінниці. Комплекс складався із бункера площею 42,5 кв. м (на нього витратили 800 куб. м бетону) і 12 стандартних бараків корисною площею 300 кв. м. кожен. Йому дали назву «Штайнбрух», у перекладі з німецької – «Каменоломня». Комплекс обнесли 5-а км дроту і 12-а км фландер-огорожі. З метою маскуванню на площі 2100 кв. м було посаджено 12 тис. кв. м. свіжого дерну і більше тисячі дерев та кущів. Для зв'язку між будинками прокладено 2580 м повітряних ліній і 1330 м підземного кабеля. Аварійне забезпечення електроенергією здійснювалось двома дизелями потужністю 175 кВт і одним резервним на 40 кВт, котрих розмістили в протиосколковому машинному корпусі. Вода надходила із глибокої 120-метрової артезіанської криниці і зберігалась у чотирьох бетонних резервуарах [112, с. 56].

Ставка Гімmlера «Гегевальд» (у перекладі з німецької «Заповідник») споруджувалась з 10 жовтня 1941 р. по 1 липня 1942 р. на виїзді із Житомира. Щоправда, вона призначалась не тільки для райхсфюрера СС, але була й українською резиденцією райхсміністра доктора Ламмерса та міністра закордонних справ Ріббентропа. Під кожною із наземних споруд були побудовані підземні залізобетонні бункери площею 15 кв. м. кожен. «Заповідник» огородили від зовнішнього світу, а також замаскували новопосадженими деревами, кущами, дерном, маскувальними сітями [112, с. 57].

Навколо згадуваних об'єктів, насамперед ставки А. Гітлера «Вервольф», було запроваджено винятково жорстокий охоронний режим.

Проте грізний перелік заборон, суворі регламентації поведінки місцевого населення стосувалися не лише цих районів, вони фактично поширювалися на всю німецьку зону окупації Вінницької області – від Бару до Немирова й Гайсина. Зазначена територія розподілялась на пронумеровані райони, підрайони, зони й дільниці, в яких здійснювалася жорстка пропускна система [111, с. 42]. Вінниця та прилеглі до неї райони були буквально нашпиговані підрозділами таємної поліції, різноманітними військовими частинами, каральними загонами СС, котрі найменший супротив придушували з особливою жорстокістю. Тому встановлені тут окупаційною владою порядки, без перебільшення, можна назвати еталонним нацизмом.

3. 4. Трагедія військових бранців

Кожна війна не обходиться без військовополонених. Позбавлені прав, вони у більшості випадків стають жертвами свавілля і насильства, а їхня доля – трагічною. Ось чому 27 липня 1929 р. на дипломатичній конференції у Женеві, скликаній Швейцарією, було ухвалено міжнародно-правовий документ – Конвенцію про поводження з військовополоненими. Її найбільш важливі положення полягали в забороні репресій і колективних покарань військовополонених, контроль з боку держав-покровительок. Зокрема, стаття 4 міжнародної угоди гласила, що «держава, яка взяла військовополонених, зобов'язана піклуватись про їх утримання» [893].

Радянський Союз Женевської Конвенції не підписав. Більше того, згідно армійського статуту червоноармійцям взагалі заборонялось потрапляти в полон. Кожен такий випадок вважався зрадою, а самі військовослужбовці, котрі потрапляли у руки ворога, неодмінно називалися колишніми.

«Згідно сталінської юриспруденції, військовополонені та «оточенці» (тобто військовослужбовці, які потрапили в оточення, але уникнули полону, – «розчинилися» серед місцевого населення чи, найчастіше, приєдналися до партизанів) підпадали під дію статті 193-ї Кримінального Кодексу СРСР: «самовільне залишення частини чи місця служби» (193-7), «втеча з частини» (193-8), «самовільне залишення частини в бойовій обстановці» (193-9). Офіцерів, які вийшли з оточення, судили по статті 193-21: «самовільний відступ начальника від даних йому для бою розпоряджень, з метою сприяння ворогові».

28 червня 1941 року спільним наказом НКВС, НКДБ і Прокуратури СРСР була запроваджена відповідальність членів сімей заочно засуджених «зрадників Батьківщини».

Постанова Державного Комітету Оборони СРСР від 16 липня 1941 р. узаконила позасудову розправу над самими «зрадниками».

16 серпня 1941 р. Верховне головнокомандування Червоної армії видало – за сімома підписами – Голови Державного Комітету Оборони Сталіна, його заступника Молотова, маршалів Будьонного, Ворошилова, Тимошенка і Шапошникова, а також генерала Жукова сумно відомий наказ № 270. Згідно цього наказу, всі командири і політпрацівники, що здалися в полон, розглядалися як дезертири, яких, спіймавши, належало розстрілювати на місці перед

строєм, їх сім'ї підлягали арешту, а сім'ї солдатів, які потрапляли в полон, позбавлялись державної підтримки» [242, с. 48].

Після катастрофічних поразок Червоної армії таких «зрадників Батьківщини» вже у перші місяці війни виявилось не десятки, і, навіть, не сотні тисяч. Виступаючи 6 листопада 1941 р. із доповіддю на урочистому засіданні Московської Ради депутатів трудящих з партійними та громадськими організаціями м. Москви з нагоди 24-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції, Й. Сталін заявив, що за 4 місяці війни радянська сторона втратила пропалими безвісти 378 тисяч чоловік [399, с. 114]. У промові, проголошеній Гітлером 11 грудня 1941 р., йшлося про 3,8 млн. радянських військовополонених.

Найбільш близькою до істини є сумарна цифра – 3,3 млн. чол. Майже такий показник (3 млн. 350 тис.) отримано Верховним командуванням сухопутних сил Вермахту після перерахунку полонених конкретно по таборах. На нього практично виходить у своєму дослідженні й німецький вчений К. Штрайт у праці «Солдатами їх не вважати. Вермахт і радянські військовополонені у 1941 – 1945 роках» [298, с. 99].

Вже у перші місяці війни на теренах Поділля з'явилася низка таборів для радянських військовополонених. На Вінниччині гітлерівцями вони були створені в населених пунктах: м. Вінниця; с. Коло-Михайлівка, с. Стрижавка Вінницького району; м. Гайсин; с. Тернівка Джулинського району; м. Жмеринка; м. Калинівка, с. Шевченківка Калинівського району; м. Козятин; смт Літин; м. Немирів, с. Рогізна Немирівського району; с. Райгород Ситковецького району; с. Гнівень Тиврівського району; смт Вапнярка Томашпільського району; смт Уланів; м. Хмільник; с. Мазурівка Чернівецького району; с. Івашківці Шаргородського району [345, с. 204 – 206]. На Кам'янець-Подільщині – передмістя Проскурова (с. Раково, с. Гречани); смт Деражня; смт Дунаївці; м. Кам'янець-Подільський; м. Летичів; м. Слаута; м. Старокостянтинів; м. Шепетівка; м. Ярмолинці [345, с. 218 – 222].

Статті Женевської конвенції 1929 р., під якою, на відміну від СРСР, Німеччина поставила свій підпис, забороняли використовувати військовополонених на роботах та страчувати їх. Утім, саме у створених гітлерівцями таборах відбувалися найдикіші вчинки та найжахливіші злочини. Для утримування полонених були запроваджені різні види таборів: дулаги (пересильні), шталаги (для рядового та сержантського складу) та офлаги (для утримування офіцерів). 3 вересня 1941 р. шталаги та офлаги отримали назви «M-Stam-La-

ger», «M-Offizierlager». На території України нацистське командування створило 180 великих таборів [235, с. 127].

У Кам'янець-Подільській області найбільші табори для військовополонених діяли у Дунаївцях, Деражні, Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Летичеві, Старокостянтинові, Славуті, Шепетівці (два) та Ярмолинцях. У них нацисти утримували різну кількість військовополонених: Славутському табору «Гросс-лазарет» – від 15 до 18 тис. осіб; Кам'янець-Подільському – 4 тис., Старокостянтинівському – понад 2,5 тис. осіб [386, с. 9].

Полонені перебували в жахливих побутових та антисанітарних умовах. З метою збільшення смертності серед бранців окупанти вдалися до експериментів з продуктами. Основними харчами полонених стала так звана «баланда» та ерзац-хліб, які в таборах готували з різних сурогатних домішок. У Старокостянтинівському таборі полонених годували «баландою», яка варилася із проса, буряків та гнилої капусти. До складу «баланди», яку варили в «Гросс-лазареті», входило лушпиння з гречки та проса, неочищена та напівгнила картопля, уламки скла, земля та кістки здохлих тварин. Полонені їли ерзац-хліб, який випікався із «борошна», що привозилося з Німеччини. Воно складалося із полови і мізерних домішок крохмалю. Харчування таким «хлібом» спричиняло розвиток у полонених важких кишково-шлункових захворювань. Добовий раціон військовополонених «Гросс-лазарету» складався з 250 г ерзац-хліба та двох літрів «баланди». «Їжу» для полонених готували у мізерній кількості, що призводило до голодної смерті [386, с. 10].

Саме виснаження голодом було головною причиною масової смертності бранців, іншою – їхнє фізичне виснаження (використання в'язнів на найбільш тяжких роботах). Важливими факторами, які призводили до масової смертності, стали поширення інфекційних, інших захворювань та вкрай жахливі умови утримання. Нерідко військовополонені через брак приміщень перебували на вулиці, незважаючи на пору року та погодні умови.

У м. Старокостянтинові військовополонені «знаходилися в одній із казарм військового містечка. Вона була без вікон і дверей і обнесена колючим дротом. Тут одночасно знаходилося більше 2500 чоловік... Незважаючи на повне виснаження, німці переобтяжували військовополонених важкою фізичною працею... Хворих, поранених зовсім не лікували і хвороби набували характеру епідемії. Так, в кінці 1942 р. серед військовополонених з'явився плямистий тиф, від якого щоденно вмирала велика кількість людей... Німецькі кати знесли всіх тифозних хворих в одну казарму, облили

її бензином і запалили. В страшних муках загинуло 800 військово-полонених» [773].

У Шепетівці існували 2 концтабори. «Для розправи з військово-полоненими фашистські звірі використовували спеціально видресированих собак, яких зграями пускали в табір. Померлих з голоду і роздертих псами людей німці закопували у заздалегідь підготовлених котлованах на 603 кілометрі залізниці Шепетівка – Славу-та...» [842].

Керівництво та охорона таборів підбиралася переважно з осіб із садистськими нахилами. Для охорони команд таборів було розроблено відповідну інструкцію, яка закликала до насилля та нелюдського ставлення до полонених. З метою придушення найменших ознак опору їм дозволяли застосовувати найжорстокіші засоби покарання. Так, у Славутському таборі охорона розстрілювала полонених тільки за те, що вони пробували отримати другу порцію «баланди», підібрати картоплю та знайти недоїдки на смітнику. Одним із видів знущань над полоненими стало їх ув'язнення в карцерах у холодних приміщеннях з цементною підлогою, вікна та двері в яких були замінені металевими ґратами. Ув'язнені в таких місцях позбавлялися їжі та води на весь період утримування. Ніхто живим із карцеру не виходив. Поранених і хворих військовополонених, незважаючи на найвищий ступінь виснаження та кволість, гітлерівці примушували працювати. В'язні виконували найважчі та найбрудніші роботи. Військовополонених Славутського та Старокостянтинівського таборів використовували на роботах за їх межами. Шлях на роботу та з роботи встелювався трупами. Тих військовополонених, хто падав, конвоїри вбивали на місці. Внаслідок голодування, поранень, важких антисанітарних умов життя у таборах була велика смертність. У «Гросс-лазареті» помирало щоденно 300 – 400 осіб [386, с. 10].

На Вінниччині чи не найбільший табір для військовополонених містився в обласному центрі (шталаг № 329). У червні 1942 р. у ньому утримувалося 15,9 тис. невільників. В'язнем Вінницького офлагу № 89 був колишній командуючий 2-ї Ударної армії радянський генерал Андрій Власов, який став на шлях колабораціонізму [232, с. 201]. Інші відомі «фабрики смерті» – табори військовополонених у Гнівані [144], Жмеринці, Літині [335, с. 28], де зневажені нацистами в'язні, як і в інших концтаборах, гинули чи не щогодини.

Щоправда, на початку війни окремим полоненим дещо пощастило. Тоді, щоб вбити клин у єдність народів СРСР, на захоплених українських територіях загарбники поширювали міф про так звану

«лояльність» українців до німецького окупаційного режиму. У знак «вдячності» за виявлену «лояльність» окупанти відпустили певну частину військовополонених українців із неволі. Офіційною підставою для їх звільнення став наказ головнокомандувача Вермахту від 25 липня 1941 р. [244, с. 14]. Щасливцям видавалася спеціальна «Посвідка про звільнення з полону», де вказувалися умови, на яких в'язня відпущено з неволі. Головними з них були відмова від збройної чи іншої боротьби з окупаційною владою, а також обов'язкова реєстрація в німецькій комендатурі по місцю проживання протягом восьми днів з часу звільнення» [673].

З боку окупантів така «гуманність» до українських військовополонених насправді була популістським політичним маневром. Коли ж загарбники побачили, що визначеної стратегічної мети досягти не вдалося (крім неї була й суто прагматична – зібрати урожай на захоплених територіях), від «лояльності українців» не залишилося й сліду. У листі від 7 листопада 1941 р. райхсмаршал Герінг, посилаючись на наказ фюрера, який забороняв звільняти українців з полону, розпорядився «не ставити [їх] в особливе становище та не виділяти серед інших» [467]...

Категорично заборонялася нацистами будь-яка допомога військовополоненим з боку цивільного населення. Так, у розпорядженні Шепетівського гебітскомісара від 9 січня 1942 р. наголошувалося:

«1) Забороняється скривати і давати пристановище військовополоненим, котрі втекли із табору полонених.

2) Хто не має відповідного посвідчення про звільнення з табору полонених мусить негайно зголоситися на найближчій німецькій військовій або поліцейській станції...

4) Кожний мешканець є зобов'язаний негайно зголосити, де скриваються утікачі військово-полонені...

5) Хто буде проти цього розпорядження поступати, буде негайно поставлений під військово-польовий суд» [849].

Таке ж категоричне застереження висловлював заступник Вінницького обласного комісара:

«...Звертаю увагу на те, що особи, які дадуть підтримку збіглим військовополоненим, будуть каратись каторжною тюрмою або смертю» [618].

І це були не пусті погрози. Так, за переховування військовополоненого німецьким військовим судом м. Проскурова 21 жовтня 1942 р. засуджені до страти дві жительки с. Печеськи Проскурівського району та ще одна – до 5-ти років тюрми. За аналогічний

«злочин» життям поплавилися 13 мешканців м. Шепетівки та 15 сімей (73 особи) с. Андронівка [386, с. 12].

Або ще один приклад. 26 жовтня 1941 р. у газеті «Вінницькі вісті» за підписом голови Вінницького обласного управління С. Бернарда з'явилася відозва до місцевого населення із закликом підтримати їжею колони військовополонених, які 28 жовтня 1941 р. мали проходити за маршрутом Вінниця – Брацлав (через Вороновицю) – Немирів [802]. Одна із колон військовополонених переміщалася поблизу Вінниці в районі Немирівського шосе. Багато людей відгукнулися на заклик і зібралися з їжею вздовж дороги. Проте німецький конвой не дозволив полоненим наблизитися до цивільних і розпочав стрілянину по тих бранцях, які бігли до їжі. Частина полонених загинула. Були жертви і серед цивільного населення [468]...

З 1941 по 1944 рр. у Славутському таборі «Гросс-лазарет-301» від рук нацистів загинуло 150 тис. військовополонених, у Проскурівському концтаборі – 65 тис., Шепетівському – 20 тис., Кам'янець-Подільському – понад 6 тис., Старокостянтинівському – понад 3 тис. [410, с. 112]. Понад 12 тис. військовополонених знищено у Вінниці [658, арк. 2], 12 тис. – Жмеринці, 6370 осіб – Гнівані Тиврівського району [681]. Всього за період окупації у концтаборах, розташованих на території Вінниччини, загинуло 39570 чол. [371, с. 20], 255876 чол. – у таборах Кам'янець-Подільщини [410, с. 113].

3. 5. Кривавий терор проти мирного населення

Численні документи свідчать, що нацисти розглядали війну на Сході як педантично організовану систему державного бандитизму, метою якої було – вбивати і грабувати. У цьому, власне, й полягала сутність встановлюваного на окупованих територіях «нового порядку».

Замишляючи обезлюднити та приєднати до Тетього Райху найбагатші східні землі, нацистські агресори відкинули всі міжнародно-правові норми у своїй злочинній політиці щодо радянських громадян. Так, на нараді вищого генералітету збройних сил Німеччини 30 березня 1941 р. А. Гітлер заявляв, що війна проти СРСР має докорінно відрізнятись від воєн проти інших держав, бо тут «йдеться про боротьбу на знищення» [368, с. 135]. Тому іншою головною метою німецьких загарбників під час завоювання «житте-

вого простору» на Сході було знищення слов'янських народів. Передбачалось, що німецькі війська можуть забезпечуватись продовольством за рахунок окупованих територій, а коли вони заберуть усе, що їм потрібно, то десятки мільйонів людей місцевого населення вмиють від голоду.

У розвиток згадуваної програмної настанови «боротьби на знищення» директива від 16 травня того ж року передбачала встановлення терористичного режиму:

«...Щоб у корені задушити невдоволення, потрібно з найменшої причини негайно застосувати найбільш жорстокі заходи, щоб утвердити авторитет окупаційних властей... При цьому потрібно мати на увазі, що людське життя в країнах, де про це йдеться, абсолютно нічого не коштує і що вплив залякування можливий лише шляхом надзвичайної жорстокості» [423].

Тоді ж, у травні 1941 р., головне командування німецьких сухопутних військ, на основі одержаних від Гітлера вказівок та рекомендацій березневої наради, розробило документ, відомий у військах як наказ «Про комісарів». В ньому зазначалося: «Носіїв державної політичної думки та політичних керівників (комісарів) потрібно знищувати». 13 травня 1941 р. німецьке верховне командування видало директиву «Про особливу підсудність у районі «Барбаросса» і про особливі заходи у військах». Директива забороняла притягувати до судової відповідальності солдатів і офіцерів, які чинили злочини по відношенню до цивільного населення. Вожді Третього Райху вимагали від солдатів у війні проти СРСР проявляти особливу жорстокість. Цинічне вбивство стало наріжним каменем нацистської ідеологічної системи [386, с. 9]. «Убиваючи, – стверджувала нацистська пропаганда, – тим самим рятуєш себе від загибелі, забезпечивши майбутнє своєї сім'ї і прославившись у віках» [414, с. 34].

На іншій аналогічній нараді (з питань окупаційної політики, яка відбулася 16 липня 1941 р.) А. Гітлер заявив, що керівництво Третього Райху розпочинає «остаточне врегулювання» питання життєвого простору на окупованих територіях СРСР. На його думку, основне завдання полягало в тому, щоб «розрізати величезний пиріг» з метою оволодіти, керувати та експлуатувати. При цьому особливе значення надавалось Україні, яка перетворювалась на територію майбутніх німецьких сільськогосподарських поселень [28, с. 31].

Саме на цій нараді фюрер визначився з кандидатурою райхс-комісара України. Вибір випав, як відомо, на гауляйтера Східної

Пруссії Е. Коха, названого згодом його ж підлеглими за запопадливу реалізацію усіх расистських настанов Гітлера «коричневим царем України». Хоч Е. Кох у 1941 – 1943 рр. провів на території України менше шести місяців, віддаючи перевагу залишатись у Кенігсберзі, столиці Східної Пруссії, його перебування запам'яталось відвертою ненавистю і гострою ксенофобією стосовно українців, яких бачив як «недолюдей», «білих негрів», котрі повинні служити німцям. Відоме також його висловлювання про те, що якби зустрів українця, гідного сидіти з ним за одним столом, то він був би змушений застрелити його [302, р. 37].

Тому фактично залишені Червоною армією на поталу ворогові майже 4 мільйони цивільних мешканців Поділля, не маючи ефективного захисту з боку народних месників (зокрема, на перших порах, коли партизанська мережа лише зароджувалась), із початку нацистської окупації віч-на-віч зіткнулися зі смертельною небезпекою, що виходила від ворога, стали залежними від його расистського єства, яке він не дуже й приховував:

«...1) Російський [*читай: радянський*. С. Г.] народ і загалом слов'яни в порівнянні з німцями є расово неповноцінними і призначені для рабського існування.

2) На сході необхідно брати до уваги тільки інтереси райху, а не думати про російський народ. Інтереси райху вимагають використати східні народи до крайньої межі, в т. ч. до знищення.

3) Ми повинні дивитись на схід лише як на район збуту німецької готової продукції і як на територію поселення німців із числа учасників війни...» [474, арк. 439]. Такі формулювання містяться, зокрема, в доповідній записці райхсміністру східних земель А. Розенбергу від аналітика Гейнца фон Хомаєра, котрий вважав себе «передовим бійцем німецької думки на сході» [474, арк. 449].

Заражені бацилами «нового порядку», загарбники не робили ніякої різниці між людьми, худобою, захопленим майном. Повсюдно проти цивільного населення було розв'язано масовий терор. За найменше порушення окупаційного режиму тисячі подолян було розстріляно, повішано, закатовано.

Вістря терору насамперед, спрямовувалося проти комуністів, комсомольців, активістів радянської влади, а також тих, хто співчував їй та Червоній армії, тобто «ненадійних та політично шкідливих елементів». Так, у м. Слауті в перші дні окупації було розстріляно 40 комуністів [150], у Шепетівському лісі гітлерівці розстріляли 350 радянських та партійних активістів [386, с. 9].

«...В перші ж дні німці звозили підозрілих для них людей машинами. Людолови-фашисти в кашкетах з гербами смерті їздили розправлялись із активістами. З Уладівки Хмільницького району 22 чоловік стояло в черзі до розстрілу... Тут же копали ями, в які мали лягти ці невинні жертви...» [564, арк. 2].

«17 липня 1941 року, коли вступили німці, мешканець с. Носківці Станіславчицького району Вінницької області Манілко Сидір Артемович, народження 1903 року, безпартійний, зустрів пораненого червоноармійця і надав йому допомогу... Німці, дізнавшись про це, негайно арештували Манілка С. А. і почали по-звірячому бити. Після цього вивели на город громадянина с. Носковець Дехтярука, заставили копати на себе могилу. Коли могила була готова, німці розстріляли його й закопали» [504]...

«З перших днів окупації загарбники по-звірячому розправлялися з населенням [с. Струтинки Липовецького району]... Німецько-комендант Бенінг, німець Маєсер, котрі майже щоденно до сходу сонця приїжджали з німецької комендатури, резиновими нагайками били кожного зустрічного мешканця села... Жорстоко познуцавшись, німці розстріляли колгоспника Кравчука Григорія Мартиновича, залишивши сиротами 5 малих дітей, розстріляли разом із трьома учнями вчительку Табачник Марію Григорівну та інших радянських громадян» [687, арк. 16 зв.]...

Уже тоді одним із основних методів знищення цивільного населення («недолюдей», як тлумачила нацистська пропаганда) постало заручництво. Сутність його полягала в тому, що нацисти заздалегідь самовільно оголошували певну кількість людей заручниками, яких негайно ж розстрілювали при появі навіть найменшого опору «новому порядку» на території того чи іншого населеного пункту чи його околицях, хоч визначені для розправи громадяни не мали ніякої причетності до «інциденту», що стався.

Якщо в більшості поневолених країн заручниками брали певну кількість найбільш відомих громадян і списки їх доводились до відома населення – хто саме підлягав страті у випадку невиконання німецьких наказів, то в окупованій Україні (на Поділлі) все зводилось до масових репресій, які здійснювали окупаційні органи, розправляючись із «недолюдьми», «білими неграми», «небажаними особами».

«...1. 29 липня 1941 року [у Вінниці] було розстріляно 25 заручників у кар'єрі цегельного заводу.

2. У середніх числах серпня 1941 р. було розстріляно... 350 чоловік у... П'ятничанському кар'єрі... [658, арк. 1]», повідується в одному із архівних документів.

«Пан гебітскомісар доводить до відома населення міста таке: у січні цього [1942] року невідомий злочинець перерізав кабель фельдкомендатури.

Слідству не вдалося його винайти. За наказом командуючого армією України арештовано 10 заложників, яких 9 лютого цього року ранком розстріляно.

Староста [Кам'янець-Подільської] міської управи Кібець» [766, арк. 38].

42-х заручників української національності було розстріляно гітлерівцями в с. Трибухи Літинського району. 19 заручників української національності, серед яких колишній секретар сільської Ради депутатів трудящих, розстріляно в с. Сеферівці Барського району, 9 чол. – в Майдані-Курилівському Літинського району, 5 чол. – у с. Михайлівці Гайсинського району [63, с. 125]. Власне, мало в якому населеному пункті краю обійшлося без страт заручників.

Смертний вирок гітлерівці винесли особам похилого віку та інвалідам, хворим на небезпечні хвороби, особливо психічно хворим, які перебували у спеціалізованих медичних закладах. Найбільшим таким закладом у регіоні була Вінницька психіатрична лікарня, у якій на початку окупації влітку 1941 р. перебувало близько 2000 пацієнтів. Уже восени 1941 р. гітлерівці розстріляли понад 800 психічно хворих. Більше 700 осіб було знищено окупантами на початку 1942 р. через внутрішнє введення розчину отруйних речовин. Хворі гинули і від систематичного недоїдання та виснаження через їх часткове використання на роботах [275, с. 148].

14 квітня 1943 р. фашисти спільно з представниками місцевої поліції влаштували криваву розправу над інвалідами громадянської війни, що перебували у Кривчицькому будинку-інтернаті. Вантажними машинами вони привезли 76 приречених до смерті людей в урочище Солонинчик, що під Дунаївцями, та розстріляли.

Ще одна трагедія розігралася за кілометр від м. Старокостянтинова обабіч шляху на м. Полонне. Тут гітлерівці розстріляли 155 дітей з будинку інвалідів віком від 1 до 12 років. Під відчайдушні крики і благання німецькі бандити прямо з машини кидали малюків у протитанковий рів і вбивали їх з автоматів, пістолетів, прикладами гвинтівок [773].

На громадян, які потрапили до тюрем, чекали середньовічні катування, найжорстокіші методи допитів. Своїм жертвам нацисти ви-

колювали очі, ламали пальці, руки й ноги, жалили розпеченим залізом, на тілі випалювали та вирізали зірки [386, с. 12].

Причому терор продовжувався протягом усього періоду окупації. Так, у грудні 1942 р. гітлерівці зігнали в один будинок 300 мешканців м. Іллінців і живцем спалили їх. 2 квітня 1943 р. в с. Тернівці Джулинського району есесівці знищили 2400 мирних громадян. 14 лютого 1944 року в Гайсинських Хуторах нацисти кинули в криницю 24-х чоловік.

«...Всі вони загинули. В числі їх завгосп санітарної станції Терлецький Степан Антонович... Робітник Чернов з дружиною... разом з дочкою Манею 4-х років, сином Анатолієм 2-х років і дочкою Люсею 6-и років. 6-річна Люся була згвалтована, а потім кинута в криницю... Разом із сім'єю, дружиною Марією, 15-річною дочкою Надею, сином Жорою 5-и років та дочкою Галею 3-х місяців, у криницю був кинутий колгоспник Юревич Яків... У числі кинутих в криницю і гайсинський лікар Ратнер Григорій Львович з дружиною та дочкою... Із 24-х чол., кинутих у криницю живими, шестеро дітей» [661].

Основна ж частина місцевого населення була ліквідована у районах діяльності радянського партизанського руху. Ще 16 липня 1941 р. Гітлер на нараді з вищим нацистським керівництвом наголосив: «Росіяни видали наказ про партизанську війну в нашому тилу. Ця партизанська війна знову ж має свої користи: вона дає нам можливість винищувати все, що повстає проти нас» [433, с. 177]. 28 липня 1941 р. за підписом Гімmlера з'явилася директива військовим підрозділам, у якій вимагалось: «...усіх підозрілих у наданні допомоги партизанам необхідно розстрілювати...» [456]. Тому без всякого жалю нацистські карателі знищували партизанські сім'ї, села, не кажучи вже про самих народних месників. Так, у 1943 р. гітлерівці заарештували всі сім'ї підпільників с. Підвисокого Оратівського району, спалили їхні хати, а майно – розграбували [569, арк. 191]. У березні 1943 р. розстріляно 17 родичів партизанів та підпільників с. Зятківець Гайсинського району [569, арк. 108].

Кілька днів німецькі жандарми возили по селах Турбівського району взятого в полон члена партизанської групи ім. Чапаєва мешканця села Нова Гребля цього ж району П. І. Рябокона, представляючи його населенню як «бандита», а потім після нелюдських катувань прилюдно стратили [63, с. 376].

Із крайньою жорстокістю вороги розправились із юним розвідником Степаном Чорнобаєм.

19 грудня 1943 р. в с. Лиса Гора Липовецького району пораним він потрапив у полон. На колишньому колгоспному дворі йому відразу ж вчинили допит. Однак підліток не відповів на жодне запитання. Тоді йому почали ламати пальці на руках, вирізали на спині зірку, викололи очі, розрізали живіт і стали дрючками витягувати кишки. На останок кати відрізали ще й язик і прикололи тіло партизана до землі штиком [572, арк. 1 – 3].

По-звірячому був закатований німцями зв'язковий антифашистської підпільної групи с. Ігнатівки Гайсинського району піонер Вася Бабій. Розстріляний після важких знущань у Вінницькій тюрмі рідний брат комісара партизанського загону ім. Леніна Героя Радянського Союзу П. К. Волинця (Калинівський район) піонер-партизан Олексій Волинець.

Особливо лютували загарбники при відступі з української землі.

5 січня 1944 р. в с. Мітлинці Ситковецького району вдерся німецький каральний загін. Він підпалив село і розстріляв 14 радянських громадян. Під час страшної пожежі згоріли майже всі будівлі.

«...Убили того дня 14 душ – Юхима Корінчука, Юхрема Шлапака, Якова Гамоцького, Петра Максименка, Кіндрата Золотаря, Степана Червоного, Євдокима Колодія, Микиту Кривенького, Меланку Цегельник, Ганну Золотар, Ксенію Корінчук, Марфину Коваль, Тетяну Сікальчук... – свідчила уціліла мешканка села Пелагія Омелянівна Громова. – 585 хат було в селі – тільки п'ять лишилися на краю. Допалювали в темноті і, видно, не побачили їх» [341, с. 20].

«...Німці йшли з двох боків села. Одні палили, а другі перевіряли, чи все горить, як треба. Над селом стояв страшний гвалт і лемент, дико ревла худоба й іржали коні – якщо нікого не було в дворі, то вони підпалювали, не відчиняючи, не перевіряючи, чи є там люди, все підряд – і хату, і шопу, і хлів. В мого брата згоріли живцем вівці і коні. Це було, як у пеклі...» [341, с. 20]. (Зі свідчень її односельчанки Ганни Якимівни Шевчук).

А напередодні інший каральний загін чисельністю 800 чол. побував у с. Криштопівці Дашівського району.

Одна група карателів забирала майно та худобу в населення, інша – палила оселі, господарські присадибні будівлі та розстрілювала селян. Тоді було вбито 32-х мешканців села, переважно жінок, дітей, стариків, спалено 285 хат та 205 господарських будівель, а також школу, адміністративні будинки обох місцевих колгоспів. Карателі забирали все виявлене майно та худобу. Згодом ще 8

разів приїжджали в село, продовжували знущатися над його жителями [679, арк. 23 – 23 зв.].

6 січня 1944 р. страшна доля спіткала села Пеньківку і Яцківці Літинського району.

«Німці прийшли, б'ють, палять... Нам пощастило в ліс втекти... Приходимо з лісу, треба ж щось їсти, та й не знаємо де хто. Чуємо, жінка не своїм голосом кричить. Забігли до хати, ніхто її впізнати не може. Вся обгоріла, кіс нема, а обличчя таке, як чорним залите. Це була мама Марусі Кузьменко. Три дні промучилась і вмерла.

А Володимир Насадюк викопав собі яму в хліві. Як запалили хлів, то дим пішов у схованку. Почали душитися ті, хто там був. Тим часом хлів прогорів, завалився. То він звідти видерся якимось. Обгоріли вуха, брови, лице – такий йому знак по війні зостався до самої смерті.

Толя, недалекий сусіда мій, на два роки молодший – з двадцять дев'ятого року був він, – тікав разом з мамою низами. Вже був над ровом. Тільки вискочив, щоб цибнути у рів, як куля вразила в потилицю й лобом вийшла. То він там цілий день пролежав, поки брат Стьопа разом з батьком не прийшов та не забрали його в Яцківці. Там лежав на лавці... На другий день і цю хату спалили. Старші повтікали, а його куди візьмеш. Дерево зайнялося, він відсунутись не міг, то відгоріла в нього рука і нога. Завезли Толю в Новоселицю й там похоронили, бо в нас не можна було.

Частину людей загнали в Супрунів, замкнули в хаті й спалили живцем. Багатьох одвезли в Новоселицю й там розстріляли. Їх примусили яму копати, загнали туди їх й повбивали. Один тільки хлопчик утік, Іван, мій одноліток. А брат його старший і багато ще хлопців zostалися там» [341, с. 62]. (Із спогадів Івана Тодосійовича Самойлюка, с. Пеньківка).

«...Коли фашистські кати палили наше село, Осей Головчук виніс з хати конверта з листом сина, надісланим з Німеччини, і став благодати карателя:

- Не пали, пане! Мій кинд Петро арбайт ін Германія. У городі Батіборі...

Німець ухопив автомат і перетяв старого чергою разом з конвертом, потім ще й під сарай приволік, щоб спалити...» (Із спогадів Івана Леоновича Пнівського, с. Пеньківка Літинського району) [63, с. 375].

9 січня 1944 р. жаклива трагедія не обминула с. Уладівки Хмільницького району. Село згоріло до тла, розстріляно та спалено 80 його мешканців [660, арк. 168].

За спогадами Марії Григорівни Дробахи, тоді «кати зігнали людей на вигін, облили хати якоюсь рідиною. Оселі запалали, як свічки... Від села залишилися обпалені комини...» [341, с. 27].

«Сашко Коваль і Володя Яремчук, молоді хлопці, сховались на горіші. Побачили, що горить, – почали тікати крізь полум'я. На подвір'ї стояли німці. Щось загелготали і повели їх у хату Груницьких. Прив'язали хлопців до ліжка і кинули гранату. Сашка розірвало на шмаття, а Володька перед цим розв'язав мотузку і кинувся у вікно, але йому відірвало п'яту. Кров потекла по стіні, на землю... Тікати він не міг. Пішов сам просто на німців: «Стріляйте, гади!» Його вбили [341, с. 27]. (Із свідчень Марії Валер'янівни Радківської, с. Уладівка).

«...Як почали палити село, – згадував уладівчанин Олекса Петрович Ткач, – я сховався у купі гною... Бачив, як горіли хати. Гаврило Федорчук кинувся гасити свою хату – тут знайшла його ворожа куля...» [341, с. 25].

10 січня долю спалених сіл розділив Супрунів Літинського району. Окупанти піддали вогню всі його будівлі. Крім того, як вказується в акті місцевої комісії сприяння Надзвичайній Державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР, датованому кінцем квітня 1945 р., «в 1944 році під час повного зруйнування села німецько-фашистськими катями були спіймані в лісі 22-є мешканців с. Супрунова і розстріляні» [520].

Наступного дня зловісний список спалених населених пунктів Вінниччини поповнили села Хмільницького району Майдан-Бобрик та Пиківська Слобідка [705, арк. 7; 59].

13 січня нацистські карателі спалили с. Брусленів Літинського району, де знищили 396 дворів (загинули 36 мирних жителів), 14 січня – с. Василівку Іллінецького району (загинули 11 жителів). 24 січня в с. Ситківці Ситковецького району прибув німецький каральний загін, який розстріляв 27 радянських громадян і підпалив будівлі [660, арк. 11; 15].

У січні були повішані на електричних стовпах 5 мешканців с. Качанівки Тиврівського району [695, арк. 22]. Тоді ж розігралася трагедія на хуторі Якубовський Липовецького району. Ще раз оволодівши населеним пунктом після відходу частин Червоної армії, гітлерівці розстріляли 4-х мешканців похилого віку, що залишались у ньому [687, арк. 17 зв.].

24 січня 1944 р. війська Вермахту вдруге захопили с. Брицьке цього ж району. З їх приходом у селі було відновлено масовий терор проти місцевого населення. З особливою жорстокістю окупанти розправлялись із сім'ями червоноармійців. За нетривалий строк нацистські кати вбили 43-х стариків, жінок і дітей. Спалили 124 оселі, напівзруйнували – 250 [687, арк. 14 зв.].

Аналогічно вели себе німецькі загарбники в Монастирищенському районі. В с. Княжа Криниця за три дні (25 – 27 січня 1944 р.) вони спалили 120 домівок селян, забрали в населення весь хліб, знищили худобу та все його майно. В с. Цибулеві розстріляли 347 чол. мирних жителів. У с. Коритні спалили 73 оселі місцевих мешканців, у Монастирищі – зруйнували 333 житлових будинки [688, арк. 7; 8; 13].

27 січня окупанти вчинили жорстоку розправу над населенням с. Кам'яногірки Дашівського району. Підпаливши село, розстріляли 40 мирних громадян [660, арк. 467]. Наступного дня за зв'язок населення з партизанами гітлерівці спалили с. Павлівку Ободівського району. У вогні загинуло 48 його мешканців, 18 чол. нацисти розстріляли [658, арк. 220; 660, арк. 259].

Того ж дня в с. Казимирівці Оратівського району гітлерівці зігнали 17 місцевих мешканців у льох, який закидали гранатами [679, арк. 19].

Архівні документи дозволяють відстежити хроніку насильства нацистів в с. Китайгороді Дашівського району: 16 січня 1944 р. ними обстріляно хату лісника Івана Орла. Вбито його дружину та четверо малолітніх дітей, спалено оселю. 22 січня запалено хату Одарки Соловійчук і вбито її сина, котрий втік з полону і переховувався від німців. 13 лютого німецькими солдатами витягнуто з ями і розстріляно Василя та Михайла Лазарчуків, які теж переховувалися. 16 лютого німцями запалено хлів Пестини Судоми. У вогні згоріли Харитон Судома, Сергій та Данило Тодоровські, котрі переховувались від окупантів, спалено хати Марини Тодоровської і Ликери Білокінь. 19 лютого запалено хату Явдокії Швець. 22 лютого з села забрано 12 стариків, яких розстріляно в Кам'яногірському лісі [660, арк. 359].

6 лютого 1944 р. кривава трагедія розігралася в с. Комарівцях Теплицького району, де загарбники розстріляли 14 місцевих мешканців [572, арк. 1 – 3].

Того ж місяця німецькими жандармами були арештовані гайсинчани Розуменко, Щерба, Забіяко та ін. Після звільнення міста їхні трупи виявлено під приміщенням жандармерії. Сліди нелюдських

катувань виднілись на них: виколоті очі, проламані черепа [678, арк. 10]...

Майже весь лютий піддавались приниженню та насильству жінки і дівчата с. Росошного Тиврівського району. Німецькими вояками тоді був убитий батько однієї із жертв, котрий намагався захистити від посягання свою неповнолітню дочку [677, арк. 19].

Аналогічне насилля відбувалося в с. Латанцях Вороновицького району. Під час переходу села із рук в руки гітлерівці розстріляли 14 мирних громадян, у тому числі троє дітей. 23-х селян кинули в застінки гестапо, гвалтували жінок і 14-річних дівчаток [696, арк. 39 зв.].

23 лютого німецька жандармерія розстріляла групу мешканців с. Степанівки Теплицького району [660, арк. 385].

У березні по-звірячому був замучений глухонігий мешканець с. Кисляка Гайсинського району О. Бандура, якого німці хотіли заставити гнати худобу до Німеччини. З простріленим животом, стікаючи кров'ю, він пройшов 2 км і впав на землю. Тоді німець убив його [678, арк. 53].

24 березня окупанти вчинили розправу над жителями с. Рівного Яришівського району, де розстріляли в млині 61-го чоловіка, а сам млин підпалили, та в с. Нишівцях того ж району, де розстріляли 43-є колгоспників [660, арк. 277].

Аналогічні події відбувалися й на Кам'янець-Подільщині.

Так, 23 лютого 1944 р. окупанти вчинили розправу над жителями с. Білогородка Ізяславського району. Коли до села прибув загін німців, гітлерівці наказали всім жителям протягом десяти хвилин зібратися в дорогу. Солдати ходили по хатах і насильно виганяли дорослих і дітей, а самі забирали з будинків найцінніші речі. Усіх, хто відмовлявся евакуюватися, а також старих, дітей і хворих фашистські нелюди розстрілювали [873]. 24 лютого 1944 р. нацисти спалили с. Клембівку. В ході каральної операції було знищено 600 дворів та розстріляно кілька десятків жителів. Відступаючи під натиском радянських військ, спеціальні фашистські зондеркоманди спалили 33 подільських села, а їх жителів розстріляли. Така страшна доля спіткала Воробіївку Полонського району, де до війни мешкало півтори тисячі жителів, а врятувалося не більше ста душ. Були спалені Кустівці, Буртин, Білецьке, Онацьківці (Полонського), Караїна (Теофіпольського), Підлісці (Ізяславського), Лозова (Волочиського) районів [386, с. 12 – 13].

Крім згаданих населених пунктів трагічної долі білоруської Хатині та українських Кортелісів зазнали також с. Сталінка (Бершад-

ський район), с. Мар'янівка (Брацлавський район), с.с. Пархомівка, Чорторія, Шабельня (Дашівський район), Матяшівка (Хмільницький район), с. Синютки (Білогірський район), с. Канівка (Волочиський район), с.с. Білижинці, Васильківці, Двірець, Комини, Клубівка, Лютарка, Михля, Михнів, Покощівка, Сошне (Ізяславський район), Білотин, Велика Гнійниця (Плужнянський район), Волиця, Голики, Губельці, Мінківці, Сільце, Хоровиця (Славутський район), с. Сьомаки (Старокостянтинівський район).

Власне, жодного населеного пункту Поділля не обминуло лихе єство «нового порядку».

3. 6. Холокост

Особлива ненависть у нацистів була до єврейського населення, яке мешкало на теренах обох областей. Відповідно до радянського перепису на Вінниччині станом на 1939 р. осіб єврейської національності нараховувалося 141825 чол. (6 % від усієї кількості населення) [338, с. 68 – 69], на Кам'янець-Подільщині – 121355. Загалом же в Україні – майже 2,7 млн. чол. За кількістю євреїв УРСР на той час займала перше місце в Європі та друге в світі [167, с. 203]. З початком війни частина єврейського населення евакуювалася на Схід, утім переважна більшість залишилася проживати на окупованій території [386, с. 11].

Адольф Гітлер, у якого ненависть до євреїв мала паталогічний характер, в одному з розділів «Mein Kampf» порівняв їх з голодними пацюками. Він стверджував, що комуністична ідеологія і СРСР як об'єкт реалізації цієї ідеології є лише зброєю в руках євреїв, які планують захоплення всього світу [146, с. 240]. Це, зрозуміло, було прямим викликом самому нацистському фюреру, котрий постійно хворобливо марив «світовим пануванням».

Агресивність та зневага до євреїв проявилася у завойовників відразу ж, як тільки ті ступили на подільську (українську) землю. За расовою теорією нацистів вони були ворогами Райху, з чого випливало одне – ліквідація. Широко відомий Холокост – тобто масове знищення людей єврейської національності – мав місце на Вінниччині, Кам'янець-Подільщині, в усій окупованій гітлерівцями Україні.

Крім них масовому знищенню, але як «соціально небезпечні елементи», підлягали й цигани.

До «остаточного вирішення єврейського питання» нацисти приступили з перших днів своєї присутності в регіоні. Все єврейське населення було взяте на облік. Йому заборонялося виїжджати за межі своєї місцевості чи змінювати місце проживання без дозволу гебітскомісара, користуватися тротуарами, громадським транспортом, автомобілями, місцями і закладами відпочинку, концертно-видовищними установами, відвідувати школи, володіти автомобілями і радіоприймачами, проводити кашерний забій худоби; євреї-лікарі, ветлікарі, аптекарі, мали право займатись медичною практикою тільки серед євреїв. Їм заборонялося працювати адвокатами, займатись банківськими і обмінними операціями, лихварством, посередництвом, торгівлею. Все майно єврейського населення підлягало конфіскації [261, с. 81].

Тоді ж повсюдно з'явилися розпорядження подібного змісту:
«10 грудня 1941 р.

До розпорядження обласного комісара, щоб краще відрізнити жидівське населення від інших, зараз всі жиди і жидівки повинні носити жовту зірку (6-кутна) Давида на правій стороні грудей і таку ж саму на лівому плечі с заду.

Це розпорядження повинно зараз же виконуватись. Невиконання буде каратись смертю...

Голова Вінницької Районної Управи» [608].

Почалися перші розстріли людей єврейської національності. Для знищення їх до регіону прибули спеціальні сили СС – підрозділи айнзацгрупи «Ц» (командир Отто Раш): зондеркоманда 4-а, зондеркоманда 4-б, айнзацкоманда 5 та айнзацкоманда 6, інші підрозділи СС.

До слова, айнзацкоманди (оперативні групи) були створені в кінці травня 1941 р. на основі угоди між представником головного командування сухопутних військ Вермахту генерал-квартирмейстером Вагнером і начальником поліції безпеки та СД (служби безпеки) Гейдріхом. Вони входили до айнзацгруп (спеціальних оперативних груп) як зондеркоманди (особливі команди), котрі, в свою чергу, поділялись на тайльккоманди. Було сформовано чотири айнзацгрупи – «А», «Б», «Ц», «Д». Айнзацгрупа «Ц», очоювана спочатку Рашем, а потім Томасом, діяла в Україні, за винятком її південної частини. В айнзацгрупу «Ц» входили зондеркоманди «4-а», «4-б», айнзацкоманди «5», «6». У структурі айнзацкоманди «Ц» були також зондеркоманди «10-а», «10-б», айнзацкоманди «11-а»,

«11-б», «12». Кожна айнзацкоманда нараховувала приблизно 800 – 1200 чол. Склад оперативних груп комплектувався за рахунок кадрів гестапо, кримінальної поліції, СД і СС.

До керівництва знищенням євреїв безпосередньо долучилися обергрупенфюрер СС й очільник поліції безпеки і СД в райхскомісаріаті «Україна» Ф. Еккельн та, зокрема, на початку окупації – командуючий 6-ю німецькою армією групи армій «Південь» генерал-фельдмаршал Вальтер фон Рейхенау [175, с. 98; 275, с. 121 – 122].

Серед перших заручників, а значить, смертників, в які окупанти цілеспрямовано відбирали «небажаних» осіб (причому політичний і расовий принцип витримувався з німецьким педантизмом), розстріляних у Вінниці, як уже згадувалося, 29 липня 1941 р. в кар'єрі місцевого цегельного заводу, були й представники єврейської інтелігенції. «Серед них: адвокат Черкасін, провізор Уланівський, робітник друкарні Мандель, службовець Укрзбуту Гробман, юрисконсульт Вайнтрауб..., адвокат Гурман, бухгалтер Дірер, викладач медінституту Гольдінер та інші. Серед заручників був і завідувачий лікувальною частиною Вінницького міськздороввідділу лікар Пістерман» [291, с. 5].

«...7 серпня 1941 року за розпорядженням гебітскомісара України Коха [так у документі. С. Г.] гебітскомісар по Немирівському округу Віттинг, голова районного управління Кіцман, начальник управління жандармерії Денисюк запропонували єврейському населенню заплатити 100 тис. карбованців золотом контрибуції на право проживання.

Протягом трьох днів було забрано цінні речі в рахунок суми 100 тис. карбованців. У вересні місяці 1941 року було відібрано все непрацездатне єврейське населення м. Немирова 3460 чоловік, розбито на дві групи і розстріляно в 0,5 км від м. Немирова, у ямі колишнього цегельного заводу (у двох могилах).

7 листопада 1941 року прибув у Немирів спеціальний загін фашистів, оточив м. Немирів, зібрав все єврейське населення, із якого були відібрані найкваліфікованіші спеціалісти, а решта в кількості 2680 чол. протягом доби були відправлені у вищезгадане місце і розстріляні...» [558].

«28 серпня 1941 р. у район порохових складів під сильною охороною були приведені жителі м. Кам'янця-Подільського і навколишніх сіл у кількості понад 12 тисяч чоловік і у встановленому німецькими властями «порядку» розстріляні та поховані у спільних ямах...» [410, с. 93].

Напередодні війни в Полонському районі проживало майже 10 тис. євреїв. 1 вересня 1941 р. в привокзальному лісі фашисти розстріляли 4 тис. із них. Восени 1941 р. біля с. Понінки кати вбили 2400 євреїв [261, с. 81]...

Прикладів звірств окупантів більш, ніж досить.

Кривава драма, зокрема, розігралася 14 серпня 1941 р. у м. Хмільнику. Тоді о 8 годині ранку німці почали зганяти у двір місцевої райспоживспілки людей єврейської національності. Глумлячись над ними, «обрізали бороди стариків, заставляли молодих під ударами палиць їсти це волосся, після чого ставили всіх на бите скло біля кам'яної стіни, де почалось систематичне побиття: вдаряючи головами об стіну і т. і.

На знак наведення «нового порядку» тут-таки повісили двох ні в чому не винних мирних громадян. Решту – побитих і закривавлених повезли розстрілювати до наперед підготовленої ями. Тих, що втратили свідомість, і зовсім знесилених від побоїв, заставили в мішках нести до могили, де їх і розстріляли.

9 січня 1942 року було розстріляно 6600 мирних жителів – чоловіків, жінок, дітей.

О четвертій годині ранку... Хмільник був оточений каральним загоном Літинського гебітскомісаріату. Вриваючись у будинки, ще з постелі забирали з собою мирних жителів, а не здатних рухатися і стариків вбивали на місці. При цьому грабували цінні речі, які були в квартирах.

Частина забраного населення була вбита на вулицях міста, трупи вбитих прив'язували шнуром до хвостів коней і з метою глуму волочили по вулиці.

Цілий день проходив розгул фашистських катів: до ями довжиною 150 метрів приводили групами жінок з грудними дітьми на руках, батьків сімейств, стариків, старих жінок. На тріскучому морозі роздягали наголо і заставляли годинами стояти в черзі – дорослих вбивали, а дітей кидали живими в яму. Крики нещасних батьків, які прощалися з своїми дітьми, далеко лунали від місця убивства.

Вагітні жінки родили на дорозі і біля ями, їх також разом з новонародженими кидали в яму.

Жахлива розправа над мирними радянськими громадянами Хмільницького району тривала і в наступні дні. Випадково вцілілих від бойні громадян розшукували і збирали в підвал при будинку районної поліції. Більше 1500 людей в страшній тісняві, без їжі і води, піддавались побиттям, їх тримали 7 днів.

Багато людей в підвалі втратили розум, вони не витримали не-людських мук. 16 січня цього 1942 р. вони були теж усі розстріляні» [831]...

Або такий архівний документ:

«...За час свого панування фашисти розстріляли, зарили живими, повішали, спалили на вогнищі і замучили в Гайсинському районі більше 10 тис. чоловіків, жінок, стариків і дітей, а в місті Гайсині знищили понад 6 тисяч чоловік... 16 вересня 1941 р. німці під приводом переселення наказали громадянам міста Гайсина, чоловікам, жінкам і дітям, зібратись, захопивши з собою цінності. Усіх, що зібрались, оточили озброєні загони гестапо, погнали за місто в район Белединки і групами по 60 – 75 чоловік заводили в приміщення стрілецького тиру, де відбирали в них документи, цінності і роздягали догола. Потім приречених на смерть громадян тягнули до ям і розстрілювали з автоматів, а дітей живими кидали в яму. В цей день було розстріляно 3 тисячі чоловіків, жінок і дітей, розстріляних закопали в шести ямах...

17 вересня 1942 р. в Белединці таким же чином розстріляно тисячу чоловік. Громадянина Клянуса живим закопали разом з убитим конем. Громадянки Котляр і Возгіна ранком родили, а на другий день породіллі разом з новонародженими були розстріляні. Старих і хворих, які не могли йти, фашистські звірі на підводах привозили на місце страти і убивали. Так був убитий 80-річний старик Гросман з дружиною; 4-місячного Борю Діхтярова німці штиком викинули через вікно на вулицю. А в одного п'ятирічного хлопчика розстріляли батька і матір. Хлопчик дуже кричав і просив: «Дядя, не вбивай мене, не вбивай мене» і намагався втекти. Німецький кат схопив його за ногу, кинув у яму і хлопчика закопали живим...» [571, арк. 11].

Як бачимо, не викликали жалю нацистів навіть малі діти. І це теж непоодиноким випадок.

Старожили Красилова пам'ятають криваву розправу над малолітніми єврейськими дітьми, яким удалося уникнути смерті. Гітлерівці після розстрілу їх батьків провели обшук у місті та виявили чотирьох дітей, яких негайно було вивезено за місто і розстріляно. Найменшій дитині було всього два роки [133, с. 53]. У Кам'янці-Подільському було розстріляно та поховано заживо понад 500 єврейських дітей віком від чотирьох до восьми років. Комісія по розслідуванню злочинів встановила, що переважна більшість дітей була похована саме живцем [93, с. 179].

Нацистська політика ліквідації єврейського населення поширювалася на соціальні установи: дитячі будинки, заклади для інвалідів та людей літнього віку. 19 вересня 1941 р. окупанти знищили євреїв Стрижавського будинку для літніх людей [469].

10 січня 1942 р. у тій же Стрижавці, що розміщувалась у районі будівництва ставки Гітлера «Вервольф», були розстріляні місцеві євреї, адже, за словами керівника спеціальної групи таємної польової поліції «Ост» Шмідта, вони становили небезпеку для об'єкта. Тоді «...чиновники службового закладу таємної поліції оточили о 8-й годині всі житлові приміщення поблизу виритої ями, побіля колишнього табору для військовополонених, щоб там провести розстріл євреїв без сторонніх свідків. У присутності обласного комісара і начальника поліції безпеки жандармерія і поліція розстріляли 227 євреїв, мешканців с. Стрижавка. Стіни ями були підірвані і трупи таким чином закопані...» [570].

Наступного дня з охоронної зони до вінницького концтабору були вивезені й розстріляні ще 12 євреїв [19, с. 431]. Незадовго до прибуття Гітлера до ставки, 16 квітня 1942 р. біля Вінниці у районі Літинського шосе було знищено ще понад 10000 євреїв [503, арк. 20], що стало наймасовішою акцією геноциду в регіоні у 1942 р. Ймовірно, що кількість знищених 16 квітня 1942 р. євреїв завищена, адже на початку 1942 р. у Вінниці було зареєстровано лише 5099 євреїв [806; 275, с. 126]. Станом на 1 квітня 1944 р. їх залишилось всього 76 чол. [252; 37, с. 407].

До слова, не пощадили нацисти навіть єврея із прізвиськом Гітлер – уродженця сусідньої Чернівецької області. Пішком добираючись із Києва у рідні краї, він у серпні 1942 року випадково опинився неподалік району ставки фюрера, де потрапив у лапи охоронців, котрі негайно його розстріляли лише за те, що був представником «расово неповноцінної нації» [746, арк. 122].

Масові розстріли єврейського населення були проведені також у Літині, Дашеві, Комсомольському, Погребищі, Гнівані, багатьох інших населених пунктах Вінниччини.

Уже станом на травень 1942 р. генеральний комісар генералбєцїрку «Житомир» К. Клемм у звіті відзначав: «Єврейське питання в моєму генеральному окрузі більшою частиною вирішене» [476, арк. 8].

Жахливі події відбувалися 1941 р. в Дунаєвецькому районі: 31 серпня в с. Миньківцях німецькі фашисти розстріляли 1840 євреїв; 1 вересня під с. Соکیلцем було розстріляно 1224 євреї, у смт Смотрич – 1441, сс. Балин – 264, Шатава і Маків – 1218, на заліз-

ничній станції Дунаївці – 117 чоловік (26 сімей) єврейського населення [261, с. 81 – 82]. «У грудні 1941 р., за відмову вантажити зерно, в м. Дунаївцях на телефонних стовпах німці повісили 20 євреїв-юнаків, а потім ще 200 євреїв. Згодом фашисти замурували понад 2,3 тис. євреїв у Дем'янковецьких фосфоритних шахтах, понад тисячу розстріляли під Чаньківським лісом, понад 600 чоловік заживо засипали землею в льосі. Неподалік колишнього єврейського колгоспу «Педекс» окупанти розстріляли 17 сімей змішаної з євреями крові (68 чол.)» [221, с. 61].

Щоб якось виправдати свої жажливі, нелюдські вчинки в очах подолян, посіяти негатив у взаємовідносинах між представниками різних національностей, що проживали в краї, долучити місцеве населення до антисемітських дій, тоді ж на сторінках часописів, що виходили, зокрема, в Кам'янець-Подільській області, з'явилися антисемітські статті. Так, в одній з таких публікацій під заголовком «Всесвітнє жидівство і українська справа» цинічно роз'яснювалося: «Хай кожний український юнак, кожна українська дівчина, а то й діти знають, що дихнемо ми, українці, вільно на повні груди лише тоді, коли на наших землях не буде ні одної пики семіта» [877].

У подолян же була інша думка, відмінний від гітлерівців погляд на приречених на смерть страждальців.

«...Зі мною в класі навчались українці, поляки, євреї. До приходу німців я закінчила перший клас. У мене була подружка Майя Сіра. Вона з братиком Монею навчалися зі мною в одному класі. Одного разу ми зустрілись з подругою недалеко від її дому. Майя плакала, казала, що вони не мають що їсти, не можуть вільно ходити – ні батьки, ні діти. Нас розігнав поліцей, а мені наказав більше туди не приходити. Про це вдома я розповіла батькам. Мама збрала трішки сметани, сиру, дала спечену хлібину і я пішла знову. Поліцей виштовхав мене з вулички, де жила Майя, і не дозволив віддати продукти...

А в день страти євреїв [4 липня 1942 р.] мій тато обгорнув мене своїми теплими руками, ніжно погладив по голові і сказав: «Як добре, донечко, що ти в мене не єврейка. Жалко, доню, цих людей». Я тоді ще не знала, що ні моєї подружки, ні її братика... вже не має в живих...» [441, с. 298]. (Зі спогадів Любові Степанівни Тимошук, с. Самгородок Козятинського району).

З метою ізоляції та подальшого знищення осіб єврейської національності окупанти утворили на території Поділля низку гетто, таборів примусової праці для євреїв, трудових таборів – своєрідних концтаборів для примусового їх утримання.

Євреїв Кам'янця-Подільського місцева влада локалізувала у старому місті [386, с. 11]. В інших населених пунктах під гетто пристосовувалися ферми, конюшні та непридатні для проживання будівлі.

На території Кам'янець-Подільської області гетто були створені в усіх районних центрах та в ряді селищ: Ляхівцях (квітень – червень 1942 р.), Дунаївцях (весна – осінь 1942 р.), Ізяславі (1941 – 1942 рр.), Кам'янці-Подільському – два: перше у 1941 р., друге – у квітні 1942 р., Оринині (літо 1941 – літо 1942 рр.). У гетто перебувала різна кількість в'язнів: Кам'янець-Подільському – від 1 до 2 тис. осіб, Орининському – 5 тис., Волочиському – до 1 тис. [781].

На Вінниччині існувало 126 гетто. Найбільше їх було в Копайгородському (14), Бершадському (11), Шаргородському (10), Могилів-Подільському (8), Тростянецькому (7), Барському (6), Крижопільському (6), Ободівському (6) районах. Їх в'язнями були десятки тисяч людей – як місцеві євреї, так і насильно пригнані з Бессарабії та Буковини. Відомі випадки, коли в гетто утримувалися й українці – в основному ті, котрі мали змішаний шлюб.

Фізична розправа над єврейським населенням не припинялася. У гетто в м. Іллінці проживало майже 2 тис. євреїв, усі вони загинули. 12 липня 1942 р. в м. Хмільнику від рук окупантів загинули єврейські діти. Свідок тих подій згадував: «Зранку гетто було оточено. Сім'ї викликали за списком і у матерів стали буквально силою виривати маленьких дітей, а більших відводили убік. Було відібрано 363 дитини у віці до 16 років. Дітей погнали в ліс, де усіх їх розстріляли» [335, с. 26].

Майже 1,6 тис. євреїв розстріляно у Віньківцях, 30 тис. євреїв Поділля, Угорщини, Чехословаччини знищено в м. Кам'янці-Подільському. Понад 20 тис. невинних мирних громадян, серед яких велика кількість євреїв, розстріляні і закатовані в м. Старокостянтиніві [261, с. 82].

Найменше часу на Вінниччині проіснували гетто, розташовані в німецькій зоні окупації, – через прискорену, цілковиту ліквідацію їхніх в'язнів. Особливо прискореними темпами знищувалось єврейське населення в зоні ставок «Вервольф» та «Штайнбрух».

Більше шансів на життя мали євреї «Трансністрії», де окупаційний режим у певній мірі відзначався не такою жорстокістю, хоча нагла смерть безпощадно косила їх й тут. Так, у бершадському гетто знищено 13871 особу єврейської національності, в ободівському – 11 тисяч, у с. Печера Шпиківського району – 9989 (із них 166 ді-

тей), у гетто Могилева-Подільського – 4394, Копайгорода – 2808, с. Вільшанки Крижопільського району – 1300 чол. [64, с. 5].

Загалом знищення нацистами на окупованій території України (Поділля) єврейського населення проходило у три етапи. Перший охоплював хронологічні рамки з 22 червня 1941 р. по січень 1942 р. Другий тривав з лютого 1942 р. по осінь 1943 р. Третій охоплював час з осені 1943 по зиму 1944 рр. [386, с. 11]. Так вирішувалося «єврейське питання».

Аналогічним було ставлення нацистів й до циган.

Архівні документи свідчать, що, відповідно до акту Комісії з розслідування злочинів нацистів у Літинському районі Вінницької області, 12 червня 1942 р. на території колишнього військового містечка було вбито 167 осіб, серед яких 91 єврей і 76 циган [660, арк. 86]. Улітку 1942 р. було страчено 20 циган поблизу Козятина, які утримувалися у таборі для військовополонених. За свідченням очевидців, під час переміщення циган на вантажний автомобіль для їхнього перевезення на місце страти вони ставали на коліна та з іконами просили німців їх не вбивати [275, с. 129]. Але окупанти мали протилежний, зумовлений нацистським світоглядом, погляд [503, арк. 18]...

3. 7. Голод та хвороби як засоби знелюднення «життєвого простору»

Крім масових розстрілів ефективним засобом знелюднення захопленого ворогом «життєвого простору» був голод. Для нацистів, які планували винищення слов'янських народів, у тому числі й українців, питання забезпечення населення окупованих територій необхідними продуктами харчування розглядалося за залишковим принципом та під кутом зору збереження певної кількості «білих негрів» від повного фізичного виснаження лише з метою тимчасової потреби у «трудових ресурсах» [275, с. 213]. Загалом же ставлення окупантів до питання забезпечення місцевого населення можна характеризувати словами генерал-фельдмаршала фон Рейхенау: «Постачання харчування місцевих жителів і військовополонених є непотрібною гуманністю...» [473].

Тому однією із головних проблем, що постала перед місцевим населенням Вінниччини та Кам'янець-Подільщини вже у липні 1941 року, зокрема міським, яке сповна залежало від зовнішнього поста-

чання, стало забезпечення продовольством. Якщо сільських мешканців у якійсь мірі ще рятували присадибні ділянки, то городянам доводилось вкрай нелегко. Єдиним порятунком для них тимчасово був «чорний ринок», де вони купляли за спекулятивними цінами продукти харчування, або ж вимінювали їх по бартеру за речі домашнього вжитку, запаси яких досить швидко вичерпувались. Як правило, це був одяг, взуття, предмети особистої гігієни тощо. Обидві категорії населення гостро відчували дефіцит солі, мила, керосину, сірників, інших товарів і продуктів широкого вжитку [488, арк. 21 – 22].

Запроваджена восени 1941 року карткова система на хліб і окремі продукти харчування лише продовжувала агонію.

Тоді, 3 жовтня 1941 р., питання продовольчого постачання порушувалося на нараді в головному управлінні райхскомісаріату «Україна». Зазначалося, що будь-який мешканець України за один тиждень не повинен споживати більше ніж 1 кг хліба і 10 – 50 г м'яса [457]. А вже в лютому 1942 р. були визначені норми продуктів для різних категорій населення. Так, для тих, хто працював в організаціях, що становили інтерес для гітлерівців – військових установах, на підприємствах харчової промисловості та з виробництва споживчих товарів, комунального господарства – щотижнева норма становила 2 кг хліба, 2,5 кг картоплі, 200 г м'яса, 0,5 кг інших продуктів. Працівники, умови роботи яких підпадали під категорію важких чи шкідливих, мали отримувати на тиждень 2,5 кг хліба, 3,5 кг картоплі, 300 г м'яса, 250 г цукру, 0,5 кг інших продуктів. Для членів сімей працюючих, дітей передбачалося 1,5 кг хліба, 2 кг картоплі, 100 г м'яса на тиждень. Проте це були найвищі норми, вони ж могли коригуватися залежно від перебігу подій на німецько-радянському фронті та, меншою мірою, – від місцевих запасів [455].

Взагалі, запроваджені норми за картками лише підтримували мінімальні фізіологічні потреби організму і ніяк не могли слугувати надійним захистом від голоду.

У Вінниці загальна денна норма хліба на дорослу людину становила на той час всього 300 грамів (для вцілілих після перших погромів євреїв – 225 г.) [602]. Пізніше вона була скорочена.

Міське населення Луцька і Рівного – столиці райхскомісаріату «Україна» – отримувало в день по 214 г хліба.

У ще жажливішому становищі опинилися мешканці Києва, які отримували по 200 г на тиждень і зовсім не забезпечувались салом, м'ясом, цукром.

Від голоду за час нацистської окупації вмерло 120 тисяч харків'ян. У доповіді начальника поліції і СД міста від 1942 року констатувалось: «У місті спостерігаються численні випадки, коли старі та інваліди, стоячи на вулиці, у тій же позі вмирали» [326, с. 182].

Серед полеглих від голодної смерті й чимало подолян.

Особливо потерпали від нестачі продуктів харчування діти. Як згадував Василь Якович Куликов, який у той час працював лікарем Вінницької лікарні ім. М. Пирогова, «...в нашій сім'ї був трирічний хлопчик. Він не терпів заміни хліба картоплею і наполегливо, із плачем, вимагав хліба. Службовцям на роботі (в Пироговці) періодично видавали по кіло... чорного хліба. З 28 серпня і по 9 вересня хліба в місті для населення не випікали: проходили німецькі війська і забирали всю випічку. Діти вимагали хліба, матері віддавали за нього все, на що лише можна виміняти його. Діти поїдали його з такою насолодою, з якою у мирний час не їли шоколад, коржики, цукерки, морозиво. А що переживали матері і діти, які не могли добути куска хліба? 13 вересня 1941 року один із службовців радіо-трансляційної станції мені говорив: «Нам сьогодні не видали хліба. Я йду до дітей з пустими руками. Ну, маленькому мати зварить манну кашу, – є ще манка, а що дати старшому? Я голодний. Дружина – теж. Кажуть, хліб забрали німецькі війська. Як ми перезимуємо? Тепер є ще огірки, яблука, грушки, картопля, але ж їх незабаром не буде».

17 і 18 вересня хліб знову не видавали.

А які муки пекла переносили діти, матері, хворі і старики двадцятип'ятитисячного єврейського населення Вінниці? Служили із них десятків – другий. Хліба для них не випікали. Заробітку у них не було ніякого. Працевдатних серед них були сотні, але німці гонили їх на свої роботи, де не годували і нічого не платили за роботу. Більше того: 10-го вересня на них окупанти наклали і контрибуцію в розмірі 300000 карбованців!

Важко жилося і сім'ям інших національностей. Годувальники пішли в Червону Армію. Матерям важко було знайти роботу. Для дітей не було ні ясел, ні садочків...» [170, с. 116].

У безвихідному становищі опинилися євреї Кам'янця-Подільського, загнані в гетто, облаштованому в старому місті. Як застерігалось в оголошенні угорського польового коменданта міста від 24 серпня 1941 р.,

«З сьогоднішнього дня продаж різних продуктів жидам не дозволяється.

Жида, які будуть купувати продукти за межами старого міста караються.

Куплені продукти за межами старого міста конфіскуються, продавець каратиметься...» [765, арк. 5].

Дефіцит продовольства та товарів першої необхідності, поширення «чорного ринку» спричинили шаленну інфляцію та зростання цін. Уже до кінця 1941 – початку 1942 рр. ціни на деякі товари зросли у десять разів. Якщо до війни десяток яєць коштував 10 – 12 крб., то до початку 1942 р. – 100 – 120 крб., ціна 1 л молока підвищилася від 2 – 3-х крб. до 30 – 40 крб., 1 пуду борошна – від 40 – 50 крб. до 450 – 500 крб. тощо [459]. У серпні 1942 р. на Вінниччині десята частина шматка господарського мила коштувала 30 крб., пачка махорки – 100 крб.; у закладах громадського харчування (закусочні) шматок сала продавався за 30 крб., склянка горілки – за 40 крб., в їдальнях на залізниці суп без жирів, ложка гречаної каші та 200 г хліба коштували 16 крб. [488, акр. 22]. До початку 1943 р. ціни зросли ще у кілька разів. Наприкінці лютого 1943 р. на базарах Вінниці 10 картоплин коштували від 20 – 25 крб. до 50 крб., пуд борошна – 2500 крб., 1 кг сала – 900 крб, хліб вагою 2 кг – 180 – 200 крб., десяток яєць – 250 – 300 крб. [597].

Високі ціни не дозволяли забезпечити мінімальні потреби навіть працюючих осіб, не кажучи вже про їхні сім'ї. Приміром, восени 1942 р. середня заробітна плата робітників-вінничан становила 200 – 300 крб. Стільки отримували за свою працю, зокрема, робітники залізниці [275, с. 216].

Фактично такою ж була вона й на периферії. Так, станом на 31 січня 1943 р. на Полонському чавуно-ливарному заводі «Металіст» у токарному цеху, в якому працювало 2 робітники, зарплата складала 250 крб. Сторож отримував 280 крб. На Славутській суконній фабриці (станом на 5 квітня 1943 р.) у ткацькому цеху, де працювали 23 робітники, середня зарплата складала 252 крб. У Ганнопільській швейно-кравецькій майстерні, де станом на 14 квітня 1943 р. трудилися 22 шевці, середня зарплата становила 210 крб. [758].

У містах становище міського населення катастрофічно ускладнювалося ще й масовим безробіттям. Наприклад, у Вінниці із 50-и промислових підприємств, на яких до війни зосереджувалася основна маса працюючих міста, під кінець 1941 р. функціонували лише м'ясокомбінат, спиртовий, лікєро-горілочаний, молочний, насінневий заводи, водоканал, кондитерська та меблева фабрики, гончарна майстерня № 2, філія об'єднання бродильної промисловості

[603]. Причому деякі із перерахованих підприємств працювали у півсили. Решта ж були або зруйновані, або ж через брак сировини, устаткування, з інших причин – взагалі не працювали. Більше половини вінничан (а їх, судячи з кількості виданих хлібних карток, у серпні 1942 р. було не менше 40 тис. чол.) [604] не мали роботи, як і перспективи на більш-менш задовільне існування.

На березень 1944 р. у Вінниці залишилося всього 27,8 тис. чол. населення, тоді як в 1939 р. проживали 92,8 тис. чол. [390, с. 303].

Одним зі способів уникнення голоду для городян був переїзд на постійне проживання до сільської місцевості. Але чи не найбільше доведених до критичної межі містян просто ходили в села й просили милостиню. Зросло бродяжництво також в містах. З метою посилення контролю окупаційні органи посилили заборону виїзду городян із міст, з'явилися інші застороги. Так, у розпорядженні голови Меджибізької районної управи йшлося:

«ПЕРЕСТОРОГА

Хто, не місцевим мешканцям – не маючих особистих документів, буде давати помешкання, їжу, одягу та буде вділяти іншим чином допомогу й підтримку в якій небудь формі – буде розстріляний.

Коли буде стверджено, що не місцевим мешканцям була дана допомога з боку місцевого населення, або просто буде підозріння про такі дії, але винуватий не буде виявлений, тоді замість нього будуть розстріляні заложники, коли в назначений термін для кожного випадку винуватий не буде виявлений і переданий представникам влади для його арештування.

... січня 1942 р.

Шеф району» [767, арк. 26].

Як засвідчують численні архівні документи, голодне, напівголодне існування було характерним й для сільських мешканців. Вони повсюдно позбавлялись права розпоряджатися плодами своєї праці:

«Наказ

по Калинівській сільськогосподарській комендатурі (19 листопада 1941 р.).

...Заборонити забій свиней та великої рогатої худоби без дозволу с/г коменданта. Попереджую, що особи, винні в порушенні цього наказу, будуть притягнені до суворої відповідальності, включено до розстрілу...

Міжрайонний с/г комендант Петерс» [662, арк. 66].

З перших днів окупації сільське населення піддавалось неприхованому грабежу, обкладалось непосильними податками, що лише посилювало загрозу неминучого голоду.

Це навіть хвилювало окремих тверезомислячих німецьких аналітиків. Так, у доповідній записці відділу контррозвідки групи армій «Південь» про умови забезпечення комунікацій і заготівлю продовольства в Україні (28 жовтня 1941 р.) застерігалось:

«...Нестача продовольства... звучить як звинувачення проти нас. Українці не забули радам голод 1933 р. по сьогоднішній день. Населення вірить у наш організаторський талант і тому не може зрозуміти, чому після гарного врожаю (навіть враховуючи спричинені війною руйнування) не можна забезпечити продуктами харчування таке місто як Київ. У випадку голоду у великих масштабах... населення нам цього не простить...» [475, арк. 65 – 71].

Відсутність же масштабного голоду на Поділлі зумовлювалася переважно сільськогосподарським характером господарства регіону...

Фізичному знищенню цивільного населення, життя якого мало чим відрізнялося від життя в'язнів, сприяв й вкрай низький рівень його медично-санітарного обслуговування. Що це була не випадковість, красномовно засвідчує фрагмент листа Бормана Розенбергу стосовно політики на окупованих територіях (23 липня 1941 р.):

«Багатоповажний партайгеносе Розенберг!

За дорученням фюрера я доводжу до Вашого відома його побажання, щоб Ви дотримувались і запроваджували в життя у політиці на окупованих східних територіях наступні принципи.

1. Ми можемо бути тільки зацікавлені в тому, щоб скорочувати приріст населення окупованих східних областей шляхом абортів. Німецькі юристи ні в якому разі не повинні перешкоджати цьому. На думку фюрера, потрібно дозволити на окупованих східних територіях широку торгівлю запобіжними засобами. Оскільки ми ніяк не зацікавлені в тому, щоб ненімецьке населення розмножувалось.

2. Небезпека, що населення окупованих східних областей буде розмножуватись сильніше, дуже велика... Саме тому ми повинні вжити необхідних заходів проти розмноження ненімецького населення.

3. Саме тому ні в якому разі не слід запроваджувати німецьке обслуговування для місцевого населення окупованих східних областей. Наприклад, ні за яких умов не повинні проводитися щеплення та інші оздоровлювальні заходи для ненімецького населення...» [112, с. 211].

Щоправда, життя вносило певні корективи в ці зловісні плани. Оскільки умови воєнного стану значно посилили рівень антисанітарії, зросла загроза епідемій, поширення інфекційних захворювань. Вони могли б завадити реалізації планів сільськогосподарських та промислових робіт, негативно впливали б на обсяг виконання податків і зборів, запланований набір робочої сили для відправки в Німеччину, а також потенційно виступали небезпекою зараження німецьких цивільних управлінців, військових і фольскдойче. Тому окупанти мимовільно зіткнулися із необхідністю вжиття заходів із налагодження мережі закладів охорони здоров'я, які б не лише забезпечували фізичне існування місцевого населення як робочої сили, а й мали убезпечити самих німців від різного роду небезпечних вибухів.

Протягом літа – осені 1941 р. у регіоні була відновлена робота частини колишніх радянських лікувальних закладів та аптечних установ. Проте у порівнянні з довоєнним часом їх кількість значно скоротилася [275, с. 240].

Відносно краще система медичного забезпечення була налагоджена у великих містах. У середині 1942 р. у Вінниці функціонувала лікарня ім. Пирогова, інфекційна, акушерсько-гінекологічна, шкірно-венерична, туберкульозна лікарні, дві поліклініки та кілька медпунктів [812]. До кінця квітня 1942 р., поки гітлерівці не знищили всіх пацієнтів, у місті частково діяла психіатрична лікарня. У межах Козятинського району було створено не менше 2 лікарень, однієї поліклініки, 1 тубдиспансера, 3 амбулаторій, 1 санстанції, 1 лабораторії та 3 медпунктів [613].

Станом на 16 квітня 1942 р. у Кам'янець-Подільському гебітско-місаріаті працювало 9 лікарень

(«Кам'янецький район: Кам'янець-Подільська повітова лікарня – 16 ліжок, 10 лікарів; Китайгородська – 25 ліжок, 1 лікар; Рихтецька – 25 ліжок, 1 лікар; Жванецька – 25 ліжок, 1 лікар.

Орининський район: Орининська – 40 ліжок, 4 лікарі.

Смотрицький район: Смотрицька лікарня – 25 ліжок, 2 лікарі; Купинська – 35 ліжок, 1 лікар.

Чемеровецький район: Чемеровецька лікарня – 75 ліжок, 5 лікарів») [757].

Тоді ж гостро постала проблема кадрового забезпечення медичних закладів, оскільки частина лікарів, допоміжного медичного персоналу з наступом Вермахту евакуювалась або відправилась на фронт; лікарі єврейської національності були знищені нацистами [275, с. 242].

Про брак місцевих лікарів як особливу проблему Житомирської генеральної округи у середині 1942 р. писав генеральний комісар К. Клемм [478]. Для її вирішення у регіоні було дозволено функціонування спеціалізованих навчальних закладів: медичного, фармацевтичного технікумів і медінституту у Вінниці. Центральним профільним закладом вищого типу залишався Вінницький медичний інститут. 21 вересня 1942 р. тут відбувся перший випуск 84 студентів [813].

8 квітня 1942 р. розпочала роботу фельдшерська школа в м. Дунаївцях, в якій приступили до навчання 192 учні [884].

Важливою проблемою було забезпечення лікарень необхідним устаткуванням і медикаментами, яких постійно бракувало. Ліки серед населення частково розповсюджувалися через аптечну мережу, деякою мірою збереженою із довоєнного часу. У вінницькій частині генеральної округи «Житомир» у середині 1942 р. діяли 63 аптеки, із яких 6 – у м. Вінниці [812]. Гостра нестача медикаментів призводила до значного збільшення кількості летальних випадків.

Хоч на території Поділля й функціонувала певна мережа закладів охорони здоров'я, проте запроваджена окупантами шкала оплати за медпослуги виявилась зовсім недоступною для пограбованого населення. Так, запис до лікаря коштував 5 крб., виконання процедур – від 2 до 200 крб. (в залежності від складності операції); виклик лікаря додому – 25 крб. Найдорожчим було стаціонарне лікування – 20 крб. на добу (без харчування, готівку за яке слід було вносити додатково) [848]. А це сотні і, навіть, тисячі карбованців, яких у населення просто не було.

Саме ж харчування у лікарнях було недостатнім і низькокалорійним. Допоміжні органи влади, на балансі яких перебували лікарні, не мали ні фінансової, ні організаційної можливостей (через обмеження окупантів) налагодити повноцінне харчування хворих [275, с. 244].

Особливо складна ситуація із харчуванням хворих склалася у Вінницькій психіатричній лікарні. Відповідно до німецьких розпоряджень, добове забезпечення хворих тут зводилося лише до 150 г хліба [601]. Фактична відсутність харчування призвела до численних смертей серед пацієнтів...

Нацистська окупація України зумовила глибоку соціальну кризу, яка, зокрема, проявилася у поширенні сирітства, жебрацтва, появи біженців, поставила на межу виживання інвалідів та осіб літнього віку. На випадок хвороби ці категорії населення виявилися найбільш незахищеними суспільними групами. Не дивлячись на це, у

структурі органів окупаційної влади не передбачалася наявність навіть формальних інституцій соціального захисту місцевого населення (за винятком фольксдойче). Соціальний захист значною мірою залежав від позиції місцевої допоміжної адміністрації та діяльності добровільних громадських об'єднань [275, с. 254].

Восени 1942 р. мешканці Кам'янець-Подільщини були оповіщені про те, що «...з першого жовтня 1942 р. розпочала роботу страхова каса при міськфінвідділі, а тому допомоги за час тимчасової непрацездатності установами та підприємствами з 1.X.1942 р. не видаються, а будуть видаватися страхкасою.

Порядок нагромадження коштів соцстраху:

Всі установи, які знаходяться на території області, починаючи з 1.X.1942 р. на зарплату всіх видів нарахувань 3 % соцстраху перераховуються на рахунок страхкаси в сільськогосподарський банк.

Страхуванню підлягають робітники та службовці німецьких та українських установ і підприємств...

Страхова каса видає допомогу на час хвороби не раніше на 4 день хвороби в половинному розмірі зарплати, якщо хвороба триває 4 дні. Для одержання допомоги по тимчасовій непрацездатності застрахований повинен подати до страхкаси такі документи:

- 1) Довідку лікаря.
- 2) Виписку з книги наказів про звільнення з роботи по хворобі.
- 3) Довідку про одержання заробітної плати перед початком хвороби.
- 4) Довідку про те, що за час хвороби не була сплачена зарплата» [756].

Як бачимо, отримати реальну матеріальну допомогу на випадок хвороби практично було не можливо...

Рівень здоров'я мешканців населених пунктів у період війни підпав під негативний вплив низки факторів: психологічні навантаження, незадовільні умови проживання, низька якість і мізерна кількість продуктів харчування. З'явилися хвороби, які не були характерні за часів мирного життя. Істотне зростання захворюваності населення обумовлювалося погіршенням санітарно-епідеміологічного стану, збільшенням у складі населення людей похилого віку та дітей [104, с. 33].

Не випадково у 1942 році захворюваність висипним тифом порівняно з довоєнним періодом зросла в 15 разів, черевним тифом – у 12, дифтеритом – у 18 разів. Різко збільшилась кількість хворих на туберкульоз. Так, в Бершадському районі від цих та інших пошестей загинуло 12,5 тис. чоловік [326, с. 182].

Без перебільшення, хвороби окупанти теж взяли на озброєння як засіб знелюднення захопленого «життєвого простору».

3. 8. Духовне пригнічення населення

У стратегічних планах підкорення та колонізації окупованої території України гітлерівські загарбники значну увагу приділили механізму духовного пригнічення населення. Вони мали на меті позбавити українців можливості отримати елементарну освіту, користуватися благами науки та культури [386, с. 13].

Вироком для українського народу став висновок райхскомісара Е. Коха: «Для поведінки німців в райхскомісаріаті має бути вирішальною та точка зору, що ми маємо тут справу з народом, який в усіх відношеннях є неповноцінний» [143, с. 37]. З огляду на це з'явився й інший українофобський документ – роз'яснення щодо розпорядження райхскомісара України про заборону німцям відвідувати разом із місцевим населенням театри, концерти, танці:

«Обласному комісару

м. Летичів 14 вересня 1942 р.

Імперський комісар України видав наступне розпорядження:

«Прошу забезпечити, щоб працівники німецьких цивільних закладів не відвідували разом із українцями ні театрів, ні концертів, ні танців. Заборона поширюється на всі цивільні заклади... Спільні з українцями відвідування веселощів дозволяється лише у тому випадку, якщо вони проводяться під німецьким керівництвом».

У відповідності з наявними наказами командуючого по Україні це розпорядження поширюється також і на всі військові заклади. До останніх особливо стосується існуюча вже давно в Німеччині заборона танців. Танцювати в той час, як на всіх фронтах ідуть жорстокі бої – негідне німця. За втілення в життя цього розпорядження відповідальні поліцейські відділення. У випадку порушення цього розпорядження військовослужбовцями, поліцейські відділення зобов'язані доповідати про таких польовій жандармерії. Прошу всіх начальників закладів і командирів ознайомити з цим розпорядженням всіх німців, вказавши при цьому на надзвичайно серйозне політичне значення цього заходу.

У випадку порушення цього розпорядження членами націонал-соціалістичної партії, останні будуть піддаватися партійному пока-

ранню, а у випадку серйозного порушення – будуть вважатися непридатними для роботи на Сході.

Заборона поширюється на всі українські веселощі, за винятком тих, які проводяться під німецьким керівництвом, чи на відвідування яких, як наприклад під час гастролей іноземних артистів, є мій дозвіл. Таким чином відвідування українських театрів теж забороняється.

Спільні з українцями відвідини кіно дозволяються лише у тому випадку, якщо з технічних міркувань роздільні сеанси для німців і українців неможливі. У такому випадку українці повинні сидіти все ж окремо і на більш поганих місцях...

Урядовий радник» [770].

Як бачимо, нацисти зовсім не збиралися виконувати запити місцевого населення, зокрема в царині культури.

Не вважали вони за потрібне також підтримувати українську інтелігенцію, якій доводилося працювати, відстоювати свої погляди, переконання у надзвичайно суворих умовах. Так, в період нацистської окупації на Вінниччині намагалися донести до людей полум'яне поетичне слово творчо обдаровані Михайло Ситник, Петро Карпенко-Криниця, Валеріян Тарноградський, Юрій Буряківець, Ярема Байрак (Харитон Бородай), Федір Дудко, Василь Колодій та інші [439, с. 8]. «Окремі їхні твори були написані під впливом пропаганди, яка здійснювалася окупаційною владою. Але більшість із них випромінювала любов до Батьківщини, свого народу, це був відчайдушний крик душі, що виривався назовні, незважаючи на неймовірно складні умови» [439, с. 4].

Українські інтелігенти були для нацистського режиму зайвим тягарем і підлягали поступовому винищенню через обмежене забезпечення продуктами, товарами першої необхідності, закриття закладів освіти та культури.

Особливо катастрофічно склалася ситуація у містах, де в основному зосереджувалися заклади культури та освіти. Науковці, артисти, освітяни, журналісти вели жалюгідний спосіб життя. Щоб врятувати себе та свою сім'ю від голодної смерті, представники інтелігенції освоювали примітивні ремесла: виготовляли сірники, ваксу, лопати, відра та торгували ними на вулицях міст [386, с. 13]. За найменшу підозру їх очікувало суворе покарання, позбавлення волі. Так, у Кам'янець-Подільському працівники СД заарештували 140 представників інтелігенції [290, с. 84].

Послідовно на окупованій території Поділля гітлерівці втілювали в життя програму винищення та пограбування культурної спадщини українців.

Ще до початку війни спеціальна робоча група доктора Мюльмана розробила плани пограбування завойованих держав, а з початком бойових дій втілював їх у життя Айнзацштаб при Міністерстві окупованих східних територій.

Для захоплення культурних цінностей було створено розгалужений механізм. Так, при вступі німецьких військ у населені пункти музеї, картинні галереї, бібліотеки негайно закривалися, а їх майно передавалося під опіку окупаційної влади.

Поширеними способами пограбування мистецьких та інших коштовностей була їх передача в нібито тимчасове користування вищим офіцерам для умеблювання офісів, квартир, нищення, розкрадання, а також планомерний відбір для вивезення до Німеччини. Цю політику підтримувало і Крайове управління архівами, бібліотеками, музеями, що діяло під керівництвом райхскомісаріату «Україна». Вивезення культурних цінностей інколи прикривалося організацією виставок, реорганізаціями, реекспозиціями та іншими «заходами» [245, с. 163].

Однак найтипівішим виявилось елементарне пограбування. Так, у грудні 1943 р. окупанти спакували найбільш цінні експонати Вінницького краєзнавчого музею, завантажили в автомашини і вивезли. За офіційною оцінкою, було вивезено близько 5960 цінних речей, артефактів; частина прихованої колекції, бібліотека знищені пожежею у листопаді 1943 р. Значних руйнувань зазнало і приміщення музею [270, с. 272].

Як згадував у своїх спогадах виконуючий обов'язки директора музею В. М. Подольський, «...всі німці люблять нумізматику, тому ми змушені були заховати всі монети та медалі. Через деякий час штадскомісар Маргенфельд забрав 6 картин на тимчасове користування, але так їх і не повернув. Багато німців роздивлялись, що знаходиться цікаве в музеї, привернули особливу їх увагу українські килими, вишивки, гончарні вироби та археологічні речі.

В ніч з 18 на 19 листопада 1943 року німці підпалили будинок Вінницького педагогічного інституту, який цілком прилягав до музею. Вогонь перекинувся на горище та дерев'яні двері, що відокремлювали вищезгадані будинки один від одного. Від пожежі частково згоріли дах, стеля, а головне, дуже цінна бібліотека, частково були пошкоджені історичний і природознавчий відділи. Безпосередньо після пожежі приїхав уповноважений райхскомісара України

Штампфус і на підставі своїх повноважень забрав багато речей з етнографії та археології, зокрема: керамічні вироби, українські килими, зразки вишивок і писанок. На великий жаль, Штампфус нишпорив по всіх кутках музею і виявив частину захованих монет, які забрав до вивозу. На щастя, Штампфус знайшов не всі сховані монети...» [240, с. 75].

Були піддані нищівному пограбуванню музейні установи Кам'янець-Подільщини. Найцінніші експонати, колекції вивезено за кордон. Так, з Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника забрали нумізматичні колекції, твори графіки та живопису. Гітлерівці завдали музею збитків на суму понад 6 млн. крб. у цінах 1947 року [386, с. 15].

В обгортковий матеріал окупанти перетворили газетний фонд Кам'янець-Подільського обласного архіву. Тисячі примірників подільських газет використовувалися для пакування награбованих німцями в Києві музейних цінностей [386, с. 14].

Зазнав втрат Вінницький обласний історичний архів. Вже восени 1941 року через передачу віруючим Української автокефальної православної церкви приміщення Свято-Покровського собору, було суттєво скорочено його корисну площу. Те, що із обладнаних у храмі архівосховищ терміново доводилося забрати значну кількість документів, розмістити які фактично не було де, до уваги не бралось. Вони так і валялися протягом усього періоду окупації в коридорі, проходах решти сховищ, у підсобних кімнатах архіву, де руйнувались, безповоротно втрачались [54, с. 203].

У жовтні 1943 року за розпорядженням Вінницького гебітскомісара в архіві було вилучено ще дві кімнати для розміщення бібліотеки евакуйованого з Києва краєзнавчого інституту. При цьому «свої справи [архівісти] тимчасово склали у підвалі та на підлозі» [452] (наступного місяця все бібліотечне майно переміщено із Вінниці в Краків). В листопаді, після пожежі в педінституті, в приміщення архіву перемістився німецький відділ пропаганди, зайнявши згадувані 2 кімнати, а також архівосховище, в якому довелося розібрати стелажі та всі документи винести в коридор. Крім того, головне архівосховище й підвал були віддані під розміщення майна однієї з німецьких військових частин («доступ в це сховище для службовців архіву припинився»). В грудні в архіві розмістилась ще й редакція евакуйованої із Харкова газети «Нова Україна» [452, арк. 18 зв.].

До всього, будинок архіву перебував в аварійному стані, що підтверджував у листі від 19 грудня 1943 р., адресованому Крайо-

вому управлінню архівами, бібліотеками і музеями, керівник архіву К. Глазирін: «На основі пункту 2-го «Правил внутрішнього розпорядку в обласних архівах», маю честь донести крайовому управлінню, що будинок, у якому розміщується Вінницький обласний архів, перебуває в загрозовому стані» [452, арк. 23 зв.].

Знищувалась та руйнувалась джерельна архівна база й іншим шляхом: наприклад, генеральний директор німецьких архівів доктор Вінтер дозволив «продавати акти (архівні справи), відібрані на макулатуру» [453]... Загалом на Вінниччині окупанти знищили 257 архівних фондів (43 тисячі справ) [147].

Та найбільше потерпали від варварства і пограбування матеріальні пам'ятки. На Вінниччині окупанти спалили та розграбували 433 школи, 22 технікуми, медичний і педагогічний інститути, спалили обласну бібліотеку. У с. Борщагівці Погребищенського району були зірвані рельєфні зображення з пам'ятника Кочубею та Іскрі, у с. Юзвині Вінницького району спалено будинок, в якому у ранні дитячі роки мешкав відомий російський поет М. О. Некрасов [245, с. 164].

Із 1438 бібліотек, що працювали до війни у Кам'янець-Подільській області, станом на жовтень 1945 р. вціліло лише 190 [386, с. 14]. Бібліотекам області заподіяно збитків на суму 1268104 крб. За період окупації гітлерівські загарбники знищили 1223400 книг [219, с. 172].

У нацистській колоніальній політиці також не було місця для освітньої галузі. У згаданому вже листі Бормана Розенбергу стосовно політики на окупованих територіях (23 липня 1943 р.) є й такі слова:

«...4. Ні в якому разі не можна давати місцевому населенню більш високу освіту. Якщо ми здійсним цю недоречність, ми самі породимо у майбутньому супротив проти нас. Тому, на думку фюрера, достатньо навчати місцеве населення, у тому числі так званих українців, тільки читанню та письму.

5. Ні в якому разі ми не повинні якими б то не було заходами розвивати у місцевого населення почуття зверхності! Необхідно робити якраз протилежне!

6. Замість теперішнього алфавіту у майбутньому в школах потрібно ввести для навчання латинський шрифт...» [112, с. 211].

Гітлерівські завоювальники планували навчати українських дітей лише елементарним знанням, зокрема вмінню читати дороговкази та рахувати. Всі інші знання вважалися такими, що несли загрозу для майбутнього Німеччини. Гауляйтер України Е. Кох з підозрою

ставився навіть до трирічних шкіл, які, на його думку, давали ґрунтовну освіту, а значить були потенційно небезпечними [386, с. 13 – 14]. Так, виступаючи 28 серпня 1942 р. на зборах у Рівному з приводу поводження з українським населенням, він наголосив: «...Рівень освіти українців мусить бути втриманий низьким. Отже, треба застосувати відповідну шкільну політику. Трикласні школи дають уже надто високу освіту...» [507].

Однак слід зазначити, що на початку нацистської окупації регіону організація процесу шкільного навчання відбувалася у рамках функціонування українських допоміжних органів влади. При місцевих управліннях різного рівня (обласних, районних, міських) було відкрито відділи народної освіти, до завдань яких входила реєстрація учителів, облік дітей шкільного віку, налагодження роботи шкіл та процесу шкільного навчання. Із уведенням цивільної адміністрації ці відділи, за винятком колишніх обласних, повноваження яких перейшли до українського бюро при генеральному комісаріаті, а, фактично, – до генералкомісаріату, у системі допоміжного управління продовжували функціонувати, але підпорядковувалися гебітскомісаріатам. У Вінниці, приміром, від квітня 1942 р. відділ освіти мав назву «культурно-шкільний відділ» [596], а згодом – «культурно-шкільна секція» [598].

Відсутність на початку окупації затверджених німцями навчальних планів давала змогу українським учителям вносити до освітнього процесу національний зміст, що за задумом ОУН мало сприяти національній самосвідомості дітей [77, с. 101]. Основним у цьому відношенні стало введення курсу історії України до навчальних планів початкової й середньої школи та інших типів навчальних закладів. До навчальних планів деяких шкіл регіону була включена і географія України [799].

Початкові школи регіону розпочали новий 1941 – 1942 навчальний рік на початку вересня 1941 р. У деяких навчальних закладах він розпочався із певним запізненням, що зумовлювалося вирішенням організаційних, кадрових та матеріально-технічних проблем. У частині шкіл Вінниці навчання розпочалися 8 вересня, а у школах Хмельницького району – 15 вересня 1941 р. Навчальний рік закінчувався 30 червня 1942 р. Українській адміністрації частково також вдалося відновити роботу гімназій [275, с. 440].

Численні архівні матеріали повідують й про інші поточні труднощі.

«[30 вересня 1941 р.]

...Ряд районів, укомплектовуючи школи, зберегли класи-комплекти по 15 – 25 учнів. Таке комплектування призводить до зайвих витрат державних коштів, а тому пропонуємо переукомплектовувати класи шкіл з тим, щоб на вчителя 1 – 4 класів припадало 40 – 50 учнів, а в 5 – 10 класів не було менше 35 – 45 учнів.

Голова Кам'янець-Под. Обласної Господарчої управи Наненко.

Зав. Облвідділом освіти й культури Ткач» [762, арк. 4].

«[3 жовтня 1941 р.]

...Потреба вчителів для Шепетівського району на 1941 і 1942 рік – 220, з них наявність за станом на 1/X-1941 року – 185. Найбільш потреба вчителів для старших класів: математиках, мовниках, природниках, географях. Кошторис по школах нашого району ще не складений. Але, зарплата вчителям та Завам шкіл Райфін-відділом відпускається з дня призначення на роботу. Паливом на паливний сезон школи не забезпечені.

Зав РВНО Бунтовський [762, арк. 2].

Щоб забезпечити середні школи учительськими кадрами, «в м. Кам'янці-Подільському в жовтні [1941 р.] заходами тодішніх обласних організацій, в першу чергу народів, відкрито Інститут Народної Освіти з 4-річним курсом навчання. Спершу новий учбовий заклад розмістився в будинку колишньої 1-ї середньої школи в Старому місті, а тимчасом проводиться ремонт будинку був. Українського Університету по Московській вулиці., куди Інститут перейде по закінченні ремонту, в перших числах грудня. В Інституті заплановано такі чотири факультети: 1. мовно-літературний (з двома відділами: а) української мови і літератури і б) німецької мови і літератури), 2. фізично-математичний, 3. природничий (відділ хемічний і відділ природничий), 4. історико-географічний (відділ історії та відділ географії). Покищо працює лише один курс (233 студенти, з них 103 жінки) без поділу на факультети... Кадрами викладачів Інститут не вповні забезпечений – є 10 осіб... Недостатньо забезпечений Інститут і підручною та науковою літературою...

Інститут Народної Освіти в Кам'янці-Подільському є нині одинокий вищий учбовий заклад на все західне Поділля, що включає територію до 10 адміністративних округ. Уже в нинішньому складі студентства представлена не лише Кам'янецька, але й Дунаївська, Проскурівська та Ярмолинська округи...» [878].

У Вінниці приступили до роботи медичний та педагогічний університети.

У січні 1942 р. в райхскомісаріаті було проведено реформу системи освіти. Загальноосвітню програму забезпечували чотирирічні,

семирічні школи та чоловічі і жіночі гімназії. Професійну освіту надавали ремісничі та середні фахові школи з трирічним терміном навчання. Вищу освіту забезпечували інститути. Проте із загально-освітніх закладів працювали лише чотирирічні народні школи, які охоплювали навчанням дітей до 11 років. Їх робота була можлива при наявності вільних шкільних приміщень, палива, лояльних або нейтральних до «нової влади» педагогів. Через ідеологічні міркування гітлерівці вилучали у школах радянські підручники. Вчителі були зобов'язані поширювати серед дітей провокаційні чутки, нісенітничі, брехливі звернення про стан справ на фронті тощо. Педагогічні та учнівські колективи вимушено брали участь в урочистостях, приурочених ювілеям нацистських вождів [386, с. 14]. Так, у квітні 1943 р. педагоги Шепетівщини підготували та провели до дня народження А. Гітлера святкові концерти [220, с. 153].

Відповідно до наказу райхскомісара Е. Коха від 31 серпня 1942 року, для місцевого населення дозволялися лише 4-річні народні школи. Середні навчальні заклади мали бути закриті. Проте згодом німці все-таки дозволили функціонування обмеженої кількості середніх семикласних шкіл. Наприклад, 1943 – 1944 навчальний рік на території гебітскомісаріату «Гайсин» розпочався у 120-и чотирикласних та 2-х відкритих у Гайсині і Ситківцях семирічних школах [877].

На території генерального округу «Житомир», зважаючи на сільськогосподарський характер регіону, основна роль відводилася середнім професійним закладам сільськогосподарського типу; певна увага зверталася і на технічні спеціальності, медичну й фармацевтичну освіту та ремісничі професії. Хоча функціонування закладів середнього професійного навчання було санкціоноване рішенням керівництва райхскомісаріату «Україна» лише 17 жовтня 1942 року, окремі з них розпочали діяльність ще у перші місяці окупації. «Відповідно до дозволу від 17 жовтня 1942 р., за повідомленням житомирського генерального комісара, роботу відновили... ремісничі і промислові училища в Іллінцях, Гайсині, Козятині; сільськогосподарські технікуми у... Вінниці, Іллінцях» [275, с. 443 – 444].

На теренах генеральної округи «Волинь-Поділля» у 1942 р. були відкриті Полонська реміснича та Шепетівська пошивочно-вишивальна школи. Функціонували Кам'янець-Подільські технічно-ремісничі та торговельна школи [759, арк. 110].

В той же час окупаційна влада через засоби масової інформації цинічно заявляла про нову політику в освітній галузі: «Весь советський мотлох, тарабарщину і пусте всезнайство відкинуто. Нато-

мість сконцентрувати педагогічну роботу на вивчення арифметики, письма, рідної мови» [881]. Відкриття шкіл у гебітах подавалося окупантами як відродження української освіти.

Реально ж ситуація в освіті була на межі катастрофи. За даними звітів чиновників окупаційної влади, середня наповнювальність класів шкіл на території Кам'янець-Подільської області складала 2 – 3 учні. Максимальна відвідуваність учнів у школах складала 20 осіб [753].

До негативних аспектів розвитку шкільного життя додалися неналежний стан приміщень частини шкіл, які постраждали у ході бойових дій, відсутність палива для обігріву в холодну пору року та низька відвідуваність шкіл учнями. Значний відсоток пропуску занять був зумовлений і введенням у деяких гебітскомісаріатах плати за навчання. Іноді невідвідування школи учнем було підставою для накладання на батьків штрафних санкцій. Невідвідування школи могло зумовлюватися й іншими об'єктивними причинами, зокрема відсутністю у дітей одягу та взуття [275, с. 442].

Прихід до влади цивільної окупаційної адміністрації зумовив згорання проявів українського національного життя. Господарсько-колонізаційна політика окупантів не передбачала роботи української вищої школи, тим більше гуманітарного спрямування. Тому зовсім не випадково стала поява чергового розпорядження Е. Коха (від 24 жовтня 1942 р.):

«Не зважаючи на мої чіткі політичні вказівки і передусім не зважаючи на мій наказ від 31 серпня 1942 р., мені довелося дізнатися, що в генеральних округах, крім 4-класних народних шкіл, ще існує певна кількість інших шкіл, на які я не дав дозволу. Подібно до цього мені довелося встановити, що, наприклад, у Києві та Вінниці інститути набрали характеру, подібного до університетського, і що, крім цього, функціонує ще ряд інститутів іншого роду.

В такий час, коли навіть в Німеччині зростання освіти майже стоїть на місці і навіть такі життєво важливі професії, як професії лікарів, не можуть мати необхідного приросту, абсолютно не має значення, буде чи не буде на Україні поліпшуватись освіта, яку німецька влада може планувати тільки через 10 років.

А тому я вимагаю від панів генерал-комісарів закрити всі школи і інститути, в яких навчаються учні, старші 15 років, а всіх учнів і викладачів з цих закладів, незалежно від статі, закритим способом відправити на роботи до Німеччини....» [561].

З урахуванням цих директивних вказівок значні зміни відбулися у шкільних навчальних планах на 1942 – 1943 навчальний рік та в

1943 – 1944 навчальному році, який через відступ німців розпочався лише у деяких районах та так і не завершився [275, с. 441]...

3. 9. Грабіжницька сутність «нового порядку»

Інша стратегічна мета гітлерівських загарбників – пограбування захоплених на Сході територій, у тому числі України. Її реалізація призвела до вкрай низького життєвого рівня поневоленого населення.

Плани стосовно цього були розроблені реакційним керівництвом Райху заздалегідь і викладені, зокрема, в директивах поплічника фюрера Г. Герінга (надзвичайного уповноваженого по здійсненню так званого 4-річного плану загарбання східних земель – «Про завдання й організацію економіки в окупованих східних областях», відомих під назвою «Зеленої папки» – програми економічної експлуатації загарбаних територій, яка стала продуктом діяльності спеціально створеного Східного штабу економічного керівництва).

Генеральне завдання цих документів, по-суті, розкривається уже в першому пункті передмови. У ньому говорилось:

«Згідно з наказом фюрера необхідно вжити всіх заходів до негайного і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини. Всі заходи, які могли б зашкодити досягненню цієї мети, повинні бути відкладені або зовсім відмінені».

І далі у другому пункті:

«Отримати для Німеччини якомога більше продовольства і нафти – така головна економічна мета кампанії... Цілком недоречно вважати, що окуповані області мають бути якнайшвидше приведені в порядок, а економіка їх відбудована. Навпаки... відновлення порядку повинно провадитися тільки в тих областях, де ми зможемо добути значні резерви сільськогосподарських продуктів і нафти, а в решті частин країни, які не можуть прогодувати самі себе., економічна діяльність повинна обмежуватись використанням виявлених запасів» [447].

Економічне пограбування територій поділялося на два етапи:

- 1) одноразове пограбування під час воєнних дій;
- 2) тривале пограбування шляхом колоніальної експлуатації аж до «остаточного врегулювання», тобто до перетворення земель на

провінції гітлерівської Німеччини, а решти – на васальні, залежні від Німеччини колоніальні утворення.

Перший етап характеризувався тим, що нацистські загарбники, сподіваючись на блицкриг, розраховували на швидку перемогу. Тому, не втрачаючи часу, як справжні грабіжники, не цурались нічого, що тільки потрапляло до рук.

Вони оголосили власністю нацистського Райху захоплені землі і їх надра, ліси і води, підприємства промисловості і транспорту, радгоспи і машинно-тракторні станції, державні та громадські будівлі, запаси продовольства та сировини, торговельні підприємства, товарні склади та інші життєво важливі об'єкти.

Мародерству гітлерівських воєн не було меж. Серед них побував навіть спеціальний термін для позначення цього виду грабежів – «організірен». Гітлерівці різали велику рогату худобу кооперативного та державного секторів, що не була евакуйована у тил, розправлялися із худобою та птицею, що їх мали селяни в індивідуальному користуванні. Вони силою забирали цінні речі, відправляли їх у посылках до Німеччини, грабували й знищували музеї та інші культурні заклади, визначні пам'ятки архітектури тощо. Після пограбування залишалися спустошені міста і села, наче після нашестя сарани.

В одному із німецьких документів, датованому 28 жовтнем 1941 року, відверто зазначалось, що «...тепер колгоспи, що знаходяться неподалік воєнних доріг та великих міст, вже майже не мають худоби, посівного зерна і картоплі...» [475, арк. 69].

Крім того, гітлерівці «великодушно» дозволяли взяти участь у розграбуванні захоплених багатств і своїм сателітам. Так, профашистський уряд королівської Румунії, наслідуючи приклад нацистів, розробив плани грабежу окупованих областей і створив спеціальну організацію для «воєнних захоплень та воєнних трофеїв», яка діяла й на території Вінниччини у межах новоутвореної «Трансїстрії».

За діючою армією до пограбування загарбаних територій приєднувалася орда цивільної адміністрації, що частково входила до складу штатів райхскомісаріату, генеральних округів, а також до штабу економічного керівництва «Ost» («Схід»). Цивільні органи грабіжництва мали на меті не тільки захоплювати все те, що не встигли забрати військові органи, а й вивозити до Німеччини все, що місцеве населення могло виробити в умовах окупації.

Після встановлення окупаційного режиму населенню сіл було суворо заборонено різати велику рогату худобу та свиней (їх кон-

фіскували для потреб Вермахту), продавати лишки основних продуктів харчування на базарах, а жителям міст – виїздити в села за сільськогосподарськими продуктами. Всі продукти й речі у затриманих відбирали. Було заборонено ловити рибу, а також полювати на дичину. Все мало належати новоявленим господарям. І тільки їм.

Щоб побільше відібрати в населення, окупанти вдавалися до різних заходів: і кривавих розправ, і жорстокого адміністрування, і до непомірних податків та штрафів, і звичайнісінького обману... Причому ці дії зовсім не порушували правового поля так званого «нового порядку», ніхто із грабіжників-мародерів не боявся відповідати за скоєне перед «законом». Для узаконення мародерських дій Вермахту 17 липня 1941 р. нацистське командування видало спеціальний наказ про виховання у офіцерського та рядового складу військ почуття особистої матеріальної зацікавленості у війні. Цим наказом армії дозволялося брати силою, грабувати у цивільного населення все, що приглянеться.

Впевнені у безкарності за мародерство гітлерівці в серпні 1941 року, зокрема, пограбували мешканців населених пунктів Орининського, Чемеровецького, Миньковецького, Дунаєвського та Новоушицького районів. Фашисти забирали в населення не тільки продовольство, худобу, овочі, але й одяг, навіть настінні та ручні годинники, велосипеди й інше майно [337, с. 35 – 36].

Грабували повсюдно. Як згадував В. Куликов (м. Вінниця), «...для потреб їхньої армії та рейху вивозили із Вінниці та околиць продовольство, продукти харчування, промислову сировину, верстати, обладнання, засоби виробництва, необхідні сільському господарству і т. п., нічого не даючи за взяте. Видно було, що населення їх абсолютно не цікавило, навіть більше – воно для них було зайвим... До того ж із рейху налетіла ціла орда ділків-хижаків і почала виривати із Вінниччини кому що сподобалось. Одні привласнювали ліси, другі – цукрові чи спиртові заводи, треті – помістя, будинки, що впали в око і т. п. В райони приїхали «лейтери» і прихопили в свої руки сільське господарство. Українці перетворились у голодних, обідраних до нитки і безправних рабів» [441, с. 281].

«1941 рік був урожайним, – згадує очевидця тогочасних подій О. Безлуцька. – Дуже гарно зародила пшениця на полях нашого колгоспу «Хвиля революції» (с. Слободище Дашівського району). Окупанти через своїх ставлеників місцевої влади та запроданців... оголосили: «Жніть, косіть пшеницю, а німецька влада допоможе

З перших днів окупації нацистське керівництво зберегло колгоспно-радгоспну систему, яка влаштовувала окупантів як найбільш оптимальна система контролю за виробленням та вилученням сільськогосподарської продукції та сировини. Чиновники цивільної адміністрації чітко усвідомлювали, що виробничий процес і визиск продукції легше проводити у великих колгоспах.

В грудні 1941 р. німці офіційно заявили, що колгоспне майно «є власністю німецької держави, і хто його не поверне, той буде розстріляний». Мешканці сіл вимушені були повертати в загальні двори худобу та реманент або доводити цивільній владі своє право на власність [337, с. 131].

Початок наступного року приніс для селянства райхскомісаріату «Україна» земельну реформу. 15 лютого 1942 р. райхсміністр у справах окупованих східних земель А. Розенберг за узгодженням з райхсмаршалом Г. Герінгом видав «новий земельний закон», який з пропагандистською метою «ліквідував» соціалістичні форми господарювання, скасовував усі радянські закони та постанови про створення колективних підприємств та їх управління. Зокрема, втрачав чинність «Примірний статут сільськогосподарської артілі». Уся земля офіційно проголошувалася власністю Третього Райху. За цим законом на Поділлі (та й по всій території райхскомісаріату) окупаційна влада почала вилучати у колгоспів, які наче б то йдуть у небуття, акти на довічне користування землею. В таємному німецькому документі «Пропагандистське тлумачення аграрного закону» вказувалось, що по новому аграрному закону селянин зможе вільно проявляти свою особисту ініціативу, але користуватися доходами з своєї землі буде лише після закінчення війни.

На першому етапі колгоспи перетворювалися в перехідну форму господарювання на селі – громадські господарства [337, с. 133 – 134], на другому – хліборобські спілки, які були створені (теж з пропагандистською метою) лише в небагатьох населених пунктах Поділля. Сутність нових колективних господарств, як форми експлуатації, визначались нацистською «Декларацією Надзвичайної Комісії для впорядкування земельного порядку в Україні», де все розкладалось, як кажуть, по полицях:

«ТИМ ЧАСОВА ПОСТАНОВА ПРО ПРАЦЮ

1. Згідно земельного закону, в громадські господарства переходять всі колгоспні землі, майно, запаси.

Членство

1. Членом громадського господарства вважається все населення села.

Правління

1. Керівник громадського господарства в рамках німецьких законів має повну адміністративну владу, він управляє, розпоряджається майном і продовольством, яке йому надала німецька держава. Він має право робити розпорядження членам двору і їх карати. Керівник відповідає за правильне ведення господарства. Він призначає зав. складами, фермами, бригадирів, ланкових.

Керівництво господарством

1. Керівник має право організовувати бригади, ланки на один рік.

2. Робоча худоба для догляду передається окремим членам громадського господарства, худоба використовується для роботи в громадському господарстві, за розпорядженням керівника господарства.

3. Керівник відповідає за все господарство» [466, арк. 4 – 5].

У кожному громадському господарстві було 3 – 4 бригади, члени бригади групувались у ланки (по 10 селянських дворів в одній ланці).

Завдання бригадира полягало в тому, що він щоденно давав завдання ланковим на виконання сільськогосподарських робіт. Ланковий, отримавши наряд на день, розподіляв роботу між членами ланки. Сам же – не працював. Він слідкував за роботою ланки. Йому надавалось право карати її членів.

Що стосується худоби і сільськогосподарського реманенту, то вони були оголошені власністю німецької держави, але роздавались селянам для догляду і зберігання під розписку. Ці розписки зберігалися у старости господарства.

Селянам, які отримали худобу під «схоронну розписку», заборонялось користуватись нею для обробітку присадибної ділянки, а тих, хто осмілювся це робити, – нещадно штрафували (по 2000 крб. за кожну тяглову одиницю).

Земельний масив розподілявся між бригадами. В середньому на бригаду припадало 200 – 300 гектарів землі. У бригадах вона закріплювалась для обробітку за кожною ланкою-десятихаткою. Закріплену ділянку кожна ланка обробляла самостійно, починаючи з оранки і закінчуючи жнивими. Обмолот зернових проводився по бригадах. Весь урожай, зібраний громадським господарством, вивозився з току на німецькі заготівельні пункти.

Норм здачі зерна німецькій державі для громадських господарств не встановлювалось. Планувались лише показники врожайності. Так, наприклад, у с. Іскрині Літинського району в 1941 році

гітлерівцями намічалось зібрати з одного гектара поля: жита – по 14,5 ц, пшениці – по 18, ячменю – 12, вівса – 11, гороху – 10, гречки – 8, проса – 15 центнерів [617, арк. 100]. Що ж стосується зібраного урожаю, то він здавався повністю, за винятком посівного матеріалу.

Це теж регулювалось відповідними документами. Зокрема, у розпорядженні командуючого армійською групою від 28 липня 1942 року «Стосовно запасів і майбутнього врожаю та інших сільськогосподарських продуктів» йшлося:

«Відділ А.

Правила здачі урожаю зернових, стручкових та масляних культур

Все зерно, продукти масляних та стручкових культур перебувають у розпорядженні господарської інспекції Південних армій (в особі районних сільськогосподарських керівників)...

Начальники районів поряд з виробничими керівниками громадських господарств сільськогосподарських товариств по обробітці землі... несуть відповідальність за здачу продуктів у встановленому порядку» [466, арк. 7 – 8].

Селяни закріплювались за певним громадським господарством. Їм не дозволялось переходити із одного громадського господарства в інше, із села – в село. Вони не могли вільно розпоряджатись своєю працею. Нею розпоряджались фашистські прикажчики – староста, бригадир, ланковий. Праця членів громадського господарства була примусовою.

Тривалість робочого дня становила 14 годин на добу.

Встановлювався мінімум трудоднів – 22 у місяць.

В обцинних господарствах різко зменшилося поголів'я великої рогатої худоби, коней, овець, свиней. Так, наприклад в обцинному господарстві с. Майдан Сахнівський Летичівського району станом на січень 1942 р. перебувало на утриманні 40 робочих коней, 8 волів, 7 корів, 77 овець, 23 свині [772]. На коней, що залишилися в господарствах Кам'янець-Подільської області, припадало від 3,5 до 14,5 га орної ріллі. В Шепетівському гебіті в середньому виорювали одним конем від 5 до 7,8 га ріллі [337, с. 132].

Через відсутність техніки в сільському господарстві різко збільшилося застосування ручної праці.

Але цього окупантам було мало. Вони масово почали застосовувати такі заходи примусу населення до праці як залякування та штрафи.

Вони не зупинялися ні перед чим.

Ведучи мову про залякування, командуючий окупаційної армії Кейтель у директиві від 16 вересня 1941 р. писав: «Залякуючий

вплив можливий лише шляхом застосування виняткової жорстокості» [466, арк. 11]. Виняткова жорстокість на практиці означала розстріл всіх, хто осмілювався порушити розпорядження окупантів.

«За ворожі державі вчинки, порушення робочого спокою та спроби щодо господарського саботажу були сьогодні розстріляні: Антон Бабій, Максим Подлумлін, Пилип Проценко, Олекса Тогоренко.

Всі вони із Комарова. Всі розстріляні належали раніше до комуністичної партії та до НКВД...

Після приходу німецьких військ вони значно заважали відбудовчій роботі німецьких та українських установ» [807].

Застосовувались й інші методи залякування. Наприклад, у деяких громадських господарствах привселюдно оголошувались імена заручників, які підлягали арешту у разі поганой роботи членів господарства.

Повсюдно впроваджувались штрафи, які накладались за найменшу провину. Так, штраф за невихід на роботу визначався у розмірі 200 карбованців для чоловіків і 100 крб. – для жінок.

Відомі випадки, коли штрафувались цілі села. Показове у цьому плані розпорядження козятинського гебітскомісара про накладання штрафу на села Гопчицю, Морозівку і Бухни Погребищенського району:

«До голови району в Погребищі.

...Як мене повідомлено, мешканці вищезгаданих сіл зібрали в значних кількостях з поля цукровий буряк з метою протизаконного привласнення. Тому я оштрафую: село Гопчицю на 102000 крб., Старостинці – 60000 крб., Морозівку – 40000 крб., Бухни – 50000 крб.

Грошовий штраф повинен бути розкладений за кількістю населення і внесений кожним окремим в сільську касу. Кожне село повинне зібрати штраф до 01.02.1942 і здати в районову касу в Погребищі. Термін повідомлення про виконання до 20.02.1942.

Штойдель» [650].

Практикувалось також вилучення у селян присадибних ділянок.

Поряд із заходами примусу, окупанти багато говорили про форми захоплення, широко пропагуючи при цьому «наказ фюрера» про так званий «новий аграрний порядок».

Тих членів громадського господарства, які добре працювали, вони обіцяли у формі нагороди наділити землю. Для більшої переконливості посилалися на відповідні документи, які всіляко афішувалися. Так, в законі про земельну реформу у пункті 4 з цього

питання йшлося: «Ті селяни, які добре працюють у громадському господарстві, будуть наділені землею». А пункт 7-й декларації про земельну реформу гласив: «З кожного громадського господарства 10 кращих селян (хто добре працює в громадському господарстві) можуть додатково отримати землю, але не більше 1 га» [466, арк. 14 – 15].

Але всі ці обіцянки мали демагогічний характер. Роздавати землю селянам у приватну власність – не входило у плани окупаційної влади. Як і чесно платити за каторжну працю, не дивлячись на те, що у декларації про право на землю (пункт 3-й) заявлялось: «Замість розділу доходів по трудовнях у колгоспі ти отримаєш прибуток в залежності від роботи – це справедливий зарібок» [466, арк. 15].

Що ж отримували селяни за свою працю? У деякій мірі світло на це проливає такий документ:

«Голові громадського господарства
с. Іскриня Літинського району.

1) На 1941 рік встановлюється оплата за 1 цент. на цукровий буряк:

а) грішми – при віддаленні до буряко-заготовчого пункту до 15 кілометрів по 8 крб., при віддаленні понад 15 кілометрів по 9 крб.

б) 400 гр. меляси (безкоштовно)

З них 200 гр. одержує громадське господарство, 80 гр. – копщикам і 120 гр. візникам.

в) 200 гр. цукру (жовтого), за гроші по існуючій ціні.

З них 100 гр. одержує громадське господарство для розподілу на трудовні, для обробітку буряка, 40 гр. видає копщикам по 60 гр. візникам.

г) жому 40 кгр.

Голова обл. управи

Бернард

Директор цукротресту

Міхаловський

Зав. обл. землеуправл.

Рурікевич» [465].

Як бачимо, досить мізерно. Тим більше, якщо зважити на те, що урожайність цукристих у ті часи була невисокою, а сім'ї – великими.

Проте певної системи оплати праці не існувало. Селянам, що були позбавлені свободи і засобів виробництва, видавали різного роду відходи. Але не у формі розподілу доходів на трудовень, а у вигляді подачки, що пригнічувало людську гідність.

Оформлялось це так: член громадського господарства подавав заяву з проханням видати йому за роботу, скажімо, зерна. Ко-

мендант розглядав заяву і приймав рішення видати, чи ні, частіше – ні.

В окремих випадках староста громадського господарства, зібравши заяви, складав відомість, у якій вказувалась кількість вироблених трудоднів. Ту відомість він представляв сільськогосподарському коменданту, котрий на свій розсуд визначав кількість та якість зерна для видачі членам громадського господарства.

Кількість відходів, що видавалась, була недостатньою для підтримки фізичних сил селян, що приречувало їх на напівголодне існування та смерть на ґрунті голоду.

Не вирішували питання й присадибні підсобні господарства.

«Селянам дозволяється тримати худоби стільки, скільки потрібно», – йшлося у п. 2-у декларації про право на землю.

Але то тільки в декларації. У дійсності ж створювалися такі умови, що селяни позбавлялись можливості тримати навіть козу. Для утримання худоби потрібні пасовища і корми, але цього вони не мали. Їм не дозволялося користуватись безкоштовно пасовищами і землею під городи. Вони здавалися в оренду. А її умови були непосильними для селян.

Той же, хто на свій страх і ризик потай від окупантів та їх прислужників все ж вигодував для себе чи сім'ї теля або поросся, наражався на велику небезпеку, про що свідчать архівні документи, як, наприклад, розпорядження Гайсинської райуправи сільським старостам від 9 вересня 1942 року:

«За розпорядженням сільськогосподарського коменданта оголосити всьому населенню і керівникам громадських господарств вашого села, що забій свиней, рогатої худоби і овець та молодняка цих видів тварин без дозволу сільгоспкоменданта забороняється. Дозвіл на забій означених тварин видається сільськогосподарським комендантам тим, що виконали поставку продуктів тваринництва та інші поставки. Винні у невиконанні цього будуть каратися смертною карою.

Голова райуправи

Маркітан.

Зав. сільськогосподарським відділом

Хандарчук»

[620, арк. 102].

Що ж стосується згаданих вище поставок, то їх практично виконати було неможливо. Кожен селянський двір зобов'язаний був здати у визначені строки значну кількість м'яса, молока, яєць, продуктів городини. На Кам'янець-Подільщині селяни здавали ще й шкіру, вовну забитої худоби та навіть волосся з кінських грив і хвостів [337, с. 136].

Причому розміри натуральних податків неухильно росли.

Ось один із документів – розпорядження вінницького гебітскомісара від 24 липня 1942 р.:

«...У цьому році розмір обов'язкової здачі городини та картоплі збільшений в три рази. Запровадження цього заходу необхідне в інтересах забезпечення харчування військових частин і цивільного населення.

Тому від сьогодні, аж до виконання визначеного для району плану, я забороняю продаж на базарах овочів, городини, ягід і картоплі.

Продаж на вулицях і т. д. взагалі не допускається...

Гебітскомісар Штойдель» [851].

Взагалі, поряд зі штрафами, податки були однією із основних узаконених форм пограбування населення. Вони були натуральними і у вигляді сплати грошей. Мали назву національно-громадських, поземельних, одноразових, доходових, на собак, на котів, на вікна, на двері і т. д., що засвідчують численні директиви.

«Старості села Великі Хутори.

Вінницька районна управа під вашу особисту відповідальність наказує вам:

1. До 12 години дня 4 липня 1942 року здати до сільськогосподарського банку в м. Вінниці всі зібрані вами податкові гроші та оплати: одноразовий, доходовий з населення, промисловий з кустарів, за собак, пошліна ЗАГСУ, штрафів, разовий збір за торгівлю на базарі та інші платежі.

Керівник Вінницького районного

фінансового відділу

Фінансовий інспектор

Цюмкалюк

Кочубей» [610].

За директивою А. Розенберга, з населення брали податок на потреби німецького житлового будівництва, на добровільні справи, податок зі спадщини, дарчий податок, податок з печаток, на транспортні засоби, худобу (додатково до встановлених поставок сільськогосподарських продуктів), податок з розваг тощо. Було запроваджено навіть подушний податок, який був відмінений свого часу після скасування кріпацтва [326, с. 186].

Якоїсь єдиної системи в цьому питанні не було, адже окупаційні власті в кожному підлеглому їм районі встановлювали розміри грошових податків на свій розсуд. У сусідній Київщині, наприклад, селяни були зобов'язані сплачувати наступні грошові податки: одноразовий податок з господарства – 400 руб., подушний податок з кожної людини – 100 руб., податок з коня – 300 руб., податок з ко-

рови – 150 руб., податок з собаки чи кішки – 100 – 150 руб. Крім того, тут окупанти запровадили ще й податок за «звільнення від радянської влади» в розмірі 50 руб. [231, с. 497]. Що стосується Вінниччини, то тут до такого не додумалися...

У Кам'янець-Подільській області населення здавало окупаційній владі молочний податок. Його розміри, відповідно до наказу райхскомісара, визначалися кількістю худоби та місяцями року. В третьому кварталі 1942 р. приватні господарства та загальні двори здавали 250 літрів, у четвертому – 100 літрів. При наявності другої корови розміри поставок зростали до 350 літрів у третьому кварталі 1942 р., а в четвертому – 150 літрів. У тих індивідуальних господарствах, які не виконали план здачі молока, худоба конфісковувалася [337, с. 136].

Податками обкладалося усе населення, за винятком невеличкої кількості осіб, які були репресовані радянською владою і проявляли особливу лояльність до окупантів. Від оплати податків не звільнялись навіть інваліди першої та другої груп.

«29 квітня 1942 р. № 3-21.

Вінницька районова управа повідомляє Вас, що згідно наказу пана Рейхскомісара України від 25.III.1942 р. № 17 та розпорядження пана Гебітскомісара від 22.IV.1942 р. за № 305/42 ОТБ. 11 к. запроваджено ОДНОРАЗОВИЙ податок з населення для сприяння сільських громад. Ставка цього податку встановлена по 100 крб. з душі працездатного населення, що мешкає на терені громади на день проведення податку.

...До працездатних відносяться: каліки, інваліди I, II групи та, які не можуть працювати в сільському господарстві.

...До осіб та їх утриманців, що підлягають оплаті доходного податку відносяться ті, які не мають сільського господарства, священники, кустарі та робітники і службовці, які живуть виключно з зарплати – без утримання худоби або присадибної землі.

Якщо в сім'ї робітника, що виїхав на роботу в Німеччину чи на південь України, є працездатні особи і вони самостійно працюють в громадському господарстві, то ці останні (члени двору) підлягають оплаті одноразового податку на загальних підставах...» [609, арк. 24].

Окремий податок (за національною ознакою) стягувався з єврейського населення.

«Розпорядженням пана Вінницького гебітскомісара від 28 лютого 1942 р. встановлено данину з жидівського населення по 250 крб. з особи, незалежно від віку...

За несплату в назначений термін – винні особи за рішенням гебітскомісара притягаються до примусової праці» [609, арк. 8].

Часто окупаційна влада практикувала повторне збирання тих самих податків упродовж короткого проміжку часу, а до неспроможних сплатити необхідну суму селян застосовувалися репресивні та конфіскаційні заходи.

У 1942 р. в середньому на кожний селянський двір податки всіх видів склали 2315 крб. У 1943 р. сума податків збільшилась до 3113 крб. на двір [466, арк. 36].

Ще однією формою викачування мізерних селянських коштів, а вірніше – неприхованого пограбування населення – було обов'язкове страхування. Причому того, чим селянин реально не володів.

«ТАРИФНІ СТАВКИ

по Вінницькому району для окремих селян по обов'язковому страхуванню на 1943 рік

Параграф 1. Страхування будівель

Зі 100 крб. – 1 крб.

Параграф 2. Страхування тварин

Велика рогата худоба

- а) Телята від 9 місяців до 1 року за голову 10 крб.
- б) Корова від 1 року і старше за голову 20 крб.

Коні

- в) Лошата від 1 року до 2 років і коні старше 18 років 20 крб.
- г) Коні від 2 років до 16 років 40 крб.

Вівці та кози

- д) Від 9 місяців і старше за голову 4 крб.
- ж) Свині від 9 місяців і старше за голову 9 крб.

Параграф 3. Польові посіви сільськогосподарських культур

- а) Зернові, бобові, озимі і др. з 1 га 12 крб.
- б) Однорічні сіяні трави з 1 га 12 крб.
- в) Багаторічні сіяні трави з 1 га 12 крб.»

[609, арк. 57].

Не чим іншим, як пограбуванням населення, була також грошова реформа, проведена в Україні влітку 1942 року. Завдяки їй німецькі окупанти відібрали в селян повноцінні радянські грошові знаки і замінили їх нічим не забезпеченими карбованцями, випущеними банком райхскомісаріату «Україна». Тоді, зокрема, появилася такий документ:

«Розпорядження

З 7.VII. грошові знаки 1 руб., 3 руб., 5 руб. будуть обмінюватись

на нові грошові знаки. За 1 радянський рубель – 1 український карбованець.

Райхскомісар України Кох» [466, арк. 38].

А через три дні, 10 липня 1942 р., був виданий циркуляр, в якому йшлося: «По досягненню строку 25/VII.42 радянські грошові знаки в райхскомісаріаті України втрачають силу. Платіжним засобом крім карбованця в подальшому є також рейсмарки.

Райскомісар України Кох» [466, арк. 39].

У пограбуванні населення нацистські загарбники широко застосували конфіскацію матеріальних цінностей. У селян відбирали худобу, продукти харчування, одяг тощо.

«Розпорядження

до п. Стратієнка Дмитра П.

Наказую вам віддати коня масті каштан 5 років для Німецьких властей 19 квітня 1942 р. В разі невиконання будете скеровані до жандармерії через районну управу...» [609, арк. 23].

Заслуговує на увагу приписка, зроблена на цьому документі:

«Стратієнко Дмитро П. о дачі коня відмовився, про що розписався».

Не можна обійти увагою й документ, у якому йдеться про масштаби спричиненої гітлерівцями матеріальної шкоди:

«З інформації обкому КП(б)У про збитки, заподіяні німецько-фашистськими окупантами сільському господарству Вінницької області (28 вересня 1944 р.).

Сільське господарство області в часи німецько-фашистської окупації зазнало величезної руйнації. Німці зруйнували 1939 колгоспів, а 21 колгосп цілком знищили з населенням, спалили 2801 прекрасний колгоспний будинок, а 2767 зруйнували на 60 – 75 %.

Вивезли до Німеччини 160735 коней, 211981 (голову) великої рогатої худоби. Вирізали 206539 свиней, 151988 овець, 466641 (штуку) птиці, 9095 кролів і знищили 96366 бджолородин, вирубали ліси і сади. Порушили сівозміни і запоганили бур'янами та шкідниками колгоспну землю.

Особливо великої руйнації зазнало господарство Оратівського, Плисківського, Уланівського, Липовецького, Турбівського, Іллінецького і Комсомольського районів.

Окупанти пограбували 67 МТС, 17 МТС зовсім знищили, вивезли в Німеччину і знищили: тракторів – 4359, комбайнів – 687, плугів – 2006, культиваторів – 3521, сівалок зернових, бурякових – 2654, луцильників – 1717, молотарок – 682, двигунів – 734, нафтобази на

4883 тонни місткості, автомашин вантажних – 545, автомашин легкових – 107, автопередвижок – 38...

Ворог, крім вивозу і знищення тваринництва, заніс різні пошесті хвороб, як коросту, якою по всій області в 1677 населених пунктах було заражено 34433 шт. коней, ящур на рогату худобу в 18 районах – 48 населених пунктах, чуму на птицю в 13 районах – 56 населених пунктах, від якої загинуло 13236 шт. птиці. Знищив кормову базу з площі 143800 га багаторічних трав, залишилось лише 15835 га, або 11,0 %» [336, с. 73 – 74].

Крім того, «...німецько-фашистські загарбники спалили і зруйнували 1586 шкільних будинків, 148 клубів, театрів, червоних кутків і музеїв, 236 лікарень і амбулаторій, 41 дитячий заклад» [556].

На території Кам'янець-Подільської області нацистські загарбники знищили та зруйнували 8693 будівель державних підприємств, установ і громадських організацій, у т. ч. 4527 житлових будинків, 267 будівель лікарень, поліклінік, амбулаторій, 51 будівлю клубів, 920 шкільних приміщень, 366 дитячих установ, 8 церков, 4 електростанції і підстанції, 2151 будівлю виробничого та господарського призначення, 189 тваринницьких ферм, 130 магазинів та складів, 24 автогаражі [264, с. 130].

Конфіскували у населення області понад 176 тис. голів великої рогатої худоби, 199 тис. коней, 235 тис. свиней, 158 тис. овець і кіз, 687 тис. різної птиці, 102 тис. бджолосімей, 143 тис. т зерна і борошна. Також було знищено 830 тис. га посівів зернових культур, 31 тис. га картоплі, 76 тис. га цукрового буряка, 254 тис. га посівів інших сільськогосподарських культур, 11 тис. га садів і 12 тис. га лісових насаджень. Гітлерівці вивезли 11 парових машин, 312 двигунів, 50 локомотивів, 53 електродвигуни, 2 пересувні електростанції, 70 металорізальних та 83 деревообробних верстатів, 1638 автомашин, 34 трактори, 4834 сямки, 4846 жаток, 476 молотарок, 1207 сіножаток, 1153 соломорізки та силосорізки та 1139 пожежних машин.

Кам'янець-Подільська обласна комісія зі сприяння Надзвичайній Державній комісії з розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників подала 102528 актів, у тому числі 1618 актів по збитках, завданих колгоспам, 1585 – підприємствам, 99325 – населенню та 244 акти-списки на 33812 колективні господарства краю. Відповідно до цих актів загальна сума збитків господарствам області склала понад 18 млрд. крб, в тому числі по колективним господарствам – майже 15 млрд. крб. та громадянам – понад 3 млрд. крб. [386, с. 17].

3. 10. Новітні раби

Нацистська окупаційна влада не вважала мешканців загарбаних східних територій за людей. Загарбників зовсім не турбувала доля поневолених. Для них вони були не більше, ніж дармовою робочою силою, позбавленими будь-яких прав новітніми рабами, яких належало лише експлуатувати.

«Білі негри» «...почувають себе щасливими, якщо над ними хтось панує, – лицемірно йшлося в одному з таємних німецьких документів – доповідній записці від 30 березня 1942 р. про оцінку українським населенням поведінки німецьких властей в Україні. – Це почуття буде тим сильніше, чим сильнішою буде їхня залежність від цієї панівної сили. Так уже було тисячу років тому, коли вони запропонували панувати над собою нашим предкам, котрих вони називають «варягами».

Згадані вище племена потребують у зв'язку з цим жорстокого і безпощадного поводження при постійному застосуванні погроз, штрафів і репресій, навіть якщо ніякого безпосереднього приводу для цього не має.

З метою кращого здійснення цих методів залякування і досягнення більшої послухності не можна допускати, щоб вони жили заможно і сито...» [461].

Виступаючи 5 липня 1943 року на нараді в Києві, райхскомісар України Еріх Кох, заявив: «Ми є расою панів і повинні правити жорстоко. Я прибув сюди, щоб допомогти фюреру. Населення повинне працювати. Деякі із цих людей сильно схуднуть, так як населення не отримує достатньої кількості їжі. Населення не може цього вимагати. Ми приїхали сюди не для того, щоб роздавати манну, ми приїхали сюди для того, щоб створити базу нашої перемоги» [868].

28 серпня 1942 р. на зборах у Рівному з приводу поводження з українським населенням він висловився не менш категорично:

«...Ніякої вільної України не існує. Мета нашої роботи – змусити працювати українців на райх, а не зробити цей народ щасливим. Україна має постачати все, чого бракує в Німеччині. Це завдання має бути виконане, незважаючи на жертви.

...Якщо цей народ працює 10 годин на день, то він має 8 годин працювати на нас. Нас не повинні стримувати ніякі сентиментальні протести. Цим народом повинна керувати залізна влада, щоб відтепер допомогти нам виграти війну. Ми звільнили Україну не для

того, щоб зробити її щасливою, а щоб забезпечити для Німеччини життєвий простір і постачання, якого вона потребує» [507].

Райхсфюрер СС Гімлер теж мав свій погляд: «Росіяни [тобто колишні радянські люди. С. Г.] – це робоча худоба...» [448].

А в пропагандистській листівці «Про обов'язки українського населення перед німецькою владою» (1941 р.) уточнювалося:

«...Два великі завдання ставить німецька влада перед українським народом:

1) Доставку харчових продуктів для фронту і для українських робітників, що працюють в Райху;

2) Постачання робочої сили для німецької зброєвої індустрії і німецького сільського господарства.

Європейські народи вимагають від українців виконання тільки цих двох завдань. Виконання їх тяжке, але не є неможливе...» [763].

Тому усі сфери життя мільйонів жителів загарбаних територій суворо регламентувалися. З цією метою, насамперед, першочергово запроваджувалися комендантська година та обмеження вільного переміщення в населених пунктах і по за їх межами.

«Помічається, що багато громадян ходять після 9 години вечора без відповідних документів, – звертав увагу населення міста проскурівський комендант. – В останній раз попереджаю, що громадяни, затримані на вулиці після 9 години вечора без відповідних документів, будуть заарештовані і взяті під варту, а після відсидження штрафуватимуться на велику суму грошей, з конфіскацією майна в разі несплати штрафу» [879].

«...Всякі збори та демонстрації забороняються...» [698], – застерігалось у розпорядженні Теплицької районної управи про обов'язки населення...

Проте, втілюючи в життя загарбницьку політику на окупованих територіях, німецькі органи влади у першу чергу проймалися прагненням якнайбільше експлуатувати місцеве населення в інтересах Райху. За «визволення від більшовиків» воно мало «віддячувати» своєю працею [386, с. 15].

Допустити, щоб «пропадало» даремно стільки робочої сили носії «вищої раси» просто не могли. Так, у звіті Економічного штабу «Схід» при Верховному командуванні збройних сил Німеччини за першу половину вересня 1942 р. про це йшлося безпосередньо:

«У зайнятих областях спостерігається помітний надлишок цивільної і військовополоненої робочої сили. Залишаються незадіяними найцінніші можливості. Питання про використання цивільної ро-

бочої сили для найважливіших військових завдань у райху набуває таким чином значення і гостроти. Особливо потребують її будівельні підрозділи піхоти, флоту і військово-повітряних сил... Застосування робочої сили диктує і необхідність... спорудження зимових сховищ, а також підготовки транспорту до зими...» [516].

Аналогічні інформації надходили і від створених на окупованих територіях «арбайтеамтів» – спеціальних органів по вивченню економічних можливостей того чи іншого регіону, інвентаризації робочої сили, залученню її до робіт, які мали значення для успішного ведення бойових дій.

Зрозуміло, що й міністерство окупованих територій Сходу не могло залишатися осторонь. У серпні 1941 р. з'явилося розпорядження його керівника А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях. Посилаючись на параграф восьмий закону про управління на нових загарбаних територіях, підписаний фюрером 17 липня 1941 р., райхсміністр, зокрема, наказував:

«§ 1

1. Всі жителі зайнятих східних областей віком від 18 до 45 років підлягають відповідно до їх працездатності, громадській трудовій повинності.

2. Райхсміністри можуть для певних груп населення трудову повинність обмежити чи розширити...

7. Для євреїв видається окреме розпорядження [обов'язкова трудова повинність для євреїв поширювалась на осіб обох статей віком від 14 до 60 років. С. Г.].

[...] § 4

1. Для запровадження цієї постанови в життя необхідних заходів вживають райхскомісари.

2. Опір цій постанові і необхідним заходам для запровадження її у життя буде каратися тюрмою або каторжними роботами...» [379].

Запроваджуючи трудову повинність, окупанти намагалися сповна використати «робочу силу» для налагодження функціонування тилової мережі доріг та збирання врожаю сільськогосподарських культур для продовольчих потреб Райху:

«Наказ № 51 по Вінницькій обласній управі від 13 жовтня 1941 року.

В зв'язку з військовим часом, шляхи Вінниччини як державного, так і районного, сільського значення, знаходяться у дуже поганому стані... А тому наказую:

1. Попередній закон про трудгужвідробіток залишається в силі, тобто кожна доросла людина віком – чоловіки від 18 до 50 років, а жінки від 18 до 45 років повинні на протязі року відробити 6 днів по ремонту шляхів. Так само і тяглова худоба повинна відробити теж 6 днів на цих роботах...

Голова Вінницької обласної управи Бернанд» [662, арк. 49].

«28 січня 1943 р.

Для належного утримання, ремонту та будівництва автогужових шляхів в Окрузі

НАКАЗУЮ

встановити такий порядок обов'язку населення в шляхових роботах:

1. Обов'язкову участь у шляхових роботах бере все працездатне населення сіл, селищ і міст, яке працює в сільському господарстві.

2. Участь у шляхових роботах здійснюється:

а) виконанням певного об'єму шляхових робіт кожним працездатним у розрахунку 4 дні на рік, безплатно;

б) грошовим внеском з кожного працездатного в сумі 32 карбованці на рік;

в) безплатним наданням інструментів та інвентаря для шляхових робіт.

...11. Особи, що будуть ухилятись від участі в шляхових роботах власною працею та сплати грошей, підлягають штрафу в сумі 100 карб. ...

[Дунаєвецький] гебітскомісар Еггерс» [885].

«7 листопада 1941 р.

Незважаючи на всі можливості, що були до цього часу для повного закінчення збирання врожаю цукрових буряків та картоплі, окремі громадяни до цього часу не закінчили копання цукрових буряків (Могилівка, Михайлівка, Воробіївка й інші), чим самим керівники сіл та земельних громад і громадяни села стали на шлях явного саботажу збирання врожаю.

Наказую:

1. З сьогоднішнього дня оголосити в тих громадах, де не закінчили збирання цукрових буряків і картоплі, загальну трудову мобілізацію всього населення, яке проживає на території цих громад...

Дунаєвецький окружний комісар Еггерс» [830].

Широко використовувалась мобілізація населення на виконання й інших сільськогосподарських робіт (оранку, сівбу, молотьбу), на розчищення снігових заметів, будівництво та ремонт доріг,

залізниць, підприємств, вивезення лісу, розмінування територій тощо. Згодом мобілізація стала основною формою примусу до праці.

Е. Кох 29 липня 1943 р. наказував:

«В інтересах виконання збирання врожаю мобілізувати все працездатне населення з 12-річного віку. Всі, хто ухиляється від мобілізації, будуть розстріляні» [466, арк.13]. Для виконання сільсько-господарських робіт у значних кількостях залучались діти віком від 11 до 14 років.

(Із розпорядження про шкільні канікули та використання учнів у громадських господарствах під час жнив, 12 липня 1942 р.):

«До пана районного шефа

Відділ народів м. Шепетівка

На підставі розпорядження Генералкомісара... шкільні канікули рахувати з 1 серпня по 1 вересня...

Всі діти віком від 10 років і старші обов'язково ідуть на працю до господарства в допомогу збиральної кампанії. Працю з дітьми починати на полі з 8 годин ранку...» [759, арк. 6].

Німецькі загартники заставляли селян працювати у неділю, нерідко закривали церкви, зухвало просторікуючи, що праця замінить молитву.

Відповідно до розпорядження житомирського генерального комісаріату, усі громадські господарства регіону протягом зимового періоду 1942 – 1943 рр. були зобов'язані виготовити із власного матеріалу по 4 вози [615]. За умов контрнаступу Червоної армії та її наближення до території Житомирсько-Вінницького регіону місцеве населення у примусовому порядку залучали до спорудження оборонних укріплень Вермахту.

Інституційною формою контролю «трудових ресурсів» та їх обліку в містах стали так звані «біржі праці». Через уникнення реєстрації, особливо молоді, на біржах праці, окупаційні органи запровадили облік працездатного населення за місцем проживання. Для реєстрації «трудових ресурсів» у сільській місцевості складалися списки населення сіл. Для цієї ж мети на окупованій території вводилися спеціальні робочі та явочні картки, до яких вносилися інформація про роботу та власника картки [275, с. 208].

Для переміщення працездатного населення на роботи в інші регіони створювалися похідні колони з чітко розписаним маршрутом руху. Населення Кам'янець-Подільщини, наприклад, відправлялося переважно на Київщину і Миколаївщину. Так, 51 мешканець с. Кучків Шепетівського району потрапив на роботи у Київську область [386, с. 15].

Постійною складовою «трудових відносин» в умовах нацистської окупаційної дійсності став терор. За неявку на реєстрацію, а також на тих осіб, які порушували «трудова дисципліну», накладалися штрафи, їх піддавали репресіям, ув'язнювали або й страчували [275, с. 209].

Як уточнювалося у розпорядженні Шепетівського гебітскомісара від 6 квітня 1943 р., «...порушеннями трудової дисципліни рахуються в першу чергу відмовлення від роботи, відволікання роботи з навмисним наміром понизити продуктивність, невихід на роботу і передчасний вихід з роботи, нарешті, недисциплінована поведінка, ц. т. насильство та лайка проти керівного персоналу і інших працівників...» [760].

Отож, підстав для покарань було більше, ніж досить. Самі ж покарання стали буденним явищем.

«Постанова Калинівської районної управи.

27 жовтня 1941 р.

За невиконання постанови Калинівської районної управи від 18.XI.41 р. ч. 12 і розпорядження старости села Ст. Пикова «Про мобілізацію трудового населення на роботи в народних господарствах» та за відмовлення від трудової мобілізації наказати примусовою працею по 60 робочих годин кожного таких осіб: Орлюк Олександра, Орлюк Варка, Чорна Марфа, Фамонюк Гапка, Ластовецьку Марію, Скачинську Ольку, Слебодянюк Ганну, Капусняк Василю, Демчук Ніну, Малярчук Явдокію, Пастухову Ганну, Бараболя Матвія, Демчук Федора, Нечай Івана, Демчук Федор, Чолов Іван, Кукуріка Захар, Кирик Яків, Малинчук, Шкугупа Яків, Семенець Яків, Павлюк Ладько, Шарахнюк Степан, Палида Петро, Казнодзей Олександр, Фурман Антон, Поліщук Ліон, Зозуля Іван, за невиконання постанови направити таких на примусову працю в Уладівську Селекційну станцію...» [662, арк. 45].

Для осіб, які ухилялися від виконання робіт, була також запроваджена система трудових таборів. На Поділлі такі об'єкти функціонували, зокрема, у Вінниці [345, с. 26], Кам'янці-Подільському [345, с. 84], Шепетівці [345, с. 86].

Умови праці, як у місті, так і в селі, були важкими. Повсюдно переважно використовувалася виснажлива ручна праця. Особливо в сільському господарстві. Робочий день тривав 12 – 14 годин.

Використання радянської техніки та техніки, завезеної із Німеччини (приміром, у середині 1943 р. до Немирівського району було доставлено 110 німецьких тракторів) [485], зосередженої в МТС, було обмежене браком паливно-мастильних матеріалів. У зв'язку з

цим, а також через брак коней, як тягло уже в 1942 році почали використовувати корів [275, с. 209]. Нерідко селянам самим, як і змученим корівкам-годувальницям, доводилося впрягатись і тягнути борони... Ця картина стала своєрідним символом новітнього рабства.

Рабське становище населення посилювали надзвичайно важкі соціально-побутові умови життя на окупованій ворогом території. В багатьох випадках люди змушені були, як у голодні часи, додавати в борошно конюшину, липовий цвіт, жолуді. Значно погіршилися побутово-житлові умови. Досить рідко в селянській хаті горіла гасова лампа. Здебільшого для освітлення використовували скіпку. В ряді сіл окупанти заборонили жителям ходити в ліс по дрова... Найбільш поширеним типом житла сімей, оселі яких були зруйновані, стали землянки або напівземлянки. Це були темні, сирі приміщення, зовсім непридатні для житла [337, с. 21 – 22]...

Про рабське становище населення промовисто говорить і те, що молоді люди не мали права на власний розсуд облаштувати своє особисте життя. Нацистська політика стосовно укладення шлюбів передбачала низку категоричних застережень.

«[20 вересня 1942 р.]

Старості с. Балина

Згідно з принциповим настановленням Генерал-Комісара Житомирської Генеральної Округи про регулювання розводів та одружень, на підставі розпорядження Літинського обласного комісара від 28 серпня б. р. доводиться до вашого відома:

1. Що одруження між нежидами і жидами принципово заборонено.

2. Що не повинні мати місця також одруження поміж:

а) райхснімцями та українцями

б) місцевими німцями та українцями

в) українцями та особами, підданство яких або приналежність до певної держави не встановлена...

Голова району Маркітан.

Мировий суддя Тонкобладов» [620, арк. 87].

«Не можуть бути одружені чоловік до 18 років та жінка до 16 років.

Недієздатна особа не може бути одружена...» [1094]...

Новітнє рабство тривало до останніх днів окупації краю.

3. 11. Насильницька мобілізація людських ресурсів Поділля на нацистську каторгу

3. 11. 1. Особливості початкового етапу «вербувальної» кампанії

У роки окупації подолян спіткала ще одна трагедія. Опустошуючи територію, грабуючи та знищуючи цивільне населення, нацисти відбирали молодих громадян і відправляли їх на каторжні роботи до Німеччини [337, с. 37].

Однак слід відмітити, що дармову робочу силу в загарбаних «східних районах» окупанти планували використати лише по завершенні свого збройного нападу. Причому вона повинна була попрацювати на розвиток і процвітання Третього Райху безпосередньо на місці, і то лише у розмірах, конкретно необхідних для цього [246]. Перевозити ж мільйони «примітивних слов'ян» для їх використання в самій Німеччині вважалося економічно не вигідним та й небезпечним з політичних міркувань, оскільки вони майже поглобно були «заражені» більшовицько-комуністичною ідеологією.

Тому решта «зайвих людей» підлягала фізичному знищенню або ж, будучи насильно витісненою з рідних місць, мала шукати порятунку десь у необжитих суворих сибірських глухоманях – носіям «вищої (арійської) раси» потрібен був життєвий простір! Гітлер навіть не приховував, що для цього доведеться «знищити мільйони неповноцінної раси» [307].

Згодом знищенню підлягала і сама «робоча сила». Ще 24 червня 1940 року, викладаючи методологію колонізації загарбаних територій, Г. Гімлер писав: «Мільйони німецьких колоністів будуть послані на Схід. Використовуватиметься слов'янська робоча сила, проте пізніше вона буде знищена» [159, с. 17].

Але «бліцкриг», на який так розраховували нацистські генерали, зазнав цілковитого краху. Життя внесло свої корективи. 10 січня 1942 р. директивою А. Гітлера «Озброєння 1942» взагалі офіційно було закріплено перехід від концепції «бліцкригу» до концепції тривалої війни на виснаження [242, с. 78].

Зрозуміло, завойовникам, щоб зберегти стратегічну ініціативу, ліквідувати, врешті, наслідки дошкульних контрударів, завданих противником на головних оперативних та стратегічних напрямках, потрібне було термінове поповнення, насамперед, у живій силі –

фронт не міг терпіти неуккомплектованості військ. А тому військово-службовцями після чергових тотальних мобілізацій ставали все нові й нові недавні німецькі робітники, селяни, працівники інших сфер господарського комплексу Райху.

У той же час не могли обходитися без робочої сили, дефіцит якої загрозливо зростав, німецькі монополії та концерни (Мансфельда, Круппа, Цейса, Фліка, Герінга, Маннесмана, Хьоша, Кльокнера, Бюхера, Рехлінга, Феглера та ін.).

Восени 1941 р. в Райху заговорили про можливість вивезення в Німеччину «робітників зі Сходу». Тоді ж органи трудової повинності почали створювати, в тому числі на території райхскомісаріату «Україна», так звані вербувальні комісії. На перших порах їх цікавили лише кваліфіковані робітники для роботи на шахтах та підприємствах Рурського басейну, в деяких інших галузях господарства. Зокрема, в поле зору окупантів потрапили гірники Кривого Рогу, куди Імперським міністерством праці було навіть відряджено спеціальну делегацію для вивчення питання. Вона запропонувала завербувати 5000 робітників української гірничо-добувної промисловості, що мали використовуватися у якості відкатників на рурських шахтах [303, с. 168]...

Однак невдовзі нацистське керівництво утвердилось в думці, що «російська» робоча сила може бути використана в господарстві нової імперії значно ширше.

Вирішальною у цьому плані стала нарада, що відбулася 7 листопада 1941 року в Берліні. Виступаючи на ній, надзвичайний уповноважений по здійсненню 4-річного плану загарбання східних територій райхсмаршал Г. Герінг розпорядився вважати питання використання робочих рук зі Сходу в самому Райху остаточно вирішеним: «Російські робітники довели свою працездатність під час будівництва гігантської російської промисловості, тому ця працездатність має бути використана в ім'я імперії...» [394, с. 523].

Крім того, райхсмаршал резюмував: «Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни».

«Робітники зі Сходу мали використовуватися на найважчих роботах у промисловості, шляховому будівництві і сільському господарстві Райху, а поводження з ними – нічим не відрізнятися від поводження з радянськими військовополоненими» [244, с. 18].

З того часу господарський штаб «Схід» розглядав доставку робочої сили в Райх як головне завдання [205, с. 182]. Це положення,

зокрема, було зафіксоване в розпорядженні № 42006/41 від 4 грудня 1941 р., підписаному тим же райхсмаршалом.

21 березня 1942 р. декретом А. Гітлера було створено спеціальний державний орган – «Імперське бюро по використанню робочої сили» на чолі з недавнім гауляйтером Тюрінгії Ф. Заукелем, якого призначили Генеральним уповноваженим по праці; котрий наділявся надзвичайними повноваженнями і в політичному плані підпорядковувався безпосередньо фюреру. Перед його відомством тоді ж ставилося завдання: до 24 липня 1942 р. направити в Райх 1,6 млн. іноземних робітників.

Спершу прибулих зі Сходу бранців, серед яких чимало подолан, називали «вільними російськими робітниками», а вже на початку 1943 р. – «старбайтерами».

Найкращим варіантом для нацистських окупаційних властей у вирішенні питання набору робочої сили був би добровільний від'їзд місцевого працездатного населення до Німеччини. Слід сказати, що гітлерівці, які намагалися видати себе за «творців нової Європи», «визволителів» народів СРСР від «сталінської тиранії» та «жидо-більшовицького ярма», спершу сподівалися й на такий розвиток подій. Для цього, як їм здавалося, достатньо лише ефективно використати широкі можливості своєї пропаганди: «При допомозі вмілого і тривалого застосування пропаганди можна змусити народ сприймати небо пеклом і, навпаки, найубогіше життя видати за рай», – наголошувалось у програмній праці фюрера «Mein Kampf» («Моя боротьба») [392, с. 257]. Головне – не скупитись на ідеологічну облуду.

Саме з масованої пропагандистської атаки, в основі якої була цілеспрямована соціальна брехня, й почалася «вербувальна» кампанія на захоплених східних територіях. Головний акцент у її розгортанні, насамперед, було зроблено на пресу, як найефективніший і найпоширеніший на той час засіб масової інформації, оскільки радіофікованими виявились лише окремі населені пункти краю, усну та наочну агітацію, адміністративно-пропагандистський ресурс.

На Поділлі старт «вербувальної» кампанії припав на початок 1942 р. Тоді в місцевих, підпорядкованих окупаційній владі україномовних газетах, з'явилися перші оголошення та звернення до населення за підписами німецьких високопосадовців – уповноваженого особливої комісії Міністерства праці по набору робочої сили, керівників місцевих відділів праці, гебітскомісарів.

Вже 7 січня 1942 року на шпальтах часопису «Вінницькі вісті» («Winnizaer Nachrichten») з'явилось оголошення:

«Для робіт в Німеччині потрібні чоловіки та жінки всіх професій від 17-и до 45 років (крім жидів).

Крім заробітної платні, всі будуть забезпечені помешканнями та харчуванням.

Члени сім'ї, які залишаться, одержать достатню підтримку.

Зголошуватися у Відділ Праці – Гоголівська, 15 від 9-и до 12-и годин.

Керівник Відділу Праці Фендель» [805].

А ось що говорилося у заклику, адресованому мешканцям Проскурова та Проскурівського округу, опублікованому того ж місяця у місцевій газеті «Український голос»:

«Громадяни і громадянки! Чоловіки й жінки, всі, хто втратив свою роботу і в даний час без заробітку, не будете в Німеччині турбуватися про насущний хліб. Кожен дістане там роботу. За роботу кожен одержить: безкоштовне помешкання-притулок, безкоштовне харчування та від 40 до 80 пфенінгів (від 4 до 8 крб.) щоденно, по його кваліфікації.

Громадяни і громадянки! Приходьте на вербувальний пункт робочої сили в Німеччину в Проскурові, в школу... по вул. Германа Герінга (був. Олександрівська)... Запис починається з вівторка, 20 січня 1942 р. з 9 до 12 год. і з 14 до 17 год. Беріть з собою паспорт та інші особисті документи. Після медичного огляду, що виявить вашу придатність до праці, ви узнаете подробиці вашого призначення і час від'їзду в Німеччину.

Українці! Вивчайте країну Фірера, записуйтеся в лави робітників Великої Німеччини!

Уповноважений Особливої Комісії Міністерства Праці по набору робсили Кампф.

Гейтскомісар Шмербекк» [880].

З метою посилення уваги до заклику та ж газета помістила на 1-й сторінці виділений крупним шрифтом редакційний коментар під заголовком «Праця і хліб у Німеччині»:

«У зв'язку з безробіттям, спричиненим війною, і злиднями, обумовленими руйнацією, вчиненою більшовиками, Велика Німеччина вирішила допомогти українському населенню. У Німеччині є праця і хліб для багатьох; житла там не зруйновані і в доброму стані. У вівторок, 20 січня ц. р., в Проскурові... відкривається «Вербувальний пункт», де щоденно... прийматимуться заяви від усіх громадян, що бажають працювати в Німеччині. На вербувальному пункті пос-

тійно перебуватиме Уповноважений Особливої Комісії Німецького Міністерства Праці і тут же проводиться медичний огляд. Навербовані працюватимуть в одній з найкращих областей Німеччини, а саме, в області Обердонау...» [592, арк. 16].

Щоб звернення окупаційної влади, була, не пройшло на Поділлі непоміченим, керівництво районних управ, гебітскомісаріатів зобов'язувало сільських старост розгорнути серед населення відповідну роботу:

«Плисківська районна управа

13 квітня 1942 р.

До старости с. Дзюньків

Згідно заклику до українського населення Вам потрібно розгорнути роз'ясовчу роботу з населенням В/села про добровільну поїздки для праці в Німеччину. Умови праці пояснювати згідно заклику.

Районовий староста

Совсімів

Зав. від. праці

Пуголовкін» [592, арк. 5].

«...Зобов'язую старост використати увесь свій вплив, щоб завербовані люде до ідного з'явилися до відтранспортування в Німеччину. Населенню потрібно ясно пояснити, що посилення робочих в Німеччину не являється покаранням, а що українські чоловіки та жінки повинні зайняти в Німеччині робоче місце, яке залишив німецький солдат, щоб одержати перемогу над більшовиками та зробити волю Україні» [592, арк. 16], – так розпоряджався іллінецький гебітскомісар...

Коли ж «вплив» старост виявлявся недостатнім, за справу брались професійні гітлерівські демагоги-плутократи:

«Старості с. Балин.

В неділю 30 травня о 9 год. ранку в м. Літині, понеділок 31 травня о 6 годині вечора в с. Багриновцях, вівторок 1 червня о 6 год. вечора в с. Дашківцях буде німецький пропагандист. А тому потрібно об'явити населенню В/села, що в цей час воно може бути присутнім на зборах в означених населених пунктах.

Голова району

Маркітан» [621, арк. 94].

Практично одночасно із зверненнями до населення через пресу чи не в кожному населеному пункті Поділля з'явилися листівки, що повторювали основні положення звернення.

«Робітники, Робітниці!

Німецька армія звільнила Вас від терору Сталіна та жидо-більшевицьких комісарів. Большевики зруйнували ваші заводи, знищи-

ли запаси харчів, спалили ваші господарства та житла, позбавили Вас засобів до життя.

Німеччина може й хоче Вам допомогти, – говорилося у них. – У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дістанете від німців достатнє харчування. Ваші родини будуть забезпечені. Ви можете постійно листуватися з Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як Ви до цього звикли.

Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть першенство при розподілі землі та реманенту.

Ми закликаємо Вас допомогти Вашою працею в Німеччині створити для Вас і Ваших дітей краще майбутнє на Вашій батьківщині.

Записуйтеся у бюрах вербування для виїзду на працю до Німеччини!» [621, арк. 94].

Дані листівки, як й аналогічні інші, були віддруковані масовим тиражем. Вони вившувалися на видних місцях, роздавалися буквально кожному в руки. Тільки в липні 1942 року відділ пропаганди райхскомісаріату «Україна» розповсюдив серед населення 350 тис. подібних агітаційних матеріалів [244, с. 20].

Закликами їхати працювати до Райху рясніли й сторінки тих же газет, що на всі лади вихваляли «новий порядок» та «справедливу історичну місію» Німеччини. Вони, як і десятки їм подібних, друкували спеціально надіслані відомством Геббельса пропагандистські фотознімки, на яких зображувались мальовничі пейзажі Німеччини, її найвідоміші архітектурно-історичні пам'ятки, а також перші «завербовані» – повнощокі, ледь не святково одягнені «українці та українки», що з радістю працюють біля верстатів, у полі, весело відпочивають по завершенню робочого дня, а також тематичні сторінки, плакати, фабрикували тексти «листів українських робітників з Німеччини» із відповідними коментарями. Так, у номері за 26 березня 1942 р. «Вінницькі вісті» повідували своїм читачам:

«Батьки щасливі, що їх діти можуть працювати в Німеччині і там ставати справжніми людьми, про що старі, залишені дома люди, в своєму дотеперішньому житті навіть у снах не могли мріяти – таке загальне вражіння, що його винесли з оповідань свояків ті, що одержали листи від українських міщанських, робітничих і селянських родин. Вони висловлюють у своїх листах радість і вдячність за те, що вони змогли дожити, щоб працювати у Великій Німеччині і таким способом не тільки заробити собі грошей, але також пізнати інше життя і цікавіший світ...

Ганна Левчук працює в Німеччині в одній лабораторії і мусить учитися на спеціальних підготовчих курсах, які відкривають їй шлях до зростання, її лист повний радісних планів на майбутнє, які від кількох днів стали головною темою розмов для цілої сім'ї. Батько Левчук вирішив послати до Німеччини також свою молодшу дочку» [810].

У середині червня 1942 року окупаційна влада ще раз звернулася до населення:

«...Українці!

Німецький народ веде важку боротьбу з найбільшим ворогом всього світу і віковичним ворогом України – червоною Москвою. Від наслідків цієї боротьби залежить доля та майбутнє українського народу...

Щоб дощенту знищити московсько-жидівський большевизм і його спільників – міжнародню плутократію, ні на хвилину не повинні припиняти свою роботу могутні німецькі воєнні заводи та взагалі вся господарська машина Німеччини. Англія та Сполучені Штати Америки своїм великим постачанням допомагають большевикам далі продовжувати безглуздий опір. Через це могутня німецька військова промисловість примушена й надалі виробляти зброю, щоб своїх хоробрих вояків забезпечити найкращою зброєю.

Для цієї мети потрібна велика кількість робочої сили, мільйони робітників для праці на полі та по фабриках.

В той час, коли німецький вояк віддає на полі бою своє життя, по установах і за верстатами замінюють його німецькі жінки. Але вони не спроможні цілком замінити ті мільйони чоловіків, що їх мобілізовано, та які знаходяться на полях битви.

ВІД ВАС ВИМАГАЄТЬСЯ ДОПОМОГА І СПІВПРАЦЯ...» [860].

Як бачимо, тут уже не йдеться про «турботу за безробітне українське населення», як у попередніх закликах. Тут уже значно відвертіше – саме Німеччині «потрібна велика кількість робочої сили».

Використовувались й інші пропагандистські засоби. З метою посилення ідеологічного впливу гітлерівці чи не в усіх клубах демонстрували агітаційний кінофільм «Дорога до Німеччини», тенденційно підібрану документальну кінохроніку, у багатьох місцях облаштовували фотовітрини, відкривали пересувні наочні виставки, які вихваляли «нацистський рай», розповідали про «щасливе життя» «робітників зі Сходу». Для «ознайомлення» із умовами життя і праці українських робітників нацистські чиновники райхс-комісаріату організували навіть заздалегідь сплановані поїздки окремих мешканців сіл та міст до Німеччини.

Крім усних, друкованих, наочних застосовувались також фінансово-економічні важелі агітаційного впливу. На перших порах родини тих, хто виїхав на роботи до фатерлянду, отримували грошову компенсацію у розмірі 180 крб. [672], а мешканці Вінниці могли придбати по місячних хлібопродуктових картках навіть 250 грамів солі та по одному кілограму пшона на особу [599]. Щоправда, про ці пільги німецька окупаційна влада досить швидко забула.

Значно поширенішим і ефективнішим засобом забезпечення набору робочих рук до Німеччини був соціальний тиск. Тобто створення нестерпних умов для життя на окупованих територіях. Тому не випадково 14 травня 1942 р. канцелярія Е. Коха розіслала генералкомісарам витяг з телеграфного розпорядження Ф. Заукеля, в якому той пропонував: «Щоб здобути, по можливості добровільно, робочу силу, прошу зарплату та умови роботи в зайнятих східних областях... тримати так низько, щоб сучасні умови в Німеччині були приманкою» [470, арк. 35].

Проте Заукель тут не став «першовідкривачем». Ще на початку 1942 року прихильник «по можливості добровільного» набору робітників міністеральдиректор доктор В. Мансфельд виступив з універсальною концепцією «чотирьох ступенів примусу» для іноземних робітників:

- 1) законодавчо утруднити отримання ними роботи чи перехід на іншу роботу на батьківщині;
- 2) використати для цього безробіття;
- 3) звести до прожиткового мінімуму допомогу по безробіттю, а у випадку злісного ухилення від роботи не видавати продуктових карток взагалі;
- 4) застосувати силу [444, s. 53 – 55].

Конкретно, ці «рекомедації» більше стосувалися робочої сили поневолених країн Центральної Європи, але дещо могло згодитись й на Сході...

Щодо створення нестерпних життєвих умов, у тому числі й на Поділлі, то тут у загарбників особливих труднощів не виникало (про них детально йшлося у попередніх підрозділах).

Слід визнати, що застосовані нацистами заходи (пропагандистська кампанія, соціальний тиск, свавілля) принесли певні плоди – окремі подоляни дійсно повірили байкам про «нацистський рай», інші (а це була абсолютна більшість серед пасажирів перших ешелонів майбутніх каторжан) – зміною робочого місця сподівались поліпшити умови свого нестерпного голодного життя, деякі – просто виявили бажання поїхати у невідомий для них світ добровільно

(молодь в усі часи кликала романтика); крім того, були такі, хто через сталінські репресії тримав злобу на радянську владу і мріяв виїхати на недосяжний раніше Захід.

З цього приводу згадувані «Вінницькі вісті» не без пафосу повідомляли:

«О 12 годині дня 3 березня, в приміщенні Педагогічного інституту було зібрано коло 1000 робітників, котрі добровільно відїжджають на працю до Німеччини.

Кожний з робітників одержав свій номер вагону та безкоштовний квиток на подорож до Німеччини.

Представники німецької влади та Уряд Праці побажали відїжджаючим щастя, радісної подорожі, поділившись з ними своїми думками.

На відїзд кожному було видано безкоштовні харчі. Всі спокійно рушили на станцію до залізниці.

Тисяча молодих юнаків і дівчат приїхали до вінницького вокзалу з тим, щоб разом, однотайно вирушити у Велику Німеччину. Кожний з відїжджаючих має особливий настрій, в якому виражається енергія й відповідальність перед новим світом – Європою. Кожний з них прагне побачити життя Великої Німеччини.

Рівно о 5 годині дня потяг відїхав од вокзалу» [808].

Все ж виникають сумніви стосовно правдивості вказаної часописом кількості добровольців, на що настановлюють численні архівні документи окупаційного періоду.

Досить цікаве, зокрема, звернення керівництва с. Соснівки до голови Погребищенської райуправи:

«...19 лютого 1942 р.

Сільська управа села Соснівки просить дати пояснення щодо добровільного набору людей для відїзду в Німеччину на роботу. А тому повідомляємо Вас, що в нашому селі добровольців немає.

Староста села (підпис).

Секретар (підпис)» [651, арк. 9].

Практично не існувало їх і в інших населених пунктах краю. Ті ж архівні документи повідують, що, наприклад, із Джулинського району за весь час депортацій серед охочих виявилось лише 26 осіб (3 чол. із 89-и вивезених із с. Дяківки, 4 чол. із 104-х – з с. М'якохода, 5 чол. із 71-го – з с. Погорілої, 14 чол. із 167-и – із с. Ставків) [585]. Та ще коли взяти до уваги, що загалом із Джулинського району було вивезено 2550 чол. Не більше було бажаючих добровільно поїхати в Німеччину й в інших районах Поділля. (Винятком став хіба що Проскурів, де місцевому гебітскомісаріату «біля 90 % всіх

відправлених до Німеччини місцевих жителів вдалося завербувати добровільно...» [474, арк. 94]. Всього ж із міста було вивезено до Райху 1316 чол.).

Десонансом газетній публікації звучить інформація, що міститься в донесенні начальника служби охоронної групи «Схід» таємної польової поліції, котра охороняла під Вінницею ставку Гітлера «Вервольф», унтерштурмфюрера СС К. Даннера начальнику імперської служби безпеки та особистої охорони фюрера Й. Ратенхуберу:

«...У зв'язку з наказом пана державного міністра Розенберга, а також пана державного комісара Заукеля, відбувся медичний огляд українців у віці 21, 22, 23 роки на предмет встановлення працездатності. Працездатні особи наступного дня повинні були відправитись ешелонам у Німеччину. Перші ешелони із місцевості Вінниця вже відправлені.

Не дивлячись на те, що деякі зразкові українці зрозуміли цей наказ, а він був перекладений українською мовою, що вони підлягають відправці в Німеччину тільки на роботу, все-таки збір української молоді проходить дуже погано... Страх українців поїхати в чужу країну і розлучитися із своїми рідними та Батьківщиною дуже великий» [529].

Тут не має перебільшення, адже основна маса населення не піддалася на пропагандистську облуду окупантів. Буквально з перших місяців ухилення від відправки до Німеччини набувало все масовішого характеру.

Від вдаваної «добропорядності» загарбників, їх «піклування» про «безробітних українців» не залишилось й сліду.

3. 11. 2. «Полювання за черепами»: реалізація першої та другої «програм Заукеля»

Власне, ніякої турботи про долю уярмлених народів взагалі не було. Була лише невдала тактична спроба загравання з ними. Були відверті демагогія, зловмисництво, шахрайство, лицемірство, підлість, брехня, котрі аж ніяк не могли приховати справжньої людононенависницької, расистської сутності нацизму. Подальші практичні дії окупантів, таємні та оприлюднені директиви і розпорядження окупаційної влади красномовно говорять про це.

26 січня 1942 року, коли уже розпочалася агітаційна кампанія,

господарський штаб «Схід», сумніваючись в її успішному завершенні, видав спеціальну таємну інструкцію. В документі робився наголос на тому, що «якщо мета не буде досягнута, то треба значно прискорити вербування через використання всіх заходів, що є у розпорядженні» [63, с. 133].

Згодом Генеральний уповноважений по використанню робочої сили Ф. Заукель уточнив: «Абсолютно необхідно повністю вичерпати всі людські резерви, що є в окупованих радянських областях. Якщо не вдасться отримати потрібну робочу силу на основі добровільності, то слід негайно приступати до мобілізації і насильної відправки» [369, с. 152].

Причому в число тих, хто підлягав мобілізації, Заукель відніс й підлітків 15-річного віку.

Не поширювалася мобілізація на фольксдойче, азійські народи, осіб, що розмовляли німецькою, на тих, хто хворів тяжкими хворобами або ж займався «працею на користь Вермахту» на місці. До цієї категорії відносилися робітники діючих підприємств, що працювали на гітлерівську армію та окупаційний апарат, службовці місцевих органів «самоврядування», поліцаї та інші нацистські пособники. Крім того, гітлерівці мали намір залишити мінімум робочої сили у селі, щоб забезпечити виробництво сільськогосподарської продукції для армії та Німеччини. Зрозуміло, ті, кому посміхнулося щастя потрапити у цей «мінімум», на якийсь час залишалися поза увагою «вербувальників».

Ще один документ, котрим передбачалось застосування прямого насильства («Загальні положення про вербування та використання робочої сили із Сходу»), був виданий 20 лютого 1942 р. каральними органами за підписом шефа Головного імперського управління безпеки обергрупенфюрера СС Гейдріха. У ньому вказувалось, що визначені для відправки до Німеччини особи повинні зосереджуватись у спеціальних таборах, проходити перевірку на благонадійність. Їх доставка в Райх має здійснюватись у закритих вагонах, під надійною охороною, а «...під час перебування робочої сили із старих радянсько-російських областей у Райху остання повинна бути суворо ізольованою від німецького населення, іноземних цивільних робітників і всіх військовополонених..., розміщеною в... таборах із відповідною огорожею, по можливості з колючого дроту..., в основному покидати місця свого розташування тільки для роботи на підприємстві..., весь свій вільний час проводити у таборі...» [369, с. 54 – 55].

Початок примусової депортації робочої сили нагадував відповідальну, ретельно сплановану операцію. Так, вводились обов'язкова реєстрація населення працездатного віку, медичне обстеження кожного з мешканців на предмет визначення їх придатності до фізичної праці в Німеччині. Визначались і спускались на місця конкретні завдання стосовно кількості осіб, котрі підлягали відправці для роботи в Райху. «За основу при плануванні цифри набору було взято 10 % від загальної кількості населення регіону» [244, с. 22]. Але основна увага зосереджувалася на молоді.

Вже в середині лютого 1942 року старости населених пунктів Поділля отримали від свого безпосереднього начальства розпорядження подібного змісту:

«13 лютого 1942 р. Старости с. Медвідки [Вінницького р-ну].

Згідно розпорядження обласного комісара від 12.2.1942 року про набір робочої сили в Німеччину Уряд Праці та районова управа пропонує виділити із Вашого села 10 душ різних фахів чоловіків та жінок віком від 17 до 45 років. Виділені люди повинні бути фізично здорові..., мати довідку лікаря про стан здоров'я...

Попереджаю всіх старостів сіл, що це є справа важлива і в разі Вами невиконання цього будете відповідати по закону військового часу.

Керівник відділу уряду праці Швайцер
Заст. голови районної управи Горецький» [606].

Нацистські прислужники проявили лакейську запопадливість у виконанні чужої волі. Їх не цікавили ні біль, ні подальша доля своїх односельчан, врешті, людське життя як таке. За словами подолянки М. П. Карнаух, під час окупації «багато наших же земляків були страшнішими за німців. Бо німець всього і всіх знати не міг, це ж свої видавали, виловлювали, гнали до Німеччини. Особливо старалися поліцаї, старости, виконавці з управи...» [846].

У фільтраційних справах, що заводилися органами колишнього НКВС на кожного із «остарбайтерів», які поверталися після війни на Батьківщину, досить часто вказується, що кандидатури для відправлення в Німеччину визначали саме сільські старости, місцеві поліцаї, інші запроданці.

«...Навесні 1942 року молодь почали забирати в Німеччину... В травні староста нашого села Безіменне Дрозюк Г. С. наказав мені принести відро горілки, інакше першим же поїздом відправить туди і мене. Роздобути горілки я не змогла. Дрозюк Григорій прислав 2-х поліцаїв... Вони мене арештували і відправили в Комсомольську райуправу, звідки я була вивезена в Німеччину» [710]. (Із

фільтраційної справи О. Є. Бабійчук, с. Безіменне Комсомольського району).

«...Опинилась на німецькій каторзі я з волі старости села Вознюка...» [771]. (Із фільтраційної справи Л. П. Пріян, с. Жаботинці Орининського району).

«В Німеччину мене відправив староста села Медвідь Дмитро..., – написала в опитувальному протоколі мешканка села Тернівки Джулинського району Н. І. Доскуч. – У червні 1942 року він приїхав з поліцаями до моєї хати підводою і насильно відвіз мене на станцію Джулинка, де здав німецькій охороні...» [731].

Таких свідчень більше, ніж досить...

Застосовуючи жорстокість, насильство, зневагу, запродавці докладали максимум зусиль, щоб «спущена їм цифра» була виконаною.

«8 травня 1942 року в нашому сільському клубі була вчинена насильницька акція з метою захоплення молоді для її примусового відправлення в Німеччину. В числі інших спіймали й мене... Акцію здійснювали староста села Лукашук, поліцаї Тучак Андрій, Тучак Василь... З клубу всіх арештованих відправили в Німеччину...» [709]. (Із фільтраційної справи С. М. Лучко, с. Глухівці Комсомольського району).

«У 1942 році мені виповнилося п'ятнадцять... Працювала вихователькою Дашівського дитячого будинку. I.VIII.42 в дитбудинку з'явилися поліцаї і німці. Вони наказали мені збиратися в Німеччину. Я відповіла, що не можу просто так залишити своїх вихованців. Тоді разом зі мною вони забрали усіх дитбудинківців...» [723]. (Із фільтраційної справи О. М. Крицької, селище Дашів Дашівського району).

«На роботу в Німеччину мене мобілізували 23 липня 1942 року, але я втік. Наступної ночі у нашу хату увірвалися сільський староста Подоляк, німецький активіст Білик і німець. Вони впіймали мене на горищі і сильно побили. Крім того, побили батька і сестру. Закривавленого, вони доставили мене у Вінницю, звідки відправили в Німеччину» [728]. (Із фільтраційної справи І. А. Ковалю, с. Сербинівці Жмеринського району)...

Міським же жителям вручалися спеціальні повістки з повідомленнями про трудову мобілізацію:

«Гр. м. Славути Воробьев Антон по вул. Деражинська № 34. Районова управа пропонує Вам з'явитись 7/III-1942 року на 12 годин для реєстрації до будинку бувшої педшколи, звідки Ви на слі-

дуючий день будете направлені на роботу. Необхідно мати з собою: білизну, одяг, ковдру.

Явка обов'язкова у визначений термін.

Районова управа» [754].

У таких осіб відбиралися хлібні картки, що були останньою надією на існування. Неявка ж по повістці у біржу праці розцінювалася як саботаж і супроводжувалась репресивними заходами.

Окупаційна влада намагалася нав'язати людям й так звані «зобов'язання», підписавши які, громадянин вважався таким, що їде до Німеччини за власним бажанням. Невиконання такого «зобов'язання» тягнуло за собою ув'язнення та примусові роботи в трудовому таборі. Нерідко траплялися зовсім абсурдні ситуації, коли від людей вимагали добровільної згоди на виїзд під страхом смерті [482].

У першу чергу насильство проявлялось до юнаків і дівчат, які до війни були комсомольцями. Як правило, нацисти не без допомоги своїх прислужників та лакуз мали деякі списки цієї категорії населення. Той, хто значився в них, вцілівши однак від розстрілу чи заточення в тюрму, під час реєстрації в біржі праці піддавався знущанням. Ось як цей захід окупантів проходив в м. Козятині (із фільтраційної справи В. Т. Савосик): «...Я особисто була на реєстрації міської молоді і комсомольців. На комсомольців заводили окремі списки і в нашій присутності били їх різками до кров'ї. При цьому німецькі офіцери сильно ляялися...» [741].

Нерідко, щоб полонити юнака чи дівчину, запроданці та їх покровителі йшли на так звані «хитрощі».

«2 червня 1942 р. мені вручили якусь довідку і попрохали віднести документ у міськуправу. Тут мене негайно арештували. Таких обманутих, як я, виявилось багато. Під конвоем нас привели на вокзал і відправили в Німеччину...» [778]. (Із фільтраційної справи О. Й. Скоп, м. Старокостянтинів).

31 березня 1942 року Генеральний уповноважений по використанню робочої сили Заукель надіслав телеграму райхскомісарам про необхідність будь-якими засобами збільшити кількість осіб, що вивозяться на примусові роботи:

«...Телеграму до вербувальних комісій я направляю вам з проханням взяти її до відома і негайно відправити в мої комісії в інтересах мобілізації робочої сили, яка терміново потрібна для повного і своєчасного постачання армії спорядженням і боєприпасами, – говорилося в ній. – Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами,

включаючи найсуворіше застосування примусовості праці з тим, щоб у найкоротший строк потроїти кількість завербованих.

Я прошу, щоб ви в разі необхідності, доповнювали з свого боку пропозиції комісії, спрямовані на досягнення цієї мети. Власну потребу в робочій силі слід значно скоротити, обмеживши її лише замовленнями, що мають пряме військове значення...» [390, с. 100].

Так розверстувалася перша «програма Заукеля»... Всього ж їх відомо чотири. Перша почалась у квітні 1942 і закінчилась приблизно у серпні того ж року. Друга тривала з вересня 1942 року по січень 1943 р. Третя і четверта розраховувались на рік і припадали відповідно на 1943 та 1944 роки.

Вимога Головного уповноваженого по використанню робочої сили означала ескалацію насильства, що, в свою чергу, потребувало збільшення кількості репресивного апарату. Невдовзі виявилось, що одних лише зусиль поліцейських підрозділів уже замало, а тому до «вербування» залучались також армійські структури.

«У травні 1942 р. я був мобілізований за місцем проживання військами противника і відправлений на роботу в Австрію...» [738]. Така інформація, зокрема, міститься в фільтраційній справі мешканця села Комарівців Барського району К. Й. Бондаренка.

«29 / VII - 1942 р. німецькі військові арештували в с. Рибчинці 29 чол. молоді. 12 дівчат і 17 хлопців, і того ж дня відправили за кордон. У числі цієї молоді був і я» [777]. (Фільтраційна справа жителя с. Рибчинців Уланівського району Б. Т. Устименка)...

Більш частіше армійські підрозділи застосовувалися на Поділлі в 1943 – на початку 1944 рр. (але тоді, в першу чергу, для боротьби з партизанами, для розправ із мирним населенням, не виключаючи при цьому й так зване «вербування»).

Як свідчать документи, між органами Заукеля та військовими окупаційними властями не було принципових протиріч у головному – меті, яку вони переслідували. «І ті, і інші були глибоко зацікавлені в рабській праці радянських громадян і в певній мірі взаємозалежали, оскільки органи Заукеля у зростаючих масштабах здійснювали депортацію робочої сили, але не могли діяти, лише опираючись на штики окупаційного режиму. Тісне співробітництво органів Заукеля з Вермахтом, а також поліцейськими та есесівськими органами і органами служби безпеки... є характерною особливістю здійснення програми рабського уярмлення населення на тимчасово окупованих радянських територіях» [205, с. 221].

Ескалація насильства вимагала застосування нових репресивних заходів. Вони теж були введені в дію:

«Іллінці.

17 червня 1942 р.

До всіх старост Іллінецької області.

Відносно: вербування українських чоловіків та жінок для роботи в Німеччину.

При останньому транспорті 16 червня 1942 р. я встановив, що частина завербованих українців, чоловіків та жінок, не з'явилась до витранспортування в Німеччину.

Я постановив, що ці особи, які не з'явились, будуть покарані негайно в 100 карб. штрафу.

Якщо в майбутньому мої вказівки по відношенню транспортування до Німеччини краще не будуть братись до уваги, то я буду примушений ті особи, що не з'являться, покарати примусово роботою, або послати до концлагеру в Німеччину...

Гебітскомісар» [592, арк. 16].

Про це свідчать і фільтраційні справи подолян.

«...16 червня 1942 року до мене прийшло розпорядження старости сільуправи Кеби Мефодія про відправлення в Німеччину, – згадувала В. П. Велика (с. Лугова Іллінецького району). – У випадку відмови Кеба погрожував спалити мені хату. Я змушена була зібратись і поїхати на комісію в Іллінці, звідки я була відправлена в Німеччину» [722].

«У липні 1942 року німці відправляли із містечка Комсомольське четвертий набір до Німеччини... Із квартири мене взяли місцеві поліцаї. Вони жорстоко побили мою матір за те, що вона не хотіла відпускати мене...» [734]. (Фільтраційна справа Б. В. Бобровського, селище Комсомольське Комсомольського району).

Посилення репресивних заходів та залучення армії до «вербування» цивільного населення, безумовно, мало певні наслідки. 28 липня 1942 р. Заукель направив Гітлеру і Герінгу звіт, у якому з приємністю рапортував про успішне виконання наміченого завдання. У рапорті, зокрема, йшлося, що взяте зобов'язання поставити в Райх 1,6 млн. чол., було виконане вже 24 липня 1942 р. 3 моменту його (Заукеля) вступу на посаду Генерального уповноваженого по використанню робочої сили в Райх було відправлено 1634794 чол., у тому числі із захоплених земель на Сході – 1300993, з інших країн – 338801 чол. [445].

Діяльність головного «вербувальника» отримала високу оцінку на нараді, яка відбулася 6 серпня 1942 р. в ставці Герінга в Черепашинецькому лісі Калинівського району.

«Я не хочу хвалити гауляйтера Заукеля, він сам цього не потронує, – сказав задоволений райхсмаршал. – Але те, що він зробив за короткий час для того, щоб швидко зібрати робітників зі всієї Європи і доставити їх на наші підприємства, – є єдиним у своєму роді досягненням. Я повинен сказати всім, що якщо кожен у своїй сфері приклав би лише десяту частку тієї енергії, яку проявив гауляйтер Заукель, тоді дійсно були б легко виконані завдання, котрі покладені на вас» [525].

Окрилений успіхом, Заукель здійснив з 10 по 17 серпня поїздку по східних регіонах – за маршрутом Вінниця, Київ, Харків, Сталіне, Сімферополь, Ялта, Севастополь, Краків. 19 серпня він був уже в ставці Гітлера «Вервольф» на нараді з питань військової економіки. Там головний уповноважений по використанню робочої сили пообіцяв відправити в Райх ще мільйон робочих рук [242, с. 91], поклавши цей показник в основу своєї «другої» так званої «програми». Це означало продовження насильницької депортації, трагедію нових сотень і сотень тисяч людей, глузу над їх життям і гідністю. Ось чому після війни міжнародним Нюрнберзьким трибуналом Ф. Заукель цілком справедливо засуджений до страти...

Характерно, що «в перші місяці депортації більшість завербованої робочої сили складали чоловіки... Це пояснюється... тим, що окупаційна влада в першу чергу хотіла використати більш активну та фізично сильну частину працездатного населення України. Згодом, коли ресурси чоловічого працездатного населення вичерпалися, нацисти перейшли до масової депортації [осіб протилежної статі]» [244, с. 23].

На початку вересня 1942 року А. Гітлер віддав розпорядження про залучення 400000 – 500000 українських жінок та дівчат віком від 15 до 35 років для використання у домашньому господарстві Німеччини (зрозуміло, не залишалось поза увагою й чоловіче працездатне населення, і не лише для виконання домашніх потреб). Причому робочу силу необхідно було поставити у тримісячний термін – в основному з районів Правобережної України, оскільки у східних районах України та прилеглих територій Росії радянська сторона зуміла перед їх окупацією евакуювати значну кількість кваліфікованих робітників, українське Правобережжя перебувало на особливому рахунку в гітлерівських «господарників». Цікаве у цьому плані, зокрема, зізнання, що зафіксоване в одному з наказів

начальника житомирської жандармерії: «...Рейхскомісар повідомив, що виконання надій рейху на акцію вербування від нині майже виключно залежить від результатів Волині-Поділля, Житомира і Києва (район Прип'ять) [790]».

Крім того, А. Гітлер на тих же серпневих нарадах у ставці «Вервольф», вимагав, щоб проблема робочої сили була вирішена за будь-яких обставин.

Над Подільським краєм зловісно постала загроза нової хвилі насильства, про що свідчать зміст та категоричний тон наказів і розпоряджень окупаційних властей. Ось що, наприклад, вимагали шеф Кам'янець-Подільської біржі праці та літинський обласний комісар:

«16 вересня 1942 р.

На основі існуючого положення про трудову повинність на Україні необхідно з кожного району Кам'янець-Подільської округи направити до Німеччини 600 осіб чоловіків та жінок.

Районні шефи повинні виділити для відправки до Німеччини здорову і працездатну робочу силу віком від 16 до 45 років... Ніхто не має права відмовлятися від поїздки до Німеччини по сімейних, соціальних та інших причинах, їм потрібно вказати на постанову про запровадження обов'язкової праці. Якщо і після цього вони відмовляються поїхати, то через відповідну біржу праці староста подає список людей для присудження їм примусової праці.

Від'їжджаючи повинні взяти з собою зимову одягу, харчі на 2 – 3 дні. Старости зобов'язані пояснити родинам від'їжджаючих, що вони повинні попрощатися вдома і на вокзал не мають права їх проводити. Якщо все ж таки будуть проводити, то кожен повинен мати на увазі, що він буде разом з від'їжджаючими направлений до Німеччини.

Штайфен» [766, арк. 62].

«25 вересня 1942 р.

...Я вимагаю від кожного старости, щоб тих людей, яких йому замовлено, повністю здав. Перевіркою встановлено, що мається досить робочих рук, які нічого не роблять.

Нехай ніхто не осмілиться до мене приходити та заявляти, що він не має можливості дати належну кількість людей. До таких буду застосовувати суворі міри та при необхідності позбавляти волі, як за саботажем.

Комісія медогляду відбудеться, як завжди, в поліклініці. Медогляд для Браїлова відбудеться 30.9.1942, Хмільника – 1.10. 1942 на 9 год. ранку, Літина – 2.10.1942.

За дорученням Зундермеєр» [655].

Не встигли на місцях ще «як слід взятися за справу», як 3 жовтня 1942 р. на адресу міністра по управлінню окупованими східними областями Мейєра надійшов лист від Головного уповноваженого по використанню робочої сили.

«Фюрер висунув нову невідкладну програму озброєння, яка робить необхідним введення в дію додатково 2 мільйонів іноземних робітників, – повідомляв Заукель. – Необхідну додаткову робочу силу слід максимально вилучити з території новоокупованих східних областей, особливо з рейхскомісаріату України. Рейхскомісаріат України тому повинен надати 225000 робітників до 31 грудня 1942 р. і додатково 225000 робітників до 1 травня 1943 р. ...

Я прошу вже тепер негайно приступити до вербування з усією енергією, використовуючи всі сили, зокрема спеціалістів з біржі праці.

Всі вказівки, які тимчасово обмежують вербування робітників зі Сходу, скасовуються. Вербування на державні роботи повинно на найближчі місяці стояти на чолі всіх заходів...» [458].

Дійсно, вербування повели «з усією енергією», задіяли чи не «всі засоби», що тільки були в арсеналі завойовників. Так, у звіті генерального комісара Житомирської округи Лейзара про нараду з Розенбергом у м. Вінниці говорилося: «...Я дозволив уповноваженому застосувати найжорстокіші заходи для того, щоб досягти необхідного результату і отримати контрольну цифру... Проблема мобілізації робочої сили не може бути вирішеною у «білих рукавичках» [63, с. 144].

Наростаюче насильство переросло у відкритий терор окупантів проти мирного населення.

«...Фашисти не вважали нас за людей. Їх жорстокість не знала меж. Вони спалили мою хату, вбили матір, а мене насильно забрали в Німеччину...» [739]. (Із фільтраційної справи О. Р. Барана, с. Романів Хутір Іллінецького району).

Повсюдно систематично влаштовувалися облави: у житлових кварталах, на базарах, у кінотеатрах, церквах. Кожен працездатний, що волею обставин перебував там, ставав невільник. Людей хапали також під час сільських свят, на вулицях, у полі, ганялися за ними з собаками, шукали в льохах та на горищах. І всіх відправляли у рабство.

«4 жовтня 1942 р. із району в наше село прибула поліція. Вона влаштувала облаву. Мене знайшли в льоху, де я думала перехо-

ватися, і відправили в Німеччину...» [779]. (Із фільтраційної справи Ю. К. Солоніної, с. Підлісівка Михалпільського району).

Не рахувалися навіть із хворими:

«До початку Вітчизняної війни я проживала в Погребищі біля батька, ніде не працювала, оскільки з 1939 р. хворіла і весь час лікувалася... У 1942 р. староста управи наказав їхати в Німеччину, інакше погрожував відправити туди мого брата і батька, а також спалити хату... Я змушена була підкоритись...» [735]. (Із фільтраційної справи Г. І. Хоменко, м. Погребище).

«...В Німеччину мене забрали 1942 р. в листопаді місяці... Я тоді була слаба, не могла тікати, і так мене забрали...» [715]. (З фільтраційної справи мешканки с. Селівінців Немирівського району М. С. Троян).

Самі гітлерівці визнавали, що вербування робочої сили відбувалось нелюдськими методами. Так, у доповідній записці польової комендатури № 19 за жовтень – листопад 1942 року говорилося, що вербування швидше нагадує полювання на людей (поміж себе нацисти називали вербування «*полюванням за черепами*») [368, с. 154].

Крім того, у ході цього «полювання» окупанти накладали на свої жертви непосильні штрафи, контрибуції на цілі села, конфісковували майно непокірних, спалювали їхні житла, ув'язнювали батьків за те, що їхні діти ховалися від вербування.

«На німецьку каторгу мене визначили в 1942 році. Їхати туди я не побажав. Переховувався по полях, по лісах, у рідних. Тоді поліцаї забрали мою матір. У в'язниці її били, мучили, примушували сказати, де я, але вона мене не видала...» [727]. (Із фільтраційної справи П. М. Александровича, с. Сьомаки Жмеринського району).

Не відмовлялися нацисти й від уже згадуваних «хитрощів»: запрошуючи молодь у кінотеатр безплатно переглянути фільм, після сеансу всіх насильно затримували і вивозили до Німеччини. Так, зокрема, сталося в Бару [159, с. 340]...

Застосовувався й інший аналогічний прийом: змучених голодом, нестатками людей заманювали на господарчий склад чи колишній магазин обіцянками про видачу продовольства, продаж хліба, солі. Звідти додому повертався мало хто. Це ж можна сказати і про так звані «колгоспні збори».

«Ще одним провокаційним методом, застосованим нацистами при наборі робочої сили, були урочисті проводи завербованих. Відбуття транспортів, особливо перших, супроводжувалося значним пропагандистським апломбом. Людей, зібраних силою, оголо-

шували добровольцями та відправляли до Німеччини» [484]. Чимало «остарбайтерів» пригадують сцени на залізничних вокзалах, коли з очей людей текли сльози, коли невірників брутально заштовхували у товарні вагони, а в цей час грав німецький духовий оркестр...

Вишукуючи резерви, окупанти закривали навчальні заклади. Уже згадувалося, що згідно розпорядження Е. Коха у Вінниці були закриті вузи. Але не тільки вони. Тоді ж усіх учнів місцевої технічної школи привели на вокзал, загнали у вагони та відправили на нацистську каторгу [159, с. 342]. Аналогічний прийом людолови застосували в наступному 1943 році стосовно учнів Вінницьких фармацевтичного та будівельного технікумів.

«24 лютого 1943 р. я перебувала в фармацевтичному технікумі на лекції. В цей час приміщення технікуму було оточене поліцейями і нам сказали зібратись усім в лабораторію. Невдовзі під'їхали машини, на них нас посадили і відправили в табір на цегельному заводі. Звідти 25 лютого ми були доставлені на вокзал і відправлені в Німеччину» [781]. (Фільтраційна справа вінничанки І. А. Собкової).

«Я був учнем 3 курсу Вінницького будівельного технікуму. В травні 1943 р. його оточили поліцаї. Разом з Миколою Васильовичем Шевченком, Іваницьким Борисом, Кучеренко Майєю, братами Миколою і Петром Білоусовими, які загинули на чужині, та іншими однокурсниками я був заарештований у Німеччину...» [720]. (Фільтраційна справа Е. І. Тарнавського, с. Осична Комсомольського району).

Зрозуміло, ні в 43-у, ні в 42-у однією Вінницею справа не обмежилась.

«В 1942 р. мене забрали в Німеччину з шкільної парти і був я там до Перемоги...» [744]. (Фільтраційна справа З. Ф. Марчука, с. Мешерівка Теплицького району)...

Ближче до кінця 1942 року епіцентр вербувальної кампанії змістився у сільську місцевість. Якщо під кінець літа та восени «вербування» у певній мірі пригальмовувалося тут через жнива та збирання врожаю осінніх культур, то із зменшенням обсягу невідкладних робіт на селі потенційно зростала кількість «здобичі» для «мисливців за черепами». На обліку перебувала буквально кожна молода особа.

Із розпорядження голови Антонінської райуправи до старшини Терешківської волості:

«28 листопада на 10 годин ранку забезпечити явку в Антоніні до Управи праці Корнійчук Ніну з належним багажом для поїздки в Німеччину на роботу.

Попередьте гр. Корнійчук, що в разі не явки її особисто, її сім'я буде відправлена на роботу в Німеччину...» [755].

«16 листопада 1942 р.

Старості с. Великі Хутори [Вінницького району].

ВІДНОСНО: Відрядження робітників до Німеччини.

При цьому вам надсилається ще раз точний список людей всього села, які виділені для відрядження на роботи в Німеччину, і які будуть відряджені робітничим транспортом з Вінниці до Німеччини 23 листопада 1942 р. Постійно я звертаю на це увагу, но буду безоглядною строгою поступати до тих, хто і цей раз поспробував би не повинуватися цьому розпорядженню. Примусові заходи, які приймалися раніш, як то: забор різного роду тварин, в основному допомагають збуджувати ту свідомість, що відрядження робітників зумовлюється війною. Але якщо виявиться, що й ці заходи недостатні (це був би випадок, коли б поодинокі села не закінчили б 100 % свого долгу до транспорту 23 листопада 1942), я був би примушений прийняти такий захід: дома тих громадян, які не дивлячись на попередження, не з'явилися би 22 листопада 1942 р. до від'їзду, будуть за саботаж спалені. Худоба, належна власникові, буде остаточно конфіскована... Для охочих до акції старостів, які повною поставою своїх людей візьмуть жваву участь у вдалому завершенні кампанії, Пан Генеральний Комісар в Житомирі занарядив мені немалу кількість товару (махорку і водку).

[Вінницький] Гебітскомісар» [611].

Молодих селян хапали на бурякових полях, на токах, в холодних домівках.

«Ми з дівчатами завершували копати буряки та складати їх у кагати. Хоч дні були вже зовсім куцими, нароблялись по-чорному, бо все доводилось виконувати своїми порепаними руками. Голодним, холодним, нам хотілося небагато: зігрітися, поїсти, відпочити, – згадувала колишня німецька рабиня мешканка с. Іваньок Погребищенського району В. П. Михальчук. – Та нічого цього нам не судилося. Несподівано у полі з'явилися поліцаї на конях. Вони погнали нас на залізничну станцію Староустиці. Звідси для нас пролягла дорога в Німеччину...» [747]. До слова сказати, у саму Німеччину Варвара Порфирівна тоді не потрапила. За спробу втечі вона надовго стала в'язнем концтабору «Освенцім».

«Я був насильно вивезений на каторжні роботи в Німеччину 4 листопада 1942 року...» [996]. (Із фільтраційної справи І. М. Данилюка, с. Карабіївка Теофіпольського району).

«Погнали мене в Німеччину 13 грудня 1942 року. Схопили поліцаї, що були гірші собак...» [991]. (Із фільтраційної справи П. С. Левчука, с. Чешки Старосинявського району).

«24 грудня 1942 р. я була насильно забрана в Німеччину німецькою поліцією...» [777]. (Із фільтраційної справи Т. Ф. Гудим, с. Пашківці Старокостянтинівського району).

Аналіз документів показує, що наймасовіші депортації подолян здійснювалися в 1942 році: в кінці квітня, в травні, особливо в червні, а також у липні, частково в серпні та в останні місяці року. Саме в 1942 році з Поділля було вивезено найбільшу кількість цивільних громадян, які опинилися під владою нацистських окупантів.

3. 11. 3. Нацистський геноцид на Поділлі

Незважаючи на більш-менш задовільне виконання другої «програми Заукеля», репресивні заходи проти подолян посилювалися. Загарбники намагалися викачати з Поділля, як, власне, з усіх окупованих східних територій, все можливе, насамперед, робочу силу, котру керівник райхівського міністерства військової економіки і озброєнь А. Шпеєр вважав «найціннішим трофеєм, що дістався німецькій військовій економіці в результаті походу на [Схід]» [303, с. 166].

Взагалі, свого апогею «полювання за черепами» досягло саме у 1943 році. Воно, насамперед, стало відлунням нищівної поразки гітлерівців під Сталінградом, яка виявилася поворотним пунктом у війні. Для поповнення втрат на фронті гітлерівському керівництву довелося терміново мобілізувати в збройні сили близько двох мільйонів чоловік [205, с. 167].

Потреба в робочій силі зросла ще й тому, що була прийнята «...тотальна військова програма, з допомогою якої правлячі кола Німеччини намагались ліквідувати наслідки поразки на Волзі... Заукель затребував депортації мільйона радянських цивільних робітників тільки в період з березня до червня 1943 р. Узгодивши зі штабом економічного керівництва «Схід», він встановив з 15 бе-

резня щоденну норму 5 тис. чоловік, розписав її по райхскомісаріатах і військових тилах» [205, с. 225].

Щоденна норма для райхскомісаріату «Україна» була ще вищою – 6 тис. чол. Через наступ Червоної армії гітлерівці безповоротно втрачали все нові території, а райхскомісаріат «Україна» залишався поки що в німецькому тилу...

Про добровільність вербування тепер ніхто не згадував. Ставку було зроблено лише на дике насильство, безпощадність, терор.

«28 квітня 1943 р. мене взяли на квартирі, привели в сільуправу і насильно під конвоем відправили в Німеччину» [776]. (Із фільтраційної справи Д. Г. Чаюня, с. Нова Синявка Старосинявського району).

«У Німеччину я був направлений у травні 1943 року. Приїхала німецька поліція і забрала мене...» [725]. (Із фільтраційної справи М. В. Вдовиченка, с. Зозів Липовецького району).

«Буденним» явищем стали облави. Вони влаштовувалися гітлерівцями та їх прислужниками в усіх людних місцях, особливо у великих населених пунктах.

«...Я був пійманий у лютому 1943 р. в Погребищі поліцейськими на базарі під час облави. Зі мною взяли ще багатьох хлопців, які з різних причин опинилися тут...» [736]. (Із фільтраційної справи Б. Л. Яворського, с. Муховата Самгородоцького району).

«...У травні місяці 1943 року під час облави в місті Вінниці мене захопив загін СС. З Вінниці відправлений на роботи в Німеччину...» [740]. (Із фільтраційної справи В. А. Карча, с. Малі Крушлинці Вінницького району).

«Десь в кінці червня 1943 р. німці і поліцаї влаштували в Гранові облаву. Був святковий день, тому ніхто не вірив, що таке може статися. Тоді схопили багато людей, близько сотні чоловік. Поліцаї пояснювали, що беруть тільки 1925, 1924, 1923-і роки, але брали всіх... Машинами нас повезли в Гайсин. Тут було ще більше німців. Всі озброєні, з собаками... Вони заштовхали нас в товарні вагони. Хто пробував щось сказати, того били...» [743]. (Із фільтраційної справи Л. П. Шевчук, с. Гранів Гайсинського району).

Не задовольняючись облавами, «вербувальники» щоночі шастали по оселях потенційних жертв.

«Мене взяли 15 вересня 1943 року о 4-й годині ночі у своїй хаті і ще до ранку поліцаї доставили в Вороновицю, де я просиділа за дротом два дні. Потім 7 днів сиділа за дротом у Вінниці. Звідти потрапила в Німеччину...» [742]. (Із фільтраційної справи В. С. Шведюк, с. Кальнишок Вороновицького району)...

Причому кампанії по відправці робочої сили до Райху змінювали одна одну, не припиняючись й на місяць. Нищівні поразки, яких зазнавали гітлерівці на фронтах, вимагали нового «гарматного м'яса». У лави Вермахта терміново призовалися вчорашні німецькі робітники та селяни, яких так само терміново належало замінити. Єдиним джерелом для нівелювання втрат була іноземна робоча сила, що відігравала постійно зростаючу роль у військовій економіці Німеччини.

Незважаючи на те, що з того чи іншого населеного пункту було забрано значну кількість людей, окупаційною владою відправлялися на місця все нові й нові рознарядки про примусову відправку працюючих на роботу в Німеччину – в першу чергу юнаків і дівчат. Система розкладок продовжувала діяти за уже відпрацьованою схемою: гебіт, місто, село...

По своїй суті вербувальні кампанії повсюдно переростали в процес стерилізації краю від молоді, продуктивних сил (якби, скажімо, цей процес тривав ще років з п'ять, України як такої взагалі б не існувало. Була б звільнена від слов'ян територія, чого претенденти на світове панування, власне, й добивалися).

«01.02.1943 р.

До старости с. Губника.

Вам необхідно зараз же скласти іменний список на осіб для виїзду у Великонімеччину, – вимагав староста Гайсинської районної управи Поліщук. – Набору підлягають особи чоловічої та жіночої статі віком від 16 до 45 років і фізично здорові.

По вашому селу підлягають набору 45 осіб.

Набору підлягають у першу чергу всі особи, які при бувших наборах ухилялись від від'їзду і залишилися на місці...» [664, арк. 16].

«На основі закону про трудову повинність закликається тепер на комісію українська молодь народження 1926 року. Прийнята молодь цього заклику направлятиметься виключно до Райху. Тому зовсім недоцільно подавати будь-які заяви через керівників підприємств про звільнення, – розпоряджався козятинський оберфюрер СС і поліції. – Комісія по прийому молоді 1926 р. народження працюватиме в приміщенні по Київській вул., № 65...

Хто уникатиме явки на комісію, той разом з своїми родичами буде суворо покараний.

В майбутньому на підприємствах і установах працюватиме тільки та підлегла трудовій повинності молодь, що матиме на руках свідоцтва про звільнення від трудової повинності.

Згідно параграфу 1 закону про обмеження змін місця праці від 4.III.42 р. прийом на роботу осіб народження 1920 – 1926 рр. можливий лише з письмового дозволу обласного комісара» [828].

«Повідомлення Дунаєвського Уряду Праці.

Цим закликаються всі трудозобов'язані чоловіки та жінки 1923 року народження з'явитися 17 травня 1943 р. в лагерь для перегляду.

Я ще раз звертаю увагу на те, що відповідні особи, або родичі, трудозобов'язані яких не з'являться в лагерь або будуть помічені без відповідних посвідок Уряду Праці, будуть покарані. Старости сіл відповідають за своєчасну явку, перегляд.

Гевітскомісар: п/д КНОХЕ.

Керівник Уряду Праці» [886].

«На підставі розпорядження пана райхсміністра для зайнятих східних земель все міське населення народження 1923, 1924 та 1925 років зобов'язане до відбуття 2-річної трудової повинності в Німеччині.

В місті Кам'янець-Подільському всі [особи] народження 1923 та 1924 років повинні з'явитися в понеділок 7 червня 1943 року о 8 годині ранку в табір виховної праці до медичної комісії, а народження 1925 р. повинні з'явитися до табору виховної праці на комісію у вівторок 8 червня 1943 р. о 8 годині ранку.

Ті, що не з'являться в зазначений термін, будуть приведені через поліцію.

Одяг та інші речі належить взяти з собою, тому що не буде дозволено повертати додому до відходу транспорту 9 червня 1943 року.

Гевітскомісар. Управа праці» [863].

При цьому звернім увагу на термін перебування «завербованих» у Німеччині – 2 роки. Коли німці починали вербування, тоді йшлося про шість місяців, і дехто з подолян, щоб не накликати на себе і рідних репресій, погоджувався відбутися цей строк. Та досить швидко про нього забули. Тепер же час перебування в Німеччині обумовлювався 24-а місяцями, хоч насправді він не встановлювався – «остарбайтер» повинен був працювати на чужині до повного фізичного виснаження. Окупанти, очевидно, пішли на цей крок, щоб у певній мірі зняти серед населення гнітючу психологічну напругу невизначеності строку відірваності від рідної домівки. Проте це було більше дешевим пропагандистським трюком, ніж бодай якоюсь реальною турботою про людей. Тим більше, що згадувані

(аналогічні) розпорядження «підкріплювались» іншими ще більш промовистими документами, свавіллям, жорстокими репресіями.

Із квітня 1943 року жителі сіл Вінниччини при одержанні повідомлень про відправку на каторжні роботи в Німеччину змушені були давати розписку, в якій йшлося:

«Стверджую підписом, що я одержав повідомлення про обов'язкову явку на працю в Німеччину.

Мені відомо, що за не виконання цього наказу в мене або в моєї сім'ї конфіскується будівля, двір і вся худоба (під худобою розуміються корови, свині та птиця).

Якщо я і після цього не явлюсь, щоб відправитись у Німеччину, то моя будівля або будівля моїх рідних буде спалена.

Іллінці, 15/IV-1943 р. (Підпис)» [649].

Не менш застережливим був й наказ гебітскомісара Гайсинського гебіту:

«...Територіально розповсюджується на гебіт Гайсин.

Вступає в силу негайно!

Мною встановлено, що через більшовицьку провокацію дехто ухиляється від трудового обов'язку. Для проведення робіт наказано з Гайсинського гебіту відправити робітників до Німеччини. Хто не виконає цього наказу, або буде ухилятися від виконання його, той буде покараний:

1) Той, хто ухиляється, буде негайно заарештований...

2) Все його майно (хата, худоба, меблі) – буде конфісковане.

3) Майно його родини (хата, худоба та інше) – буде конфісковане.

4) Село, в якому знаходиться саботажник, не одержить на зиму продуктів харчування. Якщо в селі буде декілька випадків саботажу, то мною будуть вжиті заходи колективного покарання.

В боротьбі з жидо-більшовицькими кровопийцями кожний мусть бути на тому місці, де йому наказує Фюрер і там виконувати обов'язок!

Лише так можна досягнути кращих часів.

Гебітскомісар Бехер» [653].

Про посилення репресивних заходів стосовно осіб, які ухиляються від роботи в Німеччині (а таких ставало все більше), йшлося на нараді районних комісарів у генерального комісара Волині-Поділля Шене 29 – 30 травня 1943 року. На ній шеф даної генеральної округи наказував застосовувати як одну із форм примусу відправку в Німеччину цілих сімей разом із дітьми після 10 років [508].

Діти ж більш молодшого віку, і раніше, і тепер, ніякої цінності для окупантів не становили, тому нацистські нелюди нерідко влаштували над ними дикі розправи. Так, у с. Цибулів Монастирищенського району вони відібрали у працюючих жінок 105 малюків і позвірячому вбили їх на очах матерів, причому навіть не дозволивши поховати їх [365, с. 474]. Ще одна трагедія розігралася за кілометр від м. Старокостянтинова обабіч шляху на м. Полонне. Тут гітлерівці розстріляли 155 дітей з будинку інвалідів віком від 1 до 12 років. Під відчайдушні крики і благання німецькі бандити прямо з машини кидали малюків у протитанковий рів і вбивали їх з автоматів, пістолетів, прикладами гвинтівок [773].

Це була чи не найжахливіша форма залякування людей.

Насильницьке вивезення цілих сімей застосовувався також в Житомирській генеральній окрузі, але вік дітей не обмежувався. Так, найменшенькій із забраної сім'ї Мироновських В'ячеславі із с. Майдан-Бобрик Хмельницького району було всього 2 роки, а її сестричці Галинці – п'ять. Всього сім'я Мироновських складалася з 6 осіб.

Крім цієї сім'ї із Майдана-Бобрика були насильно відправлені в Німеччину сім'ї Г. М. Гончара (6 осіб), П. І. Мазуркевича (5 осіб), Д. П. Джулинського (3 особи), П. С. Коновала (4 особи), Д. М. Педика (4 особи), А. Г. Захарчука (4 особи), З. Г. Григуса (7 осіб), М. Н. Педика (6 осіб) та ін. [568, арк. 103].

На нараді у генерального комісара Волині-Поділля також з неприхованою тривогою констатувалось, що набір молоді віком від 23 до 25 років зіткнувся з надзвичайними труднощами [508]. Чи не кожного «завербованого» доводилось доставляти на збірні пункти під загрозою застосування зброї (насильство породило потужну протидію).

«23 травня 1943 р. мені вручили повістку з'явитись на медкомісію. Я на комісію не з'явилась і в цей час у Німеччину не поїхала. 24 червня 1943 року о 24-й годині до мого будинку приїхала поліція і забрали мене та мою маму і відправили у табір на П'ятничани. 25 червня мене під конвоєм відправили на станцію м. Вінниці» [721]. (Із фільтраційної справи В. В. Пімонової, м. Вінниця).

«...До мене на квартиру прийшов поліцей і сказав, що завтра, тобто 20 червня 1943 р., я повинна з'явитися в сільську управу і звідти поїхати на комісію в м. Хмельник. Я заховаюсь і не пішла, а 23 червня 1943 р. цей же поліцей виловив мене і забрав у сільуправу. До Хмельника супроводжував він же. В Хмельнику нам зробили комісію і звідти помістили на третій день у вагони і відправили

в Німеччину...» [711]. (Фільтраційна справа Н. А. Яцюк, с. Чеснівка Уланівського району).

«В травні місяці 1943 року під час оголошеної німцями трудової мобілізації на роботу в Німеччину повинна була їхати моя сестра Вінник Марія Миколаївна. Але вона ухилилась від поїздки, стала переховуватися. Тоді замість сестри староста Загребельний разом з поліцаями почав ганятися за мною і батьком. Мені вдалося заховатися у полях, а батька заарештували... Врешті поліцаї ввіймали мене... У поліції я просиділа 12 діб, аж поки не назбиралася партія таких, як я. Нас усіх насильно відправили в Австрію» [726]. (Із фільтраційної справи Г. М. Вінник, с. Вахнівка Липовецького району).

Не випадковою була й поява такого документа:

«...Голові Погребещенської райуправи.

Морозівська сільська управа цим повідомляє, що громадянам, котрих було визначено на комісію у кількості 15 осіб, таких послано тільки 3 особи, а решта повтікали з села. А тому просимо Вас приставити в наше село одного міліціонера для допомоги.

Староста села» [651, арк. 26].

З тими, хто проявляв непокору, нацисти безжалісно розправлялися.

«...Я з подругами переховувалась у скирті соломи. Вороги вислідили нас. При мені закололи одну дівчину, яка потрапила їм у руки першою, а решту витаскали із скирти і загнали в товарні вагони та відправили в Німеччину...» [708]. (Із спогадів А. А. Душник, с. Дубина Комсомольського району).

«...Д. Г. Калашніков... проживав тимчасово в селі Григорівці Старокостянтинівського району. Гітлерівці розстріляли його за те, що він відмовився їхати на каторжну роботу до Німеччини...» [773].

У сусідньому Проскурівському гебіті окупанти за відмову їхати до Німеччини розстріляли 177 мешканців та спалили 500 будинків [755, арк. 62].

Така ж доля спіткала і колишнього робітника Чернятинського пивзаводу, мешканця с. Чернятина Жмеринського району С. Д. Хабаровського. І не лише його.

«...В одному селі на зборах виступив один українець проти вербування робітників для Рейху. Він твердив, що ці заходи схожі на вигнання в Сибір при більшовизмі. За розпорядженням комісара області він повішаний...» [491]. (З доповіді співробітника відділу політики райхскомісаріату «Україна» професора фон Гюнберга про бесіду з комісаром м. Вінниці Маргенфельдом, комісаром Вінниць-

кої області Халле і церковним представником Хеном про настрої населення області).

Досить часто об'єктом полювання на людей ставали цілі села. В одному з наказів райхсфюрера СС Г. Гімлера говорилося:

«Діяльність міністерства праці... повинна бути підтримана найбільшою мірою... Під час обшуку сіл, особливо в тих випадках, коли виникне необхідність спалити ціле село, місцеве населення повинно бути примусово передане в розпорядження уповноваженого» [326, с. 184].

В такому «полюванні» брали участь крупні сили карателів: військові частини, формування гестапо та поліції. Так, «...20 червня 1943 р. німецька військова частина була розміщена в с. Хоньківці з метою вилучення населення для відправки в Німеччину. Під час цієї операції багато людей... було затримано і відправлено у рабство» [729]. (З фільтраційної справи К. П. Пастух, с. Хоньківці Яришівського району).

22 липня 1943 р. підрозділи гестапо Житомира, Бердичева, Калинівки провели операцію по «ізоляції» сіл Майдан-Бобрик та Пиківська Слобідка Хмельницького району. Під час грандіозної облави із Майдану-Бобрика насильно відправлено до Німеччини 80, а із Пиківської Слобідки – 256 жителів [568, арк. 103; 107].

Для цих же цілей використовувались і колабораціоністські загоны козаків, власівців:

«3 / VIII. 1943 р. у моєму селі була здійснена облава німців при допомозі козаків. Я був спійманий ними і відправлений в Німеччину на роботу разом з іншими насильно захопленими чоловіками» [712]. (Фільтраційна справа Д. С. Майданського, с. Великий Митник Хмельницького району).

«Я був взятий на каторжні роботи в Німеччину насильно із поля старостою села Грановським Степаном і власівцями» [781]. (Із фільтраційної справи С. О. Репетського, с. Михнівка Теофіпольського району).

Не зупинялись гітлерівці і перед знищенням цілих населених пунктів. Оберлейтенант жандармерії Бернгард (м. Козятин) у липні 1943 року, наприклад, організував справжню воєнну операцію по оточенню і спаленню с. Карабчіїв теперішнього Ружинського району за те, що воно не дало жодної людини для відправки у Райх.

Боячись потрапити у нацистське рабство, люди майже не пересувалися населеними пунктами. Примусова мобілізація призвела до обезлюднення міст та сіл. Так, за повідомленням гебітскомісара

Летичева, на підконтрольній йому території перебувало всього 14 % населення віком від 23 до 25 років [386, с. 16].

Проте з'являлися нові грізні розпорядження властей, тон котрих не залишав ніяких сумнівів:

«Всі мешканці м. Кам'янця-Подільського, народження 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925 та 1926 років, які не мають довідок від управи праці на звільнення від поїздки до Німеччини, повинні з'явитися 8 серпня 1943 р. до приміщення табору виховної праці на медкомісію.

Хто ухиляється від дворічної трудової повинності в Німеччині, буде розглядатися як партизан та буде відповідно цьому каратись.

Керівники установ, які з 9 серпня 1943 р. триматимуть в своїх установах осіб народження 1920 – 1926 років, що не мають довідок про звільнення від поїздки до Німеччини, будуть розцінюватися як саботуючі розпорядження німецької влади.

Гебітскомісар.

Управа праці

Староста м. Кам'янця-Подільського» [864].

Повальна депортація значною мірою вичерпала трудові ресурси України, а необхідність у робочій силі постійно зростала. Зважаючи на це, нацисти з 1943 р. перейшли до набору молоді 1927 – 1928 років народження, тобто 14-ти – 15-тирічних дітей. (Одна із здійснених гітлерівцями таємних операцій по депортації дітей навіть мала свою кодову назву – «Сіно») [244, с. 26]...

«Я народження 1928 року. В 1943 році був виданий наказ: громадяни народження 1926 – 1927 рр. повинні поїхати на роботу в Німеччину. Так, як мій батько був комуністом і перебував у Червоній Армії, староста сільуправи Горобець Євмен Григорович приписав мені один рік, тобто записав мене з 1927 року і визначив мене в Німеччину. 5 червня 1943 року до нас на квартиру зайшов поліцай Забіяка Семен – арештовувати. Він сказав: «Збирайся, поїдеш у Німеччину». Я зібралась і він мене повів у сільуправу. Там нас всіх зібрали і під охороною повезли в Джулинку. В Джулинці ми пройшли комісію. Після неї мене закрили в конюшні і на другий день нас заштовхнули у вагони й відправили в рабство» [732]. (Із фільтраційної справи М. Ф. Жовтобрюх, с. Раківка Джулинського району).

Аналогічною була відправка в Німеччину юних мешканців Вінниці (про неї йдеться у спогадах співробітника німецької комісії з розслідування у місті злочинів НКВС 1937 – 1938 років М. Селешка):

«...Ось женуть [колону] під охороною через міст на Бузі. Всі обвішані торбами. Діти плачуть, як наче б то на похоронах. В транспорті [колоні. С. Г.] в переважній більшості такі юнаки і дівчата, котрих можна ще дітьми вважати. З різних боків, спереду і позаду багато поліції. Вона не церемониться. Хто відстає, того прикладами підганяють, хто не може нести своєї торби, повинен кинути її і йти далі, ніхто не має права вийти за лінію охорони. Позаду невелика поліцейська охорона на випадок спроби відбити транспорт силою. За поліцейським резервом йшла друга колона, але вже без охорони. Це батьки і матері, які проводжали своїх дітей на вокзал. І в цій колоні плач і стогін... Так виглядала «добровільність» виїзду українців в Німеччину...» [257, с. 122].

Всього ж із Вінниччини на німецьку каторгу було вивезено 1470 дітей (віком до 16 років). Найбільше з Піщанського (354 дитини), Хмільницького (299 дітей), Літинського (252 дитини), Жмеринського (239 дітей), Джулинського (160 дітей) районів [568, арк. 1].

Репресивні заходи призвели до того, що в ряді населених пунктів Хмільницького, Літинського, Калинівського районів, а саме, «...в селах Івча, Івашківці, Канатківці, Широка Гребля (на Бузі), Миколаївка, Мізяків, Вонячин, Осолинка та інших все чоловіче населення від 14 до 70 років було вигнане в Німеччину» [500, арк. 8].

Безперервний набір робочої сили обернувся, катастрофічним її дефіцитом на самих окупованих територіях. Уже з липня 1943 р. відмічалася гостра нестача робочих рук для місцевих потреб [513].

Незважаючи на те, що становище на фронтах складалося не на користь Вермахту, все ще вірячи у благополучне завершення війни, багато німецьких керівників намагалися вводити в дію підприємства в окупованих районах і самі потребували робочої сили. Даргель, заступник Коха, змушений був попередити їх, наголосивши, що «кількість робочої сили в райхскомісаріаті «Україна» не безмежна і що відкриття підприємств не повинно в такому разі зашкодити відправленню робітників до Німеччини» [505].

Особливо потребувало працівників сільське господарство – у деяких державних сільськогосподарських підприємствах на 100 га земель припадало лише по 9 – 13 робітників [506].

Тому зовсім не випадковою є поява даного (і аналогічних) документів:

«Старості с. Губника
[Гайсинський район].

Завтра, 29-го червня на 7 годин ранку нарочним представити рай. с. г. коменданту п. Герману список людей, яких необхідно залишити в селі, що не підлягають мобілізації набору в Німеччину.

В список зазначити таких осіб: агрономів, агротехніків, зоотехніків, бухгалтерів, ветробітників, трактористів, які пройшли курси в цьому році, комбайнерів, спеціалістів громадського господарства, ковалів, стельмахів, плотників і інших спеціалістів, які необхідні для сільського господарства...

С. г. комендант Герман» [664, арк.. 33].

Проте, незважаючи ні на що, «полювання за черепами» не припинялося. Від попереднього «вербування» воно відрізнялось значно більшим розмахом, агресивністю. Райхскомісар України Е. Кох гнівно погрожував: «Я вижену з цієї країни всіх до останньої людини!..» [114, с. 182].

Ще 8 липня 1943 року вийшла директива за підписом райсфюрера СС Г. Гімлера, в якій говорилося:

«1. Фюрер прийняв рішення очистити... райони... України... від всякого населення.

2. Все працездатне чоловіче населення надходить у розпорядження Головноуповноваженого по працевикористанню на правах військовополонених.

3. Жіноче населення визначене Головноуповноваженим по працевикористанню для роботи в Рейху» [304].

«Називалось все це «тотальною мобілізацією» і зводилось, у принципі, до того, щоб не залишити радянській стороні взагалі ні одного працездатного. Першочерговій евакуації підлягало все цивільне населення 20-кілометрової прифронтної смуги.

7 вересня Гімлер видав наказ про перехід до «тотальної війни», складовою частиною якої і стала «тотальна мобілізація». Райхсфюрер вимагав, щоб «при відході з України не залишалось жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки...» [242, с. 109].

Здійснюючи масову евакуацію населення, окупанти керувалися також директивою А. Гітлера, яка вимагала від військ «брати з собою все цивільне населення і використовувати його як робочу силу» [483].

Нацистське керівництво розуміло, що кожна людина, яка залишається на території України після відступу Вермахту, – це додаткові людські ресурси для армії та оборонної промисловості СРСР, що вигнані до Райху люди вже не зможуть брати участі у боротьбі з ними. Стосовно цього райхсмаршал Г. Герінг на Нюрнберзькому

процесі зробив таке визнання: «Ми використовували цю працю з причин безпеки, з тим розрахунком, щоб ці робітники не могли у своїй власній країні активно діяти проти нас» [244, с. 26].

У 1944 році «вербувальна» кампанія в краї взагалі носила короточасний характер – фронт підійшов до Поділля. Ще в кінці грудня 1943 р. Червона армія звільнила від ворога райцентри Вінниччини Козятин і Погребище, 17 населених пунктів Козятинського району, 24 – Погребищенського, 2 – Плисківського. 1 січня 1944 року загарбники були вигнані із Самгородка [339, с. 5 – 6]. Того ж дня розпочалося вигнання нацистських окупантів із Кам'янець-Подільщини. 8 – 13 січня довгождане визволення прийшло в Полонне, Берездів, ряд населених пунктів Полонського, Берездівського, Славуцького районів.

У регіоні до максимуму зросла активність спеціальних загонів людоловів – підрозділів гестапо і СС, тилових частин Вермахту, які чи не в кожному населеному пункті краю намагалися уліпити якомога більше людей, в першу чергу, чоловічої статі.

«19 чоловік були схоплені німцями під час їхнього відступу» [687, арк. 46] третього січня 1944 року в с. Нападівка Липовецького району.

«6 січня 1944 року німецька солдатня здійснила облаву в моєму селі Ульяновка, – зазначається у фільтраційній справі М. Г. Вітрика (с. Ульяновка Липовецького району). – Тоді в руки фашистів потрапило 11 односельчан і я 12-й. Під силою зброї нас посадили на автомашини і відвезли в Немирівську тюрму, а звідти другого дня – у Вінницю... Через тиждень ми були вже в Перемишлі, а згодом – у Берліні...» [724].

«Під час відступу німців з нашого села останні почали хапати всіх підряд і насильно, під загрозою застосування зброї, відправляти на роботу в Німеччину. Ми всі переховувалися, хто де міг... Ранесенько, 16 лютого 1944 р., я відважився прийти в хату, щоб щось попоїсти. Але вийти не встиг. Був схоплений німцями. Крім мене їм вдалося схопити ще 4 чоловік. Всіх нас відправили в Німеччину...» [774]. (Із фільтраційної справи І. М. Загрубського, с. Андріанівка Грицівського району).

24 лютого трагедія розігралася в с. Клубівка Ізяславського району. Тоді «...перед своїм відступом німці вирішили знищити все село. Прибули спеціальні команди факельників, і відразу в різних кінцях села запалали дахи. Стріляючи з автоматів, гітлерівці, як худобу, зганяли жителів села... Вони відібрали здорових, міцних жінок, юнаків, дівчат, щоб вивезти їх у Німеччину, а старих людей

пристрілювали.... Із палаючої хати, припадаючи на ногу, вийшов інвалід Петро Куличенко. Швидко йти він не міг. Автоматник, який вигнав Петра з хати, уважно глянув на нього, потім підняв автомат і спокійно пристрелив. Така ж доля спіткала й 80-річну Лукерію Репетюк, і 85-річного Мирона Собка та багатьох інших стариків, дітей, хворих, калік... Якраз напередодні цього фатального дня Ліда Суворова народила двох синів. Молода мати не чула, як увійшов німець. Він викинув її з хати, відігнав за поріг і підпалив домівку, де залишились немовлята. Збожеволіла від горя, мати даремно кидалась у вогонь. Німець із реготом ловив її та відштовхував» [837].

Того ж дня гітлерівці здійснили примусову евакуацію мирного населення в містечку Ямпіль і в с. Водички на Кам'янець-Подільщині. Неспроможних пересуватися – розстріляли [410, с. 71].

10 березня 1944 р. нацисти наказали «громадянам чоловічої статі віком від 14-и до 65-и років» с. Губника Гайсинського району «зібратись наніч у будинку короварні і ночувати під вартою. Цього наказу ніхто не виконав. Усі чоловіки в селі поховались в льохах, ямах, де тільки можна було» [678, арк. 45].

Однак цього не сталося в с. Сандраках того ж району (гестапівцями було схоплено і насильно евакуйовано в німецький тил 57 чол. [912]), в с. Стрижавці Вінницького району, де під час відступу гітлерівці полонили 126 місцевих мешканців [676, арк. 8], с. Івахнах Монастирищенського району, звідки в нацистську неволю було вивезено понад 100 чол. [668, арк. 11], у багатьох інших населених пунктах Поділля.

Через катастрофічну нестачу часу гітлерівці нерідко були неспроможні відправити у свій тил робочу силу. І тоді йшли на зухвалі злочини.

13 березня 1944 р. нацистські загарбники ввіймали 300 мешканців с. Яланця Бершадського району і відправили на місцеву залізничну станцію. Не маючи можливості евакуювати невільників, закрили бранців у станційних приміщеннях, поспішно намагались спалити їх. Не дали статися біді розвідники однієї з частин наступаючої Червоної армії, які напали на ворожу охорону і визволили приречених на смерть [675, арк. 56 зв.].

Непоправне ж сталася на ст. Чотирбоки Ізяславського району:

«...Перед відступом німці погнали жителів села Підлісці... на станцію Чотирбоки для відправки на каторгу до Німеччини. На збори давали лише 15 – 20 хвилин. При обході будинків гітлерівці розстрілювали хворих колгоспників і стариків. На станцію німці привели під конвоєм багато тисяч радянських громадян з усієї округи і

загнали їх у вагони. Коли радянські війська стали наблизитися до станції, німці вчинили над мирними жителями жахливу розправу. Два ешелони з радянськими людьми гітлерівці пустили під укіс, а два залізничних состави обілляли бензином і підпалили. Решту ешелонів німцям знищити не вдалося. Бійці Червоної Армії захопили 90 вагонів, вщерть заповнених радянськими громадянами» [410, с. 83 – 84] і таким чином врятували їх від мученицької смерті.

З визволенням краю було поставлено крапку в насильницькій депортації його мирних жителів на каторгу в нацистський Райх.

Всього ж у німецьке рабство із Поділля було відправлено 195880 чол. 78650 чол. (включно із Монастирищенським районом) із Вінниччини, 117230 чол. – із Кам'янець-Подільської області [63, с. 180 – 182], а обіцяний гітлерівською пропагандою «рай» у Райху перетворився для українців, зокрема подолян, у пекло. Тисячі їх загинули на чужині від рабської непосильної праці, виснаження, голоду, хвороб, нелюдського ставлення до них носіїв та прихильників нацистської ідеології.

3. 12. Колонізаційні проекти окупантів

Репресивні методи «вербування», за визначенням німецького аналітика Гейнца фон Хомаєра, були «відкритою зневагою до народу» [474, арк. 442]. І тут не має перебільшення. Обезлюднюючи захоплену територію, нацисти активно реалізовували ще й іншу мету – колонізацію загарбаних земель. Гітлер розраховував поселити на окупованому Сході через 10 років 4 млн., а через 20 років – принаймні 10 млн. німців. Загалом передбачалося створення німецького етнічного масиву на великих площах [180, с. 570]. Насамперед, на теренах України. За планами загарбників, на місце українців, інших громадян, що жили в Україні, мали переселитись також румуни, угорці. На початковому етапі колонізації передбачалось створення восьми окремих районів, заселених виключно представниками чистокривної арійської раси.

Наміри фюрера активно підтримували його найближчі поплічники. Так, заподадливо реалізуючи расистські постулати А. Гітлера, райхскомісар Е. Кох розп'ятував: «Ми заінтересовані в тому, щоб ці росіяни чи так звані українці не дуже сильно розмножувалися: адже ми маємо намір добитися того, щоб одного чу-

догового дня усі ці землі, що раніше вважалися руськими, були цілковито заселені німцями» [367, с. 308].

Він же стверджував, що в Україні повинен бути створений «велико-німецько-колонізаційний простір» [472].

Аналогічне бачення майбутнього етнонаціонального устрою окупованої території мав і райхсфюрер СС, керівник поліції Райху Г. Гімmlер: «Нашим завданням є не германізувати Схід в старому сенсі цього слова, тобто прививати населенню німецьку мову і німецький закон, а добитися, щоб на сході жили лише люди дійсно німецької крові» [465].

В додаток до цих висловлювань особистий секретар фюрера, начальник Партиїної канцелярії НСРПН М. Борман уточнював:

«...Німці повинні бути обов'язково видалені із українських міст. Навіть розміщення їх у бараках поза містами краще, ніж поселення у містах! Ні в якому разі не слід будувати російські [українські] міста чи благоустроювати їх, оскільки місцеве населення не повинне мати більш високого життєвого рівня.

Німці будуть жити у заново побудованих містах і селах, суворо ізольованих від російського [українського] населення. Тому будинки, які будуються для німців, не мають бути схожими на російські [українські]. Мазанки, слом'яні дахи і т. д. для німців недопустимі...» [112, с. 212].

Головними ж ідеологами нацистської колонізації окупованих територій Сходу стали А. Гітлер та Г. Гімmlер. Зокрема останній, який, до того ж, очолював ще й Управління з питань зв'язків з етнічними німцями і в силу покладених на нього обов'язків виступав основним втілювачем проєктів нацистської колонізаційної політики. Він вважав, що для успіху німецької політики на Сході потрібно знищити 30 млн. слов'ян, вимагав щоб на цій території зникли такі народності як українці, гораки, лемки [326, с. 174].

Особливе місце у колоніальній політиці Райху відводилося фольксдойче – місцевому населенню окупованих територій, яке за етнічним походженням було німцями. На початку практичного освоєння «східного простору» та впровадження генерального плану «Ост» саме вони мали стати базою для реалізації колонізаційних експериментів нацистів [275, с. 160].

25 липня та 9 серпня 1942 р. під час зустрічі із А. Гітлером у вінницькій ставці «Вервольф» Г. Гімmlер, обговоривши питання становища та перспектив фольксдойче, отримав схвальне рішення щодо втілення власного колонізаційного проєкту, що отримав назву «Гегевальд» («Заповідний ліс», «Заповідник»)...

План «Гегевальду» Г. Гімmlер озвучив у своїй ставці 16 вересня 1942 р. перед керівництвом підрозділів СС та поліції. Проект колонізації, зі слів райхсфюрера, передбачав переселення у район між Житомиром та Бердичевом 10 тис. німців.

Важливою причиною появи рішення керівництва нацистської верхівки щодо майбутнього перетворення Житомиської генеральної округи на основний осередок німецьких поселень та створення тут колонії, була наявність на цій території ставок Гітлера, Гімmlера та Герінга. Адже це давало можливість вищому німецькому керівництву, в першу чергу Г. Гімmlеру, безпосередньо контролювати та деталізувати колонізаційні плани. Окрім того, значні німецькі сили безпеки, зосереджені в регіоні у зв'язку з присутністю тут резиденцій нацистської еліти, могли б захистити фольксдойче на випадок небезпеки від радянського партизанського руху. З іншого боку, через створення німецького моноетнічного середовища посилювалася б безпека самих ставок [275, с. 162 – 163].

Ще одна причина – наявність самих фольксдойче. Відповідно до радянського перепису населення від 1939 р. на Житомирщині мешкало 36356 (2,1 % від загальної кількості населення) етнічних німців. Вони були третьою етнічною групою краю після українців та поляків. Найбільше фольксдойче зосереджувалося у Барашівському, Горошківському, Ємільчинському, Житомирському, Звягельському, Пулинському та Черняхівському районах [275, с. 163].

Оскільки вже станом на серпень 1942 р. на території майбутньої колонії нацисти знищили практично всіх євреїв та незначне населення ромів, початок створення поселення Гегевальд припав на осінь того ж року. Конкретно, перша акція переселення до Гегевальду розпочалася 10 жовтня і тривала паралельно з процесом відселення місцевого ненімецького населення до 5 листопада 1942 року. Внаслідок цього до колонії із північних районів генеральної округи «Житомир» було переміщено 6362 фольксдойче, серед яких 2371 жінка, 1579 чоловіків, 2412 дітей [786].

Початково до складу Гегевальду ввійшло 28 населених пунктів, колишніх українських сіл, які були перейменовані на німецький манер. Так, наприклад, село Лука стало називатися Am Hügel, село Ставецьке – Heimkehr, село Вишневе – Pfennigstadt, а село Янківці навіть було перейменовано на честь засновника колонії Гегевальд Г. Гімmlера – Heinrichsfeld, тобто «Поле Генріха» [275, с. 167]. Пізніше кількість поселень зросла до 31-го. Станом на 1 січня 1943 р. він був окремою адміністративною одиницею. Площа складала майже 500 кв. км. [174, с. 209].

Влітку 1943 р. до Гегевальду прибули також фольксдойче з Білорусі та Кавказу [470, арк. 73].

По прибуттю переселенців корінні мешканці виявлялися зайвими. Першочергово свої поселення звільняли ті сім'ї, які мали найкращі будинки та господарські приміщення.

За деякими свідченнями, зазвичай примусові акції виселення українського населення проводилися у наступний спосіб. На світанку село оточувалося німецьким поліційним загonom з кулеметами, бронетранспортерами. Заздалегідь визначеним сім'ям пропонувалось до 10 годин ранку без майна, худоби, птиці, запасів харчових продуктів, які передавалися фольксдойче, звільнити помешкання. На три двори дозволялося мати одну підводу, яка, як правило, запрягалася коровою. Уже опівдні до села в'їжджали німецькі колоністи, які займали усе господарство місцевих селян. Іноді фольксдойче знаходили в розпалених печах ще навіть гарячий обід попередніх господарів. Тих, хто не встигав зібратися до визначеного часу, жорстоко били [275, с. 172]...

На одного колоніста в середньому припадало 20 га земельного наділу, не рахуючи лугов та інших угідь [470, арк. 71]. У розроблених планах для кожного переселенця передбачалась садиба на місці кількох селянських господарств, а для керівників районів, обов'язково есесівців, – 100-гектарні наділи.

На території Гегевальду розміщувалося 7 економічних баз відділу СС з питань сільського господарства, 63 комунальні підприємства, товарна база СС [275, с. 168].

Слід також сказати, що разом із Гегевальдом восени 1942 р. на території генеральної округи «Житомир» по лінії Черняхів – Коростень (Пулинський, Черняхівський та Горошківський райони) розпочалося формування другого німецького гебіту, який отримав назву «Фьорстерштадт» («Поселення лісника»). Восени 1942 р. із цього регіону розпочалося виселення місцевого українського населення із подальшим переселенням сюди фольксдойче [786]. Проте через швидкий відступ нацистів із регіону Фьорстерштадт як окремий гебіт так і не був внесений до адміністративно-територіальної карти генеральної округи «Житомир».

У рамках колонізації генералбецірку «Житомир» у планах нацистів було також формування колонії фольксдойче на Вінниччині (в районі Калинівки поблизу ставки Гітлера «Вервольф»). Із цією метою передбачалося відселити 58 тис. місцевих жителів, а на їх місце переселити від 12 до 14 тис. чистокровних німців. У доповіді командирів служби імперської безпеки оберфюреру СС Гансу Рат-

тенхуберу від 20 лютого 1943 р. керівник переселенського штабу Головного управління СС з питань раси Тео Геншель повідомляв, що заплановане переселення фольксдойче в колонію в районі Калинівки, відповідно до наказу райхсфюрера СС, має бути завершене в 1943 р. [275, с. 170 – 171].

У вказаній доповіді Т. Геншеля майбутнє поселення фігурує під назвою «Вервольф», що більше стосується назви ставки Гітлера. У літературно-джерельній базі воно також виступає під, власне, місцевою назвою «Калинівка» [460] та у німецькому варіанті – «Келенфельд»...

Реалізуючи расистські колонізаційні плани, загарбники у липні 1943 року насильно депортували населення сіл Брусленова Літинського та Майдану-Бобрика Хмільницького районів.

Ось як про це повідомлялося в донесенні унтерштурмфюрера СС та кримінального оберсекретаря зі ставки Гітлера «Вервольф» Даннера начальнику імперської служби безпеки Раттенхуберу:

«Хаупштурмфюрер Лафорке із особливого штабу Геншеле повідомив мене усно 19/VII-43 р., що... в ніч з 19 на 20/VII-43 р. має відбутися примусова евакуація населення сіл Майдану-Бобрика і Брусленова Калинівського району...

В 2-х селах населення близько 3 тис. мешканців. Обидва села розміщені в лісі і пробратись до них з Калинівки важко. Від споруди «Вервольф» вони розміщені в 20 км.

Після повідомлення Лафорке, для виконання завдання я поїхав з водієм Глезенані до місця збору в Калинівку. Це завдання виконували СС-батальйон Гофмана із Бердичева, а також 2 роти солдатів із авіації, 1 рота поліції, 40 чоловік із особливого штабу Геншеле і 6 чоловік із СД м. Вінниці...

О 23-й годині виїхали з Калинівки у вищевказані села. О першій ночі почалась евакуація сіл. О 3-й годині ранку – закінчилась. Мешканцям дозволялось брати лише те, що вони могли взяти в руки.

15 чоловік я виділив для збору та загону худоби. Деякі жителі... чинили опір, але він швидко припинився, так як ми володіли достатньою кількістю солдатів. Солдати діяли дуже жорстоко, з усією пристрасстю в ім'я виконання цього наказу...

Доводилось застосовувати і такі заходи, як розстріл та поранення...

Вранці, о 6 год. 30 хв., села були повністю очищені. Все майно, будинки, городи були передані Лафорке. Ці села підлягають заселенню іншими переселенцями... – німцями із інших областей...» [562, арк. 6 – 7].

Так у контексті реалізації нацистського плану «Ост» генеральна округа «Житомир» перетворювалася на плацдарм для німецької колонізації Сходу [275, с. 171]...

3. 13. Пропагандистський фронт нацистської окупаційної влади

3. 13. 1. Засоби масової інформації як інструмент ідеологічно-пропагандистського впливу на поневолене населення

Нацистська окупація України 1941 – 1944 рр. передбачала заміну політичних й ідеологічних устроїв комунізму на нацизм. Громлячи оселі подолян, брутально розтоптуючи людську гідність, обезлюднюючи та колонізуючи захоплені території, проявляючи крайні форми насильства, загарбники, в той же час, вдавалися до зухвалого лицемірства, безцеремонно намагалися видавати свої злочинні дії за благородні вчинки в ім'я кращого майбутнього, а себе – за таких собі непохитних поборників справедливості і добра, піклувальників про щасливу долю чи не кожного українця, хоч в одному із таємних аналітичних німецьких документів (доповідній записці відділу контррозвідки групи військ «Південь») відверто повідувалося про протилежне:

«...Ми відкрито проявляємо... своє негативне ставлення, і навіть ненависть до цієї країни і високомір'я до цього народу, що само собою, виключає будь-яке позитивне співробітництво.

Та обставина, що ми перебуваємо у стані війни уже третій рік і тепер повинні пережити зиму в цій негостинній країні, несе певні труднощі, які можна подолати лише при допомозі правильної поведінки та самодисципліни. Ми не повинні переносити своє незадоволення цією країною на населення, яке зайняте зараз турботами свого голодного існування і перебуває напередодні сурової зими.

Мають місце випадки, коли ми путаємо євреїв з українцями і застосовуємо проти українців методи поводження як проти євреїв, що призводить до серйозного озлоблення.

Звичайно, населення повинне боятися порушувати наші закони та розпорядження. Але ми поводимося з ним часто так, як будьто воно повинне все робити через страх покарання як в період біль-

шовізму. Наслідком цього є той факт, що успіхи в необхідній для нас роботі не дуже великі, не кажучи вже про те, що швидко [все] населення стане нас ненавидіти...

Розстріли полонених, котрі були не в силах пересуватися, прямо в селах та великих селищах із залишенням на місці трупів, було тими фактами, які населення не розуміло і які підтверджували найстрашніші вигадки ворожої пропаганди...

Заготівлі продовольства призвели також до великих труднощів... Тепер колгоспи, що знаходяться неподалік воєнних доріг та великих міст, вже майже не мають худоби, посівного зерна і картоплі.

Зрозуміло, що постачання власних військ, найпершочерговіше завдання. Однак методи, якими воно [виконується], для нас не байдужі. Реквізиції останнього курчати з психологічної точки зору такі ж неумісні, як і здача на бойню племінного і останнього теляти... Ми саботуємо тут заходи своєї власної сільськогосподарської адміністрації. Ніхто не думає про те, що зруйноване господарство в цій країні вже є нашим господарством, яке обов'язково доведеться відновлювати і що зі всім його допоміжним обладнанням та інвентарем слід поводитися дуже економно, щоб у наступному році постачати продовольством армію і відправляти лишки продовольства у Німеччину...

Підбиваючи підсумок, слід сказати, що... ми втратили тут чимало симпатій до нас з боку населення» [475, арк. 65 – 71].

Утверджуючи свої ідеологічні переконання, ведучи безкомпромісну антирадянську пропаганду, окупанти використовували найрізноманітніші методи та засоби. Однак чи не найдієвішим інструментом пропаганди та ідеологічного впливу на населення були преса та радіомовлення. Тому вже невдовзі після захоплення Поділля на теренах краю з'явилася мережа друківаних засобів масової інформації. Зокрема, стали видаватися часописи «Вінницькі вісті» («Winpizaer Nachrichten»), «Тижневик Барської округи», «Гайсинська газета», «За вільну Україну» (с. Плисків), «Нове життя» (м. Козятин; пізніше виходила під назвою «Козятинська газета»), «Козятинська газета в Ружині», «Літинські вісті», «Відродження» (м. Калинівка) (згодом виходила під назвою «Калинівські вісті», у липні 1943 р. після переїзду редакції до Хмільника була включена до складу газети «Хмільницькі вісті»), «Хмільницькі вісті», «Подоланин» («Der Podolier») (м. Кам'янець-Подільський), «Український голос» (м. Проскурів), «Дунаєвецькі вісті» (пізніше: «Урядові Дунаєвецькі вісті»), «Нове життя» (м. Старокостянтинів), «Нова Шепетівщина» та ін. На

початку 1944 р. у Вінниці друкувався часопис «Нова Україна», який до того виходив у Харкові та Полтаві [69, с. 15].

Усі вони були україномовними, всіляко возвеличували, особливо на завершальному етапі свого існування, агресивну, людиноне-нависницьку політику Третього Райху. Наприклад, «Вінницькі вісті» («Winnizaer Nachrichten») проголошували, що «тільки запорожці за свою волю билися самі, а за нас б'ється німецьке військо, як оборонець нового, справедливого ладу від прибою темних сил. Ми – нарід, що його червона Москва двадцять два роки топтала і нищила, проте знищити не могла... Ми даємо святу клятву, що покладемо всі свої сили на допомогу німецькому народові, його збройним силам та його великому Фюрерові Адольфові Гітлеру...» [818]. Недарма вінничани називали її «німецькою газетою з українським шрифтом». Власне, такої оцінки заслуговувала й решта подільських видань.

На території регіону поширювалися також україномовні й німецькомовні газети, видані поза його межами. Серед таких: «Deutsche-Ukrainer Zeitung» («Німецько-українська газета»), «Ukraine Post» («Українська пошта»), «Der Deutsche Landwirt» («Німецький фермер»), «Український хлібороб» та інші. Німецькомовна періодика в основному розповсюджувалася серед фольксдойче [275, с. 430].

Друковане слово було особливою зброєю в руках гітлерівських загарбників упродовж всього періоду окупації Поділля. Так, обезлюднюючи його, ні на день не припиняючи зухвале «полювання за черепами», як і на початку «вербувальних» кампаній, окупанти через підлеглі засоби масової інформації періодично звертались до певних категорій населення з пропагандистськими прожектами.

«Українська молодь!

Німецька влада кличе Тебе до виконання трудової повинности. Особи обох статей віком від 18 до 20 років зобов'язані в указані терміни зголоситися через відповідні Уряди Праці до «Служби праці». Самі беззмістовні чутки розповсюджуються ворогами по містах і селах. Все це брехня. Ми не бажаємо спустошення України і з її людей робити рабів.

Українська молодь! Подумай про те, які величезні завдання стоять перед тобою після закінчення війни. Країна, яка на протязі двадцяти трьох років експлуатувалась жидо-московською комуною, країна, з якої висмоктувалися всі соки, повинна відродитись, повинна стати тим господарчим фактором життя нашого континенту, яким вона, на основі своїх багатств, призвана бути. Яка велика

робота на Тебе чекає! Цю роботу будеш виконувати Ти, українська молодь...

Нова Європа кличе Тебе! Покажи, що Ти гідна увійти в нашу велику сім'ю – сім'ю європейських народів» [862], – закликав кам'янець-подільський «Подільянин».

«Юнаки і дівчата!

Чи пам'ятаєте Ви про ваших однолітків у ще незвільнених областях Росії?

Ви знаєте, що большевизм мобілізує їх там І ВСІХ НАДСИЛАЄ на муки, смерть, у вогонь війни?

Скільки їх не повернеться додому? Скільки і яких страждань вони зазнають, якщо залишаться живими? А якщо і повернуться, то чи не каліками на все життя? ПАМ'ЯТАЙТЕ ПРО НИХ, ТІЛЬКИ ПРО НИХ, коли Вас закликають тепер до мирної праці для загального блага!

Як Ви думаєте, чи не дали б вони перевагу праці в мирних обставинах, якби їм запропонували помінятися з вами місцями?

Пам'ятайте про них!» [887], – наголошувалося в «Урядових Дунаєвецьких вістях».

Звертаючись до поневолених подолян, окупанти намагалися також нав'язати (мовою розтиражованого чи не всіма україномовними часописами інтерв'ю Ф. Заукеля, яке він дав газеті «Deutsche-Ukrainer Zeitung») думку про те, що «...праця українців в Райху є в рівній мірі працею для самої України. Бо в німецьких фабриках повстають [так у документі. С. Г.] плуги, трактори для їхнього краю, в німецьких господарствах виростає расова [так у документі. С. Г.] рогата худоба, расові свині, расові жеребці, яких тисячі привезено... на Україну, щоб відродити стан тваринництва. З Німеччини приходять насіння для української ріллі. Тому українець мусить призадуматися над тим, що він працею у німецьких фабриках та в німецькому тилу творить саме для своєї батьківщини... Тільки Німеччина може зробити кращою українську землю...» [811].

Надокучаючи мешканцям краю зі сторінок газет, нацистські «благодійники» не забули навіть про «класову робітничо-селянську єдність»: «Німецький селянин і робітник закликають Вас до співпраці в Райху. Ви матимете в Райху краще життя, ніж тут...» [862].

Особливе місце займали статті антирадянської та антиєврейської пропаганди, яка часто поєднувалась через поширення тези «жидо-більшовизм». Загалом, усі антирадянські кампанії нацистів містили яскраво виражену антиєврейську складову. Нацисти постійно використовували «ідеї антисемітизму як дієву силу, що мо-

білізувала народ проти більшовизму» [174, с. 229]. Для цього використали навіть постать Т. Г. Шевченка. У трактуванні гітлерівців український письменник виступав як «народний борець проти Москви, Польщі, іудаїзму і як визвольна сила проти більшовизму» [787].

Зокрема, «постаттю Кобзаря та його творчістю нацистська пропаганда скористалася у березні 1944 р., коли війська Вермахту відступали по всьому східному фронту... У газеті «Нова Україна» за 5 та 12 березня 1944 р., яка в цей час виходила у Вінниці, були вміщені відповідні публікації. Як і, свого часу, навесні 1942 року, так і навесні 1944 року, центральним залишилося антирадянське та антиєврейське спрямування пропаганди нацистів. В опублікованій 5 березня 1944 р. статті зосереджено увагу на образі Т. Шевченка, який начебто спотворено популяризувався радянською владою у довоєнний час» [275, с. 407 – 408], та сформульовано такий висновок: «Одним словом, коли скласти докупи... советські визначення нашого великого поета й суті його творчості, то перед нами постав би, фігурально пишучи, портрет, на якому Тарас Шевченко мав би на голові, замість сивої шапки, жидівську ярмулку з сіоністською зіркою, а в руках, замість свого славетного «Кобзаря», – повне зібрання творів Маркса-Леніна-Сталіна з додатком до них червоного прапора з молотом і серпом...» [847].

Меншою мірою у газетних виданнях була присутня антианглійська та антиамериканська пропаганда. Частина матеріалів тематично стосувалася країн-союзниць Німеччини.

Систематично публікувалися зведення командування Вермахту, інформаційно-пропагандистські матеріали про поточні питання німецької політики, роботу українського населення в Німеччині, «заплановане» знищення радянської колгоспної системи, про сільськогосподарські роботи, насамперед посівні кампанії й збір врожаю, накази, розпорядження та оголошення окупаційних органів влади.

Разом із текстовою інформацією в часописах містився ілюстративний матеріал у формі фотографій та карикатур. Серед фотографій – державні, політичні й військові діячі Німеччини та союзних їй країн, німецькі регіони, українські робітники в Німеччині тощо; карикатури – переважно зображення лідерів країн антигітлерівської коаліції, зокрема Й. Сталіна, В. Черчилля, Ф. Рузвельта та інших, а також карикатури антирадянського, антисемітського й англо-американського характеру [275, с. 423 – 424].

Усі газетні видання сумлінно дотримувалися вимог, передбачених інструкцією Міністерства окупованих східних територій, виданої у березні 1942 р. У документі наголошувалося на необхідності вживати назву «Україна» лише в територіальному значенні, писати про Німеччину як «захисника» України, а про німецькі збройні сили – як про «спасителя» України, разом із прізвиськом А. Гітлера рекомендувалося вживати додаток «фюрер-визволи-тель» тощо [456].

Для підтримки серед населення антирадянських настроїв гітлерівські загарбники систематично апелювали до комуністичних злочинів довоєнного часу. Так, у відозві до сільського населення генералбецірку «Житомир» у липні 1943 р. генеральний комісар Е. Лейзер підкреслював: «Восен[и] 1932 року радянська влада відібрала від вас врожай, щоб загнати вас у колгоспи. Які були наслідки цього? Мільйони селян у 1933 році вмерли голодною смертю» [784].

Періодично жителям регіону нагадували про депортації, розстріли «ворогів народу» 1937 – 1938 рр., страти політичних в'язнів у червні – липні 1941 р. Так, щоб розкрити факти більшовицьких репресій 30-х років на Кам'янець-Подільщині, було проведено розкопки території тюрми у м. Проскурові та на хуторі поблизу м. Кам'янець-Подільського, в результаті чого виявлено численні поховання тисяч по-звірячому закатованих людей [377, с. 19].

Однак найбільшою пропагандистською антирадянською акцією гітлерівців на території Поділля, та й України, стали розкопки у Вінниці могил масових захоронень жертв сталінського терору кінця 1930-х років. Адже ще з осені 1942 р. серед місцевого населення поширювалися чутки про численні страти репресованих громадян та таємне поховання їх у деяких районах міста, зокрема на території фруктового саду в районі Літинського шосе – вул. Підлісної, що було підтверджено першими розкопками, проведеними 24 травня 1943 р. за наказом окупаційної влади [814].

Згодом у межах Вінниці було виявлено та розпочалася ексгумація в двох інших місцях поховань жертв НКВС 1937 – 1938 рр: у місцевому парку культури і відпочинку ім. Горького та на православному цвинтарі (за сучасним універмагом, ближче до лікарні ім. Пирогова) [816].

Активні розкопки розпочалися наприкінці травня – на початку червня 1943 р.

Ставка на ексгумацію масових жертв НКВС як дієвий засіб антирадянської пропаганди зумовлювалася значним успіхом пропа-

гандистської кампанії, пов'язаної з виявленням та дослідженням у квітні 1943 р. жертв катинської трагедії. Разом із посиленням антирадянських настроїв серед населення нацисти хотіли відвернути увагу від власних злочинів. Також було поставлене завдання надати вінницькій трагедії міжнародного резонансу із можливим засудженням злочинних дій комуністичної влади. Не випадково керівник імперської служби безпеки Третього Райху Е. Кальтенбруннер дозволив відправити в місто кримінальну комісію. З 24 травня по 3 жовтня 1943 року у Вінниці працювали три німецьких і одна міжнародна комісії (до її складу входили медики і анатоми з Бельгії, Болгарії, Фінляндії, Франції, Хорватії, Голландії, Румунії, Швеції, Словаччини, Угорщини) з обслідування місць масових захоронень.

Загалом, впродовж 24 червня – 26 серпня 1943 р. у трьох частинах Вінниці було розкопано 91 масове поховання, у яких виявлено 9432 тіла, у тому числі 169 жіночих. Найбільш ймовірним часом їхньої загибелі називалися 1937 – 1938 рр. [275, С. 412 – 413].

Активні пропагандистські заходи нацистів проявилися уже під час першого перепоховання 12 червня 1943 р. Про це свідчить присутність на заході урядовців міністерства пропаганди, представників райхскомісаріату, генерального комісаріату, гебітскомісаріату, штадткомісаріату, української допоміжної адміністрації. Багато з них виступали з промовами, у яких підкреслювалися злочинні дії радянської влади. Представник головного відділу агітації і пропаганди Житомирської генеральної округи Шульц у виступі сказав: «Українці! Ви забули, що було два роки тому, коли ви не знали ввечері, що буде ранком з вами, забули, як чорний ворон їздив по вулицях, забираючи назавжди у підвали НКВД ваших рідних. Дехто вже забув, як комуністична ідея про класову боротьбу, ця потворна ідея про боротьбу кожного з кожним, творила тут, на цих землях, страшні оргії» [815].

Почувши про розкопки, до Вінниці стали прибувати люди з міст і сіл області, інших регіонів України, родичі яких були заарештовані у 1937 – 1938 рр. та у перевоєнний період. Жителі міста і області з жахом пізнавали рештки рідних, вбитих катами НКВС. Біля розритих могил на деревах був натягнутий дріт, на який розвішувались особисті речі жертв. На підставі знайдених документів, одягу, окремих знаків на тілі, листів і записів, які знаходили у ямах, вони впізнали до 10 % убитих [332, с. 210 – 211].

Було встановлено, що більшість в'язнів перед смертю зазнали жорстоких тортур і всі були убиті в потилицю однією чи двома ку-

лями малого калібру або померли від ушкодження голови. Майже всі мали зв'язані за спиною руки [158].

Виявлені тіла загиблих перепоховувались у братських могилах.

До Вінниці прибували журналісти з різних регіонів райхскомісаріату «Україна», з Італії, Румунії, Словаччини, Швеції, Болгарії, Франції, Сербії, Данії та інших європейських країн [814].

Найбільш детально опис ходу ексгумації жертв трагедії, їхніх перепоховань, методів роботи НКВС зі знищення населення, а також тексти різного роду документів, зокрема, протоколів судово-медичної експертизи, свідчень родичів загиблих та очевидців, списки встановлених прізвищ жертв тощо до жовтня 1943 р. подавала газета «Вінницькі вісті» [275, с. 415], читацький інтерес до якої помітно зріс. Газетні публікації доповнювалися численними фотографіями. На початку червня 1943 р. часопис навіть підготував тематичний спецвипуск [814]. Для обговорення підходу з висвітлення нацистської пропагандистської кампанії в офіційній пресі генеральної округи «Житомир» 13 – 15 липня 1943 р. у Вінниці відбулася конференція редакторів місцевих газет [817], у якій брали участь представники Італії, Франції, Швеції, Данії, Болгарії, Сербії та інших держав.

Відбулася міжнародна конференція судово-медичних експертів, які підготували висновок про час розстрілів, та зібрання церковних діячів.

У місті був відкритий музей жертв сталінських репресій, в якому виставили речі і документи, знайдені в могилах, фотографії могил, жертв, похоронних процесій. Проходив збір пожертв, оголошено конкурс на кращий проект пам'ятника жертвам масових розстрілів НКВС.

За свідченням мешканців міста, були ще й інші могили в'язнів, розстріляних НКВС. Однак до приходу радянської армії їх розкопати не встигли. Нерозкритими залишилося ще до двох десятків могил, в яких містилося до 250 тіл. Німецькі окупанти, здобувши пропагандистський матеріал, припинили розкопки [332, с. 211].

Оскільки пропагандистські зусилля окупантів набули чималого розголосу, на них відреагувала радянська сторона. 12 серпня 1943 року газети «Правда» і «Известия» опублікували повідомлення Радінформбюро: «Берлинские провокаторы ныне объявляют о якобы «случайных» находках массовых могил, пытаются приписать свои чудовищные злодеяния советским властям. Гитлеровцы разыгрывают в Виннице над трупами своих жертв гнусную и наглую комедию. Убийцы, чьи руки обгарены невинной кровью, откапывают

трупы людей, которых они уничтожили, устраивают балаганные инсценировки на могилах. Такой мерзости и такого лицемерия мир еще не видел».

Коли в березні 1944 року у Вінницю увійшли радянські війська, на обеліску написали: «Тут поховані жертви фашизму». Свідків розкопок, які виступили в газетах в період окупації чи навіть просто розповідали про них сусідам, було репресовано. На Нюрнберзькому процесі радянські представники зробили все, щоб не допустити поширення інформації про події [416].

Окрім численної періодики використовувалась також радіопробанда.

Уже в перші місяці окупації в генералбейцрку «Житомир» у колишніх обласних центрах – Житомирі, Вінниці та Мозирі – була відновлена діяльність довоєнних радянських радіовузлів, ліній радіомережі, гучномовців та індивідуальних радіоточок [812]. Зокрема, у Вінниці до середини 1943 року було підключено 4400 радіоточок [817]. Але щоб слухати радіо, потрібний був спеціальний дозвіл німецького командування.

Зі створенням групи радіостанцій України нацистська радіопробанда стала централізованою. Вона особливо посилилася навесні 1943 року під час проведення польових робіт і впровадження нового земельного ладу. Радіопробанда також мала на меті залучити місцеву молодь на роботи до Німеччини. Із липня 1943 року щонеділі українською та російською мовами транслювалися передачі для родичів осіб, які перебували на роботах у Райху. У програмі зачитувалися листи та передавалися «привітання» від робітників зі Сходу своїм рідним. Перед мікрофоном виступали і члени делегацій, які відвідали Райх. Подібний підхід також використовувався в роботі місцевого радіомовлення.

Для охоплення пробандистським впливом якомога більшої кількості місцевого населення у 1943 р. радіотрансляційні вузли почали створюватися в провінційних містах Житомирської генеральної округи, зокрема у Гайсинському районі [826]. Проте радіо у своїй дії залишалось досить обмеженим, адже трансляції в основному охоплювали міста та прилеглі села.

Поширюючи радіотрансляційну мережу, окупаційні органи проводили заходи із виявлення та вилучення ефірних радіоприймачів. Адже вони давали змогу прослуховувати комуністичні радіопробанди, серед яких зведення Радінформбюро [275, с. 397].

Що стосується наявності у населення ефірних радіоприймачів, то вони були дуже великою рідкістю. Крім того за зберігання таких

приймачів німецькі загарбники безпощадно карали їхніх власників (доходило навіть до розстрілів). Користуватись ними населенню категорично заборонялося.

Практично до останніх місяців окупації Подільського краю друковані засоби масової інформації та радіомовлення були важливими інструментами інформаційно-пропагандистської діяльності нацистських загарбників, засобом їхнього впливу на свідомість поневоленого населення.

3. 13. 2. Релігійна політика гітлерівських загарбників

Після захоплення німецькими військами українських земель релігійна ситуація в краї зазнала різких змін. Глибока поінформованість про ставлення радянської влади до релігії та церкви, багатий досвід в інших окупованих регіонах Європи переконали керівництво Третього Райху в можливості успішного використання релігійного фактора для впровадження окупаційної політики на території УРСР. Так, в одному з таємних німецьких документів стверджувалося: «...Церква є важливою зброєю у боротьбі проти більшовизму. Одночасно вона є добрим засобом для залучення населення до співпраці, особливо для стимулювання населення до інтенсивної праці...» [752]. В іншому документі, циркулярі Головного управління імперської безпеки «Про розуміння церковних питань на зайнятих землях Радянського Союзу» від 1 вересня 1941 р., безпосередньо виокремлювалися три першочергові завдання органів окупаційної влади: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизмові; дроблення церков на окремі течії з метою запобігання можливій консолідації «керівних елементів» у боротьбі супроти Німеччини; використання церковних організацій для допомоги німецькій адміністрації [177, с. 178 – 179].

Однак першочергове значення для новоявлених правителів займав пропагандистський момент, оскільки відновлення релігії, яка в радянський час була фактично поза законом, мало продемонструвати місцевому населенню «прихильність» до нього нової влади [275, с. 370]. Загарбники намагалися довести, що з їх приходом українці отримали втрачену за часів комуністичного режиму релігійну свободу.

Спочатку за впровадження релігійної політики на окупованій території відповідало командування групи армій «Південь» на чолі з генералом Рунштедтом, згодом – німецькі цивільні адміністрації.

Зміна влади та ідеологічної системи сприяла відродженню на початковому етапі окупації релігійного життя на Поділлі. Так, часопис «Подоланин» 19 грудня 1941 р. інформував своїх читачів:

«Вже майже десять років минуло з того часу, як жидо-більшовики зруйнували церкву в с. Тимкові, Миньковецького району, а на її місце змайстрували «клуб».

З жахом дивились мешканці села на жидівську «роботу», але заперчувати ніхто не смів.

З приходом німецьких військ, селяни дружно взялися за відбудову церкви. Сільська громада виділила відповідну суму грошей, матеріали тощо.

Тепер церква – як писанка. Стіни пофарбовані, підлога відремонтована і також пофарбована, зроблено крилос, престоли. Селяни знесли багато ряден, домотканних килимів, хусток, вишиваних рушників.

Нещодавно відбулося посвячення церкви. Зійшлося багато людей не тільки з Тимкова, а й з навколишніх сіл...» [855].

У населених пунктах краю мешканці масово відновлювали колись закриті культові споруди, зносили до них хрести, ікони, підсвічники, книги та інші церковні речі, які переховували по домівках. У тих селах, де церкви було зруйновано, релігійні громади подекуди без дозволу німецької адміністрації самовільно захоплювали приміщення шкіл та клубів, власними силами здійснювали ремонт... Зафіксовано випадки, коли у селах Дунаєвецького і Кам'янець-Подільського районів в одному приміщенні працювали школа і церква. Великі культові споруди, що потребували вкладання значних коштів, відбудовували зусиллями кількох релігійних громад. Так, на відбудову собору в м. Проскуріві кошти збирали релігійні громади всієї області, а зруйновані дзвони відливали на Проскурівському ливарному заводі [337, с. 19 – 20].

Відроджувалось релігійне життя у Вінниці. Окупаційна адміністрація заохочувала поживавлення діяльності релігійних громад, ріст їх чисельності. Їм поверталися культові споруди, які були забрані за часів радянської влади і облаштовані для господарських і культурно-освітніх потреб, дозволялося друкування духовної літератури та відзначення релігійних свят.

«Вперше за багато років у січні 1942 р. відбулося святкування Йордані. 19 січня після вранішньої святкової відправи в церквах під

спів хорів та музику духового оркестру прихожани Вінницького собору, п'ятничанської, цвинтарної та староміської церков рушили від готелю «Савой» до Бугу, де навпроти староміської церкви стали учасниками урочистого водосвяття» [332, с. 210].

Для керівництва церковним життям при міській управі було створено релігійний відділ, Закон Божий включено до шкільної програми на 1941 – 1942 н. р. [803].

Певне відродження релігійного життя відбувалося в сільських районах Вінницької області. На час повернення радянського війська тут діяло 839 церковних общин, 4 жіночих монастирі, 405 служителів культу. На Вінниччині було відкрито 52 молитовні будинки євангельських християн-баптистів, а також 21 будинок адвентистів сьомого дня. Зросла кількість протестанських громад. З 1941 по 1943 рік в області в общинах євангельських християн-баптистів прийняли водне хрещення 787 чоловік, це вдвічі більше, ніж за все довоєнне десятиліття [332, с. 210].

Що стосується генеральної округи «Житомир», то двома найбільш поширеними релігійними конфесіями були Автономна православна церква (АПЦ), підпорядкована архієпископу Олексію (Громадському), та Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) на чолі з архієпископом Полікарпом (Сікорським). Формально автономісти перебували під юрисдикцією Московської патріархії, а автокефалісти підпорядковувалися митрополиту Діонісію (Велединському), архієпископу Варшавському, що перебував на території Генералгубернаторства [275, с. 371].

У Житомирській генеральній окрузі АПЦ керував єпископ Бердичівський Леонтій (Филипович), резиденція якого містилася у Житомирі; на чолі УАПЦ (із перервою протягом листопада 1942 – березня 1943 рр.) стояв єпископ Житомирський і Вінницький Григорій (Огійчук) з резиденцією у Вінниці [783].

Поряд із православними конфесіями певного поширення у регіоні набули католицизм (римо-католицизм, греко-католицизм [уніатство], протестантські течії (лютеранство, євангельські християни-баптисти, євангелісти-християни) та старообрядництво [275, с. 371 – 372].

Буденним явищем на Поділлі стало ходіння до церкви молоді, церковні дзвони перед службою, хрещення та шлюб. «...Незвично чути за багато років мовчання церковні дзвони, які скликають до церкви. На крилосі поряд із колишніми куркулями співають комуністи та комсомольці» [337, с. 20].

У той же час на релігійності населення дещо позначилася атеїстична політика радянської влади. М. Селешко згадував: «...Молодь, яка приходила [в церкву], то тільки як до театру. Послухають як хор співає і виходять. Про Богослуження молоді казали, що нічого собі, гарна вистава і на тому кінець» [257, с. 102].

Відбувся навіть з'їзд православного духовенства Поділля (11 – 13 серпня 1942 р.), на якому констатовалось:

«...За часів Советської влади церкви Поділля зазнали величезного руйнування. Всі церкви були закриті, духівництво спроваджено до в'язниць або в далекі сторони Сибіру. Більшість церковних будинків були знищені, решта перебудована на всякі потреби жидо-більшевицьких властей. Лише з приходом військ Великонімецьчини почалось відродження Православної Церкви Поділля...» [861].

Нацистська влада залучала церковних діячів до пропаганди ідей нацизму та їх практичного втілення на зайнятих територіях. У богослужіннях та проповідях від духовенства різних рівнів вимагалось висловлювати «вдячність» Гітлеру та німецькій армії за «спасіння», брати участь у святкуванні нацистських «святкових» дат, зокрема, у «святкуванні початку війни», пропагувати окупаційні розпорядження. Так, у зверненні начальника Вінницького обласного відділу освіти Серафімовича від 6 листопада 1941 р. до голови Липовецької районної управи про вознесення молитви за «вождя німецького народу і його воїнства» йшлося:

«Прошу наказати священослужителям православного віросповідання Вашого району під час «Великого Входу» возносити молитви «Вождя Германського народу і Воїнство його да пом'яне Господь у царстві своєму».

В Римо-католицьких костьолах молитися за Вождя Германського народу і Воїнство його під час «Літанії»» [665].

Священики активно залучалися до проведення громадських панахид по жертвах радянського режиму.

«28 вересня [1941 р.] відкрилася громадська панахида в Ситковецькому районі над могилою замордованих більшовиками. Тікаючи зі Львова, жидо-більшовики вивели звідти 15 тисяч арештованих українців.

Проходячи Вінницькою областю, вони дорогу встеляли могилами. 29 невідомих вірних синів України лягли в таку могилу за Ситківцями під лісом коло с. Юрківці. На панахиду з'їхалися представники (по 10 – 20 душ) зі всіх сіл району. Тисячна юрба народу, схи-

ляючи голови, віддала пошану невідомим жертвам української справи. На могилу було покладено багато вінків...» [801].

Особливо масово залучалися церковнослужителі під час ексгумації та перепоховань у Вінниці і 1943 р. жертв сталінської тиранії:

«...Після обстеження могил у супроводі голови Української автономної церкви архієпископа Євголія та численного духовенства відбувалося перепоховання останків загиблих. У церемонії брали участь тисячі вінничан, члени родин загиблих... За християнським звичаєм з церковним співом, під акорди жалібних маршів і хоралу «Коль славен наш Господь» безвинно замученим розв'язували руки і клали у довгі братські могили по 150 – 160 тіл.

12 червня 1943 р. відбувся похорон 204-х, а 24 червня – 600 тіл. На другому виголосив промову голова Української автокефальної церкви єпископ Житомирський і Вінницький Григорій: «Сьогодні ми вже дев'ятнадцятий раз зібралися на цю сумну оказію, на це жахливе видовище, щоб піднести нашу спільну молитву за душі найкращих синів і дочок України, яких найбільший людоджер світу в найжорстокіший спосіб знищив і кинув у ці пекельні ями. Каті, закриваючи сліди свого нечуваного злочину, повкидали до ями разом з тілами і їхню одіж, документи, різні церковні речі, взяті при арешті священиків. Присипали вапном тіла, щоб скоріше зотліли й не давали запаху. Але від катів скрита десниця Божа, бо вони засліплені і не були в стані її побачити. Господь відкрив цей злочин, щоб побачив весь світ і зрозумів, що собою являє комуністичний «рай», комуністичне «веселе й заможне» життя і на чому воно будується... Народ стогне й гине, а безсердечні комуністичні володарі виспівують: «я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек» і виголошують: «жити стало краще, жити стало веселіше».

Прийде час, коли наш народ скине це ярмо і буде дійсно вільно дихати в своїй країні радісним життям. В цьому нам допоможуть і це вимолять для нас ці святі мученики, які тепер перебувають разом у царстві Божому і моляться за нас коло престолу Всевишнього» [332, с. 211].

Всього було проведено до двадцяти похоронів. Відвідав могили й грецький єпископ Деркоський...

І від рядового духовенства, і від єпископів Леонтія й Григорія та інших вимагалася підтримка окупаційної політики у сфері мобілізації «трудових ресурсів». На території краю від імені керівництва церков нацисти розповсюджували листівки, у яких населення пе-

реконували у необхідності підтримки трудових мобілізаційних кампаній. У прокламації до духовенства й віруючих єпископ Вінницький Євлогій звертався: «...станьмо всі до праці, на яку нас поставлять, і дітей своїх пошлем туди, куди нам скажуть».

«Мобілізаційна» пропаганда православної церкви була підкріплена антисемітизмом. В одному зі звернень єпископа Житомирського і Вінницького Григорія проголошувалося: «Жидівство добре знає, що наша праця в Німеччині є боротьбою з ними, боротьба з ворогом церкви. Кожен, хто відмовляється працювати в Німеччині, цим допомагає єудо-комуністам, а тому ми повинні собі це усвідомити і всі стати на боротьбу...» [275, с. 222 – 223].

Легалізуючи церкву, окупаційна влада сприяла її розколу на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) та Автокефальну православну церкву. Боротьба між церковними таборами була лише на руку ворогу і закінчилася повним підпорядкуванням церкви окупаційній владі та втратою можливості вибору митрополита і рукоприкладення в єпископський чин [337, с. 19 – 20].

Нейтральне ставлення до релігійних питань («і не сприяти, і не заважати» [479]), якого на початку війни на словах дотримувалися гітлерівські окупанти, ними ж було скасовано. Відносна свобода віросповідання, яка слугувала лише засобом пропаганди, невдовзі відійшла в минуле. Помітно посилювався контроль над релігійними організаціями.

«...За суперечкою між церквами треба спостерігати дуже пильно. Треба мати довірених осіб також і в церквах, щоб перевіряти, чи не проводиться антинімецька, сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або назовні... Якщо буде встановлено, що священики чи члени Греко-католицької Церкви виступають за рух Бандери, необхідно повідомити поіменно про них у СД» [421, с. 146], – повідувалося в інструкції про ставлення до церкви, прийнятої головним командуванням зони «Південь».

«Щоб мати точний облік про призначення попів та керівників сект з одного боку та їх релігійної діяльності у відповідних селах з другого боку, райони розбиваються на церковні або сектанські приходи...

В цих приходах попи та сектанські проповідники не мають права моління без дозволу обласного комісара, або його уповноваженого.

Попи виконують церковні обов'язки по званню, в той час як сектантські проповідники виконують Божу службу поруч зі своєю роботою у громадському господарстві тощо.

Ще раз звертається особлива увага на те, що у всякі неділі та свята, які не встановлені законом, забороняється церковна служба, моління або зібрання.

За порушення цієї заборони, а також за одержання винагороди натурою за церковні послуги попами та проповідниками будуть в майбутньому покарані також старости.

Всі попи та проповідники повинні мати посвідчення з дозволом на церковну відправу, яке затверджене підписом обласного комісара або його уповноваженого службовою печаткою [621, арк. 191]», – йшлося у директиві обласного комісара про впорядкування релігійної діяльності, адресованій райуправам Літина, Хмільника та Браїлова.

«Райхскомісар України видав розпорядження про правні відносини релігійних організацій. Згідно цього розпорядження релігійні організації, що існують в Райхскомісаріаті Україна в момент вступу в силу розпорядження повинні в трьохмісячний термін повідомити про своє існування Генеральному комісарові в окрузі якого вони знаходяться. В повідомленні потрібно вказати назву, обсяг та місце знаходження релігійного осередку, віросповідання та напрямки віри. Генеральний комісар може вимагати ще інших даних та пояснень.

Райхскомісар може розпустити релігійну громаду, коли її діяльність не обмежується релігійними завданнями, або загрожує ладові та безпеці», – повідувалося в газеті «Нова Шепетівщина» за 28 червня 1942 р. [850].

«Прошу Вас довести до відома всіх попів Вашого району про слідує:

1) Селяни, які обробляють колишню церковну землю, не зобов'язуються платити збір попам та церкві натурою (як зерно, фрукти, овочі, картопля та інш.), а також грішми. Церковні землі націоналізовані Радвладою, а тому вони дістались державі. Через те, не приймається до уваги повернення землі церквам.

2) Як кожний українець, так точно кожний піп повинен платити за приміщення, яким користується.

3) Оскільки релігія являється приватною справою кожного, тому кожна окрема особа повинна нести видатки за свої особисті потреби, попам та церкві заборонено вимагати церковні податки.

4) До цього часу практикувалось, що за справи приватного характеру (як весілля, хрестини або похорони) платити натурою і грішми. Збір натурою я найсуворіше забороняю. Немаю нічого про-

ти, коли попи одержують відповідну грошову плату від учасників за церковні акти (як весілля, хрестини, похорони).

5) Кожний піп повинен негайно з'явитись у своєму районі до місцевого керівника зі всіма матеріалами відносно проведеним до цього часу приватних релігійних церемоній (весілля, хрестини, похорони).

6) Майбутнє забезпечення попів продуктами споживання іде через голови районної управи по місцевих нормах, існуючих для українців.

7) Хто в дальнішому буде брати натурою, за церковні акти, хто в дальнішому буде платити натурою, буде покараний (п. 7 треба роз'яснити всім українцям).

Теперішнє становище з харчуванням населення не допускає, щоб хтось нагромаджував собі запаси з одного боку, в той час як з другого боку вся маса українського народу забезпечується лише самим необхідним [619]», – наголошувалося у розпорядженні обласного комісара Фольдкамера про заборону церковного збору, надісланій голові управи м. Літина (13 березня 1943 р.).

Значна частина духовенства після реєстрації своєї діяльності в окупаційних органах на місцях була змушена підписати «зобов'язання послуху» новій владі [177, с. 187].

Згідно з розпорядженням Е. Коха від 8 грудня 1941 р., який водночас відповідав й за реалізацію релігійної політики на окупованих землях у межах райхскомісаріату «Україна», всі дні церковних свят стали робочими, окрім Різдва (7 і 8 січня), Нового року і Великодня (2 дні) [432]. Такі святкування «переривали робочий процес», а, отже, стояли на перешкоді максимальному використанню економічних та трудових ресурсів окупованих земель.

Непоодинокими були випадки, коли під час богослужінь німці силою виганяли парафіян із церков та відправляли їх на роботу, а священики, які порушували «трудова дисципліну», піддавалися репресіям [275, с. 379 – 380].

Тому зовсім не випадково в оперативному зведенні командуючого військами Вермахту в Україні про настрої населення, датованого 17 червнем 1942 р. та опублікованим під грифом «Таємно», містився підрозділ «Заходи, які необхідно здійснити в ідеологічній області», в якому йшлося:

«Необхідно ще чимало зробити, щоб залучити населення на наш бік. Дуже шкодить нашому авторитету, якщо... під час церковної ходи здійснюється облава...

Нам здається також недоцільним, що, наприклад, під час святкування Пасхи деякі гебітскомісари забороняють звучання церковних дзвонів, а другі, навпаки, дозволяють. Згідно існуючих ясних вказівок не можна ні стримувати функціонування церкви, ні сприяти посиленню її розвитку...» [476, арк. 1 – 6].

На посилення контролю за релігійними організаціями спрямовувалися систематичні директиви райхсміністра Розенберга та райхскомісара Коха. Серед таких – «Розпорядження щодо правового положення релігійних організацій» райхскомісара Коха від 1 червня 1942 р. У документі від усіх релігійних громад вимагалось надати вичерпну інформацію про свою діяльність; а кожна заява релігійної організації з відповідними відомостями включала застереження від імені керівника: «Цим запевняю, що місцева, на чолі якої я стою, релігійна громада та її службовці суворо обмежуються виконанням релігійних завдань. Мені відомо, що всяка інша діяльність та порушення меж дозволених дій заборонені й підлягають карі» [788].

Розпорядження Коха від 1 червня 1942 р. також посилювало право генеральних комісарів у релігійних питаннях, яке по суті, стало абсолютним восени 1942 р. Для прикладу, генералкомісари могли як призначати, так і звільняти церковних діячів будь-якого рівня, від священика до єпископа.

Накази, пов'язані з обмеженням релігійної діяльності, могли прийматися гебітскомісарами на місцях [275, с. 379].

Окрім прямого тиску на автономну та автокефальну православні церкви, окупаційна влада впливала на становище інших релігійних конфесій. У ще гіршій ситуації перебували католики регіону: «...до римо-католицької церкви ставилися з підозрою, як до «польської», а до греко-католицької (уніатської) – як до західно-української чужої» [275, с. 382].

Отже, основні зусилля німецьких окупантів зосереджувалися на встановленні контролю за діяльністю дозволених релігійних організацій, ретельному вивченні їхньої конфесійної специфіки та настроїв віруючих. Урядові розпорядження, що стосувалися релігійної сфери, спрямовувалися насамперед на перешкоду утворенню сильних церковних інституцій в регіоні. Відносна свобода віросповідання слугувала лише засобом пропаганди.

Упродовж 1941 – 1944 рр. релігійна політика окупантів зосереджувалася на забезпеченні інтересів Третього Райху. Духовні запити населення практично не враховувалися [225, с. 198].

У той же час, значна частина мешканців Поділля шукала порятунку в релігії, і це допомагало людям витримати суворі випробування окупаційної доби.

3. 13. 3. Інші форми антирадянських кампаній

Нацистська окупація України 1941 – 1944 рр. передбачала також злам, а подекуди і спекулятивне відновлення – через посилену антирадянську пропаганду – історичної пам'яті місцевого населення [275, с. 385]. Так, у наказі командувача 6-ю німецькою армією генерал-фельдмаршала В. фон Рейхенау «Про поведінку військ на Сході» від 10 жовтня 1941 р. вказувалося: «Все..., що є символом колишнього панування більшовиків..., повинно бути знищено. Ніякі історичні або художні цінності на Сході не мають значення» [473]. Тому вже в перші дні окупації Поділля повсюдно було ліквідовано пам'ятники радянської доби, насамперед, більшовицьким вождям. Про повалені бюсти Леніна та Сталіна, які лежали на території міського парку Вінниці, згадував, зокрема, у книзі спогадів М. Селешко [257, с. 40]. Радянські пам'ятні знаки зносились як у містах, так і в селах. Не підлягали руйнації тільки ідеологічно нейтральні скульптури.

У той же час німці не встановлювали пам'ятників, пов'язаних із нацистськими реаліями. Причина полягала в тому, що в рамках колонізаційних планів окупантів, які передбачали перетворення краю на осередки німецьких поселень, місцевим мешканцям відводилася лише роль робочої сили, несвідомих індивідів, яких, на відміну від фольксдойче, не потрібно було піддавати германізації, зокрема й через монументальне мистецтво. Встановлювалися пам'ятні знаки хіба що на кладовищах солдатів Вермахту [275, с. 387], які належало ретельним чином доглядати.

Красномовне у цьому плані розпорядження Летичівського гебітскомісара від 25 червня 1942 року:

«До відома всіх старост округи Летичіва
всіх районних шефів

Догляд за могилами вояків.

У боротьбі за визволення України і в окрузі Летичіва впало багато німецьких солдат. Подяка мертвим героям: в догляді вами їх могил, обсадження їх цвітами, додержання надписів на могилах в чистоті.

Подяка ваша може виявитися не лише у ваших красномовних словах, а у вашій діяльності.

Від вас вимагається небагато, а саме при допомозі старост та загальних громад потрібне доглядання могил вояків...» [767, арк. 73].

Чи не найвідомішим серед німецьких поховань був військовий цвинтар Гельденфрідгоф у Вінниці, який розміщувався на території православного кладовища [257, с. 41]...

Не передбачалось нацистами, звісно, встановлення пам'ятних знаків, що увічнювали б яскраві сторінки місцевої історії. Винятком став хіба що намір зберегти пам'ять про жертви сталінських репресій у Вінниці. Тоді, провівши ексгумацію та перепоховання розстріляних заручників більшовицької системи, перетворивши «вінницький сюжет» на центральний елемент антирадянської пропаганди, офіційна окупаційна влада позитивно поставилася до ідеї побудови у місті монументу жертвам НКВС.

Вперше ідею побудови пам'ятника висунув 12 червня 1943 р. під час похорону першої групи закатованих голова міського управління Вінниці О. Савостьянов [815]. Із 16 червня 1943 р. міське управління організувало добровільний збір коштів у фонд побудови пам'ятника серед місцевого населення. Але через наближення фронту він так і не був побудований [275, с. 391 – 392]...

Як монументи більшовицьким вождям, з таким же ентузіазмом знищувались інші символи радянської доби, серед яких портрети більшовицьких діячів, радянські зірочки, червоні прапори тощо. Натомість встановлювалися нова символіка, щити з плакатами агітаційного змісту.

Важливим пропагандистським заходом гітлерівців на окупованій території стало перейменування населених пунктів, районів, вулиць, площ, провулків, змінених за радянської доби і пов'язаних із діячами комуністичної влади та тогочасними реаліями. У районах постанови про перейменування вулиць приймалися на рівні райуправлінь, а згодом – гебїтскомісаріатами.

На початковому етапі окупації через присутність в органах допоміжної української адміністрації націоналістично налаштованих осіб чимало вулиць було названо на честь керівників давньоруської держави та українських гетьманів. Так, «серед вулиць (площ і провулків) населених пунктів Житомирсько-Вінницького регіону поряд з існуючими фігурували назви Івана Богуна, Князя Володимира (Володимира Великого), Отамана Волинця, Князя Ігоря, Отамана Конавальця, Івана Мазепи, Петра Могили, Павла Полуботка, Князя

Святослава, Січових стрільців, Богдана Хмельницького, Шевченка та інші» [275, с. 394].

У Вінниці головна вулиця, яка нині називається Соборною, тоді отримала назву *Ukrainischer Prospekt* – Український проспект, вулиця Козицького – Гірських стрільців, вулиця Інтернаціональна стала Національною... Давати вінницьким вулицям назви німецького походження окупанти не поспішали. На присутність німецької окупаційної влади вказувала лише вулиця Німецька (*Deutsche Strasse*). Нині вона називається Театральна. Саме тут, на розі Німецької вулиці та Українського проспекту, містилася окупаційна адміністрація – резиденція гебітскомісара [819].

Своєю постановою від 23 квітня 1942 р. староста міста зобов'язував власників та орендарів будинків почепити на фасаді будинків нові номерні знаки. Старі назви вулиць необхідно було в п'ятиденний термін знищити. Кожна установа, організація, промислові та торговельні заклади повинні були мати на приміщенні написану українською та німецькою мовами вивіску [332, с. 210].

Що стосується власне української мови, то заборони на неї з боку окупантів не існувало. Цей факт загарбники намагалися використати як один із пропагандистських підходів для формування лояльного ставлення місцевого населення до нової влади [275, с. 359].

Наслідком мовної політики кінця літа – осені 1941 р. на теренах Поділля стало зростання вживання корінним населенням рідної мови в містах, які ще за царських часів та в радянський період були переважно російськомовними. Але із запровадженням наприкінці листопада 1941 р. німецької цивільної адміністрації та її курсом на придушення національного життя, переслідування представників самостійницького руху, які до того проводили активну україномовну пропаганду, мовне становище, особливо в містах, поступово змінилось на користь російської. До того ж через україномовність додався небезпека звинувачення у націоналізмі [275, с. 362].

У перші місяці окупації мовне питання гостро постало у релігійному житті, що зіграло на руку окупантам, оскільки мовний чинник був важливим у протистоянні двох найбільших православних конфесій регіону – Української автокефальної православної церкви та Автономної православної церкви. У парафіях автокефальної церкви богослужіння проводилося українською або церковнослов'янською мовою з українською вимовою; Автономна православна церква традиційно використовувала церковнослов'янську мову [275, с. 361].

– 362]. Це поглиблювало приховану ворожнечу між громадами вірян.

Загалом же, у перспективі, з точки зору нацистів, на всіх окупованих територіях мала панувати лише німецька мова, а українська як мова місцевого населення у кращому випадку побутувала б серед «українців-рабів» і мала сприйматися як іноземна [275, с. 368 – 369].

Окупаційна влада також зробила спробу в політичних цілях реанімувати історичні краєзнавчі дослідження. В 1942 р. вона видала путівник з історії міста Кам'янця-Подільського. Цим самим окупанти спробували організувати краєзнавчі пошуки слідів перебування на Поділлі, у Подністров'ї в прадавні часи пронимецьких племен, поселень для «історичного обґрунтування» доцільності загарбання краю у XX столітті [337, с. 196].

Відбувалося зацікавлене вивчення регіонів, мікрорегіонів і, навіть, окремих населених пунктів. Прикладом тому є факт збору, обробки матеріалів, написання історії 45 населених пунктів Антонінського району. Не виключено, що, реалізуючи цей проект, новій владі потрібні були історичні матеріали, підготовлені в новій ідеологічній транскрипції, для використання в навчальній і пропагандистській роботі. Зате достеменно відомо, що ініціатива вийшла з гебітскомісаріату, письмову директиву про написання історії району завізував окружний комісар Шорер, а виконували – райуправа, відділ освіти та, в основному, учительство Антонінського району [337, с. 197].

Однак фактологічний бік праці можна визнати незадовільним. Нариси носять декларативний характер, вони позбавлені персоналій, мають цілий ряд прогалин в історичному просторі. Відсутні будь-які посилання на джерела. І це зрозуміло. Автори, відірвані від історичних бібліотек та архівів, опиралися, в основному, на поточні документи окупаційних установ, перекази, легенди, спогади очевидців. У ряді випадків досить легко обходились з аргументацією, нерідко спотворюючи історичну істину.

І, головне, історія написана на замовлення, а тому радянський період показаний в різко негативних тонах. Практично жодного речення про якийсь прогрес у соціально-економічному чи культурному ракурсі. Своєю суттю напрацювання підводили читача до логічного висновку про визвольну місію німецької армії: «Німеччина, яка межувала з Советським Союзом, бачила неправду, яка панувала в СРСР. І вона рішила скасувати ненависний режим більшо-

виків... Всім цим заходам народ вдячний німецькому воякові, що звільнив нас від ярма більшовизму» [337, с. 199]...

Активно використовувались й інші друковані матеріали. Окрім численної періодики, друковані форми нацистської пропаганди були доповнені пропагандистськими листівками, плакатами, книжковою продукцією. Так, восени 1943 р. у Вінниці видано брошуру учасника комісії з розкопок могил жертв катів НКВС, працівника редакції газети «Вінницькі вісті» А. Трембовецького «Злочин у Вінниці». За результатами згадуваних розкопок у 1944 р. у Берліні опубліковано книгу «Amtliches Material zum Massenmord von Winniza» («Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці»).

Інформація про ексгумацію та перепоховання тіл розстріляних була зафіксована у німецькій кінохроніці та поширювалася в Україні й в європейських країнах. Київською кіностудією «Українфільм» спільно з німецькою пересувною кіногрупою «Вохеншау» створено фільм під назвою «Похорони жертв більшовицького терору в м. Вінниця» [275, с. 416].

Як і засобам масової інформації, у системі нацистської пропаганди на окупованій території України, зокрема Поділля, кінохроніці надавалось важливого значення. Вона, як правило, демонструвалася у рамках так званих «тижневих оглядів» перед показом художніх фільмів. Провідними пропагандистськими сюжетами кінохроніки були дії Вермахту на фронтах, антирадянська пропаганда, матеріали про переваги німецького способу життя [275, с. 399].

Не менша увага надавалась кінофільмам. Вони, з одного боку, виступали розважально-інформаційним, меншою мірою – пропагандистським засобом для вояків Вермахту та службовців військового й цивільного управлінь. З іншого – кінопродукція через пропагандистський вплив мала схилити місцеве населення до сприйняття системи нацистських порядків та цінностей.

Як інформував часопис «Вінницькі вісті», особливе зацікавлення серед подільських глядачів викликали німецькі кінофільми «Я обвинувачую», «Повернення», «Віденські історії», «Танок з царем», «Дорога в простір» та ін. [812].

Кінофільми виступали як пропагандою німецького способу життя, так і політики Третього Райху [275, с. 399].

Для «ознайомлення» з умовами життя в Німеччині нацистські чиновники райхскомісаріату періодично організовували показові екскурсійно-пропагандистські поїздки українських селян та мешканців міст до Райху. Про одну із них, що відбулася навесні 1942 р., широко повідувалося у пресі.

«...Ранком вирушила українська делегація разом із представниками міністерства Сходу і Пропаганди з Берлінського двірця швидким поїздом в Західню Німеччину – Вестфалію. Завданням цієї екскурсії було дати українським селянам образ німецького сільського господарства та спробу господарювання. Ця друга мета подорожі наших селян була справжнім задоволенням їхньої цікавості.

Прекрасна Вестфалія справді була обдарована красою природи. Наші делегати, опинившись у цій країні, звернули увагу на порядок і чистоту, що тут кругом панувала, та на солідну працю німецького громадянина. Багато гарних, чистих асфальтованих доріг, широкі автостради, кругом муровані будинки, чисті ліси, засіяні й добре оброблені поля, це все найперше й наяскравіше кинулось у вічі українському селянинові...

Селяни звернули увагу у першу чергу на будинки, що були муровані й стояли понад 300 років..., розпитували докладно про стан господарства..., про кількість худоби, про видайність землі та урожаю, оглядали сільськогосподарські машини...

На другий день, проїжджаючи через інші господарства, відвідали одну фабрику переробки льону. Це була одна з більших фабрик, яких Україна ще не знає.

Кругом наших селян приймали дуже сердечно. Сердечність цю можна було відчутти в цілому ряді привітальних прийомів крайляйтерів...

З Вестфалії повернули[ся] наші селяни з приємними враженнями до Берліна аж 1 травня. 2 травня виїхали з Берліна на чергову екскурсію до Терпіцу біля Франкфурту над Одером...

4 травня відвідали берлінський зоологічний город та бачили оперету «Фрау Люна» в «Театрі Народу». Цими речами були селяни захоплені до краю. На другий день дістав кожен з делегатів, як подарунок від міністерства Пропаганди, новий костюм та літне пальто.

Ввечері 5 травня були в одному з найкращих кіно в Берліні в «Уфа Паляст ам Цоо», де бачили фільм «Вінер Блют»...

На другий день відвідали Потсдам, прекрасний замок «Сансусі» – місце, де перебував у вільні хвилини король Фрідріх Великий. Безпосередньо після цього поїхали оглянути «Рейхсспортфельд», місце останньої олімпіади. Колосальні й модерні улаштування цього спортивного майдану зробили на очевидців велике вражіння...

Дня 7 травня попрощалися з Берліном..., поїхали далі на Україну...» [809].

Упродовж літа – осені 1941 р. німецька військова адміністрація із пропагандистських мотивів не перешкоджала розвитку української культури, оскільки була зацікавлена у лояльному ставленні населення та його добровільній участі у відновленні господарсько-економічного потенціалу. Однак і тоді, й згодом головне завдання, яке відводилося деяким формам української культури, які не були заборонені, зводилося лише до забезпечення дозвілля гітлерівців [275, с. 490]. Так, у Вінниці для забезпечення культурного дозвілля окупантів діяли два кінотеатри, казино, більярд. У травні 1942 р. після ремонтних робіт відкрився краєзнавчий музей з археологічним, природничим та художнім відділами.

Зберігся після воєнних подій 1941 р. літературний музей М. М. Коцюбинського. 15 листопада 1941 р. поновив роботу історичний архів [332, с. 208].

Тоді ж, улітку 1942 р., відкрився краєзнавчий музей в м. Проскурові, який був представлений рідкісними цінними знаряддями праці і посуду, старовинною зброєю, керамікою, порцеляною і склом, картинами, фоліантами, книгами. В музеї існував природничий відділ з цікавими, оригінальними зразками місцевої фауни.

Працював у м. Проскурові й український драматичний театр, що розпочав свою діяльність у жовтні 1941 р. До його репертуару входили твори українських класиків: П. Мирного, І. К. Карпенка-Карого, С. Васильченка.

Користувався популярністю серед глядачів районного центру і сіл Проскурівський драматичний пересувний театр, колектив якого складався з акторів-ентузіастів. Восени 1942 р. в приміщенні міського театру відкрився театр малих форм, естради, вар'єте «Веселий театр». Цей мистецький заклад знайомив глядачів із зразками західно-європейської оперної, опереткової та естрадної музики. При ньому діяв джазовий оркестр [332, с. 195 – 196].

У Шепетівському гебітскомісаріаті функціонував театр ім. М. Старицького, який розпочав діяльність у січні 1942 р. Перший концерт був організований для німецьких вояків. Відбувся він 18 січня. Працював театр у клубі місцевого цукрового заводу.

В Старокостянтинівському гебітскомісаріаті з осені 1941 р. функціонував Старокостянтинівський театр ім. Т. Г. Шевченка, колектив якого постійно їздив на гастролі, обслуговуючи чотири райони округу. Влітку 1942 р. театр гастролював протягом двох місяців і дав 35 вистав [337, с. 196].

З кінця 1941 р. розгорнув сценічну діяльність Вінницький міський театр, у складі якого станом на 22 липня наступного року пра-

цювали 162 актори [812]. У їх виконанні глядачі мали змогу побачити вистави М. Кропивницького «Дай серцю волю – заведе в неволю», І. Котляревського «Наталка Полтавка», М. Старицького «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «За двома зайцями», С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм», Т. Шевченка «Катерина» та ін.

Починаючи з 1942 р., він, як і частина інших театрів регіону, почав включати до свого репертуару твори європейських та деяких російських класиків. Серед них: «Граф Люксембург», «Весела вдова» Ф. Легара, «Травіата», «Ріголетто» Д. Верді, «Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва, «Кармен» Ж. Бізе, «Севільський цирульник» Д. Россіні та інші [275, с. 453].

Творчі досягнення вінничан, у першу чергу постановка опер та оперет, значною мірою відбулися завдяки відкриттю власної балетної студії. Театр, як й інші театральні заклади Поділля, відвідували представники Вермахту, німецького цивільного управління різних рівнів, української допоміжної адміністрації. «...Постановку «Кармен» у Вінницькому міському театрі свого часу відвідав райхсмаршал Г. Герінг. Після вистави він дав розпорядження, щоб усім чоловікам театральної трупи пошили костюми, жінкам видали французьку тканину й туфлі; а військовий комендант Вінниці зобов'язався видати наказ про забезпечення акторів театру продуктивним пайком на рівні пайка солдата Вермахту. Розпорядження райхсмаршала місцевій владі про видачу продуктивних пайків виникло через негативне враження від побачених виснажених голодом балерин. За непідтвердженими даними, прем'єру «Бахчисарайського фонтана» у Вінницькому міському театрі відвідав А. Гітлер» [275, с. 456].

Упродовж кінця 1941 – середини 1943 рр. театри з'явилися в районних центрах Гайсині, Немирові, Хмільнику [275, с. 448 – 449].

Театральні заклади невеликих населених пунктів, яким бракувало професійних акторів, були не в змозі здійснити складні постановки, зокрема опер та оперет. При цьому, протягом усього періоду окупації у німців спостерігався стійкий інтерес до української класичної драми, яка сприймалася ними як своєрідна екзотика [275, с. 454].

Оскільки інститут театру підпорядковувався окупаційним інстанціям, у ньому виключалася (більшою мірою з кінця 1941 р.) можливість антинімецької пропаганди. За змістом репертуару, як і за театральною діяльністю в цілому, стежили спеціально призначені особи від офіційної влади. Відомим є випадок заборони у міському

театрі Вінниці п'єси «Маруся Богуславка» М. Старицького через емоційну репліку актриси Галини Ковальської «Клянусь отцем, що визволю усіх!», яка викликала бурхливі оплески глядачів. У цьому вигуку Г. Ковальської цензори побачили прихований антинімецький натяк, адже напередодні її брат-підпільник був розстріляний гестапо [275, с. 455].

Місцевий театр став однією із основних форм культурного дозвілля німців на окупованій території України. Поряд зі змішаними виступами, які адресувалися як місцевому населенню, так і окупантам, значна частина постановок була призначена лише для останніх...

Для більш повного задоволення культурних потреб окупантів регіон час від часу відвідували творчі зарубіжні колективи.

«29 березня [1942] року в місто Дунаївці приїхала Венська трупа німецької поліції для визволених східних областей України в кількості 6 чоловік.

Вечором вони виступили в міському театрі ім. Шевченка з великою програмою Венської пісні і музики. Глядачі з великою увагою і задоволенням вислухали майстерну гру на скрипці, пісні.

Окружний комісар Еггерс виніс подяку німецькій трупі за віддання... міста» [883]...

Після утвердження нацистської цивільної адміністрації окупанти докладали зусиль на ліквідацію національно-культурного життя (як уже згадувалося, спільні з українцями відвідини веселощів дозволялися лише у тому випадку, якщо вони здійснювалися під німецьким керівництвом).

Однак, незважаючи на численні пропагандистські кампанії, усі намагання нацистської окупаційної влади схилити місцеве населення на свою сторону не увінчалися значним успіхом. Адже, підкреслюючи довоєнні злочини радянського керівництва, гітлерівці самі активно продовжували репресивну антиукраїнську політику [275, с. 417].

* * *

Як бачимо, фактично залишене Червоною армією на поталу ворогові, цивільне населення виявилось під абсолютною владою гітлерівських загарбників, розглядалось ними як расово неповноцінне, що підлягало планомірному знищенню як воєнний трофей. А тому загарбники відповідно й розпоряджались ним, не роблячи ніякої різниці між людьми, худобою, захопленим майном.

Із перших днів окупації завоювачники намагалися накинути на подолян політичні пуга: віроломний напад на СРСР подавався як боротьба гітлерівців за «корінні» інтереси українського народу, звільнення його від «сталінської тираниї», «жидо-більшовицького ярма».

У той же час для нацистських лідерів термін Україна означав лише географічне поняття, а не державне утворення.

На загарбаних територіях досить активно впроваджувався новий адміністративно-територіальний устрій, була сформована широка гітлерівська карально-репресивна система.

Органи місцевого управління діяли в умовах повної підконтрольності і залежності від німецьких адміністративних і поліцейських окупаційних органів.

Антирадянські настрої частини населення фіксувалися здебільшого протягом 1941 – 1942 рр. Ймовірно, це було пов'язано з оцінкою результатів діяльності більшовицького режиму: суцільна колективізація, яка призвела до масового голоду 1932 – 1933 рр., депортації селян 1930 – 1936 рр., масові арешти 1937 – 1938 рр., загальне зубожіння населення.

Окупаційний режим породив таке явище як колабораціонізм. У кожного, хто йшов на співпрацю з ворогом, був власний мотив: одні – саме з ненависті та почуття образи на радянську владу, хтось сподівався на реалізацію ідеї відродження державності, інші – прагнули зайняти чільне місце в соціальній ієрархії та збагатитися. Не останню роль на шляху співпраці відіграв інстинкт самозбереження.

Злочинними діями в регіоні відзначилися формування Російської Визвольної Армії та Кубанського козачого полку.

Особливо сильно прояви колоніалізму, жорстокості окупаційного режиму проявились на Поділлі, зокрема Вінниччині, у зв'язку з розташуванням тут нацистських надсекретних об'єктів – ставки А. Гітлера «Вервольф», ставка Г. Герінга «Штайнбрух».

Цинічне вбивство стало наріжним каменем нацистської окупаційної системи, так званого «нового порядку».

Расові погляди нацистів передбачали повну фізичну ліквідацію євреїв. У перспективі окупанти планували знищити, принаймні значну частину, і, як вони вважали, «расово неповноцінних слов'ян», включаючи українців. Гітлерівці також зосередилися на ліквідації представників більшовицької влади, які розцінювалися як іделогічно-політичні вороги націонал-соціалізму, військовопо-

лонених червоноармійців та членів українського самостійницького руху.

Головною причиною масової смертності військовополонених було виснаження голодом, іншими – їхнє фізичне виснаження, поширення інфекційних захворювань та вкрай жакливі умови утримання, розстріли.

Категорично заборонялася нацистами будь-яка допомога військовополоненим з боку цивільного населення.

Повсякденне життя населення в умовах «нового порядку», зумовлене нацистською окупаційною політикою, характеризувалося тотальним контролем, репресіями, терором гітлерівців, постійним дефіцитом продовольства, товарів першої необхідності.

Крім масових розстрілів ефективним засобом знелюднення захопленого ворогом «життєвого простору» був голод. Відсутність же масштабного голоду на Поділлі зумовлювалася переважно сільськогосподарським характером господарства регіону.

Фізичному знищенню цивільного населення, життя якого мало чим відрізнялося від життя в'язнів, сприяв вкрай низький рівень його медично-санітарного обслуговування.

Стратегічною метою гітлерівських загарбників було також пограбування захоплених на Сході територій. Її реалізація призвела до вкрай низького життєвого рівня поневоленого населення.

Економічне пограбування територій поділялося на два етапи: одноразове пограбування під час воєнних дій; тривале пограбування шляхом колоніальної експлуатації.

Для виховання в офіцерського та рядового складу військ почуття особистої матеріальної зацікавленості у війні, дозволялося брати силою, грабувати у цивільного населення все, що приглянеться.

З перших днів окупації нацистське керівництво зберегло колгоспно-радгоспну систему, яка влаштуувала окупантів як найбільш оптимальна система контролю за виробленням та вилученням сільськогосподарської продукції та сировини.

Роздавати землю у приватну власність – не входило у плани окупаційної влади.

Поряд із відвертою експропріацією матеріальних цінностей, іншими формами викачування коштів, неприхованого пограбування населення були система злочинного оподаткування, обов'

язкове страхування, запровадження рабської трудової повинності.

Новітнім рабством стало примусове вивезення працездатного населення на нацистську каторгу. З метою успішної реалізації своїх злочинних намірів окупанти використали відверту брехню, соціальний тиск, фізичні форми залякування.

Цілеспрямований пропагандистський тиск на підневільне населення окупованої території загарбники застосували на початковій фазі «вербувальної» кампанії.

Пропагандистські зусилля гітлерівців будувались на відвертій брехні і зводились до створення в уяві людей образу Німеччини як квітлого європейського раю, нав'язування подолянам думки про те, що:

- окупаційна влада не є ворожою;
- німці, пропонуючи вигідні умови праці та прожиття в Німеччині, піклуються про благополуччя майбутнє місцевих громадян.

Як інструменти ідеологічного впливу, використовувались усна агітація, наочність, кінозасоби, україномовна преса, сфабриковані листи з Німеччини та ін.

Соціальний тиск (створення нестерпних умов для життя на окупованій території) застосовувався з метою підштовхування населення через наростаючу безвихідність становища до пошуку порятунку у вготованому нацистами місці – Німеччині. Складовими компонентами соціального тиску були тотальне пограбування, організація штучного голоду, безробіття, різке падіння життєвого рівня населення окупованих територій, масові фізичні розправи над мирним населенням.

Не існувало ніякої масової добровільної згоди населення Поділля на використання їхньої праці в нацистській Німеччині.

Здійснювана нацистськими окупантами депортація подолян у кінцевому підсумку означала стерилізацію краю від продуктивних сил, його обезлюднення, підготовку Поділля для наступного заселення німецькими колонізаторами.

Значну увагу гітлерівські загарбники приділили механізму духовного пригнічення населення. Вони мали на меті позбавити українців можливості отримати елементарну освіту, користуватися благами науки та культури. Загалом, у нацистській колоніальній політиці для освітньої галузі місця не передбачалося.

Українські інтелігенти були для нацистського режиму зайвим тягарем і підлягали поступовому винищенню через обмежене за-

безпечення продуктами, товарами першої необхідності, закриття закладів освіти та культури.

Нацистська окупація України передбачала заміну політичних й ідеологічних устроїв комунізму на нацизм.

Утверджуючи свої ідеологічні переконання, ведучи безкомпромісну антирадянську пропаганду, окупанти використовували найрізноманітніші методи та засоби. Однак чи не найдієвішим інструментом пропаганди та ідеологічного впливу на населення була преса. На її шпальтах назва «Україна» вживалася лише в територіальному значенні, про Німеччину писалося як «захисника» України, а про німецькі збройні сили – як «спасителя» України. Разом із прізвищем А. Гітлера настирливо вживався додаток «фюрер-визволитель».

Використовувався релігійний фактор для впровадження окупаційної політики на території УРСР. Нацисти вважали церкву важливою зброєю у боротьбі проти більшовизму, оскільки відновлення релігії, яка в радянський час була фактично поза законом, мало продемонструвати місцевому населенню «прихильність» до нього нової влади. Загарбники намагалися довести, що з їх приходом українці отримали втрачену за часів комуністичного режиму релігійну свободу.

Легалізувавши церкву, окупаційна влада сприяла її розколу на Українську автокефальну православну церкву та Автокефальну православну церкву. Боротьба між церковними таборами була лише на руку окупаційній владі.

Відносна свобода віросповідання невдовзі відійшла в минуле. Помітно посилювався контроль над релігійними організаціями.

Упродовж 1941 – 1944 рр. релігійна політика окупантів зосереджувалася на забезпеченні інтересів Третього Райху. Духовні запити населення практично не враховувалися.

Нацистська окупація передбачала також ревізію історичної пам'яті місцевого населення – ліквідацію пам'ятників та символів комуністичної доби.

Важливим пропагандистським заходом гітлерівців на окупованій території стало перейменування населених пунктів, районів, вулиць, площ, провулків, змінених за радянської доби і пов'язаних із діячами комуністичної влади та тогочасними реаліями.

Не існувало спершу з боку окупантів заборони української мови. Цей факт вони намагалися використати як один із пропагандистських підходів для формування лояльного ставлення місцевого населення до нової влади. Але із запровадженням напри-

кінці листопада 1941 р. німецької цивільної адміністрації та її курсом на придушення національного життя, переслідування представників самостійницького руху, які до того проводили активну україномовну пропаганду, мовне становище, особливо в містах, поступово змінилось на користь російської. До того ж через україномовність додалася небезпека звинувачення у націоналізмі.

Загалом же, у перспективі, з точки зору нацистів, на всіх окупованих територіях мала панувати лише німецька мова, а українська як мова місцевого населення у кращому випадку побутувала б серед «українців-рабів» і мала сприйматися як іноземна.

Розв'язані гітлерівцями та їхніми прислужниками-колабораціоністами шаленіючі терор і насильство переросли у відвертий геноцид проти місцевого населення.

Новітнє рабство тривало до останніх днів окупації краю.

Нацистська окупаційна політика вплинула на еволюцію настроїв жителів регіону від переважно позитивного або нейтрального ставлення до німців до виключно негативного сприйняття нової окупаційної державно-правової системи як свого головного ворога.

4. ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ У ПІВНІЧНІЙ «ТРАНСІСТРІЇ»

4. 1. «Румунізація» загарбаних територій

Як уже згадувалось, частина Поділля, зокрема Вінниччини, була підконтрольна румунським агресорам.

З перших днів Другої світової війни королівська Румунія виступила сателітом і стратегічним партнером гітлерівської Німеччини. Підтримавши нацистський кривавий режим, її правителі сподівалися на щедрий шматок при поділі світу, насамперед, на реалізацію свого «історичного права» «посідання Півдня України від Буковини до Одеси» [159, с. 8].

Водночас вони не приховували стурбованості з приводу чуток про намір німців створити Українську державу. «Румунський посол в Німеччині 24 липня 1941 року повідомив німецький уряд, що румунський уряд просить, щоб «майбутня Українська держава» не була надто велика, бо Україна з 40-мільйонним населенням чинитиме тиск на Румунію та інші європейські держави. Посол особливо просив, щоб Галичина не була приєднана до України, а стала частиною Німеччини, щоб можна було мати «прямий зв'язок між Німеччиною і Румунією».

Заступник секретаря Верман, начальник політичного департаменту міністерства закордонних справ Райху, відповів, що ще занадто рано говорити про освоєння територій «колишнього Радянського Союзу». Посол Німеччини в Румунії повідомив наступного дня Берлін про застереження Румунії стосовно України: «Віце-міністр, президент Антонеску цікавився питаннями майбутнього устрою України і заявив, що не треба створювати великий слов'янський регіон на румунському кордоні» [159, с. 132].

Насправді обидва агресори були зацікавлені, щоб ніякої України не існувало взагалі, а її землі, в крайньому разі, були поділені між ними. Та «справедливого» поділу не сталося. Румунським сателітам довелось задовольнитися загарбаними Молдавією і південно-західними українськими землями, де за згодою Берліна було створено три окупаційні зони: губернаторства «Бессарабія», «Буковина» та «Трансїстрія».

До губернаторства «Бессарабія» увійшли Ізмаїльська область і правобережні райони Молдови (з центром у м. Кишиневі). До губернаторства «Буковина» відійшла Чернівеччина з центром у м. Чернівцях. «Столицею» ж згадуваної «Трансністрії» спершу (до 17 жовтня 1941 р.) було м. Тираспіль, після 17 жовтня – м. Одеса. Для управління окупованими землями при румунському фашистському уряді був створений спеціальний орган – «Військово-цивільний кабінет по адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії».

Верховна влада на окупованих територіях належала командуванню окупаційних військ, а цивільні органи повинні були допомагати армії у виконанні її функцій. Адміністрацією в губернаторствах з виконавчими функціями були управління – так звані Дирекції, які відали питаннями адміністрування, юстиції, фінансів, праці, комерції, індустрії, харчової промисловості, агрокультури, економіки, шляхів сполучення, зв'язку, охорони здоров'я, культури та ін.

Губернаторства «Бессарабія» і «Буковина» очолювали військові, які призначались диктатором І. Антонеску, губернаторство «Трансністрія» – цивільна особа – професор Г. Алексяну. Адміністративно-територіальний устрій усіх трьох губернаторств складався з повітів, які поділялись на преторії, а ті в свою чергу ділились на сільські та міські управи (примарії), до яких входили комуни. Повіт очолював префект, як довірена особа губернатора, котрий мав у своєму розпорядженні поліцію, жандармерію та соціально-економічні служби. Префект володів вищою владою в повіті і у своїй діяльності опирався на двох помічників – субпрефектів, один з яких мав бути місцевим. Проте слід зауважити, що місцевому населенню окупаційна влада від самого початку не довіряла. Саме тому на вищі адміністративні пости призначалися представники з Румунії, як правило, – ветерани бессарабського «Сфатул Церій» («Рада Країни») або бойові офіцери, удостоєні вищих урядових нагород. Для управління містами і селами було створено примарії на чолі з примарем: у місті – головою, на селі – старостою.

Для утримання в покорі місцевого населення, боротьби з патріотичним підпіллям та народними месниками окупанти створили розгалужену мережу розвідувальних і каральних органів. Головним із них була сигуранца (охранка) – таємна політична поліція, яка діяла на території усіх трьох губернаторств. Каральні функції здійснювала жандармерія.

Основним судовим органом окупаційного режиму став військово-польовий суд, а слідчим – сигуранца. Рішення судів окупантів були остаточними і не підлягали ніякому оскарженню.

Офіційною валютою на території губернаторств «Бессарабія» та «Буковина» була румунська лея, в «Трансністрії» – німецька окупаційна марка (деякий час у паралельному вжитку використовувався радянський карбованець).

Усі засоби комунікацій в «Трансністрії» (залізниці, морські та річкові шляхи тощо), телефонний та телеграфний зв'язок перебували в оперативному розпорядженні Вермахту. Лише в березні 1942 р. Бухаресту вдалося домогтися передачі частини залізниць в управління румунської адміністрації [301, с. 825; 314, с. 11].

Якщо губернаторства «Бессарабія» та «Буковина» увійшли до Румунського королівства, то «Трансністрія» належала Румунії номінально – у відповідності до угоди, укладеної 30 серпня 1941 року в м. Тігіні (Бендерах) представниками німецького та румунського командування, Румунія отримала мандат лише на тимчасову адміністрацію та економічну експлуатацію території між Дністром і Південним Бугом. Проте слід зауважити, що в сучасній румунській історіографії прийнято вважати початком румунського адміністрування території між Бугом і Дністром з моменту появи декрету № 1 генерала Антонеску (19 серпня 1941 р.), виданого на основі листування між Гітлером і Антонеску від 14 та 17 серпня 1941 р. і затвердженого під час двохсторонніх румуно-німецьких переговорів 30 серпня того ж року в м. Тігіні.

Від Поділля до цього штучного адміністративно-територіального утворення відійшли Бершадський, Крижопільський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Піщанський, Станіславчицький, Тростянецький, Томашпільський, Тульчинський, Шаргородський, Шпиківський, Чернівецький, Чечельницький, Ямпільський, майже весь Копайгородський, дві третини Тиврівського, Брацлавського, половина Жмеринського, Барського, Яришівського, деяка частина Мурованокуриловецького та Немирівського районів Вінницької області, ставши складовими Могилівського, Тульчинського та Джугастрського (Ямпільського) повітів північної частини губернаторства (Північної «Трансністрії»). Кордон з німецькою зоною окупації на території краю проходив від Дністра по річках Лядова, Рів, Південний Буг. Решту ж адміністративно-територіального утворення складали райони Молдови, Одеської, частини Миколаївської (західніше Південного Бугу) областей.

Незважаючи на «Угоду...», обидва загарбники вважали захоплену україно-молдовську територію своїм володінням. Так, А. Гітлер 16 липня 1941 року, коментуючи на нараді в Головному штабі румунські домагання на українські землі між Дністром і Південним

Бугом, підкреслював: «...Але... ми самі... маємо усвідомлювати, що ми з цих областей вже не підемо» [393]. У свою чергу І. Антонеску 26 лютого 1942 року на засіданні уряду заявив: «Не є секретом, що я не схильний до втрати того, що вже здобув. «Трансністрія» му- сить стати румунською областю, ми її зробимо румунською, вигнав- ши звідти всіх чужинців... Ми маємо створити життєвий простір для румунів» [326, с. 183].

В усній розмові з губернатором «Трансністрії» Г. Алексяну, що відбулася 16 грудня 1941 року, він наказував: «Дійте так, неначе влада Румунії встановлюється на цій території на два мільйони ро- ків».

Отже, в обох випадках мова йшла про колонізацію загарбаного регіону.

Першого вересня 1941 року румунський уряд заборонив усі ук- раїнські організації на українських територіях, що опинились під йо- го контролем. Згодом не забарилися інші заходи по їх «румуніза- ції». Як на державному, так і на місцевому рівнях.

22 листопада префект Тульчинського повіту надіслав старос- там районів розпорядження:

«Біля будинків управ сіл необхідно почепити прапор румунсь- кий. В жодному закладі не може бути вивішений прапор україн- ський без прапора румунського» [622, арк. 373]. Невдовзі про ук- раїнський прапор не йшлося взагалі:

«Старості с. Шендерівки [Чернівецького району].

Розпорядженням № 1245 від 14 лютого 1942 року [повітової префектури]... кожна сільська управа повинна мати Румунський 3-х кольоровий прапор, який вивішується в святкові дні...

Претор Цуркан» [654].

Влітку того ж року дійшла черга до іншої української символіки, а також українських написів на фасадах будівель, дороговказах, громадських місцях. «...Всі написи і герби українські зняти і на їх місці зробити написані на румунській мові...» [602], – вимагалось в наказі губернаторства № 31284 / 942 від 20 червня 1942 року.

Масово змінювалися власні назви господарств, підприємств. Так, наприклад, у Шпиківському районі колективне господарство «Українець» (с. Винокурня) стало називатися «Пропиширя», ім. Богдана Хмельницького (с. Юрківка) – «Солнеря», ім. Івана Богуна (с. Сліди) – «Фурніка», ім. Шевченка (с. Левківці) – «Плугарул», ім. Франка (с. Печера) – «Гірнічія», ім. Котляревського (с. Рахни) – «Індруметорул», ім. Руданського (с. Стояни) – «Спинтеа», ім. Ко- цюбинського (с. Даньківка) – «Райнвієра», ім. Панаса Мирного (с.

Кічмань) – «Семинаторул», «Вільна Україна» (с. Стрільники) – «Переведеря» і т. д.

За розпорядженням властей, зі стін знімалися портрети українських громадських діячів, письменників. Заборонялося користуватись навіть їхніми фотокартками, не кажучи про твори українських майстрів слова:

«Відділення жандармерії Могилева.

Службова записка № 464 від 28 червня 1942 р.

Інформовано, що в книжковім магазині м. Жмеринки виставлено у вітрину фотокартку українського поета Т. Шевченка, а також альбом з портретом цього поета. Дано розпорядження відділенню жандармерії Жмеринки зняти ці фотокартки...» [666, арк. 273].

Натомість у людних місцях, навчальних закладах мали красуватись портрети румунських «знаменитостей»:

«...Дирекція культури наказом за № 234 / 943 ставить до відома всіх директорів шкіл: прикрасити класні кімнати портретами королівської родини і Керівника країни пана Маршала Антонеску...

Субінспектор Врабле» [616, арк. 28].

Активно використовувалися засоби масової інформації, зокрема, преса. Шість друкованих періодичних видань виходили в Одесі: дві румунською мовою, чотири російською [489, арк. 8], жодна – українською.

У жовтні 1941 р. почала виходити «Одесская газета», яка позиціонувала себе, як орган Одеського муніципалітету – примарії. Її періодичність – чотири рази на тиждень. У 1941 р. започаткувала свій вихід також газета «Одесса», що вирізнялася своєю неприхованою наступально-націоналістичною прорумунською спрямованістю. Спочатку вона була щотижневиком, а починаючи з травня 1942 р., – видавалася щоденно.

Влітку 1942 р. з'явилася німецькомовна газета «Der Deutsche in Transnistrien» («Німець у Трансністрії») – для німецьких окупаційних військ та, перш за все, для населення німецьких колоній в губернаторстві, які мали стати союзниками й опорою Німеччини в Причорномор'ї. З кінця 1942 року румунською мовою видавалася «інформаційна газета» «Graiul» («Молва»). Газета виконувала роль презентатора офіційної ідеології адміністрації губернаторства і передусім самого губернатора проф. Г. Алексяну [894, с. 431]. Виходили й інші часописи, зокрема, перша вечірня ілюстрована газета «Буг» та дитячий журнал «Детский листок» (видавався раз у два тижні). Вони задовольняли потреби не тільки дорослого населення,

а також «давали духовні і християнські настанови» дітям й юнацтву [852]...

Керував їхньою ідейно-пропагандистською спрямованістю та діяльністю (як і всіма засобами масової інформації, а також друкарнями) спеціально створений при дирекції культури губернаторства «Трансністрія» відділ преси.

З перших днів окупації на шпальтах часописів, насамперед згаданих «Одесской газеты» та «Одессы», друкувалися десятки статей про «цілковите схвалення» місцевим населенням «румунської армії-визволительки від більшовицького ярма» та вітання на її честь, наголошувалося на місіонерській ролі румунів щодо народів, які населяють «Трансністрію». Друкувалися також розпорядження та накази румунського державного керівництва, військових, місцевих властей щодо адміністративної політики на окупованих територіях, інформаційні добірки новин про події на радянсько-німецькому та радянсько-румунському фронтах тощо.

Однак провідними темами були: «вирішення територіального питання» (румунізація захоплених територій – нав'язування читацькій аудиторії тенденційно спрямованої інформації про давні права Румунії на Північну Бессарабію, Північну Буковину та Задніпрянщину, тези, що «територія «Трансністрії» – це історично румунська територія»), боротьба з більшовицькою ідеологією та пропаганда нацистської [894, с. 427; 432].

Крім Одеси виходило періодичне видання у Голті (тепер – м. Первомайськ Миколаївської області) – з кінця 1941-го до початку 1943 р. україномовна газета «Прибугські вісті» (очевидно співробітниками її редакції в цей час були члени однієї із похідних груп українських націоналістів). Навесні 1942 р. газета розмістила на своїх шпальтах декілька статей, присвячених вшануванню пам'яті Великого Кобзаря, повідала читачам про панахиду по Т. Г. Шевченку в Голті, яка відбулася 11 березня 1942 р. [869]. Однак у січні 1943 р., швидше за все, через пропаганду української проблематики, публікацію репортажів із глибинки, які свідчили про плекання надії населенням на німецьке та румунське сприяння створенню вільної української держави, вона була перейменована і виходила російською мовою вже як «Прибугские известия» – «газета Голтянского уезда» [870].

Газетні публікації були, власне, віддзеркаленням діяльності влади по «перевихованню» населення захоплених територій [158, с. 31 – 33].

На Вінниччині, тобто на теренах Північної «Трансністрії», періодичні часописи не видавалися. Поширювалися лише «одеські» видання.

Активно здійснюючи «румунізацію» загарбані території, окупаційна адміністрація вже на початку 1942 р. розпочала кампанію з паспортизації громадян. Передбачалось замість радянських документів, що посвідчували особу, видати населенню спеціальні румунські сертифікати (довідки), але через їх відсутність повсюдно румунською мовою вносились відповідні зміни в наявні паспорти. Після цього особа «на законній підставі» ставала «румунською підданою»:

«Крижопільська райуправа.

16.01.42 р.

Всім старостам.

Згідно наказу Губернаторства Трансністрії № 002009 / 941 повідомляєм, що до випуску сертифікатів (довідок) примарі візують (підписують) старі паспорти на румунській мові. На паспорті пишуть ім'я та прізвище, де живе...

Для виконання цього завдання Вам потрібно зібрати всі паспорти в населення і, оскільки у Вас не має осіб, що знають румунську мову і котрі могли б зробити в паспортах необхідні доповнення на румунській мові, старости повинні прибути з паспортами в районну управу для здійснення відповідних записів...

Житель, який буде виявлений без паспорта, буде арештований, як шпигун...» [657, арк. 136].

Заборонялось користування старими україно- чи російськотековими штампами та печатками:

«19.XI.1942 р. Всім старостам сіл.

Не дивлячись на неодноразові наші вказівки Вам про те, що категорично забороняється користуватись старими штампами на російській чи українській мовах і замінити їх румунськими, це наше розпорядження не виконується і примарія с. Стрільники ставить на своїх рапортах старі українські штампи.

В останній раз попереджаємо, що якщо подібні випадки будуть помічені, винні старости і секретарі будуть штрафуватись.

Претор району.

Шеф адмінбюро» [652].

Впроваджувались й інші заборони.

І. Антонеску у зверненні до представників румунської окупаційної влади на українських землях вимагав «в економічній царині українцям не дозволяти робити ніякого кроку вперед», а тих, хто зай-

мається політикою, «відправляти до табору» [301, с. 827]. Активісти фіксувалися у досьє «СС-1» (Внутрішньої служби сигуранци, що відала питаннями контррозвідки та аналізом секретної інформації. С. Г.) як українські «сепаратисти» [791]. Втім, «ніякого кроку вперед» патріотично налаштована частина українського населення Північної «Трансністрії» не мала змоги зробити й у інших царинах суспільного життя, зокрема в галузі розвитку та поширення української мови, традицій, культури.

«4 листопада 1941 р.

В зв'язку з закриттям театру ім. Шевченка (Шпиків) наказую:

1. Весь штат театру рахувати з роботи звільненим...

Інспектор шкіл» [624].

«Інспектору шкіл Шпиківського району.

Інспектура шкіл повідомляє, що на підставі розпорядження префектури від 23 / II.42 за № 621 театральні вистави, концерти, кіновистави забороняються...» [648].

Не заборонялось хіба що обов'язкове вивчення в протогімназіях (середніх школах) румунської мови і функціонування при «школах всіх ступенів» «гуртків румунського та трансністрівського танцю» [616, арк. 2 – 3].

Заборонялись навіть традиційні українські вітання і норми поведінки:

«Наказ № 31.

До всіх службовців району та всіх установ.

Наказую:

1) Всі публічні місця та всі установи щоб завжди були в чистім стані і приготовлені для інспекції...

3) Як явка є сказана, треба щоб всі службовці чекали [на інспектора чи керівника] перед установою в ряду без шапок. Дають честь так: здіймати праву руку вверх – це румунський салют, а тоді, коли дається «добрий день», всі кричать крепко: «Си триць».

4) Як явка не є відома, тоді, коли заходить шеф в контору, то тоді так: всі службовці встають разом і стають смирно, і дають честь рукою правою й кричать крепко: «Си триць». Як ставляться якись небудь питання, будуть відказувати файно, стоячи смирно і не сідати допоки не вийде шеф...

Претор району» [628].

Заборонялося звучання української мови під час відправи релігійних проповідей. За наказом керівника румунської православної місії митрополита Вісаріона Пую, вони мали читатись на румунській або російській мові, а саме богослужіння відправлялись лише цер-

ковнослов'янською мовою. Сама місія, що здійснювала інспекційну діяльність в сфері релігійного життя на окупованій території, вороже ставилася не лише до використання української мови, але й до українських священиків.

Заборонялося звільнення з полону українських військовополонених. На причину відмови звільнення військових бранців на території «Трансністрії» вказує бодай такий документ:

«25 вересня 1942 р.

Старості села Левківці

Згідно повідомлення Губернаторства Трансністрії, пересланого нам Тульчинською повітовою префектурою № 8773 від 19/IX.42 р., повідомляється Вам, що військовополонені Ренгач Федір, Олійник Василь не можуть бути звільнені з табору.

Із табору звільняються лише ті військовополонені, батьки яких є румунами» [626, арк. 121].

Недружелюбно ставились румунські загарбники навіть до тих структур та осіб, котрі намагались віддано служити їм. Наприклад, до української міліції:

«20.04.42 р.

Пану Претору Шпиківського району.

Сільської міліції села Левківець:

Солодюка Степана Семеновича

Наконечного Петра Івановича

Волоса Андрія Федоровича

Смагла Степана Прокоповича

Бондаря Йосипа Васильовича

Джеваги Петра Яковича

Прошення

Склад штату нашої сільської міліції зареєстрований, встановлений і затверджений жандармським управлінням і ми вже працюємо на даній роботі більше 9 місяців, чергуємо по ночах, ходимо темними ночами в глибокій багнюці по вулицях села..., намагаємося присікати всі ненормальності, що суперечать державі, і таким чином, виконуючи всі постанови уряду, прагнемо завжди бути на варті держави, але все-таки... з державного боку ми із своєю роботою чуваємо як належно неоцінені з такої причини: за останні 5 місяців нашої служби ми нічого не отримали, ні грошей, ні хліба...» [636, арк. 412].

Ставлення до рядового українського населення було ще упередженішим...

4. 2. Свалілля та насильство сателітів Райху

«Після того, як [румунські загарбники] встановили свою владу до річки Буг, запанувала румунська нагайка... від Дністра до Бугу», – повідується в архівному документі [698, арк. 6 зв.]. Прояви жорстокості та свалілля до цивільних мешканців з перших днів окупації мали місце практично в кожному населеному пункті, що опинився під «протекторатом губернаторства». Особливо це стосувалося його «столиці» – Одеси.

«...Місто потрапило у вир свалілля солдатні та репресій окупаційної влади. «Воїни хрестоносного війська» вривалися у помешкання беззахисних людей і під приводом пошуків партизан та зброї грабували населення. На вулицях міста проводились безперервні облави... Вже на другий після початку окупації день – 17 жовтня – частину заарештованих загнали на аеродром та змусили топтати його територію, щоби переконатися у відсутності мін... 19 жовтня окупаційною владою було скоєно страшний злочин: тисячі безневинних людей – дітей, жінок, чоловіків – загнали у порожні порохіві склади на Люстдорфській дорозі і там живцем спалили. Склади тліли кілька діб, і вітер розносив над містом чорний ядучий сморід.

Вечері 22 жовтня за радіосигналом з Криму було висаджено в повітря будинок на вул. Маразлієвській, що його замінували перед відступом радянських військ. Тут розташовувалися румунська комендатура, штаб 10-ї піхотної дивізії та німецькі зв'язківці. Окупанти обрушили на місто шквал репресій. Вже за три години після вибуху призначений комендантом Одеси генерал Тресторіану у своєму першому офіційному донесенні повідомляв: «Я вжив заходів для того, щоб на площах Одеси повішати євреїв та комуністів». Карателі хапали на вулицях і навіть у домівках чоловіків, які першими потрапили під руку, і тягли їх на шибениці. Того, хто чинив опір, розстрілювали на місці. Вранці 23 жовтня вулиці міста являли страшне видовище: на стовпах і деревах чорніли сотні трупів... Жахлива картина відкривалася на Олександрівському проспекті: трупи розгойдувалися тут по всій довжині його алей. Шибениці були споруджені на площі біля вокзалу, на Привозі, Новому ринку тощо. Було знищено близько п'яти тисяч чоловік. 23 жовтня з Тирасполя в Одесу прибув командувач 2-го румунського армійського корпусу генерал Мочич і звіряче знищення ні в чому не повинних людей набуло ще більших масштабів. Протягом кількох днів під час

облав окупанти всіх хапали і вшали. Так було знищено ще близько 20 тис. громадян...» [301, с. 824].

У Північній «Трансністрії» масштаби свавілля були порівняно меншими, але не обійшлося без жорстокості, насилля, терору, відвертої неповаги до людської гідності й тут.

Як і в німецькій зоні окупації, тими ж методами вирішувалося «єврейське питання». Вже в перші місяці окупації в с. Жабокрич Крижопільського району німецькі і румунські солдати вбили 435 місцевих євреїв. Розправи над єврейським населенням відбувалися в Чернівцях, Озаринцях, Комаргороді, Крижополі, Піщанці, Томашполі, Ямполі та інших населених пунктах. Аналіз документальних джерел дозволяє зробити висновок, що протягом липня – серпня 1941 року на підконтрольній румунам території Вінниччини загинуло близько чотирьох тисяч євреїв [522; 521; 523; 519].

Наступним етапом масової розправи стала депортація єврейського населення Бессарабії, румунського повіту Дорохой, Північної Буковини в «Трансністрію». Під час його етапування в Бершадь, Могилів-Подільський, Шаргород, Тульчин та інші населені пункти Вінницької області загинуло ще декілька тисяч осіб: без всякого жалю карателі вбивали хворих, виснажених бранців, що відставали від багатокілометрових колон, жінок з малими дітьми на руках.

Як і в німецькій зоні окупації, невільників розміщали і утримували в численних гетто. Про умови життя в цих своєрідних концтаборах, зокрема в Могилів-Подільському гетто, досить красномовні спогади колишнього малолітнього в'язня Абрама Давидовича Каплана (м. Могилів-Подільський):

«...В гетто був встановлений дуже жорстокий режим. У місті появилися румунські війська, румунська адміністрація, місцева поліція, і вони здійснювали контроль за дотриманням встановленого режиму. Всі мешканці гетто, починаючи від дітей 5 років, зобов'язані були носити жовті зірки Давида на грудях і спині, на рукаві – голубі пов'язки. Вихід із гетто карався особливо жорстоко, навіть розстрілом. В гетто тоді перебувало більше 4 тисяч мешканців, які розміщувались на території 16 вулиць і перевулків, огорожених тином, вишками, постійно по периметру гетто ходили румунські патрулі з собаками, місцева поліція. Щоденно в гетто вмирили від голоду, хвороб, наруги десятки людей. У всіх була одна турбота – пошуки їжі. Добрі, благородні люди, українці, намагались будь-яким способом перекинути через тин хліб, картоплю, капусту, буряк, мамалигу і т. д. Запроторені в гетто копирсались біля сміттєвих куп, шукали щось їстівне, шукали в садах опалі фрукти, ягоди. Їли ло-

боду, різну траву, діти зіскрібали клей на деревах... Від голоду вмерла опухла сестра мого батька. І була велика проблема з її похованням. Вночі батько і сусід віднесли її в мішку на цвинтар і тихо закопали. Так до цього часу ми не знаємо, де вона похована.

Взимку 1941 р. ми всі, крім матері, захворіли сипним тифом... Ми з братом... лежали в дитячому ліжечку, закутані в різне ганчір'я, старий одяг, без їжі, без ліків. У батька і старшого брата хвороба протікала дуже важко, вони марили, втрачали свідомість. І лише завдяки знайомим українцям – сім'ям Лоскуєвих, Збегіних, Мар'яни Кучурук, які через знайомих їм поліцаїв проникали в гетто і приносили нам борошно, картоплю, хліб, і це робилось періодично раз у тиждень, [ми вижили]... Сотні мешканців гетто і цього не мали. Люди гинули щоденно десятками, багато замерзали, багатьох за спробу вийти за межі гетто румуни розстріляли... Від холоду, обмороження важко захворіла моя мама... Батько ходив на важкі роботи в кар'єр, а там давали один раз у день рідку юшку, шматок хліба. Він хліб не їв, приносив його нам, дітям.

Румуни відновлювали залізничний міст через р. Дністер і на найважчі роботи щоденно забирали чоловіків від 14 до 65 років. Мій старший брат Володимир ходив щоранку у складі команди таких же юнців під конвоєм поліції на роботу до мосту. Одного разу його заставили носити ящики з болтами до ферм мосту. Він, будучи обезсиленим, кинув ящик, болти розсипались. Два німці побили його, прив'язали до туловища мотузку і так опускали з мосту в холодну воду Дністра декілька разів, а потім викинули на берег. Він втратив свідомість і лежав весь синій під мостом. Його помітив хлопець-українець... Боровик Анатолій Петрович – років 17 – 18. Він відніс його від мосту і, дізнавшись де живе, у 9 – 10 годин вечора приніс його напівживого додому... Боровик пішов, залишивши 10 лей (румунські гроші), щоб вранці купити їду брату.

А вранці наступного дня поліцаї... прийшов за братом, щоб взяти його на роботу, проте побачив, що брати нікого. У брата піднялась температура до 40 °, весь побитий, із двостороннім запаленням легень. І тоді він сказав матері, що якщо він не може йти на роботу, то нехай йде вона. І мати пішла... Впродовж тижня мама ходила на роботу із сусідкою Масею Чернер за сина. Це було важке випробування для неї і всіх нас.

Наприкінці 1941 р. – напочатку 1942 р. почались облави на євреїв гетто з метою відправки їх у концтабір в село Печера. Ловили людей на ринку, на вулицях, вривались у будинки поліцаї, румуни. Людей, дітей били, кидали в машини і відвозили в село Серебряю,

звідки в товарних вагонах везли в Печеру. Ми декілька разів уникли затримання, заховавшись у Збечиних. Але в лютому 1943 р., коли ми всією сім'єю намагались піти з міста в село Сліди, щоб там переховуватись у знайомих селян, нас спіймали румунські солдати. Батька сильно побили, брата Володимира теж били і вистригли на голові хрест. Румуни передали нас поліцаям. Більше місяця ми з іншими такими ж в'язнями копали ями в румунському госпіталі і в ці ями закопували бінти, вату, руки, ноги та інші людські органи – відходи після операцій. Із госпіталю нас повернули назад в гетто. Ми продовжували голодувати, мерзнути, хворіти...» [441, с. 294 – 296].

Найбільша кількість гетто (14) існувала в Копайгородському районі, 11 – Бершадському, 10 – Шаргородському, 8 – Могилів-Подільському, 7 – Тростянецькому, по 6 – в Крижопільському та Ободівському районах. Їхніми в'язнями були десятки тисяч людей – як насильно переміщені із задуваних територій України і Румунії, так і місцеві євреї та ті, котрим вдалося втекти з німецької зони окупації. В Бершадському гетто загарбниками знищено 13870 в'язнів, в Ободівському – 11 тисяч, Могилів-Подільському – 4394, Копайгородському – 2808, в гетто с. Вільшанки Крижопільського району – 1300 чоловік [64, с. 13 – 14].

Особливо зловісним було гетто в с. Печері Шпиківського району, обладнане в будинку колишнього кістково-туберкульозного санаторію і назване в'язнями «Мертвою петлею». Тут невільників за найменшу провину жорстоко карали, їм практично ніколи не давали їжі. Зокрема, 21 січня 1942 р. претор Шпиківського району наказував старостам сіл Печери і Рогізні: «Категорично заборонити підвезення продовольства з других сіл і районів для євреїв. Якщо будуть мати місце такі випадки – відповідає Ви особисто» [554, арк. 7].

Через Печерське гетто пройшли близько 10 тис. осіб єврейської національності, пригнаних з Брацлава, Тульчина, Ладжижина, Могилева-Подільського, Шпикова, з Румунії та Буковини. Під час визволення села навесні 1944 р. живими в гетто залишалися дещо більше трьохсот чоловік.

Тут нарівні з дорослими гинули й діти. Як повідується в повідомленні від 13 травня 1946 р. Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-румунських загарбників і їх спільників, вчинених в м. Вінниці та Вінницькій області, «громадянин села Печери Баран А. П. був свідком, як 6 єврейських дітей перейшли по кризі річку Буг на протилежний берег для

того, щоб попросити собі в населення хліба. Німецько-фашистські кати, що перебували на цьому боці, помітили дітей і нацькували на них собак. Діти кинулись тікати по кризі назад в село Печеру. Тоді румунські жандарми відкрили стрілянину по них, а потім їх трупи спустили у воду під лід...» [554, арк. 8].

Заради справедливості слід відзначити, що причиною смерті невільників гетто, розташованих у Північній «Трансністрії», були не стільки розстріли, як різноманітні епідемії, що виявились результатом жаклих антисанітарних умов утримання в'язнів, а також голод, холод, виснаження від непосильної праці.

Таким же нелюдським було ставлення до радянських військовополонених.

«Могилівська повітова префектура
Табір військовополонених в Жмеринці
(залізничний вокзал) – філія табору
№ 5 м. Тирасполя

...Працює 500 військовополонених... Розміщення військовополонених у дуже незадовільних умовах. На залізних ліжках без сітки, а з дошками замість сітки. А в деяких кімнатах є імпровізовані ліжка із дверей і без кубатури. Туалети знаходяться в приміщенні, поширюють важкий запах, який поширюється у всіх кімнатах. Лазня не діє через відсутність дров і приймати може тільки 8 чоловік, що дуже мало для 500 військовополонених. Відсутній для освітлення керосин, яким військовополонені повинні змащувати свій одяг і тіло. Відсутнє медичне обслуговування... Їх використовують для розвантаження вагонів з вугіллям... Гроші, виділені табору, списані на 3 місяці наперед...

Комендант жандармерії» [667].

Однак наймасовішим було знущання над місцевим українським населенням, про що йдеться в численних архівних документах.

«Однією з найбільш [ідіозних] постатей румунських насильників був претор Могилівського району Оснача Октавіан, який систематично бив мирних громадян без будь-якої причини. Зустрівши на шляху автомобіля перехожих радянських громадян, він вибігав з кабіни і бив їх палицею...» [554, арк. 5].

Не відставав від нього у паталогічній жорстокості й начальник відділення жандармерії м. Могилева-Подільського Барбулеску. На початку 1942 р. цей кат особисто розстріляв чотирьох мирних жителів [554, арк. 4].

В с. Батрацькому Піщанського району один із румунських загартників любив прогулюватись сільськими вулицями з вівчаркою.

Як тільки на його шляху траплялися люди, нацьковував на них собаку. Зокрема, нею спричинено серйозне каліцтво Гапісії Ткач... Були покусані інші сільчани [693, арк. 7].

«За невихід на роботу в с. Юзвинцях Барського району 16 чоловік до крові... побиті в полі, а двоє мешканців – заарештовані і відправлені у в'язницю» [669].

За аналогічну провину було піддано побиттю майже 2 тисячі мешканців с. Студеної Піщанського району [693, арк. 39].

Пізньої осені 1943 р. в с. Писарівка Ямпільського району за відмову від роботи арештовано 12 жінок – членів місцевої общини. Румунські окупанти вишикували їх у колону і тричі від берега до берега прогнали через річку Русава, що невдовзі мала вкритись кригою. Наступного дня зібрали іншу групу жінок. В примарії їх жорстоко побили гумовими шлангами до втрати свідомості [706, арк. 30].

У с. Болган Піщанського району «...окупанти постійно били мирних громадян палицями і кулаками. Таких фактів дуже багато. Зокрема, трактористів Пилипа Юхимовича Патлачука, Павла Врасія, Василя Григоровича Редьку було побито до напівсмерті за те, що вони відмовились евакуювувати з села в Румунію трактори. Марка Сільвестровича Редьку – за те, що не дав румунам колгоспних коней. Юнаків Василя Бабича, Миколу Косована, Василя Заболотного, Миколу Бушека – за те, що вони виходили вечором на вулицю. Василя Картоки – за те, що не запросив на весілля румунського претора. Побиття палицями зазнали також присутні на весіллі гості та родичі...» [693, арк. 13, 13 зв.].

Столяр З. Ф. Козачук із с. Садківці Могилів-Подільського району був побитий до втрати свідомості жандармом Бандишівського посту сержантом Александром Каластру за те, що дав односельчанам в'язку трісок для розпалювання печі [554, арк. 5], а коваль м. Могилева-Подільського В. І. Чайковський – румунським сержантом Адамом за те, що, підкувавши йому коня, попросив заплатити за роботу [554, арк. 6].

Піддавалось постійному побиттю населення с. Великої Кісниці Ямпільського району. Крім того, румунські жандарми закували в кайдани 25-х мешканців села і ув'язнили їх у Ямпільській тюрмі, де невірники зазнали жорстоких катувань [706, арк. 11 зв.].

Аналогічно вчинили окупанти з трьома жителями селища Піщанки, запроторивши їх у місцеву в'язницю. Тут безневинні люди піддавались не лише нещадним катуванням, але й загинули мученицькою смертю – їх спалили живими [693, арк. 5 зв.].

95 чоловік було вбито та спалено живцем румунськими катами в Ольгопільському районі [554, арк. 9].

В січні 1944 року після жорстокого побиття таким же чином було страчено в Рибницькій тюрмі мирних жителів с. Черномина Піщанського району Сафрона Івановича Савчука, Степана Мусійовича Даценка, Михайла Качанова та Йосипа Швеця [693, арк. 41], а 17 березня 1944 року – сім мешканців с. Студеної цього ж району: Антона Шпатаря, Василя Копильчука, Дениса Кушніра, Павла Задніпренка, Михайла Забранюка та ін. [693, арк. 39].

Того ж місяця румунські жандарми затримали громадян с. Юрківки Шпиківського району Василя і Олексія Голубів. Обох вороги розстріляли. Їхні трупи були виявлені згодом у присипаній соломою ямі поблизу жандармерії. Тоді ж вони розстріляли ще одного уродженця Юрківки – Дмитра Далеку. За антифашистське висловлювання [704].

23 березня 1944 року, в перші дні після визволення від румуно-німецьких окупантів, в м. Бершаді «...комісією під головуванням начальника гарнізону майора Заремби А. Ю., представника виконкому райради депутатів трудящих Мазура І. Л., завідуючої райздороввідділом лікаря Самборської О. Л., лікаря Вайнера С. І., лікаря Майберга Л., священника Вознесенської церкви протоірея Хрисандра Стобкевича, була проведена езгумація трупів, розстріляних радянських громадян румунськими катами незадовго до їх відступу з м. Бершаді. Комісія відкопала 2 могили... в глиняному кар'єрі. В цих могилах знаходилось 130 чоловічих і 31 жіночих трупів. За даними судово-медичної експертизи встановлено, що розстріляні були віком від 17 до 70 років...

Судово-медична експертиза прийшла до висновку, що смерть настала після катувань, внаслідок вогнепальних поранень, зроблених в упор у тильний бік черепа кожної людини зокрема...» [554, арк. 7].

Таких документів десятки, сотні... Як справедливо зазначається в одному із них, на теренах Північної «Трансністрії» «протягом усього періоду окупації ставлення до населення було звіриним...» [693, арк. 13 зв.].

4. 3. Грабіжницька сутність колоніальної експансії

Оволодівши колонією, румунські загарбники також кинулись грабувати її, нічим не поступаючись німецьким окупантам. Причому грабунок був чи не найголовнішим пріоритетом їхньої окупаційної політики. Грабували все підряд: промислові підприємства, сільсько-господарські общини, одиноких і престарілих, здорових і хворих громадян, безцеремонно забираючи усю виготовлену продукцію, обкладаючи їх непосильними податками та штрафами, не зупиняючись перед фізичним насиллям, кривавими розправами, нещадною експлуатацією беззахисного населення [224, с. 160].

Насамперед, безцеремонно привласнювалась продукція вцілілих чи нашвидкоруч відновлених промислових підприємств. Уся вона відправлялася до Румунії або ж використовувалася на місці для постачання військ та потреб окупаційної адміністрації. Наприклад, з 2612 вагонів цукрового піску, що його виробили заводи «Трансністрії» в 1942 р., 2290 вагонів було відправлено до Румунії, решту – передано на місці румунським чиновникам та комерсантам. З 774-х тонн виробленого мила румунська армія отримала 430 тонн. Залишок же розподілено між службовцями румунської окупаційної адміністрації... [301, с. 831].

Пізніше, коли обстановка на фронті кардинально змінилася на користь Червоної армії, до останнього верстата вивозилося в Румунію їх обладнання та устаткування. В одному лише Могилеві-Подільському до гвинтика було пограбовано 20 промислових підприємств, в т. ч. лісо- та спиртзаводи, електростанцію, чотириповерховий млин та ін. [557].

Але особливо нещадно грабувались колективні господарства.

Румунські окупанти, як і німецькі, зберегли колгоспну систему господарювання, проголосивши лише колгоспи общинами та замінивши їхні назви румунськими. Ще 16 листопада 1941 року префект Тульчинського повіту полковник Іон Лазер інформував старосту того ж району: «На підставі наказу № 1327-1941 Губернаторства Трансністрії..., ставлю Вам до відома, що в 1942 році вся земля Трансністрії буде оброблятися колгоспами, до аграрної реформи ніхто не отримає землю індивідуально» [251, арк. 79]. Щоправда, даний наказ вступив у протиріччя із наказом командування румунської армії від 19 липня 1941 р., в якому йшлося: «Досить терміново. В якості нагороди за хоробрість і відданість пан генерал Ан-

тонеску вирішив наділити землею на звільнених [тобто загарбаних. С. Г.] територіях тих, хто відзначився в даній війні...» [113, с. 308].

Лєвова частка виробленої в них продукції вилучалась «губернаторством». Населенню ж, тобто виробникам цієї продукції, залишались мізерні крихти, що було на найвищому рівні узаконено окупаційною владою.

Зокрема, згідно з наказами №№ 5, 18, 55, 67 губернатора «Транснїстрїї» Г. Алексяну, вирощені в 1942 р. зернові розподілялись таким чином: з наявного урожаю відмінсовувалось зерно на насіння, плюс 20 відсотків вираховувалось за сплату податків за «виділений» «губернаторством» навесні та розподілений між общинами насінневий фонд (при цьому індивідуальні власники за отримане насіння повертали «губернаторству» фактичну його величину із четвертинною надбавкою). Повністю вираховувався розмір натуроплати для контрольованих «губернаторством» МТС, «незалежно від того, чи були виконані технічні роботи повністю чи частково чи взагалі не виконувались машинами МТС, чи потерпів урожай від спеки, шкідників, стихійного лиха і т. д.» [670]. Відмінсовувався фуражний фонд, 10 % вираховувалось на витрати адміністрації общини, 1 % – у фонд допомоги інвалідам, сиротам віком до 15 років та незаможним старикам. Те, що залишалось, розподілялось навпіл між «губернаторством» і общинами...

Через «низьку врожайність» вся пшениця та жито вилучались на користь «губернаторства». Зерно цих культур замінялось кукурудзою, ячменем і просом у пропорціях відповідно 1 : 1 кг, 1 : 1,15 кг, 1 : 1,5 кг. [670]. Населенню категорично заборонялось випікати білий хліб. Причому така заборона діяла ще з 6 листопада 1941 року [634, арк. 276].

Що стосується хліба, то він у більшості випадків не видавався взагалі. З грудня 1941 р. замість щоденної 200-грамової хлібної порції мешканці сіл і міст отримували по 200 грамів зерна пшениці [646, арк. 336], а влітку 1942 р. вийшло нове обов'язкове для виконання розпорядження:

«1. Починаючи з 15 серпня 1942 р. хліб для потреб цивільного населення сіл і міст на території Транснїстрїї буде виготовлятися в такій суміші:

90 % ячмінного борошна 75 % помолу і 10 проц. борошна пшеничного разового помолу з урожаю 1941 р.

2. В період збирання врожаю картоплі і кукурудзи хліб буде виготовлятися в такій суміші:

а) 85 проц. ячмінного борошна 75 проц. помолу і 15 проц. картоплі

б) 65 проц. ячмінного борошна 75 проц. помолу, 15 проц. картоплі і 20 проц. кукурудзяного борошна.

[...] 6. 3 30 вересня 1942 р. забороняється остаточно млинам системним і сільським на території Трансністрії помол пшениці...» [638].

Саме ж населення окупаційна влада повсюдно примушувала каторжно працювати.

20 березня 1942 р. губернатор Г. Алексяну запровадив обов'язкову трудову повинність для жителів «Трансністрії». Всі особи віком від 16 до 40 років мали «використовуватись на різних роботах воєнного характеру, на роботах для установ і підприємств – громадських і приватних, а також на сільськогосподарських роботах екстреного характеру» [326, с. 183].

24 серпня 1942 р. він видав наказ, згідно з яким «всі особи чоловічої статі, котрі досягли 20 років, [замість служби в армії]... в обов'язковому порядку [зараховувались] до «трудового війська» з метою «розвитку моралі» та створення нового «уявлення про працю» [344].

Проте, після відбуття строку, ніхто не звільнявся від трудової повинності.

Найбільш ненормованим робочий день (причому для всього населення) був у сільському господарстві, особливо під час важливих сільськогосподарських кампаній, як то посівна, обробіток технічних культур, жнива тощо. Атмосферу, що панувала тоді, досить повно передають розпорядження місцевої влади:

«21.IV.42 р.

Претурі району Шпиків.

1. Програма для всіх службовців включно., а також для всього населення. Праця на полі від 5 год. до 21 год., а там, де становище заставляє працювати вночі, використовувати нічний час, особливо місячні ночі.

2. Забороняються на 1 місяць усі весілля...

3. Забороняються недільні базари.

4. Прийом у претурі і префектурі з важливих справ буде мати місце тільки по неділях від 12 до 13 год.

[...]

6. Закриваються школи, а діти і вчителі будуть використані згідно розпоряджень...

Префект Тульчинського повіту полковник Іон Лазер» [636, арк. 431].

«№ 1556 від 22/VIII-42 р.

Претурі Станіславчицького району.

Управі с. Станіславчик.

Общині «Албіна».

...В останнє нагадую, що робота починається з 4 год. ранку. Тим, які вийдуть пізніше указанного часу, не буде рахуватись трудодень, а якщо це буде повторюватись, то вони будуть покарані як за саботажем. Керівники, які не виконують цих розпоряджень, будуть зароторені в тюрму.

Зав. рай с/г відділом Петку» [656, арк. 81].

Крім зерна, худоби, птиці, продуктів харчування з общин постійно вивозились також трактори, комбайни, різноманітний реманент.

У 1943 р. румунські загарбники поставили за мету вивезти з общин взагалі все зерно. Згадуваний префект Тульчинського повіту полковник Лазер, зокрема, надіслав у підлеглі претури розпорядження, в якому йшлося:

«...З березня 1943 року рапортуйте по телефону про кількість конфіскованого борошна і пшениці... Звертаю увагу, що з 8 березня не дозволяється мати в общинах, млинах будь-якої кількості пшениці та жита. Зерно має бути вивезене...» [627].

Щоб максимально поживитися награбованим збіжжям, а також враховуючи загрозливу ситуацію на фронті, восени того ж року румунські окупанти заборонили общинам проводити сівбу озимих культур.

За період окупації з одного лише Ямпільського району ними було забрано 87 тракторів, 39 вантажних автомобілів, 9 комбайнів «Комунар», 4075 голів коней, 719 – волів, 2565 – корів, 4914 – свиней, 8046 – овець, 855 – лоша́т, 1880 – телят, 30946 – птиці, 1391 віз, 748 саней, 59265 ц зерна, 1600 ц цукру [567, арк. 131; 132].

Із сусіднього Чернівецького району: 3000 т хліба, 10000 голів ВРХ, 5000 овець, 7500 свиней, 150 коней із племінних конеферм, 40 тис. голів птиці, 240 тракторів, 78 комбайнів, 120 сівалок, а також все майно у школах і лікарнях [567, арк. 130].

Крім організованого грабежу, здійснюваного цивільною окупаційною адміністрацією, існував і так званий «неорганізований». Ним систематично займались військовослужбовці дислокованих у «Трансністрії» військових частин, інших силових структур.

«23 квітня 1942 р.

Претору Шпиківського району.

...Повідомляємо, що в колгоспі ім. Шевченка с. Левківців 21 квітня, а також 22 квітня були румунські солдати з кавалерійської частини із с. Рахнів. Взяли в колгоспі 4 шт. поросят і 2 шт. ягнят. Подібні випадки бувають часто, коли приїжджають у колгосп і беруть самоправно без будь-яких документів.

Староста (підпис)» [634, арк. 316].

«...Маю честь донести пану претору про те, що 14/VII.42 року жандарми с. Юрківки зайшли в город общини і знищили посіяну редьку, а також рвуть нещадно цибулю.

Староста общини с. Юрківки» [626, арк. 10].

«26 серпня 1942 р.

Таємно

Батальйону прикордонників Трансністрії.

Маю честь донести до... відома, що солдати вашого прикордонного батальйону беруть із полів і садів зерно та виноград без всякого дозволу адмінорганів... Замість того, щоб охороняти багатство, вони крадуть його...

Префект губернії Могилева[-Подільського] Нестураш» [668].

«...2 червня 1943 р. о 10-й годині вечора на вівцеферму села Качмань приїхала підвода з двома озброєними солдатами. За заявою зав. фермою Ципіцького А. Р., солдати розігнали сторожів і зав. фермою, забрали з собою 4 штуки баранів і поїхали дорогою Юліямпіль – Шпиків...» [629, арк. 186].

«1944 року, місяця січня, 25 дня

Юрківська трудова община «Ізбинда»

Акт

Ми, нижче підписані шеф т/общини Лига Степан, зав. господарством общини Форманюк С. К., комірник общини Борщенко Яків, рахівник Гаврилов Павло, склали даний акт про те, що без дозволу Шпиківської районової претури взято самоправно і під силою зброї з магазину [складу] общини румунськими військовими частинами наступне: пшениці озимої – 390 кілограмів, вівса – 800 кілограмів, воволу шкіру – 1 штуку...» [632, арк. 29].

Особливо інтенсивно грабувалися общини напередодні відступу румуно-німецьких загарбників. Причому як румунами, так і німцями.

«...Цього акта складено про те, що з 10/1 по 21/1-44 р. перехідними [відступаючими] військовими частинами з юрківської общини «Сальварія» забрано: німецькими перехідними частинами – 700 кг вівса, четверо овець, румунськими перехідними частинами – 150 кг вівса і 150 кг ярової пшениці, евакуйованими поліцаями – 240 кг

вівса, Юрківською жандармерією – одного воза, двоє коней, німецькими та румунськими військами – 4 вози, 5 саней, 900 кг вівса, 200 кг ярової пшениці, 100 кг квасолі» [630, арк. 48].

В с. Жабокричі Шпиківського району «під час евакуації з-за Бугу» німецькою поліцією було забрано 1247 кг озимої пшениці, 1540 кг ячменю, 4500 кг вівса. На вимогу Торківського жандармського відділення видано по півтонни озимої пшениці та ячменю, тонну овесу [630, арк. 64].

Досить промовисті і такі архівні документи:

«1944 року, місяця січня, 26 дня.

Акт

Ми, що нижче підписані, шеф общини «Вікторія»... Колісник К., комірник Свирида Петро, рахівник Кравець Федір та член общини Ганюк Кирило, склали цього акта в нижчелідуючому: під час переїзду... румунськими частинами було забрано з общини одного воза, пару коней, три пари упряжі та 15 центнерів вівса, німецькими частинами було забрано 10 центнерів вівса, 4 центнери ячменю. 250 кілограмів зерна забрано німецькою поліцією, що евакуювалась...» [631].

«14 січня 1944 р.

Община «Індруматорул» с. Рахни

Ми, нижче підписана комісія у складі старости села Костишена Т., нач. поліції Кубенка О., сільагронома Михальського Ф., шефа общини Мазура М., завгоспа Гончарука К., зав. складом Саванжі Т., склали даний акт про те, що по господарству під час пересування німецьких військ і евакуйованих забрано самоправно зерна: пшениці ярової – 1000 кг, пшениці озимої – 3500 кг, жита – 900 кг, ячменю – 8800 кг, вівса – 15000 кг, гороху – 200 кг, проса – 100 кг. Крім того забрано: котлів чавунних – 1 шт., возів кінських – 9 шт., возів волячих – 1 шт., бестарок кінських – 1 шт., гарбів кінських – 1 шт., гарбів волячих – 2 шт., саней – 17 шт., стовпів – 22 шт., балок – 8 шт., стропил – 16 шт., лат – 20 шт., лошат – 24 шт., посторонків – 128 шт., шлей – 67 штук... Румунською військовою частиною забрано коней – 8 шт.» [630, арк. 4 – 7].

Протягом усього періоду окупації нещадно грабувалося цивільне населення.

В с. Каєтанівці Крижопільського району окупаційною владою «...в грудні 1941 р. була створена «комісія», яка вилучала в людей хліб, свиней, телят. У травні 1942 р. в селі з'явилися 2 жандарми. [Вони] забирали в селян речі із сундуків і казали, що беруть воєнне майно... В 1942 р., коли фашистських окупантів діймала зима, ви-

дали закон, що кожен селянин... повинен дати пару рукавиць і пару панчоx, забирали силою у селян валянки, кожухи, відправляли їх на фронт чи віддавали в свою жандармерію...» [686, арк. 51].

І все це робилося наче б то на «законній» підставі.

15 вересня 1942 р. з'явився наказ № 83, в якому йшлося:

«Ми, Іон Антонеску, Маршал Румунії і Головнокомандуючий військами, представлений професором Г. Алексяну, Цивільним Губернатором Трансністрії..., наказую:

ст. 1. Із дня опублікування даного наказу реквізуються всі чоловічі валянки, що належать мешканцям на просторі Трансністрії.

[...]

ст. 7. Ті, які не підкоряться цьому наказу, караються заточенням у табір від 6 місяців до 1 року і штрафом від 100 до 300 РККС [рейхсмарок].

Це покарання застосовується і до тих, хто різного роду способами намагатиметься пошкодити валянки, що підлягають реквізиції...» [626, арк. 117; 118].

Однак вилучались не лише валянки. Забиралась худоба, птиця, насіння, теплі речі, реманент. 17 травня 1943 року, наприклад, префект Тульчинського повіту зобов'язав претора Шпиківського району «реквізувати в населення всю цибулю і використати її як насіння» [628].

В кінці 1943 р. в населення «Трансністрії» масово забирались мішки, «незалежно від їхнього фізичного стану» [623].

Крім реквізицій такою ж узаконеною формою пограбування були податки (форми грабiжництва румунських окупантів у переважній більшості повторювали форми пограбування німецькими загарбниками).

Зокрема, здирницькими натуральними податками, що їх окупанти називали «заготівлею», обкладалось усе без винятку сільське населення, якому дозволялось мати невелике домашнє господарство. Ось що саме належало здавати «губернаторству» мешканцям населених пунктів «Трансністрії» (наказ № 66 від 5 червня 1942 р.):

«...а) Яйця

Господарства, котрі мають на 15 червня 1942 р. до 15 курей, що несуться, здають 100 яєць.

Господарства, котрі мають більше 15 курей, здають від кожної курки ще плюс 10 яєць.

б) Птиця

Господарства, які мають 10 курей, здають 1 курку, від 11 до 20, [здають] 3 курки, від 21 до 25 – курок, більше 25-и – 10 курок.

Господарства, які мають гуси і качки, здають по 2 гуски чи качки за кожні 10.

в) *Молоко*

Сім'ї, які складаються з чоловіка і жінки, здають 300 літрів від корови у рік, сім'ї з дітьми – 150 літрів.

г) *Овеча бринза*

Ті, хто мають вівці, здають по 8 кг бринзи за кожну вівцю.

д) *Мед*

(вулик рамковий – 3 кг, примітивний – 1 кг).

е) *М'ясо свиняче*

(за кожну зарізану свиню – суму вартості 5 кілограмів свинячого м'яса).

...Господарства, котрі не мають курей, зобов'язані купити і зда-ти примарії 100 яєць.

...Невиконання... вважається економічним саботажем і карається відправленням у табір на роботу від 1 до 6 місяців» [632, арк. 19].

Кількість та види податків постійно зростали. Вони непосильним тягарем лягали на плечі поневоленого населення.

Досить показовий у цьому плані наступний архівний документ:

«Претору Шпиківського району від громадянина села Даньківки Ліщишина Кузьми Федоровича.

...Мене обклали у цьому 1943 році такими податками: 30 кілограмів волячого м'яса, 10 кілограмів свинячого, 10 кг баранини, 110 яєць і грошей 59 марок різних податків, із яких я заплатив 29 марок поземельного та комінного податків, здав 50 яєць. Ще заплатити 30 марок культподатку, здати 60 яєць та м'ясо я не маю можливості, бо не має з чого платити, тому, що я старий, 73 роки, а також хворий...» [629, арк. 190].

За несплату податків передбачалося невідворотнє покарання. Так, за невиконання денної норми молокоздачі у громадян с. Сільниці Василя Шимчишина, Ганни Мазур, Кирила Кришталя, Дениса Вибиваного, Ладислава Ренутка, Мусія Заремби забрано корови. За нездачу молока було забрано корови в 11 громадян с. Великої Вулиги, в 47 громадян с. Сліди [637, арк. 732]. В мешканців с. Слободи-Матейківської М. С. Муляра, Т. С. Ковалю, О. В. Войтюка відібрано корови, С. Є. Цвет – хустки, гуси, півня, 5 метрів полотна, А. Л. Криворучка – плащ, чоботи, валянки, М. А. Грабовського – свиню та 120 кг пшениці, в мешканців с. Мальчівців А. С. Балабана

– корову, С. А. Севастьянова – теля, свиню, 2 центнери хліба, 2 відра, костюм, 10 гусей, М. А. Криворучка – плащ, чоботи, валянки [563].

Повсюдно застосовувалися штрафи. Ними карали за найменшу «провину».

Мешканці Вінниччини Петро Городинський, Григій Петриченко, Хома Горанський, Іван Шинкаренко були оштрафовані на 144 німецьких марки за порубку в лісі семи молодих деревець [647]. Олександр Моричереда, Єфрем Зозуля, Олександр Черевичний, Петро Марценюк, Олександр Стрільчук із с. Кинашева – на 50 марок кожен за те, що осмілились пасти своїх волів у лісосмузі, а Килина Шитина, Олена Калінська, Мотря Глуха із с. Стоянів – по 5 марок за те, що вирвали кілька цукрових буряків на общинному полі [634, арк. 99]...

На 50 марок оштрафовувались громадяни, які, не виконавши плану молокоздачі, продали корову, на 20 марок – які не здали встановленої кількості яєць [637, арк. 751]...

В результаті цих та інших фіскальних заходів населенню завдавалось чималих матеріальних збитків, подолати котрі воно в умовах, що склалися, фізично не могло. Грабунок був тотальним і безмірним. Лише в Шпиківському районі в другій половині 1942 р. – першій половині 1943 р. в громадян було забрано 51762 літри молока, 972210 шт. яєць, 3369 курей, 117 гусей, 108 качок, 2380 кг свинини, 17335 кг вершкового масла [633]. В Ямпільському районі за період окупації відібрано в його мешканців 77 корів, 111 телят, 200 свиней, 140 овець, 28000 гол. птиці, 1698 ц зерна [567, арк. 132]...

Внаслідок такої політики окупаційної адміністрації місцеве населення було доведено до голодного існування.

«Пану претору Шпиківського району
від Петрашівської общини [*Не пізніше лютого 1943 р.*]

Рапорт

Доводимо до Вашого відома про те, що наша община перебуває в неблагополучному стані:

1. Саме тягло сильно вихудле через відсутність достатньої кількості зерно кормів для коней.

...3. Вихід на роботу членів общини дуже поганий, основною причиною тут є нестача хліба. По нашому селу 40 % населення не має що їсти...

Староста села.

Сільагроном.

Шеф общини» [625].

«16.4.1943 р. Пану претору

Прохання

Через те, що в общині «Ізбинда» села Зведенівки нараховується 60 % членів общини, які на сьогодні не мають що їсти і це позначається на виконанні сільськогосподарських робіт, просимо пана претора дати дозвіл на видачу їм кукурудзи в качанах у кількості 1730 кілограмів, яка є в общині із власного врожаю.

Шеф общини

Рахівник» [633, арк. 116].

«8 вересня 1943 р.

Пане префект

Я, нижче підписана Байдак Олена, жителька с. Рахни Шпиківського району, прошу задовольнити моє прохання – надайте матеріальну допомогу, так як я живу у дуже важкому становищі. Чоловік мій репресований і висланий у Сибір на каторжні роботи в 1937 р. Я залишилась з 5-а малими дітьми та старою матір'ю у найманій квартирі без всяких матеріальних засобів на існування...» [626, арк. 405].

Та годі було сподіватися на допомогу:

«28.X.43

Старості с. Рахнів Лісових.

Оголосить громадянці вашого села Байдак Олені, що через відсутність у районі відповідних фондів, ніякої допомоги їй надати неможливо.

Претор району» [626, арк. 406].

Нещадне пограбування уже на початку 1942 р. призвело до вкрай незадовільного медичного обслуговування населення:

«...У Шпиківському районі є одна райлікарня, чотири амбулаторії, п'ять фельдшерських пунктів, три хати-родильні, райсанстанція, три аптеки, кістково-туберкульозний санаторій в с. Печера.

Медичні заклади абсолютно не фінансуються, за винятком лише зарплати. Повна відсутність мила, керосину і дров не дає можливості утримувати медичні заклади в належному санітарно-гігієнічному стані. Райлікарня і кістково-туберкульозний санаторій абсолютно не мають засобів для харчування хворих...» [645].

Організований і «неорганізований» грабунок здійснювався під безпосереднім керівництвом адміністрації, преторів, старост, командирів військових, жандармських і таємних частин (сигуранци) міст, районів, сіл штучно утвореної провінції. Загальна вартість награвованого в СРСР майна, за румунськими даними, складала під кінець війни близько 948 млрд. лей у довоєнній валюті (для

порівняння: видаткова частина державного бюджету Румунії в 1941 – 1942 рр. складала всього 160 млрд. лей) [113, с. 378].

Така заповзятливість у пограбуванні турбувала німецьких загарбників. Тому 30 червня 1942 р. в Бухаресті було підписано німецько-румунську конвенцію, що стосувалася питань награбованого в Україні. Відповідно до неї, «продовольство і фураж, захоплені румунськими частинами в розмірі, що переважають їх невідкладні потреби, [мали] здаватися німецькій владі» [113, с. 152].

Однак існував й інший, таємний, документ: «Рекомендації про функції організації Z₁, яка спеціалізується на військових захопленнях і воєнних трофеях», у правому куті котрого містилися спеціальні застереження: «Дуже таємно. Зберігати в неспалювальній шафі. На випадок небезпеки негайно спалити» [431]. В ньому румунським військам рекомендувалося «виявляти якнайбільшу лояльність щодо німецької армії». Дане доповнення було зроблено тому, що в документі містилися декілька суттєвих розходжень із згадуваною конвенсією від 30 червня 1942 р. в питанні про грабунок майна на окупованій території України. Не бажаючи ділитися награбованим, румуни потай йшли на махінації стосовно своїх союзників – німців. Як зазначається в доповненні до документа: «При евакуації в країну сировини треба по можливості її маскувати, а саме, пакувати сировину в ящики з-під боєприпасів, а найбільш цінне награбоване майно відправляти румунськими санітарними поїздами» [35, с. 90].

В лютому 1944 р. румуни взагалі не бажали нічим ділитися з німцями:

«...Не видавати ніякого продовольства Німецькій армії чи німецьким властям...» [639], – наказувалось, зокрема, в таємному розпорядженні префекта Тульчинського повіту претурі Шпиківського району...

Як і в німецькій зоні окупації, тотальне пограбування Подільського краю тривало до останніх днів господарювання у ньому румунських загарбників.

4. 4. Відмінності у поглядах та діях партнерів по розбою

Крім спільності інтересів та заходів по колонізації загарбаної між Дністром і Південним Бугом території, котру офіційний Бухарест вважав своєю військовою здобиччю, румунська окупаційна ад-

міністрація, з огляду на «вічність перебування» на цій землі, намагалася в певній мірі здійснювати власну політику, відмінну від німецької. Ці розбіжності знайшли своє вираження, зокрема, в підходах до реалізації на теренах Поділля освітньої програми, ставлення до низки аспектів ідеологічної діяльності, вирішення «єврейського питання», використання «трофейної» робочої сили та ін.

Що стосується «німецького бачення» перспектив розвитку освіти на окупованих східних територіях, то воно промовисто виражене у висловлюваннях правителів Райху.

А. Гітлер: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати й писати, то згодом це обернеться проти нас. Освіта дасть більш розвинутим із них можливість вивчати історію, оволодіти історичним досвідом, а звідси – розвивати політичні ідеї, які не можуть не бути шкідливими для наших інтересів... Не можна, щоб вони знали більше, ніж розуміння дорожніх знаків. Навчання в сфері географії може бути обмежене єдиною фразою – «столиця Райху – Берлін». Математика і все інше їм абсолютно зайві» [389, с. 211].

Г. Гімлер: «...Кожна освіта... є небезпечною... Коли людина має освіту вищу, ніж це потрібно, вона стає носієм революційного руху. Важливим є, щоб інтелігентна українка замість того, щоб вчитися в Україні, виробляла в Німеччині детонатори...» [517].

Е. Кох: «Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, а для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобу і тубільцеві-робітнику освіта лише зашкодить» [378].

Німці дозволяли функціонування тільки початкових (народних) та професійних шкіл, котрі мали забезпечити мінімальний рівень освіти молодшого покоління, підготувати його до виконання найпростіших функцій у сільському господарстві та промисловому виробництві, ремеслі й торгівлі, що, зокрема, підтверджено у постанові за номером тридцять чотири «VII секції Вермахту зони Б (Україна)» стосовно навчання, яка побачила світ 29 грудня 1941 року. В ній говорилось:

«[...] IV. Навчання. Згідно з постановою № 30 від 8.12.41 р. початкові школи дозволені. Крім того дозволені: промислові, сільсько-господарські, лісогосподарські професійні школи, так само як професійні курси жіночого персоналу для навчання ведення господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни.

Не дозволено: вищі навчальні заклади: університети, політехнічні інститути; вищі школи: гімназії, ліцеї та інші подібні заклади; середні школи; семінари, загальні середні школи; професійні школи: загальні школи зі спеціалізацією для певної спеціальності...» [515].

В контрольованій же румунами «Трансністрії» запроваджувався значно вищий освітній щабель:

«...Кожен громадянин повинен посилати своїх дітей до школи виключно по сьомий клас, де є навчання обов'язкове, – йшлося, зокрема, в розпорядженні претури Станіславчицького району. – Не відвідувати школи можуть тільки випадково, як по хворості. Батьки, що не посилатимуть своїх дітей до школи, будуть оштрафовані в сумі 50 крб., або трудовими» [656, арк. 63].

Найбільш повно декларативні наміри румунської окупаційної адміністрації в освітній політиці проголошено в наказі № 94 від 14 жовтня 1942 року за підписом губернатора «Трансністрії» Г. Алексяну [616, арк. 1 – 5].

В преамбулі цього документу відмічається, що «освіта в Трансністрії передбачає:

а) виховання і навчання молоді, підготовку необхідних Губернаторству професіоналів;

б) духовне приєднання області до європейської культури;

в) підготовку відданих Румунській державі громадян».

В наступних розділах повідується, що структуру освітніх закладів складають дитячі садки, початкові школи, середні школи (протогімназії та гімназії), університет, навчальні заклади вищої школи. Навчання в дитячих садках, які створюються для виховання дітей віком до п'яти років включно, не обов'язкове. Відвідувати їх мають право малята обох статей.

Обов'язковою мала стати початкова 4-річна освіта, причому безкоштовною «для всіх дітей із Трансністрії». Вона уявлялась як перша сходинка у здобутті знань.

Потім учні повинні були освоїти наступний освітній щабель, відвідуючи до досягнення 14-річного віку протогімназії, де навчання теж передбачалось як обов'язкове і мало завершитись здобуттям ними семирічної освіти та однієї із професій у відповідності з економічними потребами району, в якому мешкали.

Забезпечення середньою освітою покладалось на гімназії та професійні школи (після 4-річного навчання в них). Їх випускники одержували б право вступу у вищі навчальні заклади. Щоправда, із

вузів на території «Транснїстрїї» функціонував лише один – відкритий 7 грудня 1941 р. Одеський університет [301, с. 829].

Архівні документи проливають також світло на джерела фінансування вчителів та розмір плати за навчання.

«27/X.1941 р.

Директору школи с. Садки.

На основі розпорядження пана префекта і інспектури Тульчинського повіту повідомляємо:

а) в I – IV і V – VII класах навчання загальнообов'язкове і безплатне. Вам необхідно вжити рішучих заходів до охоплення всіх дітей школою і добитися 100 % відвідування.

б) в VIII – X класах плата за навчання така ж, як і при радвладі...

Інспектор шкіл» [641].

«Згідно директиви префектури від 11/XI.1941, доводимо до вашого відома, що утримання шкіл і оплата вчителів кожного села проводиться колгоспниками... Заробіток вчителям виплачується – 50 % продуктами з колгоспів, а 50 % – грошми після затвердження Губернатором штату та розміру ставок вчителям.

Інспектор шкіл» [644].

Невдовзі румунська окупаційна адміністрація «забула» про безкоштовність навчання, встановивши плату за одного учня на рівні 15 рейхсмарок, навіть більше, ніж у німецькій зоні окупації Вінниччини, де за навчання у 1 – 4 класах платили 100 крб. (10 марок), у 5 – 7 класах (в 1941 – 1942 навчальному році) – 200 крб. (20 марок) [119, с. 133]. З 1 квітня 1942 р. розмір плати за навчання подвоївся [632, арк. 30], що виявилось вкрай проблематичним для істотно пограбованих мешканців Північної «Транснїстрїї».

«...Багато заважають відвідуванню школи холода, бо є учні, у яких немає взуття і одягу.

Є такі учні, що не відвідують школу, батьки яких заявили мені, щоб староста дав їм хліба, бо за картоплею діти не зможуть «добре» вчитись в школі... [642]», – така інформація, зокрема, міститься у доповідній записці від 21 лютого 1942 р. завідувача початкової школи с. Даньківка інспектору шкіл Шпиківського району.

Нерідко «забувалосьь» і саме навчання – у пору гарячих сезонних польових робіт школи закривались, учні йшли допомагати батькам, а вчителі, «співпрацюючи з властями, слїдували за тим, щоб усе населення було залучене до праці» [644].

Різні підходи були стосовно використання населенням радіозасобів. Якщо німці безжалісно розстрілювали кожного, хто осмілю-

вався користуватись радіоприймачем, то в «Трансністрії» здійснювалася навіть певна радіофікація окремих населених пунктів:

«1. В м. Шпикові Тульчинського повіту організовується радіовузол, який буде транслювати у певних точках радіопередачі з Румунії радіостанції «Бухарест».

...4. Список абонементів для трансляції перевіряється жандармерією і затверджується претором району.

5. Такса за слухання радіопередач встановлюється з кожного репродуктора по 3 німецьких марки в місяць...

6. Програма щоденних передач: з 7 до 8 год. ранку, з 14 до 15 год. із 18 до 23 год. вечора» [640].

(Постанова претури Шпиківського району від 10 січня 1942 р.).

Проте з особливою увагою та ретельністю румунська окупаційна адміністрація (тут у неї не було відмінностей від німецької) поставилася до ідеологічних застережень, що виключали існування будь-яких елементів та проявів радянсько-більшовицької ідеології:

«27/X.1941 р.

Директору школи с. Садки.

...в) із шкільних бібліотек вилучіть книжки більшовицького змісту і надішліть до інспектури до 30 жовтня.

г) негайно надішліть відомості про вашу партійність до війни.

Інспектор шкіл» [641].

«28.IX.1942.

Директору школи с. Гальжбіївка.

Згідно розпорядження дирекції Губернаторства Трансністрії за № 63280/942 р. Ви повинні у 3-денний строк зібрати і направити в інспектуру шкіл всю радянську агітаційну літературу. У підручниках портрети і агітаційні матеріали, статті повинні бути вирізані чи заклесні. За виконання відповідаєте персонально.

Субінспектор шкіл Ямпільського району» [616, арк. 12].

«[...] 5. Дирекція культури наказом за № 4238/943 р. у зв'язку із вилученням радянських підручників із шкіл, пропонує всім учителям викладати тільки за конспектами, перевіреними директором школи...

Субінспектор Врабле» [616, арк. 28].

«2.2.1943

Директору [школи] с. Гальжбіївка.

...У деяких школах поміж дітей поширюються брошури, що містять піонерські пісні та вірші, не дозволені законом. Дирекція культури наказом № 6996/943 ставить до відома директорів шкіл: негайно скласти списки колишніх комсомольців, піонерів і жовтенят

і тримати цих дітей під особливим наглядом, особливо в справі поширення вищевказаних брошур. Спостерігати, щоб діти не проводили ніяких зборів...» [616, арк. 19].

Така ж увага проявлялась і до педагогічного корпусу. Учительські колективи навчальних закладів формувались виключно з фахівців, які не були прорадянського налаштування, лояльно ставилися до нової влади. Крім того вони визначались як моральні керівники села, мали служити прикладом для односельців, а тому згідно з наказом № 1/943 Дирекції культури, усі мали бути християнської віри, вінчатись та обов'язково хрестити своїх дітей [622, арк. 19].

Про серйозність боротьби із комуністичною ідеологією на громадську свідомість населення свідчить і факт відкриття в 1943 р. при Одеському університеті Інституту антикомуністичних досліджень і пропаганди [301, с. 829], основою діяльності якого була «боротьба з комунізмом, розкриття брехливості і ненауковості його теорій». Тематика лекцій, з якими виступали його викладачі, відповідала визначеному завданню: «Критика теорії Леніна про державу», «Політика радянської влади щодо мистецтва», «Маршал І. Антонеску в Велика Румунія» тощо [489, арк. 3 – 5]. Будь-яка робота, зазначалося в одній зі статей в «Одесской газете», спрямована на підрич комунізму, сталінсько-більшовицького ладу, є цінним внеском у загальну справу боротьби за нову Європу. Інститут закликав інтелігенцію «Трансністрії» та всієї Європи взяти участь у його роботі [894, с. 427].

Влада не шкодувала коштів на створення різноманітних дослідницьких груп, проведення конкурсів із вивчення більшовизму та засобів протистояння йому, розробки нових ідеологічних концепцій [845]. Так, губернатор «Трансністрії» оголосив серед письменників і журналістів конкурс праць, за які встановлювалися премії. Темі були суто контрпропагандистського спрямування: «Спогади з часів більшовицького режиму», «Історія жахів, скоєних більшовиками – вбивств, голоду, заслань тощо», «Ідеологічна критика марксизму-ленінізму» тощо. За підсумками конкурсу антикомуністичних творів комісія визнала переможцями авторів таких робіт: «24 роки під ярмом більшовизму» (премія – 1 тис. марок (RKKS)), «Сонце сходить із Заходу» (500 RKKS), «Комітет порятунку» (200 RKKS) [853]...

У той же час траплялися розпорядження такого змісту:

«15. IX. 1942 р. Всім старостам сіл.

Згідно розпорядження Тульчинської повітової Префектури № 872 від 19 вересня 1942 р., пропонується Вам вжити заходів по збереженню колишніх радянських архівів, політичних книг, бібліотек і не допускати знищення їх.

Претор Шпиківського району» [626, арк. 112].

Якщо німці карали смертю осіб, котрі займалися самогоноварінням, то румуни заохочували таких, щоправда, переслідуючи при цьому мету отримання економічного зиску:

«11.02.1942 р. Старості с. Джугастра

На основі наказу губернаторства Трансністрії № 1092 1942 року про те, що можна видавати дозвіл приватним особам на виготовлення горілки із хліба, фруктів та інших продуктів (не дозволялось виготовлення горілки тільки з цукрових буряків [656, арк. 53]. С. Г.), про що маємо честь довести Вам до відома і оголосити населенню про те, що бажаючі особи приступити до цього виробництва, повинні мати дозвіл районного претора, довідку лікаря про стан приміщення, в якому здійснюватиметься робота, реєстрацію райфінвідділу. Виготовлення горілки дозволяється на таких умовах: половина продукції, яка буде виготовлена, повинна надійти в рахунок держави в РФО, а інша – виробнику... Особи, що не мають дозволу на виготовлення самогону, будуть оштрафовані до 100 марок.

Претор райуправи Гайдауцу
Зав. райфінвідділом Кудик
Секретар райуправи Назаров» [657, арк. 85].

Якщо на «німецьких» територіях вирішення «єврейського питання» означало поголовне знищення людей цієї національності, то в Північній «Трансністрії» єврейські гетто проіснували всю війну. Тут навіть певним чином дбали про виживання їх в'язнів, точніше, не забороняли його. Зокрема, в Могилів-Подільській примарії існував комітет єврейської праці, котрий сприяв забезпеченню працюючих євреїв харчуванням – в'язням видавали по 2 кг пинти на кожного члена сім'ї [669]. У Бершадському та Могилів-Подільському гетто діяли лікарня і аптека [39, с. 120]. Жмеринське гетто мало дитячий садок та школу-десятирічку [748]. На території «Трансністрії» було створено Бершадський, Брацлавський, Могилів-Подільський, Мурафський, Соколівський, Тиврівський, Шаргородський єврейські дитячі будинки [39, с. 121]. Гетто «Трансністрії» мали можливість користуватись підтримкою Міжнародного Червоного Хреста, «Джойнту» та єврейської общини Румунії, особливо після поразки німецьких армій під Сталінградом [39, с. 120].

«Надмірний» лібералізм румунських союзників стосовно євреїв не знаходив схвалення німців. Так, у листі до служби безпеки Райху від 14 січня 1942 року імперський радник Ф. Шмідт доповідав: «Румунський уряд на своєму кордоні, який знаходиться в 35 км від Вінниці, зібрав 60000 євреїв, що становить украй небезпечну силу ворожого шпіонажу й саботажу, а також є розповсюджувачами епідемії та інфекційних захворювань...

Необхідно краще охороняти кордон або запропонувати румунському уряду так вирішувати єврейське питання, як це робиться в німецькій зоні...» [547].

Проте на території, підпорядкованій румунській адміністрації, здебільшого дотримувалися правила: євреїв масово не розстрілювати...

Якщо німці прихильно ставилися до фольксдойче, то румуни певний лібералізм проявляли до молдавського населення. Якщо гітлерівці нещадно карали за найменше порушення кожного підозрілого, то в румун за аналогічну провину жертва могла і відкупитися або зазнати м'якшого покарання...

Однак найсуттєвіші розбіжності між румунами та гітлерівцями існували з приводу вивезення робочої сили в Німеччину. Румунська сторона вважала, що брак робочих рук відчувається саме в неї, зокрема в «Трансністрії», котру належало поспішно освоювати і належним чином експлуатувати, щоб максимально скористатись усіма її багатствами, а тому забороняла будь-яке вивезення звідси працездатного населення, розглядаючи його як своїх підданих. У Державному архіві Вінницької області зберігся документ, датований 11 квітнем 1942 р., що підтверджує це, – розпорядження префекта Могилівського повіту «не видавати віз на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів, оскільки в Трансністрії відчувається нестача робочої сили» [666].

Щоб нівелювати цей дефіцит, у «Трансністрію» було насильно депортовано значну кількість мешканців сусідньої Чернівецької області. Так, з одного лише Новоселицького району – 4560 чол. [793, арк. 63]. Майже 40000 чол. (в основному єврейської національності) – із самих Чернівців [793, арк. 33]. Масово депортувались, як уже згадувалося, євреї з Бессарабії.

Цікаво, що робітники з Північної «Трансністрії» не вивозилися насильно навіть у Румунію. Дешевою робочою силою тут стали радянські військовополонені. Причому як раби: 4 серпня 1942 р. бухарестське радіо повідомило, що «землевласники, які потребують робітників на зимовий період, повинні з'явитися у місцеві сільсько-

господарські управління і подати до 15 серпня заявки про кількість необхідних робітників, які будуть їм виділені із числа полонених» [546]. (Слід сказати, що радянські військовополонені використовувались не лише у сільському господарстві. В Румунії «на вугільних шахтах навесні 1942 р. працювало більше тисячі військовополонених, а у серпні – грудні їх кількість збільшилась ще на 1155 чоловік») [113, с. 342]...

Усе місцеве робоче населення Північної «Трансністрії» румунські власті використовували для потреб власної економіки та особистого збагачення, не переміщуючи його з обжитих місць. І, мабуть, у цьому мали рацію. Так, південь Вінницької області – це чи не найкращі в Європі чорноземи, розвинуте буряківництво, тваринництво, харчова промисловість. Відривати ж споконвічних землеробів від свого ремесла і заставляти їх виконувати невласливу для них роботу було б просто безглуздо. Тому було збережено колгоспи як колективні общини, профтехосвіту.

Зокрема, восени 1942 року губернаторство «Трансністрії» відкрило в ряді населених пунктів «практичні державні школи», а у Верхівці, Могилеві-Подільському, Балті – земельні технікуми, у Шпикові – ремісничу школу [656, арк. 13].

Була проявлена турбота про підвищення кваліфікації робітників промислових підприємств як способу поглиблення ефективності експлуатації. Так, у лютому 1943 р. претори районів отримали розпорядження, в якому говорилось: «Будьте добрі вжити термінових заходів, щоб усі підприємства, розташовані на території вашого повіту, негайно організували короткотермінові практичні курси для підготовки і підвищення кваліфікації некваліфікованих робітників, які працюють на цих підприємствах» [637, арк. 10]. Працювати ж зобов'язували усіх. Як в селах, так і в містах.

Масово залучалось населення, а також невільники численних єврейських гетто, до виконання робіт, що потребували чималих затрат людської праці. Наприклад, під час будівництва дороги від станції Немерче до однойменного села сюди зганялась чи не вся людність Копайгородського району.

«Яких тільки знущань не зазнав народ на цьому будівництві. На роботу гонили раннього ранку. Робочий день тягнувся з 3-х годин ранку до 10-ї вечора під суворим наглядом. За будь-який ухил від роботи били... Найбільшим катом був сам претор Іон Воде та його прибічники: комендант Мігуца та жандарм Бугай. Немало жертв забрало будівництво... Троє людей було розстріляно. Багато жінок та дітей захворіли від непосильної праці» [572, арк. 1 – 3].

Враховуючи заслуги адміністрації диктатора Й. Антонеску перед нацистським Райхом, гітлерівці до пори – до часу стримувались від глузу над своїм лакузою. Тому заборона на вивіз робочої сили із «Трансністрії», зокрема з її північної частини, діяла і виконувалася допоки існувала сама провінція – до 29 січня 1944 року (тоді з волі німців її цивільна адміністрація була замінена військовою на чолі з генералом Потоп'яну, фактично повністю контролюваною відступаючими гітлерівцями). За час існування «Трансністрії» з її північної частини до Німеччини виїхали хіба що одиниці добровольців. Інші, 1388 чол., були депортовані в Райх у лютому – першій половині березня 1944 р., коли тут ще встигли погосподарювати німці (з Бершадського району – 20 чол., Брацлавського – 350, Крижопільського – 112, Могилів-Подільського – 37, Томашпільського – 5 і т. д. [63, с. 180 – 181]). Досягти більшого гітлерівці не зуміли.

Так жадібність одного агресора вберегла від насильницького вивезення на каторгу десятків тисяч людей іншим...

* * *

Отже:

- політика румунської окупаційної влади на загарбаних територіях носила колонізаційний характер, була людиноненавистницькою і грабіжницькою. Грабунок здійснювався у відкритих і прихованих формах, тривав з першого до останнього дня окупації, виражав справжню мету здійсненої агресії. Нещадному пограбуванню піддавались як промислові підприємства, колективні господарства, так і поневолене населення, насамперед, вироблена ними продукція, матеріально-технічні цінності, устаткування, особисте майно цивільних громадян, котрі розглядались не більше ніж раби, дармова робоча сила;

- в жадобі наживи румунські завойовники були нещирими перед своїми союзниками – німцями, зокрема, у виконанні домовленостей про поділ нарабованого багатства;

- чимало зусиль докладала окупаційна адміністрація по «руmunізації» захоплених територій, цілеспрямованого викорінення на них всього українського, що теж було одним із проявів расизму та колоніалізму і мало чим відрізнялось від окупаційної політики гітлерівських загарбників;

- потреба в робочих руках на окупованих землях, малочисельність румунської армії не вимагали присутності «остарбай-

терів» у румунській економіці. Намагаючись максимально використати дармову робочу силу в своїх інтересах, румунські власті не дозволяли гітлерівцям проводити депортацію в Райх населення з Північної «Трансністрії», чим вберегли від нацистської каторги тисячі подолян;

- у контрольованій румунами «Трансністрії» запроваджувався значно вищий, ніж у німецькій зоні окупації, освітній рівень школярів;

- дещо гуманнішим було ставлення до єврейського населення, проявлялася певна турбота стосовно молдаван;

- велася рішуча боротьба із більшовицькою ідеологією;

- у порівнянні з німецьким румунський окупаційний режим був дещо ліберальнішим, проте таким же злочинним, експлуаторським.

5. РУХ ОПОРУ В ПОДІЛЬСЬКОМУ КРАЇ

5. 1. Діяльність партійно-комсомольського підпілля, антифашистських організацій і груп

Українська земля, окупована загарбниками, стала наче випробувальним полігоном унікального за людиноненависницьким задумом експерименту, що його нацисти зібралися поширити на весь світ. І вони не стали чекати кінця війни, щоб впровадити цю безумну ідею, розраховуючи, що кинуте напризволяще українське населення, деморалізоване й роз'єднане, не зможе чинити опір поневолювачам. Але нацисти і тут прорахувалися. Основна маса людності відмовилася бути рабами [367, с. 307 – 308].

Не стало винятком й Поділля, яке з перших місяців окупації покрилося мережею підпільних осередків спротиву. Уже на кінець 1941 р. в містах і селах Вінниччини активно діяли 102 підпільні організації та групи, а за весь час окупації їх було 211 [335, с. 54]. Аналогічно складалася ситуація на Кам'янець-Подільщині.

У переважній більшості вони створювалися не за партійним розпорядженням «зверху», а на індивідуальному рівні – комуністами, які залишилися чи опинилися на окупованій території, і безпартійними патріотами, для яких захист Вітчизни, безпощадна, безкомпромісна боротьба з ворогом були велінням серця, священним обов'язком. І хоч перемога над ворогом, насамперед, кувалася на фронті, вагомий внесок у неї саме народних месників – радянських партизанів, учасників партійно-комсомольського підпілля та інших форм боротьби. Практично зі встановленням окупаційного режиму вони не давали спокою супостатам, помітно дестабілізували ворожий тил.

У Вінницькій області перші підпільні партійні, комсомольські та антифашистські організації розгорнули свою діяльність у серпні – грудні 1941 року у Вінниці, Теплицькому, Гайсинському, Джулинському, Дашівському, Калинівському, Монастирищенському, Брацлавському, Немирівському, Погребищенському, Хмільницькому та інших районах.

Однією з перших і найбільш активних була підпільна організація в обласному центрі, яку очолив колишній комсомольський і партійний працівник, директор бібліотеки ім. Н. К. Крупської Іван Васильович Бевз. Штаб-квартирою цієї організації стало приміщення на

вулиці Депутатській. Активними помічниками І. В. Бевза були комуніст Семен (Всеволод) Степанович Левенець, комсомольці Ігор Войцехівський, Валя Любимова, Наталія Медвідь, а з 1942 р. – і Лариса (Ляля) Ратушна. І. В. Бевз з самого початку зайнявся створенням підпільного партійного центру та налагодженням зв'язків із підпіллям в районах області [55, с. 169]. У досить короткий термін сформований І. В. Бевзом центр налагодив зв'язки з підпіллям Турбівського, Вороновицького, Козятинського, Немирівського, Шаргородського, Жмеринського, Гайсинського районів [383, с. 193].

У той же час зароджується підпілля і в Теплицькому районі. В серпні 1941 р. сюди прибув посланець партії колишній головний агроном райземвідділу Андрій Кирилович Микитенко (підпільна кличка «Степан», він же Леонід Кирилович Жмурко). Оселившись нелегально в с. Скарженівці, А. К. Микитенко зібрав невелику групу місцевих активістів і домовився з ними про форми і методи боротьби з окупантами. Організація швидко зросла. 26 жовтня на зборах підпільників було обрано партійний комітет у складі А. К. Микитенка (секретар), А. Г. Кондратюка, Д. А. Кучера, М. С. Пересунька (члени). Вже з самого початку своєї діяльності комітет виконував роль підпільного райкому партії. А невдовзі тут почала діяти невелика партизанська група під командуванням А. К. Микитенка, А. Г. Кондратюка, яка згодом стала ядром партизанського загону [383, с. 186; 187]. Наступного року підпільний партійний комітет налагодив зв'язок із Вінницьким підпільним центром І. В. Бевза.

Влітку 1941 р. створюється підпільна організація в с. Осіївці Бершадського району. Очолив її колишній голова колгоспу цього ж села комуніст Олександр Родіонович Пилипчук, який залишився в тилу ворога за завданням районного комітету партії. Восени 1941 року підпільні групи виникли також у Бершаді, в селах Усті, Поташні та інших населених пунктах Бершадського району, до складу яких входило понад 100 чол. Їхнім організаційним зміцненням, активізацією дій займався районний підпільний штаб, обраний на нелегальній нараді керівників груп і організацій у грудні 1941 р. [383, с. 188].

Восени того ж року підпільні організації і групи виникли в селах Білках, Копіївці, Жаданах, Кам'яногірці та радгоспі «Білки» Дашівського району. Їх очолили комуністи Павло Майданюк, Федір Демчук, Семен Безчеснюк, комсомолец Степан Попик, безпартійна патріотка Олена Гончар. Напочатку грудня 1941 р. з ініціативи одного із організаторів підпілля комуніста Гната Олександровича Рибаченка в Шабелянському лісі відбулися збори представників цих підпільних партійних організацій, які обрали для керівництва пар-

тійний комітет у складі Г. О. Рибаченка, П. Т. Майданюка, В. С. Кашканя [573]. Даний комітет, як і Теплицький, фактично виконував функції підпільного райкому партії.

Бойова підпільна організація, до складу якої увійшли Є. І. Казимиров, І. Д. Маливанчук, З. Л. Сукач, Н. І. Малинський, І. Г. Гречаний та ін., сформувалась також у Шаргороді. Під її впливом створюються підпільні групи в селах Пеньківці, Клекотині, Джурині, Гибалівці. Згодом для керівництва підпільними організаціями і групами, для надання їм допомоги було створено районний комітет підпільних організацій на чолі з комуністом І. Т. Гречаним [587].

Розгалужена мережа підпільних організацій в 1942 р. виникла також в Могилів-Подільському, Ямпільському і Чернівецькому районах. Її організаторами були комуністи М. Г. Тугушов (Павленко), Ф. Г. Тонкопій (Тульський), П. Ф. Кучерявенко, Д. А. Милимко, В. Т. Горбатюк та інші. Згодом діяльність підпільників у цих районах очолило міжрайонне партійне бюро, до складу якого входили М. Г. Тугушов (Павленко) – секретар, П. Ф. Кучерявенко (Гончарук), В. Т. Горбатюк (Холодний), С. І. Рудий (Максимов), Ф. Г. Тонкопій (Тульський) [588].

Здійснюючи директиви ЦК ВКП(б) про активізацію підпільної і партизанської боротьби, ЦК КП(б)У звертав особливу увагу на посилення допомоги областям Правобережної України. Сюди направляли уповноважених ЦК, організаторські групи, на яких покладалось завдання встановити зв'язок з існуючим підпіллям, партизанськими загонами, активізувати їхні дії [383, с. 198]. Так, в с. Тартак Чечельницького району за завданням ЦК КП(б)У прибув Михайло Федорович Підгаєцький, який до війни працював другим секретарем Комсомольського райкому партії. Він налагодив зв'язок з патріотами Піщанського, Ободівського, Крижопільського районів. Під його керівництвом тут було створено підпільно-диверсійні групи, а також встановлено зв'язок з підпіллям м. Кодими Одеської області та Кам'янського району Молдавської РСР [589].

Мережа антифашистського підпілля та зв'язки між організаціями і групами восени 1942 р. були значно розширені, коли в с. Старі Луги прибув Герасим Якович Савранчук, затверджений ЦК ВКП(б)У парторганізатором по Ободівському і Піщанському районах Вінницької області. З його ініціативи для керівництва підпіллям і підготовки його до збройної боротьби обрано партійний комітет, до складу якого, крім Савранчука, увійшли М. Ф. Підгаєцький, І. М. Грановський, П. К. Федоров, Н. С. Назарчук. Комітет надав велику допомогу в організації збирання зброї, одягу та взуття для партиза-

нів, у формуванні партизанських загонів В. В. Кривенцова, П. К. Байдана (Чорного), що діяли на території Одеської та Вінницької областей [383, с. 199].

Одночасно з партійним підпіллям в умовах жорстокого окупаційного режиму зароджується й підпілля комсомольське, зокрема, у Вінниці, Калинівському районі. Влітку 1941 р. сформувалась підпільна комсомольсько-молодіжна організація в Дашеві, яку очолив комсомолец, до війни аспірант Київського політехнічного інституту Петро Васильович Корноухов. Активними членами цієї організації стали комсомольці Юрій Вольський, Рабіндрат Денікаєв (Квітко), Галина Козлова, Віра Васильченко, Яків Возний та інші. Комуністи як старші товариші керували діяльністю молодих підпільників, давали їм поради, вселяли віру в успіх [383, с. 190].

Проте чи не найбільшою була кількість антифашистських підпільних організацій та груп. Особливо у Вінниці. Так, активною бойовою ланкою до часу звільнення міста була група під керівництвом члена ВКП(б) М. М. Павлишина.

Її організатор залишився на окупованій території через хворобу. Однак, незважаючи на недугу, у жовтні 1941 р. він об'єднав навколо себе 8 патріотично налаштованих однодумців. На першому етапі своєї діяльності група займалась агітаційною роботою серед населення, а починаючи з травня 1942 р., – організовувала втечі радянських військовополонених, забезпечувала їх підробленими паспортами та іншими документами, допомагала їм лікуватися, переховувала визволених бранців та єврейське населення від нацистської розправи. Члени групи звільняли з вагонів поїздів, що рухалися через Вінницю, радянських людей, яких загарбники везли в німецьке рабство [55, с. 155 – 156]. За рахунок визволених військовополонених група провела значну роботу по укомплектуванню партизанського загону ім. Щорса, командиром якого став один із найактивніших її членів Т. М. Шкрабоцький. Навіть, незважаючи на смерть у 1943 р. її керівника М. М. Павлишина, вона постачала партизанів зброєю та медикаментами до весни 1944 р. [569, арк. 75; 76].

Наступного місяця, у листопаді 1941 р., виникла підпільна група М. К. Литвиненка – офіцера Червоної армії, якому вдалося вирватись із оточення. Група складалася з 10-и осіб. Основна її діяльність – виготовлення та розповсюдження листівок, здобуття зброї. Нею знищено гітлерівського офіцера. За період діяльності втратила двох членів: Ю. Худченка (розстріляний окупантами в

серпні 1942 р.) та А. Дідука (смертельно поранений німцями у березні 1944 р.) [569, арк. 84].

У грудні 1941 р. була утворена підпільна група під керівництвом І. Е. Бендерського. Налічувала 8 чол. і складалася в основному із колишніх військовополонених. Мала зв'язок з підпільним центром І. В. Бевза. Підпільники займалися підробленням документів для недавніх військовополонених, розповсюджували листівки. Незважаючи на те, що 4 учасники підпілля загинули від рук гестапівців, група існувала до 20 березня 1944 р. [569, арк. 84; 85].

Також у грудні 1941 р. створено підпільну групу при облспоживспілці під керівництвом П. П. Павлова. Вона складалася з 11-и осіб, мала в своєму розпорядженні радіоприймач, влаштовувала колективні слухання радіопередач, прийом зведень Радінформбюро, які розповсюджувались в усній формі серед населення міста. До остаточного визволення області від нацистських загарбників члени групи відправляли в партизанські загони з бази облспоживспілки одяг, махорку, сірники, медикаменти. Втрати групи – 1 чол. (В. Кирилюк розстріляний гестапівцями) [569, арк. 86].

Тоді ж, у грудні 1941 р., виникла група під керівництвом І. П. Пугачова. Її керівник, кандидат у члени ВКП(б), до війни працював слюсарем ремонтної бази № 9 Народного Комісаріату Оборони. Група займалася добуванням зброї, яку передавала партизанським загонам з'єднання ім. В. І. Леніна, здійснювала акти по знищенню шпигунів та зрадників Батьківщини. З її перших учасників відомий лише Г. Мікса – колишній військовополонений, що в 1943 р. заарештований і загинув у застінках гестапо. В лютому 1943 р. до групи приєдналися А. І. Дудкін – член ВКП(б), до війни працював охоронцем Вінницького лісозаводу, а в квітні того ж року – колишній військовополонений М. І. Степанов. У лютому 1944 р. під час виконання бойового завдання по знищенню німецького шпигуна загинув керівник групи І. П. Пугачов, а за два дні до визволення Вінниці від окупантів за невідомих обставин був убитий в районі міського плодозаводу М. І. Степанов [569, арк. 81 – 82].

Влітку 1942 р. розпочала діяльність антифашистська група «Україна». Виникла вона з ініціативи керівника однієї з діючих у Вінниці підпільних груп лейтенанта Червоної армії, що вийшов з оточення, Рибалка (Колпака). Безпосередніми її творцями стали В. К. Степанов та Т. Ф. Кузьмін. Вони викрали на радіовузлі, де працював В. К. Степанов, друкарську машинку. На ній підпільники розпочали друкувати листівки, зведення Радінформбюро та інші матеріали. Кожна листівка виходила з підписом «Україна». Матеріали для тиражу-

вання група одержувала здебільшого від В. К. Степанова, якому вдавалося то слухати, то записувати під час роботи свіжі новини.

На початку 1943 р. Рибалко (Колпак), Рудь та Мелан – керівник і члени підпільної групи, в якій раніше перебували Т. Ф. Кузьмін і В. К. Степанов, були заарештовані і страчені гітлерівцями. Організаційні функції по розгортанню діяльності групи «Україна» взяв на себе Т. Ф. Кузьмін. В кінці 1942 р. підпільники виготовили ротатор, дістали папір та інші необхідні матеріали і почали тиражувати та розповсюджувати у Вінниці, районах області антифашистські листівки. В січні 1943 р. групу поповнили патріоти Сверчевський та Кочетов. Останній став відповідальним редактором друкарні, яка тоді ж при допомозі комсомолки Л. Ратушної збагатилася шрифтом (16 кг), фарбами, папером, інструментами. Сама ж друкарня розміщувалася на квартирі Т. Ф. Кузьміна за адресою: провулок Фрунзе, 8.

Підпільникам вдалося знайти одностумців серед персоналу залізничників Вінницької вузькоколійки і організувати при їхній допомозі транспортування друкованих матеріалів. Був встановлений зв'язок з партизанським загonom, що діяв в Оратівському районі, а також партизанським з'єднанням ім. В. І. Леніна, для яких друкарня виконувала різні замовлення. Усі листівки, що відправлялись партизанами, друкувались за підписом «Патріоти Радянської України» [55, с. 157].

В січні 1944 р. більшість членів групи вступила в діючі партизанські загоны для збройної боротьби з ворогом, однак друкарня функціонувала до дня звільнення Вінниці від гітлерівських загарбників. За час діяльності антифашистської групи було виготовлено і розповсюджено 69000 примірників різних листівок, виготовлено 20 видів документів, у т. ч. до 50 шт. фальшивих перепусток. Крім того, групою передано в партизанські загоны 6 гвинтівок, 2 автомати, 320 патронів [569, арк. 69 – 71].

З діяльністю патріотичної групи «Україна» пов'язане виникнення у січні 1943 р. підпільної групи при управлінні Вінницької вузькоколійної залізниці. Її організував і очолив П. Г. Степанов. Члени групи допомагали транспортувати виготовлену в друкарні продукцію, вели агітаційну роботу, розповсюджували отримані листівки та тексти із зведеннями Радінформбюро. З осені 1943 р. організовували акти саботажу, чим гальмували та зривали заходи окупантів по вивезенню вантажів, особливо зерна і цукру, зберегли від вивезення в Німеччину 6 паровозів. В січні 1944 р. підпільниками

здійснено диверсійний акт – спалено міст на 61-у кілометрі залізниці. Група не мала провалів. Налічувала 21 чол. [569, арк. 78; 79].

Три підпільні групи на час визволення Вінниччини з нацистської неволі діяли в Барському районі.

Перша з них була утворена в с. Примощаниці в травні 1942 р. колишнім учителем, членом ВКП(б) П. М. Кривдою. Їй довелося боротися з ворогом у вкрай важких умовах – через Барський район проходив кордон між німецькою і румунською зонами окупації. Тому крім встановлених жандармських постів, у селах району було багато частин прикордонної охорони. Та все ж, не зважаючи на це, підпільники, як лише могли, шкодили окупантам. Вони закликали населення не коритися загарбникам, організовували акти саботажу. 11 січня 1944 р. німцями були заарештовані учасники підпільної групи М. І. Грінник та Д. К. Фельберг і після важких катувань розстріляні. Решта учасників приєдналась до Вінницького партизанського з'єднання та кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна.

Друга група була утворена в с. Гармаки в лютому 1943 р. Її організатором став Г. О. Колесниченко. Крім нього до складу групи увійшли ще 9 чол. Вона займалася лише розповсюдженням листівок, проведенням агітації. Диверсій не здійснювала. Члена групи Баноса-Москвіна, в якого виявили радіоприймач, гітлерівці заарештували і розстріляли. 1 лютого 1944 р. Г. О. Колесниченко зі своєю групою влився в ряди партизанського загону ім. М. О. Щорса.

Підпільна більшовицька група, очолювана В. Й. Вільчинським, сім'ю якого знищили окупанти, розпочала бойову діяльність у 1943 році. Найпримітнішою операцією, здійсненою нею, був напад на кінний завод та знищення 4-х гітлерівців. У лютому 1944 р. група у повному складі поповнила лави партизанів [569, арк. 60 – 62].

У Брацлавському районі, не дивлячись на малу чисельність (всього 3 чол.), заявила про себе підпільна група с. Салинців на чолі з М. І. Кульчицьким. Вона розповсюджувала листівки на території свого та сусідніх Немирівського і Ситковецького районів. З метою перешкодити окупантам вивозити хліб, спалила в селах Городниці, Самчинцях, Кароліні молотильні агрегати. В кінці 1943 р. в складі партизанського загону ім. Кірова брала участь у знищенні румунських засобів пересування, пошкодженні телефонно-телеграфної лінії Гайсин – Брацлав, організації аварії румунського військового ешелону на ст. Юрківка, руйнуванні водонапірної башти. В її активі знищення автомашини з ворожими солдатами на дорозі Брацлав – Гайсин [569, арк. 63; 64].

Сміливими діями відзначилась також підпільна група у складі восьми чоловік, створена в серпні 1943 р. в с. Шкуринцях Вінницького району. Підпільники групи розстріляли німецького старосту с. Комарова та двох його прислужників, спустили під кригу у Південний Буг старосту свого села. У лютому 1944 р. здійснили збройний напад на залізничний блок-пост № 272 на залізниці Вінниця – Гнівань, оволодівши великою кількістю стрілецької зброї [569, арк. 99; 100].

Мужньо боролися з ворогами підпільники с. Зарудинець Вороновицького району, очолювані колишнім інструктором райкому партії П. Т. Гармидером. Вони друкували і розповсюджували антифашистські листівки. Викравши з Вороновицької райдрукарні шрифти, поділилися ним з підпільниками м. Вінниці. Здійснювали диверсії на телефонних лініях. На ділянці залізниці Вороновиця – Фердинандівка пустили під укіс німецький поїзд з боеприпасами та харчовими продуктами. Підпільна група існувала до звільнення району [569, арк. 103; 104].

Навесні 1943 р. активізувала свою діяльність Жмеринська підпільна організація «Радянські патріоти» (створена в жовтні – листопаді 1942 р.). Її очолював підпільний комітет у складі В. В. Кіняєва (Гордєєва), К. С. Гришина (Костіна), Г. Г. Навроцького, Г. Р. Ліздіна та ін. Вона підготувала й переправила в партизанські загони 56 бійців, 7 автоматів, 27 гвинтівок, 12 пістолетів, 150 гранат, 15 тис. патронів. Поблизу станції підпільники пустили під укіс німецький ешелон з вантажем, шість разів псували залізничні колії на підступах до станції Жмеринка, затримуючи цим просування ворожих ешелонів до лінії фронту. У квітні 1943 р. за дорученням комітету К. С. Гришин (колишній газетяр) почав випускати рукописну газету «Червоний партизан» [383, с. 201].

Вийшло всього декілька її номерів, оскільки жмеринські патріоти були арештовані румунською сигуранцею і розстріляні у Тираспільській тюрмі.

У Жмеринському районі до весни 1944 р. діяла підпільна група, створена на початку 1943 р. в с. Слобода-Чернятинська. Її очолював колишній інструктор політвідділу дивізії М. Д. Никитюк, якому вдалося втекти з полону. У селі він видавав себе за шевця. Організував невеличку майстерню, що згодом стала місцем явки патріотів-підпільників. Група мала радіоприймач, правдиво інформувала місцевих жителів про події на фронті, вела патріотично-агітаційну роботу. З нагоди 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції розвішала в селі червоні транспаранти. 27 січня 1944

року влаштувала аварію поїзда на перегоні Матейково – Бар. Рух залізничного транспорту на цій ділянці було припинено на дві доби [55, с. 160; 161].

У березні 1944 р. на квартиру, де мешкав керівник підпільної групи, увірвалися 4 озброєних власцівців, щоб розправитись із ним, однак їх скосила автоматна черга мужнього підпільника [569, арк. 130; 131].

У січні 1941 р. була створена Кам'яногірська підпільна організація (Калинівський район), яка налічувала понад 30 чол. Організував її колишній колгоспник Л. Я. Іщук. Вона також здійснювала керівництво підпільною групою на залізничній станції Холонівська, мала зв'язок із павлівськими підпільниками. З травня 1943 р. підпорядковувала свою роботу інтересам партизанського загону ім. Леніна. Маючи у власному розпорядженні підпільну друкарню, виготовляла листівки, які поширювались серед населення Калинівського, Літинського, Комсомольського та Хмільницького районів. У грудні 1943 року, коли фронт наблизився до Вінниччини, на перегоні Уладівка – Холонівська її члени підірвали залізничний міст, паровоз та 7 вагонів. Підпільники передали партизанам 5 гвинтівок, 20 пар чобіт, 24 маскувальних халати, значну кількість продуктів харчування. 5 січня 1944 р. підпільна організація у повному складі влилася в партизанські ряди і боролася зі зброєю в руках до звільнення рідної Вінниччини в партизанському з'єднанні (пізніше: кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна) [569, арк. 140 – 145].

З березня 1943 р. по січень 1944 р. в Калинівському районі існувала також Гушинецька підпільна група в складі 10 чол. Керівником і організатором її був О. К. Безолюк – колишній військовополонений. Група була зв'язана з підпільними організаціями району та партизанським загonom ім. Леніна і виконувала за їх дорученням різні завдання [569, арк. 147].

Впродовж усієї війни вела боротьбу з ворогом Літинська підпільна організація. Структурно вона складалася з семи груп, що діяли в Літині (керівник групи І. С. Фіголь), Майдані-Борківському (керівник М. Н. Свічколап), Новоселиці-Літинській (керівник А. Г. Турчин), Брусленові (керівник Г. Д. Павлович), Вонячині (керівник І. Полянський), Майдані-Грузькому (керівник Ткачук). Сьома підпільна група під керівництвом Г. Федорова функціонувала у м. Вінниці. Організація охоплювала своїм впливом 17 сіл району, нараховувала 60 чол. [566, арк. 290]. Її організаторами і керівниками були М. Н. Свічколап і І. С. Фіголь. Від І. С. Фіголя, який працював на пошті в Літині, група систематично отримувала матеріали радіопе-

редач із «Великої землі». Вони переписувалися і розповсюджувалися серед населення багатьох сіл району. Учасники групи роздобували зброю та передавали її партизанам у Чорний ліс. Крім того, передали 2 т борошна, 8 овець, 120 кг солі, інші продукти харчування.

3 весни 1943 р. група здійснювала бойові операції. Поблизу с. Новоселиці-Залужної знищила чотирьох поліцаїв, забравши в них зброю. На шляху Літин – Летичів зрізала 17 стовпів і на 2 дні вивела з ладу телефонний зв'язок. Підстерегла і роззброїла 10 кубанських козаків, оволодівши 4-а гвинтівками, 3-а револьверами, 8 гранатами та 350 патронами. Поблизу Літина перерізала підземний кабель зв'язку, що йшов із «Вервольфа» в Берлін [569, арк. 63; 64], здійснила низку інших актів, зокрема, знищила 3 мости, 518 голів худоби, котру ворог мав намір використати у своїх цілях; лікарі-підпільники шляхом видачі фальшивих довідок про дійсний стан здоров'я вберегли від вивезення на каторжні роботи в Німеччину понад 1000 чол. [55, с. 162].

У кінці вересня 1943 р. група підпільників на чолі з М. Н. Свічкалопом поповнила партизанські ряди у Чорному лісі. На базі неї було створено партизанський загін № 7 (ім. В. І. Чапаєва) з'єднання ім. В. І. Леніна [566, арк. 290]. В березні 1944 р. стали партизанами І. С. Фіголь та решта підпільників, які влилися в загін ім. В. І. Леніна під командуванням А. А. Дідішвілі [566, арк. 348].

До останнього подиху боролася з румунськими окупантами підпільна група с. Дзвоники Тиврівського району, створена в липні 1943 р. колишнім головою місцевого колгоспу М. О. Іщенком. Патріоти вели агітаційну роботу серед населення, розповсюджували антифашистські листівки, здійснювали диверсійні акти, що зводились в основному до виведення з ладу сільськогосподарської техніки, зриву молотьби зернових культур. Під час січневого прориву частин Червоної армії до Південного Бугу (Житомирсько-Бердичівська наступальна операція) підготували умови для розгрому ними румунського жандармського посту та полонення 45-и румунських жандармів [696, арк. 18]. Невдовзі усі четверо учасників групи були схоплені і замучені ворогами [569, арк. 209].

В с. Рожнятівка Томашпільського району підпільну групу у складі 10 чоловік організували в 1943 р. член ВКП(б) Г. К. Чорненький та безпартійний П. М. Воронюк. Підпільники розповсюджували в Томашполі, Борівці, Джурині, Шаргороді, Антонівці та інших населених пунктах зведення з фронтів Другої світової війни, не давали

можливості окупантам вивозити народне добро (хліб, худобу, сільськогосподарські машини), здійснили напад на жандармський пост.

Чим тільки могли, допомагали підпіллю лісничі Джуринського лісового господарства Земський і Верстовий. Якось вони вказали хату, де влаштували п'ятику дванадцять гестапівців. До участі в операції залучили усіх місцевих підпільників. У короткому, але жорсткому бою, ворога було ліквідовано.

Іншим разом рожнятівські патріоти спільно з борівською підпільною організацією, яку очолював П. Ф. Кучерявенко, захопили значні запаси хліба, готового для відправки до Німеччини, і роздали його населенню Рожнятівки, Сапіжанки та Володіївців.

Сміливим нападом хлопці зірвали ще один задум ворога – переправити через Дністер близько тисячі голів худоби. Сімох вояк, які охороняли череду, в сутичці знищила група патріотів на чолі з Г. Бануляком [41, с. 89].

Шестеро учасників підпілля під час появи у березні 1944 р. в селі рейдуючого Вінницького партизанського з'єднання влилися в його ряди [569, арк. 211].

Не шкодували життя у боротьбі з ненависним ворогом сальницькі підпільники (Уланівський район), яких очолював мешканець села А. П. Гудзенко. Вони активно збирали зброю, здійснювали диверсійні акти, знищували німецьких прислужників. Під час нападу на ворогів у с. Краснопілці смертю хоробрих полягли члени підпільно-патріотичної групи К. Е. Плахотнюк та І. Ф. Гриньов. 4 січня 1944 р. за знищення старости с. Сальниці був схоплений гітлерівцями і розстріляний керівник групи А. П. Гудзенко [569, арк. 218].

3 серпня 1942 р. заявила про себе на Вінниччині підпільно-диверсійна група Юзефо-Миколаївського цукрозаводу, яка на січень 1944 р. виросла у партизанський загін ім. Суворова (не офіційна назва). Очолював загін колишній старший політрук 6-ї армії Василь Андрійович Меркулов. Комісаром був теж колишній політрук цієї ж армії Борис Михайлович Власов. Загін нараховував 30 чоловік, що складався з 17-и українців, 7-и росіян, трьох чехів та трьох поляків [502]. Особлива роль у його становленні належала уродженцю с. Конюшівки Липовецького району Василю Сидоровичу Вацику (Земляку) – чеху за національністю.

До війни він навчався в одному з училищ м. Харкова, по закінченні якого повернувся на Вінниччину. З початком гітлерівської навали вступив у винищувальний батальйон. 7 липня 1941 р. в бою з ворожою десантною групою був поранений, що змусило залишитись на окупованій території. Одужавши, рішуче став на

шлях боротьби з нацистськими загарбниками. Першим кроком було створення антифашистського підпілля. У Миколіївці (чеському селі на Вінниччині), Михайлині, Юзефівці, Флоріянівці, Куманівці, Мшанцю знайшов спільну мову з ровесниками-комсомольцями, які через юний вік та інші обставини залишились осторонь мобілізації в Червону армію. Свою діяльність молоді патріоти почали з антинацистської агітації серед населення, збору зброї та боєприпасів. Згодом ряди підпільників поповнили комуністи та безпартійні.

Роздобувши зброю, В. С. Вацик став на чолі бойової групи. Навесні власноручно вбив поліцая, а влітку – поранив іншого. Того ж року разом із бійцями-партизанами Діденком і Боробчуком на ділянці залізниці між Голендрами і Кордишівкою демонтував рейку, внаслідок чого зазнав аварії військовий ешелон. Загинули та зазнали каліцтва більше сорока румунських солдатів. Навесні наступного року В. С. Вацик з своєю групою роззброїв поліцейську охорону на Юзефівському цукровому заводі, а в кінці 1943 р. неподалік с. Кордишівки із засідки вбив начальника Самогородоцької жандармерії Ріхтера [566, арк. 47].

Вдалу операцію народні месники, серед яких був й В. С. Вацик, здійснили в ніч на 26 жовтня 1943 р. Тоді неподалік станції Кордишівка вони знову демонтували ланку залізничної колії, через що зійшов під укіс товарний ешелон, що рухався в напрямку Києва. Причому частина задніх вагонів перегородила паралельну залізничну колію. Це призвело до аварії зустрічного поїзда. В результаті було виведено з ладу 2 паровози та 20 вагонів із різноманітним військовим вантажем [502, арк. 8].

У грудні 1943 р. бойовою групою під командуванням В. С. Вацика неподалік с. Борщагівки Погребищенського району знищено німецький військовий підрозділ, 10 гітлерівців узято в полон [566, арк. 47].

Свій посильний внесок у боротьбу з ворогом та визволення від нього Поділля зробила підпільна група, яка існувала з вересня 1943 р. по березень 1944 р. в с. Сокільці Немирівського району. На чолі неї стояв офіцер Червоної армії Уваров, котрий прибув у село для виконання спеціального завдання від імені штабу невстановленої військової частини. Група мала в своєму розпорядженні рацію. Всі учасники групи були озброєні. Вони здійснили декілька нападів на румунську комендатуру в с. Печері, розгромили телефонну станцію, двічі виводили з ладу телефонні лінії Сокілець – Немирів та Печера – Шпиків [569, арк. 183].

На теренах області діяли й інші підпільно-партизанські, диверсійні та розвідувальні групи, зокрема:

підпільно-партизанська група в с. Ялтушків Барського району (командир І. М. Щербацький; діяла з лютого 1942 по березень 1944 року);

підпільно-партизанська група в м. Жмеринка (командир М. Д. Никитюк; діяла з січня 1942 р. по березень 1944 року);

підпільно-партизанська група в с. Підвисоке Іллінецького району (командир Я. Г. Нижник; діяла з червня 1942 р. по січень 1944 року);

підпільно-розвідувальна група в с. Василівка Іллінецького району (командир В. А. Шиманський (він же Ліщенко Петро Прокопович, «Старік»); на теренах Вінниччини діяла з кінця 1941 р. по травень 1943 року, потім перейшла в іншу область [435, с. 160]).

Для організації підпілля в тилу окупантів на Кам'янець-Подільщині Кам'янець-Подільський обком КП(б)У підібрав і залишив: М. Л. Лаврова – першим і Ф. Л. Маркелова – другим секретарем ОК КП(б)У, які до цього працювали першими секретарями Михампільського і Красилівського РК КП(б)У, та І. Н. Холодюка. Також було організовано 9 підпільних РК КП(б)У з числа керівників цих же або сусідніх районів. Всього на підпільну роботу було залишено 21 чол., більшість з яких загинули, пропали безвісти [749, арк. 42].

З перших днів окупації непримиренну боротьбу з ворогом вели молодіжні Проскурівське і Кам'янець-Подільське підпілля, Славутська, Летичівська, Дунаєвецька, Віньковецька, Чемеровецька, Михайлівська, Шепетівська та інші антифашистські організації [261, с. 8], керівники яких Н. А. Храновський, І. К. Ніколюк, Ф. М. Михайлов, А. С. Поліщук та ін. в складних умовах окупації зуміли згуртувати патріотів на боротьбу з ворогом [386, с. 17].

«У липні – серпні 1941 р. виникла Славутсько-Шепетівська партизансько-підпільна організація під керівництвом Ф. М. Михайлова. Після його загибелі, в кінці 1942 р., підпілля очолив вчитель з с. Стригани Славутського району А. З. Одуха. В створеному партизанському загоні було понад 80, а потім 160 чол., в основному колишні в'язні «Гросс-лазарету» та місцеві патріоти» [261, с. 204 – 205].

«...В 1941 р. у смт Ляхівцях, смт Ямполі, с. В'язівці, с. Семенові виникли підпільні патріотичні організації. Їх роботою керували Павло Федотович Скалозуб, Микола Ілліч Вошило. Озвірілі гітлерівці розпочали проти патріотів кривавий терор. Але це не зламало опору. Підпільники Ляховеччини роздобули невеликий друкарський

верстат і випускали листівки. В одній із них, зокрема, патріоти закликали: «Всі, хто може тримати зброю, – до нас, у партизанські загони. До зброї, дорогі товариші, до зброї! Смерть кривавому фашизму!»

Серед тих, хто піднявся на боротьбу з ворогом, був Дмитро Косовський, який разом з батьком Тимофієм Гнатовичем у січні 1942 р. створив підпільну групу з 12 чоловік. Вони встановили зв'язок з партизанами Ізяслава, звідти одержували і розповсюджували листівки, повідомлення Радінформбюро, піднімали населення на боротьбу з окупантами. Наприкінці 1943 р. підпільна група влилася до складу партизанського загону під командуванням К. С. Божеського, який до того керував підпільниками с. В'язовець...

На території Волочиського району мережа підпільних організацій сформувалася в кінці 1941 р. Однією з них була Дзеленецька під керівництвом колишнього директора місцевого сільськогосподарського технікуму М. Козія. До її складу входили С. Федючок, С. Капітан, А. Цезорик, М. Мороз, П. Мельник, Д. Костянтинов, М. Накутний. Це було ядро антифашистської підпільної організації, а всього організація нараховувала 12 чоловік.

...На станції Дунаївці підпільна група формувалась навколо вірменина агронома-тютюника з військовополонених І. Міносяна.

У Миньківцях підпілля гуртували І. Холодюк, В. Побережний, у північно-східних населених пунктах району – В. Корчовий, В. Міняйло...

Жорстокі умови життя людей на окупованій території викликали спротив і непокору жителів смт Нової Ушиці. У вересні 1941 р. в селищі створюється підпільна група у складі 12 осіб. Її керівниками були вчитель Яків Павлик, агроном Матвій Олійник, механік Борис Вуйлов, до групи входили також колишній інспектор міліції Антон Швець, заготівельник Григорій Ковальчук, лісник Іван Фортельний, тракторист Павло Демчик. Патріоти збирали і переховували зброю, склали радіоприймач та друкарську машинку, виготовляли і розповсюджували листівки.

У жовтні 1941 р. виникають антифашистські підпільні організації в Летичеві та Меджибожі. Їх організаторами були в Летичеві В. Зубенко і О. Матвєєва, а в Меджибожі – капітан Червоної армії М. Замрій. Паралельно діяла антифашистська група І. Голови. Підпільники виготовляли і розповсюджували антифашистські листівки, закликали людей до непокори, псували лінії зв'язку, здійснювали диверсії на автомагістралі, нападали на поліцейські дільниці, виво-

дили з ладу техніку, склади з паливом, перешкоджали вивезенню земляків на каторжні роботи до Німеччини.

Та як не конспірувалися патріоти, все ж окупантам вдалося натрапити на їхній слід. У квітні 1943 р. були заарештовані летичівські підпільники О. Матвєєва, І. Очківський, В. Мазур та інші, а керівник організації В. Зубенко загинув у перестрілці під час облоги його схованки в с. Білецькому. В червні 1943 р. були виявлені та заарештовані меджибізькі підпільники В. Максименко, С. Вовк, О. Теслюк, Я. Кокора, батько керівника організації М. Замрія, а також член комітету Проскурівського підпілля К. Кошарський, який координував дії меджибізького підпілля. Всіх заарештованих доставили в м. Старокостянтинів, там гестапівці, не добившись від них зізнання, розстріляли їх.

У с. Трубкові підпільну групу організував довоєнний начальник меджибізького районного відділу міліції Г. Чорний. Наприкінці вересня 1941 р. група готувалася до виходу в ліс для виконання бойового завдання. Але водій райвідділу міліції, який разом з Г. Чорним возив зброю до партизанського загону, виявився зрадником і видав таємно фашистам. 2 жовтня 1941 р. керівника групи Г. Нестеренка, членів групи С. Нестеренка та В. Логвина фашисти заарештували. Три дні їх катували у меджибізькій фортеці, а 5 жовтня розстріляли» [261, с. 205 – 208]...

До останнього подиху вели боротьбу на незримому фронті підпільники-патріоти, які за завданням підпільних організацій проникали у ворожі ряди, при цьому змушені були демонстративно носити поліцейську форму, легально працювати в органах окупаційної влади, викликаючи до себе презирство і зневагу односельчан, поневоленого населення. Так, один із організаторів немирівського підпілля Леонід Ведибіда таким чином став заступником начальника районної поліції, член підпільної організації Анастасія Целіш працювала в гебітскомісаріаті, ще одна немирівська підпільниця Алла Брилінг була зарахована на посаду перекладача. Роздобута ними конфіденційна та оперативна інформація сприяла розгортанню боротьби проти ненависного ворога, застерігала від каральних акцій окупантів. Однак самим патріотам вберегтися не вдалося – 13 січня 1943 р. Леонід Ведибіда та Алла Брилінг разом із товаришами по боротьбі Олександром Євдокименком і Михайлом Улановським були повішані гітлерівцями в центрі Немирова. Того ж дня гестапівці розстріляли у Вінниці ще 12 немирівських підпільників – Олексія Тура, Анатолія Муху, Анастасію Целіш [22, с. 130; 131]...

З аналогічної причини Федір Борщевський займав посаду коменданта румунської поліції в с. Дзвонисі Тиврівського району. Він забезпечував місцевих підпільників зброєю, необхідною інформацією, разом із ними брав участь у розгромі румунського жандармського поста. Невдовзі був схоплений румунськими окупантами і страчений [696, арк. 18 зв.].

Віддали своє життя у священній всенародній боротьбі з гітлерівськими окупантами тисячі інших патріотів. Особливо тоді, коли ворог ще був, як ніколи, сильним, коли навіть і в думках не допускав можливості своєї безславної поразки. Так, лише влітку 1942 року у Вінниці окупанти замордували 300 підпільників. У тому ж та в наступному році були розгромлені Вінницький підпільний центр на чолі з І. В. Бевзом, Комаровецька підпільна організація «За соціалістичну Вітчизну» Вінницького району, Калинівська підпільна організація, Немирівська, Погребищенська, Ситковецька, Кіблицька (Гайсинський район), Бродецько-Комсомольська (Комсомольський район), Берестівська (Липовецький район), Кіровська та Новогребельська (Турбівський район) підпільні групи, підпільна організація с. Білки Дашівського району...

Іван Васильович Бевз разом із групою підпільників був схоплений гітлерівцями у липні 1942 р. і 13 січня 1943 р. розстріляний.

Всього два дні не дожила до визволення Вінниці (загинула від руки ворога) одна з найактивніших вінницьких підпільниць Лариса Степанівна Ратушна.

Народилася вона у Тиврові. З 1939 р. навчалась на механіко-математичному факультеті Московського університету, закінчила курси медсестер. Була санінструктором 8-ї Краснопресненської дивізії Московського ополчення. В жовтні 1941 р. в районі м. Наро-Фомінська потрапила в полон. В наступному місяці їй вдалося здійснити втечу. З січня 1942 р. – член Вінницької підпільної організації і зв'язкова з партизанськими загонами. У липні 1942 р. арештована гітлерівцями, запроторена у Гніванський (Тиврівський район) концтабір. У квітні 1943 р. здійснила ще одну втечу. Активно включилась у роботу. Поширювала видання Вінницької підпільної друкарні «Україна», брала участь у зборі та доставці в партизанські загони зброї, боєприпасів та медикаментів, виконувала завдання партизанського з'єднання ім. Леніна [58, с. 168].

Добровольцем пішов на фронт влітку 1941-го уродженець с. Павлівки Калинівського району студент першого курсу Вінницького педагогічного інституту Петро Каленикович Волинець. Брав участь у боях під Києвом. Пораним потрапив у полон, однак здійснив

втечу з табору для військовополонених. У листопаді 1941 р. вдруге був схоплений ворогами. У червні 1942 р. втік із Житомирського концтабору і повернувся в рідне село, де створив комсомольсько-молодіжну організацію. Підпільники розповсюджували листівки, знищили склад пального на залізничній станції Калинівка-2.

10 лютого 1943 р. організація у повному складі перейшла у Чорний ліс. На її базі було створено партизанський загін ім. Леніна. П. К. Волинець став його першим комісаром, брав активну участь у всіх диверсійних операціях підпільників і партизанів. На його особистому рахунку 30 убитих гітлерівців, пущений під укіс військовий ешелон противника. В одному з боїв партизанський комісар був важко поранений. Друзі перенесли його в будинок завідувача школи Івана Павловича Томчука. Дізнавшись, що в оселі знаходиться поранений партизан, гітлерівці разом із поліцейськими оточили і підпалили будинок. П. К. Волинець та І. П. Томчук прийняли нерівний бій, відбиваючись до останнього патрона. Загинули в палаючій будівлі [55, с. 329 – 331].

До речі, у боротьбі з ворогом брала найактивнішу участь вся сім'я Волинців, зазнавши непоправних втрат. У травні 1943 р. в застінках вінницького гестапо загинули її глава Каленик Васильович та його наймолодший син Лесик. За місяць перед цим у бою з гітлерівцями біля с. Майдан-Супрунівський поліг смертю хоробрих середній із братів Волинців – Сергій. Втративши чоловіка та трьох синів, їхня ненька Лідія Леонтіївна не поривала з народними месниками, стала «партизанською матір'ю».

За видатні заслуги, мужність, героїзм, проявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, Указом Президії Верховної Ради СРСР 8 травня 1965 р. І. В. Бевзу, Л. С. Ратушній, П. К. Волинцю посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Цього ж звання 2 травня 1945 р. посмертно удостоївся уродженець Поділля (народився в м. Гайсині Вінницької області) Олександр Сидорович Пироговський.

На початку Другої світової війни був секретарем парторганізації Київського лісопереробного заводу. Після відходу радянських військ залишився на окупованій території. Секретар Залізничного підпільного райкому партії м. Києва. Один із організаторів і керівників антифашистської боротьби.

Схоплений і розстріяний гестапівцями 6 листопада 1943 р. [58, с. 157].

Довгоочікуване визволення рідного краю, перемога скроплювались і їхньою кров'ю, кров'ю їхніх сподвижників-однодумців, кува-

лась їхніми подвигами, самовідданістю, патріотизмом та героїзмом. На місце полеглих ставали нові борці. Боротьба продовжувалася [55, с. 164 – 165]...

5. 2. Подвиги юних героїв

Активність у боротьбі з поневолювачами проявляли навіть підлітки.

Винятковою хоробрістю, зокрема, виділявся, Валя Котик (Валентин Олександрович Котик).

Народився 11 лютого 1930 р. в с. Хмелівка Шепетівського району в сім'ї службовця. Українець. Закінчив 5 класів Шепетівської школи. Піонер.

З часу нацистської окупації Шепетівського району вів роботу по збору зброї та боєприпасів, малював і розклеював карикатури на гітлерівців. З 1942 р. мав зв'язок із Шепетівською підпільною партизанською організацією, виконував її доручення. З серпня 1943 р. розвідник Шепетівського партизанського загону ім. Кармелюка. В жовтні 1943 р. розвідав місце проходження підземного кабелю, що йшов від ставки Гітлера «Вервольф» (незабаром він був підірваний партизанами). 26 жовтня 1943 р., перебуваючи на посту, замітив, що карателі влаштовують облаву на загін. Убивши з пістолета фашистського офіцера та гранатою двох солдат, підняв тривогу і партизани встигли підготуватися до бою [58, с. 110].

16 лютого 1944 р. брав активну участь у бою за звільнення від нацистських загарбників м. Ізяслава. Автоматною чергою знищив двох гітлерівців; відібравши у них документи, доставив їх командуванню. Наступного дня був важко поранений. Поранення виявилось смертельним [751].

27 червня 1958 р. юному народному меснику посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Не меншу хоробрість проявили й чимало його ровесників.

Не мирився з ворогом учень-старшокласник Літинської середньої школи № 1 Борис Семенович Варава. Розповсюджував повідомлення Радінформбюро, вів розвідку, здобував зброю, виконував ряд диверсійних завдань місцевих підпільників. Ставши після визволення Літина бійцем Червоної армії, відзначився особливою хоробрістю на одерському плацдармі. За виявлену відвагу посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу [55, с. 329].

Коли у березні 1944 р. Вінницьке партизанське з'єднання зайняло с. Михайлівці Мурованокуріловецького району, його вулицями до будинку, де розмістився партизанський штаб, примарширувала колона підпільників Могилів-Подільського, Чернівецького та Ямпільського районів на чолі з Палладієм Пилиповичем Кучерявенком, Іваном Івановичем Рудим, Яковом Федоровичем Нагірняком. Поруч із дорослими у цій колоні з гвинтівкою на плечі крокував підліток із Чернівців Володя Римар. Незважаючи на юний вік, мав багату бойову біографію підпільника та партизанського розвідника. Не раз опинявся в небезпечних ситуаціях, вийти з яких допомагали сміливість, витримка, кмітливість, рішуче підставляв плече, коли смертельна небезпека підстерігала когось із товаришів по боротьбі.

...Гітлерівці схопили чотирьох військовополонених, котрі дивом вирвалися з «Уманської ями» і в пошуках партизанів опинилися в Чернівцях. Після допитів вночі їх повели на розстріл. Підвели до піщаного кар'єру, поставили над обривом. Прогриміли постріли – всі четверо впали на дно кар'єру. Проте серед розстріляних один виявився живим. Поранений, він прийшов до свідомості на світанку. Перемагаючи страшну слабкість, звільнився від тіл загиблих товаришів, що лежали на ньому, і вибрався зі смертної ями. Потім, мобілізувавши рештки сил, добрався до лісу, впав під деревом. Тут його й побачив Володя. Він перевернув пораненого на спину, розтер йому снігом обличчя й руки, а коли той відкрив очі і знову прийшов до свідомості, допоміг піднятися.

З великими труднощами привів Володя незнайомця додому. Коли поранений одужав, Володя відвів його в загін.

«...Кмітливий і надійний боєць, завжди готовий виконати найскладніше доручення... Син господаря явочної квартири, він постійно підтримував зв'язок з партизанськими групами. Володя був справжнім партизанським Гаврошем. У негоду і мороз, вдень і вночі він йшов виконувати доручення командування, долаючи відстань в десятки кілометрів, наряджаючись на небезпеку» [22, с. 226; 227], – так характеризував Володю Римаря комісар Вінницького партизанського з'єднання Дмитро Тимофійович Бурченко.

У тринадцять років став бійцем 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна Володя Саморуха – син керівника підпільно-партизанської організації с. Коритні Монастирищенського району, члена міжрайонного підпільного комітету КП(б)У, колишнього політпрацівника Червоної армії, якому вдалося здійснити втечу з німецького полону, Петра Олексійовича Саморухи. Коли в командування бригади виникла необхідність встановити зв'язок з «Великою зем-

лею», в далеку небезпечну дорогу послали саме Володю. Багато важких випробувань випало на долю підлітка на цьому тернистому шляху, але він з честю виконав відповідальне завдання. В результаті вже в кінці жовтня 1943 р. з'єднання поповнилось двома десантними групами, що прибули у ворожий тил за вказівкою штабу партизанського руху.

Юний патріот Петро Демчук із с. Жаданів Іллінецького району спільно з батьками підтримував зв'язок з партизанами загону «За Батьківщину», забезпечував охорону під час перебування їх на явочній квартирі, збирав розвіддані, розповсюджував антифашистські листівки...

З перших днів окупації боролись з ненависним ворогом юні вінницькі підпільники Павло Аникін, Жора Заболотний, Толя Березовський, Вітя Довбня, Реджик Жуковський, Володя Кадук, Сава Семенець, Юрій Курій, Сергій Мажаров, Толя Медведєв, Володя Чурсін та багато інших. Вони розповсюджували листівки, здобували зброю і передавали її партизанам, виконували інші завдання [55, с. 341].

У важких умовах окупації діставали зброю, медикаменти, передавали їх партизанам, виконували інші складні і відповідальні завдання юні вінницькі підпільники брати Володимир і Микола Киянки...

3 травня 1942 р. у Вінниці діяла підпільна група, в яку увійшли юнаки-підлітки, колишні учні шкіл. Очолював її П. П. Мельник. Група налічувала 12 учасників, котрі систематично викрадали з німецьких складів зброю та боєприпаси і передавали їх в партизанські загони з'єднання ім. В. І. Леніна. Так, було викрадено 2 ручних кулемети, більше 10 автоматів, до 10 пістолетів, значну кількість гвинтівок, карабінів, гранат, холодної зброї. Молоді підпільники розповсюджували та розклеювали листівки, а влітку та в кінці 1943 р. здійснили акти розплати – знищили гітлерівця та російського козака-зрадника [55, 158].

В кінці 1943 р. під час крадіжки з машини зброї був захоплений ворогами Володя Олексійчук, який після півторамісячного ув'язнення втік з-під арешту, не видавши нікого із своїх товаришів.

У грудні 1943 р. більшість учасників групи вступили в діючі партизанські загони. Проте група не розпалася. До середини березня 1944 р. її члени, котрі залишились у місті, роздобували зброю для партизанів.

У партизанській боротьбі загинули керівник групи П. П. Мельник та Сава Семенець. Член групи Борис Лук'янівський загинув у застінках гестапо [55, с. 89].

Після окупації влітку 1941 р. Самгородка Тульчинського району в селі, як і скрізь, залишилися жінки, престарілі, діти, і серед них Микола Олексійович Вапнярчук (на той час: Миколка Вапнярчук), який через юний вік не «дотягнув» до мобілізації, щоб бити ненависного ворога поряд зі старшими товаришами в лавах Червоної армії. Проте миритися з окупантами, виконувати їхню волю не збирався. Відразу ж став на шлях боротьби з ними.

«Ми не мали звісток з фронту. Взагалі не знали де той фронт. Це, зрозуміло, цікавило кожного односельчанина. Всі бажали почути бодай якесь слово про реальне становище у кривавій битві з гітлерівськими загарбниками. Я був переконаний, що, незважаючи на тимчасові невдачі Червоної армії, перемога буде за нею. Про це систематично говорив не лише своїм ровесникам, але й людям старшого віку, – згадував він у свої спогадах. – Після таких бесід у них з'являлась надія, що незабаром лютий ворог буде розбитий, а батьки, брати, чоловіки повернуться додому переможцями. Говорив з людьми щиро і відкрито, не сподіваючись, що серед мешканців села може виявитися зрадник-провокактор. Але такий знайшовся. Він теж часто мав бесіди з сільськими мешканцями, проте постійно твердив, що наші війська більше не повернуться, що перемога буде за Німеччиною. Довелось навіть сперечатись із ним, звертатись до людей, щоб вони не вірили йому» [29].

За доносом «опонента» 18 березня 1942 р. взвод румунських жандармів оточив хату, де мешкав Миколка, і арештував його. Матір, котра намагалася захистити сина, була побита ними до крові.

Арештованого доставили в примарію (щось на зразок сільської ради). Тут із неприхованою люттю офіцер допитувався через перекладача: «Кому ти говорив, що румунам і німцям тут не бути? Де партизани? Як підтримуєш зв'язок із Сталіном?»

Підліток все заперечував. Важче було пояснити наявність виявлених під час обшуку десяти патронів. Твердив, що вдома порохом із них мама розпалює дрова в печі.

Однак такі пояснення виявились непереконливими. Жандарми зв'язали йому руки. Іншою довгою мотузкою прив'язали до коня і так повели через село до Тульчина.

Тут хлопчину тримали під арештом більше тижня. Били, допитували. Матір неодноразово намагалася добитися зустрічі з сином, але її не допускали до нього. Врешті, вона довідалася, що для визволення ув'язненого потрібно дати хабаря. Продала теля і віддала жандармам всі гроші. Лише після цього невільник опинився на волі.

Перебування в тюремних застінках ще більше сприяло ненависті хлопця до окупантів, рішучості до боротьби з ними. Такі погляди розділяли і ровесники Миколки Оля Гоцюк, Марія Іванченко, Петро Гасенко, Андрій Прищак, Петро Коваль, Григорій Прищак, Іван Колібабчук, Сергій Кравець. Вони теж були готові стати на боротьбу з ворогом.

У Тульчині (вже на волі) Миколка помітив, що в місті крім румунів бувають і німці, які наче б то хочуть поспілкуватись з місцевими мешканцями. Щось гелгочуть про фронт. З їхніх слів одне зрозуміло:

- Русішен – капут. Москва – капут. Ленінград – капут. Сталін – капут. Гітлер – гут, гут!

Вирішив зробити сюрприз таким «пропагандистам». Маючи чималий хист художника, вдома намалював на аркушах паперу карикатуру, де Гітлер у петлі, а Сталін посміхається, а також друкованими літерами вивів: «Така доля чекає кожного, хто підтримує фашизм!» Всього виготовив п'ять листівок-малюнків. Показав їх друзям, ті одобрили його старання. Разом із ними знову добрався до Тульчина. Тут юні патріоти непомітно приклеїли листівки на спину гітлерівцям. Вчинився галас, але для підпільників все минуло благополучно.

Невдовзі Миколка та його друзі дізнались, що в їхню місцевість має приїхати якийсь дуже високопоставлений фашист. Старост сіл Журавлівки та Мазурівки було навіть зобов'язано встелити шосейну дорогу килимами. Потім стало відомо, що зі станції Журавлівка у бік Тульчина мав їхати румунський диктатор маршал І. Антонеску. Підлітки вирішили здійснити на нього замах.

Для цього мали згодитись знайдені дві протитанкові міни.

«...Але як встановити їх, ми не знали, – згадував Микола Олексійович. – Довелося звернутись за порадою до Гасенка Петра Степановича, який втік з полону. Він погодився допомогти.

Для того, щоб «пекельна машина» спрацювала у чітко визначений час, довелося заpastись ще й дротом з ізольованим покриттям та непомітно зняти з трактора магнето (для іскри).

Вибухівку заклали під мостом, який місцеві жителі називали Марусенко. Доручили крутити магнето, щоб у потрібний момент пролунав вибух, мені.

Довго сиджу в кущах, хвилююся. Бачу, їде вантажівка (розставляють вартових). Зупинилися біля містка. Два румуни відразу ж почали оглядати його. Нашу бомбу виявили без будь-яких труднощів. Виявили й ізольований дріт, що тягнувся від мосту в кущі.

Я розгубився: чи крутити ручку магнето зараз, чи чекати, поки через міст проїжджатиме Антонеску? Поки я вагався, румуни виявили й мене...» [29].

Втекти Миколці Вапнярчуку не вдалося. Солдати наздогнали і скрутили його. Спершу доставили в Тульчин, а потім у Тираспільську тюрму, де ув'язнили в одиночній камері. Розпочалися жорстокі катування, допити.

6 листопада 1943 р. над ним відбувся суд. Вирок – розстріл. Крім нього до страти засудили групу інших патріотів.

Засуджених помістили у критий вантажний автомобіль і повезли страчувати.

На околиці Тирасполя їх заставили копати на себе яму. Потім всі поставили на край неї. Миколка опинився крайнім ліворуч.

Але кати на когось очікували, тому із розстрілом вийшла певна затримка.

«Промайнула думка, що краще вмерти тікаючи. Мабуть так думали й інші приречені на смерть. Несподівано для карателів ми кинулись навсбіч, – пише у спогадах М. О. Вапнярчук. – Прогриміли постріли. Неначе джмелі, засвистіли кулі. Я впав, притворився мертвим. Стріляти перестали. А тим часом перевіряю чи, бува, не поранений. Наче б то ні. В цей час знову почали стріляти. Оглянувся, у протилежний бік тікають ще два смертники.

Знову схопився на ноги. Добіг до якихось кущів, потім до залізничного полотна. На моє щастя, в цей час йшов товарний поїзд. Оскільки швидкість його руху була невеликою, вирішив вчепитись за край залізничної платформи. Це мені пощастило, а от вибратись на платформу не вистачало сил. Так і волікся за поїздом кількасот метрів. Проте надзусиллям волі все ж вдалося «осідлати» поїзд» [29].

Так доїхав до станції Роздільна. Тут жили його далекі родичі. Переховувався в них півтора тижня, а потім знову вантажним поїздом добрався до Жмеринки.

Згодом знайшов дорогу до партизанів. Став бійцем кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна. Вже зі зброєю в руках визволяв рідну Вінниччину від німецько-румунських загарбників, брав участь у боях з ненависним ворогом (у тому числі неподалік рідного села).

20 березня 1944 р. під час мітингу та партизанського параду в м. Вінниці йому було вручено бойову нагороду – медаль «Партизанові Вітчизняної війни» другого ступеня [55, с. 336 – 339].

У боротьбі за визволення рідного Поділля від німецько-румунських загарбників віддали життя за Батьківщину члени розвідуваль-

ної молодіжної групи, яка існувала на території Шпиківського району і була зв'язана з партизанською кавалерійською бригадою ім. В. І. Леніна. Група виконувала ряд відповідальних завдань командування бригади. 19 лютого 1944 р. під час здійснення чергового бойового завдання вона потрапила в руки румунських жандармів. Усі 7 чол., Іван Покинчереда, Михайло Козаченко, Ганна Козуб, Вася Нарядчук, Сергій Вихристюк, Вася Вихристюк, Мотря Копійка, які входили до її складу, були розстріляні [569, арк. 229]...

У знак визнання бойових заслуг багато юних патріотів відзначено ратними нагородами. Так, орденом Червоної Зірки нагороджений партизанський зв'язковий 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна Володимир Саморуха, орденом Вітчизняної війни II ступеня – член вінницької підпільної молодіжної групи, партизан-розвідник загону ім. Богуна партизанського з'єднання ім. Леніна Юрій Курій, медаллю «За відвагу» – його ровесник і товариш по підпільно-партизанській боротьбі Всеволод Семенець, вінницька підпільниця Валя Грабовська, медаллю «Партизану Вітчизняної війни» II ступеня – керівник підпільної комсомольсько-молодіжної групи «Смерть фашизму», учень Степанківської школи Копайгородського району Петро Войтук, член Ямпільської районної підпільної організації комсомолка Ганна Дучал, юна підпільниця із с. Скарженівки Теплицького району Галя Цимбалюк та ін. [55, с. 341].

5. 3. Боротьба радянських партизанів

Найбільше протидіяли загарбницьким планам окупаційної влади, були суттєвою загрозою для неї радянські партизани, які, долаючи численні труднощі, гідно заявили про себе як безстрашні патріоти, мужні захисники рідної землі.

Однак, як показали перші місяці війни, для організації широкомасштабного і ефективного партизанського руху ні партійно-радянські, ні військові органи СРСР виявилися фактично не готовими. На початковому етапі війни ворог виявився значно сильнішим.

Непідготовленість Радянської держави до партизанських дій та підпільної боротьби на випадок військових невдач була наслідком стратегічної концепції війни на чужій території і перемоги «малою кров'ю та мінімальними затратами сил і засобів», прийнятої Сталіним і його найближчим оточенням у другій половині 30-х років. Вище керівництво країни напередодні гітлерівської навали перебува-

ло в полоні ілюзій стосовно справжньої сили та використання «непереможної Червоної Армії», повністю виключало її відступ, навіть, локальну поразку. А раз так, то партизанська боротьба вважалася недоцільною чи просто безглуздою. Адже ніхто інший, як відомий діяч більшовицької партії Л. Каменєв, виступаючи в жовтні 1918 р. на II з'їзді КП(б)У, кваліфікував партизанську війну як війну слабших, розраховану не на перемогу, а на те, щоб «заважати сильному противнику» [435, с. 5].

Виходячи з цієї міфічної концепції, яка абсолютно не відображала реального стану справ, не враховувала фактичного співвідношення сил та можливостей сторін на випадок цілком реального конфлікту з нацистською Німеччиною, більшовицьке керівництво не вжило далекосяжних запобіжних заходів.

Саме слово «партизанщина» стало напередодні війни синонімом неорганізованості чи, навіть, зради. Праці, в яких розглядалися проблеми «особливих форм боротьби», оцінювались як поразницькі.

«Якби навіть 20 червня 1941 р., – зазначав пізніше Тимофій Строкач (у червні 1942 р. призначений начальником Українського штабу партизанського руху), – хтось заїкнувся про те, що підпільну боротьбу в разі нападу гітлерівської Німеччини доведеться вести в Україні, Білорусії, радянських прибалтійських республіках, під Смоленськом, його б назвали панікером... Наш народ не був морально підготовлений до можливих поразок на фронті, до можливої тяжкої війни, до можливої нелегкої підпільної підривної роботи в тилу ворога, що вимагала спеціального навчання» [326, с. 222].

Маніакальна підозрілість, породжена страхом, що повсюди поряд з «армійською змовою» існує добре законспірована озброєна мережа «ворогів народу», яка прагне, особливо в Україні, повалити більшовицький режим, примусила «вождя народів» взагалі покласти край створенню партизанських сил напередодні війни. У 1937 – 1938 рр. було припинено підбір і навчання партизанських і підпільних кадрів для можливої боротьби в тилу ворога, тисячі керівників і рядових виконавців цієї роботи зазнали жорстоких переслідувань, багато з них було репресовано. Було згорнуто розробку, виробництво й випробування технічних засобів спеціального призначення. Але найголовніше, не було закладено в прикордонних регіонах, у тому числі й на Поділлі, спеціальних баз і сховищ із зброєю, запасами харчів та спеціальною амуніцією на випадок партизанської боротьби. Їх відсутність першими дуже гостро відчули солдати та

офіцери-червоноармійці, які потрапили в оточення і були змушені голодними, без боєприпасів пробиватися до лінії фронту.

Обмеженість зброї вкрай негативно позначилась на діяльності та життєвості перших партизанських загонів і груп. Але належних висновків не було зроблено. Навіть дещо пізніше партійне керівництво, наркомат внутрішніх справ, армійське командування орієнтували партизанських командирів на поновлення боєприпасів та озброєння лише за рахунок трофеїв. Тому й змушені вони були, як писав унтерштурмфюрер СС, начальник охоронної групи «Схід», що охороняла ставку «Вервольф», К. Даннер, здійснювати «напади з метою здобуття зброї, продуктів харчування, одягу». Це призвело до зростання невинуватених жертв, відволікало від основного у партизанській боротьбі – максимальної дезорганізації ворожого тилу.

В той же час у керівних партійно-радянських колах почали усвідомлювати, що в умовах відступу військ Червоної армії під ударами німецького Вермахту ефективним засобом утримання і виснаження сил агресора може стати саме збройна боротьба на окупованій території.

Уже в директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. партійним організаціям прифронтової смуги була дана вказівка про створення в окупованих ворогом районах партизанських загонів і диверсійних груп для боротьби з частинами німецько-фашистської армії, для розпалювання партизанської війни там, де це тільки можливо. 18 липня 1941 р. зазначена директива була доповнена постановою ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу німецько-фашистських військ. У ній партійним організаціям поставлено за мету надати партизанській боротьбі «найширший розвій і бойову активність», поєднати її з діяльністю комуністичного підпілля на тимчасово окупованій території СРСР.

6 липня 1941 р. Президія Верховної Ради УРСР, Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У оприлюднили звернення до українського народу, в якому, посилаючись на традиції українських партизанів, закликали до створення кінних та піших партизанських загонів, диверсійних груп для боротьби з частинами ворожої армії, зривання заходів окупантів [435, с. 6].

Проте, народжений у вкрай нелегких умовах, партизанський рух на окупованій території, в тому числі й на теренах Поділля, не був витвором рук лише радянського партійно-державного керівництва. Одним з основних збудників цього руху стала людиноненависницька німецька політика на Сході, концепція «війни на зни-

чення», яка була невід'ємним компонентом нацистської стратегії. Вже 25 квітня 1942 р. райхсміністр пропаганди Й. Геббельс зробив у своєму щоденнику красномовний запис. У ньому визнав той факт, що через кілька місяців після початку війни населення України, яке раніше дивилося на фюрера як на рятівника Європи і вітало німецьку армію, тепер різко змінило своє ставлення до німців [435, с. 23].

Важко не погодитися й з думкою співробітника апарату генеральної округи «Таврія» (райсхкомісаріат «Україна») Г. фон Хомаєра, який у листі до райхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга писав: «Я дуже часто задавав питання своїм колегам: як би поводитися ми у тому випадку, коли б Німеччиною управляла інша держава у такий спосіб, як це ми робимо в Україні. Відповідь завжди була б одна: всі ми стали б партизанами» [435, с. 12].

Разом з тим було б неправильним виводити витoki причин антифашистської боротьби, партизанського руху лише з діяльності Комуністичної партії та прорахунків вищого нацистського керівництва Німеччини. Не можна ігнорувати й тих обставин, що у свідомості значної частини тогочасного суспільства, особливо молоді, все-таки сформувалося, нехай підсвідомо, почуття патріотизму. Захищати рідну землю – в крові подолян...

Перші партизанські акції в тилу німецько-фашистських військ на території України в липні – серпні 1941 р. пов'язані головним чином з діяльністю невеликих груп і поодиноких військовослужбовців Червоної армії, які опинилися в оточенні, місцевих активістів-патріотів. У тому числі й на теренах Поділля.

...Двадцятисемирічний партизан Юстим Іванович Карпенко напередодні війни працював головою сільської ради в селі Торканівці Ободівського району. За рішенням місцевого райкому партії мав залишитися на окупованій території для організації підпілля і партизанської боротьби.

23 липня 1941 р., після того, як радянські війська відступили, він на хвилинку забіг додому, щоб попрощатися з сім'єю. Коли виходив з хати, почув гуркіт двигунів. Вихопив з-під плаща автомат, кинувся городами до головної вулиці.

В село на трьох мотоциклах в'їжджали ворожі розвідники.

Карпенко примостився за тином і, коли мотоциклісти порівнялися з ним, випустив довгу чергу. Один з мотоциклів завмер на місці, інші круто розвернулися і подалися в протилежний бік. Біля підбитого мотоцикла валялися два трупи. Юстим нахильці підбіг, вихопив з коляски ручний кулемет, короб з патронами, гранати – і

мерщій городами до лісу. Там в умовному місці на нього чекали Захар Хамлов, Петро Білокінь, Олександр Дзюбинський, які повинні були стати ядром партизанського загону. Юстим розповів товаришам про сутичку з мотоциклістами. Виявилось, що його друзі теж не байдикували. Зустріли в лісі групу червоноармійців, котрі потрапили в оточення. Зважаючи на своє безвихідне становище, ті вирішили приєднатися до новоствореного Ю. Карпенком партизанського загону. Так першого ж дня свого існування загін зріс із чотирьох до дванадцяти бійців.

Того ж дня вони дізналися про розстріл гітлерівцями групи цивільного населення в сусідньому селі Павлівці і що там зупинилась військова частина, особовий склад якої отаборився біля церкви.

Надвечір невеликий загін Юстима Карпенка вирушив до Павлівки. Розділившись на три групи, непомітно городами проникли в село, зайняли зручні позиції навколо майдану, де стояв храм. Карпенко з двома бійцями пробрався до церкви, з кулеметом засів на дзвіниці.

Коли вранці на майдані з'явився офіцер і близько сотні гітлерівців вишикувалися в шеренгу, Карпенко вдарив по них з кулемета. Десятки їх повалилися на землю. Ті, що вціліли, мерщій кинулися від церкви й потрапили під вогонь іншої групи партизанів. Деякі, зорієнтувавшись звідки стріляють, побігли до церкви, в «мертвий простір», де їх не могли б «дістати» з кулемета. Тоді з дзвіниці на голови окупантів полетіли гранати. За кілька хвилин майдан спорожнів...

Ще кілька днів сміливці наводили жах на окупантів. В ніч на 28 липня 1941 р. Юстим Іванович, пробираючись у Торканівку, потрапив у засідку. Його схопили, по-звірячому катували і живцем закопали в землю.

Лише один тиждень воював проти чужинців один із перших партизанів Вінниччини. Але його внесок у Перемогу не загубився серед інших [169, с. 77 – 79]...

У жовтні 1941 р. в с. Великий Жванчик виник перший на Дунаєвеччині партизанський загін ім. Ленінського комсомолу. Його ядро склали І. Бугаєць, М. Зборовський, П. Ільчик, Н. Кучеров, А. Римарчук. Практично тоді ж утворився загін ім. Чапаєва у смт Смотровичі, організаторами якого були П. Назаров, Ф. Бабінський, Л. Красуцький. Загін об'єднував балинську підпільну групу М. Палія, старогутянську Ф. Доліби, вишнівчицьку І. Возного [261, с. 216].

Помітно ширшого розмаху боротьба в тилу набула в 1942 р. Підпільні організації, що виникли в 1941 р., вирости кількісно, зміц-

ніли організаційно і набули певного досвіду боротьби з окупантами. Було створено нові підпільні і диверсійні групи та організації. І якщо спочатку діяльність підпільників спрямовувалася, головним чином, на проведення роз'яснювальної роботи серед населення, вишукування зброї, вибухівки, налагодження зв'язків, на підготовку баз та конспіративних явок, то тепер вони дедалі частіше переходили до партизанських форм боротьби, чому сприяв зв'язок із «Великою землею», що поступово налагоджувався. Боротьба стала більш організованою.

На початку 1942 р. в районі Шабелянського лісу (Вінниччина) формується і заявляє про себе вдалими бойовими діями партизанський загін під командуванням Г. О. Рибаченка.

В цей час на території Монастирищенського, Оратівського та сусідніх районів бойові дії проти ворога успішно розпочав партизанський загін, очолюваний комуністом І. Калашником. На території Погребищенського району до нього приєдналася група військовослужбовців, які опинилися в оточенні. Командира цієї групи капітана В. О. Зенькіна було обрано комісаром загону. Влітку 1942 р. загін Калашника продовжував зростати. Його поповнила партизанська група на чолі з Є. Й. Олешуком і Г. Я. Нижником, ядром якої були підпільники села Підвисокого Оратівського району. В цей же час І. І. Калашник налагоджує зв'язок з партизанськими загонами Г. О. Рибаченка і А. Г. Кондратюка – А. К. Микитенка. Керівники загонів домовляються про координацію бойових дій [383, с. 192].

Завдяки активній діяльності та організаторським здібностям А. К. Микитенка налагоджується зв'язок з керівниками підпілля і партизанських загонів десяти районів області. 18 серпня під його керівництвом в Шабелянському лісі відбувається розширена нарада з ватажками партизанських загонів та підпільних груп. На цій нараді було створено міжрайонний партійний комітет КП(б)У [590, арк. 13]. Підпільний центр від початку своєї діяльності фактично виконував функції підпільного обкому партії.

Ще один підпільний партійний центр виникає завдяки активній діяльності комуніста Флора Семеновича Волощука та вчителя-комсомольця із с. Серединки Максима Сергійовича Корнійчука, залишених Джулинським райкомом партії для організації підпільної боротьби. З їхньої ініціативи і безпосередньої участі були створені підпільні організації на Удичському цукрозаводі, в селах Тернівці, Серединці, Березівці, Червоному, Дяківці, Теофілівці, у багатьох селах сусідніх Гайворонського, Грушківського (нині: Улянівського) районів тоді Одеської, тепер – Кіровоградської області, а в травні

1942 р. – підпільний міжрайонний комітет в Гайвороні (МРПК). До його складу увійшли Ф. Волощук, М. Корнійчук, А. Паламарчук, А. Півторак, С. Федченко [590, арк. 9 – 11]. Міжрайкому підпорядковувалось 28 підпільних організацій і груп Джулинського, Грушівського, Ладижинського і Гайворонського районів. На базі цих організацій влітку 1942 р. в Джулинському районі сформувався і розпочав бойові дії партизанський загін під командуванням М. С. Корнійчука (Саші Жалова) [383, с. 192].

З літа 1942 р. до приходу Червоної армії боролась з румунськими окупантами партизанська група с. Писарівки Ямпільського району (командир Й. О. Паламарчук), яка складалася з 15 чол. Члени групи займались агітаційною діяльністю, саботажем та шкідництвом, вели збройну боротьбу. В березні 1944 р. вони арештували і розстріляли старосту села, його заступника, начальника поліції. Завдяки їй діяльності збережено від пограбування окупантами колгоспне майно, весь сільськогосподарський інвентар, трактори, коні, близько 10 тисяч центнерів зерна, млини та мости [706, арк. 30 зв.].

На Кам'янець-Подільщині історія партизанського руху бере початок також «...із діяльності диверсійних груп. Взимку 1942 р. диверсійна група на чолі з А. З. Одухою та О. Г. Івановим висадила в повітря міст поблизу станції Кривин, пустила під укіс військовий ешелон з ворогом. Бойова група проскурівського підпілля на чолі з М. А. Храновським у січні 1942 р. біля Чорного Острова пустила під укіс два військових ешелони, а в квітні – в районі станції Вікторії – ще два потяги. Це були перші диверсійні операції народних месників краю. Вважається, що першим [найбільш боєздатним] партизанським загonom, який виник на [Кам'янець-Подільщині], був загін імені Ф. М. Михайлова під командуванням А. З. Одухи» [250, с. 4].

Як і на Вінниччині, де через спорудження надсекретних об'єктів Райху ставок А. Гітлера «Вервольф» та Г. Герінга «Штайнбрух» місцевість була перенасичена ворожими збройними формуваннями, на Кам'янець-Подільщині умови для розгортання всенародної боротьби через наявність стратегічно важливих транспортних комунікацій у даному регіоні та значну концентрацію у зв'язку з цим ворожих гарнізонів були нелегшими. Так, в Шепетівці гарнізони противника по чисельності ніколи не були меншими 5 тис. чол. В Славуті, Кривині, Острозі, Шумському, Плужному, Ізяславі також стояли крупні німецькі гарнізони. До цього ще слід додати угорські частини, що охороняли залізниці, а також крупні поліцейські та

російські козацькі гарнізони. Велика концентрація противника складала постійну загрозу для партизанських загонів [497]...

Несприятливий розвиток подій на фронтах змусив радянське військово-політичне керівництво звернути пильну увагу на стан збройної боротьби на окупованій території, прийняти впродовж травня – вересня 1942 р. низку відповідальних рішень, оскільки зростання руху Опору вимагало також посилення керівництва діями народних месників.

30 травня 1942 р. Державний комітет оборони СРСР ухвалив рішення про створення при Ставці Верховного головнокомандування Центрального штабу партизанського руху та системи підпорядкованих йому органів керівництва партизанським рухом при військових радах відповідних фронтів. При Військовій раді військ південно-західного напрямку організовувався Український штаб партизанського руху (УШПР) [435, с. 10].

У розгортанні й активізації підпільної і партизанської боротьби на Поділлі велику роль відіграла допомога, яку надавали ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, згаданий вище Український штаб партизанського руху (УШПР), що був створений за рішенням Державного Комітету Оборони 30 травня 1942 р. і став військовим органом ЦК КП(б)У для керівництва боротьбою народних месників в Україні.

2 жовтня 1942 р. Політбюро ЦК ВКП(б) спеціально розглянуло питання про розвиток партизанського руху в Україні. З метою поліпшення партійного керівництва партизанським рухом посилення зв'язків із підпіллям, рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) було створено на окупованій території нелегальний ЦК КП(б)У.

У листопаді 1942 р. ЦК КП(б)У створює Вінницький підпільний обком партії, який очолив Д. Бурченко.

(Бурченко Дмитро Тимофійович.

«Народився 1904 р. в містечку Новгородка Херсонської губернії.

Закінчив Одеську губерніяльну Радпартшколу, Ленінський Комуністичний інститут.

З 1933 року працював начальником політвідділу радгоспу ім. Сталіна в Літинському районі, а потім з 1936 р. в тому ж районі – першим секретарем райкому КП(б)У. В 1938 р. обраний секретарем Вінницького обкому КП(б)У.

На початку війни працював заступником начальника Політуправління Наркомату радгоспів РРФСР.

У 1942 р. направлений в тил ворога комісаром партизанського з'єднання і секретарем підпільного Вінницького обкому КП(б)У» [876].

В серпні 1942 р. створюється міжрайонний партійний комітет (МРПК) на чолі з А. Микитенком і В. Зенкіним, пізніше – М. Корнійчуком. У листопаді 1943 р. МРПК перетворився на підпільний комітет КП(б)У у Вінницькій області. Комітет керував бойовою діяльністю бригад й антифашистською боротьбою у 18 районах Вінницької, Київської та Одеської областей [335, с. 58].

Восени 1942 р. суспільно-політична ситуація в Україні почала докорінно змінюватися, зважаючи на невдоволення всіх верств населення брутальним окупаційним режимом.

Нелегальний ЦК КП(б)У 12 листопада 1942 р. затвердив план бойових дій партизанів України на зимовий період 1942 – 1943 рр. Після погодження з Центральним штабом партизанського руху цей документ став широкою програмою бойової діяльності українських партизанів і відкрив нову сторінку партизанської боротьби на окупованій території.

Щоб активізувати бойові дії місцевих загонів та надати їм допомогу, ЦК КП(б)У через Український штаб партизанського руху і штаби фронтів почав надсилати організаторські групи, зв'язкових, своїх уповноважених. За згаданим планом з жовтня 1942 р. по квітень 1943 р. на територію восьми областей, у тому числі Вінницької та Кам'янець-Подільської, було перекинуто 29 оперативних та організаторських груп ЦК КП(б)У і УШПР (335 чоловік), на базі яких вдалося сформувати 40 нових партизанських бойових одиниць [435, с. 11].

На територію Вінницької області в різний час за завданням УШПР були відряджені організаторська група І. Д. Мединського, групи командного складу М. М. Бойкова, І. Є. Горлюкова, а також диверсійні групи на чолі з М. Р. Соболевим, О. В. Молотковим, С. С. Максименком, В. Д. Дайниковим [383, с. 207].

Особливе значення у партизанській боротьбі мали рейди.

Спершу вони здійснювалися з ініціативи командування партизанських загонів з метою маневру, передислокації, уникнення бою з переважаючими силами противника. Пізніше – почали проводитися за завданням підпільних партійних органів для того, щоб поживавити партизанський рух у нових районах, налагодити зв'язок з місцевими патріотами і піднести бойовий дух населення.

Згідно з оперативним планом, розробленим УШПР, на Вінниччину виходять великі партизанські формування. Так, у березні 1943

року через південно-східні райони області пройшло рейдом партизанське з'єднання М. І. Наумова, завдаючи ударів по комунікація ворога. Невеликий загін цього з'єднання, очолюваний І. Альферовим, натрапив поблизу с. Корделівки Калинівського району на охоронні сили ставки Г. Герінга «Штайнбрух». Ворогові вдалося блокувати партизанів у Черепашинецькому лісі. Зав'язався бій. Більш як дві сотні гітлерівців знайшли собі могилу. Але сили були нерівні. Смертю хоробрих загинули 24 партизани-наумовці [383, с. 203].

Особливій активізації партизанського руху в області сприяла поява в ній Вінницького партизанського з'єднання.

Утворене воно 22 лютого 1943 р. на базі партизанських сил Сумщини спершу як об'єднаний партизанський загін Сумської області. До його складу тоді ввійшли загони «За Батьківщину» № 3, «Червоний» № 5, ім. Й. В. Сталіна № 8, які загалом налічували понад 430 чол. Після переходу на Правобережну Україну, об'єднаний партизанський загін Сумської області 16 червня 1943 р. був перейменований у партизанське з'єднання. Завдання, що ставили перед ним ЦК КП(б)У та Український штаб партизанського руху, – бойова, диверсійна і розвідувальна діяльність на цій території. Командиром спершу об'єднаного загону, а потім партизанського з'єднання, був призначений І. Я. Шушпанов, комісаром – начальник Сумського обласного штабу партизанського руху Я. І. Мельник. Оскільки при з'єднанні знаходились утворений ЦК КП(б)У підпільний обком партії та штаб партизанського руху на Вінниччині на чолі з Д. Т. Бурченком, його не називали інакше як Вінницьке, хоч офіційна назва – Вінницьке партизанське з'єднання – була затверджена постановою ЦК КП(б)У від 25 листопада 1944 р. вже після його розформування.

Організаційна структура з'єднання включала командування, штаб з головрозвідкою, саперно-оперативною групою, радіовузлом, відділом пропаганди з друкарнею і редакцією газети, санітарною і господарською частинами, комендантським взводом, бойові підрозділи – партизанські загони, які поділялись на стрілецькі групи і відділення. У загонах були підривні групи, взводи кінної розвідки.

Основним районом бойових дій з'єднання визначалась Вінниччина. Але оскільки вона, як згадувалося, була перенасичення відбірними охоронними військами та численними іншими ворожими збройними формуваннями, закріпитися тут під час першого рейду (18 червня – 25 серпня 1943 р.) з'єднанню не вдалося. З важкими боями воно відійшло в лельчицькі ліси Поліської області Білорусі. Тут відбулася зміна його керівництва: командиром став полковник Я. І. Мельник, комісаром – Д. Т. Бурченко.

11 жовтня 1943 р. партизани у складі трьох загонів виступили у новий рейд, прямуючи до південно-західних районів Житомирської області, щоб звідти вийти на Вінниччину. Під час рейду за рахунок нового поповнення з'єднання (станом на 12 грудня 1943 р.) зросло на 2 партизанських загони: ім. М. С. Хрущова та ім. В. М. Молотова, загальною чисельністю 250 чол.

За місяць перед цим, 14 листопада, воно отримало вказівку УШПР про негайний вихід на лінії Шепетівського залізничного вузла і шосе Рівне – Корець, однак 20 листопада 1943 р. ЦК КП(б)У зажадав від командування з'єднання продовжити рейд на територію Вінницької області, об'єднати під єдиним керівництвом діючі там місцеві партизанські загони, організувати масові диверсії в районі Жмеринського залізничного вузла.

На початку 1944 р. воно досягло Вінниччини. 2 січня його загони в районі с. Широка Гребля переправились через р. Південний Буг, розташувались у населених пунктах Літинського району Осолінці, Миколаївці, Майдані Курилівському, Брусленові [435, с. 71 – 76].

На той час основна маса партизанських сил області дислокувалася в Чорному та Шабелянському лісах. Найбільшими формуваннями народних месників були партизанське з'єднання ім. В. І. Леніна та 2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна.

Особливо великим послужний список виявився у 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна. Відлік своєї бойової біографії вона вела з 26 жовтня 1941 р. Тоді на базі партійної організації Теплицького району був створений партизанський загін під командуванням А. Г. Кондратюка. В його рядах на початковому етапі налічувалось всього 10 чол. На рубежі 1942 – 1943 рр. загін виріс до 35 осіб і був названий ім. В. І. Леніна.

У серпні 1943 р. в розташування загону прибула організаторська група представництва Українського штабу партизанського руху на чолі з І. Д. Мединським, який мав завдання вивчити стан партизанського руху в регіоні. Після встановлення зв'язку загону ім. В. І. Леніна з представництвом УШПР один із його керівників полковник О. М. Асмолов, враховуючи наявність потенційних можливостей для розгортання боротьби народних месників, доручив Д. Мединському та А. Кондратюку організувати потужне партизанське формування.

На початку вересня 1943 р. воно було створене і дістало назву «Партизанське з'єднання № 44», а з 11 жовтня 1943 р. – 2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна. У бойовий склад бригади увій-

шли спочатку партизанські загони ім. В. І. Леніна (657 осіб), «За Батьківщину» (200 осіб), ім. С. М. Кірова (254 особи), всього 1111 бійців. Незабаром на базі загонів розгорнуто полки: 1-й полк ім. В. І. Леніна (командир К. Т. Яцюк, комісар М. С. Пересунько), 2-й полк «За Батьківщину» (командир Г. О. Рибаченко), 3-й полк ім. С. М. Кірова (командир М. М. Кореневський, комісар М. І. Щербаков). Командував бригадою А. Г. Кондратюк, комісаром був І. Д. Мединський. У листопаді – грудні 1943 р. із бригадою діяв окремий партизанський загін «Іскра» (командири Б. К. Бабенко, Г. С. Калугін).

Підрозділи бригади дислокувались у Шабелянському лісі та діяли в Іллінецькому, Дашівському, Немирівському, Гайсинському, інших суміжних з ними районах Вінницької області [435, с. 111].

При бригаді, про що уже йшлося, діяв ще один Вінницький підпільний обком партії (офіційно: міжрайонний комітет КП(б)У), який протягом 1942 – 1943 рр. фактично здійснював керівництво підпільно партизанським рухом на значній території Вінниччини. Спершу, до трагічної загибелі, його очолював А. К. Микитенко, пізніше – М. С. Корнійчук. Починаючи з листопада 1943 р., він іменувався підпільним комітетом КП(б)У у Вінницькій області. До його складу входили члени ВКП(б) М. С. Корнійчук (секретар), Г. О. Рибаченко, А. Г. Кондратюк, М. С. Пересунько, В. С. Зенкін, І. Д. Мединський, К. Т. Яцюк, Г. Д. Гавришук, Майданюк та Пономаренко [569, арк. 22].

На початок 1944 р. бригада разом із загonom «Іскра» налічувала в своєму складі 2964 бійці [435, с. 111].

7 січня 1944 р. вона з'єдналася з наступаючими частинами Червоної армії і була розформована. Загін «Іскра» реформований, доозброєний; представництвом УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту переправлений у квітні 1944 р. через лінію фронту на територію Станіславської (тепер: Івано-Франківської) області, де був знищений противником [55, с. 128].

За період бойової діяльності, починаючи з перших партизанських загонів і кінчаючи власне бригадою, нею було проведено 72 бойові операції. У боях знищено 4250 ворожих солдатів і офіцерів та зрадників Батьківщини, 124 паровози, 1800 вагонів, 10 танків, 11 бронемашин, літак, 9 залізничних, 5 шосейних мостів [435, с. 112].

Партизанами роздано населенню: хліба – 4000 тонн, цукру – 130 тонн, великої рогатої худоби – 3440 голів, свиней та овець – 2000 голів, коней – 2100 [569, арк. 24].

Велика увага надавалась агітаційно-пропагандистській та масово-політичній роботі серед населення, яка підривала засади оку-

паційного режиму. Вона велася у формі розповсюдження друкованої продукції, проведення мітингів, зборів та бесід з мешканцями населених пунктів, через які проходили партизанські загони. Так, у грудні 1943 р. на території області розповсюджувалась підготовлена політвідділом бригади листівка, котра закликала: «Не гаючи ні хвилини, добувайте зброю, ідіть в партизани! Не давайте німцям вивозити хліб, виганяти худобу, знищувати народне добро! Це ваш обов'язок... Цього вимагає від вас Батьківщина» [334, с. 46].

1 січня 1944 р. вийшов перший номер газети «Партизанська правда» – орган командування та політвідділу бригади. Її редактором був відомий український письменник, уродженець с. Андрушівки Плисківського (теперішнього Погребищенського району) В. О. Речмедін.

Ця діяльність не тільки спонукала місцевих жителів до участі в заходах, спрямованих на протидію у всіх формах нацистській політиці в краї, але й залучала до збройної боротьби із загарбниками.

Характерно, що саме із звернення до мешканців області розпочав свої кроки на Вінниччині підпільний обком КП(б)У, очолюваний Д. Т. Бурченком.

«...За останні тижні в жорстоких боях Червона Армія звільнила більшу частину Київської, Кіровоградської областей, майже всю Житомирщину, розпочалось звільнення Вінницької, Кам'янець-Подільської та Рівненської областей. Фронт наблизився безпосередньо до ваших хат. Пам'ятайте, товариші, що перемога сама не приходить, її треба завойовувати у жорстокій боротьбі, – говорилося в ньому. – ...Ми, радянські партизани, закликаємо Вас у свої лави. Беріть у руки зброю і ставайте на боротьбу з ворогом... Кожен вбитий німець, кожен зірваний ешелон, розбита машина, спалений міст і склад зменшує силу ворога... Не давайте німцям вивозити людей і народне добро... Перемога буде за нами...» [565].

У порівнянні з 2-ю партизанською бригадою ім. Й. В. Сталіна партизанське з'єднання ім. В. І. Леніна мало дещо менший бойовий стаж.

На початку лютого 1943 р. в районі Чорного лісу група павлівських підпільників (Калинівський район) на чолі з комсомольцем П. Т. Кугаєм (Довганем) перейшла до партизанської боротьби і через деякий час перетворилась на партизанський загін ім. В. І. Леніна чисельністю 25 осіб. Спершу загін очолював член ВКП(б) В. М. Мессарош, згодом – П. Т. Кугай. Комісаром був обраний уродженець с. Павлівки комсомолец П. К. Волинець.

Це про них, калинівських партизанів, 27.05.1943 р. з тривогою доповідав начальнику особистої охорони А. Гітлера Й. Ратенхуберу унтерштурмфюрер СС К. Даннер:

«...За встановленими даними та повідомленнями СД м. Вінниці в 20 км від споруди «Вервольф» бандити здійснюють напади з метою здобуття зброї, продуктів харчування, одягу. Бандитські групи діють також і в районі Янева, Турбова, Медвідки, Калинівки...» [562, арк. 5].

За рахунок залучення до боротьби з окупантами патріотично налаштованого населення загін ім. В. І. Леніна протягом вересня 1943 р. збільшив свою чисельність з 70 до 400 осіб. 23 листопада 1943 р. на базі загону створюється партизанське з'єднання ім. В. І. Леніна. Його командиром став А. С. Мичковський, комісаром – Д. Д. Садовник (Васильєв). До початку 1944 р. у ньому налічувалось уже понад 800 партизанів [435, с. 118].

4 січня 1944 р. між ним і з'єднанням під командування полковника Я. І. Мельника було встановлено безпосередній взаємозв'язок.

Оскільки значна частина партизанів з'єднання ім. В. І. Леніна була погано озброєна і не забезпечена боєприпасами, його командування при наближенні фронту до Вінниці прийняло рішення повести загони назустріч Червоній армії, щоб потім влитися в її ряди. Рейдуючий Вінницький підпільний обком КП(б)У, що мав великі повноваження щодо керівництва підпільно-партизанською боротьбою в регіоні, не погодився з ним. Він поставив перед з'єднанням ім. В. І. Леніна завдання діяти разом із партизанами Я. І. Мельника і виступити в рейд по території області. В свою чергу І. С. Мичковський та Д. Д. Садовник (Васильєв) не погодились із рішенням обкому партії, через що 5 січня 1944 р. були відсторонені від командування.

З'єднання підпорядковувалось обкому КП(б)У, в той же час продовжувало залишатись як самостійно діюче формування. Його тимчасово очолив заступник командира з'єднання полковник С. А. Ягонсен.

8 січня 1944 р. Український штаб партизанського руху дав згоду на призначення командиром партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна М. І. Владимірова – до цього начальника штабу з'єднання Я. І. Мельника, комісаром – В. Є. Нижника – секретаря Вінницького обкому КП(б)У.

У бойовому складі з'єднання налічувалось 7 партизанських загонів.

Одним із провідних був загін ім. М. О. Щорса під командуванням Т. М. Шкрабощького – талановитого організатора і мужньої людини. Це він влаштував втечу з 45-го Вінницького заводу по ремонту автомашин 120-и радянських військовополонених. Колишні бранці отаборилися в П'ятничанському лісі під Вінницею. Зброю добували, організовуючи засідки на шосейних дорогах. Значну роль у становленні загону відіграли старший політрук О. Т. Пархоменко, котрий став комісаром партизанського формування, а також М. Стадник, М. Ботвінко, С. Олійник, Г. Єрмаков, І. Морозов та ін. Народні месники вивели з ладу Староприлуцький маслозавод, залізничні станції Гуменна й Козинці, пустили під укіс декілька ворожих ешелонів на перегонах Калинівка – Янів та Гуменна – Турбів.

У вересні 1943 р. активними діями заявив про себе загін ім. І. Богуна, що виріс на базі Вінницької підпільної організації, очолюваної членом ВКП(б) Ю. Т. Посвятенком. Тривалий час ця група патріотів займалася розповсюдженням листівок, відозв, які вона одержувала з підпільної друкарні «Україна».

Та ось, нарешті, вдалося роздобути зброю. Ю. Т. Посвятенко ще з одним підпільником, котрий працював шофером, запросили трьох поліцаїв, що заповідливо служили новій владі і брали участь у каральних акціях, покататися на машині. Запроданцям дорого обійшлася прогулянка – біля села Сальника Калинівського району їх обеззброїли і знищили. А кількома днями пізніше вінницькі патріоти на вулиці Свердлова забрали у патрульних ще дві гвинтівки. Після цього вони отаборилися в лісі Стрижавського лісництва. Здійснювали спочатку дрібні операції, а в середині листопада увійшли до складу з'єднання ім. В. І. Леніна. Командиром богунівців був Ю. Т. Посвятенко, а комісаром – його ровесник двадцятишестирічний політрук К. Д. Кузнєцов.

Загін ім. В. І. Чапаєва очолював П. Т. Кугай, за плечима якого був чималий досвід підпільної і партизанської боротьби. Юнацький запал і неабияка хоробрість командира чудово поєднувались із розсудливістю комісара загону – ветерана партії О. С. Миронюка. Підрозділ, яким вони командували, був сформований на базі Літинської підпільної групи М. Н. Свічкалапа.

На початку січня 1944 р. чапаєвці влаштували «полювання» на ворожий транспорт, який з наближенням фронту інтенсивно рухався по шосе Хмільник – Калинівка. Для засідок вони обрали ділянку дороги, що проходила через Уладівський ліс. 2 січня пар-

тизани знищили чотири автомашини, а через три дні захопили легковий автомобіль і приїхали в ньому у розташування з'єднання.

Неабиякою силою на той час став загін ім. Сталіна, який виник у Жмеринському районі. В середині листопада 1943 р. колишні оточенці командири-червоноармійці В. Ф. Слюсаренко та С. Т. Марченко привели в Чорний ліс тридцять вісім бійців. Група була високоорганізованою, прагнула до бойових дій і швидко переросла в загін. Лише в останній день 1943 р. під час розгрому ворожої автоколони на шосе Вінниця – Бар між селом Пултівці і Демидівським лісом загін знищив 220 гітлерівців, спалив 50 автомашин і 4 мотоцикли, захопив кулемет, 17 автоматів, 40 гвинтівок і 20 тисяч патронів.

Три інші підрозділи – загін ім. У. Кармелюка (командир А. С. Шевляков, комісар Г. П. Федоров), загін № 6 (згодом – ім. М. С. Хрущова) (командир О. В. Кокарев, комісар П. І. Басалаєв) та загін ім. О. В. Суворова (командир К. Ф. Вальчук, комісар К. І. Чернявський) – виникли безпосередньо при штабі з'єднання. Перший з них, загін ім. У. Кармелюка, який забезпечував охорону партизанського табору, брав участь у диверсіях та боротьбі із зрадниками й шпигунами, уже утвердивсь як бойова одиниця. Тим часом два інших лише ставали на ноги. Суворовці мали 43 гвинтівки, 2 автомати, 12 обрізів, решта (15 бійців) ще не здобули зброї. А в загоні ім. М. С. Хрущова беззбройних було більше половини. Та, не зважаючи на це, у перших числах січня 1944 р. два молоді, необстріляні загони з честю виконали наказ командування з'єднання – захопили в Уладівці цукровий та спиртовий заводи й утримували їх доти, доки готову продукцію і все цінне обладнання не заховали в лісі. Збережені «трофеї» стали досить доречними після приходу Червоної армії.

В окремий підрозділ виділилась розвідка. Її очолили політруки В. Т. Бухтіяров і В. В. Дмитров [41, с. 56 – 58].

Тоді ж, у січні, для організації бойових дій партизанських загонів, що діяли на території Вінницької області, було створено обласний штаб у складі Я. І. Мельника, Д. Т. Бурченка, М. І. Владимирова, В. Є. Нижника.

Займаючись вирішенням організаційних питань, готуючись до рейду по Вінниччині, народні месники ні на день не забували про свою буденну справу. 4 – 6 січня 1944 р. на залізниці між Хмільником і Калинівкою ними було пущено під укіс військовий ешелон ворога. В результаті знищено паровоз, 10 вагонів та 4 платформи. В районі с. Широка Гребля Хмільницького району зруйновано міст

через р. Південний Буг. Поблизу с. Дяківець Літинського району знищено 6 німецьких вантажних автомобілів, захоплено зброю і продовольство [334, с. 48; 49].

За вказівкою ЦК КП(б)У і наказу Українського штабу партизанського руху про активізацію бойових дій у ворожому тилу партизанські з'єднання під командуванням Я. І. Мельника та ім. В. І. Леніна 9 січня 1944 р. вийшли у рейд по Вінницькій області. Протягом усього рейду рухались або разом, або порівняно недалеко одне від одного.

Щоб дезорієнтувати противника, вони спочатку вирушили у західному напрямку, а потім, обійшовши Літин, різко повернули на південь, у район Жмеринського залізничного вузла, і стрімким маршем пересікли шосе Вінниця – Проскурів. При цьому довелося вступити в бій з ворогом, що виявив їх. Партизани підпалили 2 танки, 8 автомашин, знищили понад 50 гітлерівців та продовжили рейд.

Перед ранком Вінницьке партизанське з'єднання досягло Майдана-Почапинецького Літинського району, де зупинилось, а з'єднання ім. В. І. Леніна продовжило марш, переднювавши 10 січня в с. Лисянці Жмеринського району.

В Майдані-Почапинецькому народні месники пробули майже два дні. Вони роздали населенню з общинного господарства близько 500 тонн хліба, 40 свиней, частину великої рогатої худоби. Політпрацівники загонів провели з мешканцями села бесіди про становище на фронтах. Командування з'єднання зустрілось із місцевими підпільниками, конкретизувало плани їхньої подальшої роботи. Лави партизанських загонів поповнили 12 чол. [500, арк. 25].

11 січня загони «За Батьківщину» та ім. Й. В. Сталіна Вінницького партизанського з'єднання відбили спробу Літинського ворожого гарнізону розправитися із партизанами.

Наступного дня народні месники під командуванням Я. І. Мельника подолали р. Рів та залізничну колію Жмеринка – Вінниця, зупинились у лісовому масиві за 6 км на північний схід від Жмеринки. Опівдні на нього розпочали наступ до батальйона німців. Зав'язався бій. Під час їхньої другої атаки з боку Вінниці з'явився бронепοїзд, що відкрив інтенсивний вогонь. Та раптом на очах усіх він зійшов з рейок і з гучним скреготом повалився на бік. Це група партизанів-підричників на чолі з М. Дубиною, ризикуючи життям, розірвала ланку колії... У цьому бою гітлерівці лише вбитими втратили 167 солдатів і офіцерів [22, с. 180].

Того ж дня з'єднання ім. В. І. Леніна розгромило ворожий гарнізон у с. Демидівці Жмеринського району.

Здійснивши майже 50-кілометровий рейд, обидва партизанські формування зупинились у с. Левківцях Шпиківського району, мало не до смерті перелякавши місцевих прислужників окупантів, що знайшло відображення в румунських трофейних документах:

«Шпиківській райуправі.

Рапорт.

Цим доводжу до відома, що вранці 14 січня 1944 р. в село Левківці в'їхала банда партизанів чисельністю близько 5000 чоловік, оточила село і нікого не випускала... Банда розбила замки в складах, забрала хліб... 15.1.44 банда виїхала в ліс «Лиса гора».

Примар села» [632, арк. 20].

Більш детально про ранкові події в Левківцях йдеться в акті від 20 січня 1944 р.

«...Складено цього акта общиною «Плугатар» в присутності шефа общини Пазюка Івана, завгоспа Тригуба Данила, зав. фермою Козуба Михайла, комірника Куштурського Якова, рахівника Шпичака в присутності примаря села Атаманчука, сільагронома Светільника про те, що 14 січня о 4 годині ранку село було оточене та в'їхали в село червоні партизани. У великій кількості, добре озброєні... Ними було розбито та розграбовано все майно общини, у багатьох членів общини забрано одяг та взуття. Розбили замки магазину [складу], забрали зерно на свої підводи, а частину, що не забрали на підводи, ними ж було роздано членам общини. Також розбили контору общини і знищили всі документи... Партизанським загоном забрано весь найкращий транспорт общини: сані, вози, коні та збрюю. Залишено коні, не гідні праці. При вступленні в село, ними затримано все керівництво села і керівництво общини: шефа, рахівника, бригадира та інших... Не випускали їх з квартир до виїзду з села, про що складено цього акта...» [632].

Отже, протилежна сторона однозначно характеризує дії партизанів як розбійницькі, грабіжницькі. Проте слід не забувати, що народні месники відібрали в окупантів награване ж ними, оскільки все майно общин з перших днів окупації румунськими загарбниками було проголошене власністю «губернаторства», королівської Румунії. До того ж частину експропрійованого зерна, як відмічається в акті, партизани роздали членам общини.

Що ж до пограбування окремих громадян, то такі випадки теж мали місце. Діяльність партизанів не була суцільною демонстрацією героїзму і жертвності її учасників, траплялися у цій нелегкій

боротьбі й факти негідної поведінки стосовно місцевого населення. І не лише у згадуваному випадку. Архівні документи повідують, що аналогічне траплялося в с. Гнатівці Гайсинського району [678, арк. 41 зв.], деяких інших населених пунктах Поділля. Командування загонів давало таким фактам принципову оцінку, вживало суворих заходів. Так, у партизанському з'єднанні ім. В. І. Леніна під час рейду по Вінницькій області за подібні негідницькі вчинки розстріляно 5-х членів з'єднання... [678].

Невдовзі на околиці села з'явилися переслідувачі партизанів – німецько-румунські карателі. Перші їхні роти рушили на позиції, які займав загін «Червоний». Підпустивши їх на близьку відстань, народні месники відкрили нищівний вогонь. На полі бою залишилось понад 100 ворожих трупів.

Наступного дня бій розгорівся з новою силою. Та і цього разу ворог успіху не мав. Більше того, партизани переслідували його майже до самого Шпикова [22, с. 190; 191].

Перебуваючи у Левківцях, командування обох з'єднань прийняло спільне рішення: сформувати зведений загін, до складу якого увійшло понад сто чоловік. Командиром призначили І. Г. Рудницького, комісаром – О. С. Кузнєцова. 130 кг толу одержав у своє розпорядження зведений загін, що згодом отримав назву ім. Молотова, і вміло розпорядився ним. За дві доби без особливих пригод діставшись до залізниці, партизани знищили залізничний міст поблизу с. Межирова Жмеринського району, пустили під укіс паровоз і 7 вагонів. На цій ділянці рух поїздів був припинений на 10 днів [334, с. 53].

З настанням темряви 15 січня обидва з'єднання рушили далі – у крижопільські ліси, вздовж залізниці Жмеринка – Одеса. Подолавши більше 70-и кілометрів, зупинилися в с. Павлівці Ободівського району. Звідти вирушили на диверсії загопи ім. Й. В. Сталіна та ім. О. В. Суворова. Спільними зусиллями вони розгромили станцію Рахни, пошкодили колію з обох сторін вокзалу, перетворили у велетенські палаючі факели цистерни з пальним.

Не сиділи, склавши руки, й партизани інших підрозділів. Так, підричники на чолі з командиром взводу І. В. Смольниковим безшумно зняли варту залізничного мосту недалеко Вапнярки і висадили його в повітря разом із військовим ешелоном. Тієї ж ночі партизани перебили охорону цукрового заводу в с. Соколівці. Було пущено під укіс товарняк з цукром, який окупанти збиралися вивезти до Німеччини (не знищений цукор та зерно народні месники

роздали населенню). А під ранок згорів дерев'яний міст поблизу Ободівки. Всього партизанами було вбито 256 гітлерівців.

Загін ім. Й. В. Сталіна Вінницького партизанського з'єднання здійснив бойову операцію на залізничній станції Щербатове вузькоколійної залізниці Рудниця – Бершадь. Партизани зруйнували станційне господарство, телефонно-телеграфний зв'язок, спалили два склади з продовольством та 9 вагонів з фуражем і знищили 32 гітлерівців. Партизани загону ім. М. С. Хрущова, зайнявши с. Заболотне, роздали населенню 85 тонн хліба, підготовленого гітлерівцями для відправки в Райх [334, с. 54].

21 січня обидва з'єднання передислокувались у с. Бритавку Чечельницького району. На той час там знаходився особовий склад місцевого жандармського пункту. 24 солдатів противника було оточено в приміщенні школи. Партизани запропонували їм здатися, але ті відмовилися скласти зброю. Почалась перестрілка. Тоді партизани підтягнули 76-міліметрову гармату. Кількома пострілами бійці на чолі з І. В. Захарком (з'єднання ім. В. І. Леніна) підпалили будівлю. Лише тоді гітлерівці вибігли назовні й підняли руки вгору. Серед них був староста села. Ніч його тримали під вартою, а вранці вивели на майдан, де зібралися жителі Бритавки. За скоєні злочини перед своїм народом пособника ворога присудили до страти. Вирок було виконано [41, с. 63].

Того ж дня партизани покарали смертю старосту, керівника («шефа»), двох поліцаїв с. Красногірки Тростянецького району [698, арк. 27 зв.].

Знищувалися й полонені солдати та офіцери ворога, як адекватна відповідь на його вчинки.

Ще 16 вересня 1941 р. начальник штабу ОКВ фельдмаршал В. Кейтель видав широко відомий наказ про нещадну боротьбу з партизанським рухом. У ньому зокрема наголошувалося, що від початку війни проти СРСР на окупованих Німеччиною територіях повсюдно спалахнув комуністичний повстанський рух у формі як пропагандистських заходів і нападів на окремих військовослужбовців, так й у вигляді відкритих повстань і широкої війни. Зазначені дії, підкреслювалось у наказі, сприяють зростанню ступеня «загрози для німецького керівництва війною», призводять до відволікання сил на головні вогнища повстань. Посилаючись на вказівки фюрера, В. Кейтель зажадав від усіх військових інстанцій вживання найсуворіших заходів для придушення у найкоротші строки цього руху.

Відтоді не тільки окупаційна адміністрація, а й військове командування Вермахта всіх рівнів вважало одним із своїх важливих

завдань ведення боротьби проти партизанів. При цьому, як наголошувалось у згаданому наказі, така боротьба мала вестися з надзвичайною жорстокістю, і за одного вбитого німецького солдата пропонувалося розстрілювати від 50 до 100 комуністів. Таким повинен був стати залякуючий ефект [435, с. 8].

16 січня 1944 р. під час бою невеликої групи партизанів загону ім. Сталіна на околиці с. Соколівки Крижопільського району опинились в оточенні, а потім у полоні троє народних месників. Вороги виплеснули на них усю звірину люті: кололи тіла полонених кинжалами, здирали шкіру із рук, вирізали нігті, сипали на свіжі рани сіль. Наостанок, скрутивши понівечені руки колючим дротом, відвели невільників у ліс і розстріляли. А потім глумились над трупами жертв, протягом трьох днів не дозволяли місцевому населенню схоронити їх [686, арк. 5 зв.].

1 лютого 1944 р. гестапівцям вдалося схопити підпільну партизанську групу с. Яланця Бершадського району. Перед тим, як розстріляти її членів, Івана Гудзя, Володимира Недайборща, Тодосія Бідняка, Івана Куликова, Михайла Приходька, Івана Баланівського, Олексу Герасименка, Миколу Божка, гітлерівці вдалися до нелюдських катувань: жорстоко били, ламали їм пальці, пекли оголені тіла розжареним залізом [675, арк. 56 зв.].

Розплатою на розправи відповідали радянські партизани. Захоплені в полон солдати й офіцери німецької та союзних Німеччини армій, як правило, після короткого допиту знищувалися. Так, загном ім. І. Богуна партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна було розстріляно 23 німців і 12 румунів, загном ім. У. Кармелюка – 34 полонених, загном ім. Щорса – 29 німців і румунів, у тому числі 6 офіцерів та 20 солдатів. А головрозвідкою з'єднання – 94 полонених.

Ще гірше складалася доля тих осіб, які співпрацювали з окупантами. Поліцаїв, які не здавалися добровільно, а забиралися в полон зі зброєю в руках, партизани нерідко піддавали тортурам, а потім знищували. Під час рейдів та тимчасового перебування в населених пунктах партизани суворо ставились й до інших категорій колабораціоністів. Об'єктами їхніх розправ були, насамперед, старости, інші особи, підозрювані у співпраці із загарбниками. Всього з'єднанням ім. В. І. Леніна розстріляно 61 старосту, 182-є поліцаїв [500, арк. 128].

Таке суворе правило діяло під час війни.

Продовжуючи рейд, обидва з'єднання вели запеклі бої з окупантами: поблизу с. Левківців у Шпиківському лісі, райцентрі Чернівцях.

Дуже вдалу операцію з'єднання ім. В. І. Леніна провело в с. Демидівці Тростянецького району, розгромивши охоронний полк донських козаків та захопивши велику кількість коней, що дозволило посадити у сідло весь особовий склад партизанського формування. Відтоді воно стало називатися кавалерійською бригадою ім. В. І. Леніна.

В середині лютого 1944 р. рейдуючі партизанські формування перемістились у Могилів-Подільський район. У разі успіху, створювалися б сприятливі перспективи їхнього виходу до Дністра, захоплення чи знищення важливих транспортних комунікацій через ріку. Проте концентрація ворожих військових частин виявилася тут особливо великою. Обом з'єднанням довелося відійти у Мурованокуріловецький район, потім – Барський.

Незважаючи на бойові втрати, чисельність обох партизанських з'єднань зростала. В них вливалися місцеві партизанські загони, підпільні партійно-комсомольські групи, патріотично налаштоване населення. З огляду на це згідно з прийнятим у другій половині лютого 1944 р. рішенням Вінницького підпільного обкому КП(б)У із кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна було виділено партизанський загін ім. Й. В. Сталіна, на базі якого 1 березня сформовано партизанське з'єднання ім. Й. В. Сталіна чисельністю 308 чол. у складі загонів ім. В. І. Леніна (командир М. Ф. Ус, комісар М. С. Мех), ім. О. Пархоменка (командир О. А. Заєць, комісар Гуцин), ім. М. В. Фрунзе (командир Б. Т. Бабенко). Командиром новоутвореного з'єднання було призначено досвідченого ватажка народних месників В. Ф. Слюсаренка, комісаром С. Т. Марченка [594]. З'єднання приступило до активних дій, розширюючи фронт боротьби з ворогом.

Однак основна маса партизанів продовжувала зосереджуватись у Вінницькому партизанському з'єднанні та кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна. Станом на 15 березня 1944 р. у складі Вінницького партизанського з'єднання налічувалось 5 партизанських загонів: «За Батьківщину» (командир І. Є. Ігнащенко, комісар М. Ф. Єхалов), «Червоний» (командир С. З. Пушко, комісар Д. І. Курган), ім. Й. В. Сталіна (командир О. П. Царьов, комісар С. К. Журавльов), ім. М. С. Хрущова (командир О. Н. Кравченко, комісар С. І. Олійник), ім. Молотова (командир І. І. Рудницький, комісар О. В. Кузнецов), всього 1381 чол. 1038 партизанів входили до складу кавале-

лерійської бригади ім. В. І. Леніна [435, с. 72; 118]. За зовсім короткий строк із 308 до 375 чол. збільшився особовий склад партизанського з'єднання ім. Й. В. Сталіна [585].

Відповідно до постанови Вінницького підпільного обкому КП(б)У від 27 лютого 1944 р. 16 березня на базі Вінницького партизанського з'єднання та кавалерійської бригади у складі загонів ім. М. С. Хрущова, ім. Чапаєва, ім. М. О. Щорса, ім. І. Богуна (всього 405 осіб) було розгорнуто ще одне партизанське з'єднання – ім. М. С. Хрущова. Командиром з'єднання затверджено О. Н. Кравченка, комісаром – С. І. Олійника [435, с. 72].

Того ж дня з'єднання спільно із загonom «Червоний» Вінницького партизанського з'єднання провели успішну бойову операцію – у лісі недалеко від с. Носиківка Шаргородського району вони відбили в німецького конвою 914 радянських військовополонених та мирних мешканців Хмільницького, Уланівського і Літинського районів, яких окупанти гнали на каторгу в Німеччину [495, арк. 28].

Воювати далі з'єднанню не довелося. Як і продовжити бойові дії Вінницькому партизанському з'єднанню, кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна, з'єднанню ім. Й. В. Сталіна.

17 березня з'єднання під командуванням полковника Я. І. Мельника після 3-годинного бою в с. Голичинцях Шаргородського району, в якому знищено 70 та захоплено в полон 9 гітлерівців, у Калитинському лісі поблизу згадуваного села зустрілося з наступаючими частинами 27-ї армії 2-го Українського фронту [55, с. 150].

Того ж дня поблизу с. Рожнятівки Томашпільського району з частинами 35-го гвардійського стрілецького корпусу 27-ї армії зустрілась кавалерійська бригада ім. В. І. Леніна [334, с. 67].

17 березня 1944 р. стало також днем зустрічі з Червоною армією партизанських з'єднань ім. Й. В. Сталіна та ім. М. С. Хрущова.

Після розформування значна частина бойового складу Вінницького партизанського з'єднання влилась у ряди Червоної армії і воювала до кінця війни. 150 чоловік у складі окремої групи під командуванням Є. Волянського – колишнього комісара розвідки – була десантована в глибокий тил ворога і допомагала добивати гітлерівців на території Чехословаччини. Десантний загін Є. Волянського невдовзі виріс у 2-у Чехословацьку партизанську бригаду «За свободу слов'ян».

Поповнили ряди Червоної армії партизани інших з'єднань.

За час бойової діяльності з 25 лютого 1943 р. по 17 березня 1944 р. об'єднаний партизанський загін Сумської області, а потім

Вінницьке партизанське з'єднання, провели 114 боїв із противником, у тому числі 14 в повному оточенні. Партизани завдали ворогу втрат у живій силі, знищили 16 танків і бронемашин, 5 літаків, 308 автомашин, 5 гармат і мінометів, зруйнували і спалили 31 трактор, 66 сільськогосподарських машин, 6 електростанцій, 14 місцевих заводів, 189 сепараторних пунктів, 10 вузлів зв'язку і 2 радіостанції, 17 складів, 234 торгових об'єкти.

У результаті диверсійних дій на комунікаціях гітлерівців підірвано 82 ешелони і 3 бронепоезди. При цьому знищено 88 потягів і 3 бронепотяги, 902 вагони, 21 цистерну з паливом, 8 бронеплатформ, мотодрезину, катер. Зруйновано 10 залізничних і 102 шосейних мости, 3 залізничні станції.

У ході масово-політичної роботи на окупованій території партизани розповсюдили приблизно 70 тис. примірників пропагандистської літератури, провели серед населення близько 600 бесід, прочитали майже 1,2 тис. лекцій і доповідей [435, с. 77].

За весь період бойової діяльності кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна (спершу – однойменного партизанського з'єднання) висаджено в повітря 60 ешелонів і бронепотяг, внаслідок чого знищено 61 потяг, 1049 вагонів і 208 платформ, 25 танків і бронемашин. У боях і сутичках партизани знищили 11 гармат, 13 мінометів, приблизно 700 автомашин, зруйнували і вивели з ладу 18 залізничних і 67 шосейних мостів, 6 заводів, 8,5 км залізничної колії.

Під час масово-політичної роботи на окупованій території партизани розповсюдили 150 тис. примірників листівок та іншої пропагандистської літератури, провели серед населення 3250 мітингів, зборів, бесід [435, с. 119].

Ними звільнено 395 військовополонених, 10533-є цивільних громадян, які насильно депортувались у Третій Райх як дармова робоча сила [500, арк. 130].

Не виокремлено у звітах бойової діяльності власне як з'єднання партизанського формування ім. Й. В. Сталіна. У документах йдеться про здобутки створених під керівництвом В. Ф. Слюсаренка та С. Т. Марченка партизанських груп, очолюваних ними партизанського загону ім. Й. В. Сталіна, що входив до складу партизанського з'єднання (кавалерійської бригади) ім. В. І. Леніна, а потім виокремленого партизанського з'єднання ім. Й. В. Сталіна як про єдине ціле. Документи повідують, що партизанами згадуваних бойових структур народних месників «з червня 1943 року по 17 березня 1944 року... вбито і поранено німецько-румунських солдатів,

офіцерів і зрадників Батьківщини – 2365, знищено 464 автомобілі, 170 тонн пального, 17 причепів з паливом, 4 різні заводи, 10 сільськогосподарських машин, 15870 метрів телефонно-телеграфних ліній зв'язку, пущено під укіс 2 ешелони противника, підірвано 19 шосейних і 2 залізничних мости.

Захоплено трофеї: 8 гармат, 12 кулеметів, 54 автомати, 404 гвинтівки, 24 мотоцикли, 5000 снарядів, 70000 патронів, 296 коней, 186 підвід, 28 сідел, 22 телефонних апаратів.

Роздано населенню 4000 тонн хліба, 2008 голів рогатої худоби.

Звільнено 1250 чоловік військовополонених і громадян від вигнання на каторгу в Німеччину» [585].

Про бойову діяльність партизанського з'єднання ім М. С. Хрущова власне як з'єднання згадувалося вище.

Крім цих формувань народних месників на Вінниччині боролись із ворогом й інші партизанські загони, які не входили до складу з'єднань, дивізій, бригад. Це, зокрема: загін ім. В. І. Леніна (командир А. А. Дідішвілі; діяв з січня 1944 р. по квітень 1944 р.); загін ім. В. І. Чапаєва (командир Г. П. Бондар; діяв з березня 1942 р. по лютий 1944 р.); загін ім. В. М. Молотова (командир М. Ф. Підгаєцький; діяв у липні – грудні 1943 р.; розпався у зв'язку із загибеллю керівництва); загін під командуванням С. О. Печеного (діяв з серпня 1943 р. по березень 1944 р.); загін ім. Й. С. Сталіна (командир М. М. Струкачов; діяв з червня 1943 р. по березень 1944 р.); загін ім. М. О. Щорса (командир Ф. П. Малицький; діяв з жовтня 1943 р. по березень 1944 р.); загін ім. Й. В. Сталіна (командир І. І. Стародуб; діяв у січні – березні 1944 р.); загін ім. С. М. Кірова (командир Г. Й. Мельник; діяв у січні – лютому 1944 р.) [435, с. 159 – 160].

Дошкуляв ворогам на теренах Вінниччини й Ружинський партизанський загін (командир П. О. Шуляк), який неодноразово здійснював сміливі рейди з ружинських лісів (Житомирська область) в Погребищенський район Вінниччини. 28 грудня 1943 р. він відбив у с. Бухнах німецький обоз, що складався з трьох машин та 96-и підвід. У ході бою партизани вбили 35 гітлерівців, 11 взяли у полон.

Кілька разів загін з'являвся у с. Бабинцях цього ж району і завжди роздавав населенню хліб, сіль, відібрані в окупантів худобу та птицю. Ним покарано смертю місцевого старосту, попереджено про відповідальність за злочин перед народом декількох інших посіпак ворога [55, с. 153].

Такою ж безкомпромісністю у боротьбі з нацистськими загарбниками відзначалися й народні месники Кам'янець-Подільщини,

партизанські формування яких, як і на Вінниччині, створювалися на базі підпільних організацій і груп. Вони, зокрема, діяли в Проскурівському, Михалпільському, Чорноострівському, Віньковецькому, Миньковецькому, Новоушицькому, Вовковинецькому, Староушицькому, Деражнянському, Ярмолинецькому, Летичівському, Солобоковецькому, Смотрицькому, Дунаєвецькому, Городоцькому, Чемеровецькому, Меджибізькому, Красилівському, Сатанівському та інших районах області [261, с. 214]. Ініціаторами їх створення були місцеві патріоти, члени ВКП(б), комсомольські активісти. Так, із жовтня 1942 р. активну участь в організації партизанського підпілля брав комуніст І. К. Ніколюк (С. Ф. Житняк; «Голубка»). У червні 1943 р. він очолив підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху у південно-східних районах області. Новоствореним підпільним обкомом партії і облштабом партизанського руху було організовано 13 партизанських загонів з 896 бійцями. Штаб працював самостійно, без зв'язку з ЦК КП(б)У до січня 1944 р. [750].

Загони під командуванням І. Ніколюка підірвали 7 ешелонів, знищили більше тисячі гітлерівців, 86 угорців, 47 румунів, 87 поліцаїв, зрізали 180 км. телеграфних дротів [749, арк. 3 – 90].

Командирами підпільно-партизанських груп і загонів штабу І. Ніколюка були: М. Давидов – у Чорному Острові, М. Данілов – у Віньківцях, І. Міносян – у Дунаївцях, Медведев – у Деражні, Вуйлов – у Новій Ушиці, Гурський – у Солобківцях, С. Козловський – у Вовковинцях.

На початку 1943 р. підпільна група І. К. Ніколюка зазнала провалу в Проскуріві. Частина її учасників була арештована і розстріляна. Серед них брати Семен і Микола Волкотруби, В. Побережний, Д. Холодюк, Є. Твердохліб, Є. Ткачук, М. Трембовецька, О. Демиденко, М. Ченаш та ін. [749, арк. 26].

Проскурівським підпіллям створено три партизанських загони чисельністю 352 бійці, а також 5 диверсійних груп [261, с. 214].

Ширші можливості були у партизанських осередків, які мали зв'язок із «Великою землею». Під керівництвом Українського штабу партизанського руху, партійних органів, невеликі розрізнені загони об'єднувалися у значно потужніші бойові формування.

7 квітня 1943 р. нелегальний ЦК КП(б)У затвердив представлений УШПР план бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період 1943 р. Згідно з ним усі великі партизанські з'єднання і загони, які діяли у той час у північних частинах України, повинні були переміститися на захід і південний захід республіки. Перед ними ставилось завдання дезорганізувати роботу таких важ-

ливих комунікацій в тилу ворога як Ковель – Київ, Львів – Шепетівка – Київ, Тернопіль – Жмеринка – Кременчук та інших [435, с. 34].

На початку травня 1943 р. нелегальний ЦК КП(б)У направив у Кам'янець-Подільську область організаторську групу на чолі з колишнім першим секретарем Кам'янець-Подільського обкому партії, депутатом Верховної Ради СРСР С. А. Олексенком. Група була десантована на територію «партизанського краю» на Поліссі. Із з'єднання О. М. Сабурова в розпорядження групи виділявся партизанський загін під командуванням І. І. Шитова. Під його прикриттям організаторська група на чолі із С. А. Олексенком прибула на територію області. В середині травня 1943 р. за рішенням нелегального ЦК КП(б)У створюється Кам'янець-Подільський підпільний обком партії. До його складу увійшли троє осіб: С. Олексенко (секретар обкому), І. І. Шитов (член обкому) та І. Є. Скубко (член обкому). Кількісний склад обкому не був стабільним, постійно змінювався.

Одночасно було створено обласний штаб партизанського руху, як найбільш доцільну форму територіального керівництва партизанськими формуваннями. Очолив його С. А. Олексенко.

У більшості випадків начальники обласних штабів були водночас командирами базових партизанських з'єднань і секретарями підпільних обкомів КП(б)У. Членами обласних штабів призначались також командири і комісари інших партизанських формувань, діючих на території областей. Усе це дозволяло забезпечити єдність керівництва основними формами боротьби в тилу ворога в межах певних регіонів. У своїй діяльності обласні штаби партизанського руху керувались директивами і вказівками ЦК КП(б)У, підпільних обкомів партії, наказами і розпорядженнями УШПР. У тих випадках, коли начальники обласних штабів були також командирами партизанських з'єднань, штаби цих з'єднань, по суті, виконували функції обласних. Через відсутність типових штатів обласних штабів їх структура і чисельність залежали від місцевих умов. У Кам'янець-Подільському обласному штабі партизанського руху, наприклад, були оперативний, розвідувальний і політичний відділи, санітарна служба, служби матеріально-технічного забезпечення і боєпостачання [435, с. 48].

Що стосується самого нелегального Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, то до середини 1943 р. він вичерпав свої функції правочинного надзвичайного партійного органу. Враховуючи це, а також у зв'язку з визволенням значної частини України і відновлення діяльності партійних комітетів і організацій на очищеній від фашистських загарбників території респуб-

ліки, відкликанням ряду членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У з діючої армії для організації відновлення зруйнованого народного господарства 29 червня 1943 р. Політбюро ЦК ВКП(б) скасувало своє рішення від 2 жовтня 1942 р. про сформування нелегального ЦК КП(б)У. З того часу ЦК КП(б)У став функціонувати згідно зі статутом партії. Однак питання розвитку партизанського руху продовжували займати значне місце в його діяльності до повного визволення території України від нацистських окупантів [435, с. 36].

Зі створенням обкому та обласного партизанського штабу рух Опору на теренах Кам'янець-Подільщини набув масового характеру, зокрема, стали формуватися партизанські з'єднання.

Початок їх створення поклав загін народних месників на чолі з І. І. Шитовим.

«...У серпні 1943 р. створено два партизанські з'єднання: ім. Жукова на чолі з І. І. Шитовим та «За Батьківщину» на чолі з І. Є. Скубком. Восени 1943 р. виникло з'єднання ім. Михайлова на чолі з А. З. Одухою. З'єднання Шитова, одержавши нове завдання, вибуло з області. На початку грудня 1943 р. на базі з'єднання І. Скубка виникли два нові партизанські угруповання. Нове з'єднання очолив особисто С. А. Олексенко. Незабаром із цього з'єднання було виділено нове з'єднання у складі трьох загонів на чолі з І. Я. Шишком. Таким чином, на території області було утворено п'ять, але фактично діяли чотири партизанські з'єднання...» [250, с. 5].

Достатньо повна інформація про них міститься у науково-довідковому виданні «Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.):»:

Кам'янець-Подільське з'єднання ім. Ф. М. Михайлова (командир Герой Радянського Союзу Антон Захарович Одуха).

На території Кам'янець-Подільської області в липні – серпні 1941 р. виникла Славутська підпільна організація, одним з активних членів якої був військовий лікар Ф. М. Михайлов. За його ініціативою в липні 1942 р. зі Славутського табору військовополонених була виведена група підпільників, яка склала ядро партизанського загону, що дислокувався в районі Міньковецьких лісів (20 км на північний захід від Шепетівки). Після загибелі Ф. М. Михайлова загін очолив А. З. Одуха. У січні 1943 р. через переслідування ворогом загін був змушений відступити з Кам'янець-Подільської до Житомирської області, де відповідно до наказу начальника обласного штабу партизанського руху Житомирщини О. М. Сабурова був включений до партизанського з'єднання під командуванням І. І. Шитова.

У серпні 1943 р. загін перейшов в оперативне підпорядкування Кам'янець-Подільського обласного штабу партизанського руху і на його базі 17 – 18 вересня 1943 р. було розгорнуто Кам'янець-Подільське з'єднання ім. Ф. М. Михайлова під командуванням А. З. Одухи.

Бойова та диверсійна діяльність загону з'єднання проходила на території Кам'янець-Подільської області, а також у суміжних районах Рівненщини, Тернопільщини та Житомирщини.

У грудні 1942 р. в загоні налічувалося 80 чоловік, а вже до кінця року його чисельність становила близько 160 партизанів. На перше лютого 1944 р. у з'єднанні налічувалось 2642 чоловіки, а всього за списками з'єднання пройшли 4919 бійців у складі 11 загонів: ім. Ф. М. Михайлова (командир К. М. Гаврилук) – 255 осіб; ім. У. Кармелюка (командир С. С. Лагутенко) – 352 особи; ім. М. С. Хрущова (командир Г. К. Тимчук) – 101 особа; загін Музальова (командир І. О. Музальов) – 597 осіб; загін Божевського (командир К. С. Божевський) – 474 особи; ім. В. І. Леніна (командир М. І. Вошило) – 244 особи; ім. О. В. Суворова (командир К. Я. Ахновський) – 197 осіб; загін Петрова (командир М. І. Петров) – 128 осіб; ім. С. І. Калініна (командир О. П. Мельник) – 106 осіб; ім. М. І. Кутузова (командир М. Ф. Старинець) – 30 осіб; ім. М. О. Щорса (командир Д. Д. Костянтинов) – 27 осіб.

За національною ознакою у складі з'єднання було: українців – 3087, росіян – 1178, поляків – 205, грузинів – 100, білорусів – 47, вірмен – 87, євреїв – 57, а також представники 30-и національностей СРСР та зарубіжних країн...

Бойова діяльність загону ім. Ф. М. Михайлова, а пізніше з'єднання, розпочалася влітку 1942 р. в районі Міньковецьких лісів (20 км на північний захід від Шепетівки) і була спрямована на очищення навколишніх сіл від поліцейських підрозділів. Під тиском противника партизани 22 січня 1943 р. були змушені залишити територію області та відійти на Полісся. 23 лютого 1943 р. загін отримав завдання вийти в напрямку Шумського (70 км на південний захід від Рівного) для бойової і диверсійної діяльності, а у червні 1943 р. передислокувався до Славутських лісів. Тут партизани розгорнули диверсійну діяльність у районі Шепетівського залізничного вузла. Водночас їм довелося витримати низку важких боїв із загонами УПА, які намагалися не допустити партизанів на територію, контрольовану українськими повстанцями.

За період своєї діяльності загін, а потім з'єднання, здійснили 948 бойових та диверсійних акцій, внаслідок чого підірвано 287

ешелонів противника, розбито і пошкоджено понад 60 танків і бронемашин, 33 гармати і міномети, 426 автомашин, підірвано і спалено 49 шосейних мостів, 28 складів з майном, 2 електростанції, 14 заводів місцевої промисловості, що працювали на окупантів. Під час наступу Червоної армії партизани брали участь у звільненні міст Острога, Славути, Ізяслава, Ямполья та інших населених пунктів.

З'єднання проводило активну масово-політичну роботу на окупованій території. Із цією метою видано 147 назв листівок тиражем 56 тис. примірників, які розповсюджувались серед місцевого населення.

21 квітня 1944 р. з'єднання розформовано [435, с. 113 – 114].

Кам'янець-Подільське з'єднання партизанських загонів (командир Степан Антонович Олексенко).

За завданням ЦК КП(б)У з Москви на майданчик партизанського з'єднання під командуванням О. М. Сабурова (Лельчицький район Поліської області, Білорусь) 5 травня 1943 р. було доставлено оперативну групу УШПР на чолі з С. А. Олексенком у складі 5 чоловік із завданням розгорнути партизанський рух у Кам'янець-Подільській області. Депутат Верховної Ради СРСР С. А. Олексенко був направлений у тил ворога як секретар підпільного обласного комітету КП(б)У та начальник штабу партизанського руху Кам'янець-Подільської області.

Для розвитку партизанського руху у даній області в підпорядкування обласного штабу було виділено зі з'єднання О. М. Сабурова 5 партизанських загонів, зведених у з'єднання під командуванням І. І. Шитова, загальною чисельністю 579 чоловік, яке дислокувалося в районах Городниці та Олевська Житомирської області.

22 липня 1943 р. зі складу з'єднання І. І. Шитова були виділені загони «За Батьківщину», ім. І. Богуна та ім. О. Т. Пархоменка, на базі яких сформовано нове з'єднання ім. Г. К. Жукова під командуванням І. Е. Скубка, чисельністю приблизно 300 чоловік.

У зв'язку із ростом чисельності вказаного формування, яка перевищила 2 тис. бійців, 5 грудня 1943 р. з його складу виокремлюються 3 партизанські загони, на базі яких створюється Кам'янець-Подільське з'єднання партизанських загонів під командуванням С. А. Олексенка (850 чоловік).

У бойовому з'єднанні на 1 лютого 1944 р. було 9 партизанських загонів: «За Батьківщину» (командир І. Я. Шишко); ім. О. Т. Пархоменка (командир М. М. Чеботарьов); ім. М. В. Фрунзе (командири

П. Я. Бугаєнко, К. Т. Шакур – 10 березня 1944 р.); ім. К. Є. Ворошилова (командир О. С. Ярошевич); ім. М. І. Калініна (командир А. А. Сніжинський); ім. В. М. Молотова (командири Я. Г. Борилюк, Н. А. Кузовков – з 24 лютого 1944 р.); ім. Б. Хмельницького (командир М. Ф. Блонський); ім. У. Кармелюка (командир І. М. Єфремов); загін «Іскра» (командир В. Г. Барановський).

Крім партизанських загонів, у складі з'єднання була окрема диверсійна група (командир Л. А. Пірковський). Функції штабу з'єднання виконував апарат Кам'янець-Подільського обласного штабу партизанського руху.

Станом на 10 березня 1944 р. чисельність з'єднання складала 1709 чоловік. Серед них 1292 українці, 216 росіян, решта – представники інших національностей СРСР та зарубіжних країн...

З'єднання охоплювало діяльністю північні райони Кам'янець-Подільської, південні райони Житомирської та південно-східну частину Рівненської областей.

Найбільш характерними бойовими операціями в діяльності з'єднання було: захоплення та утримання до приходу частин Червоної армії Славути, Острога, Плужного, Ляхівців та Ізяслава. Операція по захопленню м. Ізяслава була розпочата в ніч на 16 лютого 1944 р. У ній взяли участь 12 загонів з'єднання під командуванням С. А. Олексенка, А. З. Одухи, І. Е. Скубка, загальною чисельністю 2,3 тис. чоловік. У ніч на 16 лютого, форсувавши р. Горинь, загопи непомітно підійшли до міста та незабаром повністю визволили його від противника. Однак фашисти спробували контратакувати великими силами піхоти, що підтримувались 6 танками, але були відбиті. 17 лютого гітлерівці знову почали наступ, використовуючи танки типу «Тигр» та самохідні артилерійські гармати «Фердинанд». Маючи перевагу в силі і техніці, противнику вдалося витіснити партизанів зі східної частини міста. 19 лютого партизани з батальйоном Червоної армії вибили фашистів з Ізяслава та утримували його до приходу радянських частин 23 лютого 1944 р.

З 5 грудня 1943 р. по 10 березня 1944 р. з'єднання провело 195 бойових та диверсійних акцій, у результаті яких підірвано 31 ворожий ешелон, внаслідок чого знищено 31 потяг, 340 вагонів із живою силою та боєприпасами, 34 платформи з бойовою технікою, 14 танків, літак, 24 автомашини, 16 гармат, зруйновано 19 залізничних та шосейних мостів. Серед трофеїв партизанів: 6 гармат, 3 міномети, 7 протитанкових рушниць, 45 кулеметів, 138 автомобілів, 676 гвинтівок, понад 400 тис. патронів, інше спорядження.

З'єднання розформоване в кінці квітня 1944 р. [435, с. 121 – 123].

Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання ім. Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова (командири Іван Євменович Скубко – липень 1943 р. – лютий 1944 р., Федір Семенович Кот – лютий – квітень 1944 р.).

На початку липня 1943 р. рішенням Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У з партизанського з'єднання під командуванням І. І. Шитова було виділено 3 загони («За Батьківщину», ім. І. Богуна та ім. О. Пархоменка), на базі яких 22 липня 1943 р. сформовано партизанське з'єднання ім. Г. К. Жукова чисельністю близько 300 чоловік.

Бойову і диверсійну діяльність з'єднання проводило на території Житомирської, Кам'янець-Подільської та Рівненської областей УРСР і Поліської області БРСР.

У складі з'єднання з дня його організації і до розформування було 7 партизанських загонів: «За Батьківщину» (командир І. Я. Шишко), ім. І. Богуна (командири Ф. С. Кот – липень 1943 р. – лютий 1944 р., Л. З. Гаврилук – лютий – березень 1944 р., М. С. Федоров – березень – квітень 1944 р.), ім. О. Я. Пархоменка (командир О. М. Чеботарьов), ім. Д. А. Фурманова (командир Г. М. Кафтанов), ім. М. В. Фрунзе (командир К. Т. Шакун), «Смерть фашизму» (командири С. М. Кобенко – грудень 1943 р. – лютий 1944 р., В. К. Возняк – лютий – квітень 1944 р.), ім. Г. І. Котовського (командир О. С. Злуніцин).

У 7-и загонах з'єднання на час створення налічувалось 869 бійців, на 1 січня 1944 р. – 1221 і на 24 квітня 1944 р. – 716. Серед них: українців – 593, росіян – 82, решта – представники багатьох національностей СРСР і зарубіжних країн...

За період діяльності з'єднанням проведено 206 бойових і диверсійних акцій, у результаті яких знищено літак, 17 танків, 15 бронемашин, 215 автомашин, 14 гармат, склад боєприпасів, 2 нафтобази з пальним, 5 різних заводів. Під час диверсій на комунікація противника підірвано 3 бронепоезди, 2 автодрезини і 132 ешелони, в результаті чого знищено і пошкоджено 1012 вагонів і платформ, зруйновано 5 залізничних мостів і 275 м залізничних колій. Партизани завдали противнику втрат у живій силі, захопили значну кількість озброєння, боєприпасів і продовольства.

Під час масово-політичної роботи серед населення окупованої території партизанами розповсюджено 60 тис. примірників пропагандистської літератури, організовано 950 мітингів, бесід, сходок.

Після зустрічі з частинами Червоної армії з'єднання з 24 квітня 1944 р. було розформовано [435, с. 94 – 96].

Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання ім. Г. І. Котовського (командир Іван Якович Шишко).

5 лютого 1944 р. наказом по Кам'янець-Подільському обласному штабу партизанського руху для розвитку боротьби в південних районах Кам'янець-Подільської області на базі партизанських загонів «За Батьківщину», ім. Г. І. Котовського та ім. М. С. Хрушова, виділених зі складу з'єднання під командуванням С. А. Олексенка, було створено нове партизанське з'єднання ім. Г. І. Котовського. Бойову і диверсійну діяльність з'єднання проводило на території Житомирської, Кам'янець-Подільської, Поліської (Білорусь), Рівненської та Волинської областей.

У складі з'єднання було 4 партизанських загони: «За Батьківщину» (командири В. Г. Васильєв – лютий – квітень 1944 р., І. С. Трофимчук – квітень 1944 р.); ім. М. С. Хрушова (командир В. І. Ренов); ім. Г. І. Котовського (командир Й. П. Потешкін); ім. М. О. Щорса (командир О. М. Загривний).

На момент розформування у з'єднанні налічувалось 923 чол. У тому числі: українців – 713, росіян – 59, поляків – 119, інші – представники 14 національностей.

Бойова діяльність з'єднання розпочалось 7 лютого 1944 р. виходом у рейд із районів Полісся до Станіславської області (тепер Івано-Франківської). На своєму шляху партизани вели бої із загонами УПА та угорськими військами в селах Чевель-Кримно, Порешко Головненського району Волинської області. Однак просування на південь гальмувалось наявністю значних сил противника. Тому незабаром УШПР змінив першочергове завдання з'єднання і 23 березня 1944 р. дав наказ на перехід р. Західний Буг для дій на території Польщі. Але в цей час німці поновили атаки проти партизанів і відрізали шлях до відступу шосейною дорогою Шацьк – Любомль. У ніч з 24 на 25 березня з'єднання вирвалось із оточення. Діставшись с. Крушинець (21 км на північ від Любомля), загони зупинились на відпочинок. Однак під натиском противника з'єднання відступило у напрямку Стара Вижівка, де 27 березня 1944 р. зустрілось з передовими частинами Червоної армії.

За період бойової діяльності загонами з'єднання знищено літак, 10 танків, 34 автомашини, 14 т. пального. Під час диверсій на комунікаціях противника підірвано 53 ешелони, у результаті чого знищено і пошкоджено 54 потяги, 558 вагонів, зруйновано залізничний і 5 шосейних мостів. Партизани завдали втрат противнику в живій си-

лі, захопили значну кількість озброєння, боєприпасів і продовольства.

Проводячи масово-політичну роботу на окупованій території, партизани розповсюдили значну кількість пропагандистської літератури, організували серед місцевого населення понад 80 мітингів, бесід.

Рішенням ЦК КП(б)У і наказом УШПР від 27 квітня 1944 р. з'єднання було розформовано [435, с. 127 – 128].

У певний період вели боротьбу з окупантами на території Кам'янець-Подільської області Житомирське партизанське з'єднання (командир О. М. Сабуров) [435, с. 54], Тернопільське партизанське з'єднання ім. М. С. Хрущова (командир І. І. Шитов) [435, с. 69], партизанське з'єднання ім. М. С. Хрущова представництва УШПР при Військовій раді 2-го Українського фронту (командир І. І. Даньшин) [435, с. 117], а також 1-ше Молдавське партизанське з'єднання (командир В. А. Андреєв). З огляду на обставини, що склалися, воно не зуміло вийти в Молдавію і проводило диверсійну діяльність на території 12 областей України та Білорусії. Перед ним було поставлене завдання розгорнути диверсійну діяльність на залізничних магістралях Шепетівка – Бердичів, Шепетівка – Здолбунів [435, с. 90]...

Боролись із ворогом інші партизанські загони, які не входили до складу з'єднань, дивізій, бригад: ім. В. І. Чапаєва (командир Бабінський; загін діяв із травня 1942 р. по квітень 1944 р.), «Народний месник» (командир М. А. Храновський; окремо діяв у січні – липні 1943 р., потім увійшов до складу з'єднання під командуванням І. І. Шитова), ім. В. Н. Боженка (командири П. А. Заплатинський, С. М. Березовський; діяв з 15 липня 1943 р. по березень 1944 р.), ім. С. А. Ковпака (командир Ф. Ю. Сидоренко; діяв з листопада 1943 р. по березень 1944 р.), ім. В. І. Чапаєва (командир М. Т. Тоскалюк; діяв з грудня 1943 р. по травень 1944 р.), ім. М. О. Щорса (командир О. Ф. Клименко; діяв у січні – березні 1944 р.) [435, с. 217 – 218].

За масштабами партизанського руху та результатами бойових операцій Кам'янець-Подільська область йшла слідом за такими регіонами партизанського руху, як Чернігівщина, Житомирщина і Київщина. Партизани області провели 1272 бойові операції, у результаті яких знищили 613 залізничних ешелонів, висадили в повітря 216 залізничних мостів, вбили, поранили і взяли в полон близько 75 тисяч гітлерівських солдатів та офіцерів. Партизанські месники у жовтні – листопаді 1943 р. повністю вивели з ладу залізницю Тернопіль – Шепетівка (не діяла до приходу Червоної армії). За весь

період окупації вбили 59879 ворожих солдатів та офіцерів, поранили 14782 та взяли у полон 411 осіб [386, с. 17].

Партизани допомагали червоноармійським підрозділам у звільненні населених пунктів. Так, з'єднання народних месників Кам'янець-Подільської області звільнили від ворога п'ять районів. Територія трикутника Берездів – Корець – Ляхівці (нині Білогір'я) перебувала під контролем партизанів. Партизанські загони до приходу Червоної армії звільнили Славути, Острог та Ізяслав, Плужне, Ляхівці, в яких дислокувалися значні ворожі гарнізони та призупинили рух ворожих ешелонів на залізниці Шепетівка – Тернопіль [261, с. 216].

Це стосується й народних месників Вінниччини. Так, с. Красногірку Тростянецького району партизанами було звільнено від гітлерівців до того, як у нього увійшли передові частини 2-го Українського фронту [698, арк. 27 зв.]. При звільненні від німецько-румунських окупантів Кинашева Тульчинського району першим у село увійшов партизанський загін [699, арк. 20]. З восьмого по двадцять третє березня 1944 р. охороняла партизанська розвідка с. Михайлівці Мурованокуріловецького району, допоки в ньому не з'явилися воїни-визволителі [689, арк. 50]. Партизанські загони допомогли Червоній армії у визволенні сіл Пологи Теплицького району [695, арк. 30], Вербова Томашпільського [697], Тиманівка Тульчинського [699, арк. 39], Жабокрич Крижопільського [686, арк. 44] районів, самого Крижополя, «який був залишений фашистами без бою, так як під натиском героїчної Червоної Армії спільно з партизанськими загонами [вони] не в силах були захищатись і в паніці тікали хто, як міг: одні на машинах, інші пішком, всі з ніг до голови в багнюці, котру несли від самої Умані чи й далі...» [686, арк. 24 зв.].

Хоч в партизанському русі України брали участь представники 62 національностей СРСР та інших країн, але саме українці склали ядро партизанських загонів і з'єднань. Тільки у з'єднаннях С. А. Ковпака та В. С. Ушакова чисельність росіян дещо переважала кількість українців. У цілому ж українці становили 59 % від загальної кількості партизанів (для порівняння росіяни – 22,2 %) [435, с. 23].

Не порушувалась ця пропорція й на Поділлі. Про національний склад партизанських з'єднань Кам'янець-Подільщини уже йшлося. Що стосується Вінницького партизанського з'єднання, то станом на 15 березня 1944 р. у ньому було: українців – 900, росіян – 282, білорусів – 88, представників інших національностей – 111 чол. [435, с. 72]. У 2-й партизанській бригаді ім. Сталіна (разом із загonom

«Іскра») боролися з ворогом 1711 українців, 762 росіян, 216 євреїв, 28 татар, 22 грузини, 22 білоруси, 4 поляки, решта – представники інших національностей [435, с. 112]. У партизанській кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна нараховувалось: українців – 504, росіян – 444, білорусів – 16, представників інших національностей – 74 чол. [435, с. 118].

Серед особового складу партизанських формувань України переважали безпартійні громадяни – 66,5 %, комуністи складали 13,6, комсомольці – 19,9 % [435, с. 23].

Заслуги партизанів України в боротьбі проти фашистських окупантів були високо оцінені. Орденами і медалями Союзу РСР нагороджено 63,7 тис. партизанів і підпільників, з них 95 були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, в тому числі народні месники-подоляни:

Брицький Антон Петрович. Народився 10 червня 1906 р. в с. Андріївка Чемеровецького району Хмельницької області в селянській сім'ї. Українець. Член КПРС з 1927 р. Закінчив 9 класів, лісотехнічну школу і в 1927 р. Кам'янець-Подільську радянсько-партійну школу. Працював секретарем Староушицького (Хмельницька область) райкому комсомолу, головою Кам'янець-Подільського райвиконкому. В Червоній армії з 1928 р. Учасник визвольного походу радянських військ у Західну Білорусію.

Учасник Другої світової війни з перших днів віроломного нападу німецько-фашистських загарбників на СРСР.

Батальйон, комісаром якого він був, потрапивши в оточення, перейшов до партизанських методів боротьби у Вітебській та Мінській областях, здійснив рейд в Україну, встановив зв'язок з підпільниками Волинської та Рівненської областей. Об'єднавшись з місцевими партизанами і підпільними групами, був реорганізований у бригаду особливого призначення. Нею здійснено близько 5-и тисяч диверсій на території Білорусі, України, Польщі.

4 лютого 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Помер 14 червня 1981 р. [58, с. 40].

Волинець Петро Каленикович. Народився 21 січня 1924 р. в с. Павлівка Калинівського району Вінницької області в сім'ї робітника-залізничника. Українець. Закінчив 7 класів та перший курс Вінницького педагогічного інституту. Працював учителем Заливанської семирічної школи Калинівського району. Комсомолец. З червня 1941 р. в Червоній армії.

В боях під Києвом, будучи політпрацівником протитанкової батареї, пораненим потрапив у полон, однак зумів утекти з табору

для військовополонених. У червні 1942 р., повернувшись у рідне село, створив підпільну комсомольську організацію. У грудні 1942 року підпільники підірвали склад пального на станції Калинівка-2. Перейшовши 10 лютого 1943р. у Чорний ліс, підпільники організували партизанський загін ім. В. І. Леніна, комісаром якого став П. К. Волинець. Згодом загін значно виріс, завдавав відчутних збитків противнику.

Як уже згадувалося, в одному з боїв Петро Каленикович був важко поранений. Виданий зрадниками, загинув 2 квітня 1943 р. у нерівній сутичці з ворогом у палаючому будинку.

8 травня 1965 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу [58, с. 51].

Грябчак Андрій Михайлович. Народився 3 листопада 1910 р. в с. Вознівці Жмеринського району Вінницької області в селянській сім'ї. Українець. Освіта неповна середня. Працював на шахті забійником. У 1932 р. призваний у Червону армію. Брав участь у радянсько-фінляндській війні 1939 – 1940 рр.

У боях Другої світової війни з серпня 1941 р.

На чолі загону був закинутий у ворожий тил в Олевський район Житомирської області для організації диверсій на залізницях. До листопада 1943 р. його загін нараховував 1300 партизанів і був реорганізований в партизанське з'єднання, яке здійснювало диверсії на ділянках залізних доріг Шепетівка – Бердичів, Шепетівка – Новоград-Волинський, Житомир – Новоград-Волинський. В серпні 1944 р. партизани з'єднались з наступаючими частинами Червоної армії. За відрізок часу з 17 січня 1943 р. по 1 серпня 1944 р. вони пустили під укіс 2 бронепоезди, 163 військових ешелони з живою силою, технікою і боєприпасами противника.

2 травня 1945 р. бойовому командирі присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Помер 19 червня 1973 р. [58, с. 63].

Дука Михайло Ілліч. Народився 27 серпня 1909 р. в с. Селище Козятинського району в селянській сім'ї. Українець. У 1930 р. закінчив школу ФЗН при заводі в м. Подольську Московської області. Працював ковалем. У 1931 р. призваний в Червону армію. Служив по 1937-й рік. Після армії працював на Брянському м'ясокомбінаті.

З початком Другої світової війни за завданням Брянського обкому партії брав участь в організації партизанського руху. В серпні 1941 р. перейшов лінію фронту. В 1941 – 1942 рр. командир партизанського загону, потім партизанської бригади ім. Кравцова в Орловській області. 6 листопада 1941 р. організував і здійснив крупну

акцію в м. Орел – партизани розгромили приміщення ресторану, знищивши при цьому сотні гітлерівців та їхніх пособників.

За відвагу і героїзм, проявлені в партизанській боротьбі в тилу проти німецько-фашистських загарбників, Указом Президії Верховної Ради СРСР 1 вересня 1942 р. нагороджений медаллю «Золота Зірка».

Учасник Параду Перемоги. Йому було довірено пронести по Красній площі символічні ключі від Берліна.

Помер 11 жовтня 1976 р. [58, с. 74].

Ковальов Іван Платонович. Народився 21 травня 1921 р. в с. Тарасівка Жмеринського району Вінницької області в робітничій сім'ї. Українець. Закінчив школу № 5 у м. Нікополі Дніпропетровської області. Працював токарем на Південнотрубному металургійному заводі в Нікополі. В 1940 р. призваний в ряди Червоної армії. Учасник Другої світової війни з червня 1941 р. В 1942 р. закінчив курси молодших лейтенантів.

10 березня 1943 р. очолюваний ним мінопідричний взвод 9-го окремого батальйону мінерів (Північно-Західний фронт) був закинтий у тил ворога (Псковська область). За сім місяців бойової діяльності пустив під укіс 16 військових ешелонів, підірвав 17 мостів, знищив більше 1,4 км лінії зв'язку, 2 танки, бронемашину противника, навчив 350 партизанів мінопідривної справи. Брав участь у боях з трьома каральними експедиціями гітлерівців.

За зразкове виконання бойового завдання, особисту мужність 4 червня 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу [58, с. 95].

Одуха Антон Захарович. Народився 25 лютого 1910 р. в с. Іванівка Славутського району Хмельницької області в селянській сім'ї. Українець. Закінчив Шепетівський технікум електрофікації сільського господарства. Працював у Харківському електротехнікумі, а потім завідувачим початковою школою в с. Стригани Славутського району. В Червоній армії у 1932 – 1934 рр. Закінчив курси середнього комскладу. Лейтенант. З початком Другої світової війни став організатором партизанської боротьби. З червня 1942 р. командир партизанського з'єднання Кам'янець-Подільської області. Перший секретар Славутського підпільного райкому партії, член підпільного обкому партії.

З'єднання під його командуванням провело близько 900 боїв з німецько-фашистськими загарбниками. Ним пущено під укіс понад 270 ешелонів, знищено 180 автомашин, 50 танків і бронемашин, а також багато іншої техніки та живої сили противника.

7 серпня 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу.
Помер 15 травня 1967 р. [58, с. 141].

Порик Василь Васильович. Народився 17 лютого 1920 р. в с. Соломірка (тепер с. Порик) Хмільницького району Вінницької області в селянській сім'ї. Українець. Закінчив сільськогосподарський технікум. У Червоній армії з 1939 р. В 1939 р. закінчив Харківське військово-піхотне училище. Лейтенант.

На початку Другої світової війни служив у 6-й армії (Південно-Західний фронт). Пораненим опинився в оточенні і потрапив у полон. Був в'язнем «Уманської ями». Звідти як військовополонений вивезений в концтабір Бомон в Артуа (департамент Па-де-Кале, Франція). Встановив зв'язок з учасниками руху Опору, здійснив втечу із табору. Створив партизанський загін, який із липня 1943 р. воював проти фашистських окупантів у Північній Франції. В одному з боїв був поранений, схоплений гестапівцями і заточений в тюрму. Проте знову втік і продовжив боротьбу. 22 липня 1944 р. під час виконання бойового завдання потрапив у засідку і того ж дня розстріляний гітлерівцями в Арраській кріпості.

Національний герой Франції.

За героїзм і мужність, виявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у Франції в період Другої світової війни, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 липня 1964 р. посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу [58, с. 166].

Прокопюк Микола Архипович. Народився 7 червня 1902 р. в с. Самчики Старокостянтинівського району Хмельницької області в селянській сім'ї. Українець. Закінчив 6 класів гімназії. У Червоній армії з 1920 р. Учасник громадянської війни. Служив в органах держбезпеки. Брав участь у національно-революційній війні іспанського народу 1936 – 1939 рр.

Учасник Другої світової війни з 1941 р. В серпні 1942 р. закинутий у ворожий тил на чолі групи «Мисливець», на базі якого було утворено партизанське з'єднання під його командуванням, котре виконувало завдання на території України, Польщі та Чехословаччини. В червні 1944 р. очолив боротьбу радянських і польських партизанів з німецько-фашистськими карателями в Янівських лісах у Карпатах. У кінці вересня партизанське з'єднання захопило Руський перевал у Східних Карпатах і утримувало його до підходу військ 4-го Українського фронту.

5 листопада 1944 р. нагороджений медаллю «Золота Зірка».
Помер 11 червня 1975 р. [58, с. 167].

Яремчук Василь Максимович. Народився 13 січня 1910 р. в с. Гулівці Калинівського району Вінницької області в селянській сім'ї. Українець. Закінчив Всеукраїнський інститут комуністичної освіти у м. Харкові. У 1935 – 1937 рр. служив у Червоній армії. З 1937 р. учитель історії в с. Нова Іванівка Лозовського району Харківської області.

Учасник Другої світової війни з 1941 р. Закінчив курси підричників. З серпня 1941 р. командир групи підричників партизанського загону ім. Г. І. Котовського, що діяв у Харківській області. З жовтня 1941 р. по грудень 1942 р. його групою пущено під укіс 12 ешелонів з живою силою і бойовою технікою противника.

У 1943 р. – командир партизанського загону ім. У. Кармелюка у Рівненській та Житомирській областях. В травні 1944 р. загин було перекинуто на територію Польщі.

7 березня 1943 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу [58, с. 225].

За ратні вчинки, здійснені на подільській землі, цього високого звання удостоєні народні месники Федір Михайлович Михайлов, Олексій Григорович Іванов, Іван Олексійович Музальов, Михайло Ілларіонович Петров.

Масовий подвиг відомих і невідомих героїв, проявлений на Поділлі, став вагомим внеском у його визволення від нацистських загарбників, здобуту такою дорогою ціною Перемогу.

5. 4. Підпільна організаційно-пропагандистська діяльність сил національно-визвольного спрямування

Крім партійно-комсомольського патріотичного підпілля, радянських партизанів на Поділлі заявила про себе ще одна дієва політична сила – Організація Українських Націоналістів (ОУН). Однак уже в перші місяці війни вона зіткнулася із чималими труднощами. У зв'язку із львівськими подіями (проголошення 30 червня 1941 р. Акту відновлення української державності, який хоч і мав чисто символічне значення, проте засвідчив серйозність намірів цієї організації та її готовність боротися до останнього за здійснення національних ідеалів на тернистому шляху до державотворення) гітлерівці невдовзі розпочали повсюдне переслідування членів бандерівського руху. Згадуваний наказ айнзацкоманди Ц / 5 від 25

листопада 1941 р. про арешт та таємну страту без суду членів ОУН(Б) був підкріплений розпорядженнями на місцях. У зверненні німецької поліції до українців, основний зміст якого спрямовувався проти більшовицької пропаганди, знайшлося місце й оунівцям:

«...Не вірте дурним молодикам т. з. бандерівцям..., які впроваджують нелад і неспокій. Це є вороги Вашого народу, котрі помагають большевикам, а тим самим продовжують війну. Тільки їм Ви завдячуєте, що мусять бути прийняті суворі міри рівноваги супроти цивільного населення...» [343].

Не менш промовистий і інший документ:

«4.XI.41 р. Таємно.

До коменданта с. Губник [Гайсинського району] п. Ткаченко.

Останніми днями стало виявлятися підпільне розповсюдження листівок партії Бендери.

Вживіт[ь] всіх заходів до виявлення підпільних розповсюджувачів та зривання цих листівок з стовпів та заборів.

Виявлених розповсюджувачів заборонених листівок та літератури під арештом супроводжувати до Політвідділу Районової Поліції.

За приховування та невиконання цього розпорядження чекає суворая кара всіх сільських комендантів.

Інспектор районової поліції Процюк

Начальник Політвідділу Романюк» [663].

Достатньо переконливо пролив світло на таку поведінку гітлерівців у своїх спогадах перекладач комісії з розкриття злочинів НКВС в 1937 – 1938 рр. у м. Вінниці Михайло Селешко:

«...Одного разу я мав мову про німецькі розстріли українців... Я прямо запитав, чому німці не використовують для паралічу московського комунізму український національний рух? Реєдер прямо сказав, що є така інструкція Націонал-Соціалістичної партії, яка говорить, що комунізм – це уже розбита і не безпечна сила, а український націоналізм – це свіжа, нова для місцевого населення ідея. Ось чому партія доручила знищувати українських націоналістів більш ретельно, чим комуністів...» [257, с. 48].

Пішовши у підпілля та будучи на нелегальному становищі, бандерівці проявили не менш бурхливу діяльність. У Вінниці, наприклад, вони розповсюджували свої листівки, проникли в міську управу, де працювали на впливових посадах. Причому, до весни 1943 р., коли «весь склад обласної управи [так у документі, правильно: «міської управи...» С. Г.] (крім Савостьянова) в кінці березня 1943 р. був оновлений. Частина колишніх... чиновників

арештована за звинуваченням в українському націоналізмі (Корчинський – нач. госп. відділу управи, Гапій – нач. відділу соціального забезпечення, Лебединський – нач. паспортного відділу та ін.) [591].

Із трофейних документів видно, що націоналісти проникли навіть у такий надсекретний об'єкт, як «Вервольф». Зокрема, це вдалося Івану Царицькому – уродженцю с. Золочева (Галичина), в минулому австрійському офіцеру, директору школи в Польщі, мешканцю міста Аушвіц, перекладачеві та ОТ-трупфюреру таємної польової поліції групи РСД (служби імперської безпеки):

«Командир поліції безпеки і СД м. Житомира

№ 807/43-1-

м. Житомир

27 лютого 1943 р.

Таємній польовій поліції, група РСД

Служба групи безпеки Ост

Польова пошта № 27551

Через зовнішній службовий пункт Вінниці

Відносно: Перекладача Івана Царицького – ОТ-трупфюрера таємної польової поліції, група РСД.

Стосовно доповіді від 12 лютого 1943 р.

№ 354/43 та листування ТПП від 12.II.1943 р.

ОТ-трупфюрер Іван Царицький із січня 1942 р. працював перекладачем при об'єкті «Вервольф», а в жовтні 1942 р. переведений працювати перекладачем безпосередньо до начальника групи безпеки Ост. Під час його роботи перекладачем при групі безпеки Ост встановлено, що він безконтрольно мав зв'язки з українцями, які у політичному плані підозрюються у зв'язках з бандерівцями. Суворе спостереження за ним встановило, що він у грудні 1942 р. мав бесіду протягом години з відомою в Михайлівці [с. Коло-Михайлівка Вінницького району. С. Г.] керівницею бандерівців. Начальник служби групи безпеки Ост Даннер на підставі цього відсутності Царицького від роботи і передав у мій відділ у Вінницю...

Про те, що Царицький зв'язався із підозрюваними в приналежності до бандерівців, взагалі нічого не було вказано. В цьому упущенні я бачу наявність приводу для значної шкоди діяльності поліцейської безпеки...» [746, арк. 238].

Немало зусиль докладали бандерівці до створення підпільних націоналістичних осередків, що в певній мірі їм вдалося. Слід зазначити, що напівлегальні, а згодом підпільні осередки почали створюватися похідними групами ОУН(Б) та ОУН(М) ще під час дозволеного німцями формування допоміжних органів влади, адже ро-

бота в допоміжних управліннях, поліції, інших установах і організаціях давала можливість легального прикриття націоналістичної діяльності та формування організаційної мережі [275, с. 296 – 297].

При цьому ставку було зроблено на осіб, незадоволених радянською владою, зокрема, колишніх розкуркулених, що повернулися до рідних місць, членів їхніх сімей, місцеву інтелігенцію, молодь.

За словами Є. Алетіяно-Попівського, «основна засада була така: приймати до ОУН людей національно-свідомих, витривалих, випробуваних. Перш за все колишніх учасників полку та клубу ім. Гетьмана Павла Полуботка (в 1917 – 1919 рр.), членів «оборони України» М. Міхновського, УВО, ВСУ, СМУ-у, колишніх вояків Дійової Армії УНР, «Вільного Козацтва», колишніх вояків УГА, що були залишилися на Надністрянщині... Далі – тих національно-свідомих українців, що чесно й віддано готові були служити визвольній справі українського народу. Загально було застережено супроти членів і кандидатів компартії і членів комсомолу та советських активістів...» [342, с. 17].

Труднощів націоналістам додавала та обставина, що вони не користувалась на Поділлі таким високим авторитетом, як радянські партизани. Не мали і тієї широкої соціальної підтримки, як, скажімо, у Західній Україні.

Причина полягала в глибоких ідеологічних розбіжностях, що існували між ними і більшістю мешканців краю. Ставши у переломний період громадянської війни на бік радянської влади, поляняни два десятиріччя жили під впливом її активної, цілеспрямованої пропаганди, що, безумовно, не могло пройти безслідно. А тому лише незначна частина населення підтримувала політичну мету націоналістів: знищення СРСР як «Російської імперії» – відкритого «ворога незалежності українського народу», визволення з «більшовицького рабства» українців, створення «Самостійної Соборної Української держави».

Більшість же полянян (а це залишається незаперечним фактом) не вважала себе такими рабами, не виношувала планів стосовно розвалу Радянського Союзу. Напрочуд, зміцнювала його могутність самовідданою працею в роки перших радянських п'ятирічок, а в час гітлерівської навали разом із росіянами, білорусами, представниками інших національностей СРСР стала на захист його суверенітету в рядах Червоної армії, партійно-комсомольського підпілля, партизанських загонів, тим самим чітко зафіксувавши свою політичну і громадянську позицію.

Особливо не сприймали подолання лояльного ставлення націоналістів до гітлерівців, котре виявилось спершу зовсім не випадковим, хоч і не переслідувало мети «світового панування».

Вже у 1941 р., як відзначається в одному з архівних документів, «в м. Вінниці, а також в ряді районів, існували оунівські організації бандерівського спрямування, закладені прибулими із західних областей України емісарами головного Проводу ОУН. Характерним є існування молодіжної організації у м. Вінниці з числа студентів медичного і педагогічного інститутів, т. з. «Спілка українського націоналістичного студентства» [490, арк. 153 – 154]. Вихованням молоді в національно-патріотичному дусі опікувалися члени організації «Союзу українських вчителів» [335, с. 62].

Крім згадуваних навчальних закладів націоналісти мали свої осередки в структурі обласної організації «Заготзерно», у Вінницькій насіннево-дослідній станції, директор якої «Репуленко, колишній старшина української армії, багато допомагав [їм], особливо документацією, зв'язками, приміщеннями та друкарськими засобами...» [1, с. 24].

Проте, «найсильніша і найкраще поставлена сітка [мережа] ОУН була в Калинівському районі» [1, с. 24]. Її керівником був прибулий із Західної України освітянин Липовий, котрий працював заступником інспектора райвно (розстріляний в 1942 р. у м. Вінниці німцями); керівниками інших націоналістичних осередків району: у с. Старий Пиків – зубний технік П. Гребінь (розстріляний партизанами), в с. Байківці – місцевий староста З. Пиндик, у с. Жигалівці – фельдшер Дорогневич, у с. Хомутинях – прибулий із Західної України піп Мороз [578].

Створювалися такі осередки також в «Трансністрії»:

«Інспекторат відділення Трансністрії.

Відділення жандармерії Могилева [-Подільського]

15 листопада 1942 р.

Службова записка № 1604

У результаті інформації, зібраної персоналом бюро безпеки цього регіону, констатую, що в с. Попівці Копайгородського району Могилівського повіту є зародок організації групи українського національного руху.

Враховуючи, що дана місцевість знаходиться на малій відстані від кордону на півночі Трансністрії, деякі із зацікавлених переходять кордон нелегально на територію України до родичів чи знайомих і приносять звідти різноманітні дані, що стосуються національної боротьби та організації української армії.

Через ці відомості вони пробуджують національні почуття тих, хто їх слухає, що призводить до організації мас.

До цього часу встановлено, що до цієї категорії відносяться такі: Батковський Микола, Левітський Іван, Мельник Василь (8 чол., всі з с. Попівці)... Був виданий наказ по посту жандармерії, щоб встановити стеження вздовж кордону і спробувати спіймати їх під час нелегального переходу кордону і віддати під суд...

Командир відділення жандармерії Могилева» [666, арк. 370].

Незважаючи на розгортання антинаціоналістичних репресій, у «Донесенні про події в СРСР № 185» від 25 березня 1942 р. окупанти констатували про зростання бандерівського руху та посилене формування його осередків у районі Вінниці [434, с. 149].

Підпільні організації ОУН функціонували також у Хмільнику, Кам'янці-Подільському, Вороновицькому, Іллінецькому, Дашівському, Липовецькому, Немирівському, Турбівському, Гайсинському, Козятинському, Смотричському, Чемеровецькому та деяких інших районах Поділля.

Крім того, на території Вінницької області діяло кілька окружних проводів, зокрема, за неповними даними, Гайсинський (один із керівників – уродженець с. Степашки Гайсинського району О. Брижак), Козятинський (очолював уродженець Чортківщини Омелян Липовий) та, ймовірно, Вінницький. Очільником обласного проводу бандерівців на території Вінницької області після В. Яворіва у серпні (за іншими відомостями, з весни) 1942 р. став Левко, після арешту якого з кінця 1942 р. ОУН (Б) на Вінниччині очолив Є. Алетіано-Попівський [275, с. 320].

Разом з відновленням та поширенням організаційної мережі з кінця 1941 – початку 1942 р. ОУН(Б) продовжувала активну пропагандистську діяльність, яка спрямовувалася як проти СРСР, так і проти Німеччини. В одній із довідок зі спеціального донесення НКВС відзначено, що у бандерівських листівках, які на початку 1942 р. поширювалися у Вінниці та навколишніх районах, зазначено, що німці розпустили ОУН, заарештували у Києві близько 60 її активних членів, а С. Бандеру розстріляли у Берліні. У зв'язку з цим українське населення закликалося до боротьби з німцями та організації підпільної роботи. У листівках наголошувалося, що Німеччина є вічним ворогом українців [275, с. 324].

Проте для націоналістів головним ворогом незалежної України виступав СРСР, а Німеччина сприймалася як тимчасовий окупант та, напередодні й на початку війни, – як «союзник» у боротьбі з Москвою. Іншими словами, національні сили керувалися тезою:

«Ми повинні використати момент і знищити німецькими руками все комуністичне» [782].

Із кінця 1941 – початку 1942 рр. самостійницький рух через репресії нацистів проти самих учасників державотворчої боротьби та місцевого населення переходить на позиції двофронтової боротьби (спочатку пропагандистської, а згодом і збройної) – як проти СРСР, так і проти Німеччини, вважаючи окупантами і СРСР, і Німеччину [275, с. 295].

Більш конкретно поведінку бандерівців було відкориговано на другій конференції націоналістів у квітні 1942 року, на якій провід ОУН (Б) виробив лінію, спрямовану на тривалу підготовку власних політичних та військових сил за українську державність. Головною вважалася теза про недопустимість стихійних виступів мас, щоб «енергія народу не вилилась у партизанщину, але формувалась у всенародний рух». Учасники конференції висловилися за критичне ставлення до німців та відсіч будь-яким спробам комуністичного Опору опанувати ситуацію і поширювати свій вплив на населення [412].

У ще одній інструкції говорилось, що німецьке панування знищило всяку надію на незалежність, відтепер українці повинні ставати на шлях організованої революції під проводом Бандери. Німеччина буде змушена напружити свої останні сили в боротьбі з Англією, ось чому зростають шанси ОУН. Українцям не треба приєднуватись до радянських партизанів, оскільки їхні жертви і їхня боротьба вигідні тільки Москві. Навпаки, українці мають об'єднати власні сили і чекати часу нападу, який буде вказаний головним Проводом ОУН [434, с. 242].

З пропагандистською метою використовувалися кожна слушна нагода, різноманітні засоби ідеологічного впливу. Так, 12 листопада 1941 р. у селах Мончині та Левківці Погребищенського району прихильниками української незалежності було проведено перепоховання тіл чотирьох учасників загону Карого, які загинули у боротьбі з більшовицькою владою у 1922 р.: Бориса Єфремова, Петра Горлінського, Дмитра Хмари та Степана Тарасюка. На могилі повстанців було встановлено тризуб, який можна сприймати як символічний пам'ятник національного змісту, та меморіальні дошки [834]. У цьому заході разом із місцевими селянами, колишніми учасниками повстанської боротьби та працівниками районного допоміжного управління брали участь представники німецької комендатури. Можна припустити, що присутність німців, які не виступили проти акції перепоховання та встановлення тризубу на могилі, оз-

начало їхню підтримку таким чином антирадянських настроїв серед населення [275, с. 389 – 390].

Про агітаційну роботу повідують численні архівні документи.

[7 серпня 1942 р.]: «...У Вінниці знову виявили листівки українського руху Опору. Про активістів дізнатися не вдалося нічого...» [512, f. 110].

[25 вересня 1942 р.]: «...У Гайсині було арештовано сім осіб за письмову пропаганду на користь Бандери. При обшуку домів udało вилучити важливі пропагандистські матеріали...» [511].

11 вересня 1942 р. у Вінниці заарештували бандерівського пропагандиста, який контрабандою переправляв велику кількість нелегальних друкованих матеріалів до Румунії. Окрім нього, ще 9 бандерівських агентів були схоплені румунською дивізією безпеки [434, с. 279]. Пізніше у Вінниці була заарештована особа (член ОУН(Б)) за виготовлення і поширення портретів С. Петлюри та документів українського руху Опору. Цією особою був керівник Калинівського районного осередку бандерівців, редактор місцевої газети Лященко, який на базі друкарні в Калинівці друкував портрети С. Петлюри та Є. Коновальця, за що й був арештований. Згодом Лященка звільнили, оскільки він «друкування портретів пояснив [німцям] як заходи заробити з продажу портретів для прожитку робітників друкарні» [275, с. 325]. Разом з друкованою пропагандою націоналісти використовували рукописні матеріали. В окупаційних документах відзначено, що у Вінниці в середині 1942 р. знову поширювалися написані від руки листівки українського руху Опору [464].

Проте особлива увага з боку націоналістів надавалася друкованому слову.

Як писав у своїх спогадах окружний керівник, військовий референт обласного Проводу ОУН на терені Вінниччини Є. Алетіяно-Попівський, «не зважаючи на репресії, ще цілу осінь, зиму і весну [1942 р.]... була обсажена з ініціативи ОУН активним національно-свідомим українським апаратом» редакція місцевої газети «Вінницькі вісті» («Winnizaer Nachrichten»)» [1, с. 26].

Першим її редактором був Володимир Миронович Нофенко, який «гостро виступав проти москалів, плямував москофілів, а навіть зачіпав і фольксдойчів. За те він і члени редакційної колегії були арештовані, просиділи кілька тижнів у в'язниці, а потім вийшли на волю, але з праці в редакції були звільнені» [1, с. 33]. Пізніше він загинув у лавах Української Повстанської Армії (УПА) на Волині [247]. Його змінив Михайло Орест (справжні прізвище, ім'я, по-батькові – Зеров Михайло Костянтинович) [355, с. 219]. Певний час

редактором цієї ж газети був також Ігор Костецький (Мерзляков Ігор Вячеславович), який восени 1942 року був відправлений гітлерівцями на примусові роботи до Німеччини в якості «остарбайтера» [355, с. 147 – 149].

Звісно, газета, насамперед, була рупором окупаційних властей. Її сторінки рясніли тенденційно підбіраною офіційною хронікою, матеріалами, що вихваляли правителів Третього Райху на чолі з А. Гітлером, так званий «новий порядок». Але в певній мірі, особливо в перші місяці свого існування, вона була й своерідною українською трибуною, камертоном історичної пам'яті.

Коли перегорнути підшивки газети, то неважко відшукати публікації, які зовсім не вписувалися в ідеологічну парадигму нацистських завойовників. Зокрема, можна побачити низку публікацій працівника Вінницького краєзнавчого музею, що функціонував під час війни, позаштатного кореспондента Мусія Романовича Кондратенка, який виступав полум'яним пропагандистом і популяризатором славних сторінок героїчного минулого, а також життєвого і творчого подвигу представників духовної культури українського народу. Так, він був автором краєзнавчих нарисів «Звістка про Немирівське городище», «Місто Вінниця в XIV – XVIII ст.», «Петро Іванович Ніщинський», «Володимир Великий та його діяльність», «Творчість українського народу», «Вікопомна дата» (до 285-ї річниці смерті Б. Хмельницького), «К. Широцький – дослідник української культури», «У Вінницькому музеї», «Вінницькі «Мури», «Церква св. Миколи у м. Вінниці». Підготував до друку рукописи відомого українського культурного та державного діяча, науковця й краєзнавця К. В. Широцького, архів якого зберігався у краєзнавчому музеї. Саме завдяки зусиллям Мусія Романовича читачі змогли познайомитися на сторінках «Вінницьких вістей» з такими роботами К. В. Широцького, як «Минуле Подільської землі» та «Нарис з історії художньої культури Галичини».

Невелику краєзнавчу статтю «Спогади про Вінницю (кінець XIX і початок XX століття)» опублікував на шпальтах «Вінницьких вістей» ще один співробітник музею – Василь Іванович Подольський. У 1942 – 1943 рр. на її сторінках побачили світ праці також інших дослідників: Г. Мельника «Українські різдвяні звичаї», «Український Великдень», А. Трембовецького «Навчання М. Коцюбинського у м. Бару», «Будинок-музей М. М. Коцюбинського», Ф. Барвинюка «Анань Волинець», П. Петренка «Дмитро Маркович», І. Костецького «Давньоукраїнський звитязький епос», М. Сірого «Уламки стародавніх звичаїв на св. Андрія на Вінниччині» [69, с. 17].

Однак характеристика «Вінницьких вістей» цим не обмежується.

Бандерівці, як і мельниківці, – ситуативні союзники гітлерівців, представники самостійницького руху, – були не лише працівниками редакцій газет, але в багатьох випадках й засновниками періодичних видань.

Крім того, у другій половині 1941 року позиція сектору пропаганди Вермахту щодо організації широкої мережі українських газет як ефективних механізмів поширення офіційної інформації серед місцевого населення, а також бажання впливати на численних радянських дезертирів, які могли б долучитися до радянських партизанів, не суперечила ініціативі самостійницького руху щодо організації газет. Тим більше, що газети офіційно перебували під німецьким контролем [275, с. 419].

Завдяки націоналістичним впливам у першому номері газети «Вінницькі вісті» від 31 серпня 1941 р. на першій сторінці було вміщено великий портрет Т. Шевченка з уривком вірша «І Архімед, і Галілей...»:

«...І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люд[и] на землі» [798].

Ці слова промовисто засвідчували програмні засади діяльності самостійницького руху.

Офіційна позиція нацистів, незважаючи на усі намагання нейтралізувати націоналістичні впливи, дозволила легітимізувати використання постаті Т. Шевченка в пропагандистських заходах українського самостійницького руху. Актуалізація ідей Т. Шевченка серед місцевого населення разом із посиленням репресивної окупаційної політики сприяли поширенню антинімецьких настроїв та чисельному зростанню рухів опору, як комуністичного, так і самостійницького. Саме через це будь-які спроби українського населення у різних регіонах райхскомісаріату «Україна» вшанувати пам'ять Т. Шевченка згодом, тобто навесні 1943 р., трактувалися вже як націоналізм і суворо придушувалися [275, с. 405 – 406].

У Калинівці, де було обладнано першу у Вінницькій області друкарню ОУН (друга згодом почала функціонувати у Вінниці, третя – в с. Сороці Дашівського району) завдяки зусиллям районного, а згодом – надрайонного керівника ОУН(Б) Ляценка (до війни вчителя військової підготовки у Львові), який, як уже згадувалося, для прикриття націоналістичної діяльності працював редактором

«Калинівських вістей», та керівника ОУН(Б) Хмільницького району Купрієвича (до війни – директора Хмільницької середньої школи; знищеного влітку 1943 р. німцями) вдалося налагодити друк часопису «За Самостійну Україну» – підпільного органу Крайового Проводу ОУН Осередньо-Східних Українських Земель, що вперше з'явився у серпні 1941 р. на Київщині (редактор Йосип Позичанюк («Шугай»)). Згодом газета виходила у підпільній друкарні в с. Павлівці Калинівського району, а потому – у Вінниці. Проте через організаційні труднощі випуск часопису було переміщено до Попільні на Житомирщині, але в короткому часі німці викрили нову підпільну друкарню. У 1943 р. видання «За самостійну Україну» було перенесено на Волинь. Його редактором (ймовірно, після Й. Позичанюка) був Пантелеймон Сак («Могила»), якого у 1943 р. гітлерівські окупанти розстріляли. Підпільними націоналістичними друкарнями, зокрема у Калинівці, також було передруковано кілька пропагандистських бандерівських брошур та інших матеріалів, опубліковано твір П. Сака «Україна, якою була, якою є, якою буде» (під псевдонімом «Коваль П.») [275, с. 437].

«...В Калинівці побачили світ [також] передруки «Катехізму ОУН», «Постанова Другого Великого Збору ОУН», українські націоналістичні співанки, брошура «Нація – спецієс», «Мала історія України» (І. Крип'якевича)...» [1, с. 21].

В липні 1941 р. за активної участі націоналістів на окупованій території Вінницької області починають формуватись осередки «Просвіти» [335, с. 58], що позитивно позначилось на ідеологічному світогляді українського населення, відродженню призабутих культурно-мистецьких традицій, популяризації української народної творчості. При осередках «Просвіти» виникають аматорські театральні гуртки, театральні групи. Так, у Вінниці у різні періоди функціонували театр ім. С. Руданського, клуб ім. Т. Шевченка при Вінницькій психлікарні, театр водевілю та комедії ім. І. Котляревського. Громадські організації тісно співпрацювали з Товариством, продуктивно займалися культурно-освітньою роботою.

«Просвіти» на Вінниччині діяли у ряді районних центрів та сіл, зокрема у Вороновицькому, Калинівському, Немирівському, Плисківському, Турбівському, Хмільницькому районах [275, с. 304]. Чи не найбільша кількість їх була на території Плисківського району. Станом на лютий 1942 р. тут відкрилося 22 осередки «Просвіти», при яких функціонували 18 драматичних, 10 співочих, 5 струнних гуртків, 13 духових оркестрів, 12 гуртків з вивчення історії України, а також 19 гуртків німецької мови [840]. У листопаді 1941 р. в офі-

ційному газетному виданні Плисківщини «За вільну Україну» повідомлялося, що відкриття будинку плисківської «Просвіти» «послужило великим початком національно-культурної праці в районі» [838].

Значну увагу відроджене Товариство намагалось надати освітній сфері. 9 листопада 1941 р. у плисківському районному будинку «Просвіти» відбулася нарада директорів шкіл, головним питанням якої було – «виховання і перевиховання наших [українських] дітей в національному дусі» [837]. Прийняті на ній рішення відобразилися на шкільних навчальних програмах. Відсутність на початку окупації затверджених німцями навчальних планів давала змогу українським учителям вносити до освітнього процесу національний зміст, що за задумом ОУН мало сприяти національній самосвідомості дітей [77, с. 101]. Основним у цьому відношенні стало введення курсу історії України до навчальних планів початкової й середньої школи та інших типів навчальних закладів. До навчальних планів деяких шкіл регіону була включена і географія України [799]. Немаловажливим у аспекті національного виховання виступала необхідність вітання вчителів до учнів гаслом «Слава Україні!», які у відповідь мали вигукувати: «Навіки слава!», а також використання в класах національних символів, зокрема герба тризуба [275, с. 439 – 440].

На територіях Плисківського та Калинівського районів, де були сильними позиції «Просвіти», контрольованої, як правило, націоналістами, навесні 1942 р. відбулися тематичні заходи, приурочені черговій річниці від дня народження Т. Г. Шевченка [797; 841]. У плисківській газеті «За вільну Україну» констатовано, що Шевченківські вечори пройшли майже в кожному селі, в кожному осередку «Просвіти» району.

Відроджувалися посвітянські осередки й на Кам'янець-Подільщині. Так, в газеті «Подільнин» за 5 лютого 1942 р. було вміщено повідомлення про дозвіл Кам'янець-Подільського гебітскомісара на утворення товариств «Просвіта». У ньому йшлося:

«...За час панування жидо-більшевицької влади на Україні, українська національна культура була доведена до жалюгідного стану. Дійсне спрямування творів українських класиків затушковувалось жидівським інтернаціоналізмом. Твори кращих письменників заборонялись або відповідно «редагувались», щоби надати їм інтернаціонального вигляду.

Зараз український народ звільнений німецькою армією від жи-до-більшовиків, має можливість відновити свою національну культуру.

Для цього погоджуюсь на організування при всіх окружних і сільських театрах та клубах товариств «Просвіта», які повинні забезпечити безперерйну роботу театрів, бібліотек та гуртків української пісні і музики.

В склад Товариства можуть входити українці молодого і похилого віку.

За організацію Товариства і дальніше керівництво ним відповідає Окружний та Районний Відділи освіти і культури.

Всі постанови і виступи можуть відбутись за моїм дозволом через окружний Відділ Освіти і Культури.

Окружний Комісар Райндль» [856].

Варті уваги й інші публікації, розміщені на шпальтах цього часопису:

Інформація для гуртків художньої самодіяльності про підготовку Кам'янець-Подільським товариством «Просвіта» до вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка (19 лютого 1942 р.).

«Наближаються Шевченкові дні. 9-го і 10-го березня вся Україна вперше за довгі роки вшанує вільно і достойно пам'ять свого найбільшого сина – Т. Г. Шевченка. Цьогорічні Шевченкові дні повинні пройти з особливим піднесенням, як маніфестація проти більшовицьких спроб – зробити Шевченка інтернаціоналістом.

Місцеві «Просвіти» і гуртки самодіяльності! Підготуйте концерти, вечорниці і урочисті збори для вшанування пам'яті Шевченка. В справі художньої програми звертайтеся за порадами до Кам'янець-Подільського театру ім. Шевченка (директор М. Г. Біличенко).

Зголошуйте негайно свої художні сили (хори, оркестри, декламаторів, музикантів) Окружному Комітетові «Просвіта» в Кам'янці, який готує окружне свято в честь Шевченка.

Закладайте всюди «Просвіти», бо найкраще, щоби «Просвіта» перебрала на себе влаштування Шевченкових днів.

Визначну участь в проведенні цього свята повинно взяти українське вчителство міст і сіл.

Окружний Комітет «Просвіти» в Кам'янці-Подільському» [857].

Повідомлення про відзначення Шевченкових днів у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти (8 березня 1942 р.).

«10 березня в Кам'янець-Подільському Інституті відзначили Шевченкові дні. Доповідь про великого поета зробив викладач інституту п. Дмитерко. В художній частині відзначились студентки

сестри Тамара і Ларіса Сіліни. Вони майстерно продекламували твори Шевченка «Наймичка» і «Черниця Мар'яна» [858]».

Повідомлення про матеріальну підтримку Подільського Округного Товариства «Просвіта».

«...Кожен свідомий українець рахує своїм національним обов'язком, справою чести від щирого серця допомогти «Просвіті». Єпископ Дамаскин дав 100 кар. на потреби «Просвіти»...

Отець Лібацький і псаломщик Василь Мельник (церква на Польських Фільварках) на потреби «Просвіти» дали 300 крб. ...» [859].

Осередки «Просвіти» існували також у Дунаївцях, Чемерівцях, Смотричі...

Однак існували недовго. В кінці літа 1942 р. гітлерівці провели масові арешти та розстріли представників «Просвіти» та існуючих осередків ОУН. У Кам'янець-Подільському гебіті було знищено 120, у Дунаєвському – 60 осіб [794].

31 липня 1942 р. «...у ході розгрому банди в Чемерівцях було арештовано 15 осіб, серед яких заступник мера, відповідальний за школи і освіту, директор школи і деякі вчителі...» [512, f. 84].

Тривали каральні заходи окупантів й на Вінниччині. Посилений нацистський контроль у зв'язку із перебуванням Гітлера у ставці сприяв систематичному, починаючи із 1942 р., виявленню та знищенню керівного й рядового складу місцевого націоналістичного підпілля. 14 вересня 1943 р. в п'ятничанському лісі поблизу Вінниці був розстріляний керівник Козятинського окружного проводу бандерівців О. Липовий, 9 жовтня 1943 р. – знищений провідник Гайсинського окружного проводу ОУН(Б) О. Брижак [275, с. 323]...

Розпочали репресії окупанти й проти членів Буковинського куреня – напіввійськового з'єднання ОУН (М), які використовували роботу в офіційних установах Вінниці для прикриття нелегальної діяльності [745].

На відміну від комуністичного підпілля гестапівці називали націоналістичних нелегалів «українським рухом опору». В одній з його листівок, конфіскованих поліцією безпеки і СД, говорилося: «Ми боремося за Українську державу, а не за чужий імперіалізм. Ми повинні берегти наші сили, бо ми впевнені, що війна у своїй кінцевій фазі надасть нам державу...». Оскільки самостійницький рух, як і, ясна річ, комуністичний, суперечив німецькій колонізаторській політиці, на оунівців цілком закономірно обрушилися репресії [367, с. 313]...

5. 5. Збройна двофронтна боротьба націоналістичного підпілля, партизанського повстанського руху

Збагнувши, що Німеччина розглядає Україну лише як колонію, оунівці приступили до створення власних збройних сил – Української повстанської армії (УПА), підпільних боївок у селах. Їхньою метою була боротьба за Самостійну Соборну Україну, а найголовнішим завданням стала підготовка до збройного виступу за її незалежність.

Як згадував колишній окружний провідник, військовий референт обласного Проводу ОУН на терені Вінниччини Є. Алетіяно-Попівський, ще в першій половині 1942 року «...ми почали підготовку, щоб створити т. зв. південно-західний фронт; осідком його головного командування мала бути Вінниця. Ми робили облік усіх матеріалів і резервів, потрібних для мілітарної справи. Вивчали також обставини, враховували завдання військової Округи р. Бога і південного Подністров'я. А завдання наше на випадок повстання було таке:

- 1) Розброїти війська окупантів, у потребі навіть збройною силою та звільнити від них наш терен дії;
- 2) Перешкодити активній дії будь-яких «автономістів» чи «федералістів», себто, малоросів, під таким чи іншим прапором;
- 3) Обсадити своїми збойними силами всі важливі об'єкти, щоб зберегти їх незнищеними для потреб української держави;
- 4) У воєнно-визвольний час поставити все життя нашого краю під контроль військової національно-революційної української адміністрації, при збереженні та активізації органів місцевого українського самоврядування;
- 5) Діяти між р. Богом і південним Дунаєм на теренах, що замешкані переважно українським населенням.

У другій половині 1942 року, починаючи з місяця липня, ми розпочали такі підготовчі роботи:

- 1) Накреслення планів;
- 2) Підбір людей та командування головної військової Округи, що потім мала розширитися в оперативний штаб Південнозахідного фронту, з відділами технічних і інженерних служб, авіації, панцерних частин і інтернатури;
- 3) Облік воєнних резервів і матеріалів та магазинування.

Особливу увагу ми звернули на підшукування спеціалістів авіаційних і панцерних частин, бо в наших околицях влітку перебувало головне командування німецького східного фронту і було чимало німецьких авіаційних і танкових частин, що їх ми мали раптово захопити під час повстання. Цю зброю ми мали використати в боротьбі з ворожими силами» [1, с. 17].

Уже навесні 1942 р. на Волині та Поділлі почали з'являтися невеликі бойові групи самооборони ОУН(Б). Перебування таких озброєних відділів було зафіксоване в Липовецькому, Турбівському, Гайсинському, Немирівському районах Вінницької області [440, арк. 153].

Пізніше, в березні 1943 р., «у закутку трьох районів – Уланівського, Хмільницького» і Калинівського [в документі: Пиківського. С. Г.] на Вінниччині організовано «перший кіш-загін українських повстанців» імені отамана Шепеля. До кінця року було створено ще два таких загони – імені отамана Гальчевського у Літинському районі, імені отамана Волинця – в Гайсинському [1, с. 67; 68].

Однак у відкриті збройні сутички вони не вступали. І не тому, що ці групи були нечисленними і могли легко зазнати поразки від ворога у відкритому бою. Така поведінка оунівців визначалась інструкцією їхнього керівництва, в якій вказувалось як себе вести стосовно тієї чи іншої сили:

«...До німців

...б) не вдаватися в бої з більшими німецькими силами

До більшовицького підпілля

а) не входити з ними в жодні приязні стосунки, якнайбільше перед ними конспіруватися

б) вести з ними безпощадну політичну і збройну боротьбу, як з грабінницькими бандами

в) нищити фізично більшовицький актив, червоні партизанські загони і всіх совітських прихвостнів

До союзницьких німецьких військ

а) не вести жодних засідних бойових акцій

б) примірно карати за виступ проти народу

в) входити в порозуміння з метою здобуття зброї і других боеприпасів» [494, арк. 27].

Про те, що ця настанова суворо виконувалася, свідчать спогади гітлерівського фельдмаршала Е. Манштейна:

«...Взагалі існувало три види партизанських загонів: радянські партизани, що боролися з нами...; українські, котрі боролися з радянськими партизанами, але, як правило, відпускали на волю нім-

ців, що потрапляли їм у руки, відібравши у них зброю, і, накінець, польські партизанські банди, які боролись із німцями та українцями» [189, с. 632].

Що стосується зброї, то «...для її здобування використовувався і такий спосіб, як пошук... на місцях боїв, розкопування військових поховань з 1941 року..., її крадіжки на залізничному транспорті» [50, с. 17].

Створювалися й більш крупні рейдуючі збройні загони, як правило, в Західній Україні. Один із них, як відмічають німецькі джерела, спостерігався у липні 1942 р. в районі Кам'янця-Подільського [511, f. 231].

Особливу увагу бойовики проявляли до партійно-комсомольського підпілля, партизанів – авангарду радянської влади, яку вважали ворогом української самостійності.

Як повідують архівні документи, націоналісти були причетні до знищення ряду членів та окремих керівників партійно-комсомольського підпілля у Калинівському, Турбівському, Ободівському районах [569, арк.144; 147; 572, арк. 6]. Ними вбиті член партизанського загону ім. Сталіна комсомолец С. К. Поворознюк, зв'язковий партизанської кавалерійської бригади імені Леніна В. В. Вовк, члени Літинської підпільної антифашистської організації комуніст Т. Главадчук та безпартійний Г. В. Ткачук, підпільник-комуніст із с. Пеньківки Літинського району С. Є. Кулик та інші [63, с. 394].

В серпні 1943 р. оунівці (очевидно, кіш-загін імені отамана Шепеля) поставили вимогу перед партизанським загonom імені В. І. Леніна (з 23 листопада 1943 р. – з'єднання ім. В. І. Леніна) звільнити Чорний ліс, оскільки згідно з планами їхнього командування він мав належати українським повстанцям, на що червоні партизани відповіли погрозою, що в разі коли хтось із націоналістів потрапить їм у руки, буде знищений на місці. Більше того, свою обіцянку підкріпили конкретними діями, підстерігши та знищивши 6-х оунівців [500, арк. 18].

Про декілька дрібних сутичок націоналістів з радянськими партизанами, що мали місце в Дашівському районі, згадує у своїх спогадах Є. Алетіяно-Попівський [1, с. 114 – 116; 119; 120] та про загибель трьох партизанів направленою у розвідку загону «За Батьківщину» Вінницького партизанського з'єднання під час його «зустрічі» з «куреном» (очевидно, кошем-загonom імені отамана Гальчевського) в районі Майдана-Почапинецького Літинського району – комісар з'єднання Д. Т. Бурченко [23, с. 180].

Однак крупних сутичок між націоналістами і вінницькими партизанами не було. Вона могла статися, коли в Чорному лісі, що у північній частині Літинського району, в кінці грудня 1943 р. появилвся добре озброєний великий загін оунівців чисельністю більше 500 чоловік. Його поява помітно ускладнила становище партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна (командир А. С. Мичковський), на яке гітлерівці готували облаву, підтягуючи в район його дислокації крупні сили жандармерії, російських козаків, частини СС. Щоб уточнити «поведінку націоналістів на випадок каральної операції гітлерівців», партизани провели з ними переговори. Причому зацікавленість у діалозі виявили обидві сторони. З боку націоналістів інтерес ґрунтувався на прагненні розширення свого впливу на місцеве населення, а також на самих партизанів. Із розвідувального донесення партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна, датованого 28 груднем 1943 р. відомо, що «загони українських націоналістів..., які розташувалися у селах Брусленів, Яцківці і Супрунів Літинського району», мають на меті «з'єднатися з частинами Червоної Армії [що не відповідало реальним намірам, а було лише тактичним ходом з метою ввести противника в оману. С. Г.]. В результаті переговорів [домовлено] про взаємну допомогу в боротьбі з німецькими окупантами» [501, арк. 21].

Однак про перемир'я було забуто, як тільки фронт наблизився до Вінниці. З його стрімким просуванням відпала загроза спланованої німецької операції – гітлерівці терміново почали перекидати з тилу на передову військові контингенти, намагаючись не допустити виходу Червоної армії на Південний Буг. Про зміну настрою, всупереч прийнятим домовленостям, повідує наступне розвідзведення, датоване 2 січнем 1944 р.:

«...Командуванню з'єднання націоналістів 31.12.43 р. надійшло ряд заяв від націоналістів з протестом, чому командування націоналістів веде переговори з командуванням партизанських загонів і чому націоналістичні листівки не поширюються в цих районах?.. В результаті 31.12.43 р. був мітинг націоналістів у с. Яцківці Літинського району. На мітингу виступив командир сотні № 1 Довбуш, який заявив: «Від нині, зустрічаючись на шляху з червоними партизанами, вступаю з ними в бій і закликаю вас підтримати мене». Встановлено, що націоналісти не зацікавлені в здійсненні диверсій проти німців, а напрочуд, стараються зберегти всі комунікації і забезпечити німецьку армію безперебійним доставленням боєприпасів і спорядження на фронт. У бій з німцями вступають у випадкових випадках, тільки для поповнення боєприпасів та зброї.

Склад [чисельність] з'єднання націоналістів – 510 чоловік. Озброєння: 40 кулеметів [системи] Дегтярьова і «Кольт», у середньому на кулемет – 120 патронів, на гвинтівку – 30 патронів. Розташування на 2.1.44 р. – с. Брусленів Літинського району» [501, арк. 24].

У цей же час у Чорному лісі з'явилося рейдуюче Вінницьке партизанське з'єднання. Оцінивши нову розстановку сил, що змінилася на користь червоних партизанів, оунівці непомітно зникли.

Проте, за словами командира партизанської кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна М. І. Владимірова, бій між націоналістами та загonom «За Батьківщину» Вінницького партизанського з'єднання все ж стався. Відбувся він приблизно о шостій годині ранку 5 січня 1944 року в районі с. Бруслинова. В ньому 27 націоналістів були убиті, а 54 – потрапили в полон. На їхньому допиті з'ясувалося, що основні сили рейдуючого загону ОУН вирушили в Тернопільську область, а дві сотні його бійців тимчасово залишилися неподалік села, щоб рано-вранці раптовим наскоком розправитися з партизанським загonom, захопити зброю, боєприпаси, коней, майно і продукти [41, с. 47].

Зате партизанам Кам'янець-Подільщини доводилось не раз вести бої з націоналістами. Так, жорстока сутичка між партизанським загonom ім. С. А. Ковпака та бандерівцями сталася в Сатанівських лісах.

Але найбільший бій між ворогуючими сторонами відбувся 22 – 25 липня 1943 р. поблизу с. Теремне Острозького району, де тоді розміщувався табір Кам'янець-Подільського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова під командуванням А. З. Одухи. Тоді оунівський командир Крук, що мав у своєму розпорядженні не лише автоматичну стрілецьку зброю, але й міномети та гармати, щільним кільцем оточивши підступи до табору, вирішив розправитися з партизанами.

Бій тривав більше двох діб. Причому, був дуже жорстоким. Як згадував пізніше А. З. Одуха, партизани ще не зустрічали такого фанатизму в боротьбі: «націоналісти бились набагато краще за німців і були гідними суперниками» [498, арк. 159]. Закінчився він тим, що націоналісти втратили 800 чоловік, в тому числі більше 250-и вбитими, а партизани вислизнули з оточення...

Як бачимо, вістря своїх ударів збройні формування ОУН спрямовували, насамперед, проти радянських партизанських загонів, тобто проти основної сили, що боролася з нацистськими загарбниками на окупованих Волині та Поділлі.

Вороже були настроєні націоналісти і до Червоної армії, хоч великих сутичок із нею на території Вінниччини та Кам'янець-Подільщини не зафіксовано. Закарбувався в історії хіба що напад оунівців (боївка «Приймака» з Славутського району) та самооборони на автокортеж командувача 1-го Українського фронту генерала Миколи Ватутіна (20 лютого 1944 р. біля с. Милятина сусіднього Острозького району Рівненської області; від отриманих ран він згодом помер).

Ще один зріз проблеми: у тому ж кровопролитному бою під с. Теремне проти українських націоналістів билися й юнкери Шепетівської козачої школи, які за кілька днів перед цим у повному складі перейшли на бік радянських партизанів...

Крім бандерівців на Поділлі час від часу з'являлися й ворогуючі з ОУН Бандери мельниківці, що провели у червні 1942 року у Проскурові навіть «таємні збори, на котрих обговорювалася загальна ситуація» [511, f. 180]. Мельниківське крило ОУН відкрито співробітничало з німцями, але не було належним чином «оцінене» ними. Припинило своє існування влітку 1943 р.

Існувала ще й третя сила національно-визвольного спрямування – так звана «Поліська Січ» (регіональний націоналістичний партизанський рух, який частково поширював свій вплив на північ Кам'янець-Подільської області). Це була «нерегулярна збройна частина», створена на Волині місцевим українським діячем Тарасом Бульбою-Боровцем, близьким до петлюрівського уряду УНР, що перебував у вигнанні, «з метою очищення свого регіону від залишків Червоної армії». Коли під кінець 1941 року німці спробували розпустити формування, він повів своїх бійців «у ліси», щоб воювати як проти німців, так і з більшовиками» [281, с. 580].

Його політичне кредо досить повно розкривається у наступному документі:

«Взимку 1941 / 1942 рр. я запропонував німецьким військовим і цивільним властям розширити партизанську армію «Поліська Січ» і тримати її в тилу німецьких військ для боротьби з радянськими партизанами.

Для цього необхідно було змінити терористичну систему німецького цивільного управління.

Німецьке управління не допускало й думки про те, що у нього за плечима може існувати більшовицький диверсійний рух і через це відхилило мою пропозицію.

Влітку 1942 р. виявилось, що більшовицька диверсія в тилу не ліквідована, а, напрочуд, зміцніла. Німецьке управління, замість то-

го, щоб використати можливість ліквідації більшовицької диверсії при допомозі українського населення, продовжувало свої репресії проти цього населення.

Я писав із лісу листи Райхскомісару Коху, в яких звертав його увагу на те, що німецьке управління на Україні веде неправильну політику, і що це, врешті-решт, закінчиться трагічно для обох боків.

За моєю порадою восени 1942 р. були призначені переговори між німецьким управлінням і українським національним рухом.

Ці переговори вів я з начальником німецької служби безпеки СД на Волині і Поділлі д-ром Пітц і д-ром Беєр. Вони пропонували мені, щоб ми влились у систему німецької поліцейської охорони і разом продовжували боротьбу проти більшовицьких диверсантів.

...Тієї ж осені 1942 р. я вів переговори з представником Москви підполковником Лукінім. Він прилетів до нас спеціальним літаком. Більшовики запропонували приєднатися до радянських партизанів.

У такому разі вони зобов'язувались постачати нас із літаків зброєю, запасними частинами, майном зв'язку і т. д. Ми повинні були заявити про свою солідарність із ними. Вони запропонували, щоб ми спільно вбили Райхскомісара Коха.

Радянську пропозицію ми відхилили, у зв'язку з чим радянські партизани оголосили нам війну, як агентам Гітлера.

У зв'язку з тим, що влітку 1943 р. німецький фронт все більше і більше поступався назад, на захід, я став знову шукати можливість повести спільну з німцями боротьбу проти більшовиків.

Після німецької практики на Україні дуже важко було знову налаштувати народ на співробітництво з Німеччиною. Взаємне довір'я з вини німців було знищене. Народ перестав вірити різноманітним публічним заявам і зверненням. Це становище міг змінити лише український національний уряд.

У листопаді 1943 р. я звернувся ще раз до німецького уряду з пропозицією про переговори для нормалізації українсько-німецьких взаємостосунків. Щоб пришвидшити ці переговори і будь-якою ціною довести їх до бажаної згоди, я ризикнув своїм життям, вийшов із ад'ютантом із сховища і 20 листопада 1943 р. пішов до німецьких властей. Німецький уряд, замість того, щоб вести зі мною переговори, затримав мене і мого ад'ютанта і відправив нас обох у концентраційний табір Саксенгаузен, побіля Оранієнбургу. Лише 19.10.1944 року нас випустили із концентраційного табору...» [493].

Отже, були співробітництво оунівців з німцями, а також їх непокора тим же гітлерівцям. Щоб неупереджено, об'єктивно зважити, чого було більше на теренах Поділля, необхідні документальні під-

твердження. А їх то і не вистачає. Наприклад, у фондах такої великої установи, як Державний архів Вінницької області до цього часу дослідниками не виявлено конкретних фактів знищення націоналістами на території Вінниччини бодай кількох гітлерівців. Можливо, ця «пасивність» у боротьбі є наслідком обраної тактики досягнення проголошеної оунівцями мети: «...ОУН не виступила збройно проти німецьких імперіалістів від перших днів їхнього приходу в Україну з політичної доцільності. Зате з самого початку окупації німцями України почала підготувляти проти них збройну боротьбу українського і всіх інших поневолених народів» [494, арк. 40].

Але, найвірогідніше, причина такого «гострого дефіциту фактажу» криється не у його відсутності в реальному тогочасному житті, а у суворій інструкції керівництва ОУН, що з'явилася незадовго до вступу на територію Поділля Червоної армії і стосувалася безпосередньо усіх структур та осередків Організації: «...Не держати архівів, не записувати ніяких адрес і кличок...» [494, арк. 28].

Та все ж знищено було не все, що дозволило дослідникам ввести в науковий обіг певні відомості.

Збереглося зізнання Т. Бульби-Боровця:

«До лютого 1943 р. напади здійснювалися заради забезпечення себе харчами. Не було жодного випадку покалічення службовців німецької поліції і солдатів вермахту. В основному вороги – поліція і цивільна адміністрація (золоті фазани)» [94, с. 27].

Дійшли до нас спогади Є. Алетіяно-Попівського:

«...Пам'ятаю провідника ОУН Хмельницького [слід читати: Хмельницького. С. Г.] району Купрієвича. Вчитель, директор школи Хмельницької середньої школи... По професії історик і літературознавець. Мав жінку і дітей, але жив тільки для української визвольної справи, всіма силами працював для здійснення ідей ОУН-УПА. З приходом німців спочатку був інспектором шкільництва і позашкільної освіти Хмельницького району, але потім... німці усунули його з цього становища за друкування у місцевій друкарні... націоналістичної літератури. Пізніш, улітку 1943 року, ...його оточила німецька жандармерія з допомогою їх висулжників – місцевих поліцистів-зрадників. Разом з бойовиками УПА, членами і симпатиками ОУН, він загинув у полум'ю запаленого будинку. Відбивались вони до останнього набоя, не здавшись німцям...» [1, с. 21].

На жаль, автор спогадів не уточнює скільки ж у тому бою було знищено вогорів.

Збереглися архіви супротивної сили – радянських партизанів, які теж проливають світло на дану проблему.

Зокрема, документи кам'янець-подільських партизанів повідують, що «вони [націоналісти] організовували напади на невеликі німецькі гарнізони в основному з метою озброєння за рахунок німців. Своїми збройними виступами вони хотіли заставити німців піти на поступки, завдавати німцям удари у найбільш вразливі місця вони не збирались. Це посилювало б більшовиків. Не дивно, що націоналісти категорично виступали проти застосування диверсійних актів на німецьких комунікаціях» [498, арк. 152]. (Із звіту про діяльність партизанського з'єднання під керівництвом А. З. Одухи).

Як бачимо, збройні сутички націоналістів із гітлерівцями, хоч і з інших причин, на Поділлі все-таки були.

Ще більш однозначні у цьому твердженні окремі дослідники. Так, П. Мірчук доводить, що «...в половині березня 1943 року біля с. Корчин відділ УПА наскочив на добре узброєну групу німців, що верталася з м. Деражна, де грабувала населення. Бій тривав 3 години. Здобуто один важкий кулемет «максім», одну «фінку», кілька крісів і більшу кількість амуніції. З ворожої сторони впало 16 людей і кілька ранених. З нашої сторони впало 2» [197, с. 9].

Інший дослідник Л. Бондарчук повідомляє, що 9 січня 1944 р. загони УПА-Південь (діяли у Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях) розбили німецьку колону біля с. Лисогірки неподалік від Кам'янця-Подільського і захопили багато зброї [18, с. 175].

А В. Косик уточнює: «...Трофеї були досить значні: 7 кулеметів, 2 міномети, 10 рушниць, 30 тисяч патронів, 500 гранат, 3 приймачі та ін.» [160, с. 414].

Той же В. Косик повідомляє, що «у жовтні – листопаді 1943 р. частина УПА провела 47 боїв з німцями й 54 – з червоними партизанами, в яких полягло 414 старшин і бійців» [160, с. 423] (на жаль, не уточнено де саме вона воювала).

У журнальному виданні «Літопис Червоної калини» стверджується, що протягом квітня 1943 р. від куль українських повстанців загинуло близько 600 військовослужбовців Вермахту [277].

Брак архівних документів не дозволяє, зокрема, об'ємно розкрити участь націоналістів у протидії насильницькому вивезенню подільян на нацистську каторгу. Але їхню позицію стосовно даного питання прояснює інструкція вищого керівництва ОУН підлеглим структурам, що дійшла до нас:

«...Після пересування фронту матимемо до діла з більше випробуваною більшовицькою пропагандою... Можливо, що [більшовики] намагатимуться доказати:

- що німці тому пішли в Україну, що їх сюди запросила ОУН,
- що українські націоналісти видавали німцям на роботу до Німеччини українську молодь...

В обличчі можливості такої пропаганди мусимо освідомити українське населення: ...що українські самостійники до вивозу української молоді до Німеччини на роботи поставилися так само, як до вивозу більшовиками укр. родин на Сибір. (Покликатися на Комунікат в цій справі, виданий КП ОУН в січні 1942 р.)» [494, арк. 40].

Позицію бандерівців підтверджує й один із німецьких документів. 12 червня 1942 р. командуючий поліцією безпеки і СД на Україні інформував берлінське керівництво:

«Як повідомлялось з Ровно, прибічники Бандери ставляться різко негативно до надсилання робочої сили до Райху. Вони категорично забороняють своїм членам відправлятися на роботу до Райху і вимагають підвищення активності виступів проти використання робочої сили в Райху» [326, с. 214].

А ось конкретні приклади такої протидії на Поділлі:

«Одним з напрямів антинімецької боротьби УПА була протидія окупаційній адміністрації у вивезенні української молоді до Третього рейху, грабунку населення, а також акції помсти за сплюндровані села та закатованих співвітчизників. Так у березні 1944 р. повстанці вели бої з ворогом поблизу Деражні...» [492].

«...З Дашівського району настягали до тимчасового перехідного табору чимало молоді, попали туди й деякі члени ОУН. Однієї ночі наші бойовики напали на цей табір, стероризувавши пляшковими «бомбами» німецьку охорону і щасливо випустили на волю приречені жертви на каторгу до Третього рейху. Такі самі акції ми провели в Оратові, Улянові [мабуть: Уланові. С. Г.], Липівцях, Браїлові й Пикові...» [1, с. 124]. (Із спогадів Є. Алетіяно-Попівського).

За словами автора спогадів, націоналісти здійснили акти розплати над прислужниками гітлерівців: «у 1942 році революційне підпілля покарало смертю» голову Хмільницької районної управи Чорнія [1, с. 18], а «липневої ночі (1943 р.) – «начальника Лінецького [Іллінецького] уряду праці, що нещадно поводився з населенням, здирав з нього величезні хабарі, ловив і висилав на каторжну працю до Німеччини молодь» [1, с. 124].

19 серпня 1942 р. боївки Тараса Бульби-Боровця вчинили напад на Шепетівський залізничний вузол, вивантажили і вивезли до

лісу 4 ешелони різноманітного майна і звільнили 2 ешелони людей, яких гітлерівці везли на примусові роботи до Німеччини [94, с. 27].

Та й донесення начальника служби охоронної групи «Схід» таємної польової поліції, що охороняла ставку «Вервольф», унтерштурмфюрера СС Даннера начальнику особистої охорони Гітлера Раттенхуберу багато про що говорить:

«...Страх українців поїхати в чужу країну і розлучитися із своїми рідними та Батьківщиною дуже великий. Ця обставина була використана українськими комуністами і бандерівцями. Ці обидві, ворожі німцям партії, закликали молодих чоловіків взятися за зброю і перейти до них, але ні в яким разі не їхати у Німеччину...» [576].

Щоправда, це не стосувалося мельниківців. У їхній газеті «Голос Підкарпаття» за 21 лютого 1943 року, зокрема, читаємо: «Тепер у нас багато обов'язків. Один з перших є справа виїзду робочих сил до Німеччини. Знаємо, що війна відірвала і кинула на фронт багато людей... На їх місце мусять прийти другі люди, бо праця на господарствах, фабриках і заводах не сміє припинитися» [562, арк. 4].

Іншими словами, ніякого заперечення проти насильницького вивезення в Німеччину українського населення, повне «розуміння і співчуття» до виниклих проблем гітлерівського Райху.

Перший бойовий загін УПА на території Кам'янець-Подільської області виник на початку літа 1943 р. у Теофіпольському районі, його організатором став І. Врублевський, який мав досвід ведення партизанської боротьби [386, с. 18].

Народився І. Врублевський в 1919 р. в с. Човгузів Теофіпольського району. З березня 1941 р. і до початку війни він працював учителем в с. Хорошів Ляховецького району. Після невдалої спроби евакуюватися в тил повернувся додому, став працювати директором Мар'янівської школи. В червні 1942 р. під час мобілізації на роботи до Німеччини неподалік м. Здолбунова здійснив втечу. Деякий час переховувався в селах Лановецького району Тернопільської області. Тут на початку 1943 р. під кличкою «Іван Тонкий» став членом загону УПА...

На початку липня 1943 р. він створив і очолив окремих загін УПА, який базувався на території сс. Москалівка, Осники сусіднього Лановецького та сс. Лисогірка, Мар'янівка Теофіпольського районів. Спочатку загін був невеликий. Але коли повністю перебазувався на територію Теофіпольщини зі штабом у с. Мар'янівка, то почав активно зростати за рахунок місцевих жителів сіл Човгузів, Вовківці, Святець, Лисогірка, Мар'янівка, Шибено, Немиринці і,

частково, колишніх військовополонених. За три місяці виріс до 90 чоловік. Згодом став називатися «іскрівським», а командиру дали кличку «Голота».

Загін складався із трьох стрілецьких і одного інтенданського взводів. У кожному – по три відділення, які називалися роями. На вересень 1943 р. на озброєнні загону знаходилося 4 кулемети, ротний міномет, 6 автоматів, близько 50 гвинтівок, до 15 пістолетів [261, с. 221 – 222].

Бійці загону розгромили дільниці німецької поліції в сс. Святець і Шибено, неодноразово нападали на німецьку жандармерію в смт Теофіполі. Виїжджаючи ночами в навколишні села, нищили молокоприймальні та інші заготівельні пункти, забирали продовольство, розправлялися з німецькими прислужниками. Загін знищив близько 150 німців, 25 німецьких донощиків, старост і поліцаїв, визволив понад 300 військовополонених [265, с. 31].

Підпілля працювало також на території Летичівщини, Ізяславщини, Старокостянтинівщини, Дунаєвеччини та інших районів. На Ярмолинеччині організацію очолив В. Захарчук. До її складу увійшли 19 осіб. Вони створили первинні осередки у сс. Косогірка, Левківцях, Новій Соколівці, Сутківцях. Підпільна націоналістична група «За Україну», що діяла у с. Крупець на чолі з І. Олійником, розповсюджувала націоналістичну літературу, рятувала населення від нацистського рабства, перехувала євреїв та військовополонених [386, с. 19].

Як правило, підрозділи УПА активно проникали на територію Кам'янець-Подільської області із західних регіонів України. Про один із рейдів відділів УПА на Кам'янець-Подільщину, здійснений із пропагандистською метою, йдеться у збереженому тогочасному документі:

«ЗВІТ

з пропагандивного рейду повстанських відділів на Схід дня

30. VI. 1943 р.

Відділи УПА відсвяткували треті роковини Дня Української Державности.

Дня 30 червня 1943 р. відділи перейшли в кількох пунктах бувший польсько-рядянський кордон для проведення там Свята Української Державности, в формі мітингів та гутірок з населенням по селах. Кожна чота мала окремий маршрут, при кожній хоті був пропагандист, що одержав відповідні інструкції для переведення пропагандивного свята. Всі були «узброєні» в відповідну літературу і листівки, зв'язані з тим святом.

Населення спочатку зустріло наших стрільців байдуже, думаючи, що це шуцмани. Вони не уявляли собі, щоб «бандерівські партизани», як на сході називають УПА, появились в селі в білий день. Коли ж довідались, хто ми є, на їх обличчях відмалювалося здивування й жах. Як виявилось, причиною цього переляку було вкорінено в населення ворожою пропагандою переконання, що УПА нищить села і ріже людей. Все ж таки, наші стрільці скоро ввійшли в добру комітиву з населенням. Роздавали їм літературу, пояснювали хто ми є, за що боремося, нагадували про події в 1941 році, пояснювали значення проголошення незалежності Української Держави і т. п. По деяких місцевостях удалося зібрати мітинги, на яких пропагандисти виголошували короткі доповіді.

На загал населення поставилося до наших стрільців, пропагандистів і до того, що вони говорили, зовсім непогано. Дуже гарно віднеслось населення Ляховеччини. Воно приймало численну участь в мітингах та живо реагувало на слова промовця. Селяни прощали стрільців зі сльозами в очах.

В селі Плужне стрільці довідались з населення деякі цікаві речі. Люди оповідали таке: Після бою відділу Крука з німцями і козаками під Плужним, німці зловили живцем одного раненого в очі повстанця. Мучений німцями на запит де табір і хто в ньому провідником, стрілець відповів: «На це не хочу відповісти». На питання, що він зробив би, якби його вилічили й випустили на волю, цей відповів: «Пішов би назад в Українську Повстанчу Армію». Щоби ти там робив? – питали знову німці. «Забив би перед смертю ще пару німецьких гадів!» – сказав повстанець. Після цього його німці розстріляли. «Це був справжній герой», – говорили селяни.

Найбільш ворожу пропаганду на Сході пускають шуцмани. Натомість козаки говорять, що партизани є їхніми братами й вони воювати проти них не будуть.

На загал населення на відвіданих теренах, за винятком Ляховеччини, є мало національно свідоме. По селах багато сексотів і донощиків, які тероризують свідомих українців. Серед стрільцтва говорилось, що добре було б зробити в цій прикордонній зоні чистку всього поганого елементу.

Слід відмітити, що цей пропагандистський рейд зробив на населення східних теренів справді велике враження. Тим не менш зробив він враження на наших ворогів. Німці по містечках почали окопуватись. Вони були вже певні, що це гасло до загального зриву.

Як стрільці надїжджали, населення деяких сіл казало: «Заїзджайте частіше».

11 липня 1943 р.» [462].

З низки причин бандерівці в Північній Кам'янець-Подільщині (Хмельниччині) ніколи не могли закріпитися надовго. Восени 1943-го вони теж сюди заходили нечасто, як правило, з Рівненщини або Тернопільщини, причому найчастіше – або з метою розвідки, або з пропагандистською місією. Наприклад, 1 листопада «ударні частини» «Бульби», «Бистрого» і «Буланого», підзвітні командирові «Кропиві» з Південної групи УПА, вирушили з Тернопільщини рейдом на схід. Одна частина упівців прямувала до місцевості, на північ від якої розташовувалися шепетівські ліси, а на півдні – Гриців, Лабунь та Бердичів. Інші члени згаданих «ударних частин» мали завдання прориватися в напрямку Старокостянтинова й Летичева. Проте через два тижні більшість повстанців вимушено повернулися назад [149, с. 172].

Радянські партизани зафіксували дислокацію бандерівських боївок у Славутських лісах та у сс. Дорогоша (Плужнянський район) та Явлолин і Стригани (Славутський) район. На кінець листопада 1943 р. в Шепетівських та Славутських лісах дислокувалося два загони УПА кожен чисельністю по 300 осіб. За повідомленнями німецьких спецслужб, влітку 1943 р. українські націоналістичні групи поширили свій вплив з району Кобрин – Брест-Литовськ на центральну й південну частину Волині та північ Поділля [228].

Тоді ж, влітку 1943 р. для з'єднань УПА були створені групи УПА («Заграва», «Богун», «Турів», «Тютюнник»; відомі також під назвою «військові округи») та окреслені територіальні межі їхньої діяльності. Межі діяльності вказаних груп УПА тоді не включали Вінниччину. Пізніше територія діяльності УПА була поділена на три Генеральні Воєнні Округи, або Краї: УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Південь. Вони, у свою чергу поділялися на Воєнні округи. У межах Житомирсько-Вінницького регіону діяли УПА-Північ та УПА-Південь, командирами яких стали Дмитро Клячківський («Клим Савур») та Омелян Грабець («Батько») відповідно [275, с. 329].

До останніх днів нацистської окупації Поділля загони УПА невтомно вели двофронтову боротьбу «проти німецького та московського імперіалістичних наїзників, що змагають до поневолення та знищення українського народу» [463]. Після вигнання німецько-фашистських військ з території краю, ОУН-УПА спрямували свої зусилля на боротьбу з радянським ладом [261, с. 223]...

Отже, до можливих партизанських дій партійно-радянська влада виявились не готовою. Маніакальна підозрілість, породжена страхом, що повсюди поряд з «армійською змовою» існує добре законспірована озброєна мережа «ворогів народу», яка прагне повалити більшовицький режим, примусила «вождя народів» взагалі покласти край створенню партизанських сил напередодні війни.

Непідготовленість була також наслідком стратегічної концепції війни на чужій території і перемоги «малою кров'ю та мінімальними затратами сил і засобів».

Нацисти ж сподівалися, що кинуте напризволяще українське населення, деморалізоване і роз'єднане, не зможе чинити опір, однак основна маса людності відмовилася бути рабами.

Уже з перших днів окупації подоляни стали на шлях боротьби з ворогом. Захищати рідну землю – у них в крові.

Основними проявами опору були антифашистська діяльність партійно-комсомольського підпілля, збройна боротьба народних месників, особливо ефективною формою якої стали рейди.

Активність у боротьбі з поневолювачами проявляли навіть підлітки.

Окрім суто військових завдань підпільно-партизанський рух відіграв важливу морально-психологічну функцію: з одного боку він засвідчив волю населення краю до організованого супротиву «новому порядку», а з другого – підтримував у людей переконання в справедливому, визвольному характері цієї боротьби. До того ж, на окупованих землях народні месники та підпільники були чи не єдиними носіями радянської ідеології, через них здійснювався своєрідний зв'язок із «Великою землею».

Партійно-комсомольське підпілля, партизани відчутно де-стабілізували ворожий тил, завдали значних втрат ворогові, чим сприяли діючій армії у проведенні визвольно-наступальних операцій.

Хоч в партизанському русі України брали участь представники 62 національностей СРСР та інших країн, але саме українці склали ядро партизанських загонів і з'єднань.

Масовий подвиг відомих і невідомих героїв, здійснений на подільській землі, став вагомим внеском у її визволення від нацистських загарбників, здобуту такою дорогою ціною Перемогу.

Друга світова війна (1939 – 1945 рр.) була однією з небагатьох в історії людства, де партизансько-повстанські дії в тилу окупаційних військ відігравали роль стратегічного фактора.

Крім підпільників та радянських партизанів на теренах краю заявила про себе ще одна важлива політична сила, яка спершу співпрацювала, а потім боролася з гітлерівськими окупантами, – Організація Українських Націоналістів, що умовно поділялася на три самостійні табори: бандерівців, мельниківців, бульбівців. Вона намагалася прищепити подолянам ідею створення Незалежної Соборної Української Держави. Для цього націоналісти використовували різні засоби ідеологічного впливу, вели активну агітаційну роботу.

У той же час, завдавати німцям удари у найбільш вразливій місця націоналісти не збиралися. Це, на їхню думку, посилювало б більшовиків.

Основне вістря боротьби спрямовувалося проти радянських партизанів, партійно-комсомольського підпілля, яких вважали суттєвою перешкодою для здійснення визначеної мети. Особливою активністю у цьому плані відзначалися бандерівці, що проявили найбільший радикалізм.

Це протистояння вилилось у братовбивчу війну, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції різних за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Його слід розглядати також як складову частину своєрідної громадянської війни, полум'я котрої спалахувало на окупованому нацистськими загарбниками Поділлі, оскільки мала місце непримирима боротьба між радянськими партизанами і націоналістами, між партизанами і козаками та власівцями, між бандерівцями та мельниківцями.

Сили національно-визвольного спрямування теж внесли свій внесок у перешкоду реалізації людиноненависницьких планів гітлерівських загарбників, зазнали втрат у кривавій боротьбі з ворогом, оскільки нацисти вважали, що комунізм – це уже розбита сила, а український націоналізм – нова для місцевого населення ідея. Ось чому слід було знищувати українських націоналістів більш ретельно, чим комуністів.

6. ВИЗВОЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

6. 1. Зимовий наступ радянських військ

Зоря визволення зійшла над Поділлям 20 грудня 1943 р. Тоді від нацистських окупантів був визволений перший населений пункт краю – с. Скибинці Погребищенського району Вінницької області, останні – 4 квітня 1944 р. Ними стали села Жванець та Ластівці Довжоцького району Кам'янець-Подільської області.

Визволення Поділля відбувалось у кілька етапів (під час Житомирсько-Бердичівської, Рівненсько-Луцької, Проскурівсько-Чернівецької наступальних операцій військ 1-го Українського фронту та Умансько-Ботошанської наступальної операції військ 2-го Українського фронту) і тривало 106 днів.

Житомирсько-Бердичівська наступальна операція розпочалася 24 грудня 1943 р. За задумом Військової ради та командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна в ході неї передбачалось розгромити протидіючі сили ворога і вийти до Південного Бугу.

Головний удар, згідно з планом, затвердженим Ставкою Верховного Головнокомандування, завдавався в центральній смузі фронту. Ударним силам, 1-й гвардійській, 18-й, 38-й, 1-й та 3-й гвардійській танковим арміям під командуванням відповідно генерал-полковника А. А. Гречка, генерал-полковника К. М. Леселідзе, генерал-полковника К. С. Москаленка, генерал-лейтенанта танкових військ М. Ю. Катукіна, генерал-лейтенанта танкових військ П. С. Рибалка ставилось завдання розгромити угруповання противника в районі Брусилова, оволодіти Житомиром, Бердичевом, північно-східними районами Вінницької області, досягти рубежа Любар – Вінниця – Липовець.

Одночасно планувався допоміжний удар в напрямі Сарни – Шепетівка – 60-ю армією генерал-лейтенанта І. Д. Черняховського та 13-ю армією генерал-лейтенанта М. П. Пухова у взаємодії з 3-ю гвардійською танковою армією генерал-лейтенанта танкових військ П. С. Рибалка. Їм належало розгромити малинсько-житомирське угруповання противника з подальшим оволодінням рубежу Любар – р. Случ – Новоград-Волинський.

Операція забезпечення покладалась на 40-у та 27-у армії генерал-лейтенантів П. Ф. Жмаченка та С. Г. Трофименка. Ці армії з району Білої Церкви мали повернути на Христинівку назустріч військам 2-го Українського фронту. Підтримку наступаючих військ належало здійснити 2-й повітряній армії генерала С. Я. Красовського.

Таким чином вістря наступу одночасно спрямовувалося у двох стратегічних напрямках: одне – на південний захід, друге – на захід [55, с. 44 – 45].

Почалася Житомирсько-Бердичівська наступальна операція з прикрого непорозуміння. Як пізніше згадував К. С. Москаленко, відлік її мав піти з 9 год. 05 хв. 24 грудня. Однак за 15 хвилин до наміченої артпідготовки, коли командний склад перебував на спостережних пунктах і визначених вогневих позиціях, коли десятки тисяч червоноармійців – піхотинців, артилеристів, танкістів, саперів, зв'язківців – чекали на сигнал, одна установка гвардійських мінометів його армії дала несанкціонований залп – «зіграла катюша», як тоді говорили солдати. Командарм ще раз поглянув на годинник: не хотів вірити, що відбулося щось непередбачене. Він схопив телефонну трубку, аби з'ясувати причину передчасного залпу. Та в цей час «заграла» інша установка, потім ціла батарея, а за нею всі гвардійські міномети. Спроби К. С. Москаленка зупинити вогонь ні до чого не привели. Почалася своєрідна ланцюгова реакція. Вся артилерія армії відкрила вогонь.

Представник Ставки маршал Г. К. Жуков, який разом з М. Ф. Ватутіним перебував на спостережному пункті 18-ї армії, послав для розслідування інциденту начальника контррозвідки та прокурора фронту. «Винуватець» був знайдений швидко: пошкоджений електропровід, що спричинив замикання і залп. Оскільки гармати і міномети були заряджені, навідники тримали руку на пускових механізмах, а годинників в артилеристів не було (носив їх здебільшого лише командний склад), вогонь був швидко відкритий не тільки в розташуванні 38-ї, а й сусідніх 18-ї та 1-ї гвардійській арміях.

Цей надзвичайний випадок, на щастя, не мав негативних наслідків для операції. Піхота й танки одержали наказ вступити у бій на 15 хв. раніше, і все пішло за планом. Атака почалася на 51-ї хвилині артилерійської підготовки, як і планувалося [203, с. 235 – 237]. Можна тільки уявити, що чекало командування 38-ї армії, якби прикрий випадок провалив операцію...

Наступаючим військам, котрі здійснювали головний удар, протистояла німецька 4-а танкова армія, в якій було зосереджено майже третину всіх танкових дивізій противника, що діяли на радян-

сько-німецькому фронті. Вона, зокрема, налічувала 30 дивізій, в тому числі 8 танкових та одну моторизовану. Їй було також додано 2 батальйони важких танків, 6 дивізій штурмових гармат, велику кількість артилерійських, інженерних, охоронних, поліцейських та інших частин і підрозділів. Структурно 4-а танкова армія входила до групи армій «Південь», котрою командував один з найдосвідченіших військових авторитетів Третього Райху генерал-фельдмаршал Е. Манштейн. Для зручності управління військами та особистої безпеки в той період він розмістив свій штаб у добре пристосованій для цих цілей колишній ставці «Вервольф», уже покинутій А. Гітлером.

Для посилення 4-ї танкової армії дав дозвіл на переміщення танкових дивізій з північних ділянок радянсько-німецького фронту та із Франції [284, с. 441].

Незважаючи на значну концентрацію ворожих сил, наступ розвивався успішно. Ще до нового року прорив фронту досяг 300 км у ширину і 100 км у глибину. Вісім танкових, одна моторизована, чотирнадцять піхотних і дві охоронні дивізії противника втратили вбитими і пораненими близько 40 тис. солдатів і офіцерів. Крім того, було захоплено і знищено 579 танків, 92 штурмові гармати, понад 700 гармат різних калібрів, 680 мінометів, у тому числі 60 шестиствольних, 2303 кулемети, 38 складів, взято понад 3 тис. полонених [690, арк. 7].

В кінці грудня від нацистських загарбників були звільнені Житомир, Козятин, низка населених пунктів Козятинського та Погребищенського районів.

Особливо важливе значення мало визволення м. Козятина – райцентра, крупного залізничного вузла. Саме через нього проходили важливі магістралі сполучення, які використовувались гітлерівцями для постачання своїх військ у вигині Дніпра. Їхня присутність у цьому регіоні давала підставу геббельсівській пропаганді горлати на весь світ, що німецько-фашистська армія, як і раніше, тримає оборону на позиціях Східного валу, а німецькі кухарі все ще «черпають воду з ріки»...

У першому визволеному від ворога місті Вінниччини було розгромлено німецький гарнізон і присутні у місті військові частини. Відступивши, окупанти кинули бойову техніку та військово спорядження. Наступаючими військами захоплено чималі трофеї: 103 польові і самохідні гармати, багато мінометів, вогнепальної зброї, бронепοїзд, 7 паровозів, 2 залізничні ешелони, близько 1000 автомашин, 100 мотоциклів, 300 коней, склад з пальним та великі

продовольчі склади [684]. Але найголовніше – звільнено з нацистського рабства перші тисячі подолян. Населення з великою радістю зустрічало своїх визволителів.

Слід сказати, що у визволенні Козятина величезна заслуга уродженця с. Жорнища Іллінецького району, хороброго командира танкістів Івана Никифоровича Бойка. Наступаючи, він розташував свої бойові машини не широким фронтом, а поставив їх на рейки залізниці, що вела до міста. Німці сприйняли їх за свій військовий ешелон, котрий швидко наближався. Коли ж збагнули, що відбувається, було вже пізно. За героїчний вчинок І. Н. Бойко удостоєний звання Героя Радянського Союзу. А невдовзі ще раз – за звільнення обласного центру Чернівці. Війну він закінчив у Берліні.

30 грудня військами 1-ї танкової армії був визволений ще один райцентр Вінницької області – Погребище.

Всього в грудні 1943 р. від гітлерівських загарбників звільнено 66 населених пунктів Вінницької області: 20 сіл Козятинського району, 34 села – Погребищенського, 2 села – Плисківського, одне – Самгородоцького, ряд залізничних станцій [55, с. 50].

1 січня 1944 р. визволителів вітало населення ще 54-х населених пунктів Вінниччини. Зокрема, ворога було вигнано із райцентрів Самгородок [694] та Комсомольське [540], 27-и сіл Самгородоцького району, 18-и – Плисківського, 12-и – Погребищенського, 4-х – Козятинського, 2-х – Оратівського [55, с. 51].

Тоді ж розпочалося визволення Кам'янець-Подільщини – у перший день нового року ворог змушений був назавжди залишити с. Ганнопіль Славутського району [6, с. 271]. На початку новоріччя радість визволення прийшла й в інші населені пункти: 8 січня – в с. Великий Скнит Славутського району, смт Понінка, с. Котелянка Полонського району, 11 – 12 січня – села Буртин Полонського, Великий Правутин, Кутки, Мухарів Берездівського району, 13 січня – у райцентр Берездів та с. Корчик Берездівського району, 16 січня – в м. Славуту...

На території Вінниччини найдалі наступаючі війська просунулись 10 – 11 січня. В останній день першої декади 1944 р. ворог залишив райцентр Немирів, села Велика Бушинка, Гунька, Кірове, Медвеже, Мухівці, Потоки, Селище, Стрільчинці, Ворошилове Немирівського району. Того ж дня 8-й гвардійський корпус генерал-майора І. Ф. Дрьомова форсував р. Південний Буг і на його західному березі оволодів населеними пунктами Ворошилівка, Маянів, Борсків, Шершні Тиврівського району, райцентром Тиврів, а частини 11-го гвардійського танкового корпусу генерал-лейтенанта

А. Л. Гетьмана пересікли залізницю на ділянці Вінниця – Жмеринка біля населеного пункту Яришівка. 1-а гвардійська танкова бригада полковника В. М. Горелова увірвалася на східну околицю міста залізничників і, перехопивши ділянку залізниці, що вела на Одесу, зруйнувала колію та знищила кілька ешелонів противника.

Та ворог був ще досить сильним. Починаючи з 11 січня 1944 р., ініціатива на центральній смузі 1-го Українського фронту на певний час перейшла в його руки. Підтягнувши значні резерви, він організував потужний контрнаступ, про який практично нічого не згадувалось у вітчизняній історичній літературі, на кілька десятків кілометрів потіснивши наступаючі війська.

У цих умовах командуєний 1-м Українським фронтом генерал армії М. Ф. Ватутін 15 січня дав військам директиву перейти до оборони, вжити заходів до відсічі контрударів, що означало завершення Житомирсько-Бердичівської наступальної операції. Лише 13-а армія генерал-лейтенанта М. П. Пухова, котра наступала на Рівне, отримала наказ просуватися далі передовими загонами.

На потужність ворожого контрнаступу мимоволі вказує Й. В. Сталін в листі від 14 січня 1944 р. до Прем'єр-Міністра Великобританії У. Черчілля: «...Наші армії дійсно мають за останній час успіхи, але до Берліна нам ще дуже далеко. До того ж німці здійснюють зараз досить серйозні контратаки, особливо в районі на схід від Вінниці. Це, звичайно, не небезпечно, однак все ж німцям вдалося тут відтіснити наші передові частини і тимчасово призупинити наше просування...» [409, с. 185].

Верховний Головнокомандуючий фактично визнає, що контрнаступ ворога не дозволив вийти на Південний Буг основним силам 1-ї танкової та 38-ї загальновійськової армій, закріпитися на ньому.

Перехопивши ініціативу, ворог запекло контратакував. Жорсткий бій розгорівся 16 січня біля с. Попівки Липовецького району. На цій ділянці фронту частини Червоної армії відбили з великими втратами для гітлерівців до десяти атак танків та піхоти [539]. Противнику вдалося взяти під свій контроль лише села Лукашівку та Конюшівку Липовецького району [687, арк. 18], Потоки – Немирівського [690, арк. 7].

Увірвавшись в Конюшівку, гітлерівці знову почали відновлювати свої «порядки» – грабувати, глумитись, убивати. Насамперед, подбали про забезпечення себе житлом. З цією метою повиганяли на вулицю жителів, котрі не встигли відійти з Червоною армією, зайняли їхні та інші пустуючі оселі. Згодом усіх працездатних сель-

чан відправили у свій тил, а решту населення погнали на копання окопів.

Після вимушеного відходу Червоної армії німецькі загарбники відразу ж провели у с. Тарабанівці Тиврівського району облаву. Спіймали 26 чоловіків, яких відправили на нацистську каторгу. Решта мешканців встигла заховатися. Наступного дня гітлерівці знову полювали за людьми. Проте село, неначе вимерло. Окупанти зірвали замки з колгоспного складу і, не знайшовши нічого кращого, забрали там наявні мішки, а в селян – худобу та птицю, що ще залишилася [697].

Увійшовши в с. Вахнівку Липовецького району, вони спалили 76 хат і розстріляли 56 мешканців, у т. ч. жінок і дітей. Деяких убивали гранатами...

Ні в чому не поступались німцям і румунські окупанти. Після залишення частинами Червоної армії с. Дзвоники Тиврівського району в селі з'явився румунський каральний загін. Він піддав катуванню місцеве населення (за допомогу Червоної армії, сприяння в розгромі жандармського посту, захоплення в полон 45-и жандармів). Чотирьох селян було розстріляно.

Аналогічно вели себе загарбники і в інших вдруге захоплених ними населених пунктах [55, с. 67]...

Запеклість боїв наростала. Під кінець січня на теренах того ж Липовецького району відбулася своєрідна друга «Курська битва», в якій сумарно з обох сторін взяло участь понад півтисячі танків. Німцям вдалося захопити станцію Оратів і навіть оточити кілька радянських військових частин.

У важких кровопролитних боях усі армії, що протистояли загарбникам, помітно ослабли. Так, за словами автора книги «Танки повернули на захід», безпосереднього учасника тих подій М. Попеля, бойові втрати 1-ї танкової армії в період з 23.12.1943 р. по 01.02.1944 р. склали 1056 танків – найбільше за весь час існування армії (майже аналогічними були вони лише під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції – 926 танків) [243].

За свідченням К. С. Москаленка, в 3-й гвардійській танковій армії, яка брала участь в наступальних боях з 24 грудня 1943 р., залишилося в строю лише 73 танки і 13 самохідно-артилерійських установок, у тій же 1-й танковій армії – 67 танків і 22 самохідно-артилерійські установки. У 2-й танковій армії було всього два корпуси – танковий і механізований нечисленного складу. Не мала великих сил також 38-а армія. В той час противник на рубежі Голендри – Ротмистрівка – Андрушівка – Росоша – Оратів тримав

300 – 350 танків [203, с. 270], що складали чималу загрозу. Ситуація склалася настільки критично, що гітлерівці могли легко прорвати фронт і дійти до Києва. Військовим формуванням 1-го Українського фронту довелося перейти до глухої оборони.

Вирішальну роль у тому, що радянським військам вдалося відстояти утримувані рубежі, відіграла дезінформація ворога стосовно справжніх сил і засобів, котрі протистояли йому. Для цього разом із обладнанням смуги оборони інженерні батальйони одержали розпорядження терміново виготовити в тилу і доставити залізницею до позицій якомога більше макетів танків і артилерійських гармат.

Як відзначав пізніше у своїх спогадах К. С. Москаленко, завдання виконали швидко. Незабаром прибуло поповнення – з 500 «танків» і декілька сотень «гармат». Їх везли у спеціально виділених ешелонах, котрі, як і слід було чекати, відразу ж були зафіксовані ворожою авіарозвідкою. Вона ж, без сумніву, простежила і за тим, як щойно прибула «техніка» перекидалася на позиції. Ясна річ, «маскували» макети в такий спосіб, щоб противник міг виявити їх.

Сам командуючий 38-ю армією не дуже вірив, що такі заходи принесуть велику користь – надто вже впадала в очі підробка. Але демонстрація виявилася на славу – ворог прийняв все за реальність.

«Ще й досі я бачу перед собою майже невірогідну картину, котра запам'яталася від того дня: авіація противника, хвиля за хвилю, засипає бомбами макети, немов би то було справжнє скупчення танків і артилерії, – писав, зокрема, генерал (пізніше – Маршал Радянського Союзу). – Одночасно з ударами авіації противник протягом двох днів вів розвідку боєм. Наші війська успішно відбили атаки, в яких брали участь близько 90 танків. Ще понад 200 танків очікувало тоді в різних районах або підходило з глибини ворожого розташування. Проте у бій їх не ввели» [203, с. 272]. Наляканий зосередженням «величезної кількості танків», противник припинив на вінницькій ділянці контрнаступ.

Очевидно, взяв до уваги наявність «танкової армади» і сам Е. Манштейн. В кінці січня 1944 р. він терміново перевів свій штаб із «Вервольфа» в Проскурів. Саму ж колишню ставку фюрера гітлерівці знищили 7 – 13 березня – спочатку спалили наземні дерев'яні будинки, а потім підірвали залізобетонні бомбосховища (бункери) [55, с. 74].

Не зважаючи на втрати, внаслідок проведення Житомирсько-Бердичівської наступальної операції війська 1-го Українського

фронту просунулися у смузі завширшки до 700 км углиб на 80 – 200 км. У ході операції було розгромлено 6 дивізій противника і остаточно зірвано спробу повторного захоплення гітлерівськими військами столиці України [347].

Що стосується поспішної передислокації штабу командуючого групи армій «Південь», то для цього з'явилась й більш об'єктивна причина – 27 січня 1944 р. війська правого крила 1-го Українського фронту (13-а армія, частково сили 60-ї армії, 4-й гвардійський і 25-й танкові корпуси) при активному сприянні радянських партизанів розпочали на захід від Сарн Рівненсько-Луцьку наступальну операцію, яка тривала до 11 лютого й в результаті якої від ворога було звільнено обласні центри Рівне та Луцьк, а також низку населених пунктів північної частини Кам'янець-Подільської області (с. Білотин Плужниського району, залізничну станцію Кривин, с. Мислятин Ізяславського району, села Хлорин, Цвітоха Славутського району, с. Радосівку Ізяславського району та ін.). 11 лютого 1944 р. війська генерал-лейтенанта І. Д. Черняховського звільнили м. Шепетівку. В боях за місто були розгромлені значні сили ворога. На його вулицях гітлерівці залишили 3 тис. 200 трупів, 47 спалених танків, 12 самохідних гармат. Радянські війська захопили 67 гармат, 83 міномети, 140 кулеметів, великі склади з майном та інші трофеї [261, с. 234].

Успіхи на фронті стали можливими не в останню чергу завдяки видатному полководницькому таланту командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна. Він блискуче виконав надзвичайно складне завдання – керував одночасно двома наступальними операціями, стримав контрудар ворога в районі вінницько-уманського пролому.

«Щоб уявити всю грандіозність [цього], – як відзначав К. С. Москаленко, – варто згадати, що праве крило фронту сягало Західного Полісся і його війська вели наступ в західному напрямку, ліве – поблизу Корсуня-Шевченківського, де вони рухалися на схід, назустріч арміям І. С. Конєва. На цьому величезному просторі діяли великі маси військ і бойової техніки. І всім цим спокійно, твердо і впевнено керував Микола Федорович Ватутін. Це була єдина за всю війну операція, коли один фронт виконував такі численні і складні завдання, як за характером, так і за напрямками дій» [203, с. 260].

На жаль, вона виявилася останньою в житті талановитого полководця – 15 квітня 1944 р. від отриманих 20 лютого ран він помер.

18 лютого 1944 р., уже наступного дня після успішного завершення Корсунь-Шевченківської операції, Ставка Верховного Головнокомандування видала директиви командуючим 1-го та 2-го Українських фронтів генералу армії М. Ф. Ватутіну та Маршалу Радянського Союзу І. С. Конєву про розгортання наступу на Правобережжі України. Вона виходила з того, що стратегічною ініціативою володіла Червона армія, а ворог, хоч і чинив упертий опір, терпів поразку за поразкою. Він, як ніколи, потребував перепочинку. Проте такої рятівної паузи в бойових діях його необхідно було позбавити.

У стратегічному плані особливого значення набув глибокий прорив на Поліссі військ 1-го Українського фронту. З метою закріплення досягнутого, подальшого наступу на захід, унеможливлення потужного ворожого контрудару з боку Пінська, Століна, Житкавічей, рішенням Ставки Верховного Головнокомандування 24 лютого було утворено 2-й Білоруський фронт під командуванням генерал-полковника П. О. Курочкіна для дій на ковельському напрямку.

В результаті такої конфігурації фронту радянські війська немов би нависали над ворожими арміями на обширному просторі від Луцька до Придніпров'я, створюючи серйозну загрозу для них. Потрібно було не упустити шансу на подальший успіх.

6. 2. Весна визволення

Другий, заключний етап визволення Поділля від нацистських окупантів, припав на проведення в березні – квітні 1944 року військами 1-го Українського фронту Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, а військами 2-го Українського фронту – Умансько-Ботошанської, і став результатом їх успішного здійснення.

Рішення про проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції командуючий 1-м Українським фронтом генерал М. Ф. Ватутін прийняв на підставі директив Ставки від 18 лютого 1944 р. В її розробці взяв безпосередню участь представник Ставки Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, який після поранення М. Ф. Ватутіна, з 1 березня очолив війська фронту, до складу якого на той час входили 1-а гвардійська армія, 13-а армія, 18-а армія, 38-а армія, 60-а армія, 1-а танкова армія, 3-я гвардійська танкова армія, 4-а танкова армія, 2-а повітряна армія, 4-й гвардійський танковий корпус, 25-й танковий корпус, 1-й та 6-й кавалерійські корпуси.

1-й Український фронт мав завдати удару з району Дубно – Шепетівка – Любар у південному напрямку з метою опанування рубежем Берестечко – Броди – Тернопіль – Проскурів – Хмільник; надалі – наступати в загальному напрямку на Чортків [348, с. 39].

Згідно плану операції, військам фронту ставилось завдання здійснити обхідний фланговий удар у ліве крило групи армій «Південь». Розгром противника у трикутнику міст Кременець – Старокостянтинів – Тернопіль мала здійснити ударна група фронту під час навального наступу в південному напрямку, причому 13-й і 60-й арміям, вийшовши на лінію Броди, Тернопіль, необхідно було забезпечити дії військ від можливих атак ворога з боку Львова. Крім того, 13-а армія мала ще й загрозувати наступом на самий Львів. 1-й гвардійській армії належало ударом на Старокостянтинів, Проскурів розітнути ворожий фронт і поставити в скрутне становище війська противника, що тримали оборону за річкою Південний Буг, у районі на південь від Бердичева, Вінниці, Хмільника.

4-а танкова армія мала увійти в прорив у смузі 60-ї армії і спрямувати удар у південно-східному напрямку. Взаємодіючи з 3-ю гвардійською танковою армією, що вводилась у прорив у смузі 1-ї гвардійської армії, їй належало оволодіти районом Проскурова. Цим самим вони повинні були роздробити супротивні сили противника на ізольовані частини і перетнути основну залізничну магістраль, по якій транспортувалося все постачання ворожих військ на Правобережній Україні.

Що ж до рішення М. Ф. Ватутіна про ліве крило, де перебували 18-а, 38-а і 1-а танкова армії, то воно зводилося переважно до його оборони на першому етапі операції. Щоправда, 18-а армія мала завдання на 2 – 3-й день операції перейти в наступ, однак лише трьома правофланговими дивізіями, і спільно з 1-ю гвардійською армією оточити та розгромити остропільську групу противника [531].

При цьому зважалося на те, що в районі Вінниці зосереджувалося дуже сильне вороже угруповання. Очікуючи удару саме на вінницькому напрямку, противник, як і раніше, дислокував тут свої найбоєздатніші з'єднання. Тут же тримав Манштейн і свій оперативний резерв – танкові дивізії СС «Райх» і 6-у, що в разі потреби могли бути перекинуті в район Старокостянтинова, Проскурова чи Тернополя.

Їм протистояли 38-а та 1-а танкова армії. Використовуючи невелике затишшя на даній ділянці фронту, обидві активно займались поповненням технічних та вогневих засобів, доукомплектуван-

ням особового складу. Зокрема, 38-а армія у лютому поповнилась 24-а тисячами бійців і командирів, переважно з визволених районів України [203, с. 337] (така кількість новобранців також вказує на великі втрати, що їх зазнала армія в особовому складі під час зимового наступу та оборонних боїв на Вінниччині).

27 лютого армії було поставлено завдання: водночас із сковуванням противника і підготовкою до наступу демонструвати підготовку до наступу великого масштабу, чим переконати вороже командування, що головний удар фронту готується саме тут, на вінницькому напрямку. Для цього з наступного дня по всій смузі Голендри – Андрушівка – Липовець – Оратів (особливо в районі Оратова) армії належало вести розвідку боєм, імітувати зосередження 3-ї гвардійської танкової армії та стрілецького корпусу.

Як згадував командуючий армією К. С. Москаленко, у районі фіктивного розміщення військ (на лівому фланзі армії) ремонтувалися мости, впорядковувалися дороги і посадочні майданчики для винищувальної авіації. Знову розставили на місцевості велику кількість макетів танків (цього разу 400 шт.). Демонструвалися зосередження стрілецьких дивізій, пристрілювання всіх видів артилерії і посилений рух транспорту, рекогностировка місцевості командним складом. Було активізовано діяльність розвідгруп. За вказівкою члена Військової ради О. О. Єпішева та начальника політвідділу Д. Й. Ортенберга армійська газета, яку розвідка підкидала ворогові, недвозначно натякала на проведення підготовки до наступу на Немирів. Щоб привернути увагу основних сил танкового угруповання противника до погребіщенського напрямку, було розставлено радіостанції 3-ї гвардійської танкової армії, а станціям 38-ї армії заборонено вести передачі (усе навантаження лягало на проводовий зв'язок). Нарешті, військам було віддано фіктивний наказ про наступ, видано дводобовий сухий пайок, кожному бійцеві поповнено боєприпаси й проведено ущільнення бойових порядків дивізій [203, с. 294].

У результаті перелічених заходів противник заходився удосконалювати зайняті рубежі, активізувалася його повітряна розвідка, здійснювалось перегрупування з метою створення тактичних і оперативних резервів. Зокрема, 6-у німецьку танкову армію було передислоковано в смт Немирів [203, с. 295].

Що стосується завдань, поставлених 2-й повітряній армії, то вона мала знищити авіацію противника на аеродромах Вінниці, Калинівки, Старокостянтинова, Проскурова, дезорганізувати комунікації, підтримувати сухопутні з'єднання [326, с. 335].

Якщо вістря головного удару військ 1-го Українського фронту спрямовувалося на південь, то військам 2-го Українського фронту (до його складу входили 4-а, 5-а і 7-а гвардійські, 27-а, 40-а, 52-а і 53-я армії генералів І. В. Галаніна, О. С. Жадова, М. С. Шумилова, С. Г. Трофименка, П. Ф. Жмаченка, К. А. Коротаєва, І. М. Мангарова, три танкові армії – 2-а, 6-а і 5-а гвардійська генералів С. І. Богданова, А. Г. Кравченка та П. О. Ротмистрова, а також 5-а повітряна армія генерала С. К. Горюнова) наказувалось наступати на захід. Спершу з рубежу Звенигородка – Шпола – на Умань, а потім – на м. Ботошани, що в північно-східній частині Румунії. Згідно задуму командування фронту, передбачалось завдати поразки 8-й армії, котра налічувала 20 дивізій, розсікти війська групи армій «Південь» (командуючий генерал-фельдмаршал Е. Манштейн), відрізати шляхи відходу 1-ї танкової армії противника в південному напрямку, чим сприяти 1-у Українському фронту в її розгромі.

Бралось до уваги те, що в секторі наступу фронту в першій лінії згадуваної 8-ї армії перебувало 17 дивізій, в яких налічувалось понад 260 тисяч солдатів і офіцерів. Крім того, ворог мав у своєму розпорядженні значний вогневий потенціал, що складав 3,5 тис. гармат і мінометів, майже 450 танків і штурмових гармат, близько 500 літаків.

Найбільш боєздатним вважалось угруповання гітлерівців на Уманському напрямку. Для його знищення і визволення Умані командування фронту на чолі з маршалом І. С. Конєвим створило ударне об'єднання військових частин у складі 4-ї гвардійської та 40-ї, 27-ї, 52-ї, 53-ї загальновійськових армій. Їхня підтримка покладалась на 2-у і 5-у гвардійську танкові армії [131].

А тим часом головні події готувалися на правому фланзі 1-го Українського фронту: арміям ставилися конкретні бойові завдання, військові частини і вогневі засоби висувались на визначені рубежі. Проте, не зважаючи на вжиті дезінформаційні заходи, нова наступальна операція радянських військ, судячи з усього, не стала несподіванкою для ворога. На цю думку, зокрема, наводить той факт, що напередодні операції німецьке командування у спішному порядку почало перекидати на тернопільський та проскурівський напрямки шість танкових дивізій, в тому числі 1-у, 11-у, 16-у, 17-у і танкову дивізію СС «Адольф Гітлер» з району Умані, 7-у – з району Луцька. Ще до цього туди ж прибули з Німеччини 68-а і 357-а піхотні дивізії [55, с. 202].

Сама ж Проскурівсько-Чернівецька операція розпочалася 4 березня о 8-й годині ранку, коли після артилерійської підготовки на

позиції ворога розпочали наступ війська 60-ї та 1-ї гвардійської армії при взаємодії з 2-ю повітряною армією.

Артпідготовка, на жаль, не дала бажаних наслідків, оскільки противник ще напередодні почав відведення своїх головних сил, і знищити їх у головній смузі не вдалося. І все ж наступ розпочався успішно. Сила артилерійського вогню припала на ар'єргарди. Завдяки цьому їхній опір було легко зламано атакою піхоти і танків, котрі швидко подолали першу лінію ворожих укріплень.

Наприкінці дня стрілецькі дивізії просунулися на 10 – 12 км, а введені у бій 4-а і 3-я гвардійські танкові армії, випередивши піхоту 60-ї армії, проникли в глибину ворожої оборони на 25 км. У смузі 60-ї армії противник відступив у напрямку на Тернопіль і Волочиськ, перед 1-ю гвардійською армією – на Старокостянтинів [203, с. 299].

Цього дня від ворога були звільнені села Ординці Базалійського, Клембівка Ізяславського, Бісівка Ляховецького, Гаврилівка Теофіпольського районів [261, с. 242 – 248], низка інших населених пунктів Кам'янець-Подільщини.

Ще успішнішим виявився наступний день. Загарбники залишили райцентри Антоніни, Остропіль та Теофіполь, залізничну санцію Великі Пузирки, такі значимі населені пункти як Авратин Базалійського, Маначин, Ожиківці Волочиського, Макиївці Грицівського, Білогородка, Сошне Ізяславського, Денисівка Ляховецького, Кустівці Полонського, Юхимівці Чорноострівського районів [261, с. 241 – 251].

5 березня о 6 годині 54 хвилини вдарили тисячі гармат і мінометів на південь від Звенигородки – розпочали Умансько-Ботчанську наступальну операцію війська 2-го Українського фронту, спрямовуючи головний удар на Умань.

Цього ж дня перейшов у наступ правофланговий 11-й стрілецький корпус 18-ї армії 1-го Українського фронту. Одна із його військових частин визволила від ворога с. Вишеньку та хутір Червоний Степ Уланівського району [701], інша – с. Глиньск і хутір Панасівку – Калинівського [683, арк. 13], поклавши початок остаточному визволенню Вінниччини від нацистських загарбників.

За два дні ударне угруповання 1-го Українського фронту пододало ворожу оборону на фронті в 180 км і пройшло в глибину від 25 до 50 км. З'явилися можливості ще глибше охопити головні сили 1-ї і правофлангових частин 4-ї танкових армій противника. Зокрема, в районі Волочиська радянські війська вийшли на ділянку за-

лізниці Львів – Жмеринка – Одеса. Основну комунікаційну лінію противника було перерізано.

6 березня від гітлерівців були звільнені райцентри Гриців та Ізяслав, села Великі Зозулинці Базалійського, Коськів, Стецьки Грицівського, Щурівці Ізяславського, Заслучне Красилівського, Іршики, Мшанець, Харківці, Чорна Остропільського, Киселі, Самчики Старокостянтинівського, Адампіль, Бабіне Старосинявського районів. 7 березня – райцентр Базалія, залізнична станція Адампіль, села Чотирбоки Грицівського, Демківці, Пилява Старосинявського районів. 8 березня – райцентри Стара Синява та Чорний Острів, села Велика Медведівка Антонінського, Богданівка Базалійського, Купіль Волочиського, Гнатівці, Лисанівці Меджибізького, Гречинці Летичівського, Нова Синявка, Сьомаки Старосинявського, Городище Шепетівського районів. 9 березня – райцентри Антоніни, Красилів, Старокостянтинів, села Кузьмин Красилівського, Вища Погоріла Старосинявського району [261, с. 241 – 251], десятки інших.

Проте ворог чинив відчайдушний опір. Так, 7 березня він робив численні спроби контратакувати. Вступили у бій головні сили танкових дивізій, що прибули з районів Умані і Луцька. Тепер у смузі від Тернополя до Проскурова зосередилося до дев'яти танкових і шість піхотних дивізій. Вони намагалися будь-що відкинути ударне угруповання 1-го Українського фронту на північ від залізниці. Зав'язалися жорстокі бої.

На проскурівському напрямку дуже укріпленими пунктами виявились Війтівці, Наркевичі, Фельштин, особливо, Базалія, Купіль. З 6 по 9 березня вони по декілька разів переходили з рук в руки. Лише 9 березня в м. Старокостянтиніві було знищено до 3 тисяч окупантів, 25 танків і самохідних гармат. Значну групу німців червоноармійці оточили і розбили біля Мокієвець Шепетівського району. Під смт Теофіполем знайшов свій безславний кінець піхотний полк.

Ворог надавав виключно великого значення утриманню м. Проскурова і Тернополя, як найважливіших опорних пунктів в регіоні. «На подільській землі, – згодом згадував маршал Г. К. Жуков, – з 7 березня зав'язалася найжорстокіша битва, якої ми не бачили з часів Курської дуги» [261, с. 235].

Наступ загальмувався. Але він тривав на інших ділянках фронту.

6 березня частини 18-ї армії звільнили від ворога чотири населених пункти Хмільницького району: села Держанівку, Софіївку (Зофіопіль), Терешпіль та хутір Подолецький [535]. Особливо запек-

лий бій розгорівся за с. Держанівку. Він тривав більше восьми годин [705, арк. 20].

Наступного дня розпочалося остаточне визволення Комсомольського району. В результаті наступальних дій частин 18-ї армії від гітлерівців було очищено селища залізничної станції Бродецьке та радгоспу «Питомник», а також сам райцентр [685, арк. 2], котрий під час контрнаступу ворога ще раз опинився під його контролем, як і ряд інших населених пунктів району, попередньо звільнених в період 7 – 9 січня 1944 року.

Нарешті гітлерівці відступили із с. Ступника Уланівського району, через яке ще з 13 січня проходила лінія фронту [701, арк. 46 зв.], а також із сіл Гнатівки, Сміли, Торчина [701, арк. 16; 46; 48] того ж району, із залізничної станції Новодубровецька Хмільницького району [705, арк. 20].

Цього дня було звільнено від німецьких окупантів перший населений пункт на південному сході Вінниччини – с. Лозовату Теплицького району [695, арк. 33].

Значного успіху наступаючі війська домоглися 8 березня, принісши довгождане визволення у 78 населених пунктів області. Ворога повністю було вигнано з Комсомольського району [233], 26-и населених пунктів – Уланівського (Великого Острожка, Воробіївки, Гатки, Крижанівки, Лип'ятина, Маркушів, Мар'янівки, Пагурців, Сальниці, Слободи-Кустовецької та ін.), а також з Уланова [701, арк. 68]. Під час визволення райцентру високу активність проявила радянська авіація. Як повідомляється в архівному документі, в період з «сьомого на восьме березня 48 літаків знищили дуже багато німецьких машин і живої сили противника» [701, арк. 9 зв.].

Особливим кровопролиттям відзначалися визвольні бої за с. Слободу-Кустовецьку, під час яких загинули 158 воїнів-визволителів [701, арк. 26].

Остаточно стали вільними від ворога села Березна, Дубровка, Качанівка, Крупин, Семки, залізнична станція Новокурилівка, хутір Петровського Хмільницького району [705, арк. 20]. Щоправда, відступивши з Березної, гітлерівці створили досить міцну оборону на правому березі Південного Бугу, звідки обстрілювали село снарядами та запалювальними кулями. За десять днів, поки на цій ділянці стояв фронт, під час перестрілок вони спалили 30 осель місцевих жителів, 5 громадських будівель, у т. ч. приміщення середньої школи [705, арк. 6].

8 березня розпочалося остаточне визволення Монастирищенського району. Зокрема, загарбники змушені були відійти із сіл Зарубинців та Княжиків [688, арк. 21].

У цей період готувалася до наступу 38-а армія. Спершу планувалося, що вона завдасть удару в напрямку Іллінці, Райгород для підтримки правого крила 2-го Українського фронту і оволодіння районом Гайсина [203, с. 279]. Потім командуючий фронтом маршал Г. К. Жуков затвердив новий напрямок – на Трощу, Вороновицю, Демидівку з обходом Вінниці з півдня. Одночасно передбачався допоміжний удар – на Калинівку. Було також визначено день переходу армії в наступ – 11 березня.

Проте обстановка склалася так, що наступ на допоміжному напрямку розпочався на три дні раніше, ніж на головному. Справа в тому, що лівофлангові частини 18-ї армії на той час просунулися вперед і слід було скористатися з їхнього успіху. 8 березня війська 74-го стрілецького корпусу розпочали наступальні дії на калинівському напрямку. У перших же боях ними визволено села Герасимівку (Еразимівку), Заливанщину, Радівку, шість інших населених пунктів Калинівського району [541, арк. 4].

Наступного дня до них додалися ще одинадцять: села Антопіль, Жигалівка, Попівка, Старий Пиків, Хомутиці, Шепіївка, селища залізничних станцій Люлинці та Холонівська, Уладово-Люлинської селекційної станції, хутори Маркіянів та Ольшевський [533]. Від ворога було звільнено 18 населених пунктів Хмельницького району [705, арк. 91], 17 – Монастирищенського [688, арк. 21], 9 – Уланівського [533]. Гітлерівці залишили також хутір Якубовський Липовецького району [696, арк. 34], села Ступки та Фронтівку – Оратівського [692], с. Краснянку Тиврівського району [692, арк. 52; 54].

Стяг визволення замайорів над лівобережною (основною на той час) частиною Хмельника [904]. Що стосується правобережжя селища міського типу, то його німецькі війська утримували до 18 березня – засіли в старовинному палаці-кріпості, дуже зручному для оборони. Щоб вибити звідти противника, бійці лейтенанта М. М. Волобуєва переправились вночі через річку. Одночасно в палац увірвалися партизани. Зав'язався рукопашний бій [55, с. 206]...

Доречно відмітити, що народні месники були суттєвою підмогою Червоній армії не лише у даному епізоді війни. За визнанням колишнього гітлерівського генерала Л. Рендулича, «ні на одному ін-

шому театрі воєнних дій не було такої тісної взаємодії між партизанами і регулярною армією, як на російському» [249].

Завдяки спільним зусиллям червоноармійців і народних месників Хмільник був повністю визволений від окупантів. У боях за місто загинуло 156 воїнів 71-ї (командир полковник Т. У. Грінченко) та 276-ї (командир полковник М. З. Беляєв) стрілецьких дивізій [55, с. 206].

Затяжним виявилось також визволення с. Сандраків Хмільницького району: частина населеного пункту була звільнена 9 березня, інша – 18-го [701, арк. 61].

Враховуючи необхідність посилення ударного угруповання 1-го Українського фронту, наприкінці дня 9 березня, згідно з наказом командуючого фронтом, у повному складі передислоковано з району Погребища в смугу 60-ї армії 1-у танкову армію. Внаслідок цього зменшилась можливість завдання потужного удару в смузі 38-ї армії, але успіх наступальної операції, як і звільнення Вінниччини, вирішувались не лише на вінницькій землі.

10 березня відрадних результатів домоглися війська 2-го Українського фронту, котрі визволили від німецько-фашистських загарбників Умань [425, с. 524], а також Христинівку. Лінія фронту перемістилася у східні та південно-східні околиці Вінницької області. Вона проходила тепер через Оратівський, Монастирищенський, Гайсинський, Теплицький, Джулинський райони. Цього дня 40-ю армією були визволені 34 населених пункти Монастирищенського району [688], 6-ю танковою армією – 15 населених пунктів Теплицького району [795], а також райцентри Монастирище і Теплик. Крім того, воїни-визволителі ступили на територію Джулинського району, вигнавши гітлерівців із сіл Веселівки (Вищого Ташлика), Погорілої, Шляхової, хуторів Кизини та Червоне, селища Удицького цукрокомбінату [680].

За п'ять днів бойових дій на уманському напрямі війська під командуванням Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва розгромили частини восьми ворожих дивізій: 198-ї, 34-ї, 75-ї піхотних, 20-ї авіадесантної й 4-ї гірськострілецької, 11-ї, 13-ї і 14-ї танкових. Противник, втративши управління своїми військами, розпочав загальний відхід до Південного Бугу. Війська 2-го Українського фронту, особливо танкові армії, дістали можливість почати оперативне переслідування ворога [246, с. 180]. Так, на дорозі, котра вела з Умані на Гайсин, гітлерівці, намагаючись уникнути нищівного удару, в паніці залишили сотні автомобілів, чимало іншого військового спорядження [695, арк. 18 зв.].

Від армій фронту вимагалось сміливими й рішучими діями відрізати частини противника від переправ, захопити останні та плацдарми на правому березі Південного Бугу.

Для успішного розв'язання цього завдання командуючий фронтом видав наказ, яким пропонувалося створити загони переслідування, котрі складалися б з піхоти, саперних частин, артилерії на кінній тязі, автомашин високої прохідності, а також танків. Загони мали виходити в тили і фланги відступаючого ворога, відрізати йому шляхи відходу. На чолі таких рухомих груп наказувалося поставити сміливих й ініціативних командирів [155, с. 181].

Виконуючи бойовий наказ, 10 березня передові загони 337-ї стрілецької дивізії досягли Південного Бугу в районі с. Губника Гайсинського району і, долаючи опір гітлерівців, форсували ріку [536].

Аналогічне завдання стояло і перед наступаючими частинами 1-го Українського фронту. У північній частині Вінницької області до Південного Бугу вийшли 129-а, 71-а, 317-а, 24-а та 161-а стрілецькі дивізії 18-ї армії, остаточно визволивши при цьому Уланівський район [701], села Хмільницького району Клітище, Соломірку, Мазурівку, Сидориху, Соколову [533, арк. 61], низку населених пунктів Калинівського району [534]. Цього ж дня війська 74-го стрілецького корпусу 38-ї армії оволоділи Корделівкою [538], де гітлерівці неодноразово переходили у контратаки, селами Байківкою, Голяками, Писарівкою, Черепашинцями Калинівського району [683, арк. 17]. Ворога також було вигнано із с. Підвисокого та хутора Тарасівки Оратівського району [692, арк. 38].

Загалом же, противник не без підстав вважав, що йому вдасться закріпитися на Південному Бузі й не допустити просування Червоної армії. До правого берега ріки були підтягнуті резерви. Сюди відводились і відступаючі частини. Відхід противника прикривався ар'єргардами, які чинили на підступах до річки шалений опір.

Додаткових труднощів наступаючим військам додали її весняний розлив, а також інших малих рік, весняне бездоріжжя, розгаслі ґрунти, від чого танки навіть на дорогах рухалися над силу. В складному становищі опинився автотранспорт на колесах. Переважна маса артилерії розтягнулася, відстала, боєприпаси доводилося підносити на руках [203, с. 301]. Оскільки шосейні дороги, яких було негусто, довелося віддати артилерії на автотракторній тязі і автотранспорту, як згадував К. С. Москаленко, то піхоті, артилерії на кінній тязі і гужовому транспорту залишалися хіба що путівці, що додавало труднощів військам під час маневрування [203, с. 285].

Тому подолати у цих умовах за день 20 – 40 км, за словами командуючого 2-м Українським фронтом І. С. Конєва, було подвигом, успіхом оперативного значення [155, с. 181].

За таких умов, «війська обох сторін, немов притягнені магнітом, линуть до міст і на дороги з твердим покриттям. Точиться запекла боротьба за населені пункти – вузли шляхів, і тим, хто в наступі, доводиться долати особливо жорсткий опір противника, що, ясна річ, уповільнює темпи просування вперед» [203, с. 285].

Противник же, гарячково шукаючи «радикальних» засобів боротьби з наступаючою Червоною армією, саме в утриманні вузлів комунікацій бачив навесні 1944 р. чи не єдину можливість зупинити її переможну ходу.

З цією метою гітлерівське командування вирішило оголосити фортецями ті населені пункти, де сходилися комунікації. В них зосереджувалися війська, створювалися запаси всього необхідного, щоб гарнізон міг жити і вести бій, призначався комендант, котрий у разі розгрому фортеці мусив платити власним життям. Передбачалося, що фортеці стануть перепоною на шляху до важливих доріг чи рубежів, а їхні гарнізони в разі необхідності, будуть вести бій в оточенні, сковуючи і затримуючи просування наступаючих частин.

Однак ці зусилля не виправдали сподівань. Як тільки гітлерівці помічали, що радянські війська йшли в обхід, вони, боячись оточення, відразу полишали свої «кріпості» й починали відхід. В результаті їх часто добивали на відкритій місцевості, як це було, скажімо, під Шепетівкою чи Любарем [203, с. 285 – 287].

11 березня ворогові стало ще нестерпніше на вінницькій землі – об 11 годині 45 хвилин із рубежу Богданівка – станція Липовець – Володимирівка – Мервин – Лопатин перейшла у наступ 38-а армія.

Слід відзначити, що ворожі війська чекали її наступу, і тому щодня на ранок підтягувалися до переднього краю оборони, а де-що пізніше – відходили. Того дня, як і в попередні, противник не дочекався наступальних дій і, вирішивши, що їх вже не буде, відвів основні сили в глибину оборони. Проте наступ, такий несподіваний для гітлерівців, розпочався.

Сильним артилерійським і мінометним вогнем, а також численними контратаками піхоти з танками і самохідними установками ворог намагався стримати атакуючі частини. Особливо відчайдушний опір він чинив на розмежувальній лінії 38-ї армії з 40-ю 2-го Українського фронту, де 155-а стрілецька дивізія так і не змогла виконати поставленого на перший день завдання [203, с. 305]. Проте, а ні цими заходами, а ні тричі проведеними контратаками на

деяких напрямках, він не зумів загальмувати наступального пориву радянських військ.

Прорвавши ворожий передній край на фронті понад 20 км і після впертих боїв оволодівши опорними пунктами гітлерівців у найближчій глибині, війська 38-ї армії на 20 годину подолали головну смугу оборони. При цьому були визволені райцентр Оратів та селище залізничної станції Оратів (Оратово), села Гоноратка, Заруддя, Мервин Оратівського району, населені пункти Росоша, Скитка, Скакунка, Пісочин, Струтинка Липовецького, Синарна та селище Синарського радгоспу – Іллінецького, Жабелівка і Лука – Вороновицького районів [55, с. 211].

Перед початком наступу 38-ї армії «частини 227-ї штурмової авіадивізії під прикриттям винищувачів зробили три нальоти на ворожий аеродром у районі Вінниці, знищивши 13 фашистських літаків, 2 ангари, 3 батареї зенітної артилерії» [21].

Це були не перші нальоти радянської авіації на Вінницький аеродром, що активно використовувався ворогом для забезпечення різноманітних бойових операцій. Ще в кінці першої декади січня 1944 р. група літаків Іл – 2 525-го штурмового авіаційного полку 2-ї повітряної армії завдала по ньому несподіваного удару. При цьому нею знищено 12 ворожих літаків і підірвано склад із паливом [164, с. 245].

Ще більш результативним був наліт на аеродром 3 лютого штурмовиків авіаційних полків 10-го змішаного авіаційного корпусу та 264-ї штурмової авіаційної дивізії (2-а повітряна армія), які знищили до 80 транспортних літаків, що помітно вплинуло на зниження інтенсивності польотів німецької транспортної авіації для доставки матеріальних засобів оточеному корсунь-шевченківському угрупованню [164, с. 251].

11 березня успішно подолали Південний Буг передові частини 18-ї армії, зокрема, 5 рот 71-ї стрілецької дивізії – на південно-східній околиці м. Хмільника, 129-а стрілецька дивізія – в районі с. Соломірки Хмільницького району, два батальйони 161-ї стрілецької дивізії – в районі с. Янева (Іваніва) Калинівського району, а в ніч на 12 березня – 317-а стрілецька дивізія – в районі сіл Сандраки та Широка Гребля Хмільницького району. Розгорілися бої, які тривали п'ять днів, за переправу через Південний Буг в районі с. Журавного цього ж району.

Насвітанку 11 березня Червона армія визволила сусіднє із Журавним с. Олександрівку, але о 1-й годині дня німцям вдалося конратака. 14 березня радянські війська оволоділи половиною се-

ла. Запеклі вуличні бої тривали до пізнього вечора. Проте остаточно вибити ворога з Олександрівки вдалося лише 18 березня. Під час цих боїв убито 219 гітлерівців [55, с. 211].

11 березня основні сили відразу трьох армій 2-го Українського фронту увійшли на територію південно-східної частини Вінницької області, визволивши при цьому: 6-а танкова і 27-а армії – 18 населених пунктів Теплицького району (села Антонівку, Кивачівку, Малу Мочулку, Марківку, Мишарівку, Орлівку, Пологи, Розкошівку, Сашу, Степанівку, Сокиряни, Стражгород, Цвіліхівку та ін.) [695], 52-а – 12 населених пунктів Джулинського району (села Березівку, Вікнину, Костюківку (Нижчий Ташлик), Краснопілку, М'якохід, Раківку, Серебряю, Серединку, Теофілівку, Тернівку, Чорну Греблю, хутір Малу Шляхівку) [696]. Ними були також визволені села Грузьке, Краснопілку, Огівку, Тишківку Гайсинського району [678]. 40-а армія 2-го Українського фронту завершила визволення Монастирищенського району [688].

Однак Ставка вимагала від фронту ще більшої інтенсивності наступу. Того ж дня вона зажадала рішучого переслідування противника на напрямі головного удару, не давати йому можливості організувати оборону на Південному Бугі, після чого енергійно розвивати наступ уже до Дністра, оволодіти рубежем Муровані Курилівці – Могилів-Подільський – Ямпіль і захопити переправи на Дністрі [527].

У відповідності з директивою кожній армії оперативно було поставлено нові завдання: 40-й – форсувати Південний Буг і оволодіти рубежем Немирів – Брацлав – Клебань, надалі – розвивати стрімкий наступ у загальному напрямку на Шаргород, Лучинець, Хоньківці; 27-й – з ходу форсувати Південний Буг, захопити плацдарм на правому березі і, розвиваючи наступ, оволодіти рубежем Клебань – Демківка – Савинці, далі – розвивати стрімкий наступ в загальному напрямку на Вапнярку і Могилів-Подільський; 52-й армії – з ходу форсувати Південний Буг і оволодіти рубежем Ободівка – Жабокрічка; 4-й гвардійській армії – переслідувати противника, з ходу форсувати Південний Буг, оволодіти рубежем Жабокрічка – Ольгопіль – Піщанка, надалі – розвивати наступ у загальному напрямку на Сороки; 6-й танковій армії – переправитися через Південний Буг у смузі 27-ї армії і наступати в напрямку Вапнярки, в подальшому – розвивати наступ на Томашпіль і захопити переправу через Дністер біля Могилева-Подільського, Яруги; 2-й танковій армії – форсувати Південний Буг біля Джулинки і, розвиваючи наступ у напрямку на Жабокрічку, Вапнярку, спільно з 6-ю танковою

армією оволодіти Вапняркою, далі – розвивати наступ у напрямку Дзигівки і захопити переправу на Дністрі біля Ямполь; 5-й гвардійській танковій армії – форсувати Південний Буг на ділянці Гайворон – Юзефіль, оволодіти районом Флорине – Яланець – Поташня, далі – розвивати наступ у напрямку Каташин, Попелюхи, Вільшанка, захопити переправу через Дністер в районі м. Сороки [155, с. 183; 184].

Було уточнено розмежувальну лінію між 1-м і 2-м Українськими фронтами. Вона проходила з району Оратова на Іллінці, Немирів, Копайгород.

Головною перешкодою для наступаючих армій 2-го Українського фронту був Південний Буг. Проте форсування ріки здійснювалося з ходу. Використовувались понтони, човни, плоты, підручні засоби.

Винахідливість виявили танкісти 2-ї танкової армії, форсуючи Буг в районі Шумилова, вони знайшли відносно мілке, глибиною до 2 метрів, місце, що було ретельно проміряне і обладнане під'їздами та дороговказами. Вихлопні труби танків були виведені вгору, всі люки наглухо задрасні, законопачені й промащені солідолом. До середини дня 12 березня по дну ріки пройшли сім танків. Вони несподівано з'явилися перед противником, викликавши замішання. Навально відтіснивши ворога, танкова група забезпечила розширення плацдарму на ділянці Шумилів, Берізки-Бершадські [155, с. 186].

Успішно подолали водну перешкоду ряд інших військових частин.

Переслідуючи ворога, 12 березня вийшла до Південного Бугу в районі с. Скибинців Тростянецького району 27-а армія [537]. Цього ж дня було визволено перший населений пункт району – с. Тростянички [698].

Дванадцять населених пунктів Гайсинського району, зокрема села Борсуки, Гранів, Жерденівку, Кіблич, Митків, Рахнівку, Чечелівку, хутори Голубів, Тарасівку, Гранівське лісництво, залізничну станцію Жерделівку, звільнено від ворога 40-ю армією [678]. Нею звільнено також с. Китайгород Дашівського району [679].

Вечором 12 березня розпочалося звільнення с. Губника Гайсинського району, де гітлерівці вчинили впертий опір. Спалахнули запеклі вуличні бої, які не припинялися цілу ніч і тривали до третьої години наступного дня. «Багато німців було вбито, взято в полон. Були жертви серед цивільного населення. Відступаючи, німці ври-

вались у хати й вбивали людей. Багато будинків згоріло під час бою...» [678, арк. 45].

Нарощувала темпи наступу 52-а армія. 12 березня вона прогнала гітлерівців із райцентру Джулинка, сіл Джулинського району Дяківки, Ставків, Тирлівки, Червоного, Чернятки, ряду хуторів [680], а також із восьми населених пунктів Теплицького району: сіл Брідка, Важного, Глибочка, Побірки, Соболівки, Шиманівки та ін. [695].

Розвивала успіх 38-а армія. Насамперед, вона обхідними маневрами ізолювала кістяк ворожої оборони – райцентр Липовець і його гарнізон більше не міг впливати на хід та результат боїв на інших ділянках прориву. Спроба гарнізону разом із відступаючими частинами підготувати контрудар була подавлена масованим артилерійським вогнем, який, врешті, примусив гітлерівців розпочати відхід на захід [203, с. 305]. Того ж дня Липовець було звільнено від нацистських загарбників, а також дванадцять населених пунктів Липовецького району: Березівку, Вернянку, Гайсин, Ганнівку, Зозів, Лукашівку, Нападівку, Попівку, Теклинівку, Хорошу, селища радгоспів ім. Тельмана та «Ксаверівка» [687]. 12 березня довгождане визволення прийшло у п'ять населених пунктів Вороновицького району (села Воловодівку, Михайлівку, Никифорівці, Олександрівку, Оленівку) [339], три – Іллінецького (села Дібровинці, Скибин, Стрижаків) [682], два – Оратівського (села Прибережне і Сабарівку) [692, арк. 5].

13 березня 38-а армія одержала додаткові завдання. Тепер у взаємодії з 18-ю армією, що розміщувалася по сусідству праворуч, 18 березня вона мала вийти на Південний Буг, форсувати його з ходу, визволити Вінницю і наприкінці 20 березня оволодіти районом Почапинці, Жмеринка, Тарасівка. Наступне завдання полягало в тому, щоб, досягнувши рубежу Бар, Берлінці-Польові, наступати в напрямку Кам'янця-Подільського [203, с. 308].

Виконуючи наказ командуючого фронтом, того ж дня 38-а армія визволила від ворога райцентр Іллінці, села Іллінецького району Болюхівку, Голики, Жорнище, Павлівку, Паріївку, Романово-Хутір, Слобідку (Лядську Слобідку), Тягун, Якубівку та інші, населені пункти ще шести районів: Вінницького – села Телепеньки і Яришівку, Вороновицького – села Байраківку, Ганщину, Глинянець, Дубовець, Зарудинці, Кудлаї, Обідне, Сорочин, Степанівку, Чаульське, Шендерів, селища Розсоху та Чагарі, хутір Чайку, двадцять три населених пункти Липовецького району (села Берестівку, Брицьке, Вахнівку, Гордіївку, Зозівку, Кам'янку, Конельське, Королівку, Нарцизівку, Трощу, Щасливу, Ясенки та ін.), сім – Калинівського (села Гу-

лівці, Котюжинці, Кураву, Мізяківську Слобідку та ін.), п'ять – Турбівського (села Білу, Новоприлуцькі Хутори, Стару Прилуку, Халявинці, Шендерівку), два – Тиврівського (села Грижинці та Гришківці).

Значного успіху досягли війська 2-го Українського фронту, які розпочали визволення Брацлавського, Ободівського, Ольгопільського, Тростянецького, Тульчинського районів. Особливо нестримним виявився їхній наступ у тому ж Тростянецькому, Бершадському, Гайсинському, Дашівському районах, де загалом було визволено 56 населених пунктів, а також райцентри Дашів і Тростянець. Довгождане визволення прийшло цього дня ще у шість населених пунктів Теплицького району, в один – Оратівського. Всього 13 березня було визволено 147 населених пунктів Вінницької області [55, с. 215 – 216].

Панічно відступаючи, в ряді випадків ворог залишав цілі села та хутори без бою, але скрізь, де лише міг, чинив упертий опір. Жорстока сутичка, зокрема, спалахнула під час визволення с. Гордіївки Тростянецького району. У ній гітлерівці втратили вбитими 50 солдатів і офіцерів [698, арк. 19]. Не менш кровопролитним був бій за с. Кошлани Дашівського району, в якому смертю хоробрих полягли стільки ж червоноармійців [679, арк. 21 зв.]...

На місце полеглих героїв ставали нові бійці – прибуле з далекого тилу (з глибин Росії, Середньої Азії, Закавказзя) поповнення, але найчастіше – мобілізовані із щойно визволених районів новобранці. Нерідко, зовсім юні:

«...13 березня о 10-й годині ранку з боку села Митківки з'явився стрілецький цеп. Все населення Четвертинівки [Тростянецький район] вийшло назустріч. Дуже всі були здивовані й захоплені тим, що [визволителями] виявилися молоді бійці, народження 1925 – 1926 року. Вони так несподівано з'явилися, що німці кинули награбоване майно й втекли. Село було взяте без бою...» [698, арк. 36].

Одразу в 20-и районах області гриміли визвольні бої 14 березня. Цього дня війська 1-го та 2-го Українських фронтів визволили 165 населених пунктів Вінниччини. Особливо багато – у Гайсинському (25), Ситковецькому (20), Бершадському (19), Дашівському (18) районах. Повністю очищено від окупантів Джулинський та Теплицький райони. Стяги визволення піднято над шістьма райцентрами області – Бершаддю, Гайсином, Калинівкою, Ободівкою, Ситківцями, Турбовом. Тривало визволення Вінницького, Вороновицького, Іллінецького, Калинівського, Крижопільського, Липовецького, Немирівського, Ободівського, Ольгопільського, Тиврівського,

Тростянецького, Тульчинського, Турбівського районів. Зав'язалися вуличні бої в с. Жабокричі Шпиківського району, які продовжувалися більше трьох днів [55, с. 216 – 217].

Бої ж за Гайсин розпочалися ще напередодні, 13 березня. «24-а винищувальна артилерійська бригада під командуванням полковника Дейніховського, помічником якого був майор Полієтков, після 15-хвилинної артпідготовки увірвалась у місто... Полковник Дейніковський і майор Полієтков – уродженці м. Гайсина» [678, арк. 11]. Битва за місто, яку вела 232-а стрілецька дивізія (командир генерал-майор М. Є. Козир), тривала два дні.

Стрімкість наступу частин 294-ї стрілецької дивізії під командуванням Л. Г. Сергєєва (52-а армія) врятувала від значних руйнувань народногосподарські об'єкти та житловий фонд Бершаді. Зокрема, неушкодженими залишилися деревообробна фабрика, шкіряний завод, молокозавод, взуттєво-швейна фабрика [363, с. 145]...

Успішному розгортанню наступу наземних військ сприяла сильна підтримка авіації 2-ї та 5-ї повітряних армій. Незважаючи на складність метеоумов, а також на те, що весняне потепління фактично вивело з ладу усі польові аеродроми, авіатори все ж знаходили можливість піднімати в повітря крилаті машини, виконувати бойові завдання. 14 березня в повітряному бою над Південним Бугом прославлений український ас І. М. Кожедуб збив два «Юнкерси-87», що намагалися завдати удару по позиціях передових частин 2-го Українського фронту [151].

Не менш успішним для визволителів було 15 березня. Одні лише війська 2-го Українського фронту принесли радість визволення більш, ніж у 100 населених пунктів Вінниччини, у тому числі райцентри Немирів і Тульчин. Того ж дня ворога було прогнано із Вороновиці та Тиврова. Повністю звільнено від нацистських окупантів Бершадський, Вороновицький, Гайсинський, Ситковецький, Тростянецький райони. Розпочалося визволення Літинського, Піщанського, Томашпільського районів. Визволителів радо зустрічали у 28-и населених пунктах Немирівського району (селах Біївцях, Блідках, Бондурівці, Великій Бушинці, Вергіївці, Зарудинцях, Коровайній, Мухівцях, Олексіївці, Рубані, Селивинцях, Сподахах, Стрільчинцях та ін.), 18-и – Тульчинського (селах Ганнополі, Журавлівці, Кинашеві, Клебані, Нестерварці, Тиманівці та ін.), в селах Анциполівці, Бугакові, Салинцях, Сталінці Брацлавського району, Леухах, Слободищі – Дашівського, Бондурівці, Жабокричі, Каташині, Новій та Старій Цибулівці – Ободівського, у населених пунктах Вінницького,

Калинівського, Крижопільського, Тиврівського, Турбівського, Хмільницького районів [55, с. 218].

Під час визволення Тульчина відзначились гвардійці 3-ї Уманської повітряно-десантної дивізії (командир полковник І. М. Конєв) та 202-ї стрілецької дивізії (командир полковник І. М. Хохлов) 27-ї армії [21]. Оволодівши містом, вони застали в ньому руїни: знищені корпуси швейної, панчішної і взуттєвої фабрик, артілі «Металіст», залишки близько 300 житлових будинків, напівзруйновані приміщення шкіл, пошти, технікумів, дитячих ясел, садків, кінотеатру, адміністративних споруд [363, с. 637].

Під час оволодіння Вапняркою Томашпільського району, де ворог залишив сотні вагонів із військовим майном та 1300 автомашин, підготовлених для евакуації на захід [334, с. 66], відзначились танкісти генерал-лейтенанта С. І. Богданова, підрозділи генерал-лейтенантів Ф. Ф. Жмаченка й С. Г. Трофименка [363, с. 588]. Зокрема, частини 16 танкового корпусу 2-ї танкової армії, 107-а танкова бригада під командуванням уродженця с. Кацмазова Жмеринського району, майбутнього Героя Радянського Союзу і генерала гвардії полковника Т. П. Абрамова, 15 мотострілецька бригада (командир полковник П. М. Акімочкін) [21] та інші. За визволення селища віддали життя 106 радянських воїнів.

15 березня, випереджаючи встановлений командуванням фронту графік просування, підійшла до Вінниці 38-а армія. 305-а стрілецька дивізія полковника О. Ф. Васильєва оволоділа селами Медвідкою, Малим Чернятином, Сальником Калинівського району [683], вийшла на східний берег Південного Бугу і почала підготовку до його форсування. 183-я стрілецька дивізія полковника Л. Д. Василевського оволоділа селом Сосонка і околицями с. Стадниці Вінницького району [676]. 241-а стрілецька дивізія генерал-майора П. Г. Арабея оволоділа селом Тяжилів і вела бій на схід від Вінницького суперфосфатного заводу. При цьому було знищено близько двох батальйонів гітлерівців, захоплено у ворога 4 самохідні і 16 польових гармат, 69 кулеметів, великий склад з продовольством та інші трофеї [843].

211-а стрілецька дивізія генерал-майора М. О. Кичаєва визволила села Луку-Мелешківську, Шкуринці Вінницького району, передмістя Вінниці – Старе Місто, вийшла на лівий берег Південного Бугу, почала підготовку до його форсування в районі с. Сабарова.

Маршал Г. К. Жуков, одержавши перед цим донесення про успішне просування військ 38-ї армії до Південного Бугу, наказав форсувати ріку на всій ділянці наступу за допомогою підручних

засобів, не чекаючи табельних. Однак близько 22-ї години він, на зміну попередній директиві, віддав наказ «головний удар продовжувати розвивати на Жмеринку...» [532] .

Відповідні розпорядження були негайно передані командуючим 67-м і 101-м стрілецькими корпусами. Виконуючи наказ, генерал В. С. Голубовський вивів із бою свої дивізії, що вступили у сутички з гітлерівцями у передмістях Вінниці, і спрямував їх до переправ у район Сутисок, давши можливість 183-й стрілецькій дивізії полковника Л. Д. Василевського одній завершити визволення міста, а генерал Д. І. Кислицин форсованим маршем повів підлегли частини на вихідні рубежі для наступу [203, с. 312].

16 березня від ворога військами 1-го і 2-го Українських фронтів було визволено 123 населених пункти Вінниччини, у тому числі райцентри Крижопіль та Томашпіль, а також Калинівський, Ободівський, Оратівський райони, звільнено перші населені пункти Жмеринського (с. Сідава), Чечельницького (села Куренівка та Слободолуг), Шпиківського (села Лука-Жабокрицька та Сільниця), Ямпільського (хутір Дзюбреве) районів. Особливо багато населених пунктів (по 26) цього дня було звільнено у Крижопільському та Томашпільському, а також у Немирівському (16) і Піщанському (11) районах. Тривало визволення Брацлавського, Вінницького, Іллінецького, Літинського, Тиврівського, Турбівського районів.

Запеклий опір наступаючим військам ворог вчинив у с. Липецькому Чечельницького району. Скориставшись природними перешкодами – ставком та річкою Савранкою, що поділяли село навпіл, він зайняв глуху оборону на протилежному березі. Лінія фронту проходила через населений пункт до 22 березня [55, с. 221].

О десятій годині вечора 16 березня в с. Дзигівку Ямпільського району увійшли радянські партизани. Невдовзі сюди увірвались німецькі війська. Спалахнули запеклі кровопролитні вуличні бої, які тривали цілу ніч. О 9-й годині ранку наступного дня спільними зусиллями народних месників та підрозділів Червоної армії село звільнено від німецько-румунських загарбників [706, арк. 13 зв.].

Жорстокі сутички між партизанами та гітлерівцями, котрі розпочалися ще 15 березня, відбувались також у с. Борівці Чернівецького району. В них убито 40 німецьких та 5 румунських солдатів, 140 – взято в полон [702, арк. 5].

16 березня передові частини 38-ї армії розпочали форсування р. Південний Буг біля с. Лаврівки Вінницького району [538, арк. 208].

Особливо успішним для наступаючих частин Червоної армії виявився наступний день – 17 березня. Ними визволено найбільшу за час весняного наступу кількість населених пунктів Вінницької області – 177. Особливо багато у Чернівецькому (35), Ямпільському (32), Брацлавському (22), Тиврівському (22) районах. Крім Чернівецького, того дня розпочалося визволення Джуринського та Могилів-Подільського районів. Тривало визволення населених пунктів Вінницького, Крижопільського, Піщанського, Тульчинського, Хмільницького, Чечельницького, Шпиківського районів. Повністю було очищено від ворога Немирівський та Томашпільський райони.

Цього ж дня був визволений від ворога райцентр Волочиськ Кам'янець-Подільської області [261, с. 243].

17 березня правофлангові з'єднання 2-го Українського фронту вийшли до Дністра, а передові частини 2-ї танкової армії, подолавши за останні чотири дні близько 130 кілометрів, оволоділи райцентром Ямпіль [155, с. 194]. Наказом командуючого фронтом маршала І. С. Конєва було змінено напрямку наступу 6-й танковій армії – визволивши 17 березня райцентр Чернівці [525], вона у взаємодії із 27-ю армією мала оволодіти Могилевом-Подільським [155, с. 195].

Крім того, військами 2-го Українського фронту визволено від нацистських загарбників районні центри Брацлав і Чечельник [426, с. 528].

Значних втрат у живій силі та техніці гітлерівці зазнали в Ямполі. Притиснуті до річки, вони втратили 50 гармат, понад тисячу автомашин, усі наявні склади [363, с. 732].

Впертим був їхній опір у Чернівцях. Зайнявши о 4 годині 30 хвилин після відходу румунських частин оборону на вигідних рубежах, вони сподівалися не допустити прориву радянських військ у цьому районі. Навіть пригрозили місцевим жителям кривавою розправою. Ті, як повідується в архівних документах, «у страхі сиділи в льохах і будинках і з нетерпінням чекали приходу Червоної Армії» [702, арк. 5]. Вона не забарилася... Однак радість визволення була затьмарена наступного дня нальотом ворожої авіації. 24 літаки скинули бомби на райцентр, від яких загинули 25 його мешканців, а 15 були поранені.

Не бажав ворог відступати з Чечельницького району. 17 березня він втратив північну частину с. Вербки, а південну утримував цілий тиждень [703]. Запеклий бій розгорівся під час визволення села Тартак. У ньому смертю хоробрих полягли 14 воїнів-визволителів [705, арк. 14].

Горіла земля під ногами окупантів і їхніх прислужників в інших районах. «Першою в селі Клембівці Ямпільського району з'явилась танкова розвідка. Один із танків зробив декілька пострілів по відступаючому обозу противника. Було захоплено в полон багато румунських солдатів і офіцерів. Потім у село увійшли партизани. Вони розстріляли помічника начальника поліції і таємного агента румунської жандармерії, затримали двох німецьких солдатів, котрі переховувались у садках... О четвертій годині дня 17 березня в Клембівку увійшли частини Червоної армії...». А потім місцеві мешканці спостерігали незвичну картину: «протягом трьох днів без перерви вели бійці-червоноармійці через село румунських та німецьких солдатів і офіцерів» [706, арк. 5].

Цього ж дня вийшли до Дністра в районі Могилева-Подільського передові частини 27-ї армії генерала С. Г. Трофименка й 6-ї армії генерала А. Г. Кравченка. Незважаючи на навальні дії передових загонів, захопити переправи у місті не вдалося – противник встиг висадити в повітря міст через ріку. Однак передовий загін, застосовувавши й підтягнувши підручні переправні засоби, разом із дивізійними та армійськими саперами побудували 110 плотиків на 2 – 3 чоловіка і 40 плотів – на 12 – 15 чоловік кожний. Розпочалось будівництво плашкоутів, на яких збиралися пароми вантажопідйомністю 4 – 5 тонн. Визначалися місця переправ на протилежний, уже молдавський берег.

У смузі Яруга, Цекинівка до Дністра вийшли також передові загоны 52-ї і 2-ї танкової армій. На цій ділянці німці мали два понтонні мости. Один із них вони розібрали й більшу частину вивезли. Залишені частини зосереджувались на правому березі ріки. Другий понтонний міст, вантажопідйомністю 24 тонни, довжиною 210 метрів, противник встиг висадити в повітря лише з молдавського берега. Вибухом було знищено до 60 метрів моста.

У ніч на 18 березня сапери 2-ї танкової армії відновили понтонний міст. За ніч під вогнем противника мотопіхота передових загонів переправилася на правий берег ріки, вступила в бій з частинами противника і на ранок захопила плацдарм [155, с. 196; 197].

Важливі події відбувалися в районі Вінниці. Вже ополудні противник, що оборонявся в східній частині міста, був вщент розгромлений 183-ю стрілецькою дивізією [541, арк. 13], кинувся на правобережну частину обласного центру, знищуючи за собою переправи, промислові, соціально-культурні об'єкти, житлові будинки. Тоді було вирішено форсувати ріку на північ й південь від Вінниці і з флангів дробити ворога.

На північ від міста знаходилась 305-а стрілецька дивізія 74-го стрілецького корпусу генерал-лейтенанта Ф. Ю. Шевардіна, що діяв на допоміжному калінінському напрямку і тепер підходив до Вінниці. Причому два її батальйони на той час перебували вже на західному березі, де в районі с. Лаврівки, незважаючи на наявність тут великої кількості німецьких дотів та дзотів, захопили невеликий плацдарм. Вранці 17 березня, коли противник спробував ліквідувати його, вони відбили контратаку. В другій половині дня на захоплений плацдарм стали переправлятися головні сили дивізії, котрі без затримки вступили в бій з ворогом і незабаром, відкинувши його, вийшли на шосе Вінниця – Проскурів.

Відступаючи з Лаврівки, «німецькі варвари піддали село інтенсивному бомбардуванню. Зруйнували 62 будинки колгоспників, школу, лазню, конюшню та інші будівлі» [676, арк. 18].

На південь від Вінниці частини 38-ї армії захопили плацдарм на правому березі ріки біля населеного пункту Сабарів [203, с. 314]. 151-а стрілецька дивізія генерал-майора Д. П. Подшивайлова оволоділа залізничною станцією Гнівань та селом Витавою Тиврівського району. Розвиваючи наступ, її частини форсували Південний Буг і оволоділи на правому березі ріки селами Шершнями, Гутою і Ворошилівкою. Того ж дня головні сили армії, подолавши Південний Буг в районі Сутисок, підійшли до Жмеринки [334, с. 67] та Браїлова і розпочали бої за оволодіння ними.

Особливо впертий опір ворог чинив у Жмеринці, не бажаючи здавати цей важливий у стратегічному плані транспортно-комунікаційний пункт. Проте порив атакуючих військ був нестримним. Особливо відзначились у визвольних боях воїни згадуваної 151-ї та 237-ї (командир генерал-майор Ф. Н. Пархоменко) стрілецьких дивізій. 18 березня Жмеринка була звільнена від гітлерівських загартників.

У результаті успішних дій військ 1-го та 2-го Українських фронтів 18 березня від ворога були звільнені ще чотири райцентри – Піщанка, Станіславчик, Шпиків, Хмільник, а також Брацлавський, Дашівський, Крижопільський, Липовецький, Станіславчицький, Тульчинський, Турбівський, Чернівецький та Шпиківський райони. Розпочалося звільнення Шаргородського і Яришівського районів. Тривали визвольні бої у Вінницькому, Джуринському, Жмеринському, Літинському, Могилів-Подільському, Піщанському, Тиврівському, Хмільницькому, Чечельницькому, Ямпільському районах. Найбільше населених пунктів цього дня визволено у Шпиківському (22), Чернівецькому (21), Ямпільському (18), Хмільницькому (17),

Станіславчицькому (16), Жмеринському (12) районах. Всього визволено 139 населених пунктів області.

Під ударами наступаючих військ ворог повсюдно відступав, чинячи на багатьох ділянках фронту відчайдушний опір. Крім Жмеринки він особливо активно протистояв у с. Михайлівці Ямпільського району, Мізяківських Хуторах Вінницького району, де бій тривав цілу добу, в районі Вінниці... Проте, незважаючи на всі його зусилля, увечері 18 березня частини 70-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора І. А. Гусева оволоділи с. Малі Хутори Вінницького району і залізничною станцією Вінниця [55, с. 225; 226].

19 березня зав'язалася перестрілка в районі с. Бохоників Вінницького району. Вона гриміла більше двох діб [131, арк. 10]. Від гітлерівців були визволені приміські села Сабарів та Стрижавка, а також Юрківці [131, арк. 50].

Тривала операція по визволенню Вінниці. 74-й стрілецький корпус все далі обходив її з півночі та заходу, тиснув противника в самому місті. Окремі підрозділи 38-ї армії форсували Буг в районі вінницького передмістя Садки [541, арк. 15]. Гітлерівці, боячись опинитись в оточенні, стали залишати «кріпость» на Бузі, відходити у південно-західному напрямку.

Розгорнувши навальний наступ, частини 27-ї загальновійськової та 6-ї танкової армій 19 березня оволоділи Могилевом-Подільським [542]. У боях за місто відзначилися війська 35-го стрілецького корпусу під командуванням генерал-майора О. І. Семєнова, 5-го механізованого корпусу під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ М. В. Волкова, артилеристи генерал-майора артилерії П. К. Лебєдєва, сапери генерал-майора інженерних військ О. Д. Цирліна. Цим військовим формуванням Верховний Головнокомандуючий оголосив подяку [363, с. 426]. Окремим військовим частинам присвоєно почесне звання «Дністровських».

Відразу ж після визволення міста в районі населених пунктів Серебря, Яруга розпочалася переправа через Дністер перших піхотних підрозділів [155, с. 196].

19 березня було визволено ще один райцентр Вінниччини – Джурин, а також Ямпільський район. Продовжувалось визволення восьми інших районів. Зокрема, від ворога було звільнено села Адамівку, Василівку, Деречин, Довжок, Малу Деречинку, Писарівку, Рекечинці, Семенівку Джуринського району, Велику та Малу Жмеринку, с. Леляки, залізничні станції Будки і Подільський Пост Жмеринського району, села Балин, Кільянівку, Майдан-Грузький, Майдан-Стасів, Пеньківку – Літинського, Бандишівку, Грушку, Іво-

нівку, Оленівку, Садківці, Суботівку, Яругу – Могилів-Подільського, с. Круги – Тиврівського, села Гулі, Думенки, Іванівці (Янівці), Іванопіль (Янопіль), Кожухів, Лисогірку, Луку, Нову Гуту, Осічок, Чудинівці – Хмільницького, Заячівку, Клекотину, Копистирин, Михайлівку, Мурафу, Носиківку, Пасинки, Руданське, Слободу-Мурафську, Стару Мурафу, Травну, Федорівку – Шаргородського [55, с. 226; 228], інші населені пункти.

20 березня, після очищення від гітлерівців району Замостя, розгорілися бої у центральній частині Вінниці. Відступаючи під ударами 183-ї стрілецької дивізії, загарбники підірвали й підпалили ряд будівель. У багатьох місцях міста спалахнули пожежі...

Цей день назавжди закарбувався у пам'яті вінничан – Вінницю – обласний центр і велике промислове місто України – було звільнено від нацистських загарбників [426, с. 538].

Витіснене з міста вороже угруповання опинилось під Жмеринкою. Воно зав'язало бій з частинами 38-ї армії і навіть дещо відтіснило їх. Ворожі війська вдерлися у західні райони Жмеринки. Тут знову спалахнули жорстокі бої, які закінчилися остаточним визволенням районного центру від ворога (20 березня).

Під час визволення Вінниці та Жмеринки, крім військ 38-ї армії успішно діяла авіація 5-го штурмового авіаційного корпусу під командуванням генерал-майора М. П. Каманіна. Колони відступаючих ворожих військ, автомобілі з боєприпасами, пальним та всіляким обладнанням і майном, а також транспорт на кінній тязі – все це було чудовою мішенню для авіації. Бездоріжжя перешкождало противникові розсосередитися на навколишній місцевості і, як відзначав у своїх спогадах К. С. Москаленко, «наші стрімкі штурмовики носилися над ним, знищували живу силу і техніку бомбовими ударами, реактивними снарядами, свинцевим дощем. Щоразу поява грізних Іл-2 сіяла жах серед фашистських колон. Багато їх було розгромлено нашою авіацією, на шляхах zostалися тисячі ворожих машин» [203, с. 314].

Крім Вінниці та Жмеринки, 20 березня радість довгожданого визволення прийшла у Літин. Тут відзначилися війська 18-ї армії генерал-лейтенанта Є. П. Журавльова. Ними, а також частинами 38-ї армії визволено від ворога значну кількість населених пунктів Літинського та Вінницького районів (у Літинському районі – села Антонівку, Багринівці, Брусленів (Бруслинів), Гавришівку, Горбівці, Городище (Вонячин), Гуту-Літинську, Дубову, Дяківці, Іскриню, Літинку, Літинські Хутори, Лукашівку, Майдан-Літинський, Селище, Сосни, Трибухи; у Вінницькому – села Коло-Михайлівку, Ксаверівку,

Майдан (Майдан-Юзвинський), Медвеже Вушко, Некрасове (Юзвин), Переорки, Рівець, Слободу-Дашковецьку, Шереметку, Широку Греблю).

Військами 2-го Українського фронту визволено від німецько-румунських окупантів райцентр Шаргород.

Цього дня ворога прогнано з останніх населених пунктів Джурицького (із сіл Лопатинець, Політанок, Хоменок, хуторів Петровського та Чапаєвки), Іллінецького (із с. Бабина), Тиврівського (із залізничної станції Краснівка), Хмільницького (із сіл Медведівки та Шевченка) районів, звільнено перші населені пункти Барського (села Верхівку, Глинянку, Голодьки, Голубівку, Киянівку, Мальчівці, Маньківці, Матейків, Примощаницю, хутір Малинки, селище радгоспу «Киянівка»), Копайгородського (села Вінож, Горай, Каришків, Лучинець, Лучинчик, Млинівку, Немерче, Обухів, Перепільчинці, Петрівку, Плоске, Степанки, Українське, Хрінівку, Шевченкове, залізничні станції Котужани, Немерче, хутори Глибоку Долину, Йосипівку (Юзина), Ленінську Слободу, Низька, Струсове, Шевченківський), Мурованокриповецького (село Погорілу і хутір Вільшанку) районів. Тривало визволення Жмеринського, Могилів-Подільського, Ольгопільського, Піщанського, Чечельницького, Шаргородського, Яришівського районів [55, с. 230].

Важливі події сталися 21 березня на головному напрямку дій 1-го Українського фронту. Виснаживши в результаті багатоденних кровопролитних боїв сконцентровані на рубежу Тернопіль – Проскурів танкові дивізії противника, війська фронту приступили до виконання другого етапу Чернівецько-Проскурівської наступальної операції. Вранці після короткої артилерійської підготовки розпочався наступ 60-ї і 1-ї гвардійської армії, а також 1-ї, 4-ї і 3-ї гвардійської танкових армій. 13-а армія в той час вела напружені наступальні бої на бродівському напрямку, а 18-а і 38-а переслідували вінницько-летичівське вороже угруповання. Таким чином вперше в цій операції водночас вели наступ всі армії фронту.

Головним, найвідповідальнішим, як і раніше, залишався напрямок на південь, на Чортків – Чернівці, де на правому крилі фронту вводились у прорив 1-а і 4-а танкові армії. Оскільки з їхнім виходом на рубіж Дністра відсікалися шляхи відступу ворожих військ на захід, то від успіху їхніх дій залежало виконання всім фронтом завдання, визначеного директивою Ставки Верховного Головнокомандування.

Ударне угруповання фронту прорвало оборону противника і просунулося на головному напрямі вглиб на 12 – 20 кілометрів

[203, с. 323]. 21 – 22 березня від ворога були звільнені села Варівці Городоцького, Вербка, Сахни Летичівського, Гуків Орининського, Москалівка, Немиринці, Чабани Фельштинського районів [261, с. 242 – 250], інші населені пункти.

На вінницькій ділянці фронту найбільша активність наступаючих частин 21 березня спостерігалася у Літинському та Яришівському районах, де від ворога були звільнені близько двадцяти населених пунктів: у Яришівському районі – райцентр Яришів, села Кремінне (Ляшівці), Ломазів, Слобода-Яришівська, Юрківці, хутір Звеняче, Юрковецьке лісництво, у Літинському – села Борків (Бірків), Дашківці, Кулига, Лисогірка, Майдан-Почапинецький, Микулинці, Новоселиця-Залужна, Почапінці, Ріжок-Микулинецький, Слобода-Почапинецька. Визволено також ряд населених пунктів Барського, Вінницького, Жмеринського, Могилів-Подільського, Мурованокуриловецького, Шаргородського районів.

22 березня ворога остаточно було прогнано з Вінницького, Копайгородського, Могилів-Подільського районів, визволено райцентри Муровани Курилівці, Копайгород та Ольгопіль. Тривав наступ частин Червоної армії у Барському, Жмеринському, Літинському, Мурованокуриловецькому, Ольгопільському, Чечельницькому, Шаргородському, Яришівському районах [56, с. 230].

Під час звільнення Мурованих Курилівців справжній подвиг здійснили два партизани, котрі при допомозі місцевого населення врятували склад, у якому зберігалось півтора мільйона пудів зерна. Вони вбили німців, що спробували підпалити зерносховище, і не дозволили підійти до приміщення іншим. Збережений таким чином хліб було передано представникам радянської влади [689, арк. 16].

Найбільший опір гітлерівці чинили в Ольгопільському та Барському районах.

Не бажаючи залишати вигідні рубежі на стику Вінниччини та Одеської області, терплячи поразку за поразкою, вони сатаніли від люті і зганяли її на цивільному населенні. Так, відступаючи 22 березня із с. Демківки Ольгопільського району, нацисти безжально розстріляли 13 місцевих мешканців, а наступного дня – ще 12 із сусідньої Любомирки. Крім того, чотирьох жителів цього села спалили живцем [691, арк. 7; 17]...

На заході області наступаючим військам протистояло витіснене з Вінниці, Жмеринки, а також із під Летичева вороже угруповання. Його планомірний відхід було зірвано 38-ю армією. В районі Бару, де сходилися дороги, що вели з Вінниці і Летичева, передові частини 211-ї, 221-ї і 70-ї гвардійської стрілецьких дивізій, котрими ко-

мандували генерал-майор М. О. Кичаєв, полковник В. М. Кушнаренко і генерал-майор І. А. Гусєв, перетнули основні шляхи відходу ворога. Спочатку було перехоплено дорогу, що йшла на Нову Ушицю, а за нею й іншу – на Віньківці, Нову Ушицю.

Зупинені таким чином ворожі війська, що склалися з піхоти, артилерії і танкових частин, стали накопичуватися в районі Бару. Як свідчили полонені зі складу 101-ї легкопіхотної, 208-ї, 254-ї піхотних і 18-ї артилерійської дивізій, гітлерівці мали тоді в цій групі сотні гармат, 10 – 12 тис. автомашин і одержали наказ прорватися в південно-західному напрямку. Вони вдалися до контратак, в яких брали участь не тільки бойові та обслуговуючі частини дивізій, а також особовий склад протитанкової школи [203, с. 323 – 333].

Зав'язалися жорстокі бої. Радянським військам вдалося відбити контратаки ворога, а ще – шлях з Бару на с. Чемериси-Волоські [541, арк. 18]. 22 березня ними визволено у Барському районі села Буцні, Затоки (Лодзіївка), Кузьминці, хутори Каноницький та Мурафу [674].

Наступного дня остаточно визволено від ворога Літинський район. Майже повністю звільнено Жмеринський, де під контроль наступаючих військ перейшли 19 населених пунктів: села Біликівці, Василівка, Головинці, Курилівці, Лопатинці, Майдан-Головинський, Мартинівка, Межирів, Михайлівка, Новоселиця, Петрані, Рів, Сербинівці, Слобода-Межирівська, Стодутьці, Токарівка, ряд селищ. Шістнадцять населених пунктів визволено у Яришівському районі (села Жербилівку, Іракліївку, Липчани, Нижчий Ольчедаїв, хутори Бурсачівку, Вільницю, Звеняче, Під Берестом, Підлітки, Прямий Яр, Скакуновий, Теклівку, Турчани, Шуївку, селища радгоспу «18 МЮД» і залізничної станції Ізраїлівка). По одному населеному пункту визволено у Чечельницькому та Шаргородському районах, три – в Ольгопільському.

Цього ж дня гітлерівці різко посилити опір у смузі 40-ї армії. Їхні частини при підтримці авіації повели наступ на Муровані Курилівці і вдруге захопили райцентр. В той же час 23 березня війська 2-го Українського фронту визволили 13 населених пунктів Мурованокуриловецького району: села Біляни, Богушівку, Вербовець, Воронівці, Дерешову, Долиняни, Житники, Калівку, Михайлівці, Попова, Посухів, хутори Вигоду і Дігтярку. Одночасно ворог знову контратакував у смузі 38-ї армії – на ділянці Антонівка, Бар, Шершні, але наміченого успіху не добився. Радянським військам вдалося ж звільнити села Павлівку, Семенки, Сеферівку, Слободу-Матейківську, хутір Верешки [55, с. 233].

Запеклі наземні, а особливо повітряні, бої розгорілись в районі Дністра. Налагодивши переправи через ріку, передові частини 2-го Українського фронту, котрі визволили південні райони Вінницької області, без затримки переправлялись на протилежний берег Дністра. Їх змінювали нові, що підходили з тилу. Переправи працювали на повну потужність. Знищити їх, не допустити подальшого просування підрозділів Червоної армії на територію сусідніх Молдавії та Чернівецької області, стало головним завданням ворожої авіації. У свою чергу, таким же відповідальним завданням для особового складу 5-ї повітряної армії було не допустити ворожі літаки до переправ.

Як згадував тричі Герой Радянського Союзу І. М. Кожедуб, «23 березня... наш полк отримав завдання прикривати переправи на Дністрі в районі Ямпіль – Сороки... Вилітаємо... Уже позаду Південний Буг, над яким ми недавно вели бій. Підлітаємо до переправ через Дністер. Місцями ріка вкрита димовою завісою... Зустрічі з ворогом чекаєм недовго. Дві групи «юнкерсів» – загалом біля вісімнадцяти – з'являються з-за хмар на невеликій віддалі від нас... Прилаштовуюсь до одного із «юнкерсів», відкриваю вогонь. Ворожий бомбардувальник загоряється... Того ж дня ми отримуємо наказ негайно перебазуватись у район Ямполь» [151, с. 275; 280].

У небі вінницького Придністров'я вів запеклі повітряні бої з ворогом ще один тричі Герой Радянського Союзу (на той час: двічі Герой) О. І. Покришкін: «...На наших картах ось уже кілька днів рябють назви населених пунктів цього району: Ямпіль, Вапнярка, Ольгопіль, Кодима...» [840], у небі Вінниччини – майбутній космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу командир ескадрильї 90-го гвардійського штурмового авіаполку 4-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії 5-ї повітряної армії Георгій Тимофійович Береговий, один із перших Героїв Радянського Союзу, командуючий 5-м штурмовим авіаційним корпусом генерал Микола Петрович Каманін.

23 березня нацистських загарбників остаточно було вигнано з Летичева, сіл Лісоводи Городоцького, Пархомівці, Пирогівці Меджибізького, Жердя Орининського, Гелетинці Фельштинського районів [261, с. 243 – 248]...

Досить успішним для воїнів-визволителів видався наступний день, коли ненависного ворога було вигнано з Меджибожа, залізничної станції Гречани, сіл Радівці Вовковинецького, Жищинці, Скотиняни Городоцького, Кальня Деражня Деражнянського, Голосків Меджибізького, Снітівка Летичівського, Бахматівці, Пашківці Прос-

курівського, Бубнівка Сатанівського, Варварівка Славутського, Давидківці Ружичнянського, Івахнівці, Кугаївці, Кутківці, Лянцкорунь (Зарічанка) Чемеровецького районів [261, с. 241 – 249], інших населених пунктів Кам'янець-Подільщини.

На Вінниччині 24 березня визволено від ворога останні два населені пункти Жмеринського району (села Рожепи і Чернятин), стільки ж – Чечельницького (село Вербку і хутір Василівку), три – Шаргородського (село Дерев'янки, хутори Боровський та Мишовський). Майже завершено визволення Піщанського району, де до списку звільнених від німецько-румунських загарбників додалися село Загнітків та хутір Полівка. Довгождане визволення прийшло у села Жван та Морозівку (Татариски), хутір Свидова Мурованокуріловецького району, село Хоньківці, хутори Дністровський (Ляшовецький) і Лозова – Яришівського [55, с. 234].

Найзапекліші бої цього дня тривали в районі Бару та с. Гавришівки Барського району. В результаті контратак при підтримці танків і самохідної артилерії ворогу вдалося захопити села Терешки, Журавлівку (Чемериси-Волоські), Адамівку [511, арк. 19 – 20]. Однак він не зміг утримати під своїм контролем села Гавришівку, Мигалівці, Пилипи, хутір Яструбинець того ж району [674].

25 березня 1944 року радянські війська відбили 5 ворожих контратак біля с. Адамівки, примусивши ворога відступити, при цьому знищили близько 400 його солдатів і офіцерів [707, арк. 4]. Не принесли успіху загарбникам й численні атаки біля с. Біличина Барського району. Зате наступ на Бар радянських військ був нестримним: визволено сам райцентр, а також 25 населених пунктів району: села Адамівку, Антонівку, Балки, Безчасне Друге, Біличин, Борщі, Гулі, Журавлівку (Чемериси-Волоські), Йосипівці (Юзвенці), Козарівку, Окладне, Паріївку, Регентівку, Слободу-Гулівську, Слободу-Ходацьку, Терешки, Чемериси-Барські, селище залізничної станції Бар, хутори Безчасний Перший, Івановецький, Котова, Попівку, Стасюки, Чемериський [674]. В боях за Бар полягли 453 воїни-визволителі [363, с. 122].

Цього ж дня воїни 240-ї стрілецької дивізії та 159-го укріпленого району прогнали гітлерівців із Мурованих Курилівців [544], із сіл Бахтина, Бахтинок, Галайківців, Конищева, Перекоринець, хутора Золотогірки Мурованокуріловецького району [689]. Було визволено села Бернашівку, Козлів, Нишівці, Рівне Яришівського району (однак гітлерівцям вдалося контратака – вони знову заволоділи селом Хоньківці) [707].

Завершено визволення Піщанського району [775].

Особливо пам'ятним цей день став для мешканців Проскурова, навколо якого противник ще напередодні «...сконцентрував майже 500 танків, артилерію, піхоту. Але радянські війська 24 березня перетнули останню магістраль і шосе на м. Кам'янець-Подільський в районі села Волудринці. В той же день 304-а стрілецька дивізія раптовою атакою оволоділа Лезневим. Частини 127-ї дивізії атакували Гречани, а розвідники 2-ї повітрянодесантної дивізії з боєм увірвалися в Ружичну. Таким чином м. Проскурів був оточений, шляхи відступу ворогові відрізани. За цих умов відтягувати час було необачно, тому командування вирішило звільнити Проскурів в ніч на 25 березня.

Атаки на місто почались одночасно з різних напрямків. Частини 107-го корпусу захопили залізничну станцію, аеродром, обласну, а потім міську лікарні. Через кам'янецький і фельштинський переїзди воїни 147-ї і 2-ї повітряно-десантної дивізії пробилися до центру міста (теперішня площа Незалежності), інші частини вийшли на Заріччя і форсували Південний Буг біля кооперативного технікуму. Атакований з усіх боків ворог намагався вирватися з міста.

Жорстокий і кровопролитний бій точився у всіх куточках міста при підтримці артилерії і масованих ударів з повітря...

Проскурів звільнили аж під ранок 25 березня. Люди радо зустрічали визволителів.

Оволодівши Проскуровим, радянські війська захопили понад 1000 полонених, 95 танків, 320 автомашин, три ешелони з продовольством, 6 вагонів з різними вантажами, 11 складів з боєприпасами, 4 склади з паливом, 8 складів з продовольством та багато інших трофеїв» [261, с. 236 – 237].

25 березня радість визволення прийшла й в райцентри Вовковинці, Деражня, Оринин, Сатанів, Чемерівці, села Галузинці Вовковинецького, Богданівці, Божиківці Деражнянського, Довжок Довжоцького, Копистин, Ружичанка Проскурівського, Вишнівчик, Купин Смотрицького, Гусятин Чемеровецького районів [261, с. 242 – 250] та ін.

Цього ж дня «...підрозділи 4-ї танкової армії ринули на південний схід, щоб закрити вихід німцям з великого оточення, в яке потрапило понад 20 гітлерівських дивізій..., і вийшли на підступи до м. Кам'янця-Подільського. Увечері 25 березня 1944 р. почався штурм міста, яке було звільнено від ворога наступного дня о 10-й годині...» [261, с. 239].

У боях за оволодіння містом «відзначилися війська генерал-лейтенанта Лелюшенка, танкісти генерал-майора танкових військ

Белова, генерал-лейтенанта Акімова, полковника Смирнова, полковника Жукова, полковника Денисова, полковника Хомичова, полковника Медведєва, полковника Туркіна, полковника Ривжа, артилеристи полковника Рубасова, льотчики генерал-майора авіації Головні, генерал-майора авіації Каманіна, полковника Котельнікова, полковника Нечипоренка і сапери генерал-майора інженерних військ Благославова, полковника Єпіфанова...» [872].

26 березня крім Кам'янця-Подільського були звільнені райцентри Городок, Михалпіль, села Дашківці, Карачіївці Віньковецького, Голосків Довжоцького, Баламутівка, Загінці, Мазинки, Пасічна Михалпільського, Браїлівка, Струга Новоушицького, Скаржинці Ярмолинецького районів, низка інших населених пунктів [261, с. 241 – 250].

Гриміли 26 березня бої й на вінницькій землі. Цього дня від німецько-румунських окупантів було звільнено 29 населених пунктів. Найбільше у Барському районі: села Бригідівку, Великі Гармаки, Войнашівку, Іванівці, Комарівці, Малі Гармаки, Підлісний Ялтушків, Слободу-Комаровецьку, Слободу-Ялтушківську, Ходаки, Хутір-Комаровецький, Шершні, Шпирки, Ялтушків, селища радгоспу «Гармаки», Лугове, Лядову, Слободу, Червону, Ялтушків, залізничну станцію Ялтушків, хутори Діброву (Домброву), Плящину, Ходаки, Шевченка [674]. Два населених пункти (село Берізки-Чечельницькі та хутір Михайлівку) визволено в Ольгопільському районі [691]. З їх звільненням обидва райони остаточно очищено від ворога. Під ударами наступаючих військ гітлерівці змушені були відійти із сіл Петриман та Сказинців, хутора Володимирки Мурованокуріловецького району [689].

Особливо ворог не бажав залишати стратегічно важливий Ялтушків. У боях за визволення села загинуло 360 радянських воїнів [363, с. 130].

Цього дня сталася історична подія, котра мала величезне воєнно-політичне і стратегічне значення: 27-а армія генерала С. Г. Трофименка та 52-а армія генерала К. А. Коротєєва, що визволяли Вінниччину, вийшли на державний кордон СРСР з Румунією на р. Прут [90].

27 березня довгоочікуване звільнення прийшло в райцентри Вінківці, Нова Ушиця, Ярмолинці, села Вербка Мурована, Зіньків Віньковецького, Глібів Миньковецького, Велика Гнійниця Плужнянського, Калюс Новоушицького, Хлорин Славутського, Косиківці Староушицького, Антонівці, Татаринці, Томашівка Ярмолинецького районів [261, с. 241 – 251].

27 березня загарбників, нарешті, було вибито з останнього населеного пункту Яришівського району – села Хоньківців [707, арк. 4], а також прогнано з с. Березової Мурованокуриловецького району.

28 березня наступаючі війська оволоділи останнім на території області населеним пунктом, що перебував під контролем ворога, – селом Кривохижинцями Мурованокуриловецького району [689]. Вінниччину було остаточно визволено від німецько-румунських окупантів.

Цього ж дня був звільнений райцентр Миньківці, залізнична станція Цвітоха Славутського, села Михнів Ізяславського, Капустяни, Лисець Миньковецького, Глушківці Солобковецького, Вахнівці Староушицького, Судилків Шепетівського районів [261, с. 242 – 250].

До 28 березня 1944 р. війська 1-го Українського фронту затиснули в районі на північ від Кам'янця-Подільського до 22-х дивізій противника, у т. ч. 10 танкових і 1 моторизовану. 29 березня звільнено обласний центр м. Чернівці. Війська 40-ї армії 2-го Українського фронту, наступаючи вздовж південного берега р. Дністер, 29 березня впритул підійшли до Хотина. Однак міцного внутрішнього і зовнішнього фронту оточення противника створено не було. Користуючись розривами в оперативній побудові 1-го Українського фронту, оточене угруповання противника з району Кам'янця-Подільського почало пробиватися в напрямку м. Бучач. Одночасно з району Підгайці противник силами 3-х піхотних і 2-х танкових дивізій завдав сильного удару, щоб деблокувати свої війська. 5 квітня 1944 р. 1-й танковій армії противника вдалося з'єднатися зі своїми військами [348, с. 40]...

Визволення ж Поділля тривало до початку квітня. 29 березня від ворога були звільнені райцентри Солобківці та Стара Ушиця, села Жванчик Миньковецького, Підлісний Мукарів, Проскурівка Солобковецького, Стара Пісочна Смотрицького, Грушка Староуцького районів; 30 березня – райцентр Смотрич, села Гуменці, Китайгород Довжоцького, Голозубинці, Нестерівці Дунаєвецького, Рудка, Нігин Смотрицького районів; 30 березня – райцентр Дунаївці, села Балин Смотрицького, Теремці Староушицького районів; 1 квітня – села Кривчик, Маків Дунаєвецького, Устя Довжоцького, Шустівці Орининського, Біла Смотрицького, Летава Чемеровецького районів; 2 квітня – с. Гринчук Дунаєвецького району; 3 квітня – с. Кадіївці Довжоцького району [261, с. 242 – 251]. 4 квітня були звільнені від

нацистських окупантів останні населені пункти Поділля – села Жванець та Ластівці Довжоцького району [261, с. 244; 246].

На честь подвигу визволителів краю, визнання їхніх заслуг перед Батьківщиною вечірнє небо столиці СРСР неодноразово розцвічувалось спалахами артилерійських салютів. Вони приурочувались: 30 грудня 1943 року – військам 1-го Українського фронту, що звільнили Козятин (салют здійснювався 20-а артилерійськими залпами з 224-х гармат); 16 березня 1944 року – військам 2-го Українського фронту, що звільнили Вапнярку (Москва салютувала 12-а артилерійськими залпами з 124-х гармат); 20 березня 1944 року – військам 1-го Українського фронту, що звільнили Вінницю (Вітчизна салютувала 20-а артилерійськими залпами з 224-х гармат); 20 березня 1944 року – військам 2-го Українського фронту, що звільнили Могилів-Подільський (наказом Верховного Головнокомандуючого визначався салют 12-а артилерійськими залпами з 124-х гармат); 20 березня 1944 року – військам 1-го Українського фронту, що звільнили Жмеринку (столиця салютувала 12-а артилерійськими залпами з 124-х гармат) [329, с. 5]. 11 лютого 1944 р. – військам 1-го Українського фронту, що звільнили Шепетівку (столиця салютувала 20-а артилерійськими залпами з 124-х гармат); 9 березня 1944 р. – військам 1-го Українського фронту, що звільнили Старокостянтинів (столиця салютувала 20-а артилерійськими залпами із 124 гармат) [386, с. 526; 538]; 25 березня 1944 р. – військам 1-го Українського фронту, що звільнили Проскурів (столиця салютувала 20-а артилерійськими залпами з 124-х гармат) [261, с. 236]; 27 березня 1944 р. – військам 1-го Українського фронту, що звільнили Кам'янець-Подільський (столиця салютувала 20-а залпами з 224-х гармат) [386, с. 543].

Військовим частинам та з'єднанням, котрі особливо відзначились у боях за Вінниччину, присвоєно почесні найменування: «Вінницьких» – 241-й стрілецькій дивізії, 1899-у та 1900-у самохідно-артилерійським полкам, 269-у винищувально-протитанковому артилерійському полку, 1663-у винищувальному протитанковому полку, 15-й окремій штурмовій інженерно-саперній бригаді, 130-у окремому полку зв'язку, 5-у штурмовому авіаційному корпусу, 39-й гарматно-артилерійській бригаді, 1247-у та 1251-у гарматно-артилерійським полкам; «Вапнярських» – 15-й мотострілецькій бригаді, 107-й, 109-й, 164-й танковим бригадам; «Жмеринських» – 151-й стрілецькій дивізії, 23-й окремій протитанковій артилерійській бригаді, 628-у армійському гарматному артилерійському полку, 224-й штурмовій авіаційній дивізії; «Дністровських» – 38-й стрілець-

кій дивізії, 159-у укріпленому району, 5-у механізованому корпусу, 233-й танковій бригаді, 2-й та 45-й механізованим бригадам, 357-у армійському інженерному батальйону [329, с. 9].

За зразкове виконання завдань командування, проявлені доблесть і мужність при визволенні стратегічно важливих населених пунктів і транспортних вузлів Вінницької області ряд військових частин та з'єднань Червоної армії відзначено високими бойовими нагородами Вітчизни:

- Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 березня 1944 р. (за звільнення селища Вапнярки): орденом Червоного Прапора – 163-ю Ромненсько-Київську дивізію, 180-у стрілецьку Київську дивізію; орденом Суворова II ступеня – 3-й танковий Уманський корпус, 16-й танковий Уманський корпус [417, с. 289];

- Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 березня 1944 р. (за звільнення м. Жмеринки): орденом Червоного Прапора – 237-у Пирятинську дивізію [417, с. 293];

- Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 березня 1944 р. (за звільнення м. Вінниці): орденом Червоного Прапора – 305-у стрілецьку Белгородську дивізію, 183-ю стрілецьку Харківську дивізію, 211-у стрілецьку Маріупольську дивізію, 1890-й самохідно-артилерійський Барвінковський полк; орденом Богдана Хмельницького II ступеня – 70-у гвардійську стрілецьку Глухівську ордена Леніна, двічі Червонопрапорну дивізію [417, с. 300].

В боях за визволення Кам'янець-Подільської області від гітлерівців відзначилися війська генерал-полковника Гречка, генерал-майорів Гордєєва, Шмига, Афоніна, Чувакова, танкісти генерал-полковників Рибалка, Лелюшенка, генерал-лейтенантів Бондарєва і Полубоярова, льотчики генерал-полковника авіації Красовського, артилеристи генералів Бриченка, Фролова та багато-багато інших. Понад 80 частин і з'єднань удостоєні почесних найменувань «проскурівських», «кам'янець-подільських», «шепетівських», «старокостянтинівських», «ізіславських», «остропільських», «ямпільських» [386, с. 20].

«Поділля, – за словами його визволителя генерала К. С. Москаленка, – стало ареною ще однієї поразки німецько-фашистських військ. Не раз цю землю топтали іноземні загарбники, та завжди на них чекала невблаганна помста... Так і навесні 1944 р. пронісся тут, очистивши землю від погані, невтримний ураган. У вогні уславлених «катюш», у гуркоті літаків і вибухів мін, снарядів і бомб, у стукоті автоматних і кулеметних черг прийшло сюди визволення. А

земля неначе цього й чекала, щоб розквітнути світлими фарбами весни» [203, с. 325].

6. 3. Масовий подвиг воїнів-визволителів на подільській землі

Подільська земля у час звільнення її від нацистських окупантів стала місцем масового подвигу воїнів-визволителів. Серед них – й чимало героїв-подолян.

Як уже згадувалося, одним із перших ступив на неї, несучи ні з чим незрівнянну радість визволення стражденим землякам, уродженець с. Жорнища Іллінецького району командир 69-го гвардійського танкового полку 21-ї гвардійської механізованої бригади 8-го механізованого корпусу 1-ї танкової армії гвардії підполковник Іван Никифорович Бойко. Причому не сам, а разом із своїм полком.

28 грудня 1943 р., коли війська 1-го Українського фронту успішно здійснювали Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію, він отримав наказ оволодіти великим залізничним вузлом і містом Козятином.

Оперативно склав план бойової операції, вміло розподілив сили, поставивши кожному підрозділу конкретні завдання. Так, роті автоматників гвардії старшого лейтенанта Манукяна належало захопити ворожі склади і взяти їх під охорону. Перша рота гвардії старшого лейтенанта Сулими мала перерізати залізницю Козятин – Вінниця. Третій роті ставилось завдання паралізувати дії ворога в місті, захопити пошту, телеграф, банк та інші приміщення. Друга рота гвардії капітана Науменка залишалась у резерві. Лише два її взводи виділялись для штурму гітлерівської комендатури, що знаходилась поблизу вокзалу у двоповерховому будинку. Командир роти самохідок гвардії лейтенант Пукланов отримав завдання зайняти оборону залізниці, що вела до Бердичева, і утримати бронепοїзд противника. Чітко уяснили своє місце в бою командири інших підрозділів [396, с. 11].

Щоб дезорганізувати ворога, вирішив наступати не широким фронтом, а по залізничній колії, що вела з Києва в Козятин...

За успішне виконання бойової операції, виявлені при цьому мужність і відвагу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1944 р. І. Н. Бойку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В кінці березня того ж року подолянин командував уже бригадою. Вона під час Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, форсувавши р. Дністер ще до наведення переправи, стрімким 70-кілометровим маршем вийшла до р. Прут і м. Чернівців. Захопивши в адміністративному центрі Буковини залізничну станцію, з'єднання відрізало шляхи відходу ворожих ешелонів, вийшло до передвоєнного державного кордону з Румунією. І. Н. Бойка було удостоєно другої золотої Зірки Героя.

У кожному бою у лавах 18-ї армії зразки героїзму виявляв командир роти кулеметників 330-го гвардійського стрілецького полку 129-ї гвардійської стрілецької дивізії 18-ї армії уродженець с. Кіблича Гайсинського району Андрій Пилипович Касян. 28 грудня 1943 року при відбитті контратаки біля с. Студениці Коростишівського району Житомирської області знищив 36 гітлерівців і підпалив бронетранспортер. У боях 9 – 11 березня він серед перших форсував р. Сниводу, потім – Південний Буг. Його рота забезпечила переправу стрілецьких підрозділів і відзначилася в боях за плацдарм. На рідній Вінниччині (біля с. Олександрівки Хмільницького району) прийняв свій останній бій [326, с. 337]. Похований в с. Журавне теперішнього Літинського району. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 25 серпня 1944 р посмертно [58, с. 88].

Заступник командира 136-го гвардійського стрілецького полку по політичній частині 42-ї гвардійської стрілецької дивізії 40-ї армії, уродженець с. Скибинці Тростянецького району гвардії майор Леонтій Семенович Смавзюк відзначився в Умансько-Ботошанській наступальній операції. 6 березня 1944 р. він у числі перших перепливав р. Гірський Тікич в районі с. Антонівки (нині в межах смт Буки Черкаської області) і зайняв рубіж. У бою за плацдарм невелика група сміливців відбила шість контратак противника.

17 березня зав'язався жорстокий бій на околиці с. Торкова теперішнього Тульчинського району. Майже добу тривала кривава сутичка. Під час однієї із ворожих контратак майор Смавзюк, який вміло керував діями воїнів-визволителів, особистим прикладом сміливо вів їх на штурм ворожих рубежів, був поранений в обличчя, втратив зір, але не залишив поля бою. Ще одна ворожа куля обірвала його життя [396, с. 238]. Похований у братській могилі с. Джурин Шаргородського району. 13 вересня 1944 р. Батьківщина посмертно удостоїла мужнього офіцера звання Героя Радянського Союзу.

Хоробро визволяв від ворога рідний край уродженець с. Черемшне Погребищенського району Андрій Іванович Пономарчук –

лейтенант, командир роти 569-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, який до цього теж відзначився героїзмом у сусідній Черкащині. Тоді, в ніч на 23 вересня 1943 р., із своєю ротою в числі перших форсував р. Дніпро в районі с. Зарубинці Канівського району і на протязі дня з боями просунувся на 2 км в глибину території правого берега. Рота відбила декілька ворожих контратак, утримала захоплений плацдарм до підходу основних сил.

23 жовтня 1943 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

7 лютого 1944 р. загинув, визволяючи Кам'янець-Подільщину. Похований в с. Судилків Шепетівського району [58, с. 163].

Віддав життя за рідне Поділля, здійснивши геройський подвиг, ще один погребичанин – командир роти протитанкових рушниць 338-го гвардійського стрілецького полку 117-ї гвардійської стрілецької дивізії 18-ї армії гвардії лейтенант Микола Павлович Сьомак. 13 січня 1944 р. біля с. Кустівці Хмельницького району його рота відбила 5 ворожих контратак, знищивши 5 танків, 2 бронетранспортери, до десяти вогневих точок противника. Та гітлерівці не вгавали. Знову зав'язався жорстокий бій. У критичну його хвилину хоробрий подолянин з гранатами кинувся під ворожий танк... 25 серпня 1944 року став Героєм Радянського Союзу. Посмертно [58, с. 194].

Подвиг М. П. Сьомака повторили 27 січня 1944 р. під час відбиття ворожої контратаки в районі с. Балабанівки Оратівського району воїни 40-ї армії уродженець Пензенської області гвардії старший сержант, командир відділення 12-го гвардійського повітряно-десантного полку 4-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії Іван Іванович Жеребцов та сапер цього ж військового підрозділу гвардії ефрейтор Семен Володимирович Тартиков із далекого Алтаю. Ціною власного життя вони не дозволили пройти танкам противника, сприяли виконанню бойового завдання. І. І. Жеребцов похований у с. Княжа Криниця, С. В. Тартиков – у с. Цибулеві Монастирищенського району.

18 січня 1944 р. курсант учбового батальйону 8-го запасного стрілецького полку 38-ї армії ефрейтор Григорій Тихонович Ткаченко (родом із Белгородщини) в бою біля с. Попівки Липовецького району, використавши всі боєприпаси, кинувся на кулеметну точку і закрив її своїм тілом (похований у згаданому селі).

26 лютого 1944 р. подвиг О. Матросова здійснив у бою за с. Вишеньку Хмельницького району уродженець Тамбовської області

розвідник 714-го стрілецького полку 395-ї стрілецької дивізії 18-ї армії рядовий Олексій Володимирович Полін. Теж використавши всі боєприпаси, у критичну хвилину поєдинку тілом закрити амбразуру ворожого доту [339, с. 70 – 71]. Похований у м. Хмільнику.

25 січня 1944 р. закінчилася бойова біографія уродженця м. Ровеньок Луганської області командира 64-ї гвардійської танкової бригади 1-ї танкової армії гвардії підполковника Олександра Федоровича Бурди. У нагородному листі, яким відважний комбриг посмертно представлявся до Золотої Зірки Героя Радянського Союзу, є рядки про те, що він командував танковою бригадою в наступальних операціях в Україні під час введення 1-ї танкової армії в прорив у районі Грузького в напрямі Бердичева, Козятини та Вінниці з 23 грудня 1943 р. до 25 січня 1944 р. У період наступу О. Ф. Бурда виявляв мужність, відвагу та вміння керувати боєм у складній обстановці. За цей час бригада «пройшла понад 200 км і звільнила від противника багато населених пунктів. При цьому знищила солдатів та офіцерів – 2060, танків – 43 (з них – 14 «тигрів»), гармат різних калібрів – 126, самохідних гармат «фердинандів» – дев'ять і п'ять складів з боєприпасами та з іншим військовим майном.

У районі с. Цибулева танкова бригада відбивала численні атаки противника. 25 січня 1944 р. 12 «тигрів» підійшли до командного пункту й оточили його. Виникла загроза знищення штабу танкової бригади та захоплення цінних документів. У розпорядженні О. Ф. Бурди був лише командирський танк Т – 34. Щоб урятувати штаб, комбриг своєю «тридцятьчотвіркою» вступив у єдиноборство з 12 танками противника. У нерівному бою хоробрий командир поліг смертю героїв.

За час бою штаб був виведений у безпечне місце, цінні документи і прапор врятовані» [326, с. 320]. Похований мужній командир у смт Ружин Житомирської області.

Загинули смертю хоробрих під час бойових операцій по визволенню Вінниччини Герой Радянського Союзу заступник командира ескадрильї 525-го штурмового авіаційного полку 227-ї штурмової авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії лейтенант Іван Васильович Першутів та командир ескадрильї винищувачів гвардії капітан Михайло Іванович Мудров.

9 січня 1944 р. І. В. Першутів разом з таким же, як і він, досвідченим льотчиком Олександром Косолаповим отримав завдання відшукати і закоординувати ворожий аеродром, що функціонував неподалік від Вінниці в районі Калинівки.

Піднявшись у повітря, «...пілоти до болю в очах вдивлялися в землю, що проносилася під крилами. Аеродром знайти не вдавалося. Але несподівано зіркі очі льотчика вловили замаскований літак. Розворот – і Першутів веде машину майже біля самої землі. Тепер уже ясно видно під сітками замасковані літаки, бочки з паливом, зенітки. На рідний аеродром полетіло [повідомлення про] координати розташування фашистських стерт'ятників. Але ж не повертатися додому з повним боєкомплектотом. І пілоти приймають рішення атакувати. Вони скинули бомби на ангари, обстріляли ворожі бомбардувальники.

Огризнулися фашистські зенітки. Та атаки двох червонозоряних літаків продовжувалися. Один із снарядів влучив у двигун машини Першутова. Загорілось пальне. Кабіну охопило полум'я. Пілот зрозумів, що до рідного аеродрому або хоча б до своєї території не дотягнути. Він наказав [Олександрю Косолапову] летіти на аеродром, а сам, набравши висоту, кинув палаючого штурмовика на аеродромні будівлі...» [110]. Похований І. В. Першутів у м. Калинівці.

У свій останній політ М. І. Мудров відправився 27 січня 1944 р. з групою винищувачів Ла-5 для прикриття десяти штурмовиків 264-ї штурмової авіадивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, котрі прямували на штурм ворожих позицій в районі Липовець – Зозів. Десь над селами Спичинці – Андрушівка Плисківського району, коли штурмовики вже заходили на «обробку ворожих позицій», у небі з'явилось близько тридцяти винищувачів противника. Аби посіяти у лавах ворога паніку, капітан Мудров одразу ж атакував їх й збив «мессершміт» ведучого (це був 30-й ворожий літак, особисто збитий відважним льотчиком; ще десять – ним збито в групових боях). У свою чергу чотири німецьких літаки атакували винищувач Мудрова. Зав'язався нерівний бій. Одна із ворожих черг прошила обшивку стрімкого Ла-5. Крилата машина загорілася. З останніх сил поранений командир ескадрильї намагався посадити її на кригу річки Рось у районі Погребища. Однак посадка виявилася невдалою. Як згадував очевидець трагедії мешканець Погребища Н. Навроцький, льотчик не приходив до свідомості, все його обличчя й руки були в запеченій крові. Того ж дня в журналі бойових донесень авіаційної частини з'явився лаконічний запис: «Гвардії капітан Мудров... з бойового завдання не повернувся. Пропав безвісти» [406, с. 417]...

Похований М. І. Мудров у м. Погребищі.

Уже у післявоєнний час, зокрема після розпаду СРСР, йому присвоєно звання Героя Російської Федерації.

Такого ж звання удостоєний командир розвідувальної роти 6-ї танкової армії, капітан Д. П. Плотников, який загинув на подільській землі у 1944 р. [405, с. 532].

У березні 1944 р. під ворожим обстрілом першим у районі Ладжина переправив свою батарею на правий берег Південного Бугу і вогнем з прямої наводки забезпечив переправу основних сил полку уродженець Орловщини командир артилерійської батареї 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії капітан Степан Микитович Воронін. Батарея брала участь у знищенні 2-тисячного угруповання гітлерівців у районі м. Тульчина. 15 березня 1944 р. відважний артилерист загинув на вінницькій землі. Похований у с. Копіївка Тульчинського району.

У нерівному бою з ворогом 24 березня 1944 р. загинув на подільській землі Герой Радянського Союзу, командир гармати 7-го стрілецького полку 24-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Павло Олександрович Макаров. Похований в с. Іванівці Городоцького району.

Полягли смертю хоробрих у боях за визволення Поділля від нацистських загарбників також Герої Радянського Союзу:

Богдан Дмитро Пилипович – капітан, командир 565-го окремого саперного батальйону 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, українець *(загинув 28 березня 1944 р., похований в с. Михайлівці Ямпільського району)*;

Броніцький Юліан Мар'янович – підполковник, командир 899-го артилерійського полку 337-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, поляк *(загинув 15 січня 1944 р., похований в с. Плискові теперішнього Погребищенського району)*;

Гузенков Іван Матвійович – рядовий, розвідник 51-ї гвардійської танкової бригади 3-ї гвардійської армії, росіянин *(загинув 12 березня 1944 р., похований в с. Малашівці Хмельницького району)*;

Слькін Валентин Іванович – молодший лейтенант, командир ланки 908-го авіаційного полку 141-ї винищувальної авіаційної дивізії, росіянин *(загинув у 1944 р., похований в м. Хмельницькому)*;

Жилін Олександр Іванович – кулеметник 37-го гвардійського стрілецького полку 12-ї гвардійської стрілецької дивізії 61-ї армії, росіянин *(загинув у березні 1944 р., похований в с. Купель Волоцького району)*;

Захаров Олексій Архипович – гвардії рядовий, сапер 78-го гвардійського окремого саперного батальйону 68-ї гвардійської стрі-

лецької дивізії 40-ї армії, росіянин (загинув 29 січня 1944 р., похований в с. Скитка Липовецького району);

Івін Іван Іванович – сержант, командир кулеметної обслуги 838-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин (помер від ран 7 січня 1944 р., похований у с. Самгородку Козятинського району);

Киргизов Степан Григорович – командир кулеметної роти 383-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії, росіянин (загинув у березні 1944 р., похований в с. Довжок Кам'янець-Подільського району);

Коноваленко Володимир Онуфрійович – гвардії майор, командир 203-го гвардійського стрілецького полку 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 38-ї армії, росіянин (загинув 30 березня 1944 р., похований у м. Жмеринці);

Крючков Федір Антонович – рядовий, навідник станкового кулемета 659-го стрілецького полку 155-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, росіянин (загинув 6 січня 1944 р., похований в с. Осичній Іллінецького району);

Кузнєцов Сергій Трохимович – старший сержант, командир гармати 611-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 40-ї армії, мордвин (загинув 16 січня 1944 р., похований у м. Жмеринці);

Литвинов Петро Васильович – командир танкового взводу 58-го гвардійського окремого танкового полку 1-ї танкової армії, росіянин (у квітні 1944 р. згорів у танку разом з екіпажем в районі с. Аркадіївці на північний захід від м. Проскурова);

Макаров Павло Олексійович – сержант, командир гармати 7-го стрілецького полку 24-ї стрілецької дивізії 18-ї армії, росіянин (загинув 24 березня 1944 р., похований в смт Сатанів);

Мельников Віктор Іванович – гвардії старший лейтенант, командир роти 8-го гвардійського полку важких танків 2-ї танкової армії, росіянин (загинув 11 березня 1944 р., похований в с. Тернівці Бершадського району);

Мехнін Федір Миколайович – старшина, механік-водій танка 50-ї танкової бригади 3-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин (загинув 5 березня 1944 р., похований в с. Берізках-Бершадських Бершадського району);

Овсянніков Михайло Кузьмич – сержант, командир відділення 230-го окремого саперного батальйону 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин (загинув 23 березня 1944 р., похований в с. Яришеві Могилів-Подільського району);

Попов Павло Хомич – лейтенант, командир взводу 69-ї механізованої бригади 3-ї гвардійської танкової армії, росіянин (*помер від ран 18 березня 1944 р., похований у м. Шепетівці*);

Савін Микола Семенович – гвардії лейтенант, командир танка 8-го гвардійського окремого танкового полку 3-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин (*помер від ран 23 березня 1944 р., похований в с. Дзигівці Ямпільського району*);

Сордія Бондзі Авксентійович – лейтенант, командир роти 836-го стрілецького полку 204-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, грузин (*загинув 10 березня 1944 р., похований в с. Фронтівці Оратівського району*);

Філіпов Іван Іванович – старший лейтенант, командир роти 62-міліметрових мінометів 71-ї механізованої бригади 9-го механізованого корпусу 3-ї гвардійської танкової армії, росіянин (*загинув 12 березня на ст. Гречани (нині мікрорайон м. Хмельницького), похований на ст. Гречани*);

Хохерін Ілля Кирилович – старший лейтенант, командир роти 1033-го стрілецького полку 280-го стрілецького полку 60-ї армії, росіянин (*загинув 9 березня 1944 р., похований в с. Купель Волоцького району*);

Шевченко Борис Демидович – гвардії полковник, начальник штабу 68-ї гвардійської стрілецької дивізії 40-ї армії, українець (*загинув 21 січня 1944 р., похований в с. Скитка Липовецького району*);

Шестаков Лев Львович – гвардії полковник, командир 19-го винищувального авіаційного полку 8-ї повітряної армії (*загинув 13 березня 1944 р., похований у м. Проскурові*).

Яркін Іван Петрович – механік-водій танка 45-ї гвардійської танкової бригади 11-го гвардійського танкового корпусу, росіянин (*загинув 6 січня 1944 р., похований в с. Зозові Липовецького району*) [56, с. 343 – 347; 271, с. 253 – 264].

Крім загиблих А. П. Касяна, А. І. Пономарчука, Л. С. Смавзюка, М. П. Сьомака в боях за визволення Поділля високого звання Героя Радянського Союзу удостоїлась низка інших хоробрих подоян. Зокрема, М. Й. Гавришко, Ф. Є. Гончарук, І. Л. Могильчак, Г. К. Омельчук, Г. С. Чесак.

(Гавришко Микола Йосипович – майор, командир танкового батальйону 1-ї гвардійської танкової бригади 8-го гвардійського механізованого корпусу 1-ї танкової армії, українець.

Народився 18 жовтня 1912 р. в с. Давидківці Хмельницького району Хмельницької області в селянській сім'ї. Українець. Закін-

чив 8 класів. Працював на шахті у м. Комунарську Луганської області. В Червоній армії з 1934 р. Учасник визвольного походу радянських військ у Західну Україну та Західну Білорусію 1939 – 1940 рр.

У діючій армії з червня 1941 р. В 1943 р. закінчив курси командного складу. Визволяв рідне Поділля від нацистських загарбників. Командир танкового батальйону 1-ї гвардійської танкової бригади 8-го гвардійського механізованого корпусу 1-ї танкової армії (1-й Український фронт). Під час Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції його батальйон з 21 по 23 березня 1944 р. оволодів рядом населених пунктів, форсував рр. Серет та Дністер, завдав значних втрат ворогу у живій силі та бойовій техніці.

За успішні бойові дії, особисту хоробрість 24 квітня 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Після війни продовжив службу в Радянській Армії. В 1949 р. закінчив вищу офіцерську школу бронетанкових і механізованих військ. У званні підполковника звільнився у запас. Жив і працював у м. Хмельницькому.

Помер в 1976 р. [58, с. 53].

Гончарук Федір Євтихійович – капітан, командир роти 15-ї мотострілецької бригади 16-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, українець.

Народився 22 травня 1919 р. в с. Куражин Новоушицького району Хмельницької області в селянській сім'ї. Українець. Закінчив полкову школу.

На фронтах Другої світової війни з вересня 1941 р. Будучи капітаном, командиром роти 15-ї мотострілецької бригади 16-го танкового корпусу 2-ї танкової армії (2-й Український фронт), визволяв від ненависного ворога рідне Поділля, зокрема, південні райони Вінниччини. 6 березня 1944 р. його рота пододала р. Гірський Тікич, вибила гітлерівців з с. Кривець Маньківського району Черкаської області, а потім успішно відбила ряд контратак противника. 13 березня 1944 р. вона однією із перших переправилась через р. Південний Буг, а невдовзі – через р. Дністер в районі м. Сороки (Молдавія).

13 вересня 1944 р. нагороджений медаллю «Золота Зірка».

Демобілізувавшись, повернувся в рідне село. Працював головою колгоспу, заступником голови виконкому Новоушицької районної Ради депутатів трудящих [58, с. 59].

Могильчак Іван Лазарович – старший лейтенант, командир ескадрильї 235-го штурмового авіаційного полку 246-ї штурмової аві-

аційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії, українець.

Народився 8 лютого 1917 р. в с. Демидівка Тростянецького району Вінницької області в селянській сім'ї. Українець. Закінчив 9 класів, потім авіаційну школу Цивільного повітряного флоту. У Військово-Повітряних Силах з 1941 р.

Учасник Другої світової війни з 1942 р. Закінчив Вищі курси льотної підготовки. Воював на Воронезькому та 1-у Українському фронтах.

Будучи командиром ескадрильї 235-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії (Воронезький фронт), до жовтня 1943 р. здійснив 94 бойових вильоти, бомбовими та штурмовими ударами завдав значних втрат ворогові. Брав участь у 12-и повітряних боях, збив 1-го винищувача противника.

Визволяв рідну Вінниччину.

4 лютого 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Помер від ран 14 лютого 1945 р. Похований у Вінниці у сквері біля Вічного Вогню [58, с. 132].

Омельчук Григорій Куприянович – капітан, командир батальйону 1317-го стрілецького полку 202-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, українець.

Народився 25 січня 1920 р. в с. Мала Боровиця Білогірського району Хмельницької області в селянській сім'ї. Українець. Закінчив середню школу. В Червоній армії з 1939 р. В 1941 р. закінчив Тульське кулеметне училище.

Учасник Другої світової війни з червня 1941 р. Брав участь у визволенні Поділля, зокрема Вінниччини, від гітлерівських загарбників.

Будучи капітаном, командиром батальйону 1317-го стрілецького полку 202-ї стрілецької дивізії 27-ї армії (2-й Український фронт), відзначився під час Умансько-Ботошанської наступальної операції. З 4 березня 1944 р. батальйон подолянина у безперервних боях пройшов понад 400 км, форсував 13 березня 1944 р. Південний Буг біля с. Губник Гайсинського району, 21 березня 1944 р. – Дністер неподалік с. Мешерівка Окнинського району (Молдова), 28 березня 1944 р. в районі с. Корпач Єденецького району Молдови вийшов на державний кордон із Румунією.

13 вересня 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Після війни продовжив службу в Радянській Армії. В 1954 р. закінчив курси «Выстрел». В запас звільнився в 1960 р. у званні підполковника. Жив в Івано-Франківську.

Помер 3 березня 1983 р. [58, с. 146].

Чесак Григорій Сергійович – гвардії лейтенант, командир танка 61-ї гвардійської танкової бригади 10-го гвардійського танкового корпусу 4-ї танкової армії, українець.

Народився 1 січня 1922 р. в с. Шура-Бондурівська Гайсинського району Вінницької області в селянській сім'ї. Українець. Закінчив Донецьке гірничопромислове училище. Працював механіком на шахті в м. Макіївці. В Червоній армії з червня 1941 р. В 1943 р. закінчив Орловське танкове училище.

Учасник Другої світової війни з липня 1943 р. Воював на Брянському, 1-у Українському фронтах. Визволяв рідне Поділля, зокрема, Кам'янець-Подільщину (Хмельниччину).

Будучи гвардії лейтенантом, командиром танка 61-ї гвардійської танкової бригади 10-го гвардійського танкового корпусу 4-ї танкової армії (1-й Український фронт), 6 березня 1944 р. на своєму танку одним із перших увірвався на станцію Волочиськ, перерізав шосейну дорогу і залізницю Проскурів – Тернопіль. 8 березня 1944 року підбив три важких ворожих танки.

24 травня 1944 р. став Героєм Радянського Союзу.

Після війни продовжив службу в Радянській Армії. В 1956 р. закінчив Військову академію бронетанкових військ. У запас звільнився в 1959 р. у званні підполковника. Працював інженером на Кіровському заводі в Ленінграді.

Помер 11 вересня 1987 р. Похований на батьківщині [58, с. 211]).

Визволителем ступав по рідній землі уродженець с. Кацмазова Жмеринського району командир 49-ї гвардійської танкової бригади 2-го Українського фронту майбутній Герой Радянського Союзу і генерал гвардії полковник Тихін Порфірович Абрамов. За успішні бойові дії при визволенні селища Вапнярки Томашпільського району та вапнярського залізничного вузла очолюваній ним бригаді присвоєно почесне найменування «Вапнярської».

Уродженець с. Носковець Жмеринського району, командир телефонного взводу 703-ї окремої роти зв'язку 38-ї стрілецької дивізії 40-ї армії молодший лейтенант Іван Іванович Оленич свій ратний подвиг здійснив під час форсування Дніпра і захоплення плацдарму в районі с. Григорівки Канівського району. За проявлену мужність 10 січня 1943 р. нагороджений медаллю «Золота Зірка».

Рідну Вінниччину визволяв, уже будучи Героєм Радянського Союзу, де проявив не менший героїзм і відвагу.

Став Героєм в битві за Дніпро і лейтенант Георгій Герасимович Бондар – командир мінометного взводу 957-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, уродженець с. Лучинця Мурованокуриловецького району. Так само хоробро воював він і під час звільнення від ворога рідного краю. Зокрема, за визволення Вінниччини нагороджений орденом Олександра Невського.

Брали участь у визволенні рідного Поділля майбутні Герої Радянського Союзу уродженець с. Чорторії Дашівського району штурман ескадрильї 797-го бомбардувального авіаційного полку 202-ї бомбардувальної авіаційної дивізії 4-го бомбардувального авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії Василь Архипович Гелета та уродженець с. Хрінівки цього ж району старший льотчик 91-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії Георгій Лук'янович Шимко. Своїми сміливими діями вони завдали відчутних втрат противнику. Зокрема, Г. Л. Шимко здійснив понад 200 бойових вильотів на штурмовку ворожих комунікацій, техніки, живої сили. «12 березня 1944 року, – як повідомляється у бойовому донесенні генерала М. П. Каманіна, – літаючи за принципом вільного польовання, тов. Шимко побачив скупчення 130 автомашин і близько 20 танків по дорозі Вінниця – Лука-Барська. Тов. Шимко зробив три атаки і одночасно радирував командуванню. В результаті атаки знищив 40 автомашин і 1 танк ворога, створивши пробку на шляху...» [840].

Серед визволителів Поділля були також уродженці Вінниччини старшина М. П. Костенко, старший сержант О. Й. Янковський, уродженець Черкащини ефрейтор В. Й. Кир'яновський. Усі троє під час війни стали повними кавалерами ордена Слави. Причому М. П. Костенко свій перший солдатський орден заслужив саме на рідній землі. 13 березня 1944 р. у складі 240-ї стрілецької дивізії 40-ї армії він під шквальним вогнем в районі Дашева форсував річку Соб, що внаслідок весняної повені вийшла з берегів, брав участь у захопленні плацдарму, визволенні від ворога самого селища [71, с. 78 – 81].

Визволяв від ворога рідний край відважний танкіст 127-го танкового полку 49-ї механізованої бригади 4-ї танкової армії 1-го Українського фронту, старший сержант, уродженець с. Косогірка Ярмолинецького району майбутній повний кавалер ордена Слави Костянтин Степанович Венгер. 5 березня 1944 р. його танк одним із

перших увірвався в с. Бальківці Волочиського району, завдав суттєвої шкоди противнику [101, с. 177 – 178]...

Уславились мужністю на подільській землі тисячі інших солдатів та офіцерів.

Білорус механік-водій танка 45-ї гвардійської танкової бригади 1-ї танкової армії гвардії старшина Вітольд Михайлович Гінтовт був у складі роти, яка прорвалася на ділянку залізниці Вінниця – Жмеринка, перерізала її і утримувала зайнятий рубіж 4 доби. В боях з 24.12.1943 р. по 16.01.1944 р. екіпаж танка знищив 18 гармат, 15 танків, 40 автомашин, 17 кулеметів та багато солдатів і офіцерів противника.

Тоді ж відзначився його бойовий однополчанин росіянин гвардії лейтенант Володимир Миколайович Максаков, який особисто знищив 3 ворожих танки, до 25-и автомашин та бронетранспортерів противника. 10 січня 1944 р. його взвод у взаємодії з сусідніми підрозділами розгромив ворожий ешелон і брав участь у блокуванні руху на ділянці залізниці Вінниця – Жмеринка. Обом гвардійцям, і старшині, і лейтенанту, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Росіянин гвардії старший лейтенант Іван Костянтинович Захаров командував танковим батальйоном (40-а гвардійська танкова бригада 11-го гвардійського танкового корпусу 1-ї танкової армії), котрий 9 січня 1944 р. розгорнув бій за с. Комарове Вінницького району, визволивши його та знищивши значну кількість живої сили противника. Потім, командуючи рухомою групою бригади, оволодів у ворожому тилу Гніванню, захопив переправу через р. Південний Буг у районі с. Могилівки Жмеринського району, де успішно відбив численні контратаки противника. За проявлену хоробрість теж удостоєний Золотої Зірки Героя. На жаль, визволитель Вінниччини загинув у 1947 р. у Західній Україні...

У боях за визволення Козятина Героями Радянського Союзу стали танкісти 1-ї танкової армії гвардії старшина Михайло Іванович Бушілов, гвардії лейтенант Петро Пилипович Грибольов, гвардії старший лейтенант Володимир Миколайович Подгорбунський.

Так само хоробро діяли воїни-визволителі в інших районах краю. 19 січня 1944 р. заступник командира 322-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 8-ї гвардійської окремої винищувально-протитанкової артилерійської бригади 40-ї армії гвардії майор Іван Іванович Загрядський під час нічної розвідки виявив у районі с. Цибулева Монастирищенського району зосередження значної кількості бронетранспортерів із піхотою про-

тивника. Несподіваним артилерійським вогнем знищив 5 БТРів та захопив ворожий прапор. 21 січня знищив чимало бойової техніки та живої сили противника. За проявлену сміливість удостоєний звання Героя Радянського Союзу

25 січня 1944 р. під с. Цибулевим вів важкий поєдинок з ворожими танками і навідник гармати 322-го винищувально-протитанкового полку 8-ї окремої гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської бригади 40-ї армії гвардії сержант Веніамін Михайлович Перм'яков. Разом із обслугою гармати він у числі перших зустрів навальну атаку німецьких танків і знищив 8 із них. Під час бою підбив ще 2 танки. Брав участь у рукопашній сутичці.

Виняткову хоробрість проявила взагалі вся бригада. Протягом доби вона стримувала шалений натиск ворога, знищивши при цьому 342 танки, 76 бронетранспортерів та 62 гармати противника. За вміле керівництво нею, особисту мужність її командирю гвардії полковнику Никифору Дмитровичу Чеволі присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У першій декаді березня 1944 р. на протилежний берег Південного Бугу переправилась група розвідників 759-го стрілецького полку (163-я стрілецька дивізія, 40-а армія), до складу якої входив рядовий Іван Якович Дубинський (родом із м. Прилук Чернігівської області). В районі Ладжижина розвідники захопили плацдарм і почали бої за його розширення. Сіючи паніку в рядах ворога, бійці зуміли вийти в його тили. Тоді ж форсувала річку група автоматників 529-го полку цієї ж дивізії, в якій воював земляк І. Я. Дубинського рядовий Іван Петрович Надін. Земляки-однополчани мужньо діяли в бою, прикриваючи переправу. Обидва продовжили славний бойовий шлях; перший загинув у Румунії, другий – в Угорщині. Відважні солдати посмертно удостоєні звання Героя Радянського Союзу [326, с. 328].

Одинадцятого березня 1944 р. у складі передового загону форсував Південний Буг у районі с. Маньківки Бершадського району командир мінометного взводу 45-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії сержант Микола Гаврилович Лобачов. Мінометники прицільним інтенсивним вогнем забезпечили не лише захоплення плацдарму, але й сприяли звільненню від нацистських загарбників села Маньківки. Однак ворог не змирився з втратою важливих рубежів, організував ряд навальних контратак. У розпал бою у мінометників закінчилися боеприпаси. І тоді М. Г. Лобачов підняв товаришів по зброї у штикову атаку. Плацдарм вдалося відстояти.

У критичну ситуацію у березні 1944 р. потрапив на території Вінниччини командир взводу 237-ї танкової бригади 31-го танкового корпусу 2-ї танкової армії молодший лейтенант Яків Пилипович Гаркуша. Користуючись чисельною перевагою, гітлерівці оточили позицію, що її обороняли офіцер та його бойові товариші. Але сміливці не здалися. У критичний момент Я. П. Гаркуша підняв їх в атаку на прорив смертельно небезпечного кільця. В результаті з оточення було виведено близько роти, здавалося б, приречених бійців. За цей та інші подвиги хороброму командирі присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Уродженець Комі-Перм'яцького автономного округу автоматник моторизованого батальйону автоматників 107-ї танкової бригади 2-ї танкової армії молодший сержант Олександр Якович Созонов, діючи 17 березня 1944 р. в складі танкового десанту в районі Томашполя, взяв у полон 5 ворожих солдатів і офіцерів, у тому числі полковника, командира полку. У сутичці, що зав'язалася, був поранений, проте доставив полонених у штаб підрозділу.

Під час переправи через Дністер у районі Цекинівка – Сороки відзначився мужнім вчинком сапер 90-го окремого саперного батальйону 2-го танкового корпусу 2-ї танкової армії адигеєць єфрейтор Алій Юсуфович Кошев. Вибухом ворожого снаряду тоді було пошкоджено канат, що з'єднував обидва береги. Паром із танками та піхотинцями втратив керованість і його стало відносити стрімкою течією в низ по річці. Щоб врятувати становище, відважний воїн, не вагаючись, пірнув у холодну воду. Кілька спроб виявилися безрезультатними. Та сміливець не відступив. Врешті, він підняв із дна ріки один із кінців пошкодженого канату і закріпив його на паромі. Танки та люди були врятовані.

Росіянин командир відділення 2-ї механізованої бригади 6-ї танкової армії рядовий Ісай Петрович Деніченко 19 березня 1944 р. з відділенням в числі перших увірвався в м. Могилів-Подільський. Наступного дня одним із перших переправився на підручних засобах через Дністер. Зайнявши оборону на висоті, відділення відбило всі контратаки противника, чим сприяло форсуванню ріки іншими підрозділами. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1944 р. І. П. Деніченка нагороджено медаллю «Золота Зірка».

Всього за проявлену мужність у визвольних боях за Поділля (або ж у тому числі за нього, що особливо стосується авіаторів 2-ї та 5-ї повітряних армій) удостоєно звання Героя Радянського Союзу більше ста п'ятдесяти найхоробріших із хоробрих солдатів та

офіцерів Червоної армії. Крім згаданих визволителів краю Героями Радянського Союзу стали:

Алешкевич Степан Филимонович – рядовий, розвідник 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, білорус;

Асфандієров Закір Лутфурахманович – гвардії старший сержант, командир гармати 322-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 8-ї гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської бригади 40-ї армії, татарин;

Барков Сергій Єгорович – старший сержант, командир відділення 111-ї окремої розвідувальної роти 74-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Басков Михайло Миколайович – ефрейтор, механік-водій танка 51-го окремого мотоциклетного батальйону 16-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Берніков Михайло Михайлович – майор, командир ескадрильї 809-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії, росіянин;

Білаонов Павло Семенович – майор, командир 681-го стрілецького полку 133-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, осетин;

Богашев Олександр Інокентійович – старший лейтенант, командир роти автоматників 529-го стрілецького полку 136-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Богдан Дмитро Пилипович – капітан, командир 565-го окремого саперного батальйону 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, українець;

Бойко Дмитро Дмитрович – майор, командир 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Борисюк Сергій Федорович – рядовий, розвідник 759-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, українець;

Бурмака Василь Антонович – лейтенант, старший льотчик 809-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії, українець;

Буц Андрій Федорович – рядовий, стрілець 1-го стрілецького батальйону 929-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, українець;

Васюк Ілля Якимович – старший лейтенант, командир батальйону 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, українець;

Виборнов Олександр Іванович – старший лейтенант, командир ескадрильї 728-го винищувального авіаційного полку 256-ї винищу-

вальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіакорпусу 2-ї повітряної армії, росіянин;

Володін Олександр Федорович – гвардії капітан, старший інструктор політвідділу 4-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 40-ї армії, росіянин;

Ворожейкін Арсен Васильович – капітан, командир ескадрильї 728-го винищувального авіаційного полку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіакорпусу 2-ї повітряної армії (двічі Герой Радянського Союзу), росіянин;

Воронін Степан Микитович – капітан, командир артилерійської батареї 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Габов Микола Миколайович – гвардії рядовий, розвідник штабної батареї 1-го гвардійського артилерійського полку 4-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії 40-ї армії, комі;

Герасимов Петро Лук'янович – лейтенант, командир ланки 32-го винищувального авіаполку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії, білорус;

Голіков Григорій Іванович – старший лейтенант, командир батальйону 86-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, росіянин;

Головко Павло Андрійович – рядовий, автоматник 529-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, українець;

Голуб'єв Михайло Трохимович – гвардії лейтенант, командир взводу хімзахисту 127-го стрілецького полку 72-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Горін Анатолій Сергійович – старший лейтенант, заступник командира, штурман ескадрильї 451-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіакорпусу 5-ї повітряної армії, росіянин;

Горобець Тарас Павлович – полковник, командир 337-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, українець;

Гранкін Павло Миколайович – рядовий, командир кулеметної обслуги мотострілецького батальйону 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, росіянин;

Грищенко Петро Лук'янович – лейтенант, командир ланки 32-го винищувального авіаполку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії, білорус;

Гуданов Євгеній Олексійович – лейтенант, командир взводу розвідки 857-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, росіянин;

Гушчін Микола Федорович – молодший лейтенант, командир роти 857-го стрілецького полку 284-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, росіянин;

Демченко Василь Іванович – сержант, помічник командира взводу розвідки мотострілецького батальйону 45-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, українець;

Денисенко Володимир Гурійович – лейтенант, командир ланки 32-го винищувального авіаполку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіакорпусу 2-ї повітряної армії, українець;

Денисенко Григорій Кирилович – лейтенант, штурман ескадрильї 235-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії, українець;

Добкевич Олександр Антонович – капітан, командир ескадрильї 61-го штурмового авіаційного полку 291-ї штурмової авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії, українець;

Докучаєв Георгій Миколайович – гвардії молодший лейтенант, командир взводу протитанкових рушниць 127-го стрілецького полку 42-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Дубина Петро Прокопович – рядовий, кулеметник мотострілецького батальйону 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, українець;

Єлізаров Віктор Васильович – рядовий, стрілець 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, росіянин;

Жежеря Олександр Юхимович – гвардії сержант, командир кулеметної обслуги 97-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської танкової армії, українець;

Завалін Віктор Васильович – молодший сержант, командир відділення 3-го мотострілецького батальйону 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, росіянин;

Запорожець Сергій Степанович – рядовий, мінометник 861-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, українець;

Зарубін Володимир Степанович – старший лейтенант, командир ескадрильї 451-го штурмового авіаційного полку 246-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії, росіянин;

Зваригін Пантелей Олександрович – майор, командир батальйону 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Зуділов Василь Федорович – майор, командир ескадрильї 809-го штурмового авіаційного полку 246-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного полку 2-ї повітряної армії, росіянин;

Ігнат'єв Микола Петрович – капітан, штурман 728-го винищувального авіаполку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії, росіянин;

Калашников Прокіп Якович – майор, командир батальйону 11-ї гвардійської танкової бригади 2-ї танкової армії, росіянин;

Канаєв Олексій Федорович – старший лейтенант, помічник командира по повітряно-стрілецькій службі 451-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії, росіянин;

Капралов Петро Андрійович – підполковник, командир 859-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, росіянин;

Карлов Федір Васильович – підполковник, командир 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Кіреєв Олексій Іванович – підполковник, командир 809-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії, росіянин;

Кірпіченко Іван Платонович – молодший сержант, командир відділення автоматників 164-ї танкової бригади 16-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Козир Максим Євсейович – генерал-майор, командир 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, українець;

Колосов Павло Миколайович – гвардії лейтенант, командир танка 252-го танкового полку 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, росіянин;

Комісаров Валентин Володимирович – сержант, командир відділення автоматників 529-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Кондратьєв Іван Дмитрович – старшина, командир кулеметної обслуги 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, білорус;

Коняєв Аркадій Миколайович – старший лейтенант, командир ескадрильї 32-го винищувального авіаполку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії, росіянин;

Конюша Йосип Андрійович – рядовий, автоматник 15-ї мото-стрілецької бригади 16-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, українець;

Копилов Микола Йосипович – старший сержант, командир відділення 859-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, росіянин;

Корнєв Олександр Степанович – майор, командир ескадрильї 809-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії, росіянин;

Коробов Олександр Васильович – сержант, командир відділення 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Коробейников Панас Гур'янович – старший сержант, командир гармати 1239-го стрілецького полку 273-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, росіянин;

Короленко Григорій Федотович – полковник, командир 936-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, росіянин;

Косарєв Володимир Олексійович – лейтенант, командир танка 51-го окремого мотоциклетного батальйону 16-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Крупінов Петро Никифорович – старшина, командир відділення автоматників моторизованого батальйону автоматників 11-ї окремої танкової бригади 2-ї танкової армії, росіянин;

Кучумов Олександр Михайлович – капітан, командир ескадрильї 451-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії, росіянин;

Лазарєв Сергій Іванович – лейтенант, командир ланки 728-го винищувального авіаполку 256-ї авіаційної дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії, росіянин;

Лелеков Олександр Макарович – старший сержант, командир відділення автоматників розвідувальної роти 45-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, росіянин;

Луценко Онуфрій Максимович – підполковник, командир 929-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, українець;

Лялько Григорій Григорович – рядовий, стрілець 929-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, українець;

Марачевич Микола Діонисійович – підполковник, командир 45-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, українець;

Матвєєв Микола Пантелеймонович – старший лейтенант, командир мотострілецького батальйону 2-ї механізованої бригади 6-ї танкової армії, росіянин;

Матвєєв Олександр Васильович – лейтенант, командир ескадрильї 241-го штурмового авіаполку 291-ї штурмової авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії, росіянин;

Мельников Віктор Іванович – гвардії старший лейтенант, командир роти 8-го гвардійського полку важких танків 3-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Мельников Олександр Іванович – рядовий, стрілець 681-го стрілецького полку 133-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Мирвода Семен Никифорович – полковник, командир 51-го танкового батальйону 3-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, українець;

Михайленко Василь Терентійович – сержант, командир відділення 645-го стрілецького полку 202-ї стрілецької дивізії, росіянин;

Міоков Микола Дмитрович – майор, командир ескадрильї 91-го винищувального авіаполку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії, українець;

Наговіцин Пімен Миколайович – молодший сержант, командир відділення автоматників 529-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Нестеровський Микола Семенович – рядовий, командир саперного відділення 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, українець;

Нетьосов Василь Ульянович – лейтенант, командир мотострілецької роти 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, росіянин;

Нєсвєтайлов Володимир Іванович – гвардії лейтенант, командир танкового взводу 11-ї гвардійської окремої бригади 2-ї танкової армії, росіянин;

Нікітін Іван Мойсейович – рядовий, стрілець 57-ї мотострілецької бригади 3-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Ніконенко Тимофій Іванович – рядовий, стрілець 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, українець;

Огньов Павло Єгорович – молодший лейтенант, командир роти 794-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Остапенко Йосип Васильович – лейтенант, командир мінометного взводу 859-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, українець;

Островерхов Іван Григорович – майор, командир батальйону 15-ї мотострілецької бригади 16-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, українець;

Павлов Павло Прокопович – молодший лейтенант, командир взводу розвідки 681-го стрілецького полку 133-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Паршин Микола Іванович – гвардії лейтенант, командир взводу автоматників 15-ї мотострілецької бригади 16-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Перепечин Михайло Романович – сержант, помічник командира розвідувального взводу 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Пещенко Андрій Семенович – лейтенант, командир ланки 451-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 50-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії, білорус;

Пономаренко Віктор Іванович – молодший лейтенант, командир взводу 170-ї танкової бригади 18-го танкового корпусу 5-ї гвардійської танкової армії, українець;

Потапов Олександр Захарович – капітан, командир батальйону 86-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, росіянин;

Рибалко Василь Іванович – сержант, командир мінометної обслуги 861-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, українець;

Рибін Олександр Гаврилович – капітан, командир мотострілецького батальйону 15-ї мотострілецької бригади 16-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Рощепкін Василь Дмитрович – старший лейтенант, командир ескадрильї 61-го штурмового авіаційного полку 291-ї штурмової авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії, росіянин;

Савін Микола Семенович – гвардії лейтенант, командир танка 8-го гвардійського окремого танкового полку 3-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Саначйов Михайло Данилович – старший лейтенант, командир роти 94-го танкового батальйону 54-ї танкової бригади 3-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Сачков Михайло Іванович – капітан, командир ескадрильї 728-го винищувального авіаційного полку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії, росіянин;

Слепанов Олексій Сергійович – рядовий, розвідник 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Смірнов Микола Андрійович – сержант, помічник командира взводу 748-го стрілецького полку 206-ї дивізії 27-ї армії, росіянин;

Соколов Юрій Сергійович – гвардії лейтенант, командир танка 45-ї гвардійської танкової бригади 11-го гвардійського танкового корпусу 1-ї танкової армії, росіянин;

Стрельцов Василь Дмитрович – капітан, командир мінометної батареї 75-го стрілецького полку 31-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, росіянин;

Торнєв Іван Петрович – старшина, командир відділення 2-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, росіянин;

Трофімов Федір Леонтіївич – рядовий, розвідник 681-го стрілецького полку 133-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Трухін Іван Андрійович – сержант, механік-водій танка 94-го танкового батальйону 51-ї танкової бригади 3-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Туфтов Іван Микитович – рядовий, кулеметник мотострілецького батальйону 45-ї механізованої бригади 5-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, росіянин;

Ушаков Олександр Кирилович – гвардії сержант, навідник СУ-85 1-го самохідно-артилерійського полку 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї танкової армії, росіянин;

Федоренко Василь Володимирович – сержант, помічник командира взводу 398-ї окремої розвідроти 337-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, українець;

Хоменко Іван Федотович – старшина, командир відділення 857-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, українець;

Хомушку Чургуй-оол Намгаєвич – молодший лейтенант, механік-водій танка 25-го танкового полку 52-ї армії, тувинець;

Хохряков Семен Васильович – гвардії майор, командир танкового батальйону 54-ї гвардійської танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії (двічі Герой Радянського Союзу), росіянин;

Худяков Микола Олександрович – гвардії сержант, навідник протитанкової рушниці 29-ї мотострілецької бригади 4-ї танкової армії, росіянин.

Чеченєв Михайло Семенович – капітан, командир ескадрильї 452-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної ди-

візії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії, росіянин;

Чечетко Микола Карпович – старший лейтенант, командир танкової роти 109-ї танкової бригади 16-го танкового корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Шабан Казимир Аркадійович – старший лейтенант, льотчик 809-го штурмового авіаційного полку 264-ї штурмової авіаційної дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії, білорус;

Шалімов Микола Дмитрович – сержант, командир відділення мотострілецького батальйону 2-ї механізованої бригади 15-го механізованого корпусу 6-ї танкової армії, росіянин;

Шамшик Микола Юхимович – старший сержант, командир відділення взводу розвідки 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин;

Шишкін Яків Васильович – капітан, командир ескадрильї 32-го винищувального авіаційного полку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу 2-ї танкової армії, росіянин;

Шопін Борис Васильович – рядовий, командир відділення автоматників 1127-го стрілецького полку 337-ї стрілецької дивізії 27-ї армії, росіянин;

Шувалов Микола Іванович – капітан, командир батальйону 861-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, росіянин;

Щецура Дмитро Васильович – ефрейтор, розвідник 759-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, українець;

Щурихін Олександр Автомонович – гвардії сержант, командир відділення розвідки взводу 127-го гвардійського стрілецького полку 42-ї гвардійської стрілецької дивізії 40-ї армії, росіянин [55, с. 308 – 328].

Зрозуміло, список відважних визволителів краю цим не закінчується. Не менший героїзм проявили тисячі їхніх побратимів, хоч і не були відзначені найвищою відзнакою Вітчизни. Так, молодший лейтенант Горбулько (13-а артилерійська дивізія прориву 38-ї армії), коригуючи дії батареї, підпалив три німецьких танки. Вибухом ворожого снаряда йому відірвало ногу, але він продовжував керувати вогнем гармат, а сам стріляв із протитанкової рушниці. Ще одним вибухом йому відірвало руку й поранило в груди. Втрачаючи свідомість, Горбулько наказав бити ворога до останнього подиху [326, с. 320].

Щоб переправити на плотах техніку через Південний Буг в районі с. Лаврівки Вінницького району, необхідно було закріпити трос на зайнятому противником березі. Виконати небезпечне завдання взявся рядовий Д. С. Кияшко з Полтавщини. Він сів у маленький човен і поплив до протилежного берега. Йшов сніг, незабаром сміливець зник з очей. Посередині річки боєць залишився без весла. Загірбаючи крижану воду долонями, Дмитро Семенович дістався таки до берега і за сто кроків від ворожого дзота обережно закріпив трос. Разом з чотирма однополчанами, що прибули першим плотом, було знищено дзот і переправлено підрозділ на здобутий плацдарм [326, с. 337].

У бою за визволення Вінниці бронебійник Онуфрій Войцехівський вступив у єдиноборство з німецькими танками і вийшов переможцем. Комсомольці Кухенко, Григоріаді та інші бійці увірвались до міста, на уламках підірваного мосту перебрались на протилежний берег Південного Бугу і забезпечили переправу всього підрозділу. Льотчики авіаційних з'єднань генералів С. Я. Красовського і М. П. Каманіна, незважаючи на те, що навколо міста було сконцентровано багато зенітної артилерії і ворожих винищувачів, успішно бомбардували опорні пункти ворога [363, с. 99]...

Масовий подвиг на подільській землі став яскравим виявом волелюбності та нескореності захисників Вітчизни, вагомим внеском у майбутню Перемогу.

6. 4. Внесок антифашистів – громадян зарубіжжя

У визволенні Поділля від нацистських загарбників певна роль належить також воїнам-антифашистам – громадянам інших країн. Зокрема, яскравою сторінкою спільної боротьби з окупантами стало бойове співробітництво радянських і чехословацьких воїнів.

Воно започатковане у березні 1943 року, коли бійці окремого Чехословацького батальйону під командуванням Людвіка Свободи у складі військ Воронежського фронту взяли участь у боях неподалік населеного пункту Соколове під Харковом. Це була перша іноземна військова частина, сформована на території СРСР, яка воювала на радянсько-німецькому фронті. (Всього ж на території СРСР було сформовано чехословацький армійський корпус, польську армію, дві румунські піхотні дивізії, югославську піхотну і танкову

бригади, два авіаційні полки, а також військові частини і з'єднання інших держав) [25].

Згодом батальйон реорганізовано в 1-у Чехословацьку окрему бригаду, котра брала участь у запеклих боях із гітлерівцями під Києвом, Білою Церквою, Жашковом.

Архівні документи свідчать, що 1 січня 1944 року бійці бригади вступили в бій з ворогом на подільській землі, визволяючи разом із радянськими воїнами с. Хмелівку Оратівського району:

«...Війська 2-го Українського фронту героїчно билися за звільнення населеного пункту Хмелівка, і упали такі бійці і офіцери:

- 1) гвардії старший лейтенант Бочинніков Микола Єгорович,
- 2) Старцев Олександр Миколайович,
- 3) Горбаченко Сергій Давидович,
- 4) гвардії лейтенант чехословак Сояка Левко Іванович...» [692, арк. 56].

5 січня 1944 р. вона зайняла бойові позиції в районі с. Будьонівки Тетіївського району на стику двох армій. Її сусідами були: справа – 155-а стрілецька дивізія 38-ї армії, зліва – 240-а стрілецька дивізія 40-ї армії. В оперативному плані бригада підпорядковувалась командуванню 40-ї армії [256, с. 242].

У січні 1944 р. 1-а Чехословацька окрема бригада взяла участь у відбитті потужного контрнаступу частин Вермахту під командуванням Е. Манштейна. За спогадами Л. Свободи «в цей період німецько-фашистські війська відновили наступ за участю великої кількості танків, самохідних гармат і авіації. Вони намагалися за всяку ціну відкинути радянські війська на північ... [Зав'язалися] важкі тривалі бої. Були дні, коли нас атакували 240 бомбардувальників і штурмовиків одночасно. Багато наших воїнів було поранено, частина протитанкових засобів знищена, але й ми збили немало літаків» [840].

20 січня бригада перемістилася на південний захід, «на лінію Осична, Ключи, Стадниця [Оратівський район], а двома днями пізніше [на південь] – на лінію Ступки [Оратівський район], Новосілка, Княжа Криниця, західна частина с. Івахни» [256, с. 242] [Монастирищенський район].

26 січня за наказом командуючого 40-ю армією генерала П. Ф. Жмаченка вона зайняла бойові позиції на рубежі Оратівка, Юшківці [256, с. 246]. Переважаючим силам гітлерівців вдалося дещо відтиснути її на північ, на рубіж Рожична, Юшківці того ж Оратівського району, але це був останній успіх частин Е. Манштейна на даній ділянці фронту. Далі ворог не пройшов. Фронт стабілізувався.

Як згадував Л. Свобода, «ліворуч від нас знаходилась радянська 4-а гвардійська дивізія. Наша танкова частина була залишена в резерві на околиці населеного пункту Рожична, щоб підготуватися до контратаки.

Підходило до кінця перше півріччя наших бойових походів по Правобережній Україні. За цей час воїни бригади брали участь не лише у великих боях, але й провели значну кількість дрібних сутичок з противником... Особливо багато таких боїв випало на долю розвідників, котрі бились і вдень, і вночі.

Одним із найвідважніших розвідників був командир взводу Поздера. Одного разу очолювана ним група розвідників виявила в районі с. Рожична два ворожих доти. Поздера з групою розвідників непомітно підповзли до них, закидали гранатами, а потім увірвались у бункери. Десять убитих і поранених нацистів! А головне – піхота може йти вперед! Завдання виконано. Невдовзі Поздера знову на чолі групи пішов у розвідку і знищив декілька ворожих вогневих точок. Однак цього разу він повертався важко пораненим і вмер на руках товаришів, які несли його.

У боях біля Рожичної 23 лютого 1944 року був важко поранений учасник боїв під с. Соколове Дмитро Порада. Він був заступником командира батареї протитанкових гармат підпоручика Шчамбора, котрий прийняв командування після загибелі поручика Крала. Артилеристи у той же день отримали завдання перемістити гармати ближче до переднього краю оборони. Водій тягача захворів, а завдання необхідно було виконати. Порада сам сів за кермо і перевіз дві гармати, проте, коли повертався за третьою, його тягач підірвався на міні. Порада зазнав важкого поранення...» [256, с. 247].

Незважаючи на бойові втрати, у березні 1944 р. 1-а Чехословацька окрема бригада нараховувала 1839 військовослужбовців [256, с. 253]. 7 березня 1944 р. на контрольованій нею ділянці фронту її змінили частини Червоної армії – на прохання командування бригади за згодою Верховного Головнокомандування та уряду СРСР весь особовий склад військового формування передислоковано у Західну Україну.

«Протягом трьох днів бригада зосереджувалась у Тетіїві. Звідти залізницею через Козятин, Бердичів, Полонне, Славути і Здолбунів вона була перекинута до міст Рівне і Луцьк» [256, с. 249] – поближче до Чехословаччини.

Влітку 1944 р. бригада ще більше зросла кількісно і реорганізована у 1-й Чехословацький армійський корпус, котрий восени того ж року спільно з радянськими військами брав участь у стра-

тегічній Карпатсько-Дуклінській операції, потім воював у Словаччині та Моравії. Після звільнення території Чехії та Словаччини корпус став основою для створення збройних сил нової народно-демократичної Чехословаччини, а його бойовий командир генерал Людвік Свобода – Героєм Радянського Союзу.

Під час війни на Правобережній Україні розташовувались також численні гарнізони запасної словацької дивізії. Серед солдатів і деякої частини офіцерів дивізії панували антифашистські настрої. Так, словацька частина, розташована в білоруському містечку Хвойнікі, відмовилась виконувати наказ німецького командування й не виступила проти партизанських з'єднань С. Ковпака, О. Федорова та Я. Мельника, які вели бій з німецьким гарнізоном у містечку Брагині. 33 партизани-словаки за їх проханням були відправлені з Овруча в діючі чехословацькі частини Людвіка Свободи [295, с. 45].

Чимало чехів і словаків, перейшовши до партизанів, боролись із ворогом у з'єднаннях народних месників, що діяли на Поліссі: Житомирському (під командуванням генерал-майора О. М. Сабурова), яке вело боротьбу з ворогом й на теренах Кам'янець-Подільської області, Житомирській партизанській дивізії ім. М. О. Щорса (під командуванням С. Ф. Малікова) та ін. 18 травня 1943 року у складі Житомирського партизанського з'єднання було сформовано чехословацький партизанський загін, котрий очолив майбутній Герой Радянського Союзу Ян Налєпка, а дещо раніше, 15 лютого 1943 р., – польський партизанський загін під командуванням Р. Я. Сатановського [435, с. 55].

Окремі чехи та словаки боролись в інших партизанських формуваннях, що діяли, зокрема, на Вінниччині: Арнашт Рудольфович Каплан, Леонід Валентинович Водишек – у Вінницькому партизанському з'єднанні [581], Віталій Францович Тіц – у кавалерійській бригаді ім. В. І. Леніна [582]...

Як уже згадувалося, завдяки чеському патріоту Штеліку вінницьким підпільникам вдалося довідатися про призначення надсекретних об'єктів Райху, споруджуваних неподалік Вінниці, – ставку Гітлера «Вервольф», а також штаб-квартиру Герінга «Штайнбрух». Успішно боровся з ворогом підпільник-командир В.С. Вацик.

Вагомий внесок у бойових операціях і польських патріотів. Вони боролися з гітлерівськими загарбниками чи не в кожному партизанському загоні, що дестабілізували ворожий тил на теренах Поділля. Як уже йшлося, у Кам'янець-Подільському з'єднанні ім. Ф. М. Михайлова їх було 205 чол., у Кам'янець-Подільському з'єднанні ім. Г. І. Котовського – 119 чол.

На Вінниччині чи не найбільше поляків (понад 60 чол.) нараховувалось у складі Вінницького партизанського з'єднання. Це – Бачинський Серафим Марцелович, Бачинський Станіслав Іванович, Белоцький Петро Миколайович (загинув), Богинський Станіслав Йосипович, Бодерацький Йосип Іванович, Борецький Іван Володимирович, Будорецький Йосип Іванович (загинув), Вишинський Адам Іванович, Вітавський Мар'ян Іванович (загинув), Гузовський Людвиг Янович, Добровольський Цезар Францович, Зімний Іван Францович (загинув), Змієвський Йосип Францович, Кобилянський Зигмунд Іванович, Ковалевський Казимир Антонович, Корейба Цезар Фіоріонович, Корчинський Мислав Костянтинівич, Кучинський Антон Фабінович, Лащевич Реня (загинула), Лех Антон Йосипович, Лех Пилип Францович, Мальчевський Григорій Броніславович, Марцинкевич В'ячеслав Феліксович, Медвецький Тофель Степанович, Межинський Юзик Юзикович, Мілевський Франц Камілович, Мілевський Едуард Йосипович, Михайлевський Карл Іванович, Муравський Мар'ян Карпович, Недзвецький Леонтій Іванович, Ненцінський Стефан Пилипович, Осинський Станіслав Йосипович, Охман Леонтій Іванович, Пікульський Адам Йосипович, Подяковський Іван Віталійович, Поляковський Іван Віталійович, Райковський Зіновій Іванович, Слівінський Вацлав Йосипович, Стібель Гертуда Францівна, Субота Володимир Алушович, Субота Казимир Алунзович, Сущинський Йосип Тимофійович, Табаровський Едуард Леонідович, Туровський Віталій Вікторович, Тушевський Роман Петрович, Федоровський Станіслав Деонісович, Фіцнер Адам Казимирович, Хатинський Леонтій Іванович, Хмілевський Мар'ян Станіславович, Хамич Йосип Станіславович, Чернецький Антон Гнатович, Шмайхель Йосип Мар'янович, Юрковський Василь Сигизмундович, Янковський Микола Мар'янович, Янушевський Йосип Францович та ін. [581]. Чотирнадцять поляків воювали в рядах 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна (командир А. Г. Кондратюк): Васинський Яків Євтихійович, Дроздович Едмунд Костянтинівич, Духевич Іван Антонович, Генігсберг Карл Адольфович, Лишебський Яків Миколайович, Маас Юзефа Леонтіївна, Рожковський Ілля Станіславович, Рублевський Броніслав В'ячеславович, Сарицький Георгій Карлович, Скибицький Михайло Казимирович, Слободяник Мартин Іванович, Станішевський Сигізмунд Адольфович, Стрижевський Альфред Мечиславович та ін. [580]. Одинадцять поляків були бійцями партизанського з'єднання (кавалерійської бригади) ім. В. І. Леніна: Дембицький Влас Іванович, Елен Едвард, Забоштанська Б. І., Звершановський Степан Хомич, Земляновський Роман Іппо-

литович, Ніколайчук Йосип Гнатович, Ніколайчук Юзеф Гнатович, Слівінський Казимир Федорович, Трахуновський Роман Іванович та ін. [582]. Поляки Вансович Станіслав Михайлович, Вансович Ян Михайлович, Домашинський Віктор Васильович воювали у складі партизанського з'єднання ім. Й. В. Сталіна під командуванням В. Ф. Слюсаренка [586], Муравський Мар'ян Карпович, Ярчевський Йосип Наумович – у партизанському з'єднанні ім. М. С. Хрущова, Грац Антон Володимирович – у партизанському загоні ім. В. І. Леніна (командир А. А. Дідішвілі) [583]...

У задуваних партизанських формуваннях воювали також представники інших народів поневоленої Європи, яких об'єднували незгасима ненависть до нацистів, самовідданість у боротьбі проти спільного ворога. Зокрема, югослави Айдишек Йосип Йосипович, Водишек Леопольд, Колленц Максим Якович, Пінтер Карл Степанович, Оружар Іван Францович, Солокар Йосип Гнатович, Солокар Йосип Іванович (Вінницьке партизанське з'єднання) [581], Панайотович Сретєн (2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна) [580], Мірчіч Мілован, Пісаревич Данко Маркович (партизанський загін ім. В. І. Леніна під командуванням А. А. Дідішвілі) [583], болгар Карпенко Василь Макеєвич, Малашнюк Володимир Андрійович, Найбич Семен Олексійович, Піманов Василь Іванович, Трайскулянський Василь Борисович (2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна) [580], греки Малич Дмитро Федорович (кавалерійська бригада ім. В. І. Леніна) [582], Імеролі Іпполит Іванович, Карпі Е. І., Кочедим Лідія Мамедова, Папандопало Георгій Антонович, Чорний Адам Маркович (2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна) [580], австрійці Траусмут Павло, Славічек Есідо (2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна) [580], монгол Булігін Борис Намсараєвич (кавалерійська бригада ім. В. І. Леніна) [582], румун Букур Павло Олександрович, турок Сафаров Муса Сафарович, фін Білофін Олександр (загинув) (2-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна) [580], француз Гут Адольф (кавалерійська бригада ім. В. І. Леніна) [582].

Воювали в лавах подільських партизанів і німці. Так, Райнгольд Карлович Шварц та Арнольд Карлович Шварц (очевидно, брати-фольксдойче) свою антифашистську біографію розпочинали у Вінницькому партизанському з'єднанні. Під час рейду взимку та навесні 1944 р. народних месників у Вінницькій області, коли на базі загонів ім. Хрущова, ім. Щорса, ім. Чапаєва, ім. Богуна рішенням Вінницького підпільного обкому КП(б)У створено партизанське з'єднання ім. Хрущова (командир О. Н. Кравченко), Райнгольду Швар-

цу було довірено очолити партизанський загін ім. Щорса [495, арк. 6].

До цього він успішно командував ротою в загоні ім. Хрущова, про що свідчать архівні документи. Ось один із них – бойовий наказ від 4 січня 1944 р. по партизанському загону ім. Хрущова:

«...Командирам 1-ї і 3-ї рот тт. Шварцу, Спіцину висунутись у район лісу, що в 400 метрах південніше с. Голодьки, із завданням організувати засідку на противника між Хмільником і Кожуховом з метою здобуття зброї і боеприпасів, знищити мости в селах Кожухів, Голодьки, на шосе Хмільник – Новий Костянтинів...» [496].

Із поставленим завданням народні месники впоралися з честю.

Арнольд Шварц був комісаром партизанського загону ім. Богуна [495]...

Нелегкою виявилася життєва доля антифашиста Генріха Шаубе.

Народився він у 1918 році в Бремені. Батька – робітника, котрий симпатизував комуністам, – ледве пам'ятав, оскільки той загинув під час класової сутички з фашистськими молодчиками в 1923 році. Мати померла від непосильної праці коли Генріху виповнилося вісім років. Залишився на утриманні бабусі. Однак через два роки не стало і її. Певну роль в житті безпритульного підлітка відіграв Август Колбер – суднобудівник гамбурзької верфі, котрий, аби уникнути арешту, переїжджав із місця на місце, людина, яка пізнала всі труднощі окопного солдатського життя, пройшла сувору школу боротьби і стала комуністом. Він привів одинадцятирічного Генріха в майстерні, навчив тримати в руках молоток і напильник, пояснив підлітку хто його справжні друзі, а хто вороги.

У 1936 році ім'я Шаубе було відоме не лише робітникам Бремена, але й за його межами. Від тюрми його врятував призов в армію: Генріх, що присвятив себе боротьбі проти фашизму, за іронією долі став солдатом фюрера.

Щоденна муштра, непривітне казармене середовище і постійне стеження за ним не зламали юнака. І тут він залишався непохитним у своїх переконаннях. Це обернулося арештом та судом, який, як форму покарання, визначив річну службу в штрафному батальйоні. Навесні 1939-го – повторний арешт – і двохрічне перебування у штрафниках.

Таких, як Шаубе, в завойовницькі походи по країнах Західної Європи не брали. Неугідні нацистам німецькі громадяни під конвоем прорубували тунелі в скелях, будували підземні заводи, аеродроми. Лише після розгрому німецько-фашистських військ на

берегах Волги гітлерівські заправили кинули «неблагодійних» на східний фронт. Генріх вирішив перейти на бік Червоної армії у першому ж бою. Однак потрапив в одну із охоронних частин тилу, основним завданням якої була боротьба з наростаючим партизанським рухом. Невдовзі частину перекинули під Вінницю – для посилення охорони польової ставки Гітлера.

Розчарований таким розвитком подій, Генріх Шаубе з не меншою твердістю вирішив перейти до партизанів, щоб разом з ними воювати і за звільнення своєї батьківщини, яку він бачив очищеною від «коричневої чуми», демократичною.

Знав, що в разі невдалої втечі буде розстріляний, що місцеве населення може поставитись до нього цілком вороже, усвідомлював які труднощі належало перенести. І все ж пішов на це. Майже без сну і їжі, ретельно уникаючи співвітчизників, не один день наполегливо шукав зустрічі з партизанами [22, с. 160; 161].

В кінці вересня 1943 року переховувався у с. Лисогрці Літинського району. Тоді ж про його перебування в населеному пункті стало відомо розвідникам партизанського загону ім. Сталіна під командуванням В. Ф. Слюсаренка.

Як згадував у своїх спогадах комісар Вінницького партизанського з'єднання Д. Т. Бурченко, вигляд Генріха під час зустрічі з партизанами був жалюгідним. «...Одяг – суцільне лахміття. На ногах щось подібне до черевиків, стягнутих кусками дроту, з яких виглядали пальці. Обличчя землистого кольору, заросле, брудне.

Ні російською, ні українською мовами він не володів, а на всі запитання схвильовано твердив німецькою:

- Партизан гут! Камрад! Брудер! Іх бін Генріх Шаубе...

Виснаженість його тіла різко впадала в очі. Очевидно тривалий час голодував...» [22, с. 159].

Спершу партизани поставились до нього з деякою недовірою, але згодом переконались у щирості його слів і намірів.

«...Пройшов місяць. Генріх став своєю людиною серед партизанів. Вони дали більш-менш пристойний одяг, добре годували, вчили українській і російській мовам. З дозволу командира Шаубе став ходити на завдання. І потрібно було бачити з яким завзяттям брав він на себе найвідповідальніші завдання. Його мужності і безстрашності дивувались навіть найбільш хоробрі розвідники, про яких в загонах ходили легенди. Часто у супроводі бійців, переодягнених у форму німецьких солдатів, Генріх з'являвся у населених пунктах, вчиняв «рознос» поліцаям, дізнавався від них про задуми карателів. Завдячуючи цьому, народні месники завжди своєчасно

вислизали з-під удару. Не раз Шаубе бував з розвідниками в районних центрах Літині, Жмеринці, Бару. Цінні дані про противника передавались в Український штаб партизанського руху.

Виконуючи повсякденні бойові завдання, Генріх затримував і роззброював патрулів, знімав вартових. Знання статутів, субординації, звичаїв і психологічних особливостей вояків гітлерівського Вермахту допомагало йому в цій ризикованій справі...» [22, с. 161; 162].

Напередодні нового 1944 року командування загону вирішило здійснити чергову бойову операцію. Була підтримана ідея Генріха Шаубе: на шосе Вінниця – Бар «осідлати» ділянку в два кілометри завдовжки між Людавським і Демидівським лісами.

31 грудня 1943 року близько півсотні кращих бійців загону на чолі з Володимиром Федоровичем Слюсаренком, і серед них Генріх Шаубе, приступили до реалізації наміченого.

Операція почалася вдало: за перших сорок хвилин бою понад десяток фашистських машин з вантажами спалахнули на шосе, а довкола них зарясніли трупи ворожих солдатів.

Подальший перебіг операції описано в нарисі Дмитра Бурченка та Володимира Маняка «Пам'ять не заросте травою забуття»:

«...Повітря наповнилось... порохом димом... Гуркотня моторів долинала то зліва, то справа, йшли машини безперервно – від Бару й Вінниці. Наткнувшись на несподівану загату з обгорілої техніки та вогню, потрапляли під разючий, нищівний вогонь партизанів. Молочно-іскристий сніг по обидва боки шосе раз у раз брався плямами: сизими від кіптяви, рудими – від мазуту, червоними – від крові. Лункі вибухи струшували повітря. Дві-три вдало кинуті гранати – і ось автобус пішов шкереберть, перевернувся колесами до гори. За ним причаїлось кільканадцять гітлерівців. Б'ють, відстрілюються. В них автомати й ручний кулемет...

- Генріх! Відверни їхню увагу! – гукнув Лисенко [командир групи партизанських розвідників. **С. Г.**], відповзаючи по-пластунськи трохи праворуч...

Переждавши якийсь момент, Шаубе щосили крикнув погрозливо:

- Сто чортів вашій матері, куди стріляєте?! Вам що – заступило? Не бачите, що свої? Пождіть-но, доберуся до вас, дістанете прочухана!

Ворожа група припинила вогонь. Долинув вимогливий голос:

- Назвіть себе! Якої частини? Чому стріляєте по нас?

- Не будь дурнем! Не стану ж я розголошувати на весь ліс військову таємницю! Навколо партизани! Чи забув зі страху військовий статут?

З-за перекинутого автобуса визирнула чиясь голова. Майже одночасно пролунала довга автоматна черга: Лисенко, що вже зайшов у тил гітлерівцям, дав про себе знати в такий спосіб. Генріх з Яном Вонсовичем [поляком за національністю, колишнім військовим льотчиком, чий літак було підбито на початку війни, через непогане знання німецької мови був у загоні не лише бійцем, а й перекладачем. С. Г.] метнули по гранаті... В повітря злетіли уламки автобуса. Ворожу групу було знищено. Збуджені, розпашілі Лисенко і Шаубе принесли командирові перші трофеї – цілісінський кулемет і три диски з патронами...

А тим часом з Вінниці наспів новий військовий підрозділ на автомашинах, підійшли три танки з бронетранспортером... Танки й розгорнута в цеп ворожа піхота рушили в наступ обочиною шосе. Ситуація ускладнилася, сили були далеко не рівні. Командир загону Слюсаренко віддав наказ в організованому порядку відходити до Людавського лісу.

Шаубе заліг в укритті, вів прицільний вогонь, прикриваючи відхід партизанів. Настала мить, якої він чекав, можливо, не день, не тиждень і не місяць. Як раптовий сплеск, майнув у свідомості здогад: серед безлічі ворожих облич він вирізнув одне. Саме те, що навіки застряло в пам'яті. Дивовижна й одчайдушна звага опанувала Генріха, пронизала всю його істоту, зірвала на ноги.

- Це він! – зловтішно вигукнув Шаубе.

Скинув автомат, натиснув на спуск і всадив у ворога чергу. Розметалися поля чорної есесівської шинелі на білому снігу...» [24, с. 87; 88].

Тієї ж миті Генріх упав, смертельно підкошений ворожою кулею. У цьому бою загинув також його кращий друг українець Омелян Лисенко...

На початку січня 1944 року на вінницькій землі під час виконання бойового завдання загинув ще один антифашист – німець Ліпфернер – боєць 2-ї партизанської бригади ім. Й. В. Сталіна...

Проявом інтернаціональної підтримки радянських воїнів-визволителів став благородний вчинок населення Монгольської Народної Республіки. На зібрані ним кошти було побудовано танкову колону «Революційна Монголія» у складі 83-х бойових машин. Причому кожна мала свою назву: «Від Ради Міністрів МНР», «Сухе-Батор», «Маршал Чойбалсан», «Від інтелігенції МНР»... На початку

1943 року делегацією трудящих Монголії на чолі з маршалом Чойбалсаном колону було передано 112-й танковій бригаді (пізніше – 44-й гвардійській) під командуванням генерала Йосипа Іраклієвича Гусаковського [526].

Під кінець 1943 р. бригада у складі танкового корпусу генерала Андрія Лаврентійовича Гетьмана (1-а танкова армія; командуючий генерал Михайло Юхимович Катуків), громлячи ворога, вступила у межі Вінниччини. В ніч на 29 грудня 1943 року танкова група на чолі з комбригом Й. Г. Гусаковським «з боями вийшла на станцію Глухівці, забезпечуючи успішні дії підполковника Івана Бойка, що раптово своїм гвардійським полком захопив Козятин...

Саме в цей час екіпаж танка «Маршал Чойбалсан» у складі лейтенанта Леушина, старшини Токарева і сержанта Окунева та екіпаж танка «Від Ради Міністрів МНР» під командуванням Героя Радянського Союзу майора Орехова особливо відзначилися в боях за Плисків...» [841].

Діяльність антифашистів – громадян іноземних країн сприяла визволенню Поділля від гітлерівських загарбників. Разом з тим вона спрямовувалася й на звільнення від нацизму країн поневоленої Європи, самої Німеччини.

* * *

Отже, визволення Подільського краю тривало 106 днів і відбувалось у кілька етапів: під час Житомирсько-Бердичівської, Рівненсько-Луцької, Проскурівсько-Чернівецької наступальних операцій військ 1-го Українського фронту та Умансько-Ботошанської наступальної операції військ 2-го Українського фронту. Першим населеним пунктом, визволеним від нацистських окупантів, стало с. Скибинці Погребищенського району Вінницької області.

У середині січня 1944 р. мав місце потужний контрнаступ ворога. У важких кровопролитних боях радянські війська помітно ослабли. Вирішальну роль у тому, що їм вдалося відстояти утримувані рубежі, відіграла дезінформація ворога стосовно реальних сил і засобів, котрі протистояли йому (значну кількість макетів танків та артилерійських гармат він сприйняв за справжні).

Завершальний етап визволення Поділля від нацистських окупантів припав на березень – початок квітня 1944 р.

На Вінниччині найбільш кровопролитні бої точилися за переправи через ріки Південний Буг та Дністер, за стратегічно важ-

ліві Козятинський, Жмеринський, Вапнярський залізничні вузли, населені пункти Вінницю, Бар, Берізки-Бершадські, Гайсин, Дашів, Джулинку, Жмеринку, Калинівку, Комсомольське, Немирів, Ладижин, Уланів, Хмільник, під Липовцем, де в другій половині січня 1944 р. відбулася найбільша на території області танкова битва; на Кам'янець-Подільщині – Старокостянтинів, Війтівці, Наревичі, Фельштин, Базалію, Купіль, Проскурів, Кам'янець-Подільський та ін.

Додаткових труднощів наступаючим військам додавало весняне бездоріжжя.

Суттєвою підмогою Червоної армії були партизани.

Пліч-о-пліч із радянськими воїнами-визволителями проливали кров у визвольних боях бійці та командири 1-ї Чехословацької бригади під командуванням Героя Радянського Союзу Людвіка Свободи.

Сприяла визволенню краю від гітлерівських загарбників також діяльність антифашистів – громадян інших країн. Разом із тим вона спрямовувалася й на звільнення від нацизму країн поневоленої Європи, самої Німеччини.

Воїни-визволителі відзначалися особливою мужністю, героїзмом, чимало їх віддали за визволення краю найдорожче – своє життя, серед них й подоляни.

Більше ста п'ятдесяти визволителів Поділля за проявлені ратні подвиги удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Масовий подвиг на подільській землі став яскравим виявом волелюбності та нескоренності захисників Вітчизни, вагомим внеском у майбутню Перемогу.

7. ГЕРОЇЗМ ПОДОЛЯН

7. 1. Подвиг цивільного населення

Особливе значення в успішній боротьбі з нацистськими поневолювачами, визволенні Поділля від німецько-румунських загарбників мала активна допомога Червоній армії, патріотичному підпіллю, народним месникам цивільного населення краю, що опинилося на окупованій ворогом території. В трагічно-кривавий час нацистської неволі воно не бажало коритися (й не корилося) загарбникам.

У зародженні та розгортанні ним дієвого опору визначальними, насамперед, були ідеологічні мотиви, що корінилися на вродженому патріотизмі подолян, людяності, несприйнятті ними нацизму, щирої поваги до захисників Вітчизни.

Супротив місцевого населення почався з моменту окупації краю. Першим його проявом стала допомога пораненим червоноармійцям.

...Війна застала командира кулеметного взводу лейтенанта Юсуфалі Завкієва – таджика за національністю – у м. Вінниці, де проходив військову службу. 22 червня 1941 року його військова частина була піднята по тривозі і перекинута у Західну Україну назустріч гітлерівським загарбникам, котрі, маючи перевагу в живій силі та техніці, нестримно рвалися вперед. За таких умов радянським військам довелося відступати. Вони зазнавали колосальних втрат. Зокрема, «за три тижні війни Червона Армія втратила 850 тис. чоловік особового складу, близько 3,5 тис. літаків, понад 6 тис. танків, 20 тис. гармат і мінометів. Катастрофічної поразки зазнали понад 100 дивізій (3/5 військ, які перебували у західних прикордонних округах). До ворога потрапила половина складів, розташованих у цих округах, в т. ч. і стратегічного значення. Тому солдатам видавалося на день активних боїв півтори обойми патронів, по одній кулеметній стрічці, по чотири снаряди на гармату, чого було недостатньо навіть для відбиття однієї атаки ворога. Крім того, гвинтівкою у перших боях був озброєний лише один з трьох бійців, а інколи один з п'яти (адже фашисти захопили на складах 5,4 із 7,6 мільйона гвинтівок, 191 з 240 тис. кулеметів») [212, с. 19].

З боями відходила на схід й військова частина лейтенанта Завкієва, опинившись, врешті, знову на Вінниччині. В кінці липня 1941

року група бійців, і серед них Ю. Завкієв, неподалік с. Васильківець Плисківського району потрапила в оточення.

Нерівний то був поєдинок. П'ять днів чотирнадцять червоноармійців чинили гідний опір. А коли загрозливо стала відчуватись нестача боєприпасів, вранці 30 липня пішли в останню атаку. З оточення вирвалися не всі. В бою загинув політрук Васильєв. Лейтенанта Завкієва підкосила автоматна черга. Сім куль прошили його тіло.

До свідомості прийшов наступного дня в хаті мешканки села Васильківець Марії Яківни Дигас. Ця жінка, а також її односельчанка Любов Дмитрівна Рохманчук та Параска Петрівна Черкас наткнулись на нього випадково. Лежав під кущем, як здавалось спершу, без будь-яких ознак життя. На щастя, жінкам вдалося почути ледь вловимий стогін, що вирвався з його грудей. Вночі перенесли пораненого в село. Бинтів під руками не було, а тому замість них перев'язували рани полотняними рушниками. Лікували саморобними ліками – настоями із трав, які самі ж збирали. І життя не покинуло воїна [839].

До останнього подиху захищали 26 липня 1941 року с. Борсуки Гайсинського району воїни-червоноармійці Курбан Раїмов, Бозар Тангіров, Іван Зайцев. Перші двоє полягли смертю хоробрих, Івана Зайцева ж було важко поранено. Усіх трьох гітлерівці вважали мертвими, а тому не стали витратити на них зайвих куль на добивання, пішли далі. Захисників села підібрали місцеві жителі. Загиблих таємно від ворога поховали, а Івана Зайцева повернули до життя, тривалий час лікуючи в одній із сільських осель. Загоївши рани, воїн щиро подякував рятівникам і пішов у партизани [678, арк. 36]...

Багатьом пораненим зберегла життя мешканка с. Олексіївки Дашівського району М. М. Вербина. В перші дні нацистської окупації вона зі своєю дочкою Ганною розшукувала поранених червоноармійців, переховувала їх, надавала необхідну допомогу. Серед врятованих нею бійців – офіцер Червоної армії, поет Євген Долматовський.

Знайшов порятунок у хаті колгоспниці с. Сосонки Вінницького району Фросини Собко поранений офіцер Микола Дяченко [120].

Рятували поранених вінницькі лікарі Л. Й. Кручинська, С. П. Белканія, М. М. Мазанік, мешканці м. Вінниці Н. Д. Хоменко, Я. А. Коваленко, С. З. Ружицький та ін. [118].

У жахливому становищі опинилися військовополонені. Після поразки 6-ї та 12-ї радянських армій, що з боями відступали Поділ-

лям, їх кількість значно зросла. Як уже згадувалося, ставлення до бранців з боку загарбників було нелюдським, винятково жорстоким. Їх морили голодом, холодом, інфекційними хворобами, непосильною працею, просто вбивали. Так, у листопаді 1941 р., переганяючи колону радянських військовополонених із с. Михайлівки до Гайсина, на 12-кілометровому відрізку шляху конвоїри пристрелили 30 невільників [661].

200 бранців конвоїри розстріляли 30 серпня 1941 р. у Шепетівці, переганяючи полонених від вокзалу до табору [261, с. 70].

По 300 – 400 чол. щоденно гинули в Славутському «Гросс-лазареті». «Цілу добу військовополонені, запряжені в підводи, вивозили трупи до задалегідь приготовлених ям, і все ж не встигали...» – свідчили очевидці [261, с. 59]...

У той же час із пропагандистською метою в перші місяці війни гітлерівці тимчасово стали відпускати з неволі окремих військовополонених-українців. Цим «жестом» окупанти намагалися наче б то продемонструвати благородність нового режиму, «лояльність» до нього українців.

Справжній подвиг здійснили тоді українські жінки, зокрема, подолянки – під виглядом пошуку своїх чоловіків чи знайомих односельчан вони вирвали з неволі значну кількість приречених на мученицьку смерть недавніх бійців Червоної армії (причому не лише української національності), багато яких згодом стали організаторами чи членами підпільних патріотичних осередків.

Чимало таборів об'їздила, наприклад, мешканка с. Скакунки Липовецького району А. Н. Святенька. Вона побувала в Дашеві, Гайсині, Теплику, Тернівці, Івангороді, Умані, Дарниці. Визволила звідти більше десяти полонених, а свого чоловіка, до речі, так і не знайшла.

«Коли в таборі не виявлялось земляків, ми брали чужих людей, даючи їм вірогідні імена, – згадувала Анастасія Назарівна. – «Легенду» придумували таку, щоб німці не могли «підкопатись». Якби виявилась «підставка», то це загрожувало б смертю: за «благондійність» кожного я відповідала головою» [253, с. 11].

«Часто липівчанки, – за словами її землячки Н. М. Личак, – не побачивши рідних, кидались на шию незнайомим із криком: «Це мій чоловік!» і визволяли їх з лабетів смерті...» [253, с. 12].

На Кам'янець-Подільщині, зокрема у селищах Білогір'ї, Ямполі, де загарбники облаштували концентраційні табори для військовополонених, місцеві жителі здійснювали викуп бранців, визволяли

під розписку або за свідченням жінок про перебування з полоненими в родинних стосунках (зокрема в шлюбі) [261, с. 60; 61].

А тим часом наближалась сувора зима. Становище військово-полонених ставало ще нестерпнішим. Щоб хоч якось допомогти бранцям, місцеве населення, незважаючи на заборону, старалось поближче підійти до місць ув'язнення, перекинути через колючий дріт печену картоплю, яблука, шматки хліба чи щось інше їстівне. Причому це потрібно було робити непомітно від табірної охорони, оскільки будь-яке спілкування з невільникми заборонялось. Так, у концентраційному таборі, розташованому в с. Тернівці Джулинського району, «червоноармійців за приймання їжі від населення розстрілювали...» [680, арк. 20]. І не тільки тут. Розстрілювали повсюдно.

При першій же нагоді населення намагалося звільнити невільників з полону, а всіх втікачів – переховати, обігріти, підлікувати, одягнути, нагодувати. Тому зовсім не випадковою була масова поява грізних застережень окупаційної влади:

«28 травня 1942 р.

До голови управи м. Літина.

Відносно: підтримки збіглих військово-полонених.

За останній час виявлено багато випадків, коли населення підтримує російських військово-полонених. Багато разів я звертав увагу письмово та усно на те, що суворо забороняється в будь-якій формі подавати підтримку російським військово-полоненим з приводу їх втечі...

Одноразово звертаю увагу на те, що особи, які дадуть підтримку збіглим військово-полоненим, будуть каратись каторжною тюрмою або смертю.

Обл. комісар по замісництву Гітілов» [618].

Аналогічним було й попередження у підписаній головою Кам'янець-Подільської міської управи «Пересторозі»:

«Хто не місцевим мешканцям, які не мають особистих документів буде давати помешкання, їжу, одягу та буде уділяти іншим чином допомогу і підтримку в буд якій формі – буде розстріляний. Коли буде стверджено, що не місцевим мешканцям була уділена поміч з боку місцевого населення, або просто буде підозріння про такі вчинки, але винувний не буде виявлений, тоді замість нього будуть розстріляні закладники...» [769].

Таким же людяним було ставлення населення до оточенців, що, зокрема, відмічалось 15 листопада 1941 року в повідомленні політуправління радянського Південного фронту: військовослуж-

бовці, «які виходять з ворожого оточення, зустрічають скрізь співчуття і допомогу з боку населення» [481]. «...Потрапивши в оточення, червоноармійці швидко зуміли замаскуватись серед свого народу, чекаючи слушного часу, щоб допомогти... частинам Червоної Армії у знищенні ворога» [562, арк. 4], – повідується в іншому архівному документі.

Вириваючи з лабет смерті поранених захисників Вітчизни, переховуючи військовополонених та оточенців, допомагаючи їм налагодити зв'язки з партизанськими загонами та антифашистським патріотичним підпіллям, їхні рятівники серйозно ризикували власним життям, життям і безпекою своїх рідних та близьких. Так, за надання допомоги пораненому червоноармійцю нацисти розстріляли мешканця с. Любомирки Ольгопільського району Олександра Івановича Січкаря [691, арк. 17], а жителя с. Чечелівки Гайсинського району Михтода Міщенка есесівець убив лише за те, що той поховав полеглого радянського солдата [678, арк. 71]. За переховування військовополонених німці розстріляли мешканців Гнівані Тиврівського району Д. П. Некрута та його дружину [363, с. 567]. У березні 1943 року в с. Будках Немирівського району гітлерівцями «спалено хату громадянки Євдокії Яремко, де було виявлено і вбито гвардійця танкіста Дмитра Дронова» [690, арк. 8].

За переховування військовополоненого, надання йому притулку, забезпечення харчуванням та необхідними документами німецький суд у м. Проскурів засудив до смертної кари двох жінок – Надію Галас та Віру Соловей, а їхню подругу Мотрю Заєць – до п'яти років тюремного ув'язнення [261, с. 119].

Лісник Авксентій Бурмій із с. Олександрівки Тростянецького району тривалий час переховував радянських парашутистів. Був викритий і заарештований румунськими жандармами. Самому главі сім'ї пощастило втекти під час етапування, а от її членам довелося зазнати тривалих знущань у Тираспільській тюрмі [698, арк. 31]...

Багато хто з населення, рятуючи та надаючи допомогу червоноармійцям, керувався не лише патріотичними почуттями, але й звичайним співчуттям до «наших», сподіванням на те, що власний син або чоловік, який теж знаходиться в лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших «добрих людей» [266, с. 300]. Ця «доброта» була мотивацією багатьох гуманних вчинків громадян, які волею обставин опинились на захопленій ворогом території, змушені були мужньо переносити усі труднощі окупації. Відірвані від «Великої землі», вони, в той же час, усвідомлювали себе нерозривною частиною радянського народу, вірили, що рано чи

пізно настане час їх звільнення. А тому намагалися бути максимально корисними для Батьківщини, допомогти «своїм», внести бодай невелику особисту частку у всенародну боротьбу з ворогом.

Ці почуття особливо зросли, коли фронт знову перемістився на Поділля, розгорілись бої за його звільнення.

10 січня 1944 року передовий загін 1-ї танкової армії підійшов у Тиврівському районі до Південного Бугу, принісши невимовну радість мешканцям прибережних населених пунктів.

«–Таке ніколи не забудеться, – згадувала тиврівчанка Олександра Тлока. – Зібралася на ярмарок купити склянку солі. Поспішаю шляхом. Коли це слух вловив важкий гуркіт з мосту через Південний Буг. Зупинилась, зацікавилась. Раптом з-за повороту біля дитбудинку (тепер ліцей-інтернат) виїжджає танк. Відкривши люк, один із солдатів неочікувано звернувся рідною мовою: «Добридень, жіночки!»

Як почули тиврівчанки цю мову, як побачили червоні зірочки на головних уборах танкістів, – мало не зомліли від радості. Наші прийшли! Але бронемашина поїхала далі в бік села Красного...» [854].

На жаль, танкістам не вдалося тоді закріпитися на даному рубежі. Ворог організував потужний контрнатуп. Багато бойових машин було знищено ним, інші з боями відійшли у власний тил.

«...Минуло майже десять днів. Вночі повз струмок, зарослий вільхами й верболозом, обережно йшли слід у слід шестеро обідраних, голодних чоловіків у шломофонах. Невдовзі тихий стукіт в шибку насторожив Олександрю Тлоку. Як з'ясувалось, то були недавно бачені танкісти. Вони здійснили рейд у тил ворога, але неподалік Жмеринки їх розбили... «Хочемо сховатись, відігрітись. Не виженете?..» – перепитали господиню. «Та хіба можна, – заметушилась. – Чоловік Афанасій воює, брат Клима теж. Сідайте...» – і взялася чистити картоплю. Нагодувала, випрала одяг, поклала ночувати на горіщі. Та ще взуття «істи просить» – справи складніші: лише три шевці в Тиврові, то ж кожному майстру вигадувала якусь легенду про гостей – далеких родичів, аби лише ніхто нічого не підозрив.

Разом з Олександрю Яківною на тиврівській вівцефермі працював солдат, що вирвався з оточення і в тилу ворога видавав себе за місцевого «колгоспника», – Павло Лосев. Дуже допомагав харчами. Отож якимось обходилося. Допоки... [не приїхали в Тиврів] кілька машин з фашистами... Вирішили помитися. Двоє забігло до Олександри Яківни в пошуках балії. Почали на подвір'ї гріти воду, а

в хаті хлюпатись у ній. Можна лише здогадатися, що довелось пережити жінці і танкістам, котрі причаїлися на горіщі...

Наступного дня прийшов Павло Лосев, довго шептався з [новими] товаришами, а потім, попрощались, канули вони у ніч...

Настав березень. Вісімнадцятого числа Слободу, Пінжарівку (житлові масиви) заповнили кінні й піші озброєні люди: із тилу ворога поверталися партизани. Коли раптом високого росту чоловік завертає до хвіртки Олександри Тлоки й вітається:

– Доброго дня, Олександро Яківно! З визволенням!

Голос знайомий. Обличчя теж... Упізнала!

– Чи всі живі zostалися? – найперше зірвалося з уст.

– Пам'ятаєте невеликого ростом хлопця – Грицька Яструбова? Відважним, сміливим був. Кілька ешелонів пустив під укіс. Похований у Вороновиці біля церкви... Колись ще зустрінемось..., – побіг доганяти колону.

Яка доля та імена інших п'яти танкістів – не встигла спитати...» [854].

Тоді ж, у перші місяці 1944 року, переховували та виходжували поранених танкістів мешканці Гнівані Степан Адамович Гулько, Галина та Ірина Мудрики [696, арк. 5].

10 січня 1944 року в с. Лип'ятині Уланівського району розвідник-червоноармієць Іван Ширшов, прагнучи не потрапити на очі есесівцям, забіг у двір Василя Євтихійовича Демчука, в хаті якого в цей час перебувало сімнадцять... тих же есесівців. Господар двору не розгубився. Не зважаючи на смертельну небезпеку, він швидко переправив несподіваного гостя на горище, де бійцеві довелося прожити 23 дні. Коли ж німці виселяли з села всіх його мешканців, він разом із сім'єю свого рятівника, офіційно рахуючись її членом, перебрався в с. Сальницю, де провів ще п'ять тижнів. Вороги так і не дізналися ким же насправді був Іван Ширшов, котрий з приходом військ визволителів повернувся в бойовий стрій [700].

Протягом семи тижнів рятували поранених червоноармійців, ховаючи їх у своїх домівках від німців, жителі с. Зозова Липовецького району Меланка Ковбасюк, Олена Вдовиченко, Марія Андрусіна [687, арк. 32 зв.].

Мешканець с. Красносілки Гайсинського району Ф. Я. Яковенко врятував взимку 1944 року пораненого військового пілота, чия крилата машина була підбита в подільському небі [87].

Драматичною виявилася спроба передових підрозділів 3-ї гвардійської танкової армії (загону в складі 18-и танків з десантом автоматників і саперів під командуванням Героя Радянського Союзу

підполковника Д. Г. Суховарова) визволити в другій декаді січня 1944 року Уланів та низку населених пунктів району.

Скориставшись снігопадом, вони прорвали ворожу оборону. В Морозівці, яка лежала на їхньому шляху, знищили більше тридцяти вантажних автомашин, 4 гармати, розгромили фашистські штаби, що розміщувались у селі. А на світанку – були вже в Уланові. Розгорівся запеклий бій, в ході якого учасники цього героїчного рейду знищили багато техніки та живої сили противника.

Вибивши гітлерівців з райцентру, загін зайняв кругову оборону, чекаючи підходу основних сил.

В полудень ворог піддав село запеклому бомбардуванню. Ще через чотири години загін атакували великі сили противника. Підтягнувши до 50-и танків, штурмових гармат і мотопіхоту, гітлерівці завдали дуже сильного удару по групі Д. Г. Суховарова [20]. Танкісти боролися відважно, але сили були нерівними, і загін почав відходити на схід, у бік с. Пагурців.

Німці відкрили інтенсивний вогонь з танкових гармат та кулеметів, розпочали переслідування відступаючих. Червоноармійці протягом двох годин відповідали організованим кулеметно-автоматним вогнем. Проте опір ставав все слабшим: закінчувалися боеприпаси, ріділи ряди захисників. Чимало червоноармійців загинули під гусеницями ворожих танків. До останнього подиху билися старший сержант Федір Нефедов, старший лейтенант Демчук (обидва поховані в братській могилі в с. Пагурцях) та інші. Однак багатьом учасникам рейду все ж вдалося врятуватися.

Через 12 днів після бою пішла в поле до скирти, щоб набрати соломи, мешканка Пагурців Наталія Гудзь і побачила в ній вісім радянських бійців. Вночі вона перевезла їх в село. Переодягнули їх селяни, тримали в себе за синів, братів. Загалом мешканці населеного пункту вберегли життя 25-и червоноармійцям [700, арк. 6 зв.; 7].

В Уланові останнім відбивався від наседаючого ворога танк лейтенанта Лукіна. Та ось снаряд 88-міліметрової гармати «тигра» пробив і його броню. Із членів екіпажу залишилися живими лише радист Герасим Дуркін і баштовий стрілець Василь Іващенко. Обережно вибравшись із підбитої машини, користуючись вечірніми сутінками, вони відповзли в найближче подвір'я. Згодом опинилися в погребі, що виднівся за кілька метрів. Тут переховувалася від вибухів снарядів і господарка двору, котра назвалась бабою Катериною.

У сховищі танкістам довелося провести дві доби, а на третю – бабуся перевела їх у більш безпечне місце – в с. Чернятинці, що

лежало в німецькому тилу на межі Уланівського і Хмільницького районів [33].

Одночасно рятував від загибелі учасників рейду й мешканець Уланова Максим Корчевський, який взяв опіку над шістьма пораненими бійцями та неушкодженим молодшим сержантом Петром Єрмаковим. З 14 січня по 13 лютого 1944 р. забезпечував їхню безпеку, а потім теж переправив у с. Чернятинці до надійних людей [700, арк. 9 зв.].

Герасим Дуркін став жити в солдатської вдови Параски Остропович, Василь Іващенко – в Семена Сенчука, Петро Єрмаков – у Софії Ткачук. Тут же знайшов надійний притулок Василь Поривай. Днями й ночами просиджувала над ліжком важкопораненого Олексія Комісарова Ксеня Шикер. Допомогавав рятувати його і місцевий лікар Іван Сливинський [84].

Самостійно добрався до Чернятинців старший лейтенант Пилип Шангін. Чотири доби просидів він у старій скирті соломи, їв жито і сніг. У нього були обморожені ноги та пошкоджена осколком рука. Він постукав у вікно хати Катерини Дробицької, яка, не вагаючись, надала притулок офіцерові.

Пройшов ще один день, із Пагурців у Чернятинці привели червоноармійців Дмитра Єськіна та Олександра Лоноєва. У Пагурцях була облава. Німці виловлювали чоловіків на риття окопів. По хатах шастали поліцаї. Водночас вони шукали й червоноармійців. Потрібно було відшукати більш надійне місце, і чернятинці прийняли ще двох.

Все село брало участь у врятуванні танкістів. 12 військово-службовців переховували в себе чернятинці і всіх 12 врятували від німців.

«Дві Катерини – Глушук і Дробицька, – не вагаючись, прийняли у свої домівки танкістів й сміливо видавали їх за братів і синів; Кващуки і Червінські переховували поранених та обморожених; сільський фельдшер... взявся їх лікувати і холоднокровно пояснював німцям, що несподівано з'явилися: «Син господаря на печі валяється. Поморозив на окопах ноги»; Іван Виноградов зберігав обмундирування та зброю танкістів; діти вибігали на вулицю дивитись, чи не їдуть поліцаї; Степанова щоначі до світанку ходила навколо своєї хати – стерегла сон Дмитра Єськіна; Фастіон Хрищук готував вареники з рязанкою на весь «гарнізон», а Марійка Вознюк переховувала в хліві під соломою казаха Джамбулая Ісанкулова. Його не можна було видати за брата чи сина, і потрібно було переховувати особливо ретельно. Все село охороняло бійців, все

село давало їм притулок, і кожен знав, що у випадку невдачі поділить спільну долю...» [867].

Частина червоноармійців опинилася також у с. Чеснівці, куди знову повернулися німці. Вони відразу ж влаштували розправу. Виявивши деяких танкістів, гітлерівці розстріляли їх, а також ряд місцевих мешканців. Особливо жорстоко мордували сільських чоловіків, вимагаючи видачі танкістів. Але селяни, незважаючи на смертельну небезпеку, не видали жодного червоноармійця... Коли ж завойовники вигнали з села усіх його мешканців, разом із ними перебравались у сусідні населені пункти (Сальницю, Рибчинці та ін.) врятовані танкісти [700, арк. 52 зв.]...

З такою ж прихильністю ставилося населення Поділля до радянських підпільників і партизанів. Дана прихильність була чи не найважливішим чинником розгортання та активізації самого партизанського руху. Без підтримки населення він приречений на поразку (з цих причин серйозні труднощі у поєднанні з широкомасштабними каральними заходами окупаційних властей виникли навіть у прославленого партизанського з'єднання під командуванням двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака під час рейду в Західній Україні, де місцеве населення більше симпатизувало українським повстанцям, ніж червоним партизанам).

Допомога подолян народним месникам була широкою і різноманітною. Це – і збір та передача в загони зброї і боєприпасів, знайдених на місцях боїв під час відступу Червоної армії влітку 1941 року, і забезпечення продуктами харчування, тягловою силою, гужовим транспортом, і ремонт одягу та взуття, і надання власних осель для відпочинку та лікування поранених партизанів, і забезпечення їх розвідувальними даними про наявність, наміри та переміщення ворога, і виконання окремих доручень народних месників, і суворе збереження партизанської таємниці, і готовність зі зброєю в руках стати на місце полеглих бійців... Допомога надавалась як колективно (цілими селами), так і на індивідуальному рівні.

Всім, чим лише могли, підтримували народних месників мешканці с. Бугаївки Оратівського району. «Багато чоловіків села брали безпосередню участь у партизанських боях. Інші сільчани допомагали продуктами харчування, кормом для коней, надавали власне житло, попереджали про наближення німецьких частин» [692, арк. 5].

На Вінниччині з такою ж прихильністю ставилося до радянських партизанів населення сіл Тишківки Гайсинського [678, арк. 69 – 69

зв.], Василівки Жмеринського [584], Струтинки Липовецького [687, арк. 16 зв.], Скарженівки Теплицького [695, арк. 33], Тиманівки Тульчинського [363, с. 646], Білого Рукава Хмільницького [705, арк. 8], Пеленівки Чернівецького [702, арк. 50] районів, багатьох інших населених пунктів області, забезпечуючи партизанів не лише продуктами харчування, але й одягом та взуттям, медикаментами, надаючи необхідну медичну допомогу.

Певна «спеціалізація» по наданню допомоги партизанам існувала в с. Баштанкові Піщанського району (04.01.1965 р. село передано до складу Кодимського району Одеської області. С. Г.). Координував нею Федір Заєць. Дем'ян Кирилишин надавав свою оселю для розміщення в ній партизанського штабу. Франя Пташнюк за дорученням народних месників розповсюджувала листівки на місцевій залізниці, Ганна Карман, Поліна Кришнюк, Трохим Кирилишин, Степан Рафина, Михайло Підлісний, Йосип Сокотило, Наталія Кирилишина забезпечували їх житлом, Василь Бакан організовував охорону, Кирило Дяченко, Матей Писанюк, Іван Кирилишин заготовляли продукти харчування (останній переправляв заготовлені припаси в розташування загону), Параска Цимбалюк прала та ремонтувала одяг партизанам, Микола Корчинський доставляв у село поранених бійців, Ксеня Заєць лікувала їх, Костянтин Пелих та Федосія Люблінська роздобували оперативні розвідувальні дані [693, арк.8 – 10].

В с. Новоселиці-Літинській Літинського району функціонував підпільний партизанський госпіталь, що розміщувався в оселі сільського фельдшера Олександра Гурійовича Турчина, тривалий час обслуговуючи партизанське з'єднання ім. В. І. Леніна [680, арк. 343]. Тут, а також у с. Вонячині Літинського району, було розміщено поранених та хворих партизанів, котрі перебували під охороною новосформованого загону ім. Леніна після його вимушеної переміщення в лютому 1944 року з Чорного лісу [584, арк. 1].

28 лютого 1944 р. згадуваний загін вів важкий бій з карателями в лісовому масиві Згарського лісництва на півдні Літинщини. В сутичці загинув його командир Василь Григорович Должніков (після чого загін очолив Артем Антонович Дідішвілі), серйозне поранення отримав комісар Дмитро Данилович Садовник. Було поранено багатьох партизанів. Усіх їх аж до приходу Червоної армії переховували і лікували жителі с. Слободи-Почапинецької Літинського району [584, арк. 9].

А ще раніше, 9 – 10 лютого, оточений під час облави гітлерівців загін, вдалося врятувати завдяки мужності та кмітливості партизан-

ських провідників – уродженців с. Уладівки Юхима Федоровича Ковала, його дочки Віри та мешканця с. Майдану-Куриловецького Михайла Васильовича Молостова. Добре знаючи Чорний ліс, чудово орієнтуючись у ньому, вони забезпечили бездоганне маневрування партизанського формування, вказали найперспективніші місця виходу з оточення [584, арк. 3; 14].

«У 1965 р. на честь 20-річчя Перемоги посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу лікареві Федору Михайловичу Михайлову. На початку війни він працював лікарем Славутського пологового будинку, відступаючи, вийшов з оточення – знову повернувся в Славуту. Добившись дозволу у німців працювати в лікарні на посаді головного лікаря, Федір Михайлович створив там підпільну організацію, налагодив зв'язки з медиками-підпільниками м. Шепетівки, підпільними групами Полонського, Грицівського, Берездівського районів, міст Славuti і Шепетівки.

Підпільники врятували життя сотням військовополонених і мирних жителів... В кінці червня 1942 р. Ф. М. Михайлов разом із кількома підпільниками, серед яких були зубний лікар Л. Циганкова, медсестри М. Власик, О. Воронюк та інші, були заарештовані. Після жорстоких допитів заарештованих гестапівці розстріляли, а лікаря Ф. Михайлова – повісили у дворі Славутської лікарні.

Сотні людей врятували лікарі Кам'янець-Подільської поліклініки Панькова і Славикова, медсестра Голева. Вони лікували хворих і поранених підпільників, ставили їм фальшиві діагнози захворювань, забезпечували їх медикаментами, бинтами.

Помешкання Новоушицького лікаря Є. Рибак-Рибаченка служило притулком для підпільників, їхньою явочною квартирою. Разом з рентгентехніком Б. Осиповським і молодим лікарем Ф. Огородником через саморобний радіоприймач вони слухали мовлення Радінформбюро...» [261, с. 145 – 146].

Восени 1943 р. нелегкий екзаме́н на мужність довелося витримати жительці с. Вербівки Липовецького району Ользі Василівні Бабич. Тоді з метою виявлення партизанів у село вдерся загін поліцаїв та жандармів, який оточив і її оселю, де в цей час переховувався народний месник Василь Коваленко. Незважаючи на погрози та побиття, вона не видала партизана [687, арк. 21].

Таке ставлення з боку населення було повсюдним, де лише заявляли про себе народні месники. Як відзначається у бойовому і політичному звіті партизанської кавалерійської бригади ім. В. І. Леніна, «населення надавало винятково велику допомогу і підтримку партизанам, як-то – продуктами, приготуванням їжі, одягом, взут-

тям, транспортом, цінними даними про противника. Селяни охоче йшли в провідники. Майже не було такого випадку, щоб була відмова від виконання того чи іншого завдання...» [500, арк. 100].

Прихильне ставлення до партизанів не могли змінити навіть щедрі обіцянки окупантів. Так, мешканцям Турбівського району за видачу народних месників вони обіцяли 5 га землі, пару коней, лісоматеріали на побудову нової хати, грошову винагороду. Особливо велику суму грошей мав отримати той, хто видасть керівників підпілля, партизанських командирів. Тим же, хто залишить «бандитські» загони, гітлерівці обіцяли помилування, роботу [692, 39 – 40].

Допомагаючи партизанам, населення свідомо наражало себе на смертельну небезпеку, втрату майна, адже, як і за допомогою червоноармійцям, зловісними були погрози окупаційної влади.

«На смертну кару буде віддано кожного, хто посередньо чи безпосередньо підтримує або переховує члена банди, саботажників, бродягу, втікача-полоненого, або дасть кому-небудь допомогу. Все його майно буде конфісковано, – наголошувалось в директивних вказівках за підписом рейхскомісара Е. Коха, що поширювались в окупованих областях України. – Та ж доля спіткає того, хто не повідомить негайно свого старости або найближчого поліцейного керівника, або військову команду, або німецького сільськогосподарського керівника, що з'явилися банди або члени будь-якої банди, саботажники, або втікачі-полонені...» [792].

У Барській газеті «Барський вісник» від 25 лютого 1944 року окупанти помістили такий наказ:

«За останній час в окрузі з'явилися радянські банди і місцеве населення надає їм притулок, їжу, транспорт. Наказую: всім старостам негайно доносити гебітскомісаріату про появу бандитів. Той, хто надає допомогу бандитам, буде повішаний, будинок спалений, а майно конфісковане» [500, арк. 101].

Проте, найжахливішими були реальні дії карателів.

За переховування партизанів гітлерівці схопили мешканців с. Бугаївки Оратівського району Опанаса Марченка, Юхима Гецька, Микиту Наражайка, Меланію Серединську, Лідію Лібомудру і піддали їх звірчому катуванню, після чого розстріляли [692, арк. 5 зв.], а в самому Оратові за аналогічну причину 27 грудня 1943 року повішали біля будинку районного клубу двох жінок із с. Гоноратки [692, арк. 6 зв.]. За це ж були розстріляні жителі с. Лукашівки Монастирищенського району Федір Морозов та Євгенія Соколовська [692, арк. 38], сотні інших мешканців Поділля.

За підозру в аналогічній «провині» жахиття окупаційної тюрми довелося відчувати на собі прокурівчанці А. М. Ястременко, якій, однак, пощастило вижити.

«Майже п'ять місяців я пережила жахи у в'язниці, – згадувала вона. – На допитах жандарми піддавали ув'язнених жахливим тортурам – били по п'ятах дерев'яними скалками, викручували суглоби рук, вибивали зуби. Особливо знущались над молодими дівчатами. У нашій камері була сім'я Баранова, який до війни служив начальником станції Шепетівка. Доньку Баранова, 19-літню Ліду, фашистські мерзотники згвалтували в один день сім разів, посмугували все тіло дубинками. Після довгих катувань сім'я Баранових була розстріляна» [261, с. 119 – 120].

Без всякого жалю, про що уже йшлося, нацисти знищували партизанські села, а разом з ними – їхніх мешканців – жінок, дітей, стариків, розправлялися з родинами партизанів та підпільників.

Щоб залякати населення, загарбники, як повідується в одному з архівних документів, привозили у Брацлав трупи вбитих ними партизанів і ставили їх біля стін тюрми. Так вони зробили взимку 1944 року з тілом юного партизана Володі Мазура [785].

Траплялись випадки, коли карателі використовували населення як живий щит. Зокрема, у грудні 1943 року в с. Хривівці Дашівського району під час бою з партизанами вони погналі попереду себе 50 беззбройних місцевих жителів, а самі заховалися за їхніми спинами, сподіваючись таким чином не лише уберегти себе, але й викликати в населення зневагу до партизанів – адже хтось із мешканців обов'язково мав бути убитим партизанськими кулями [679, арк. 26 зв.].

У розбої та жорстокості мало чим поступалися німцям й румунські загарбники.

За підтримку народних месників та масове поповнення їхніх рядів в кінці 1943 р. в с. Поташню Бершадського району вдерся румунський каральний загін. Зігнавши людей до церкви та заблокувавши їх там, карателі вдалися до тотального пограбування залишених без нагляду осель. Крім того, від будинків громадян, запідозрених в симпатіях до партизанів, залишили одне попелище [675, арк. 40].

Незадовго до визволення Піщанки за зв'язок з партизанами румунські жандарми схопили трьох мешканців райцентру і живими спалили їх у місцевій тюрмі [693, арк. 5 зв.]...

Як бачимо, найяскравіше патріотизм у поєднанні з природною волелюбністю подолян проявився у сприянні збройній боротьбі та

участі їх у самій боротьбі з гітлерівськими загарбниками – ефективній, організованій формі опору, яка серйозно дестабілізувала ворожий тил, стала важливою складовою загальної перемоги над новоявленими претендентами на світове панування. Без патріотизму, самовідданості, безкорисливості, масової підтримки населення не було б масштабності партизанського руху, патріотичного антифашистського підпілля, врешті, яскравих перемог Червоної армії!

Серйозно ризикувало населення, рятуючи також громадян єврейської національності (як місцевих, так і етапованих нацистами з Буковини, Бессарабії, Молдавії, Західної України тощо). До них, як до «політичних ворогів Райху», гітлерівці ставилися особливо безпощадно – масово розстрілюючи їх, морячи нелюдськими умовами існування в гетто, таборах примусової праці для євреїв, трудових таборах.

«У кінці вересня 1942 року до нас в гетто вночі пробрався друг нашої сім'ї на прізвище Васюковський, українець. Він вирішив попередити нас, що повинен бути погром. Він сказав нам, що потрібно якомога швидше звідси вибратись, – читаємо в спогадах в'язня Барського гетто Аркадія Соболя. – ...Наступного вечора знову прийшов до нас Васюковський і запропонував вивести нас на «румунську» територію. Дав він нам по шматку хліба і ми пішли. Було нас чоловік 20. Перевів він нас, попрощався і пішов. Пішли ми в с. Паліївку. Там у мого батька жив друг, з яким він колись служив. Звали його Петро Слободянюк. Була в нього дружина Ганна і син Віктор. Прийшли ми туди приблизно о 2-й годині ночі. Нас батько захвав у клуні, а сам пішов у дім до Слободянюків. Петро зрадів, що ми врятувались. Вони з дружиною надали нам притулок, нагодували. Щоб хтось доніс про нас, всіх неодмінно розстріляли б...» [333, с. 29 – 30].

«...З кожним днем наростала тривога. До нас доходили слухи про те, що [німці] ловлять і вбивають євреїв, котрі залишились, що незабаром наше гетто буде ліквідоване, – згадувала вінничанка Лідія Левіт (Мільготіна). – І ми стали думати про втечу, щоб уникнути смерті. Однієї ночі мені вдалося через непримітний люк вибратись на волю, і я пішла до доброї пожилої жінки – прізвище її Федотова. Вона жила [у Вінниці] неподалік вулиці Свердлова. Ця жінка мене відмила, нагодувала... Я переховувалась у неї. З будинку довго не виходила, але коли зрозуміла, що мене не шукають, стала обережно виходити... Ця жінка допомогла мені влаштуватися у пральню під прізвищем Лужанська...» [34, с. 58].

Ще одного уродженця Вінниці Юрія Рахмана та його батька, котрі були в'язнями єврейського трудового табору і, як всі невільники – приречені на неминучу смерть, врятувала сім'я Бочкових.

«...Нас стали виводити в місто на ремонт будинків, одного – по вулиці Ширшова, іншого – по вулиці Котовського. Там нас і побачили наші довоєнні сусіди – українська сім'я Бочкових: тітка Євгенія, Георгій, Міла і Борис. Як вони підтримували нас, приносячи їжу і таємно передаючи її нам! З ними, – за спогадами Юрія Рахмана, – ми з батьком і домовились про втечу... В серпні 1942 року колону в'язнів знову вивели на будівельні роботи в місто і нам вдалося втекти... Бочкови переховували нас в своєму будинку по вулиці Поліни Осипенко... Вони свідомо ризикували своїм життям...» [333, с. 63].

Вінницький священик Михайло Дрончак врятував єврейську дівчину Шуру Шапіро [275, с. 132].

Вчителька Н. Брискіна в м. Полонному зберегла життя доньки знайомих євреїв – студентки М. Шафранської. Микола та Марія Рибачки, їхні діти Степан і Настя майже два роки переховували у своїй оселі в с. Понінці єврея Якова Багулу. Селяни с. Котелянка Полонського району Радіон і Євдокія Янюки, їхні сини Григорій та Микола зберегли життя дівчатам Євгенії і Марії Трибун, які втекли з гетто. Свою дружину-єврейку Євгену і доньку Галину 22 місяці переховував у с. Понінці поляк Антон Богінський.

Кац Мойсей Месрович, його дружина Зарецька Бетя Піневна і двоє дітей втекли з Красилівського гетто і переховувалися у Мацюк Наталії Ільківни в с. Щиборівка Красилівського району [261, с. 87].

Переховували єврейських дітей мешканці Кам'янця-Подільського Г. Скібіцька та Ю. Мозольський. Нотаріус Кам'янець-Подільської нотаріальної контори Кіммель підробляв фальшиві документи євреям, прописуючи, що вони українці [410].

Багатьом євреям допомогли пережити страшний Холокост український селянин Петро Бачек із с. Красного Тиврівського району, мешканка с. Швачівки цього ж району Антоніна Липа, хмільничанка Олександра Поліщук, чимало інших, хто, незважаючи на смертельну небезпеку, надавав приреченим притулок, оберігав їх від злого ока, ділився з ними останнім шматком хліба, теплом свого благородного серця.

За благородні вчинки чимало подолян у мирний післявоєнний час стали «Праведниками народів світу».

Не менш яскравий й інший подвиг.

Широко відома історія Котюжанського дитячого будинку (Мураванокуриловецький район), у якому виховувалися понад сто дітей. Евакуювати його не вдалося. Підводи з малюками наздогнала війна.

Перша зустріч із ворожими мотоциклістами за Уманню закінчилася тим, що гітлерівці забрали мануфактуру, яку берегли на сорочечки для найменшеньких.

Бачили тоді фашистські льотчики, що то за дрібнота розсіпається під крилами їхніх літаків. Бачили... Але полювали!.. Так почалося життя серед пекла...

Так почався подвиг, що не дзвенить зброєю, не увінчаний орденами, що постав нарівні з найвищим ратним героїзмом – подвиг котюжанських жінок Л. С. Солоненко, Ю. П. Липи, О. І. Безпрозваної, О. Ф. Енджієвської, В. Г. Кушнір, С. С. Фаріон та інших.

130 дітей врятувала материнська мужність і самопожертва. Вона вберегла найдорожче. Наперекір нацистській жорстокості, голоду, горю, самій смерті [60, с. 5]...

« – Й сказали нам: німець наступає, треба евакуюватися. А в нас одна підвода і сто тридцятьоро дітей. Старшеньким по шість роцків, меншим – по два – півтора. Куди подітися? Прийшли в колгосп. Спорядили, спасибі, чим могли. Дали чотирнадцять підвід, – згадувала Лариса Семенівна Солоненко.

Поволі їхав на схід цей незвичний обоз. Сама знедоленість, яку несе війна. Рвалися жіночі серця, не вистачало тіла, щоб прикрити собою дрібних діточок під обстрілами і бомбами.

Душили сльози, ледь змогла говорити колишня вихователька:

– Топталися по дітях фашистські солдати: «Кіндер, Кіндер!» Забрали, що було кращого на колгоспних підводах...

Отак і повернулися холодні й голодні в порожні стіни дитячого будинку. Приречені на вірну загибель. На яке диво могли сподіватися, щоб вижити бодай тиждень? Німецькі власті не тільки відмовились постачати дітей продуктами, але й заборонили під страхом суворої кари це робити населенню. Голод опухлих малюків, яким нічого дати їсти. Ці тортури винесли до кінця працівники Котюжанського будинку. Вони не залишили найменшеньких.

Не залишилися безчасними до долі сиріт сотні мешканців Котюжан і навколишніх сіл. Щодня їхні руки простягали у вхідне віконце то окраєць хліба, то пляшку молока, то одєжину...

Крізь страшну тисячу днів пронесли котюжанські названі матері трепетні вогники дитячих доль. Жоден вогник не згас. Лише сімох

вирвали з материнських рук кати. Тільки вони сьогодні не зможуть вимовити з вдячністю: «Спасибі, наші мами!» [825]»...

Певна частина подолян співчувала борцям за національну незалежність України, теж оберігала їх від посягань гітлерівців, зазнала переслідувань з боку нацистської окупаційної влади, а після вигнання гітлерівських загарбників з Подільського краю – радянської...

Зрозуміло, що крім ідеологічних існували й інші мотивації протестних вчинків людей, позбавлених загарбниками усяких прав і свобод, – скажімо, економічні, побутово-психологічні. Зокрема, непоодинокі випадки, коли протидія велася на спонтанному, малоусвідомленому рівні. Наприклад, «...розкрадання матеріальних цінностей, з одного боку, викликалося прагненням завдати збитків окупантам, а з іншого – прагненням забезпечити своє власне існування. Небажання продуктивно працювати на німців викликалося як свідомим небажанням підтримувати нацистів, так і матеріальною незацікавленістю в результатах своєї праці...» [266, с. 299 – 300].

Проте наймасовішим, визначальним був саме осмислений опір, свідомо боротьба з ненависним ворогом, котра вимагала і мужності, і мобілізації сил, і самопожертви, котра приносила зримі плоди, надихала на нові діяння в смертельному двобої з гітлерівськими загарбниками. Так, саботуючи економічні заходи окупантів, робітники Уладівського цукрозаводу робили все, щоб більша частина виготовленої продукції потрапляла у відходи. В результаті ворог протягом виробничих сезонів недоотримував до 45 тисяч тонн цукру. Взимку 1943/1944 року вони вдалися до ще більш ефективного шкідництва – максимально затримали ремонт обладнання, а потім пустили у виробництво підгнилі буряки, внаслідок чого через 8 днів устаткування вийшло з ладу, і виробництво припинилось [363, с. 401]...

Найпоширенішою формою супротиву, причому впродовж усього періоду окупації, став пасивний опір – приховане чи напіввідкрите невизнання окупаційної влади, саботування її політичних та економічних розпоряджень, незмирненість із рабським становищем, яке вона намагалася повсюдно запровадити на подільській (українській) землі.

Особливо масштабно він проявився під час насильницького вивезення працездатного населення на нацистську каторгу.

Найпершим проявом непокори тисяч юнаків і дівчат, над якими нависла загроза насильницького вивезення в Німеччину, було бажання десь переховатись, зникнути з поля зору людоловів.

«Навесні та влітку 1942 року з нашої місцевості стали масово відправляти молодь у Німеччину. Їхати туди я категорично не хотіла. Від перших наборів мені вдалося захватитися. А от в листопаді не пощастило. Я приїхала додому, щоб зігрітися, а вночі в хутір з'їхалися барські поліцаї. Вони увірвалися в хату, арештували мене, пригнали у Вовковинці на станцію і відправили товарняком у Німеччину» [714]. (Із фільтраційної справи Н. В. Матвієнко, хутір Чемериський Барського району).

Валентині Воронівській із с. Синарної Іллінецького району переховуватись вдавалось більше року. Стільки ж часу, незважаючи на всі старання, гітлерівці та їхні прислужники не могли впіймати Петра Александровича із с. Сьомаків Жмеринського району. А от Анастасії Душник та її подругам (с-ще Дубина Комсомольського району) бути непоміченими пощастило всього місяць – «вербувальники» спіймали їх у шкорті соломи, де дівчата обладнали для себе схованку [73, с. 234].

Дехто намагався пересидіти «вербування» на горищі, в льоху, хліві, в ретельно замаскованій ямі, інших потайних місцях. Причому, це характерно не лише для 1942 року, а й для наступних 1943, 1944 рр., тобто всього періоду окупації.

Використовувались так звані легальні можливості (винятки, які існували в суворих правилах насильницької мобілізації).

Спершу німці не брали людей сімейних. «Населення використало і це. Укладались передчасні або фіктивні шлюби у віці 14 – 15 років» [499]. Дівчата намагалися вийти заміж та завагітніти, тому що в такому випадку вони звільнялися від відправки в Німеччину [456]. Врешті, окупаційна влада розпочала «вербування» цілими молодими сім'ями.

В окремих випадках практикувався відкуп. Але він був лише тимчасовим гарантом від насильницької депортації.

«Староста села... три рази визначав мене в Німеччину, однак батько мене викупляв, не знаю чи то в лікарів, чи то в поліцаїв. І четвертий раз мене староста визначив... Батько вже був не в силах викупити...» [713]. (Із фільтраційної справи Марії Устименко, с. Порубинці Хмільницького району).

Щоб не потрапити в нацистське рабство, населення краю намагалося роздобути фальшиві довідки про незадовільний стан здоров'я (їх видавали лікарі-підпільники), свідомо розладнувало його, йшло навіть на навмисне каліцтво: дехто відрубав собі пальці, обливав частину тіла окропом, самозаражався висипним тифом, малярією, іншими небезпечними хворобами [687, арк. 6].

Особливо масовим проявом непокори стали втечі – з-під варти, збірних пунктів та таборів.

«...Коли почали визначати кого посилати на фашистську каторгу, то староста... в першому наборі визначив мене, але я втік. І другий раз втік, а коли визначили втретє, то прийшов староста з поліцаями, зв'язали мене і забрали на станцію Хмільник, де посадили в товарний вагон і під вартою повезли у м. Нейсе, звідти на шахту міста Гінденбург...» [718]. (Із фільтраційної справи Михайла Рехлецького, с. Соломірка Хмільницького району).

«...У червні я була визначена для відправки в Німеччину. Я втекла. Потім ще тричі тікала і переховувалась...» [730]. (Із фільтраційної справи Віри Біди, с. Непедівка Козятинського району).

«Тікати!» – стало гаслом в усіх населених пунктах Поділля [579].

Дев'ять разів вороги вивозили у Німеччину А. А. Будяка із с. Воловодівців Вороновицького району, але так і не довели. Дев'ять разів він тікав у дорозі, причому часто звільняючи з неволі по декількох бранців [566, арк. 33].

Була схоплена гітлерівцями і відправлена на каторжні роботи в Німеччину майбутня Герой Соціалістичної Праці уродженка с. Лисогірка Летичівського району Наталія Карпівна Фомова. Однак по дорозі в неволю її визволили партизани. А потім від розправи уберегли добрі мешканці Кам'янець-Подільщини, в яких тривалий час переховувалася [57, с. 275].

Серед тих, кого гітлерівці не змогли довести до Райху, був Федір Григорович Сіпка із с. Сосни Літинського району:

«...Не один раз тікав він від облав та ще й агітував хлопців не вірити брехні про добре життя на чужині і не їхати туди... Один раз втік Федя з Якушинець, а іншим разом довели його ешеленом аж за Львів до Судової Вишні. Найшов спосіб втекти і звідти, та ще й вивести з собою І. П. Соколюка...» [156].

Аналогічних прикладів чимало.

До осіб, що ухилялися від депортації до Німеччини, застосовувалися різні види покарання. З вересня 1942 р. генеральний комісар «Волині-Поділля» санкціонував спалення дворів та захоплення заручників у родинах, члени яких саботували акцію. У Проскурівському гебіті окупанти за відмову їхати до Німеччини розстріляли 177 мешканців та спалили 500 будинків [755, арк. 323]...

Тому з такою невимовною радістю населення Поділля зустріло свою визволительку – Червону армію.

У с. Шурі-Бондурівській Дашівського району змучені війною люди зустріли воїнів-визволителів із хлібом-сіллю [679, арк. 12 зв.]. В с. Жаданах того ж району «червоноармійців і офіцерів приймали, як найрідніших, наймиліших і довгожданих» [679, арк. 13 зв.]. У с. Краснопілці Крижопільського району «і малі, і дорослі, всі виходили назустріч частинам [Червоної армії], виходили з хлібом, квітами, подарунками, влаштовували мітинги, грала музика. Червоноармійців запрошували в оселі, пригощали, розповідали їм і розпитували їх» [686, арк. 49 зв.]. В с. Ясенках Липовецького району «люди вибігали на вулицю, зустрічали бійців, цілувались із ними, пригощали хто чим міг. Свято було великим до самого ранку» [687, арк. 60 зв.]. В с. Губнику Гайсинського району «радянська частина населення зустрічала червоних [воїнів], як братів, як рідних, годували, поїли незнайомих і плакали від радості. Всюди було свято. Чоловіки повиходили з сховищ і почали готуватись до поповнення рядів Червоної армії. Це були радісні, незабутні дні...» [678, арк. 45].

В окремих населених пунктах визволителів зустрічали із збереженими наперекір всім заборонам та погрозам окупантів символами радянської влади. Так, житель с. Стрижакова Іллінецького району Р. І. Павлишин зберіг червоний прапор Центральної комісії сприяння держкредиту та ощадсправі [363, с. 269], немирівчанка В. П. Завадська – прапор Немирівського райкому профспілки працівників освіти [363, с. 477], комсомолец П. С. Мацера із с. Потоків Жмеринського району – колгоспний прапор [363, с. 238]...

Щиро вітаючи визволителів, мешканці населених пунктів намагалися надати їм максимальну допомогу.

У весняне бездоріжжя машини, техніка нездатні були своєчасно доставляти в бойові порядки боєприпаси: патрони, снаряди, міни. Ці військові турботи в значній мірі взяло на свої плечі населення. Жінки, підлітки, діти йшли до близьких тилів і доставляли на передові позиції буквально все, що здатні були донести, – снаряди, міни, патрони, гранати, продукти харчування. Додавляли й від себе: хліб, печену й варену картоплю, овочі, криничну воду, оріп [326, с. 496]. Коли ж відставала польова кухня, взагалі брали на себе вирішення проблеми харчування, як це робили, скажімо, мешканці с. Губника Гайсинського району [678, арк. 45].

Поскілки в умовах бездоріжжя у військових частинах широко використовувався гужовий транспорт та систематично виникала необхідність перековувати бойових коней, відремонтувати вози, привести до порядку упряж, завше в тих клопотах надавали необ-

хідну допомогу сільські ковалі, шорники, умільці лагодити зброю [326, с. 498].

Повсюдно місцеві жителі вказували наступаючим частинам Червоної армії найбільш безпечні і раціональні шляхи для подальшого руху, проводили їх через ліси, заболочені місцевості, сприяли порадами в доланні бездоріжжя, складнощів рельєфу. Особливо цінними були їхні повідомлення, як, наприклад, жителів с. Коло-Михайлівки Вінницького району Дмитра Мельника, Каленя Василюка, про дислокацію німців, розташування мінних полів [676, арк. 15].

Було чимало випадків, коли місцеве населення у тій чи іншій мірі брало участь у бойових діях. Так, мешканець с. Лаврівки того ж району Григорій Тимофійович Рибаченко особистим прикладом надихав бійців на штурм ворожих укріплень, а коли «німці вдалися до контратаки, власноруч знищив 9-х загарбників, багатьох допоміг взяти в полон» [676, арк. 18 зв.].

Уродженець с. Зозова Липовецького району Сергій Федорович Пивовар, «переодягнувшись у жіноче плаття, з відрами подався наче б то по воду. Проходячи мимо відступаючих німців, метнув у них гранати, якими поранив та вбив чимало солдатів противника, а сам непомітно зник» [677, арк. 32 зв.].

Відважними вчинками відзначались навіть люди старшого віку. «Коли німецька розвідка йшла в с. Сороку [Дашівського району], 65-річний колгоспник Іванець Данило направив її в руки [червоноармійців]. Тих, що поверталися з розвідки, сам побив...» [679, арк. 13 зв.].

Особливо вагомою була допомога місцевого населення під час форсування наступаючими військовими частинами водних перешкод. Мешканці с. Губника Гайсинського району охоче передали їм свої човни, вказували найзручніші місця для переправи, райони зосередження німців [678, арк. 45]. Майже цілодобово переправляли через Південний Буг воїнів-червоноармійців жителі с. Коло-Михайлівки Янко Козловський та Дмитро Мельник [676, арк. 15]. Все працездатне населення с. Писарівки Ямпільського району, очолене командиром партизанської групи Йосипом Омеляновичем Паламарчуком, вийшло 17 березня 1944 року на спорудження моста через Дністер [706, арк. 30 зв.]. Не раз під ворожим вогнем переправляли радянських бійців на протилежний берег Дністра мешканці с. Великої Кісниці того ж району Федір Лаврентійович Стариш, Арсеній Васильович Вознюк, Григорій Федик. За проявлену мужність всі троє відзначені бойовими нагородами: Ф. Л. Ста-

риш – орденом Червоної Зірки, А. В. Вознюк та Г. Федик – медалями «За відвагу» [706, арк. 11].

Місцеве населення активно поповнювало ряди Червоної армії. Усі новобранці воювали на славу, не шкодуючи в ім'я перемоги ні крові, ні сил, ні життя, відзначившись на ратному полі мужністю, відвагою, яскравими подвигами. Визволяючи рідну землю, поневолену Європу, чимало їх стали Героями Радянського Союзу, повними кавалерами ордена Слави, удостоєні інших високих ратних відзнак. Чимало також із числа мобілізованих не встигли проявити себе героїськими вчинками. Не маючи військового досвіду та відповідних навичок, вони падали у перших же боях, скошені ворожими кулями, осколками бомб, снарядів і мін. Але зробили все можливе, аби наблизити жадану перемогу.

Так, війна завжди сувора. Розгортаючи визвольні операції, наступаючи частини Червоної армії зазнавали бойових втрат. Серед воїнів-визволителів було багато поранених. Поряд з армійськими санітарними частинами турботу про них брало на свої плечі також місцеве населення. Воно намагалось надати їм максимально можливої допомоги. Прояви людської теплоти визначалися вагомою соціальною формулою: «Доля пораненого воїна – наша турбота». Цей високий громадянський обов'язок став справою честі тисяч подолян.

Значну допомогу пораненим населення надавало в ході боїв або ж відразу після них: перев'язували потерпілих, доставляли їх у безпечні місця, поїли чаєм, трав'яними настоями.

Предметом особливої уваги місцевих жителів стали тилові військові госпіталі, що організовувалися в уцілілих будівлях визволених міст, сіл, селищ. У звільненій від окупантів Вінницькій області до жовтня 1944 року їх нараховувалось 36: дванадцять у Вінниці, сім – в Гайсині, п'ять – в Могилеві-Подільському, дванадцять – в Тульчині [552, арк. 16 – 17]. Функціонували також тимчасові польові госпіталі: у Бершаді, Станіславчику, Шпикові, в ряді інших населених пунктів.

У Кам'янець-Подільському діяли 9 евакогоспіталів, в м. Проскурові – 5, по одному – в містах Слауті, Шепетівці, Старокостянтиніві, а також пункти переливання крові [261, с. 270].

Над усіма ними населення краю здійснювало шефство.

У Вінниці, наприклад, опіку над госпіталем № 2284 проявляли трудові колективи плодозаводу, водоканалу, кондитерської фабрики, торгового технікуму, шостої та восьмої середніх шкіл, управління залізниці; над госпіталем № 2661 – колективи обласного

фінансового відділу, електростанції, цегельного та насіннєвого заводів, П'ятничанського колгоспу; над госпіталем № 5965 – службовці апаратів обкому КП(б)У, облторгу, міськради, цукротресту, колективи сільгоспбанку, третьої та четвертої середніх шкіл, медшколи [551, арк. 11 – 33]... Решта колективів підприємств, установ, організацій міста виявляли свою турботу про поранених бійців інших госпіталів.

Форми шефства були різноманітними. Так, колективом взуттєвої фабрики зібрано 700 крб. На них закуплено фрукти і овочі. Прийнято замовлення на виготовлення 150 пар тапочок. Роботу виконано безкоштовно. На прохання керівництва госпіталю виділено 8 чоловік для надання «практичної допомоги...» [551, арк. 27].

«Колективом облфінвідділу під час відвідувань [підшефного] госпіталю передано пораненим бійцям 200 кг вишень, 200 кг смородиною, 2000 аркушів паперу для листів, 25 олівців, 40 букетів квітів. Придбано і передано посуд: 30 тарілок, 20 ложок, 20 виделок, 10 стаканів. Зібрано і передано госпіталю 48 книжок і декілька десятків газет. Під час відвідин госпіталю (як правило, з 7 до 11 години вечора) члени колективу писали для бійців листи до рідних, читали газети, брали участь у проведенні вечорів самодіяльності...» [551, арк. 29].

«Шефами-колгоспниками Вінницького району, які виявляли виняткове піклування про поранених бійців і командирів, крім значної кількості продуктів харчування у госпіталь доставлено понад 900 подушок» [551, арк. 7; 7 зв.].

Мешканці Калинівського, Немирівського та Хмільницького районів потурбувались, щоб їхні підшефні (поранені, які лікувалися у госпіталі № 1410) не мали проблем з харчуванням, передавши лікувальній установі значну кількість м'яса, яєць, масла, цибулі, круп, а також кухонного посуду. Артисти Вінницького обласного українського музично-драматичного театру влаштували в цьому ж госпіталі три концерти [551, арк. 3].

Жителі Шаргородського району відправили в госпіталі для поранених 1113 індивідуальних посилок [363, с. 706].

У Бершаді, де було чимало поранених, ініціаторами створення польового госпіталю виступили місцеві лікарі. Вони надавали потерпілим кваліфіковану медичну допомогу. Медиків активно підтримували працівники підприємств та установ селища, трудівники колгоспів та радгоспів, які потурбувалися про створення матеріальної бази госпіталю, забезпечення його медикаментами, продуктами харчування [549].

Населення Піщанського району успішно вирішило питання харчування поранених, котрі лікувалися в місцевих Піщанському та Чорноминському госпітальях [550, арк. 33].

Почуття патріотизму і вдячності визволителям знаходили свій вияв також в широкому донорському русі. На сторінках вінницької обласної газети «Більшовицька правда», що з 1 квітня 1944 року відновила свій вихід, з'явилися матеріали під заголовками «Записуйтеся в ряди донорів», «Активний донор» та ін. В них містилися заклики віддати донорську кров для врятування життя бійцям, які потерпіли в боротьбі з ворогом. Вже через кілька місяців після визволення міська станція переливання крові заготовила 172 літри донорської крові. Активними донорами стали 3 тисячі мешканців Вінниці [118, с. 79].

Це ж можна сказати і про мешканців Кам'янець-Подільського, Проскурова, Славути, Старокостянтинова, Шепетівки, інших населених пунктів Кам'янець-Подільської області.

Турботу було проявлено і про інвалідів. Ними опікувалися, насамперед, органи соціального забезпечення. На Вінниччині у перші місяці після визволення цієї категорії потерпілих відділами соцзабезу передано 40 тисяч карбованців одноразової допомоги [122]. Грошові, продуктові, матеріальні фонди для інвалідів війни створювалися на підприємствах області [363, с. 706].

Не було забуто про сім'ї фронтовиків, дітей-сиріт. В містах та районах Вінниччини організовувалися місячники, декадники, недільники на допомогу сім'ям військовослужбовців, інвалідам, дітям, що залишилися без батьків, здійснювалось добровільне відрахування зароблених коштів. Так, робітники й службовці Хмільника деякий час відраховували щомісяця у фонд допомоги сімей фронтовиків п'ятиденний заробіток [593]. Робітники Барського спиртового заводу внесли в червні 1944 року триденний заробіток на користь родин фронтовиків, забезпечили їх на зиму паливом, допомогли хлібом [363, с. 122]...

На максимально можливому рівні було організовано надання пільгової допомоги сім'ям військовослужбовців, інвалідам війни на Кам'янець-Подільщині. Місцева влада подбала про працевлаштування та лікування інвалідів. Зокрема, було організовано 3 зубопротезні майстерні та майстерні з виготовлення протезів верхніх і нижніх кінцівок у містах Проскурові та Кам'янець-Подільському.

Для дітей-сиріт було облаштовано 23 дитячих будинки.

Щоб створити умови для відбудови зруйнованого війною житла, в 1945 р. в області заготовили 21878 кубометрів будівельних ма-

теріалів та збудовано 9391 хату, в тому числі 6292 – для сімей військовослужбовців та інвалідів війни [261, с. 272].

Проте основна турбота була про зміцнення могутності Червоної армії, забезпечення її потреб.

«Одразу після вигнання загарбників у кожному подільському місті і селі розгорнулась напружена робота по відбудові народного господарства, ліквідації наслідків окупації. Люди, знову повернені до життя, люди, котрі після жахів нацистської неволі знову зітхнули на повні груди, запрацювали натхненно, завзято. [Кам'янець-Подільська] область однією з перших в Україні виконала в 1944 р. план хлібозаготівель. Успішно справилася із завданням по продажу державі картоплі, м'яса, овочів. Трудовий подвиг звершувався головним чином зусиллями жінок, підлітків і людей похилого віку» [261, с. 280]. Вироблена трудівниками області продукція в значній мірі була використана для потреб армії.

На Вінниччині, дбаючи про продовольче забезпечення Збройних Сил, колгоспи організовували «червоні обози» з продовольством, колгоспники здавали хліб, м'ясо, картоплю, інші продукти. Зокрема, трудівники Піщанського району здали в 1944 році у фонд армії 3 тис. центнерів хліба, відправили в діючі військові частини 1170 посилок, 850 кілограмів фруктів. Крім того, робітники місцевого промкомбінату відремонтували понад 5 тис. пар взуття; жінки випрала 37 тис. пар обмундирування [550, арк. 14].

Кілька тисяч посилок адресували воїнам-фронтовикам жителі Томашпільського району [363, с. 581].

Вагомою виявилася допомога хліборобів Джуринського району, які з першого післявоєнного врожаю здали у фонд Червоної армії понад 800 центнерів хліба [671]. Ще вагомішим став внесок хмільничан – 900 тонн хліба [593, арк. 1; 13]...

Відразу ж після звільнення Подільського краю від гітлерівських загарбників у ньому зародився і набув поширення патріотичний рух по збору коштів на озброєння Червоної армії. На Кам'янець-Подільщині мешканці області збирали кошти на будівництво танкової колони «Радянське Поділля» [1871], танків для шепетівських дивізій [889], двох літаків з написом «Летавський ордена Леніна колгосп ім. Леніна» [874], на Вінниччині – на будівництво танкових колон «Колгоспник Вінниччини» [823], «Боец всеобуча» [823], «Цукровик Вінниччини», «Железнодорожник» [555], «Народний вчитель» [820], ескадрильї «Колгоспник Вінницького району» [822] та ін.

Слід відмітити, що ініціатива мас завжди підкріплювалась конкретними справами. Так, на танкову колону «Колгоспник Віннич-

чини», побудовану і передану військам 2-го Українського фронту, «трудящі області зібрали 1578000 карбованців грішми і 12463000 карбованців облигаціями держпозики» [824]. Крім того, попутно було зібрано 681000 крб. у фонд оборони СРСР.

15 млн. крб. було зібрано на будівництво танкової колони «Радянське Поділля» [261, с. 273].

Трудівники колгоспу «Ленінський шлях» Жмеринського району виступили ініціаторами збору коштів на побудову ескадрильї літаків «Прапор перемоги». На їх заклик одними із перших відгукнулись мешканці Джуринського району, які зібрали грішми 27700 крб. та цінностей на суму 73180 крб. [671, арк. 388; 395]. Активність проявили також жителі Барського [363, с. 122], Тиврівського [363, с. 561], ряду інших районів. Всього на будівництво ескадрильї «Прапор перемоги» трудящі Вінницької області внесли із своїх заощаджень 15 мільйонів карбованців [383, с. 220].

Мешканці с. Вінницькі Хутори Вінницького району подарували своєму земляку штурману 270-го винищувально-авіаційного полку 203-ї винищувально-авіаційної дивізії 1-го штурмового авіаційного полку 5-ї повітряної армії Герою Радянського Союзу майору Петру Андрійовичу Матієнку купленого на зібрані кошти літака, на якому той громив ворога в повітряних боях [363, с. 187].

100 тисяч карбованців зібрав із власної ініціативи колектив Немирівського маслозаводу. На них немирівчани придбали бойового літака військовій частині, що визволяла їхнє селище. 23 листопада 1944 року Верховний Головнокомандуючий у своїй телеграмі на ім'я заводчан передав їм «братерський привіт і подяку Червоній Армії» [838].

Особливо активно населення Вінницької області збирало кошти на побудову танкових колон: жителі с. Бродецького Комсомольського району – на колону «Робітник машинно-тракторної станції» [363, с. 316], Гайсинського району – на колону «Цукровик Вінниччини», перевівши на спеціальний рахунок 85435 крб. [555, арк. 21], Шпиківського – на колону «За розгром ворога» [363, с. 654], залізничники Вінницької залізниці – на танкову колону «Вінницький залізничник», зібравши для цієї мети 5000000 крб. [383, с. 220].

З успіхом пройшов збір грошей серед вчителів Шаргородського району на танкову колону «Народний вчитель». Найбільше зібрали вчителі Калитинської школи – 15440 крб. облигаціями і 2562 крб. грішми. Понад 2 тисячі карбованців грішми і на 12645 крб. облигацій дали вчителі Михайлівської школи. Всього по району на танкову

колону «Народний вчитель» зібрано 36817 крб. і на 91705 крб. облігацій [820].

Мешканці Ямпільського району збирали кошти на будівництво танкової колони «Патріот Ямпільщини». Ініціатором руху виступив голова Ямпільського колгоспу ім. Ворошилова С. Г. Жарський, котрий особисто вніс 2 тис. крб. За його ініціативою кожен колгосп району взяв зобов'язання збудувати на свої кошти один танк [363, с. 372].

Колгоспники колгоспу ім. Сталіна Козятинського району стали організаторами збору коштів на побудову танкової колони «Колгоспник Вінниччини», особисто зібравши 130000 крб. [555, арк. 21]. Ініціаторів почину активно підтримало населення Погребищенського району, котре збрало 1 мільйон 214 тисяч карбованців [821]. Майже такого показника (1,2 млн. крб.) домоглись робітники, службовці, колгоспники Тиврівського району. Зібрані гроші вони передали військам 3-го Українського фронту, яким командував Р. Я. Малиновський, чиї дитячі роки пройшли в с. Кліщеві на Тиврівщині [606].

Жителі Шаргородського району збрали 973 тис. крб. [363, с. 706], Томашпільського – 740 тис. крб. [363, с. 581], Піщанського – 460 тис. крб. [363, с. 512].

Танкісти військової частини, якою командував гвардії полковник Ф. Жилін, у листі до трудящих Вінниччини писали:

«Сьогодні в нас, фронтовиків, велике свято. Ми приймаємо грізні танки, збудовані на зібрані вами кошти... Висловлюючи велику подяку за бойові машини, запевняємо вас, що скоро прапор перемоги, який несе наступаюча Червона Армія, буде піднято над Берліном» [383, с. 220]...

Отже, як бачимо, форми та мотивації боротьби досить часто поєднувались, переплітались, доповнювали одна одну, збагачуючи і розширюючи прояви всенародного Опору, перед яким виявились безсилим і Вермахт, і каральні структури Третього Райху. Не зважаючи на гостру матеріальну скруту, подоляни ділились останньою крихтою хліба, копійкою, не шкодували своєї крові в ім'я Перемоги...

7. 2. Безсмертні подвиги Героїв

Особливо масовим героїзмом відзначилися подоляни-фронтовики. Майже двісті їх за ратні подвиги, проявлені на фронтах Другої світової війни, де, власне, вирішувалася доля самої війни, стали Героями Радянського Союзу.

Загалом серед Героїв-подолян 57 із них вступили у бій з німецько-фашистськими загарбниками в перші дні нацистської навали. Ще 25 – в липні, серпні 1941-го. Чимало Героїв, як, наприклад, Т. П. Абрамов (с. Кацмазів Жмеринського району), І. С. Андрощук (с. Ганнопіль Славутського району), С. В. Антонюк (с. Грушківці Калинівського району), В. Н. Баранюк (с. Лука-Мелешківська Вінницького району), Д. Г. Бачинський (с. Смотрич Дунаєвського району), І. С. Бойко (с. Флорине Бершадського району), В. А. Гелета (с. Чортория Іллінецького району), Ф. Т. Дахновський (м. Вінниця), С. Л. Карась (с. Немиринці Городоцького району), М. С. Осліковський (сміт Летичів), І. Г. Павловський (с. Теремківці Чемеровецького району), С. Г. Поплавський (с. Вендичани Могилів-Подільського району) та ін., пройшли війну з першого до останнього дня, не раз ризикували життям, проливали свою кров у смертельному протистоянні з ненависним ворогом.

Герої-подоляни, як і тисячі інших Героїв, були представниками чи не всіх родів військ Червоної армії. Найбільше їх, майже 60 чол., служило в стрілецьких підрозділах: рядовими солдатами, молодшими командирами, командирами рот, батальйонів, полків. Близько 30-и Героїв-подолян – танкісти, більше 25-и – артилеристи, така ж кількість авіаторів, 10 – кулеметників, стільки ж – військовослужбовців інженерно-саперних військ. 6 подолян здійснили свій подвиг, будучи мінометниками, 3 – морськими піхотинцями, 2 – зв'язківцями. Були серед Героїв-подолян і представники інших військових спеціальностей: зенітники, політпрацівники, флотоводці.

Так, успішно громили ворога на Чорному морі подоляни С. Г. Горшков, В. С. Пилипенко, на Балтиці – Ф. Є. Пахольчук, П. Ф. Стрілецький.

Сергій Георгійович Горшков народився у Кам'янець-Подільському – місті, що розкинулось на мальовничих крутих берегах Смотрича за сотні кілометрів від моря, проте все своє життя присвятив морю, Військово-Морському Флоту.

Під час оборони Одеси, будучи капітаном 1-го рангу, командиром бригади крейсерів Чорноморського флоту, керував висадкою

морського десанту в районі Григорівки колишнього Комінтернівського (нині Лиманського району Одеської області). З жовтня 1941 р. по вересень 1942 р. командував Азовською флотилією. Одночасно в серпні-вересні 1942 р. був заступником командуючого Новоросійським оборонним районом. В листопаді 1942 р. – січні 1943 р. входив до командного складу 47-ї армії. З лютого 1943 р. знову командував Азовською флотилією, з квітня 1943 р. – Дунайською військовою флотилією, з січня 1945 р. – ескадрою Чорноморського флоту. Брав участь у Керченсько-Феодосійській десантній операції 1941 р., битві за Кавказ, обороні Новоросійська, в Керченсько-Ельтігенській десантній операції, Ясско-Кишинівській, Белградській і Будапештській операціях.

Після війни командував ескадрою Чорноморського флоту. В 1948 – 1951 рр. – начальник штабу, з серпня 1951 р. – командуючий Чорноморським флотом. З 1955 р. – перший заступник головнокомандуючого, а в 1956 – 1985 роках – головнокомандуючий Військово-Морським Флотом СРСР. З 1967 р. Адмірал Флоту Радянського Союзу. Постійно дбав про морську могутність держави.

За вміле керівництво військами, мужність, відвагу і героїзм, проявлені у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, 7 травня 1965 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

За великий внесок у бойову готовність Військово-Морського Флоту СРСР, оснащення його бойовими кораблями та вміле керівництво ним 21 грудня 1982 р. нагороджений другою медаллю «Золота Зірка» [58, с. 15 – 16], ставши після І. Н. Бойка другим подлянином – двічі Героєм Радянського Союзу.

Крім С. Г. Горшкова, ще два подляни, яким у роки війни присвоєно звання Героя Радянського Союзу, стали адміралами: Ф. Є. Пахольчук звільнився у запас контр-адміралом, В. С. Пилипенко – віце-адміралом.

Федір Єфремович Пахольчук народився в с. Дворик Красилівського району. Учасник війни з 1941 р. Командир 2-го дивізіону кораблів-тральників 4-ї бригади тралення (Балтійський флот), капітан 3-го рангу. До липня 1944 р. 250 разів виводив катері на бойове тралення, виконуючи всі поставлені командуванням завдання [58, с. 153].

Володимир Степанович Пилипенко, уродженець с. Кальнишівки Тиврівського району, був командиром ланки торпедних катерів 2-ї бригади торпедних катерів (Чорноморський флот). Під час здійснення бойового патрулювання, конвоювання кораблів і суден, ви-

садження десантних груп підбив 3 торпедних катери та потопив десантну баржу противника.

Після війни – командуючий з'єднання підводних човнів Військово-Морського Флоту СРСР. Працював також начальником Калінінградського військово-морського училища [58, с. 156].

Розвідник взводу розвідки 384-го окремого батальйону морської піхоти (Одеська військово-морська база, Чорноморський флот) Михайло Павлович Мебш (с. Подолянське Деражнянського району) та заступник командира відділення протитанкових рушниць цього ж батальйону Юхим Онуфрійович Пархомчук (с. Червона Дубина Теофіпольського району) в ніч на 26 березня 1944 р. у складі десантного загону під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. Ольшанського були закинуті в тил противника в порт м. Миколаєва. Загін протягом двох діб до підходу радянських військ вів бій, відбивши 18 запеклих атак ворога. Обидва загинули у цьому бою. За виявлену мужність 20 квітня 1945 р. посмертно удостоєні звання Героя Радянського Союзу [58, с. 129; 152].

На Балтиці із червня 1941 р. боровся із гітлерівськими загарбниками Петро Федорович Стрілецький (сміт Деражня). Будучи гвардії капітаном, командиром ланки 1-го гвардійського мінно-торпедного полку 8-ї мінно-торпедної авіаційної дивізії військово-повітряних сил Балтійського флоту, здійснив 90 бойових вильотів, потопив 4 ворожих транспорти, встановив 30 мін на фарватерах противника [58, с. 192].

У складі Червонопрапорного Балтійського флоту із червня 1941 року воював уродженець с. Степанівки Вінницького району льотчик цього ж військового підрозділу Павло Автономович Колесник. До середини грудня 1943 р. здійснив 199 бойових вильотів, потопив 3 транспорти, танкер і плаваючий маяк. Загинув 6 березня 1944 р. Похований у селищі Лебязьє Ломоносівського району Ленінградської області [58, с. 104].

На Чорному і Балтійському морях воював Іван Іванович Ковальчук (с. Павлівка Калинівського району). Будучи штурманом ескадрильї 30-го розвідувального авіаційного полку (військово-повітряні сили Чорноморського флоту), до весни 1944 р. здійснив 285 бойових вильотів для завдання бомбових ударів по аеродромах, портах і передньому краю оборони противника. За його розвідданими потоплено декілька ворожих транспортів і бойових кораблів. Особисто знищив 5 танків, 7 артилерійських батарей [58, с. 98].

3 липня 1941 р. громив загарбників Дмитро Гнатович Шамура (с. Дзигівка Ямпільського району). Воював на Південно-Західному,

Південному, Сталінградському, 1-у Прибалтійському, 4-у Українському фронтах. Особливо відзначився на початку війни. Будучи старшим лейтенантом, командиром роти протитанкових рушниць 970-го стрілецького полку 255-ї стрілецької дивізії 57-ї армії (Південний фронт), 31 січня 1942 р. у бою на території радгоспу «Правда» (Донецька область) вогнем роти відбив контратаку танків противника, особисто підбив одного з них.

5 травня 1942 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу [53, с. 290 – 291].

Від початку війни перебував на її на фронтах Іван Григорович Павловський (с. Теремківці Чемеровецького району). З червня 1941 по серпень 1942 р. обіймав посаду начальника штабу і командира 962-го стрілецького полку 296-ї стрілецької дивізії на Південному фронті. З серпня 1942 р. по травень 1943 р. – заступник командира, командир (з вересня 1942 р.) 9-ї гвардійської стрілецької бригади на Закавказькому і Північно-Кавказькому фронтах, брав участь в оборонних боях на Кавказі, в Північно-Кавказькій і Краснодарській наступальних операціях (у січні – травні 1943 р.). З червня 1943 р. і до кінця війни – командир 328-ї стрілецької дивізії у складі Північно-Кавказького, Південного, 1-го Українського і 1-го Білоруського фронтів. Дивізія під його командуванням пройшла бойовий шлях від Північного Кавказу до Берліна. Брала участь у звільненні Варшави.

У 1967 – 1980 рр. – Головнокомандувач Сухопутними військами – заступник Міністра оборони СРСР. Генерал армії. У 1969 р. за мужність і відвагу, проявлені в боях із захисту Радянської держави, удостоєний звання Героя Радянського Союзу [895].

Подвиг творився повсякчас і повсюдно на всій величезній смузі збройного протистояння. Особливо під час оборонних та наступальних військових операцій, вирішальних, стратегічно важливих історичних битв.

Мужність і стійкість захисників Вітчизни врешті внесли корінний перелом у хід війни. Від стін Сталінграда розпочалося довгоочікуване визволення. Спершу загарбаних ворогом територій Російської Федерації, а потім України, Білорусі, Молдови, прибалтійських республік, країн поневоленої Європи.

У Ставропольському краї обірвалось життя старшого лейтенанта Петра Івановича Ніколаєнка із с. Мітлинців Гайсинського району – командира роти 134-го танкового полку 10-ї гвардійської кавалерійської дивізії 4-го гвардійського кавалерійського полку (Північно-Кавказький фронт). До цього відзначився в оборонних боях в рай-

оні Ростова-на-Дону – 22 – 23 липня 1942 р. його рота підбила та знищила 29 танків противника. У період боїв 12 – 22 грудня 1942 р. в районі хутора Нортон Курського району Ставропольського краю особисто підбив 3 ворожих танки, знищив батарею шестиствольних мінометів, 4 гармати, 2 дзоти. Загинув у бою 29 січня 1943 р. [58, с. 139].

Погребищанин, гвардії сержант, водій бойової машини («катюші») 273-го гвардійського мінометного дивізіону 50-го гвардійського мінометного полку Північно-Кавказького фронту Володимир Миколайович Терлецький віддав життя за визволення Краснодарського краю. 28 травня 1943 р. у бою за визволення селищ Київське та Молдавське вів машину у визначений район. Намагаючись перешкодити грізним «катюшам» вийти на вогневий рубіж, гітлерівці розпочали сильний артобстріл. Внаслідок вибуху одного із снарядів отримав смертельне поранення, але, зібравши останні сили, здійснив нищівний залп по ворогу [58, с. 197].

Відзначився хоробрістю на російській землі уродженець с. Яструбинці Іллінецького району розвідник гвардійського відділення розвідувальної роти 2-ї гвардійської стрілецької дивізії 56-ї армії (Північно-Кавказький фронт) гвардії рядовий Іван Васильович Темченко. У січні 1943 р. у складі групи розвідників розвідував оборону противника в районі станиці Іванівка (Краснодарський край). Особисто захопив у полон ворожого офіцера. 7 серпня 1943 р. в боях біля хутора Ленінський (Кримський район Краснодарського краю) сміливо діяв у тилу противника, знищив кулемет і дзот, захопив радіостанцію та цінні документи. У бою отримав важке поранення. 8 серпня 1943 р. помер [58, с. 196].

Уродженець с. Стражгород Теплицького району старший лейтенант Петро Трохимович Плотянський виявив неабияку хоробрість у боях за м. Новоросійськ. 16 квітня 1943 р. з невеликою групою розвідників він підповз до переднього краю оборони противника і несподіваною атакою захопив 3 дзоти. Утримуючи здобуту позицію, відбив 3 навальні ворожі контратаки [58, с. 17].

Очолюваний гвардії підполковником Дмитром Васильовичем Козаком (с. Данюки Проскурівського району) 88-й стрілецький полк 33-ї гвардійської дивізії 2-ї гвардійської армії Південного фронту 18 лютого 1943 р. прорвав оборону противника і зайняв рубіж біля с. Матвеев Курган (нині селище міського типу Ростовської області), який обороняв протягом доби, відбивши за цей час 24 ворожі контратаки. Потрапивши в оточення, він з честю зумів вирватись із небезпечного кільця.

19 вересня 1943 р., визволяючи уже Україну, подолянин був важко поранений і помер. Похований у братській могилі в Донецьку [58, с. 101].

Уродженець с. Селевинців Немирівського району Іван Іванович Борисюк – командир взводу 45-міліметрових гармат – проявив хоробрість на Курській дузі. 5 липня 1943 р. у бою біля с. Новий Хутір Глазуновського району Орловської області особисто підбив 2 ворожих танки. Наступного дня очолюваний ним взвод біля с. Снава Понирівського району Курської області взяв участь у відбитті атаки 100 ворожих танків, вивів з ладу одинадцять з них. Шість підбитих танків на рахунок відважного командира. За проявлену мужність йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу [53, с. 138 – 139]. Загинув 28 липня 1944 р. в боях за визволення Польщі.

Геройський вчинок здійснив 7 серпня 1943 р. командир кулеметного взводу уродженець с. Біляни Чернівецького району гвардії лейтенант Олексій Васильович Сосновський. У бою за важливу висоту в Спас-Деменському районі Калузької області опинився в оточенні противника. На вимогу ворога здатися відповідав влучними пострілами, знищивши декілька десятків гітлерівців. Коли закінчились патрони, вступив у рукопашну сутичку. Останньою гранатою підірвав себе і обсілих ворогів [395, с. 249 – 250].

Аналогічно вчинив уродженець м. Славути Лазар Хаймович Паперник – снайпер 2-го мотострілецького полку окремої мотострілецької бригади особливого призначення. У ніч на 23 січня 1942 р., виконуючи бойове завдання в тилу ворога в складі загону лижників, потрапив в оточення, до останньої хвилини вів нерівний бій в с. Хлуднево (Калузька область). Теж підірвав себе і ворогів останньою гранатою [58, с. 151].

Загинули у визвольних боях на території Російської Федерації подоляни М. З. Брацюк, С. Т. Васюта, М. І. Варчук, Б. А. Сугеров, В. В. Хрустицький.

Гвардії молодший сержант Сергій Трохимович Васюта народився в с. Гордіївка Липовецького району. Будучи командиром танка 9-ї гвардійської механізованої бригади 3-го механізованого корпусу 47-ї армії (Воронезький фронт), відзначився в боях влітку 1943 р. 17 серпня 1943 р. його екіпаж знищив 2 гармати, чимало солдатів і офіцерів противника. Наступного дня атакував ворога, що встиг окопатися, і знищив до двох взводів гітлерівців, а також гармату з обслугою.

Поранений, загинув 8 вересня 1943 р. у рукопашному бою з ворогом [58, с. 49].

Старший лейтенант, командир роти 129-ї танкової бригади 13-ї армії (Центральний фронт) Борис Андрійович Сугеров (с. Ходорівці Кам'янець-Подільського району) відзначився під час бойових дій в Курській області. 24 січня 1943 р. першим із ротою увірвався в с. Касторне Касторненського району. У бою за с. Єгорєвка знищив 5 гармат і танк. 12 лютого 1943 р. під час взяття с. Очки рота знищила 9 танків, 7 гармат. Загинув у цьому бою [58, с. 193].

Уродженець с. Бритавки Чечельницького району Микола Захарович Брацюк, будучи майором, командував танковим батальйоном 106-ї танкової бригади 12-го танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії (Брянський фронт). З 19 по 23 липня 1943 р. батальйон у наступальних боях знищив 8 танків, 9 штурмових гармат, 4 бронемашини, 12 гармат, 24 міномети, 49 станкових, 138 легких кулеметів, сотні солдатів і офіцерів противника. Сам комбат підбив 2 танки та 3 штурмові гармати. 23 липня 1943 р. загинув у бою за хутір Суботинський (Орловська область) [58, с. 39].

Майор Микола Ізотович Варчук (с. Стецьки Старокостянтинівського району), командир 737-го винищувального авіаційного полку 291-ї штурмової авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії (Воронезький фронт), до червня 1943 р. здійснив 279 успішних бойових вильотів, у 51 повітряному бою збив особисто 8 літаків противника і 9 – в групі.

Загинув 21 вересня 1943 р. під час виконання бойового завдання [58, с. 47].

Гвардії сержант, розвідник гвардійської окремої розвідувальної роти 28-ї стрілецької дивізії 53-ї армії (Степовий фронт) Володимир Михайлович Тимощук (с. Харківці Старосинявського району) відзначився 3 серпня 1943 р. в бою на белгородському напрямі. Підібравшись до ворожої кулеметної точки, вогнем із автомата знищив її обслугу. Проник у глибину оборони противника, захопив німецький мотоцикл з кулеметом, під'їхав на ньому до ворожих траншей, відкрив вогонь. Знищив більше 20-и гітлерівців, а одного захопив у полон [58, с. 199].

Гвардії полковник, командир 30-ї гвардійської окремої танкової бригади Владислав Владиславович Хрустицький (с. Червоне Ямпільського району) особливо відзначився в боях під Ленінградом. Зокрема, брав участь у ліквідації петергофсько-стрельнинського угруповання ворога. 26 січня 1944 р. очолювана ним бригада прорвала так званий Північний вал противника, звільнила селище і станцію Волосово Ленінградської області, відкривши радянським військам дорогу на Нарву. Загинув у цьому бою [58, с. 207].

Під час прориву блокади Ленінграда найкращі бойові якості проявив уродженець с. Чагів Оратівського району старший сержант Григорій Андрійович Заїка. Тоді очолювана ним рота 272-го стрілецького полку 123-ї стрілецької дивізії 67-ї армії 7 днів не виходила з бою, відбила усі контратаки танків та піхоти противника. 19 січня 1943 р. подолянин разом із бійцями проник у розташування ворога, захопив укріплений рубіж, знищив до роти солдатів і офіцерів [56, с. 17].

Сержант, командир гармати 1428-го легкого артилерійського полку 65-ї легкої артилерійської бригади 18-ї артилерійської дивізії 5-го артилерійського корпусу прориву 2-ї ударної армії (Ленінградський фронт), уродженець с. Западинці Красилівського району Олександр Петрович Курко 22 лютого 1944 р. разом із стрілецьким підрозділом виявився відрізаним від своїх військ. Протягом 3-х діб відбивав численні атаки ворога. Навіть залишившись одним із обслуги, продовжував бій, відстоюючи рубіж, який ворогу так і не вдалося захопити [58, с. 115].

Відзначився в боях за визволення Ленінградської області лейтенант Іван Григорович Пліс (с. Михайлин Козятинського району). Будучи командиром взводу 222-го окремого моторизованого штурмового інженерно-саперного батальйону 20-ї моторизованої штурмової інженерно-саперної бригади 7-ї армії (Карельський фронт), 21 червня 1944 р. на чолі взводу саперів-штурмовиків переправився через р. Свір в район м. Лодейне Поле (Ленінградська область), проробив переходи в дротяних загородженнях і штурмував 2 ворожих доти. Один дот був підірваний, гарнізон іншого здався в полон. Плацдарм було захоплено [58, с. 160]...

У небі Росії розпочав свій бойовий шлях уродженець смт Сутиски Тиврівського району Володимир Олексійович Єгорович. Воював на Північно-Кавказькому, 4-у Українському, 1-у та 3-у Білоруських фронтах. Будучи капітаном, командиром ескадрильї 402-го винищувального авіаційного полку 265-ї винищувальної авіаційної дивізії 3-го винищувального авіаційного корпусу 16-ї повітряної армії, до лютого 1945 р. здійснив 248 бойових вильотів, у 71-у повітряному бою збив 22 ворожих літаки [58, с. 76].

Подвигами у небі Росії уславились й інші льотчики-подоляни: І. М. Жмурко, О. С. Западинський, П. А. Матієнко, Г. М. Олійник, Ф. М. Рогульський, В. Я. Хасін.

Із червня 1941 р. громив ворога на Західному, Калінінському, Сталінградському, Донському, Північно-Кавказькому, 3-у Білоруському, 1-у та 2-у Прибалтійських, Ленінградському фронтах гвардії

капітан Іван Матвійович Жмурко (с. Степашки Гайсинського району). Будучи штурманом ескадрильї 35-го гвардійського бомбардувального авіаційного полку 5-ї гвардійської бомбардувальної авіаційної дивізії 15-ї повітряної армії (Ленінградський фронт), до квітня 1945 р. здійснив 206 бойових вильотів на бомбардування аеродромів, залізничних вузлів, скупчень військ противника [58, с. 77].

Із вересня 1941 р. воював на Карельському фронті старший лейтенант Олександр Семенович Западинський (с. Кальник Іллінецького району), льотчик-спостерігач 118-ї окремої дальньої розвідувальної авіаційної ескадрильї 7-ї повітряної армії. До листопада 1943 р. здійснив 148 бойових вильотів на розвідку об'єктів і комунікацій ворожих військ [58, с. 79].

На Західному, Північно-Кавказькому, Степовому фронтах воював майор Петро Андрійович Матієнко (с. Вінницькі Хутори Вінницького району) – штурман 270-го винищувального авіаційного полку 203-ї винищувально-авіаційної дивізії 1-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії (Степовий фронт). До вересня 1943 р. здійснив 259 бойових вильотів, у 41-у повітряному бою особисто збив 13 літаків противника. Ще один ворожий літак збив у складі групи [58, с. 127].

Льотчик-винищувач 4-ї повітряної армії (Північно-Кавказький фронт) Григорій Микитович Олійник із смт Вороновиці Вінницького району в небі над межиріччям Волги й Дону та Прикавказзя збив 20 ворожих літаків [56, с. 17].

Уродженець с. Зеленче Дунаєвецького району гвардії капітан Франц Миколайович Рогульський, командир ескадрильї 19-го гвардійського авіаційного полку 8-ї гвардійської авіаційної дивізії 2-го гвардійського авіаційного корпусу авіації далекої дії, до березня 1944 р. здійснив 198 бойових вильотів на бомбардування залізничних станцій і ешелонів, військово-промислових об'єктів та військ противника [58, с. 170].

Вінничанин Віктор Якович Хасін із червня 1941 р. воював на Калінінському, Північно-Західному, Сталінградському фронтах. Капітан, командир ескадрильї 271-го винищувального авіаційного полку 274-ї винищувальної авіаційної дивізії 1-го винищувального авіаційного корпусу 3-ї повітряної армії (Калінінський фронт). До березня 1943 р. здійснив 659 бойових вильотів. У 257-и повітряних боях збив 10 і у складі групи 5 літаків противника. Ще 8 літаків знищив на ворожих аеродромах [58, с. 205]...

За проявлену мужність Вітчизна удостоїла усіх звання Героя Радянського Союзу.

Особливо уславились подоляни (крім уже згадуваних визволителів Поділля) під час визволення від нацистських загарбників рідної України.

Одним із перших її визволителів був Іван Олексійович Тонкопій (сміт Ямпіль Ямпільського району). Учасник війни з червня 1941 р. Полковник. В 1943 р. командував 17-ю стрілецькою бригадою військ НКВС (Південно-Західний фронт). 10 – 16 березня 1943 р. вона вела вуличні бої у Харкові, знищила значну кількість живої сили і техніки противника. В одній із запеклих сутичок з ворогом подолянин був важко поранений і 16 березня 1943 р. помер.

За зразкове виконання бойових завдань командування на фронті боротьби з німецько-фашистськими загарбниками та проявлені при цьому відвагу і героїзм Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 жовтня 1943 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу [53, с. 281].

В червні 1941 року став на захист рідної Вітчизни Микита Степанович Антонець (с. Животівка Оратівського району). 12 березня 1943 р. на одній із ділянок Центрального фронту разом із своїм взводом 12-го гвардійського кавалерійського полку 3-ї гвардійської кавалерійської дивізії 2-го гвардійського кавалерійського корпусу захищав село Вовна на Сумщині. Тоді на поріділі ряди захисників ворог кинув два піхотних полки, більше півсотні одиниць бронетехніки. У нерівному бою майже беззбройним особисто вступив у поєдинок з фашистським танком і зупинив його. А потім, незважаючи на важке поранення, зумів вийти з оточення.

За проявлену мужність 18 травня 1943 р. відзначений званням Героя Радянського Союзу [53, с. 211 – 212].

Кавалерами Золотої Зірки стали десятки їхніх бойових побратимів.

16 вересня 1943 р. очолювана молодшим лейтенантом, уродженцем с. Стріхівці Ярмолинецького району Володимиром Петровичем Барановим рота протитанкових рушниць 111-го стрілецького полку 55-ї стрілецької дивізії 60-ї армії (Центральний фронт) успішно форсувала р. Десну північніше селища Конотопа Чернігівської області, забезпечила переправу іншим підрозділам. 21 вересня вона з боєм увірвалась у м. Щорс і врятувала від вибуху місцеве депо, а потім форсувала р. Снов. 2 жовтня 1943 р. бойовий підрозділ подолянина першим переправився на острів неподалік правого берега Дніпра в районі смт Радуль (Чернігівська область), вибив ворога з небезпечних позицій, успішно сприяв наступальним діям полку [58, с. 28].

Одразу з 30-а ворожими танками 20 грудня 1943 р. вступив у бій Володимир Зельманович Вайсер (м. Проскурів) – командир танка 111-ї танкової бригади 25-го танкового корпусу 60-ї армії (1-й Український фронт) під час оборони станції Чоповичі Житомирської області. Незважаючи на переважаючі сили противника, рубіж утримав. Ціною власного життя [58, с. 45].

Мойсей Давидович Шахнович (сміт Старокостянтинів) відзначився в боях за визволення Південної України, зокрема, м. Мелітополя Запорізької області. Будучи капітаном, командиром батареї 321-го артилерійського полку 91-ї стрілецької дивізії 51-ї армії (Південний фронт), 12 – 13 жовтня 1943 р. зі своєю батареєю вів запеклі вуличні бої з гітлерівцями. Артилеристи знищили 2 танки, 4 автомашини, накрили влучним вогнем декілька артилерійських батарей, відбили ряд контратак гітлерівців [58, с. 217].

У цьому ж місті увійшов у безсмертя уродженець Липовця молодший лейтенант Абрам Мойсейович Зіндельс – командир взводу 690-го стрілецького полку 126-ї стрілецької дивізії 51-ї армії. 18 жовтня 1943 р., діючи на чолі трьох штурмових груп, вибив противника із двох кварталів міста. При відбитті контратаки потрапив в оточення і бився до останнього. Залишившись один, підпустив фашистів на близьку відстань, а потім протитанковою гранатою підірвав себе і гітлерівців [58, с. 239].

Захопивши в ніч на 26 березня 1944 р. із невеликою групою бійців плацдарм на Південному Бузі, поліг смертю хоробрих уродженець с. Лисиче Славутського району, кулеметник 60-го гвардійського стрілецького полку 37-ї армії, гвардії молодший сержант Клим Карпович Олейнюк. Незважаючи на критичну ситуацію, вів нерівний бій з ворогом до останнього подиху. Похований у братській могилі в м. Вознесенську Миколаївської області [896].

Яків Савич Алексєєв (с. Кузьмин Городоцького району), будучи командиром кулеметного відділення збірної групи 1-го гвардійського укріпрайону (28-а армія, 3-й Український фронт), 15 березня 1944 р. разом із бійцями подолав під ворожим вогнем Бузький лиман, брав участь у звільненні прибережних населених пунктів, мужньо захищав захоплений плацдарм. У запеклій сутичці з гітлерівцями отримав поранення, але не залишив поля бою [58, с. 18].

Мужністю та хоробрістю відзначилися визволителі Криму І. О. Бурлака, С. Л. Карась, О. К. Коробчук.

Уродженець с. Кожанка Оратівського району Іван Омелянович Бурлака на війну з нацистським загарбниками пішов у червні 1941 року. Воював на Західному, Південно-Західному, Південному, Пів-

денно-Кавказькому, 4-у Українському фронтах. 7 травня 1944 р. він, старший сержант, командир кулеметної обслуги 897-го гірськострілецького полку 242-ї гірськострілецької дивізії Приморської армії (4-й Український фронт), під час штурму укріплених позицій на підступах до Севастополя під вогнем противника змістився з кулеметом у фланг ворожого підрозділу і знищив декілька десятків гітлерівців. У ніч на 8 травня в рукопашному бою знищив одного гітлерівця, а трьох взяв у полон. 8 травня влучним вогнем знищив більше взводу солдатів противника і зірвав його намір вийти з оточення.

Учасник Параду Перемоги [53, с. 220 – 221].

Відзначився в боях за м. Севастополь заступник командира 1369-го стрілецького полку 417-ї стрілецької дивізії 51-ї армії 4-го Українського фронту майор Сава Леонтійович Карась (с. Немиринці Городецького району). 7 – 9 травня 1944 р. вміло організував прорив оборони противника. В результаті полк оволодів частиною опорного пункту на Сапун-горі, в числі перших увійшов у місто, за три дні знищив декілька сотень фашистів, 8 дотів, 17 дзотів, 27 вогневих точок [58, с. 87].

Гвардії сержант Олександр Кіндратович Коробчук (с. Ружа Чемеровецького району), будучи командиром кулеметного відділення 262-го гвардійського стрілецького полку 87-ї гвардійської стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії (4-й Український фронт), парторгом роти, відзначився 12 квітня 1944 р. при прориві оборони на горі Чатирлик Красноперекопського району. Не маючи ніяких засобів, грудьми закрив амбразуру ворожого доту, чим сприяв виконанню бойового завдання. 16 травня 1944 р. посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу [58, с. 107].

Особливо масовим проявом героїзму стала битва за Дніпро.

Гайсинчанин капітан Георгій Васильович Ляхов, тимчасово виконуючи обов'язки заступника командира батальйону 120-го стрілецького полку 69-ї стрілецької дивізії 65-ї армії (Центральний фронт), 15 жовтня 1943 р. у складі десантної групи в числі перших переправився на правий берег ріки в районі смт Радуль Чернігівської області. В рукопашній сутичці особисто знищив кількох гітлерівців. Батальйон відбив усі контратаки ворога, забезпечив переправу інших підрозділів полку [53, с. 251 – 252].

Батальйон 229-го стрілецького полку 8-ї стрілецької дивізії 13-ї армії (Центральний фронт), яким командував уродженець с. Гальчинці Теофіпольського району Петро Ксенофонтович Баюк, 22 вересня 1943 р. захопив плацдарм у південно-східній частині Біло-

русії, форсувавши Славутич в районі с. Верхні Жари Брагінського району Гомельської області. Успішно відбив контратаки, закріпився на ньому, чим забезпечив переправу головних сил полку. Розширюючи відвойовану у ворога територію, пробираючись через болота, форсував р. Прип'ять на південь від с. Кошівка Чорнобильського району, а потім срімкою атакою оволодів цим населеним пунктом, принісши його мешканцям довгождане визволення.

5 жовтня 1943 р. хоробрий подолянин загинув у черговій сутичці з гітлерівськими загарбниками [58, с. 31].

Дементій Омелянович Чута (с. Краснопілка Гайсинського району), будучи молодшим сержантом, командиром відділення 1035-го стрілецького полку 280-ї стрілецької дивізії 60-ї армії (Центральний фронт), 26 вересня 1943 р. в числі перших переправився через ріку. В боях 29 – 30 вересня біля с. Ротичі Чорнобильського району Київської області був поранений, але продовжував битись з ворогом. Ручним кулеметом і в рукопашному поєдинку знищив кільканадцять гітлерівців. Очоловане ним відділення втримало захоплений рубіж до підходу роти [53, с. 290].

У вересні 1943 р. успішно форсував ріку та утримав плацдарм на північ від Києва мінометний взвод старшого лейтенанта, уродженця с. Тернава Дунаєвецького району Григорія Климентійовича Атаманчука (231-й гвардійський стрілецький полк 75-ї гвардійської дивізії 60-ї армії, Центральний фронт). Бойовий підрозділ надійно знешкодив виявлені цілі, а 2 жовтня 1943 р. в бою за с. Ясногородка Вишгородського району Київської області знищив 8 кулеметних точок, більше взводу ворожої піхоти [58, с. 23].

Уродженець с. Влашанівка Ізяславського району, командир взводу 615-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронежського фронту Микола Максимович Захарчук в ніч на 27 вересня 1943 р. зі своїм взводом переправився на острів в районі с. Вишгород (нині місто Київської області) і очистив його від противника. В ніч на 29 вересня 1943 р. переправився на правий берег Дніпра і вибив ворога з території цегельного заводу на північній околиці Вишгорода, відбив 7 контратак противника, під час яких був важко поранений. У непритомному стані потрапив у полон. Звільнений у квітні 1945 р.

За проявлену мужність 10 січня 1944 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу [58, с. 80].

Подоляни П. Л. Лещенко, І. І. Стратійчук, Д. П. Тиквач відзначились особливою хоробрістю на Лютізькому плацдармі.

Уродженець с. Михайлівки Бершадського району Петро Лук'янович Лещенко, будучи старшим лейтенантом, а згодом капітаном, командиром роти 842-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронежського фронту, 27 вересня 1943 р. одним із перших в полку із взводом форсував р. Дніпро в районі с. Лютіж Вишгородського району Київської області. Взвод захопив невеликий плацдарм і відстояв рубіж, відбивши за день декілька контратак противника. До вечора подолянин зумів переправити на правий берег ріки всю роту. Відбиваючи шалені контратаки ворога, бійці роти знищили більше сотні гітлерівців і забезпечили форсування ріки полком. У бою замінив важко пораненого командира батальйону. 12 листопада, отримавши важке поранення, помер від ран [53, с. 251].

Ілля Ілліч Стратійчук (с. Ольгопіль Чечельницького району) – учасник війни з лютого 1942 р. Воював на Брянському, Воронежському фронтах. Будучи майором, командиром батальйону 836-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії (Воронезький фронт), 27 вересня 1943 р. вміло організував форсування Дніпра. Полк під його командуванням захопив плацдарм і, розвиваючи наступ, брав участь у визволенні 6 жовтня 1943 р. с. Лютіж [53, с. 279].

9 жовтня 1943 р. у згаданому районі одним із перших у дивізії форсував ріку зі своїм полком жмеринчанин, командир 206-го легкого артилерійського полку 3-ї легкої артилерійської бригади 1-ї гвардійської артилерійської дивізії прориву 60-ї армії Воронежського фронту, гвардії майор Данило Петрович Тиквач. За 2 дні боїв полк знищив 18 танків, 8 гармат, 9 мінометів, 11 автомашин і значну кількість живої сили противника, чим забезпечив утримання плацдарму [53, с. 282 – 283].

Відзначився у боях на берегах Дніпра, що розгорілися неподалік Києва, й заступник командира 4-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 38-ї армії, гвардії капітан Мефодій Степанович Мончак (с. Харківці Старосинявського району). 12 жовтня 1943 р. очолювані ним батареї, задіяні у складі рейдового загону, що громив тили противника, в районі с. Блиставиця Бородянського району Київської області знищив 6 танків, 4 штурмові гармати, 48 автомашин. У бою за с. Нові Петрівці Вишгородського району артилеристи знищили 4 танки, 3 штурмових і 12 польових гармат противника, взяли в полон 64 гітлерівців [58, с. 133].

Молодший лейтенант, командир самохідних артилерійських установок 1894-го самохідного артилерійського полку 70-го гвардій-

ського танкового корпусу 3-ї гвардійської армії (1-й Український фронт) Микола Купріянович Гончаренко (сміт Полонне Полонського району) 5 листопада 1943 р. брав участь у звільненні Києва. Знищив півдесятка ворожих танків. У ніч на 6 листопада, діючи із засідки, підбив ще 6 танків. Під час відбиття чергової контратаки зазнав важкого поранення, але продовжував вести вогонь із палаючої машини. Загинув у цьому бою [58, с. 58].

5 – 10 листопада 1943 р. відзначився у боях за звільнення столиці України та Фастова уродженець с. М'ягохід Бершадського району лейтенант Микола Олексійович Воронцов, який служив у 1-у мотострілецькому батальйоні 71-ї механізованої бригади 9-го механізованого корпусу 3-ї гвардійської танкової армії (1-й Український фронт). Увірвавшись у розташування противника, у рукопашній сутичці знищив кількох гітлерівців, захопив мотоцикл і на ньому почав переслідувати ворога. Закидав гранатами ворожий штаб, половивши 17 гітлерівців.

Загинув у бою 28 грудня 1943 р. на Житомирщині [53, с. 226].

У боях під Києвом в період з 3 по 13 листопада 1944 р. очолював ввірені передові підрозділи бригади заступник командира 54-ї танкової бригади 7-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту гвардії підполковник Микита Андрійович Москальчук (с. Очеретня Погребищенського району). Вони першими увірвались в м. Васильків, а потім у с. Паволоч Попельнянського району Житомирської області. Подолянин особисто брав участь у відбитті 10 контратак противника. В бою був важко поранений. 14 листопада 1943 р. помер [53, с. 256 – 257].

Зазнав поранення, проте у критичну хвилину не залишив поля бою, й командир мінометного взводу 957-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії Георгій Герасимович Бондар (с. Лучинець Мурованокуриловецького району), який відзначився 25 вересня 1943 р. на правому березі Дніпра в боях за с. Балико-Щучинка Кагарлицького району Київської області. Його взвод відбив три атаки, знищив 35 гітлерівців. Двічі підіймав бійців в атаку, в результаті чого захоплено панівну висоту «166,9». Загинув 3 квітня 1945 р. в бою за м. Вроцлав (Польща) [53, с. 217].

Взяв участь у жорстоких боях за розширення плацдарму, що велися у тому ж Кагарлицькому районі, учасник війни з червня 1941 р., капітан Олексій Костянтинович Козаченко (с. Берестівка Липовецького району). У ніч на 24 вересня 1943 р. очолюваний ним батальйон 835-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії 40-ї ар-

мії (Воронезький фронт) форсував р. Дніпро в районі с. Гребені, наштотхнувшись на шалений супротив ворога, що всіма силами намагався відновити втрачені рубежі. Лише 30 вересня воїни батальйону відбили 23 контратаки противника [53, с. 247].

На Черкащині у битві за Дніпро ратними подвигами прославились подоляни О. А. Бичковський, В. М. Гайдуков, Х. В. Малик, І. І. Оленич, М. Г. Ортинський, А. Г. Цимбалюк, О. Г. Чорноморець.

Старший лейтенант Володимир Миколайович Гайдуков (с. Новоживотів Оратівського району), будучи начальником артилерії 737-го стрілецького полку 206-ї стрілецької дивізії 47-ї армії (Воронезький фронт) 27 – 29 вересня 1943 р. в районі с. Пекарі Канівського району на підручних засобах та понтонах переправив через Дніпро протитанкову артилерію і міномети, розмістивши їх на вогневих позиціях, вогнем та маневром забезпечив утримання захопленого плацдарму [53, с. 226 – 227].

Командир 321-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 7-ї гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської бригади 47-ї армії, гвардії майор Микола Гнарович Ортинський (с. Женишківці Віньковецького району) в ніч на 30 вересня 1943 р. разом із полком переправився на правий берег Дніпра в районі с. Решітки Канівського району і вогнем забезпечив захоплення плацдарму. 2 – 3 жовтня 1943 р. полк відбив 7 атак противника, утримав плацдарм [58, с. 148].

Учасник війни з червня 1941 р., командир роти 62-го гвардійського окремого саперного батальйону 3-го гвардійського механізованого корпусу 47-ї армії Хома Васильович Малик (с. Бондурівка Немирівського району) відзначився 3 жовтня 1943 р. під час форсування Дніпра в районі м. Канева, забезпечивши переправу на захопленій плацдарм частин корпусу. Загинув 8 жовтня 1943 р. [53, с. 253].

Лейтенант Олег Анатолійович Бичковський (сmt Крижопіль), будучи командиром батареї 130-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону 245-ї стрілецької дивізії 52-ї армії (Степовий фронт), відзначився 8 жовтня 1943 р. під час відбиття ворожої контратаки в районі Черкас. Батарея підбила 2 танки і знищила декілька десятків гітлерівців. В ході бою сам повів вогонь із гармати, особисто знищивши два танки. Був двічі поранений, проте продовжував керувати боєм. Під час відбиття четвертої контратаки підбив ще один танк. У цьому бою загинув [58, с. 32].

Іван Іванович Оленич (с. Носківці Жмеринського району) закінчив військове училище зв'язку. Воював на Південно-Західному, Во-

ронезькому, 1-у Білоруському, 2-у та 3-у Українських фронтах. Відзначився під час форсування р. Дніпра та захоплення плацдарму в районі с. Григорівки Канівського району. Будучи молодшим лейтенантом, командиром телефонного взводу 703-ї окремої роти зв'язку 38-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, в ніч на 24 вересня 1943 р. з трьома зв'язківцями в числі перших переплив ріку і, проклавши кабельну лінію, встановив зв'язок командира дивізії з передовим полком, що захопив плацдарм на правому березі. Під час бою, ризикуючи життям, не раз кидався в холодну воду, ліквідував пошкодження на лінії [53, с. 260].

Андрій Григорович Цимбалюк (с. Багринівці Літинського району) громив ворога біля стін Ленінграда, під Воронежем, на Курській дузі. Та особливо відзначився в битві за р. Дніпро. Будучи гвардії сержантом, командиром гармати 22-ї гвардійської мотострілецької бригади 6-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії (Воронезький фронт), 24 вересня 1943 р. з обслугою гармати прикривав вогнем переправу підрозділів через ріку в районі с. Григорівка Канівського району. 3 березня 1943 р. під час відбиття чергової контратаки противника на плацдармі загинув [53, с. 287].

Уродженець с. Щурівці Гайсинського району, командир відділення 101-го окремого саперного батальйону 30-ї стрілецької дивізії 47-ї армії, сержант Олександр Григорович Чорноморець у Червоній армії з липня 1941 р. З цього часу на фронті. Воював на Південному, Сталінградському, Воронезькому, 1-у Українському фронтах. Відзначився в битві за р. Дніпро. В ніч на 25 вересня 1943 р. переправив на надувному човні через р. Дніпро в районі с. Студенець Канівського району десант, який захопив невеликий плацдарм. 26 вересня натягнув канат через ріку і вночі переправляв на паромі бійців, боєприпаси, продовольство, а зворотними рейсами – поранених. Удень 27 вересня, коли паром був розбитий, вміло маневруючи човном посеред вибухів снарядів, рятував товаришів [53, с. 289].

Навідник гармати 247-го гвардійського артилерійського полку 110-ї гвардійської стрілецької дивізії 37-ї армії (Степовий фронт) Трохим Никифорович Звонков (с. Заливанщина Калинівського району) у битві за Дніпро здійснив ратний подвиг на Кіровоградщині. 1 жовтня 1943 р., переправившись на правий берег ріки в районі с. Куцеволівка Онуфрієвського району, проявив виняткову стійкість у боях за утримання плацдарму, успішно відбивши двадцять контратак гітлерівців [53, с. 238].

Уродженець с. Любомирки Чечельницького району Михайло Трохимович Рябошапка, гвардії лейтенант, командир кулеметного взводу 273-го гвардійського стрілецького полку 89-ї гвардійської стрілецької дивізії 37-ї армії, у ніч на 30 вересня 1943 р. з трьома кулеметниками переправився через ріку в районі с. Келеберда Кременчуцького району Полтавської області. Захопивши плацдарм на правому березі, кулеметники сприяли стрілецькому батальйону подоланню водної перешкоди [53, с. 270].

Відзначився на Полтавщині також навідник гармати 5-го гвардійського артилерійського полку 10-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 37-ї армії Опанас Гнатович Свинар (с. Іванів Калинівського району). В ніч на 1 жовтня 1943 р. у складі обслуги гармати він у числі перших переправився через Дніпро біля с. Переволочна (нині с. Світлогорське) Кобеляцького району, брав участь у захопленні плацдарму. Разом з обслугою підбив 10 танків противника [53, с. 271 – 272].

Особливо запеклі бої під час битви за Дніпро розгорілися на Дніпропетровщині, де стали Героями Радянського Союзу ще семеро подолян. Серед них:

Олександр Давидович Головатюк (с. Красноставці Чемеровецького району). Учасник війни з червня 1941 р. Будучи командиром відділення 68-го окремого інженерного батальйону 46-ї армії (Степовий фронт), відзначився 26 вересня 1943 р. при форсуванні Дніпра в районі с. Сошинівка Верхньодніпровського району. За 5 годин здійснив 8 рейсів на човні і переправив на правий берег ріки 75 чоловік десанту. Зворотніми рейсами доставив у медсанбат 8 важкопоранених бійців [58, с. 57].

Олексій Федорович Гриб (с. Холодівка Тульчинського району). Учасник війни з грудня 1942 р. Воював на Сталінградському, Воронезькому та Степовому фронтах. Навідник гармати 229-го гвардійського стрілецького полку 72-ї стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії (Степовий фронт). 25 вересня 1943 р. одним із перших переправився на правий берег Дніпра в районі с. Бородаївка Верхньодніпровського району. Вогнем гармати знищив 5 кулеметних точок противника, що перешкоджали переправі підрозділів полку. Брав участь у відбитті тринадцяти контратак противника, знищив декілька десятків гітлерівців. 18 грудня 1943 р. пропав безвісти [53, с. 231].

Ілля Потапович Коновченко (с. Кіровка Калинівського району). Воював на Південно-Західному та Степовому фронтах. 25 вересня 1943 р. він, гвардії рядовий 222-го гвардійського стрілецького полку

72-ї гвардійської стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії, одним із перших подолав р. Дніпро в районі с. Бородаївка Верхньодніпровського району, на захопленому рубежі з бійцями відбив 12 контратак противника. Пропав безвісти [53, с. 248].

Оксентій Гнатович Мороз (с. Борівка Чернівецького району). Учасник війни з березня 1943 р. Командир відділення мінометної роти 702-го стрілецького полку 213-ї стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії (Степовий фронт). 27 вересня 1943 р. з групою бійців одним із перших переплив через р. Дніпро і знищив ворожу кулеметну точку. 28 вересня взяв участь у відбитті 8-и контратак противника. В бою за м. Дніпровакам'янка Верхньодніпровського району підбив ворожий танк [53, с. 256].

Дмитро Іванович Тимошук (с. Плужне Ізяславського району). В боях із гітлерівськими окупантами з березня 1943 р. Будучи гвардії старшиною, командиром відділення телефонно-кабельного взводу 180-ї окремої роти зв'язку 213-ї стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії, 28 вересня 1943 р. під вогнем противника проклав через р. Дніпро в районі с. Дніпровакам'янка Верхньодніпровського району телефонну лінію і встановив зв'язок передового загону з командиром дивізії. Коли гітлерівці перейшли у наступ і потіснили наші частини, зумів зберегти лінію зв'язку і, залишаючись у тилу противника, доповідав про його дії, розташування підрозділів [58, с. 200].

Іван Михайлович Поліщук (с. Ленківці Шепетівського району). Будучи гвардії майором, командиром 100-го гвардійського стрілецького полку 35-ї гвардійської стрілецької дивізії 6-ї армії (Південно-Західний фронт), вміло організував у ніч на 27 вересня 1943 року форсування Дніпра біля с. Звонецьке Солонянського району. Утримуючи зайнятий плацдарм, полк успішно відбивав ворожі контратаки. Під час однієї із них 29 вересня 1943 р. подолянин загинув [58, с. 162].

Іван Лук'янович Слободенюк (с. Долотецьке (нині в межах с. Довгалівки) Погребищенського району). В діючій армії з серпня 1942 р. Воював на Сталінградському, Донському, Воронезькому, Степовому фронтах. Будучи старшим лейтенантом, командиром взводу управління 65-го гвардійського артилерійського полку 36-ї гвардійської стрілецької дивізії 57-ї армії (Степовий фронт), в ніч на 26 вересня 1943 р. в числі перших у полку подолав ріку в районі с. Паньківка Петриківського (нині Царичанського) району Дніпропетровської області, разом із стрілецькими підрозділами захопив рубіж і протягом 4-х діб відбивав контратаки противника. Керовані ним артилеристи знищили 2 танки, 4 гармати, 7 кулеметів, до 200 гіт-

лерівців. Утримав відвойовані у ворога позиції, чим забезпечив переправу через ріку інших підрозділів дивізії.

Загинув у бою 29 вересня 1943 року [53, с. 274].

Поліг смертю хоробрих Семен Олександрович Гуменюк (с. Слобода Дашковецька Вінницького району). Молодший лейтенант. В ніч на 12 березня 1944 р. рота 144-го гвардійського стрілецького полку 49-ї гвардійської стрілецької дивізії 28-ї армії (3-й Український фронт) під його командуванням (на той час – гвардії старшого лейтенанта) однією з перших форсувала р. Дніпро в районі с. Садове Білозерського району Херсонської області, захопила і утримала плацдарм на правому березі. 14 березня вміло організував відбиття контратак противника. Будучи пораненим, не залишив поля бою. Загинув 17 березня 1944 р. [53, с. 232].

Такий же яскравий подвиг Героїв-подолян – визволителів інших регіонів України.

Уродженець с. Зінки Білогірського району Володимир Петрович Майборський спершу у складі морської піхоти брав участь в обороні Севастополя. Потрапив у полон. Здійснив вдалу втечу. Боровся з ворогом у партизанському загоні. Після з'єднання партизанів з наступаючими радянськими військами, став кулеметником 7-го стрілецького полку 24-ї стрілецької дивізії 18-ї армії (4-й Український фронт). В бою за селище Погар Рожнятівського району Івано-Франківської області 21 червня 1944 р. одним із перших увірвався у траншею противника і знищив 20 гітлерівців. 13 липня, виконуючи завдання по знищенню ворожого доту біля с. Черемхів Коломийського району цієї ж області, підібрався до амбразури. Був поранений, проте знайшов у собі сили метнути в амбразуру противника гранату. Бійця вважали полеглим, проте він вижив [58, с. 122].

Командир танкового батальйону 12-ї гвардійської Шепетівської Червонопрапорної бригади 4-го танкового корпусу 60-ї армії (1-й Український фронт), капітан Феодосій Іванович Горенчук (с. Петримани Мурованокуріловецького району) відзначився 21 – 22 липня 1944 р. в боях у районі сіл Хільчинці та Почапи Золочівського району Львівської області. В критичний момент, коли противник намагався прорвати кільце оточення, особистим прикладом надихнув бійців на відбиття контратаки. Був двічі пораненим, але не покинув поля бою. За п'ять годин батальйон відбив три контратаки гітлерівців, знищив 3 танки, 11 гармат, велику кількість солдатів та офіцерів противника [53, с. 228 – 229].

Рядовий 873-го стрілецького полку 276-ї стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту Василь Петрович Олійник (с. Вікторівка Чемеровецького району) в бою за висоту, що на південний захід від м. Самбір Львівської області, брав участь у відбитті трьох контратак противника. Вогнем кулемета і гранатами знищив ворожу кулеметну точку та багато гітлерівців. Висота була утримана воїнами роти до підходу підкріплення [58, с. 144].

Вадим Клавдійович Олійник (с. Велика Клітенка Хмельницького району) у діючій армії з травня 1943 р. Воював на Калінінському, 1-у та 2-у Білоруських фронтах. Будучи старшим лейтенантом, командиром батареї 1991-го зенітного артилерійського полку 64-ї зенітної артилерійської дивізії (2-й Білоруський фронт), в боях за звільнення Правобережної України 28 – 31 березня 1944 р. батарея під його командуванням збила 4 літаки противника і планер. 5 квітня 1944 р., розмістивши батарею на протитанковому рубежі в районі с. Дубове Ковельського району Волинської області, зенітники відбили ворожу контратаку, знищивши 5 танків і самохідних артилерійських установок. Загинув у цьому бою [53, с. 260 – 261].

Значно більший бойовий стаж мав за плечима Флор Євстафійович Столярчук (с. Сальниця Хмельницького району) – на фронтах війни перебував із червня 1941 р. Відзначився під час вигнання ворога з окупованої України. Будучи полковником, начальником політвідділу 150-ї окремої танкової бригади 3-ї гвардійської армії (1-й Український фронт), чіткою організацією і проведенням політичної роботи мобілізував особовий склад на виконання бойових завдань. Влітку 1944 р. брав особисту участь у відбитті контратак противника. 14 липня 1944 р. в бою біля с. Підберезьє Горохівського району Волинської області загинув [53, с. 278 – 279].

Хоробро воювали в небі України подільські соколи М. К. Делегей, П. К. Кизюн, О. П. Матіков.

Микола Купріянович Делегей – уродженець с. Комини Ізяславського району, учасник війни з червня 1941 р. Будучи майором, командиром 508-го винищувального авіаційного полку 205-ї винищувальної авіаційної дивізії 7-го винищувального авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії (2-й Український фронт), до лютого 1944 р. здійснив 172 бойових вильоти, особисто збив 15 літаків противника. Ще три ворожих літаки збив у складі групи [58, с. 72].

Петро Кіндратович Кизюн (м. Красилів), будучи майором, помічником по повітряно-стрілецькій службі командира 525-го штурмового авіаційного полку 227-ї штурмової авіаційної дивізії 8-го штурмового авіаційного корпусу 8-ї повітряної армії (4-й Український

фронт), до лютого 1945 р. здійснив 123 бойових вильоти на розвідку і штурмування ворожих військ. Знищив 18 танків, 76 автомашин, 2 паровози, 11 вагонів, 15 польових і зенітних гармат, 13 мінометів, значну кількість солдатів та офіцерів противника [58, с. 90].

Олександр Пантелеєвич Матіков (с. Лозни Летичівського району) на фронтах війни з 1943 р. Підполковник. Командир 673-го штурмового авіаційного полку 266-ї штурмової авіаційної дивізії 1-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії (2-й Український фронт). До грудня 1943 р. здійснив 32 бойових вильоти, завдавши противнику значних втрат [58, с. 128].

Уславились подвигами подоляни в боях за визволення Білорусі, Прибалтійських Республік.

Уродженець с. Русава Ямпільського району Костянтин Захарович Чоловський, капітан, командир 261-ї окремої стрілецької роти 65-ї армії (Центральний фронт), відзначився під час форсування Дніпра в районі смт Лосев Гомельської області. 15 жовтня 1943 р. його рота в числі перших переправилась через ріку і з боєм оволоділа двома лініями траншей противника, чим посприяла успішному наступу інших підрозділів. Був двічі поранений, але не залишив поля бою [53, с. 288 – 289].

Там же здійснив героїський вчинок командир роти 895-го стрілецького полку 139-ї стрілецької дивізії 65-ї армії шепетівчанин Сергій Іванович Климович, який із штурмовою групою на захопленому плацдармі заволодів двома траншеями та стратегічно важливою висотою, а потім звільняв від нацистських загарбників с. Крупейки. Теж був важко поранений [58, с. 94].

Старшина, командир взводу автоматників 492-го стрілецького полку 199-ї стрілецької дивізії 49-ї армії 2-го Білоруського фронту Михайло Онисимович Ісайко (с. Михайлівка Ямпільського району), 24 червня 1944 р. в бою північніше м. Могильова замінив вибулого зі строю командира роти. Під його командуванням рота вийшла до с. Колесище Могильовського району і форсувала Дніпро. На правому березі відбила декілька ворожих контратак. Переслідуючи гітлерівців, 26 червня вийшла на околиці Могильова [58, с. 84].

Григорій Петрович Савчук (с. Комарів Вінницького району). Підполковник. Воював на Сталінградському, Центральному, 3-у Білоруському фронтах. Відзначився в битві за р. Дніпро. 22 вересня 1943 р. із своїм 283-м стрілецьким полком 181-ї стрілецької дивізії 13-ї армії (Центральний фронт) форсував ріку в районі с. Берізка

Брагінського району Гомельської області і захопив плацдарм [53, с. 271].

Олександр Іванович Канарчик (с. Пирогівка Віньковецького району), будучи майором, командиром 92-го окремого моторизованого понтонно-мостового батальйону (2-й Білоруський фронт), 27 червня 1944 р. вміло організував дії батальйону при наведенні переправи через р. Дніпро в районі с. Добрейка Шкловського району Могильовської області, забезпечив своєчасне просування військ і техніки на правий берег ріки.

Загинув 24 серпня 1944 р. Похований у смт Вороново Гродненської області [58, с. 86].

Гвардії капітан, командир 10-ї гвардійської окремої розвідувальної роти 12-ї гвардійської стрілецької дивізії 61-ї армії (Центральний фронт) Василь Юхимович Ковтун (с. Буглаї Старосинявського району) 28 вересня 1943 р. на чолі розвідгрупи подолав р. Дніпро біля с. Глушець Лоевського району Гомельської області, проник у тил гітлерівців, передав по радіо дані про ворога, що сприяло успішному форсуванню ріки основними силами дивізії [58, с. 100].

Командир роти 253-го танкового полку 11-ї армії (1-й Білоруський фронт), старший лейтенант Анатолій Миколайович Хуторянський (сmt Томашпіль) у листопаді 1943 р. в числі перших із роткою подолав р. Сож в районі с. Буда-Кошельово, знищив декілька гармат і мінометів противника, закріпився на зайнятому рубежі, що мало важливе значення для розгортання наступальної операції.

21 листопада 1943 р. під час штурму ворожого опорного пункту загинув. Похований у братській могилі в с. Радуга Ветковського району Гомельської області [53, с. 286].

Лейтенант Микола Мартинович Рудик (с. Степашки Гайсинського району) командував танковою роткою 236-го батальйону 117-ї танкової бригади 1-го танкового корпусу 11-ї гвардійської армії. 16.12.1943 р. очолений ним бойовий підрозділ увірвався на станцію Бичіха Городоцького району Вітебської області, розгромив опорний пункт противника, забезпечив просування піхоти. В ході бою танк подолянина було підпалено, однак екіпаж продовжував битись із ворогом, знищив 3 ворожих танки, 5 протитанкових гармат, 8 автомашин, багато гітлерівців. Загинув у бою. [58, с. 171].

Уродженець смт Антоніни Красилівського району, командир батареї 220-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 48-ї армії 1-го Білоруського фронту, гвардії капітан Антон Костянтинівич Леонтьук 3 липня 1944 р. в складі десантної

групи висунувся на передовий рубіж в районі смт Руденськ Пуховічського району Мінської області, де вступив у бій з переважаючими силами ворога. У критичний момент, залишивши біля кожної гармати по три номери обслуги, з рештою бійців пішов у контратаку, відвернув спробу гітлерівців оточити батарею. Наступного дня біля с. Узляни батарея відбила новий натиск противника. Артилеристи 6 разів піднімались у контратаки. В одній із рукопашних сутичок подолянин був поранений, але залишився в строю [58, с. 118].

Командир 509-го окремого саперного батальйону 331-ї стрілецької дивізії 31-ї армії 3-го Білоруського фронту, майор Володимир Сергійович Соловей (с. Велика Кісниця Ямпільського району) 1 липня 1944 р. під час форсування р. Березіна в районі м. Борисів Мінської області на чолі групи саперів розвідав берег ріки і переправився через неї. Атакувавши противника, знищив декілька гітлерівців і захопив рубіж, чим забезпечив переправу передових артилерійських частин.

Учасник Параду Перемоги [53, с. 277].

Гвардії капітан, командир ескадрильї 74-го гвардійського штурмового авіаційного полку 1-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії 1-ї повітряної армії 3-го Білоруського фронту Арсен Антонович Мален (с. Гречана Волочиського району) до липня 1944 р. здійснив 102 бойових вильоти на бомбардування та штурмування залізничних ешелонів, скупчень військ противника. Завдав йому значних втрат [58, с. 123].

Михайло Карпович Мандибуря (с. Довжок Шаргородського району), будучи командиром мінометної обслуги 992-го стрілецького полку 306-ї стрілецької дивізії 43-ї армії (1-й Прибалтійський фронт), 24 червня 1944 р. у числі перших форсував р. Західну Двіну в районі с. Шарапино Вітебської області, брав участь у бою по захопленню та утриманню плацдарму [58, с. 126].

Віддав життя за визволення Білорусі Мойсей Фроїмович Шварцман (с. Курники Тиврівського району) – учасник війни з липня 1941 р. Воював на Південно-Західному, Західному, 1-у Прибалтійському, 1-у Білоруському фронтах. Будучи майором, заступником командира батальйону по політичній роботі 1124-го стрілецького полку 334-ї стрілецької дивізії 43-ї армії (1-й Прибалтійський фронт), 23 червня 1944 р. під час прориву сильно укріплених позицій противника в с. Козоногово Шумілінського району Вітебської області з ротєю у числі перших увірвався у ворожі траншеї. 25 червня 1944 р. організував форсування Західної Двіни біля с. Гриньово

Шумілінського району і захоплення плацдарму. В цьому бою загинув [53, с. 292].

На сусідній прибалтійській землі віддав життя Євтей Мойсейович Гребенюк (с. Волоське Деражнянського району). Відзначився тоді 20 серпня 1944 р. в бою на р. Дубіса (Кельмеський район, Литва), коли позиції його полку атакували 30 ворожих танків. На той час гвардії сержант, помічник командира взводу 85-го гвардійського стрілецького полку 32-ї гвардійської стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії (1-й Прибалтійський фронт), у критичний момент замінив вибулого зі строю командира взводу. Згодом сам був поранений, проте не залишив поля бою. Коли закінчились боєприпаси, об'язав себе останніми гранатами і кинувся під гусениці німецького танка. Загинув, але ворога не пропустив [58, с. 64].

Це ж стосується й артилериста батареї 569-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 17-ї винищувально-протитанкової артилерійської бригади 43-ї армії 1-го Прибалтійського фронту, уродженця с. Буцні Барського району Миколи Васильовича Медвецького. Учасник війни з червня 1941 р. Воював на Калінінському та 1-у Прибалтійському фронтах. 11 липня 1944 р. в бою, що розгорівся неподалік с. Антабалга (Утенський район, Литва), брав участь у відбитті чотирьох атак противника, знищивши до десятка ворожих солдатів. Коли закінчились боєприпаси, гранатою підірвав себе і гітлерівців, що оточили його [56, с. 21].

Командир вогневого взводу 712-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 17-ї винищувально-протитанкової артилерійської бригади (Калінінський фронт), лейтенант Микола Федорович Степовий (м. Калинівка), який раніше особливо відзначився героїзмом у Невельському районі Псковської області, 24 липня 1944 р. загинув смертю хоробрих у кровопролитному бою за литовське містечко Скапішкіс [53, с. 278], проявивши не менш яскравий героїзм.

Хоробро бився з ворогом Лаврентій Васильович Тручак (с. Нагоряни Кам'янець-Подільського району), учасник війни з липня 1941 року. Особливо відзначився на підступах до Східної Пруссії, коли, будучи капітаном, командував танковою ротою 120-ї окремої танкової бригади 5-ї армії (3-й Білоруський фронт). Тільки за один день його рота знищила 5 танків, 4 мінометних батареї, 4 гармати, 13 бронетранспортерів, велику кількість живої сили противника. 16 серпня 1944 р. рота першою вийшла на державний кордон СРСР.

Загинув у бою 20 серпня 1944 р. Похований в м. Кудіркос-Наместіс (Литва) [58, с. 203].

Командир батареї 958-го самохідного артилерійського полку 45-го стрілецького полку 5-ї армії, старший сержант Василь Йосипович Левицький (с. Ожарівка Старосинявського району) відзначився у серпні 1944 р. 16.08.1944 р. в бою біля населеного пункту Побержупе (Шакайський район, Литва) особисто знищив 7 танків противника. Був поранений, але залишився на полі бою. Наступного дня у складі передового загону армії в районі м. Кудіркос-Науместіс вийшов до державного кордону СРСР [58, с. 117].

Успішно громили ворога в небі Прибалтики й подільські льотчики.

Іван Петрович Вітковський (с. Борівка Чернівецького району) воював на Кавказькому, Північно-Західному, Брянському, 1-у та 2-у Прибалтійських, 1-у та 3-у Білоруських фронтах. Будучи гвардії майором, командиром ескадрильї 66-го гвардійського винищувального авіаційного полку 4-ї гвардійської винищувальної авіаційної дивізії 1-го гвардійського винищувального авіаційного корпусу 3-ї повітряної армії (1-й Прибалтійський фронт), до вересня 1944 р. здійснив 112 бойових вильотів і в повітряних боях збив 15 літаків противника [53, с. 224 – 225].

Микола Пилипович Баленко (с. Широка Гребля Вінницького району), будучи гвардії старшим лейтенантом, командиром ланки 6-го гвардійського штурмового авіаційного полку 355-ї штурмової авіаційної дивізії 3-ї повітряної армії (1-й Прибалтійський фронт), до березня 1945 р. здійснив 132 бойових вильоти, завдав ворогові значних втрат у живій силі та техніці. Особисто збив два літаки противника та ще два – у групі [53, с. 213 – 214].

Тисячі воїнів-подолян, наближаючи Перемогу, несли свободу поневоленим народам Європи.

На початку червня 1944 р. 2-й Український фронт облетіла звістка про подвиг уродженця с. Крикливець Крижопільського району рядового 2-го стрілецького полку 50-ї стрілецької дивізії 52-ї армії 2-го Українського фронту Романа Семеновича Сміщука. 4 червня в районі румунського м. Мойнешть його рота потрапила в оточення й зайняла кругову оборону. Знищивши гранатами 6 німецьких танків, подолянин допоміг підрозділу розірвати кільце та приєднатися до своєї частини. Командування представило Р. С. Сміщука до найвищої нагороди Батьківщини.

19 серпня 1944 р. під час прориву оборони противника біля с. Пашкань (Румунія) кинувся на заміновані дротяні загородження, в яких після вибуху утворились проходи, командир відділення 132-го гвардійського стрілецького полку 42-ї гвардійської стрілецької диві-

зії 40-ї армії (2-й Український фронт), уродженець с. Мазурівки Тульчинського району Микола Данилович Кучерявий. Відважний воїн ціною свого життя сприяв виконанню підрозділом бойового завдання.

Того ж дня інший уродженець Тульчинського району, снайпер згаданого вище військового підрозділу Пилип Якович Бондарчук із с. Зарічне, при штурмі ворожого укріплення біля с. Соч, що за 10 км від м. Пашкань, одним із перших піднявся в атаку і гранатами вибив ворога з траншеї. Потім із снайперської гвинтівки знищив більше десяти солдатів противника, увірвався у дот і захопив у полон 8 гітлерівців. 22 серпня загинув у черговій сутичці з ворогом [56, с. 21].

24 серпня 1944 р. уродженець с. Жолоби Томашпільського району заступник командира 22-ї гвардійської танкової бригади 5-го гвардійського танкового корпусу 6-ї танкової армії 2-го Українського фронту гвардії підполковник Дмитро Васильович Нагірняк під час прориву ешелонованої оборони противника в районі румунського поселення Войнешть залишився за командира бригади. На танку одним із перших увірвався в м. Текуць. В цьому бою загинув смертю хоробрих [56, с. 22].

Усі посмертно удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Подоляни І. А. Атаман, Ф. Т. Дахновський, А. Ю. Дьячук, Д. А. Ковальчук, М. Л. Нікольчук, С. П. Сельський, С. Н. Сиротюк стали Героями Радянського Союзу, визволяючи з нацистської неволі населення Угорщини.

Молодший лейтенант Адам Іванович Атаман (с. Видава Волоцького району) особливо відзначився восени 1944 р., коли служив командиром взводу в 795-у стрілецькому полку 228-ї стрілецької дивізії 53-ї армії (2-й Український фронт). Його взвод у складі роти 9 жовтня 1944 р. переправився на правий берег р. Тиси. Захопивши понтони і знищивши батарею 75-міліметрових гармат противника, рота сприяла форсуванню ріки полком [58, с. 22].

Полковник Федір Тарасович Дахновський (с. Малі Хутори Вінницького району) у бій з нацистськими загарбниками вступив у червні 1941 р. Воював на Північно-Західному, Центральному, 1-у, 2-у та 3-у Українських фронтах. Під час визволення Угорщини командував артилерією 202-ї стрілецької дивізії 27-ї армії 2-го Українського фронту. 16 листопада 1944 р. прийняв на себе командування військовими частинами, що опинились у ворожому оточенні під м. Мішкольцем, організував умілу оборону, а потім вивів їх із небезпечного кільця [53, с. 233].

Уродженець с. Великі Орлинці Красилівського району Андрій Юхимович Дьячук, будучи командиром відділення інженерно-саперного батальйону 51-ї інженерно-саперної бригади 46-ї армії (2-й Український фронт), в ніч на 5 грудня 1944 р. у складі групи десантників переправився через Дунай в районі м. Ерчі (за 20 км на південь від Будапешта). Першим досягнувши берега, знищив кулеметну точку противника, чим сприяв успіху десанту. Здійснив ще 6 рейсів, переправив 96 чоловік з повним озброєнням.

Загинув у бою 14 січня 1945 р. Похований в с. Лішмарот (в 25 км на північ від Будапешта) [58, с. 75].

До визволення Угорщини Дмитро Андрійович Ковальчук (с. Кидрасівка Бершадського району) воював на Калінінському, 1-у та 2-у Українських фронтах. Будучи капітаном, заступником командира батальйону 1077-го стрілецького полку 316-ї дивізії 46-ї армії, в ніч на 5 грудня 1944 р. під час форсування р. Дунай в районі населеного пункту Тьюкйоль на південь від Будапешта першим досяг правого берега. Протягом доби брав участь у відбитті 16-и контратак, знищивши при цьому з ручного кулемета чимало гітлерівців [53, с. 245].

Учасник війни з липня 1941 р., командир батареї 1301-го артилерійського полку 61-ї гарматної артилерійської бригади 16-ї дивізії прориву 7-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту, капітан Микола Леонтьович Нікольчук (с. Оринин Кам'янець-Подільського району) в бою 30 грудня 1944 р. на підступах до Будапешта здійснював розвідку вогневих позицій противника і був ним атакований. Піднявши бійців в контратаку, відкинув гітлерівців і увірвався в опорний пункт Ракошсентміхаль (передмістя Будапешта). Потрапивши в оточення та не маючи боєприпасів, викликав вогонь на себе. Рубіж був утриманий [1, с. 140]...

Семен Петрович Сельський (сmt Томашпіль) громив ворога на Карельському, 2-у, 3-у та 4-у Українських фронтах. Особливо відзначився в боях за визволення Угорщини. Будучи старшим лейтенантом, командиром батареї 101-го мінометного полку 7-ї артилерійської дивізії 46-ї армії (2-й Український фронт), в бою 5 грудня 1944 р. в районі с. Санателєн (південніше м. Будапешта) в числі перших на плоту переправився через Дунай. Під час переправи корегував вогнем по знешкодженню вогневих точок противника, що перешкождали просуванню стрілецьких підрозділів. Рухаючись у бойових порядках піхотинців, вогнем мінометів знищив 2 станкових кулемети, протитанкову гармату і до двох взводів піхоти противника. Брав участь у відбитті трьох ворожих контратак [58, с. 176].

Уродженець с. Уланова Хмільницького району капітан Сергій Наумович Сиротюк в боях з гітлерівськими загарбниками з червня 1941 р. Воював на Калінінському, Воронежському, 1-у, 2-у та 4-у Українських фронтах. Відзначився в боях за угорську столицю, командуючи батальйоном 659-го стрілецького полку 155-ї стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії. У період з 25 грудня 1944 р. по 13 січня 1945 р. очолюваний ним бойовий підрозділ звільнив у м. Будапешті десятки міських кварталів, взяв штурмом будинок парламенту і підняв на його куполі червоний прапор [56, с. 22].

Подоляни М. І. Надутий та В. Г. Пивовар віддали життя за визволення Чехословаччини.

Сапер 21-го гвардійського відділення моторизованого саперного батальйону 5-го гвардійського танкового корпусу 6-ї танкової армії 2-го Українського фронту Михайло Іванович Надутий (с. Цибулівка Тростянецького району) відзначився в бою 28 грудня 1944 року. Тоді, прорвавшись із підрозділом до моста через р. Грон в районі селища Палд (в 44-х км на північний схід від м. Комарно), перерізав кабелі зарядів, підготовлених для висадження в повітря мосту. Забезпечив безперешкодне просування танків. Загинув у цьому бою [53, с. 258].

Підполковник Віктор Гордійович Пивовар (с. Борівка Чернівецького району) у боях з гітлерівськими загарбниками з 1941 р. Воював на Південно-Західному, Північно-Кавказькому, Брянському, 3-у та 4-у Українських фронтах. Будучи заступником командира 1672-го винищувально-протитанкового артилерійського полку (4-й Український фронт), 14 січня 1945 р. в бою за населений пункт Мокранце (південно-західніше м. Кошіце) організував кругову оборону декількох батарей полку і протягом 10 годин керував відбиттям ворожих контратак. Артилеристи завдали значних втрат противнику в живій силі та техніці, прорвали кільце оточення. В цьому бою був важко поранений та помер від отриманих ран [53, с. 262].

Відзначився на чехословацькій землі також командир танкової гармати 36-ї гвардійської танкової бригади 1-го гвардійського механізованого корпусу 7-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту Павло Трохимович Писаренко (с. Станіславівка Віньковецького району). В запеклих сутичках із ворогом 17 – 19 лютого 1945 р. не допустив прориву противника через р. Грон в районі населеного пункту Каменін. Екіпаж танка знищив 8 ворожих танків, 5 бронетранспортерів і багато гітлерівців [58, с. 158].

Надзвичайно важко давалася перемога радянським воїнам у Східній Пруссії. Серед удостоєних звання Героя Радянського Сою-

зу за здійснені тут подвиги – п'ятеро подолян: С. І. Бойко, Д. І. Герасимчук, О. П. Сидоришин, С. Л. Козак, В. К. Шевчук. Останні двоє навечно залишились лежати у братських могилах [56, с. 23].

Савелій Іванович Бойко (с. Флорине Бершадського району). У діючій армії з початку війни. Воював на Західному, 1-у та 3-у Білоруських, 2-у Прибалтійському фронтах. Особливо відзначився в кінці війни, коли був старшиною, командиром відділення зв'язку мінометної батареї 17-го гвардійського стрілецького полку 5-ї гвардійської стрілецької дивізії 11-ї гвардійської армії (3-й Білоруський фронт). У ніч на 26 квітня 1945 р. в числі перших під сильним ворожим вогнем подолав пролив, який відділяв порт м. Піллау (нині м. Балтійськ Калінградської області) від коси Фріше-Нерунг (Балтійська Коса), і проклав лінію зв'язку. Під час бою уміло корегував вогнем батареї 120-міліметрових мінометів, брав участь у відбитті декількох контратак противника [53, с. 216].

Давид Іванович Герасимчук (с. Великий Острожок Хмільницького району). Підполковник. Учасник війни з червня 1941 р. Воював на Західному, Сталінградському, 3-у Білоруському фронтах. У квітні 1945 р. 88-й стрілецький полк 330-ї гвардійської стрілецької дивізії 43-ї армії (3-й Білоруський фронт), яким командував подолянин, першим у дивізії прорвав оборону на зовнішньому кільці ворожих укріплень, досяг околиць м. Кенігсберга (нині м. Калінінград). Відбивши всі контратаки противника, до 9 квітня оволодів у вуличних боях 20-а кварталами міста [53, с. 228].

Також учасником війни із червня 1941 р. був гвардії старший лейтенант Олексій Петрович Сидоришин (с. Йосипівка Старосинявського району) – командир ланки 226-го гвардійського бомбардувального авіаційного полку 13-ї гвардійської бомбардувальної авіаційної дивізії 2-го гвардійського бомбардувального корпусу 18-ї повітряної армії. За період бойових дій здійснив 279 бойових вильотів на бомбардування військово-промислових об'єктів, залізничних вузлів та інших важливих цілей, у тому числі й тих, що знаходилися на території Східної Пруссії [58, с. 177].

Степан Лаврентійович Козак (с. Нападівка Калинівського району). Учасник війни з червня 1941 р. Воював на Волховському, Ленінградському, Сталінградському, Південному та 3-у Білоруському фронтах. Будучи гвардії майором, заступником командира 1191-го стрілецького полку 385-ї стрілецької дивізії 39-ї армії 3-го Білоруського фронту, 24 січня 1945 р. з одним із батальйонів першим у дивізії форсував р. Дайме (Дейма) в районі населеного пункту Гольдбах (нині селище Славінськ Гвардійського району Калінін-

градської області) і захопив плацдарм на лівому березі. 13 квітня під час прориву оборони сильно укріпленого земландського угруповання ворога на захід від м. Кенігсберг у бою за висоту особисто знищив 20 гітлерівців. Загинув у цьому бою [53, с. 246].

Уродженець с. Дубові Махаринці Козятинського району Валентин Климентійович Шевчук теж особливо відзначився в останній рік війни. Будучи гвардії старшиною, командиром гармати 45-го гвардійського артилерійського полку 19-ї гвардійської стрілецької дивізії 39-ї армії, 21 – 22 січня 1945 р. вогнем підтримував наступ стрілецьких підрозділів на підступах до р. Дайма, форсування ріки в районі населеного пункту Лабіау (м. Поліськ Калінградської області) та бій на плацдармі. 5 – 6 лютого, відбиваючи контратаки противника біля населеного пункту Пелькайї-Поєрштїттен, знищив ворожий танк і більше тридцяти солдатів та офіцерів. 7 лютого 1945 року під час відбиття чергової ворожої контратаки в районі населеного пункту Мюлле-Тюрєнберг загинув [53, с. 292].

Особливо рясно полита кров'ю визволителів польська земля, що стала вічним прихистком для Героїв Радянського Союзу-подлян: Р. Й. Бортника, І. Ю. Бурлаки, А. Г. Бурлачука, Б. С. Варави, М. Я. Василюшина, І. М. Греля, Г. Л. Івашка, К. Г. Клименка, С. В. Клименка, А. П. Ковальського, О. Й. Михайлюка, М. К. Печенюка, І. Г. Рисюка, І. О. Ткачука, К. І. Целика, С. І. Хоптяра, У. Є. Швеця, згадуваних Г. Г. Бондаря, І. І. Борисюка.

Роман Йосипович Бортник (с. Плужне Ізяславського району). У діючій армії з листопада 1944 р. Будучи полковником, командував 965-м стрілецьким полком 274-ї стрілецької дивізії 69-ї армії (1-й Український фронт). 16 січня 1945 р. його бойовий підрозділ у взаємодії з іншими частинами штурмом оволодів польським містом Радом, а потім 18 січня форсував р. Піліца і, продовжуючи наступ, 4 лютого 1945 р. вийшов до р. Одер у районі м. Франкфурта (Німеччина). Загинув у бою 17 квітня 1945 р. Похований у м. Познані [58, с. 38].

Ісаак Юхимович Бурлака (с. Пеньківка Літинського району). Учасник війни з березня 1944 р. Воював на 1-у Українському фронті. Був навідником кулемета 1176-го стрілецького полку 350-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. Сміливо вступав у сутички з ворогом. 18 липня 1944 р. при форсуванні р. Західний Буг на південь від м. Кристонополя (Червонограда) Львівської області першим переправився на протилежний берег, влаштував кулемет на зенітну установку і відбив нальоти ворожої авіації. 24 липня біля р. Сан кулеметним вогнем знищив 8 гітлерівців, а 4-х – взяв у полон. 29

липня першим подолав р. Вісла південніше м. Сандомира і вогнем забезпечував переправу стрілецьких підрозділів. Загинув 13 грудня 1944 р. в бою на Сандомирському плацдармі [53, с. 221].

Антон Гнатович Бурлачук (с. Морозівка Погребищенського району). В ряди Червоної армії призваний у квітні 1944 р. Воював на 1-у і 3-у Прибалтійських, 1-у та 2-у Білоруських фронтах. У 1945 р. був навідником станкового кулемета 601-го стрілецького полку 82-ї стрілецької дивізії 47-ї армії (1-й Білоруський фронт). 15 січня 1945 року під час прориву сильно укріпленої оборони противника на лівому березі р. Вісла північніше Варшави знищив три ворожих кулеметних точки. 15 лютого в бою за с. Альт-Рюдніц (Польща) на правому березі р. Одер, будучи пораненим, знищив 16 кулеметних точок. 17 лютого в боях за утримання панівної висоти «639» брав участь у відбитті 10 контратак ворога. В останній сутичці у безвихідному становищі гранатою підірвав себе та ворогів, що оточили його [53, с. 222].

Борис Семенович Варава (сміт Літин). Після звільнення Літинського району від нацистських окупантів у березні 1944 р. призваний в армію. На фронті з квітня 1944 р. Артилерист. Сержант. Командир гармати 156-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону 112-ї стрілецької дивізії 13-ї армії (1-й Український фронт). Особливо відзначився в боях на р. Одер. 26 січня 1945 р. у складі передового батальйону дивізії по тонкій кризі переправив свою гармату на лівий берег ріки в районі м. Штейнау (тепер м. Сцінава, Польща). Разом з обслугою знищив у бою 5 кулеметних точок, гармату і близько сотні гітлерівців. 29 січня під час відбиття контратаки ворожої піхоти та танків підбив 2 танки «пантера». Коли ж вибула з ладу гармата, артилеристи на чолі з подолянцем, продовжували знищувати ворога із кулемета. У цьому бою загинув [58, с. 46].

Микола Якович Васишин (с. Писарівка Ямпільського району). Учасник війни з серпня 1944 р. Воював на 1-у Українському фронті. Будучи сапером 68-го окремого саперного батальйону 50-ї стрілецької дивізії 52-ї армії, відзначився під час форсування Одера. 29 січня 1945 р. під вогнем противника він першим у полку переправив човен з десантом на протилежний берег. Під час переправи човен отримав пробоїну. Закривши її, відважний подолянин продовжив транспортування десанту. Коли ж вибухом снаряда човен рознесло вщент, добрався до свого берега на колоді. Сівши у новий човен, знову з десантом поплив на протилежний берег. За 7 рейсів переправив 76 чоловік. Загинув 2 червня 1945 р. Похований на братському цвинтарі в м. Болеславець [53, с. 223].

Ілля Михайлович Грель (с. Будне Шаргородського району). Учасник війни з 1942 р. Воював на Західному, Південному і 1-у Білоруському фронтах. Будучи підполковником, командиром 1137-го артилерійського полку 169-ї артилерійської бригади 14-ї артилерійської дивізії 6-го артилерійського корпусу прориву 5-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту, відзначився в запеклих боях на р. Одері. 4 лютого 1945 р. вміло організував переправу полку по затопленій кризі. На плацдармі полк протягом трьох днів відбив 27 контратак танків і піхоти противника, знищив 19 танків, 3 бронетранспортери. 29 – 30 березня 1945 р. оточене угруповання гітлерівців чисельністю до 2-х тисяч чоловік на захід від м. Кюстрін (Польща) двома колонами прорвалось у тил полку. Подолянин вміло організував оборону командного пункту. Всього у цьому бою полк знищив 350 та взяв у полон 340 солдатів і офіцерів противника. Сам командир загинув (30.03.1945 р.). Похований у м. Дембно (Польща) [53, с. 230].

Григорій Лазарович Івашко (с. Мала Киріївка Бершадського району). Учасник війни з липня 1941 р. Воював на 1-у та 2-у Українських фронтах. Навідник гармати 32-го артилерійського полку 31-ї стрілецької дивізії 52-ї армії (1-й Український фронт). У ніч на 25 січня 1945 р. у складі гарматної обслуги одним із перших переправився через р. Одер під м. Бреслау (м. Вроцлав). Прицільним вогнем по ворожих позиціях сприяв передовим загонам захопленню та утриманню плацдарму, відбиттю контратак противника. Загинув у цьому бою. Похований у братській могилі с. Кам'янець-Вроцлавськ (Польща) [53, с. 239].

Кіндрат Гаврилович Клименко (с. Шура-Копіївська Тульчинського району). Учасник війни з 1941 р. Воював на Південно-Західному, Центральному, 1-у Білоруському фронтах. Гвардії майор. Заступник командира 54-го гвардійського кавалерійського полку 14-ї гвардійської кавалерійської дивізії 7-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Білоруський фронт). 29 січня 1945 р. на чолі передового загону дивізії у складі ескадрону форсував р. Одер, прорвав 2 лінії оборони противника. На станції Альткессель (Стари-Кіселін, в 6-и км на схід від м. Зелена Гура) загін розгромив 2 ешелони з військами і надіслане їм на допомогу підкріплення чисельністю до 200 чоловік. Загинув 10 березня 1945 р. Похований в м. Грифіце (Польща) [53, с. 242].

Сергій Васильович Клименко (с. Зозів Липовецького району). Учасник війни з березня 1944 р. Воював на 1-у Білоруському фронті. Кулеметник 113-го гвардійського стрілецького полку 38-ї гвардій-

ської стрілецької дивізії 70-ї армії. Відзначився 18 – 19 серпня 1944 року в боях за населений пункт Сіткі, що за 10 км на схід від м. Радзимін (Польща). Брав участь у відбитті семи контратак противника, знищив танк і до сотні гітлерівців. Був поранений, але не покинув поля бою. Загинув у січні 1945 р. в бою під м. Бромберг (м. Бидгощ) [58, с. 93].

Антон Пилипович Ковальський (с. Регляшинки (нині с. Тростянець) Ямпільського району). В боях з 1943 р. Сапер 134-го гвардійського окремого саперного батальйону 11-го гвардійського танкового корпусу 1-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту. 19 липня 1944 р. під час форсування р. Західний Буг у районі сіл Потириця, Доброчин Сокальського району Львівської області протягом години разом із саперами свого взводу відновив зруйнований міст і забезпечив безперебійну переправу. Під час форсування р. Сан у районі польського села Радимно переправив на паромі до батальйона піхоти, а потім брав участь у спорудженні моста через цю річку. Загинув у лютому 1945 р. Похований на території Польщі [53, с. 244].

Омелян Йосипович Михайлюк (с. Чернелівка Красилівського району). На фронті з лютого 1943 р. Гвардії лейтенант, командир ескадрону 62-го гвардійського кавалерійського полку 16-ї гвардійської кавалерійської дивізії 7-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Білоруський фронт). 18 січня 1945 р. у вирішальний момент бою підняв ескадрон в атаку, увірвався в м. Томушув-Мазовецьки (Польща). 21 січня 1945 р. під час наступу на м. Радовітш (м. Радовіце, Польща) у взаємодії з сусіднім ескадроном успішно завершив атаку, під час якої було розгромлено ворожий піхотний батальйон. 25 квітня загинув у бою. Похований у м. Гожув-Пельнопольський (Польща) [58, с. 131].

Микита Карпович Печенюк (с. Розсохувата Летичівського району). Учасник війни з квітня 1944 р. Командир відділення 4-го гвардійського стрілецького полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії (1-й Український фронт). У січні 1945 р. на північ від Вроцлава першим піднявся в атаку і гранатами знищив декількох гітлерівців, а 7-х – взяв у полон. Під час форсування Одера успішно виконав завдання по розвідці місцевості і непомітно для ворога вивів батальйон на вихідні рубежі для форсування ріки. Загинув 27 січня 1945 р. в бою за опорний пункт південніше м. Штейнау (Сьцінава). Похований на полі бою [58, с. 154].

Ілля Григорович Рісюк (с. Соколівка Ярмолинецького району). На фронті з лютого 1944 р. Командир відділення 17-ї гвардійської

механізованої бригади 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї танкової армії (1-й Український фронт). Відзначився в боях на р. Одер. У ніч на 25 січня 1945 р. з бійцями в числі перших на підручних засобах під вогнем противника переправився через річку в районі м. Кебен (м. Хобеня, Польща). Закріпившись на лівому березі, воїни сприяли форсуванню ріки і захопленню плацдарму своїм військовим підрозділом. Загинув у бою 30 січня 1945 р. [58, с. 169].

Іван Олексійович Ткачук (с. Жижниківці Білогірського району). На фронтах війни з жовтня 1941 р. Будучи майором, командиром 126-го танкового полку 17-ї гвардійської механізованої бригади 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї танкової армії (1-й Український фронт), 23 січня 1943 р., діючи в передовому загоні, вийшов до р. Одер і вогнем із танків підтримав форсування ріки стрілецькими підрозділами. В районі м. Кебен переправився з першими танками на лівий берег, брав участь у відбитті контратак противника. 3 лютого загинув у бою [58, с. 201].

Кирило Іванович Целик (с. Велика Кісниця Ямпільського району). У боях із гітлерівськими загарбниками з 1941 р. Воював на Південно-Західному, Північно-Західному, Калінінському, Брянському, 1-у Українському та 1-у Білоруському фронтах. Особливо відзначився на кюстрінському плацдармі. Будучи капітаном, командиром дивізіону 411-го мінометного полку 24-ї мінометної бригади 14-ї артилерійської дивізії прориву 5-ї ударної армії (1-й Білоруський фронт), 8 лютого 1945 р. з передового спостережного пункту керував вогнем дивізіону. В критичний момент бою викликав вогонь на себе. У цьому бою загинув. Похований у м. Костшін (Польща) [53, с. 286].

Степан Іванович Хоптяр (сміт Ярмолинці). У боях з німецькими окупантами з червня 1941 р. Особливо відзначився у битві за р. Одер. Будучи сержантом, навідником гармати 493-го винищувального артилерійського полку 13-ї армії 1-го Українського фронту, 29 січня 1945 р. у числі перших разом з гарматою подолав ріку в районі м. Штейнау (Сьцінава), відбив контратаку, знищивши при цьому 4 танки, десятки солдатів противника. В наступні дні відбив ряд контратак у районі населених пунктів Ранзен, Герцогсвальдау, знищив 9 танків і 6 бронетранспортерів. Загинув 29 квітня 1945 р. Похований у братській могилі в м. Жари (Польща) [58, с. 206].

Ульян Євстафійович Швець (с. Березне Шепетівського району). В боях з нацистськими загарбниками з червня 1941 р. Будучи капітаном, командиром батальйону 545-го стрілецького полку 389-ї

стрілецької дивізії 3-ї гвардійської армії (1-й Український фронт), 29 липня 1944 р. форсував Віслу на схід від м. Сандомир, захопив і протягом двох діб утримував плацдарм, відбиваючи контратаки противника. Був поранений, але не залишив поля бою. Загинув 3 серпня 1944 р. Похований в м. Сандомир [58, с. 219].

Визволяючи Польщу, проявили мужність і відвагу, стали Героями Радянського Союзу ще сімнадцять подолян:

Тихон Порфірович Абрамов (с. Кацмазів Жмеринського району). Учасник війни із червня 1941 р. Воював на Південно-Західному, Калінінському, Західному, Північно-Кавказькому, Центральному, 1-у та 2-у Українських, 1-у Білоруському фронтах. У переможному 1945 р., будучи гвардії полковником, командував 49-ю гвардійською танковою бригадою 12-го гвардійського танкового корпусу 2-ї гвардійської танкової армії (1-й Білоруський фронт). У січні 1945 р. бригада відзначилась у боях за визволення Польщі. 15.01.1945 р. вона форсувала р. Піліца і зайняла м. Сохачев, де вела кровопролитні бої до підходу основних сил корпусу. 17 січня форсувала р. Бруза, забезпечивши переправу іншим з'єднанням. Учасник штурму Берліна [53, с. 210].

Степан Васильович Антонюк (с. Грушківці Калинівського району). Учасник війни з червня 1941 р. Воював із гітлерівськими загарбниками на Південно-Західному, Західному, Воронезькому, 1-у Українському фронтах. Артилерист. Як командир батареї 917-го артилерійського Сандомирського полку 350-ї стрілецької дивізії 24-го стрілецького корпусу 13-ї армії (1-й Український фронт) відзначився в боях у січні – на початку лютого 1945 р. під час форсування р. Одер та утримання плацдарму на її лівому березі, розгромі угруповання противника в м. Штейнау (Польща), під час полонення більше 600 гітлерівців [53, с. 212].

Петро Корнійович Бабак (с. Костянець Старокостянтинівського району). На фронтах війни з 1941 р. Підполковник. В ніч на 1 серпня 1944 р. очолюваний ним 479-й стрілецький полк 149-ї стрілецької дивізії 3-ї гвардійської армії (1-й Український фронт), переслідуючи гітлерівців, успішно форсував Віслу в районі населеного пункту Дембно (Польща) і захопив плацдарм. Під ранок у результаті важких боїв із переважаючими силами противника розширив плацдарм на 3 км по фронту і на 1,5 км у глибину, що сприяло переправі частин дивізії [58, с. 24].

Дмитро Григорович Бачинський (с. Смотрич Дунаєвського району). В бій з гітлерівськими загарбниками вступив у червні 1941 р. Проїшов через усю війну. На початку 1945 р., будучи капітаном,

командував батареєю важких гаубиць 116-ї артилерійської бригади 7-го артилерійського корпусу прориву 5-ї гвардійської армії (1-й Український фронт). 26 січня 1945 р. в бою на Одерському плацдармі в районі населеного пункту Лінден, що за 7 км від м. Бже (Польща), коли гітлерівці оточили його спостережний пункт, викликав вогонь на себе і відбив атаки противника [58, с. 30].

Володимир Андрійович Булат (с. Цекинівка Ямпільського району). Воював на Південному, Центральному, Західному, Калінінському, Брянському, 1-у Білоруському фронтах. Особливо відзначився у завершальному році війни. Будучи навідником гармати 175-го гвардійського артилерійсько-мінометного полку 40-ї гвардійської кавалерійської дивізії 2-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Білоруський фронт), 1 – 3 лютого 1945 р. в боях у районі населеного пункту Фледенборн (Польща) вогнем з гармати заблокував дорогу, по якій рухалась колона автомашин та піхотинців противника. Знищив 5 військових автомобілів, десятки гітлерівців, а потім ще дві доби тримав дорогу під обстрілом, перешкоджаючи відходу ворога [53, с. 219].

Євгеній Михайлович Горбатюк (с. Копитинці Летичівського району). Учасник війни з червня 1941 р. Командир ескадрильї 28-го винищувального авіаційного полку 6-го винищувального авіаційного корпусу. До лютого 1942 р. здійснив 203 бойових вильоти, в 26-и повітряних боях збив 4 літаки, знищив значну кількість бойової техніки та живої сили противника. Воював у небі України, Польщі, Болгарії. Перемогу зустрів у Берліні [58, с. 60].

Станіслав Іванович Костров (м. Шепетівка). У боях війни з серпня 1943 р. Будучи командиром кулеметного взводу 909-го стрілецького полку 247-ї стрілецької дивізії 69-ї армії 1-го Білоруського фронту, в ніч на 1 серпня 1944 р. разом із бійцями подолав р. Віслу і зайняв рубіж на її західному березі в районі м. Пулава. Взвод відбив 8 контратак ворога, знищив декілька кулеметних точок і чимало гітлерівців. Був поранений, але залишився на полі бою [53, с. 108].

Андрій Васильович Костюк (с. Гурівці Козятинського району). На війні з червня 1942 р. Громив ворога на Західному, Брянському, Сталінградському, 1-у Білоруському фронтах. Особливо відзначився в боях за визволення Польщі. Будучи гвардії капітаном, командиром мінометної батареї 12-го гвардійського кавалерійського полку 3-ї гвардійської кавалерійської дивізії (1-й Білоруський фронт), під час відбиття ворожих контратак в районі населеного пункту Фледенборн (Польща) 31 січня – 4 лютого 1945 р. вогнем

батареї знищив значну кількість гітлерівців. 1 – 2 березня 1945 р., діючи в групі захоплення, батарея подолянина знищила декілька дотів у районі залізничної станції Ойленбург (Сільново), захопила вокзал і утримувала його до підходу підкріплення [53, с. 248].

Василь Федорович Кравченко (м. Погребище). Учасник війни з травня 1942 р. Воював на Степовому, Південно-Західному, Сталінградському, 1-у та 2-у Українських, 1-у Білоруському фронтах. Молодший лейтенант. Командуючи взводом автоматників 66-ї гвардійської танкової бригади 12-го гвардійського танкового корпусу 2-ї гвардійської танкової армії (1-й Білоруський фронт), відзначився у Вісло-Одерській стратегічній наступальній операції. У січні 1945 р. його взвод знищив чимало солдатів і офіцерів противника, звільнив з неволі понад 170 радянських громадян, захопив ешелон з військовим майном. 2 лютого подолянин був важко поранений [53, с. 249].

Володимир Васильович Курачицький (м. Полонне). Учасник війни з липня 1941 р. Будучи гвардії старшим лейтенантом, парторгом батальйону 342-го гвардійського стрілецького полку 121-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії (1-й Український фронт), 26 січня 1945 р. в числі перших форсував р. Одер в районі м. Штейнау (тепер м. Съцінава, Польща), брав участь у захопленні та утриманні плацдарму, особистим прикладом надихав бійців на виконання бойового завдання [58, с. 114].

Цезар Казимирович Малиновський (с. Купіль Волочиського району). У діючій армії з січня 1943 р. Будучи старшим лейтенантом, командиром взводу 220-ї танкової бригади 5-ї ударної армії (1-й Білоруський фронт), у січні 1945 р. в складі передового загону завдав у боях значних втрат противнику і забезпечив наступ головних сил бригади. Першим перерізав залізницю Варшава – Радом. Протягом години взвод утримував її, відбиваючи контратаки противника. Сам подолянин був поранений, але не залишив поля бою [58, с. 125].

Іван Павлович Пиявчик (с. Жилинці Ярмолинецького району). На фронті з січня 1943 р. Командир батареї самохідних артилерійських установок 369-го гвардійського самохідного артилерійського полку 9-го гвардійського танкового корпусу 2-ї гвардійської танкової армії (1-й Білоруський фронт). Гвардії капітан. Відзначився в боях за м. Сохачьов. 16 січня 1945 р. його батарея у складі передового загону увірвалась в місто і знищила вогнем 2 ворожих ешелони з бойовою технікою. Був поранений, але продовжував керувати боєм [58, с. 159].

Митрофан Лук'янович Слободян (с. Пилипи Красилівського району). На фронтах війни з листопада 1941 р. Парторг 59-го гвардійського кавалерійського полку 17-ї гвардійської кавалерійської дивізії 2-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Білоруський фронт). Гвардії капітан. Зарекомендував себе здібним організатором, сміливим і мужнім офіцером. 26 лютого 1945 р. в бою за с. Альт-Прібков (м. Пшібково, на південний захід від м. Барвіце, Польща) особистим прикладом підняв ескадрон і заволодів населеним пунктом [58, с. 181].

Микола Арсенович Стацюк (с. Завок Летичівського району). Учасник війни з червня 1941 р. Відзначився в боях на Одері. Будучи старшиною, механіком-водієм танка 108-ї танкової бригади 9-го танкового корпусу (1-й Білоруський фронт), у складі батальйону 29 січня 1945 р. форсував ріку в районі населеного пункту Одерек (Цігаціце, південніше м. Сулехув, Польща), захопив рубіж і протягом 9 діб утримував його до підходу стрілецьких підрозділів [58, с. 188].

Григорій Якович Усатий (с. Мала Жмеринка Жмеринського району). Учасник війни з вересня 1941 р. Воював на Калінінському, 1-у Прибалтійському, 2-у Білоруському фронтах. Деякий час, надаючи допомогу, служив у 1-й Польській армії. Відзначився в боях за р. Одер. Тоді, будучи старшим лейтенантом, командиром роти 238-го стрілецького полку 186-ї дивізії 65-ї армії (2-й Білоруський фронт), в період 18 – 22 квітня 1945 р. зі своєю ротою в числі перших подолав ріку і вів бої за захоплення та розширення плацдарму на її лівому березі в районі м. Шеттін (Щецін, Польща). У кровопролитних сутичках ротою знищено понад 150 гітлерівців [58, с. 204].

Михайло Юхимович Шнейдерман (м. Козятин). У діючій армії з червня 1941 р. Воював на Південно-Західному, 1-у Українському фронтах. Будучи молодшим лейтенантом, командиром танка 87-го танкового полку 7-ї гвардійської кавалерійської дивізії 1-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Український фронт), відзначився в боях за населені пункти Пробстфельде, Бухенау, а також на заодерському плацдармі північніше м. Ратибор (м. Рацібуж, Польща) в кінці січня – на початку лютого 1945 р. Екіпаж танка, вміло маневруючи на полі бою, знищив 2 протитанкові гармати, 4 танки і декілька бронетранспортерів противника. Коли бойову машину було підбито ворожим снарядом, подолянин очолив екіпаж іншого танка і продовжував бій [58, с. 294].

Олександр Іванович Якимчук (с. Слобода-Ходацька Барського району). Будучи лейтенантом, командиром стрілецької роти 497-го стрілецького полку 135-ї стрілецької дивізії 6-ї армії (1-й Український фронт), відзначився в боях за м. Бреслау (нині м. Вроцлав). У лютому 1945 р. його рота оволоділа декількома міськими кварталами, знищила значну кількість гітлерівців. Коли ж вона виявилася відрізаною від основних сил батальйону, подолянин викликав вогонь артилерії підтримки на себе. У цьому бою отримав важку контузію [58, с. 224].

Особливо важкими і запеклими були бої на території Німеччини. Ворог агонізував, намагаючись відтягнути свій безславний кінець, чинив відчайдушний опір. Проте він нічого не міг протиставити зрослій військовій майстерності командуючих фронтами, командирів бойових частин та підрозділів Червоної армії, хоробрості, безмежній волі до перемоги її солдатів-визволителів. На завершальному етапі війни ще вісім уродженців Поділля (І. С. Андрощук, Ю. І. Балабух, В. Н. Баранюк, Т. Є. Гулеватий, Г. Д. Кельбас, Т. Г. Мазур, М. С. Осліковський, С. Г. Поплавський) стали Героями Радянського Союзу.

Уродженець с. Довжок Ямпільського району, помічник командира взводу 399-го стрілецького полку 111-ї стрілецької дивізії 52-ї армії 1-го Українського фронту, сержант Юзеф Іванович Балабух особливу хоробрість проявив 16 квітня 1945 р. в бою біля с. Ной-Крауш північніше м. Герліц. Знищив ворожий танк, бронетранспортер, сімнадцять гітлерівців. У критичну хвилину замінив убитого командира взводу. Будучи пораненим в обидві ноги, руку, голову, не залишив поля бою [53, с. 213].

Того ж дня 696-й стрілецький полк 389-ї стрілецької дивізії (1-й Білоруський фронт) під командуванням підполковника Гліба Дем'яновича Кельбаса (с. Стіна Томашпільського району) прорвав з Одерського плацдарму на південь від Франкфурта глибокоошелонвану оборону противника і розпочав наступ на Берлін. 23 квітня командир забезпечив форсування полком каналу Одер – Шпрее, а 14 квітня – р. Шпрее північніше м. Бесков. Був поранений, але залишився в строю [58, с. 89].

27 квітня 1945 р. у вуличних боях у Берліні ратну звитягу і мужність проявив командир взводу управління 753-го гарматного артилерійського полку 24-ї гарматно-артилерійської бригади 5-ї артилерійської дивізії 4-го артилерійського корпусу прориву 3-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту, лейтенант Трифон Григорович Мазур (с. Савинці Тростянецького району). Вночі група гітлерівців на-

пала на обслугу гармати. Подолянин замінив пораненого заряджаючого, а коли закінчились снаряди, вогнем із автомата та гранатами продовжував із бійцями відбивати атаку, змусивши ворога відступити [53, с. 252].

У столицю нацистського Райху, щоб добити нацистського звіра в його власній берлозі, переможно завершити найкровопролитнішу із війн, привели свої танкові батальйони капітани І. С. Андросук і Т. Є. Гулеватий, танкову бригаду (на Ельбу) – полковник В. Н. Баранюк, а генерал-лейтенант С. Г. Поплавський (до Берліна) – 1-у армію Війська Польського.

Уродженець с. Ганнопіль Славутського району гвардії капітан Іван Степанович Андросук пішов на фронт відразу ж після віроломного нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз. Воював до останнього дня війни. Особливу хоробрість проявив у боях за столицю Райху, коли командував танковим батальйоном 64-ї гвардійської танкової бригади 1-ї гвардійської танкової армії (1-й Білоруський фронт). Тоді, взаємодіючи з іншими частинами, батальйон очистив від ворога ряд вулиць, пробився в центр міста неподалік рейхстагу. За період з 16 по 29 квітня 1945 р. ним знищено багато техніки та живої сили противника, в тому числі 7 танків, 4 штурмові гармати, 6 бронемашин [58, с. 19].

Трохим Єремович Гулеватий (с. Косанове Гайсинського району) – учасник війни з липня 1941 р. Воював на Південно-Західному, Південному, Північно-Кавказькому, 1-у Українському фронтах. Будучи командиром батальйону 55-ї гвардійської танкової бригади 7-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії (1-й Український фронт), відзначився 25 – 30 квітня 1945 р. в боях по оточенню та знищенню угруповання противника в Берліні. Першим у бригаді його батальйон форсував Тельтов-канал і оволодів передмістям Берліна Целендорф. Відбивши 2 контратаки гітлерівців, знищив 7 зенітних гармат та до батальйону ворожої піхоти [53, с. 231].

З першого до останнього дня німецько-радянської війни пройшов уродженець с. Лука-Мелешківська Вінницького району Василь Никифорович Баранюк. Під кінець війни, будучи полковником, командував 108-ю танковою бригадою 9-го танкового корпусу 3-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту, яка під час історичної Берлінської операції наступала на столицю Райху. Особливо відзначилась вона в кінці квітня 1945 р. в боях за передмістя Берліна – Мальхов, а також під час вуличних боїв у самому Берліні [53, с. 214].

Уродженець смт Летичева Микола Сергійович Осліковський на фронтах війни з червня 1941 р. В 1942 р. закінчив Військову академію Генштабу. Будучи гвардії генерал-лейтенантом, командиром 3-го гвардійського кавалерійського корпусу (2-й Білоруський фронт), перебуваючи у бойових порядках кавалерійських дивізій, 28 – 29 квітня 1945 р. керував проривом оборони противника на лівому березі р. Хафель у районі населеного пункту Бредерайхе, що на північний схід від м. Рейнсберг. В районі м. Рейнсберг корпус розгромив ворожу дивізію «Герман Герінг». Третього травня він оволодів м. Віттенберге і районом Ленцен, першим на ділянці фронту вийшов на р. Ельбу, де встановив зв'язок з військами союзників [58, с. 149].

Уродженець с. Вендичани Могилів-Подільського району Станіслав Гільярович Поплавський спершу закінчив Харківське військово училище, потім військову академію ім. М. В. Фрунзе. Працював у ній викладачем. На фронтах війни з липня 1941 р. Був командиром стрілецького полку, дивізії, корпусу. Воював на Західному, Калінінському, 1-у та 3-у Білоруських фронтах. Генерал-лейтенант. У 1944 році на прохання уряду Польщі відряджений у Військо Польське, командував 2-ю та 1-ю арміями. За вміле управління військами під час прориву оборони противника на р. Одер і в боях за м. Берлін 29 травня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу [58, с. 165].

Принагідно слід зазначити, що багатьох визволителів-подолян на фронтах війни вели у бій прославлені полководці Родіон Якович Малиновський та Іван Данилович Черняхівський, дитячі та юнацькі роки яких пройшли на Вінниччині.

7 травня 1945 р. сталася історична подія – було підписано Акт про беззастережну капітуляцію нацистської Німеччини. Та Друга світова війна на цьому не закінчилася. Театр бойових дій перемістився на Далекий Схід.

Уродженець м. Ладжижина Тростянецького району Андрій Гаврилович Наконечний відзначився на Забайкальському фронті під час радянсько-японської війни 1945 р. Будучи гвардії майором, начальником штабу 212-го гвардійського гаубичного полку 8-ї гвардійської гаубичної артилерійської бригади 3-ї гвардійської дивізії 5-го артилерійського корпусу прориву 39-ї армії, перебуваючи у складі розвідувальної групи, 5 серпня 1945 р. біля станції Дебосьє зіткнувся з японцями, організував кругову оборону. Отримав важке поранення, але протримався до підходу підкріплення. 14 серпня 1945 р. помер

від ран. 8 вересня 1945 р. посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу [58, с. 138].

Учасником радянсько-японської війни був і подолянин Михайло Петрович Бараболько (с. Нетечинці Вінковоцького району). 18 серпня 1945 р. очолюваний ним 355-й окремий батальйон морської піхоти (Сучанський сектор берегової оборони, Тихоокеанський флот) був висаджений в порту Сейсін (Чхонджин, КНДР). Захопивши плацдарм, морські піхотинці під його командуванням утримували рубіж близько доби, що мало вирішальне значення для подальшого розгрому ворога. 14 вересня 1945 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу [58, с. 27].

Вчинки Героїв яскраві й неповторні, безкорисливі й безсмертні. Вони – концентроване вираження характеру народу, його мужності, самовідданості у боротьбі за свободу і незалежність рідної Вітчизни.

7. 3. Ратна доблесть повних кавалерів ордена Слави

Героїзм кожного захисника Вітчизни вартий поваги. Однак серед тих, хто чесно, не шкодуючи найдорожчого – життя, йшов дорогами війни, є категорія фронтовиків, яка заслуговує на особливу вдячність. Це – кавалери (насамперед, повні кавалери) ордена Слави – найхоробріші з хоробрих, найвідважніші з відважних.

Орден Слави – символ мужності та хоробрості, найвища солдатська відзнака, появився на солдатських гімнастерках в кінці 1943 р., коли на фронтах стався корінний перелом на користь Червоної армії. Як вказано в Статуті бойової нагороди, затвердженому Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 листопада 1943 року, нею нагороджувались рядові солдати, сержанти, старшини, а в авіації – ще й молодші лейтенанти. Її, зокрема, удостоювався той, хто в хвилину небезпеки врятував прапор своєї частини; першим увірвавшись у розташування противника, особистою хоробрістю сприяв успішній атаці; ризикуючи життям, під вогнем противника подав допомогу пораненим; з особистої зброї знищив від 10 до 50 солдатів і офіцерів ворога; першим увірвавшись в дзот (дот, окоп чи бліндаж) противника і знищив його гарнізон; стрімко вривавшись на своєму танку в колону противника, зім'яв її; перебуваючи у підбитому танку, продовжував виконувати бойове завдання; особисто захопив у полон ворожого офіцера; ризикуючи життям, вря-

тував у бою командира від безпосередньої небезпеки; знищив ручними гранатами на полі бою чи в тилу противника від одного до трьох танків; під вогнем противника проробив для наступаючого підрозділу прохід в дротяних загородженнях; визначив слабкі місця оборони ворога і вивів наші війська в його тил; нехтуючи особистою безпекою, в бою захопив ворожий прапор тощо.

Було встановлено три ступені ордена. Щоб стати повним його кавалером, бійцеві необхідно було здійснити не менше трьох яскравих подвигів.

У когорті повних кавалерів ордена Слави чотири жінки, а також чотири Герої Радянського Союзу (на жаль, подолян серед них не має).

Серед Героїв Радянського Союзу – уродженців Поділля орденом Слави III ступеня нагороджені Ю. І. Балабух, В. А., Булат, А. Г. Бурлачук, Б. С. Варава, М. Я. Васишлин, Є. М. Гребенюк, Т. Н. Звонков, В. П. Олійник, Г. Л. Шимко, а І. О. Бурлака та С. І. Хоптяр – орденами Слави III і II ступенів.

Багато повних кавалерів солдатської Слави, повернувшись із фронтів доріг, проявили не менший трудовий героїзм. Восьми із них у післявоєнний час присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, у тому числі уродженцям Вінниччини Володимиру Ізраїльовичу Пеллеру та Михайлу Савовичу Яровому.

Володимир Ізраїльович Пеллер народився в с. Ольгополі Чечельницького району. Учасник війни з серпня 1941 р. Восени того ж року в бою під Одесою важко поранений. Після тривалого лікування повернувся у стрій – вступив у двобій з ворогом на Сталінградському фронті.

Із радянських підручників історії багатьом відомо про «будинок сержанта Павлова» в Сталінграді. Але був у понівеченому війною місті й «будинок гвардії старшини Пеллера». В одному із вуличних боїв Володимир Ізраїльович із шістьма бійцями «зачепився» за сходи кутового під'їзду будівлі. До ранку вдалося вибити ворога з її першого поверху. Але на інших гітлерівців засіло стільки, що й для роти «роботи» вистачило б. Більше тижня пішло на те, щоб їх звідти викурити. Був момент, коли у бою на третьому поверсі з обох сторін закінчилися боєприпаси. Схопились у рукопашному двобої. З чотирма загарбниками розправився тоді син коваля. Потім майже два тижні утримував з товаришами по зброї триповерхову «фортецю» [56, с. 11].

28 січня 1943 р. був вдруге важко поранений.

Повернувся у стрій на початку Курської битви. Очолив групу розвідників. Доставив з-за лінії фронту 18 «язиків», у тому числі чотирьох офіцерів.

У кінці 1943 р. 6-а гвардійська армія, до складу якої входив 210-й стрілецький полк 71-ї гвардійської стрілецької дивізії, де служив гвардії старшина В. І. Пеллер, була перекинута на 1-й Прибалтійський фронт. Тут уродженець Поділля здійснив черговий подвиг, власноруч знищивши біля с. Гора Ідріцького району неприступний ворожий дот, за що нагороджений орденом Слави III ступеня.

Влітку 1944 р. відзначився під Шауляєм. У кровопролитному бою замінив важко пораненого командира взводу і на чолі його відбив у ворога панівну висоту. Був знову контужений, проте не залишив поля бою. За проявлену хоробрість відзначений орденом Слави II ступеня.

18 – 19 вересня 1944 р. в районі латвійського міста Добеле його роті довелося відбивати відчайдушні атаки ворога. Три дні без перепочинку гвардії старшина забезпечував передову боєприпасами і продуктами харчування.

18 вересня, «...будучи пораненим, – як повідується у нагородному листі, – він доставив боєприпаси і взяв безпосередню участь у відбитті двох атак ворога. Своїми самовідданими діями забезпечив відбиття чотирьох атак гітлерівців».

24 березня 1945 р. нагороджений золотою «Славою».

Після війни працював головою колгоспу «Ройтер Октобер» («Червоний Жовтень») с. Амурзет Єврейської автономної області. У 1966 р. за успіхи у розвитку тваринництва став Героєм Соціалістичної Праці [53, с. 384 – 386].

Михайло Савович Яровий народився в с. Садки Могилів-Подільського району. Учасник війни з березня 1944 р. Кулеметник 285-го гвардійського стрілецького полку 93-ї стрілецької дивізії 2-го Українського фронту.

«28 серпня 1944 р. в районі с. Фалга-де-Сус (Румунія) тов. Яровий вогнем свого кулемета підтримав наступ стрільців, – читаємо у нагородному листі. – У цьому бою... знищив 20 ворожих піхотинців і подавив вогонь кулеметної точки...»

20 вересня 1944 р. по дивізії було оголошено наказ про нагородження гвардії червоноармієця М. С. Ярового орденом Слави III ступеня.

Згодом брав участь у визволенні Чехословаччини. 11 травня 1945 р. за проявлені хоробрість і відвагу його було нагороджено орденом Слави II ступеня.

Останній свій ратний подвиг Михайло Савович здійснив в Австрії. Ось що писав 30 квітня 1945 р. командир полку, представляючи подолянина до нагороди:

«18 квітня цього року в бою за село Альт-Ахтенвард ворог, підтягнувши нові сили піхоти і танків, контратакував наші підрозділи. Тов. Яровий, підпустивши ворожу піхоту на відстань до 100 м, відкрив шквальний вогонь. Кулеметним вогнем знищив 28 чол. піхоти і примусив тікати інших, чим сприяв відбиттю контратак і просуванню вперед».

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 травня 1946 р. нагороджений орденом Слави I ступеня.

Після війни став першоцілинником, переїхавши в 1954 р. з групою добровольців із рідної Могилів-Подільщини в Казахстан, де трудився трактористом. За досягнення високіх і сталих врожаїв кукурудзи в 1971 р. удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці [53, с. 386 – 387].

Поділля – батьківщина багатьох інших повних кавалерів ордена Слави.

Іван Федорович Андрейцев (с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району), молодший сержант. На фронті з березня 1944 року. Спершу навідник протитанкової рушниці 332-го стрілецького полку 241-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту. Учасник Проскурівсько-Чернівецької, Львівсько-Сандомирської наступальних операцій. 16 липня в бою за м. Зборів Тернопільської області знищив танк противника. Зазнав поранення, проте не залишив поля бою. Двічі відбив ворожі контратаки. За проявлену мужність нагороджений орденом Слави III ступеня.

Після лікування у госпіталі направлений в 472-й стрілецький полк 100-ї стрілецької дивізії 60-ї армії (1-й Український фронт). Звільняв Польщу, Чехословаччину, форсував Одер. Відзначився 28 березня 1945 р. в бою за населений пункт Ридутови (Польща), знищивши чотирьох, полонивши двох солдатів та трьох офіцерів противника. 22 квітня 1945 р. в бою за м. Троппау (тепер м. Опава, Чехія) із ручного кулемета знищив ворожого кулеметника, чим забезпечив просування стрілецької роти. 5 травня вибив групу гітлерівців із залізничної станції Гори, знищивши при цьому чотирьох солдатів противника та двох взявши у полон. За ратні вчинки відзначений ще двома орденами Слави [134].

Степан Сидорович Белінський (с. Торків Тульчинського району), старшина, механік-водій танка. Удостоєний орденів Слави III та II ступенів за проявлену хоробрість у Східній Пруссії, I ступеня – в Німеччині. Представляючи відважного танкіста 104-го танкового полку 5-ї гвардійської кавалерійської дивізії, що входила до складу військ 2-го Білоруського фронту, до золотої «Слави», командування військового підрозділу констатувало:

«Тов. Белінський за період бойових дій на території Макленбурзької провінції (Німеччина) з 29 квітня по 3 травня 1945 р. проявив зразки виняткової відваги. Діючи сміливо і рішуче, майстерно маневруючи танком на полі бою, завдав ворогові великих втрат у живій силі і техніці, чим сприяв успішному виконанню бойових завдань, поставлених перед полком. 30.04.45 під час взяття аеродрому в районі міста Цехов він сміливим маневром зайшов противнику в тил і несподіваною появою посіяв паніку в гарнізоні, що оборонявся. Гусеницями танка знищив 2 гармати, 2 кулеметні точки і, «прасуючи» окопи, – до 30 солдатів і офіцерів противника.

У сутинці за населений пункт Біневальде (1.5.45) таранив танк противника, знищив 3 мінометних точки та до 15 ворожих солдатів і офіцерів.

Під час перебування в районі Штольпе 01.05.45 першим увірвався у населений пункт і, маневруючи, забезпечив переправу свого підрозділу..., можливість екіпажу вести прицільний вогонь по живій силі та техніці ворога. В результаті екіпажем було знищено 8 кулеметних точок та до 30 гітлерівських солдатів і офіцерів. Особисто гусеницями танка в цьому бою знищив 4 кулеметні точки та одну протитанкову гармату. Переправа була забезпечена без втрат...» [72, с. 28 – 30].

Станіслав Казимирович Боровський (с. Лисівка Ярмолинецького району), гвардії старший сержант, помічник командира взводу автоматників 205-го гвардійського стрілецького полку 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 101-го стрілецького корпусу 38-ї армії 4-го Українського фронту. У боях із гітлерівськими загарбниками з березня 1944 р. Учасник Львівсько-Сандомирської, Карпатсько-Дуклінської, Західно-Карпатської, Моравсько-Остравської наступальних операцій.

Орденем Слави III ступеня нагороджений за проявлену хоробрість у бою біля польського міста Кросно, коли особисто знищив до десяти гітлерівців. Орденем Слави II ступеня – за таку ж хоробрість, проявлену під час Західно-Карпатської наступальної операції. Тоді 15 січня 1945 р. зі своїм взводом одним із перших увір-

вався в с. Дембовець (Польща), особисто знищив кулеметну точку противника, 13 гітлерівців, а 12 взяв у полон.

Під час Моравсько-Остравської операції відзначився у бою за селище Дольні Бешенов (Польща). 8 травня 1945 р. зі взводом переправився через р. Морава, в числі перших увійшов у м. Оломуц (Чехословаччина), де полонив кулеметну обслугу та німецького офіцера. Нагороджений орденом Слави I ступеня [897].

Микола Андрійович Бринько (с. Примощаниця Барського району), кулеметник 1128-го стрілецького полку 336-ї стрілецької дивізії 60-ї армії 1-го Українського фронту. Ордена Слави III ступеня удостоєний за проявлену хоробрість під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції, II ступеня – під час Сандомирсько-Сілезької наступальної операції. Останній ратний подвиг здійснив на чехословацькій землі у переддень Перемоги, коли 60-а армія поспішала на допомогу повсталій Празі. Тоді під час розвідки в населеному пункті Діттесдорф власноруч знищив сімох ворогів, які намагалися облаштувати засідку. За проявлені мужність і відвагу був нагороджений орденом Слави I ступеня [56, с. 389 – 390].

Максим Степанович Бугайчук (с. Червона Гребля Чечельницького району), командир мінометної обслуги 1343-го стрілецького полку 399-ї стрілецької дивізії (1-й Білоруський фронт). На захист Вітчизни добровільно став у жовтні 1941 р. Воював на Сталінградському, Калінінському, Центральному, 1-у Білоруському фронтах. Двічі – у квітні 1942 та в кінці червня 1943 років – його підстерігали ворожі кулі. Але життя брало верх над смертю – знову повертався у стрій.

Орденами Слави III та II ступенів нагороджений за подвиги на білоруській землі, зокрема, за успішні бойові дії під Бобруйськом, форсування Березіни, орденом Слави I ступеня – за мужність при визволенні Польщі.

10 жовтня 1944 р. йому довелося брати участь у кровопролитному бою за розширення плацдарму і прориву глибокоешелюнованої ворожої оборони на західному березі р. Нарев поблизу с. Біндужська Макувського повіту. Того дня М. С. Бугайчук з бійцями мінометної обслуги знищив 3 ворожих міномети і 2 кулемети з обслугою, а також 2 протитанкові гармати. Потім розгорівся бій за с. Магнушев Малий, де подолянин теж відзначився не меншою хоробрістю [72, с. 35 – 38].

Леонід Арефійович Бужак (с. Мазурівка Тульчинського району), гвардії молодший сержант. У складі 79-ї гвардійської стрілецької дивізії 8-ї гвардійської армії визволяв Західну Україну, вступив на

територію Польщі. У серпні 1944 р. проявив мужність під час форсування Вісли, захоплення плацдарму в районі Магнушева, за що нагороджений орденом Слави III ступеня. Ордена Слави II ступеня удостоєний за проявлений героїзм на Одерському плацдармі, а ордена Слави I ступеня – за ратну доблесть під час Берлінської операції [53, с. 392].

Костянтин Степанович Венгер (с. Косогірка Ярмолинецького району), старший сержант, механік-водій танка 127-го танкового полку 49-ї механізованої бригади 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї танкової армії 1-го Українського фронту. 5 березня 1944 року його танк одним із перших увірвався в с. Бальківці Волочиського району і завдав суттєвої шкоди противнику. Повним кавалером ордена Слави став після проявленого героїзму в боях за визволення Польщі [101].

Федір Альбінович Вітомський (сміт Браїлів Жмеринського району), гвардії старший сержант, командир мінометної obsługi 2-го стрілецького батальйону 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї стрілецької дивізії. Визволяв Тернопіль, згодом – Львів, за що був удостоєний ордена Слави III ступеня, польське місто Жешув (відзначений орденом Слави II ступеня). Повним кавалером ордена Слави став після проявленого героїзму і доблесті в боях за угорську столицю.

«Гвардії старший сержант Вітомський В. А. відзначився при ліквідації німецького угруповання в м. Будапешті у січні 1945 р. Своєю невтомною ратною працею і вмілим керівництвом obsługiю знищив 8 станкових і 12 ручних кулеметів, дев'ять підвід з боєприпасами і до 100 піхотинців противника», – йдеться у нагородному листі [53, с. 392 – 393].

Іван Климентійович Гаврилюк (с. Лозова Шаргородського району), рядовий, автоматник танкодесантної роти моторизованого батальйону автоматників 46-ї танкової бригади. Першими двома орденами Слави був нагороджений за проявлену хоробрість на польській землі, наступним – за успішний бій із японськими самураями неподалік Порт-Артура [53, с. 393 – 395].

Микола Лазарович Гізіс (с. Меджибіж Летичівського району), старший сержант, командир відділення розвідки 224-го мінометного полку 11-ї мінометної бригади 4-го артилерійського корпусу 69-ї армії 1-го Білоруського фронту. Захищав Москву, Сталінград. Був контужений під час Курської битви. Повернувшись у стрій, звільняв Білорусь, Польщу, громив ворога на території Німеччини, де став повним кавалером ордена Слави [898].

Яків Лук'янович Гладкий (с. Соломірка (нині с. Порик) Хмельницького району), кулеметник 3-го батальйону 416-го стрілецького полку 112-ї стрілецької дивізії. Особливу хоробрість проявив на Сандомирському та Одерському плацдармах, ставши повним кавалером ордена Слави [53, с. 395].

Петро Миколайович Гнатюк (с. Пільний Олексинець Городоцького району), гвардії молодший сержант, санінструктор батареї 1-го гвардійського мінометного полку 1-го гвардійського кавалерійського корпусу 1-го Українського фронту. Брав участь у боях за звільнення України, Польщі, у боях на території Німеччини, в яких відзначився мужністю та героїзмом.

«...Під час наступу 14 квітня – 3 травня 1945 р. постійно надавав медичну допомогу пораненим і, ризикуючи життям, виносив їх із поля бою. 3 травня під час утримання плацдарму на лівому березі р. Ельба біля населеного пункту Зейсліц перев'язав і відправив у тил дванадцять поранених. Був контужений, проте не залишив зайняту позицію» [899].

Володимир Антонович Горобець (с. Капустяни Тростянецького району), молодший сержант, кулеметник 359-го стрілецького полку 50-ї стрілецької дивізії 52-ї армії. Ордена Слави III ступеня удостоївся під час Ясько-Кишинівської операції, коли 22 серпня 1944 року знищив у бою дев'ятьох гітлерівців, а трьох захопив у полон. Орденом Слави II ступеня нагороджений за проявлений героїзм під час Вісло-Одерської наступальної операції. Учасник також Берлінської операції. Щоправда, тоді разом із частинами 2-ї армії Війська Польського довелось наступати не на столицю Райху, а на Дрезден, де бої із групою армій «Центр» теж відзначалися особливою впертістю і кровопролиттям. Уже в перший день операції подоланню в районі Вільгельмшнецдаль довелось відбити три відчайдушні ворожі контратаки. Примусив замовкнути дві кулеметні точки противника, знищив шістьох гітлерівців. За проявлені героїзм і мужність удостоєний ордена Слави I ступеня [53, с. 396 – 397].

Григорій Петрович Грабовляк (с. Миньківці Барського району), молодший сержант. Спершу служив кулеметником у 209-у стрілецькому полку 162-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту, що влітку 1944 р. вела запеклі бої на теренах Західної України. Тоді, як повідується в нагородному листі, «...своїм безперервним і точним вогнем у бою за село Пустельники 18 липня 1944 року відбив три контратаки гітлерівців, знищивши при цьому дев'ятнадцять солдатів і офіцерів, а також ручний кулемет і ротний міномет з обслугою. У бою за село Адами 19 липня 1944 року відбив дві контр-

атаки німецької піхоти. Знищив шістнадцять гітлерівців та одного фашистського снайпера...». За проявлену хоробрість нагороджений орденом Слави III ступеня.

У тому ж с. Адами підстерегла подолянина ворожа куля. Після бою, знесилоного та закривавленого, принесли його в медсанбат. Та лікарям вдалося вберегти життя воїну.

Після повернення у стрій воював вже у складі 116-го окремого саперного батальйону 41-ї стрілецької дивізії 69-ї армії 1-го Білоруського фронту на території Польщі. «За період побудови оборони з 27.08.1944 р. в районі села Лавецко молодший сержант Грабовляк, проявивши мужність і відвагу, не раз ризикуючи життям, під ворожим вогнем встановив понад 300 мін різних систем та 700 метрів дротяних загороджень, чим відмінно виконав поставлене завдання командування», – відзначав командир батальйону. Згодом груді подолянина прикрасив ще один орден Слави.

Повним кавалером ордена Слави став, проявивши хоробрість на Одерському плацдармі [53, с. 398 – 399].

Тимофій Омелянович Грубий (с. Савинці Тростянецького району). На фронті з весни 1944 р. Воював у складі 498-го окремого кулеметно-артилерійського батальйону Трансільванського укріпленого району. Першого «солдатського ордена» удостоєний за бій на одній із неприступних гірських вершин Карпат. Другий «солдатський» орден був своєрідним відблиском смертельного бою, що розгорівся в кінці 1944-го за угорське село Пільяре – невелике, але настільки укріплене і неприступне, що аж на третій день вдалося вибити ворога із нього. Останню ратну нагороду – орден Слави I ступеня – подолянин заслужив під кінець війни в боях за визволення Чехословаччини.

«Молодший сержант Грубий в бою з 22 по 25.03.45 р. за Банську-Бистрицю, Святий Якуб, Гартхец, діючи у мобільній групі батальйону, – повідується у нагородному листі, – показав мужність і відвагу. В бою за Банську-Бистрицю під вогнем противника першим форсував річку Грон і увірвався в місто, прикриваючи вогнем свого кулемета бійців і офіцерів атакуючої групи. Вогнем свого кулемета в боях за цей населений пункт подавив вогонь десяти кулеметних точок ворога, знищивши при цьому п'ятнадцять солдатів противника» [72, с. 62 – 66].

Леонтій Платонович Гук (с. Красне Козятинського району). Служив у 449-у стрілецькому полку 144-ї стрілецької дивізії 5-ї армії 3-го Білоруського фронту. Спершу був замковим 45-міліметрової гармати, потім командиром «сорокап'ятки». Ордена Слави III сту-

пеня удостоївся за успішні бої за Вільнюс, ордена Слави II ступеня – за проявлений героїзм у Східній Пруссії.

«25 жовтня 1944 року, – констатується в нагородній реляції, – в районі станції Швергаллен ворог розпочав контратаку. Товариш Гук, встановивши з обслугою у зручному місці гармату, відкрив прицільний вогонь по гітлерівцях. У цьому бою сержант Гук був поранений, але продовжував вести нищівний вогонь. У результаті знищив німецький бронетранспортер, чотири кулеметні точки, дев'ять гітлерівців... Контратаку було відбито...»

Ордена Слави I ступеня удостоєний 19 квітня 1945 р. за проявлену ратну доблесть під час Східно-Пруської наступальної операції. Посмертно (15 березня 1945 р. загинув смертю хоробрих) [53, с. 400 – 401].

Федір Кіндратович Добрий (с. Моївка Чернівецького району). У Червоній армії з червня 1941 року. Командир мінометної обслуги 124-го полку 1-ї мінометної бригади 5-ї артилерійської дивізії. Старшина (під кінець війни – молодший лейтенант). Влітку 1944 р. відзначився в кровопролитних боях неподалік білоруського міста Калінковічі. 11 вересня 1944 р. за проявлені мужність і відвагу нагороджений орденом Слави III ступеня. Ордена Слави II ступеня удостоївся за мужність, проявлену на берегах Одера.

Та чи не найяскравіше проявив себе під час Берлінської операції.

«...В боях на підступах до Берліна, – констатується у нагородному листі, – товариш Добрий виявив виняткові мужність і відвагу, а також великі організаторські здібності по керівництву вогневим взводом. Наступаючи разом із піхотинцями, підрозділ мінометників вчасно примушував замовкнути назавжди ворожі вогневі точки. Ним знищено близько сімдесяти солдатів і офіцерів противника, дві гармати, шість станкових кулеметів. Взвод першим зробив залп по Берліну... У вуличних боях в м. Берліні 26.04.1945 р. взвод... сприяв успішному просуванню вперед піхотинців 153-го стрілецького полку 52-ї гвардійської стрілецької дивізії...».

Нагороджений орденом Слави I ступеня [72, с. 70 – 74].

Андрій Романович Дудник (с. Лозова Шаргородського району). Учасник війни з березня 1944 р. Рядовий. Кулеметник 500-го окремого кулеметно-артилерійського батальйону 159-го Дністровського укріпленого району (2-й Український фронт). За проявлену мужність у Яссько-Кишинівській наступальній операції удостоєний ордена Слави III ступеня. Відзначився тоді 28 серпня у бою за не-

приступну гору Колибей (Румунія), знищивши прицільним вогнем чимало ворогів.

Із січня 1945 р., тепер уже у складі 18-ї армії (4-й Український фронт), брав участь у боях за визволення Чехословаччини, де 23 лютого 1945 р. в запеклому бою особисто знищив одинадцять гітлерівців, за що нагороджений орденом Слави II ступеня.

З 11-го квітня по 2-е травня 1945 р. неподалік с. Чарца підрозділу, в якому служив, довелося вести нелегкий поєдинок за північну висоту 861. Тут теж «...зарекомендував себе сміливим, відважним і рішучим бійцем. Виконуючи завдання по захопленню контрольного полоненого, діючи в групі захоплення, зайшов у ворожий фланг, підповз до доту і метнув у нього гранату, чим знищив кулемет і двох гітлерівців. Потім полонив третього. Доставлений полонений дав цінні відомості про вороже угруповання».

За успішне виконання бойового завдання удостоєний ордена Слави I ступеня [53, с. 404].

Володимир Галімович Зарипов (м. Кам'янець-Подільський), старшина, навідник-артилерист 22-ї артилерійсько-самохідної бригади 4-ї танкової армії 1-го Українського фронту. В боях з гітлерівськими загарбниками із грудня 1942 р. Відзначився ратними вчинками та особистою хоробрістю у липні 1944 р. в боях поблизу м. Золочева Львівської області, взимку – навесні 1945 р. – на території Польщі та німецького міста Фрайберг, ставши повним кавалером ордена Слави [900].

Корній Андрійович Зозуля (с. Михайлівка Тульчинського району), кулеметник, автоматник 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії 2-го Українського фронту. Відзначився в боях на території Румунії.

«За час наступальних боїв товариш Зозуля зарекомендував себе стійким, хоробрим воїном. У боях за село Боаень 27 квітня 1944 року він увірвався в траншеї противника, захопив ручний кулемет, знищив двох солдатів, а трьох – узяв у полон, – повідується в нагородній реляції. – Під час відбиття ворожої контратаки, підпустивши фашистів на віддаль до 70-и метрів, повів по них із кулемета нищівний вогонь. У результаті шість ворогів було знищено, захоплено станковий кулемет. Коли товариш Зозуля досяг другого ряду дротяних загороджень і увірвався у лінію траншей, на нього напали шестеро ворожих солдатів. Червоноармієць не розгубився. Гранатою він убив двох фашистів, а решту взяв у полон».

За цей подвиг нагороджений орденом Слави III ступеня.

Не менший героїзм проявив під час Ясьсько-Кишинівської наступальної операції.

«За період наступальних боїв з 23 серпня 1944 року, – розповідають документи тієї буремної пори, – червоноармієць Зозуля неодноразово проявляв мужність, сумлінність і відвагу. Він завжди перебував у перших рядах під час наступу. Особливо відзначився під час взяття висоти 1024 поблизу села Видуреліце... Він першим появився на вершині гори, добрався до ворожих траншей і закидав гітлерівців гранатами...».

За проявлену мужність удостоєний ордена Слави II ступеня. А 28 квітня 1945 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження автоматника орденом Слави I ступеня.

«За час наступальних боїв у Трансільванії, – говорить в архівних документах, – червоноармієць Зозуля проявив себе безстрашним автоматником. Особливо відзначився 24 жовтня 1944 р. під час форсування річки Сомешул. Під сильним мінометно-кулеметним вогнем противника він переправився на протилежний берег, де зумів підповзти до ворожої кулеметної обслуги і гранатою знищити її. Потім з бойовими товаришами сміливо атакував ворога в траншеях...».

25 жовтня 1944 р. був поранений. У лютому 1945 р. пропав безвісти [72, с. 78 – 80].

Василь Захарович Кибальний (с. Летичівка Монастирищенського району), гвардії старшина, кулеметник 259-го гвардійського стрілецького полку 83-ї гвардійської стрілецької дивізії 3-го Білоруського фронту. Повним кавалером «солдатської Слави» став у кровопролитних боях у Східній Пруссії. Ордена Слави III ступеня удостоївся за проявлену хоробрість у бою за населений пункт Шмультке, де вогнем кулемета знищив ворожого офіцера і чотирнадцять гітлерівців; ордена Слави II ступеня – за подвиг під час боїв за села Біберсвальден та Вікбальд, коли знищив 21 солдата противника, в тому числі обслуги двох ручних кулеметів; ордена Слави I ступеня – за героїзм, проявлений під час штурму Кенігсберга, коли першим переправився на лівий берег р. Прегель і, не зважаючи на поранення, знищив 22-х гітлерівців, забезпечив переправу основних сил батальйону [72, с. 86 – 88].

Федір Сергійович Ковальчук (с. Ситківці Немирівського району). Учасник бойових дій з червня 1941 р. Спершу бився з ворогом на Брянському фронті. У квітні та червні 1943 р. був двічі поранений, причому останній раз – важко. Після лікування у госпіталі потрапив уже на 1-й Український фронт, де його теж підстеріг ворожий ос-

колок. Потім у складі 360-го стрілецького полку 135-ї дивізії воював на Ленінградському фронті, знову на 1-у Українському.

У запеклих боях під Тернополем сержант Ф. С. Ковальчук був командиром батареї 76-міліметрових гармат. Як і в попередніх кривавих сутичках, відзначився винятковою відвагою та хоробрістю, за що удостоєний ордена Слави III ступеня.

Орденем Слави II ступеня нагороджений за успішні бої на Ленінградському фронті, зокрема біля озера Іхталан-Ярві. Тут «14 липня 1944 року, – розповідається в нагородному листі, – командир 76-міліметрової гармати сержант Ковальчук, перебуваючи на бойовому рубежі під сильним обстрілом противника, вів прицільний вогонь по атакуючих гітлерівцях. Своєю гарматою знищив дванадцять вогневих точок противника, тридцять п'ять його солдатів і офіцерів. 17 липня 1944 року ворог прорвався через передній край нашої оборони і намагався окремими групами вийти на вогневі позиції батареї. Товариш Ковальчук, не маючи зв'язку із спостережним пунктом, з власної ініціативи висунувся вперед, став коригувати вогнем гармат. Створивши щільну вогневу завісу, завдав великих втрат і, врешті, зупинив його просування. Цим самим він дав можливість здійснити перегрупування наших сил і розгромити ворога...»

У лютому 1945 р. не менш жорстокий поєдинок розгорівся на західному березі Одеру, де гітлерівці виявили надзвичайно впертий опір. У бою за населений пункт Гутлібен гарматна обслуга старшого сержанта Ф. С. Ковальчука знищила дві гармати, три станкових кулемети, два автомобілі з ворожою піхотою. Тоді зазнав контузії, але не покинув поля бою. За проявлений героїзм нагороджений орденом Слави I ступеня [53, с. 406 – 407].

Андрій Дмитрович Ковбасюк (сміт Липовець). На захист Вітчизни став влітку 1941 р. Гвардії старший сержант. У перші місяці гітлерівської навали воював на Південному фронті. Захищав підступи до Дніпра, потім Донбас. Брав участь у Барвінково-Лозівській операції, коли загарбників вдалося не лише зупинити, але й тимчасово відкинути до ста кілометрів на захід. Проте і тоді сили виявилися нерівними, бо вже влітку 1942-го довелося з боями відійти аж за Дон, де 28 липня Південний фронт було розформовано, а його війська передано Північно-Кавказькому.

У січні – лютому 1943 р. війська фронту провели Краснодарську операцію, в ході якої завдали нищівної поразки 17-й німецькій армії, а на початку травня відкинули противника на Таманський півострів. Восени того ж року було завершено визволення від ворога

Північного Кавказу. З тих пір 2-а гвардійська стрілецька дивізія, в якій служив подолянин, стала носити почесне найменування Таманської. Згодом відзначилась у Керченсько-Ельтігенській десантній операції, в боях за визволення Криму.

У липні 1944 р. радянське командування перекинуло її на 1-й Прибалтійський фронт, де взяла участь у Шауляйській, Мемельській операціях – складових славнозвісної наступальної операції «Багратіон». Винятково хоробро бився тут А. Д. Ковбасюк. Орден Слави III ступеня прикрасив його груди.

А за мужність і героїзм, проявлені 16 – 21 лютого 1945 р. в районі східно-пруського містечка Робіттем, коли із групою розвідників знищив 26 гітлерівців, 6 взяв у полон, підбив бронетранспортер, захопив 2 ручних кулемети, до нього додалася ще одна висока ратна нагорода – орден Слави II ступеня.

Там же, у Східній Пруссії, 14 квітня 1945 р. подолянин здійснив черговий ратний подвиг. У складі розвідувальної групи очистив від ворога містечко Регенен, знищивши при цьому 22-х гітлерівців і 19 взявши у полон. Наступного дня розвідники під його командуванням у районі уже містечка Мальтбурх знищили 12 гітлерівців, 60 – полонили. За проявлений героїзм нагороджений орденом Слави I ступеня [53, с. 407 – 408].

Микола Карпович Копилов (с. Рогинці Хмільницького району). На війні з січня 1942 р. Артилерист. Навідник гармати 275-го гвардійського винищувального протитанкового полку 4-ї окремої винищувальної протитанкової бригади 5-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту. Гвардії старший сержант. Повним кавалером ордена Слави став у боях за визволення Польщі. 18 липня 1944 р. під час прориву укріпленої смуги оборони противника в районі населеного пункту Торговице-Дольськ, що на південний захід від м. Пулава, з гармати знищив 2 кулеметні точки, більше відділення піхоти, за що удостоєний ордена Слави III ступеня. 1 серпня 1944 р. на підступах до м. Пулави вивів з ладу 2 кулемети, більше десяти солдатів і офіцерів противника, подавив вогонь мінометної батареї (21 вересня 1944 р. хоробрість подолянина відзначено орденом Слави II ступеня). 22 березня 1945 р. під час розширення плацдарму на Одері неподалік м. Кюстрін прямою наводкою знищив 4 кулеметні точки, мінометну батарею, близько 20-и ворожих солдатів. 30 травня 1945 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження М. К. Копилова орденом Слави I ступеня [901].

Микола Пилипович Костенко (с. Сподахи Немирівського району). На захист Вітчизни зі зброєю в руках став у 1941 р. Командир

мінометної обслуги. Брав участь у запеклих боях на Курській дузі, Лютізькому плацдармі, у складі 931-го стрілецького полку 240-ї стрілецької дивізії 40-ї армії визволяв від гітлерівських загарбників рідне Поділля. За проявлену мужність під час форсування р. Соб, у бою за визволення містечка Дашів Іллінецького району, 23 квітня 1944 р. удостоєний ордена Слави III ступеня.

Під кінець того ж року за черговий ратний подвиг, на цей раз у Карпатах, нагороджений орденом Слави II ступеня.

Взимку 1945 р. воював уже на чехословацькій землі. 1 лютого у запеклій сутичці за населений пункт Гринтово особисто знищив два ручних міномети противника з обслугою, 10 лютого (тепер уже в бою за мисливський будинок поблизу с. Храпково) – станковий кулемет з обслугою і одинадцять ворожих солдатів, 15 лютого (в поєдинку за с. Дубрава) – станковий і ручний кулемети, тринадцять гітлерівців. За проявлений героїзм удостоєний ордена Слави I ступеня [72, с. 100 – 104].

Лука Степанович Лелека (с. Заруддя Оратівського району). Влітку 1941 р. добровольцем пішов на фронт. У складі 19-го окремого винищувального батальйону героїчно захищав Москву. Пізніше брав участь у славнозвісному контрнаступі радянських військ, котрий остаточно похоронив гітлерівські плани «бліцкригу». В 1942-у у бою під Ржевом його підкосила ворожа кулеметна черга, та наперекір смерті вижив. З госпіталю прибув під Сталінград у легендарну 62-у армію під командуванням В. І. Чуйкова (згодом перейменовану у 8-у гвардійську), коли бої у місті на Волзі досягли особливої напруги. Разом із бойовими побратимами стояв на смерть на легендарному Мамаєвому кургані. Пізніше в числі перших форсував Дніпро неподалік від тодішнього Дніпропетровська, брав участь у визволенні Одеси, у складі військ 1-го Білоруського фронту – в операції «Багратіон», у Варшавсько-Познанській наступальній операції, штурмував Берлін. Будучи військовим розвідником, доставив з-за лінії фронту 47 ворожих «язиків». Додому повернувся повним кавалером «солдатського» ордена [56, с. 11].

Василь Касянович Люлько (с. Стратіївка Чечельницького району). На фронті з березня 1944 р. Воював у складі 322-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. Був артилеристом, розвідником. Брав участь у боях за визволення України, Румунії, Польщі. Кінець війни зустрів під Прагою.

Особливу хоробрість проявив під час ліквідації оточеного під Бродами угруповання ворожих військ. Тоді довелося виконувати відповідальне бойове завдання. Під прикриттям ночі висунувся да-

леко вперед, обладнав на нейтральній смузі, звідки добре проглядалися ворожі укріплення, спостережний пункт, а коли розпочався бій, по рації керував вогнем батареї. Декілька разів вибухами, здавалося, засипало його неглибокий шанець. Але рація оживала знову. Снаряди і міни лягали точно в ціль...

Потім проявив зразки хоробрості під час штурму польських міст Пшеворська, Жешува, Кракова, Сосновця, Катовіц.

По завершенню Вісло-Сілезької наступальної операції 60-а армія була передана до складу сусіднього 4-го Українського фронту, війська якого громили ворога у Чехословаччині. Бойове хрещення на території цієї країни старший сержант Люлько дістав під Моравською Остравою. 15 квітня 1945 р. в запеклому бою за населений пункт Кобержіце особисто знищив 5-х гітлерівців, а в ніч на 16-е квітня ходив у розвідку, доставив цінні відомості про систему заздальегідь підготовленої оборони противника. Отримані дані виявилися настільки точними, що артилеристам не складало труднощів успішно подавити вогневі точки, а піхотинцям – прорватися у ворожий тил і примусити гітлерівців капітулювати.

За проявлену хоробрість став повним кавалером ордена Слави. Учасник Параду Перемоги [53, с. 413 – 415].

Гнат Карпович Лютий (с. Рубань Немирівського району). Служив у 14-у гвардійському повітряно-десантному полку 6-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Неодноразово брав участь у запеклих сутичках із ворогом. Як повідується в нагородному листі, «гвардії рядовий Лютий Г. К. в... боях з німецько-фашистськими загарбниками виявив стійкість, мужність і відвагу. 22.08.1943 р. у бою за місто Охтирка, ведучи вогонь із свого міномета, знищив три вогневі кулеметні точки противника, що перешкождали просуванню нашої піхоти, а також до двадцяти гітлерівців. Коли через поранення вибув зі строю командир взводу, під сильним вогнем противника, не зважаючи на явну небезпеку для життя, виніс із поля бою важкопораненого командира. У бою під Корсунем-Шевченківським 18.02.1944 р. у рукопашному поєдинку знищив п'ятьох гітлерівців і взяв у полон німецького унтер-офіцера...». Нагороджений орденом Слави III ступеня.

За проявлену хоробрість під час Яссько-Кишинівської та Братиславсько-Брновської наступальних операцій удостоєний ще двох орденів Слави [72, с. 119 – 122].

Петро Самійлович Ляховський (с. Сеферівка Барського району). Саніструктор 8-ї стрілецької роти 838-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії 18-ї армії. 9 вересня 1944 р. 18-а армія із

району Сколе перейшла у рішучий наступ, беручи участь у Карпатсько-Ужгородській операції. В середині жовтня вона оволоділа Ужоцьким та Веревецьким перевалами, успішно прорвала на правому фланзі ворожу оборону. Під час прориву захисних рубежів у районі висоти 119 виняткову хоробрість проявив молодший сержант П. С. Ляховський. Під нищівним вогнем противника він виніс із поля бою дванадцять важкопоранених бійців. В останній день наступальної операції, 28 жовтня, нагороджений орденом Слави III ступеня.

22 листопада 1944 р. розгорівся бій за угорське село Вешковце. Відійшовши на заздалегідь підготовлені рубежі, ворог намагався обезкровити наступаючих. Його шалений кулеметно-автоматний вогонь примусив піхотинців залягти. І тоді подолянин із підлеглими солдатами вирішив вдарити по ворогові там, де він на це найменше очікував. Після вдалого маневру стався нарешті очікуваний перелом. Особисто П. Т. Ляховський знищив трьох гітлерівців, а двох взяв у полон. У наступному кровопролитному бою біля села Земліна знищив ще десять ворогів. За проявлену хоробрість удостоєний ордена Слави II ступеня.

12 лютого 1945 р. при відбитті жорстокої контратаки в районі с. Ясениця під шквальним кулеметним і артилерійським вогнем противника надав допомогу та виніс із поля бою 12 важкопоранених бійців і офіцерів. Наступного дня санінструктор Ляховський під час бою біля іншого угорського населеного пункту – Лази виніс із небезпечної зони двох важкопоранених офіцерів і семеро бійців. 29 червня 1945 р. став повним кавалером «солдатського ордена» [53, с. 417 – 418].

Анатолій Леонідович Міранський (м. Кам'янець-Подільський), старший сержант, штурман літака 717-го бомбардувального авіаційного полку 242-ї нічної бомбардувальної дивізії 16-ї повітряної армії 1-го Білоруського фронту. На фронті з квітня 1944 р. У складі екіпажу до початку 1945 р. здійснив 31 бойовий виліт на розвідку та бомбардування живої сили і техніки противника. У ніч на 17 січня 1945 р., виконуючи бойове завдання на літаку По-2, західніше м. Радом (Польща) виявив і розбомбив склад боєприпасів. 3 березня нагороджений орденом Слави III ступеня.

Учасник наступальних операцій по оволодінню міст Штаргард, Наугард, Кострін (Німеччина). 17 лютого 1945 р. на північно-західній околиці м. Франкфурта-на-Одері прицільним бомбометанням підірвав склад боєприпасів, за що 5 травня 1945 р. удостоєний ордена Слави II ступеня.

22 квітня 1945 р. екіпаж літака бомбовим ударом знищив склад боєприпасів на околиці м. Босен. До кінця квітня 1945 р. старший сержант Міранський здійснив 87 бойових вильотів. За проявлену хоробрість 4 червня 1945 р. нагороджений ще одним орденом Слави III ступеня. Перенагороджений орденом Слави I ступеня 19 грудня 1991 р. Посмертно [902].

Андрій Кузьмич Мороз (с. Чернявка Оратівського району). Артилерист 791-го стрілецького полку 135-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту. Старший сержант. Як повідомляється у нагородному листі, «19 квітня 1944 р. в с. Ходачків-Велькі Тарнопольської області гарматна обслуга під командуванням старшого сержанта Мороза вогнем зі своєї гармати знищила один танк і бронетранспортер противника, а також розсіяла до взводу піхоти та знищила п'ять ворожих солдатів...». За цей бій фронтовика було нагороджено орденом Слави III ступеня.

14 квітня 1945 р. вийшов наказ про нагородження подолянина орденом Слави II ступеня. Архівні документи тієї пори повідомляють, що «10 березня 1945 року в районі населеного пункту Розенград противник перейшов у відчайдушну контратаку. Гармата старшого сержанта Мороза перебувала на прямій наводці в бойових рядах піхоти. Відбиваючи контратаку, тов. Мороз подавив вогонь мінометної батареї, що сприяло успішному відбиттю ворожої контратаки і просуванню вперед наших підрозділів...».

Рівно через півмісяця бої гриміли вже у Верхній Сілезії. «25.03.45 р. в районі населеного пункту Альдевальде, – йдеться у нагородному листі, – тов. Мороз виявив виняткову хоробрість, мужність і відвагу. Противник протягом дня вісім разів атакував наші позиції, однак відважні воїни кожного разу відбивали атаки, завдаючи гітлерівцям відчутних втрат. Навіть будучи обійденими з флангів, артилеристи не залишили своїх вогневих позицій. Тов. Мороз у складі обслуги вистріляв 840 штук снарядів. Підбив одну самохідку, знищив десять вогневих кулеметних точок і вісімнадцять ворожих солдатів...». За проявлену хоробрість 27 червня 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР удостоїла відважного артилериста ордена Слави I ступеня [53, с. 419 – 420].

Іван Казимирович Насіковський (с. Чернівці Могилів-Подільського (тепер Чернівецького) району). У смертельний бій з гітлерівськими загарбниками вступив у липні 1941 р. Воював спершу на Південно-Західному фронті, потім на Брянському, Воронежському, 1-у та 2-у Українських. Брав участь у Курсько-Орловській битві. Виняткову мужність і відвагу проявив за визволення Мценська, одним із

перших форсував Дніпро. За проявлений у тих боях героїзм нагороджений орденом Слави III ступеня.

Потім у складі 931-го полку 240-ї стрілецької дивізії визволяв Правобережну Україну. У гарячій сутичці з ворогом, що сталася 8 лютого 1944 р., впав на полі бою, підкошений осколком снаряда. Та згодом повернувся у стрій. Восени того ж року хоробро штурмував неприступні Карпати, мужньо утримував відвойовані у ворога вершини.

«При відбитті запеклих контратак противника з 6 по 13 жовтня 1944 року в районі висот 1447 і 1855 на підступах до Борші товариш Насіковський, – йдеться у нагородній реляції, – перебуваючи з обслугою на найвідповідальнішій ділянці оборони, влучним мінометним вогнем відбив більше десяти відчайдушних контратак ворога, не дозволив йому прорватися у наші бойові порядки, знищивши при цьому шість вогневих точок, гармату з обслугою і понад 30 фашистських солдатів і офіцерів...»

В останній день 1944 р. старшина І. К. Насіковський нагороджений орденом Слави II ступеня.

Золотої «Слави» удостоївся за мужність, проявлену в боях за визволення Чехословаччини. «У бою за населений пункт Кокава, – розповідається у нагородному листі, – 26 січня 1945 р. тов. Насіковський знищив із міномета два станкових кулемети противника з обслугою. Першого лютого у бою за с. Гриньово знищив міномет і станковий кулемет противника з обслугами. Десятого лютого у бою за мисливський будинок неподалік села Храпково знищив дев'ять ворожих автоматників, а також ручний кулемет з обслугою. 15 лютого в бою за село Дубрава знищив два ручних кулемети з обслугами і сім гітлерівців» [72, с. 136 – 139].

Олександр Михайлович Патрацький (сміт Крижопіль). На фронтах війни з липня 1941 р. Помічник командира взводу 1291-го стрілецького полку 110-ї стрілецької дивізії 49-ї армії, яка влітку 1944 р. брала участь у наступальній операції «Багратіон», спрямувавши головні зусилля на визволення білоруського міста Могильова. За три дні наступальних дій їй вдалося прорвати на 12-кілометровій ділянці ворожі рубежі, форсувати річку Басю і до кінця дня 25 червня вийти до нової природної перешкоди – річки Рести. Усі три дні в перших рядах атакуючих був старший сержант Патрацький, який «...в боях з німецькими загарбниками зарекомендував себе сміливим, мужнім, відважним воїном. При прориві фашистської оборони 26 червня 1944 року першим увірвався в траншеї противника, ведучи за собою бійців, – відзначається у на-

городному листі. – Під час форсування річки Реста дорогу нашим піхотинцям перегородив щільний вогонь ворожих автоматників, що засіли в бліндажі, а також фашистський дзот, з якого прострілювалась уся місцевість. Тов. Патрацький під покровом ночі непомітно для ворога переправився на протилежний берег, подолав дротяні загородження, мінне поле. Добравшись до дзоту, він закидав його ганатами, знищивши при цьому чотирьох фашистів...». За здійснений подвиг нагороджений орденом Слави III ступеня.

У липні 1944 р. подолянин відзначився знову. Цього разу в районі населеного пункту Гардіно, що північніше Белостока, де ворог організував сильний рубіж оборони. Під час третього штурму першим увірвався у ворожі траншеї. У рукопашній сутичці особисто знищив трьох гітлерівців, повів бійців в атаку далі. Врешті, ворожу оборону було прорвано. За проявлений героїзм удостоєний ордена Слави II ступеня.

Таким же хоробрим залишався до кінця війни. А воювати довелося вже у Східній Пруссії:

«Товариш Патрацький в боях на території Східної Пруссії проявив зразки самовідданості, мужності, відваги. Одинадцятого лютого 1945 року під час взяття села Гландау Кенігсбергської провінції у критичний момент бою вибув з ладу командир взводу. Тов. Патрацький взяв командування на себе і сміливо повів підрозділ на штурм будинку, переобладнаного противником у дзот. Не рахуючись зі смертельною небезпекою, першим увірвався у цей опорний пункт оборони, рішуче знищив гарнізон, чим сприяв стрімкому просуванню стрілецьких підрозділів і швидкому звільненню від гітлерівців села Гландау...». Невдовзі груди подолянина прикрасила чергова бойова нагорода – орден Слави I ступеня [53, с. 422 – 423].

Павло Софронович Потапенко (с. Кузьминці Гайсинського району), гвардії молодший сержант, командир відділення стрілецької роти 189-го гвардійського стрілецького полку 61-ї гвардійської стрілецької дивізії 57-ї армії.

«У боях з німецькими загарбниками... гвардії молодший сержант Потапенко, – повідується у нагородній реляції, – проявляє мужність і відвагу. 9 грудня 1944 року під час відбиття контратаки біля населеного пункту Бізе (Угорщина) тов. Потапенко першим увірвався в розташування німців і особисто знищив трьох ворожих солдатів. Одинадцятого грудня 1944 року в районі станції Кетель (Угорщина) він брав участь у відбитті двох контратак противника. Особисто знищив трьох ворожих солдатів і одного унтер-офіцера.

У цих боях тов. Потапенко був поранений, але не залишив поля бою до остаточного відбиття атаки ворога. Перев'язавши собі рану, залишився в строю». 1 січня 1945 р. за проявлену мужність удостоєний ордена Слави III ступеня.

Того ж місяця його було переведено у взвод розвідки.

З боями переміщуючись у загальному напрямку на Будапешт, 189-й стрілецький полк наштовхнувся на потужну оборону противника. Щоб успішно подолати її, потрібна була додаткова інформація про систему фортифікаційних споруд, розміщення вогневих засобів. Найповніше повідати про це міг контрольний полонений. Захопити та доставити його й було доручено гвардії молодшому сержанту П. С. Потапенку. За успішне виконання бойового завдання нагороджений орденом Слави II ступеня.

А в кінці квітня 1945 р. хоробрий розвідник здійснив новий подвиг.

«Під час виконання бойового завдання командування по оволодінню висоти 215,0 біля населеного пункту Перевенець тов. Потапенко непомітно для ворога пробрався в бойове розташування гітлерівців. Несподівано вибігши з укриття, він трьома чергами з автомата знищив обслугу ворожого кулемета і, повернувши кулемет, почав стріляти з нього по гітлерівцях, – читаємо у нагородних документах. – Мужній вчинок тов. Потапенка був сигналом для атаки по оволодінню висотою. Стрільці, автоматники і розвідники штурмом оволоділи нею. У цьому бою гвардії молодший сержант Потапенко знищив десять гітлерівців», за що був удостоєний ордена Слави I ступеня [72, с. 152 – 156].

Макар Прокопович Рудник (с. Згарок Деражнянського району), старший сержант, командир відділення розвідки 2-го дивізіону 264-го мінометного полку 4-го гвардійського танкового корпусу 60-ї армії 1-го Українського фронту. В армії з серпня 1941 р. Воював на Південно-Західному, Північно-Кавказькому фронтах. Був тричі поранений. Після останнього поранення у вересні 1942 р. – комісований, але, не дивлячись на це, повернувся у стрій.

9 січня 1944 р. в районі населеного пункту Липне під час ворожого артилерійського нальоту загорілася машина з боєприпасами. Не дивлячись на небезпеку, кинувся до палаючих ящиків, вихопив з них міни та ліквідував пожежу. За мужній вчинок нагороджений орденом Слави III ступеня.

16 липня 1944 р. в боях за село Озерна (Західна Україна), перебуваючи на передовій, вів безперервне спостереження за противником. За його цілевказівками знищено 2 кулеметні точки во-

рога, що дозволило піхотинцям значно просунути вперед. 22 липня, зайшовши зі своїм відділенням у районі м. Золочева в тил контратакуючого ворога, несподіваним вогнем посіяв паніку в його рядах. Власноруч убив декількох гітлерівців, 2-х взяв у полон. Нагороджений орденом Слави II ступеня.

Золотої «Слави» удостоєний за проявлену хоробрість у Німеччині. 18 квітня 1945 р. при форсуванні р. Шпрее в районі населеного пункту Шпретвіц (в 26-и км на південь від м. Котбуса) на чолі групи розвідників першим переправився на протилежний берег ріки. У боях за утримання плацдарму знищив не менше 10 ворожих солдатів [903].

Микола Васильович Савчук (с. Ялтушків Барського району). У боях з гітлерівськими загарбниками з 1941 р. Спершу воював на Південно-Західному, пізніше – на Північно-Західному, Ленінградському фронтах. Стрілець-радист 58-го бомбардувального авіаційного полку 276-ї гвардійської бомбардувальної авіаційної дивізії. До середини 1944 р. здійснив 59 бойових вильотів. «Десять із них, – як написав у нагородному листі командир полку, – на далеку і близьку розвідку з попутним бомбометанням, чимало інших – для нанесення бомбових ударів по прориву сильно укріпленої довгочасної оборони противника на Карельському перешийку. Більшість бойових завдань виконував при сильній протидії зенітної артилерії і винищувальної авіації противника, відмінно підтримував радіозв'язок у повітрі і з землею. Під час виконання завдань вогнем із кулемета обстрілював на землі техніку і живу силу противника. Завдав значної шкоди ворогу.

Найбільш успішні бойові вильоти: 6 березня 1944 р. – брав участь у бомбардувальному нальоті на станцію Пильва, де було розбито 25 вагонів, зруйновано залізничне полотно. На самій станції виникли пожежі, відмінно підтримував зв'язок із землею і літаками групи. 3 квітня – двічі бомбував залізничні ешелони на станції Острів. У результаті було розбито і знищено 90 вагонів, зруйновано залізничне полотно, 7 будівель... 5 червня 1944 р. – в одиночку літав на розвідку залізничних станцій Рауту, Ківініємі, Райвола, Теріоку з фотографуванням. Завдання виконав на відмінно, у польоті надійно підтримував зв'язок із землею і передав цінні розвіддані. 9 – 11 червня 1944 р. – чотири рази літав на бомбування опорних вузлів противника і залізничної станції Ківініємі. В польоті підтримував зв'язок, забезпечуючи екіпажу і групі відмінне виконання завдань...». Нагороджений орденом Слави III ступеня.

Навесні 1945 р. у складі 3-го Білоруського фронту воював уже в небі Східної Пруссії.

«В боях з німецькими загарбниками старший сержант Савчук у складі екіпажу під командуванням заступника командира авіаційної ескадрильї старшого лейтенанта Ершова здійснив 140 бойових вильотів. З них 45 – у Східній Пруссії, в яких проявив мужність і стійкість, – повідується у нагородній реляції. – Під час виконання завдань сміливо відбивав атаки фашистських винищувачів, надійно підтримував зв'язок у повітрі і з землею... 3 лютого 1945 р. у складі семи літаків брав участь у бомбардуванні міст Кройцбург і Бартенштайн. Незважаючи на сильну протидію зенітної артилерії противника, зруйновано 63 будівлі, із них 13 заводських, міст, 50 метрів шосейної дороги... 5 лютого 1945 р. у складі семи екіпажів двічі брав участь у бомбардуванні міста Цінтен і порту Пілау... Зруйновано 144 будинки, із них 9 складських, 57 припортових будівель, 97 вагонів, 530 м залізничного полотна, міст через річку, весь причал південної частини порту. В результаті – виникло 32 пожежі. Крім того, прямим влучанням бомб розбито десять ворожих кораблів. 7 березня 1945 р. у складі семи літаків брав участь у нанесенні бомбового удару по зосередженню живої сили і техніки противника в м. Браунсберг. Знищено 50 автомобілів, зруйновано 25 будинків, спалахнуло 5 пожеж...». Нагороджений орденом Слави II ступеня.

А всього у дні війни подолянин здійснив 173 успішних бойових вильотів. Із них 71 – у Східній Пруссії, де й зустрів Перемогу. Так, 18 березня 1945 р. у складі семи літаків двічі завдав бомбових ударів по опорному пункту противника Томсдорф. Знищено 4 будівлі, 20 автомобілів і бронетранспортерів, зруйновано 70 метрів шосейної дороги. Відмічено також 30 прямих влучань авіабомб у ворожі траншеї. 8 квітня у складі восьми літаків тричі бомбив аеродром м. Кенігсберга, де знищив два «мессершміти», один двомоторний бомбардувальник, ангар, батарею зенітної артилерії, подавив вогонь двох інших, вивів із ладу злітно-посадочну смугу... 25 квітня у складі дев'яти бомбардувальників здійснив наліт на ворожий опорний пункт Найтіф. Знищено 22 будинки, ангар, 8 автомобілів, чимало живої сили противника...

За проявлений ратний подвиг 15 травня 1946 р. нагороджений орденом Слави I ступеня [53, с. 426 – 429].

Давид Маркович Сідлер (м. Тульчин), артилерист. На війні з 1942 р. Воював на Південно-Західному, 3-у Українському, 1-у Білоруському фронтах. У складі 74-го гвардійського стрілецького пол-

ку 27-ї гвардійської стрілецької дивізії 8-ї гвардійської армії визволяв Харківщину, Північний Донбас, населені пункти Запорізької і Миколаївської областей, Одесу, Волинь. Солдатом-визволителем ступив на польську землю, де теж зарекомендував себе хоробрим і мужнім воїном.

«...Під час форсування 2 серпня 1944 року ріки Вісла гвардії рядовий Сідлер, – як повідується в нагородному листі, – під сильним артилерійським обстрілом переправився на протележний берег... За час боїв на плацдармі обслуга, в якій замковим тов. Сідлер, знищила станковий крупнокаліберний кулемет, снайперське гніздо і до сорока гітлерівців. Тов. Сідлер завдання виконав з честю...». За проявлені мужність і героїзм 18 вересня 1944 р. був нагороджений орденом Слави III ступеня.

Невдовзі здійснив черговий ратний подвиг, відзначений орденом Слави II ступеня: «Під час прориву 14 січня 1945 року оборони противника на західному березі річки Вісла в районі села Маріямполь тов. Сідлер проявив себе з найкращого боку у важких умовах бою. Влучним вогнем він прокладав дорогу нашим піхотинцям, знищивши, зокрема, станковий кулемет. Не зважаючи на інтенсивний ворожий обстріл, вісім кілометрів вручну котив гармату. Коли ворог спробував контратакувати, відстояв завойовані рубежі, знищивши при цьому до десяти гітлерівців...».

А золотої «Слави» хоробрий артилерист удостоївся на берегах Одера.

«У боях за Радянську Батьківщину гвардії старшина Сідлер зарекомендував себе сміливим, хоробрим і відважним воїном, – йдеться у нагородному листі. – Під час прориву оборони противника на захід від міста Кюстрін він відкрив влучний вогонь, знищивши 2 кулемети, створивши сприятливі можливості для просування піхоти. Під час всього наступу виконував обов'язки командира вогневого взводу.

18 квітня 1945 року в бою за село Заксендорф вибула з ладу обслуга однієї з гармат. Тов. Сідлер, будучи пораним в обидві руки, швидко підповз до гармати і повів нищівний вогонь по ворогові, знищивши десять гітлерівців.

Виняткову мужність і сміливість проявив при відбитті танкової контратаки противника. Відкривши інтенсивний вогонь, заставив броньовані машини повернути назад. Своїми сміливими діями сприяв загальному успіху полку».

В останні дні війни брав участь у боях на вулицях Берліна. Коли прицільний пристрій вийшов із ладу, вів вогонь, прицілюючись

крізь ствол, і знищив у такий спосіб вісім кулеметів, що били з підвалів та різних поверхів будинків. Підбив самохідну гармату [53, с. 429 – 430].

Кузьма Васильович Сірик (с. Новолабунь Полонського району), сержант, командир відділення 1132-го стрілецького полку 336-ї стрілецької дивізії 60-ї армії 1-го Українського фронту. У кровопролитній боротьбі з гітлерівськими загарбниками здійснив низку ратних подвигів.

23 січня 1945 р. під час Сандомирсько-Сілезької операції замінив загиблого командира взводу, сміливо повів бійців в атаку. В результаті було знищено до 10-и солдатів противника. 15 лютого 1945 р. у бою за населений пункт Беркірх неподалік м. Герліц (Німеччина) висунувся попереду бойових порядків підрозділу і зі снайперської гвинтівки знищив 15 гітлерівців, потім виявив та знищив ворожого снайпера. Тоді ж підкрався до будинку, з якого вели вогонь ворожі кулеметники, і підпалив його. Розстріляв трьох гітлерівців, що вибігли з палаючої будівлі. 18 квітня 1945 р. зі своїм взводом у числі перших увірвався в с. Хлебічов (Чехословаччина), знищив 12 ворогів. Під час взяття населеного пункту Аршонтов (Чехословаччина) підкрався до будівлі, в якій засіли ворожі солдати. Гранатою знищив четверо їх. Ще трьох взяв у полон.

За ратні подвиги став повним кавалером ордена Слави [904].

Никифор Іларіонович Тарапата (с. Стара Прилука Липовецького району). Артилерист 87-го окремого винищувального протитанкового дивізіону 97-ї стрілецької дивізії 5-ї армії.

«25 та 26 грудня 1943 року під час наступальних боїв, – писав у нагородному листі командир дивізіону капітан Петренко, – навідник 45-міліметрової гармати молодший сержант Тарапата інтенсивним вогнем своєї гармати підтримував наші піхотні підрозділи. Зокрема знищив три ворожі вогневі точки і до двадцяти офіцерів противника. Під час контратаки гітлерівців, у якій взяли участь танки і самохідні гармати «фердинанди», підбив танк. У цих боях тов. Тарапата зарекомендував себе рішучим, хоробрим і мужнім навідником».

Відзнакою за проявлену хоробрість став орден Слави III ступеня.

А в нагородній реляції до срібної «Слави» повідувалось:

«Двадцятого січня 1944 року на північний схід від населеного пункту Слітовти піхота противника при підтримці танків контратакувала бойові порядки наших підрозділів. Командир гармати старший сержант Тарапата, підпустивши противника на відстань 600 –

700 метрів, відкрив по ньому ураганний вогонь, знищивши при цьому до взду ворожої піхоти. У цій сутичці він був поранений, але поля бою не залишив...».

Напочатку 1945-го 87-й дивізіон вів важкі бої на території Східної Пруссії. І тут подолянин не шкодував сил для перемоги.

«Командир гармати старший сержант Тарапата, – йдеться в нагородному листі, – в боях у Східній Пруссії відзначився, як і завжди, хоробрістю, мужністю і відвагою. 23 січня у бою за село Тарпупп тов. Тарапата проявив ініціативу: під сильним артилерійським і кулеметним вогнем противника, всього в 300-х метрах від нього, викотив свою гармату на відкриту вогневу позицію і влучним вогнем знищив зенітну гармату, що стояла на прямій наводці, а також станковий кулемет з обслугою, чим забезпечив нашій піхоті сприятливі можливості для оволодіння згаданим населеним пунктом. Крім спричинених ворогові матеріальних втрат, у цьому бою знищив більше двадцяти солдатів і офіцерів противника.

25 січня 1945 р. у південній околиці м. Алленбург засіло більше роти фашистських автоматників, яких підтримували три станкових кулемети, а також кілька ручних. Вороже угруповання блокувало просування наших піхотних підрозділів. І тоді тов. Тарапата викотив свою гармату на відкриту вогневу позицію і з прямої наводки вибив автоматників з трьох будинків, знищивши при цьому станковий і ручний кулемети, близько тридцяти гітлерівців... У цьому бою тов. Тарапата був поранений у голову, але не покинув поля бою...».

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1945 р. його нагороджено орденом Слави I ступеня.

Та війна для відважного артилериста не закінчилася. Через кілька місяців на Далекому Сході йому довелося брати участь у боях із японськими завойовниками. 12 серпня 1945 р. поліг смертю хоробрих. Похований в смт Гродеково (нині Пограничне) Приморського краю [53, с. 431 – 432].

Петро Опанасович Фарін (с. Яхнівці Волочиського району), сержант, заступник командира розвідувального відділення 823-го стрілецького полку 302-ї стрілецької дивізії 60-ї армії 1-го Українського фронту. У боях із нацистськими загарбниками із серпня 1944 р. Відзначився хоробрістю та відвагою. Так, 14 січня 1945 р. разом із іншими бійцями ліквідував диверсійну групу ворога, що спробувала прорватися на командний пункт полку біля населеного пункту Вісліца (в 14-и км на південь від м. Бузько-Здруй, Польща). Особисто знищив понад 10 солдатів противника. Нагороджений орденом Слави III ступеня. Майже таку кількість гітлерівців знищив 12 люто-

го 1945 р. під час захоплення «язика» біля польського міста Ратибор, за що удостоєний ордена Слави II ступеня. Черговий подвиг, за який відзначений орденом Слави I ступеня, здійснив 8 травня 1945 р., відбиваючи численні контратаки противника біля населеного пункту Яблунов (Чехословаччина). Тоді в гарячих сутичках знищив чимало гітлерівців [905].

Федір Куприянович Шевчук (с. Флорине Бершадського району). Учасник війни з квітня 1944 р. Рядовий 359-го стрілецького полку 50-ї стрілецької дивізії 52-ї армії. Громити ворога довелося на території Румунії, Польщі, Німеччини.

«У боях північніше м. Ясси, що спалахнули 19 серпня 1944 року, рядовий Шевчук зарекомендував себе стійким і відважним бійцем, – писав у нагородному листі командир полку. – Він першим увірвався в траншеї противника і знищив тринадцять гітлерівців. Ще чотирьох взяв у полон...». За проявлену хоробрість нагороджений орденом Слави III ступеня.

У січні 1945 р. 52-а армія брала участь у Сандомирсько-Сілезькій наступальній операції. У кінці місяця 359-й стрілецький полк успішно подолав Одер, а в його складі – рядовий Шевчук.

«В умовах бою рядовий Шевчук з групою бійців 30 січня 1945 року форсував Одер. Переправившись через річку, успішно відбивав контратаки ворога. Знищив дві кулеметні точки і шістнадцять солдатів противника», – констатується у нагородній реляції. За цей подвиг удостоєний ордена Слави II ступеня.

У передостанній місяць війни подолянин брав участь у Берлінській наступальній операції.

16 квітня розгорілася запекла сутичка за с. Гроссе-Крауша. У ній, – як відзначається у нагородному листі, – рядовий Шевчук зарекомендував себе відважним кулеметником. Із ручного кулемета він знищив контратакуючу групу німців і затримав просування противника. Перейшовши в стрімкий наступ, першим увірвався в укріплений район і в гарячому бою знищив шістнадцять гітлерівців, а також одну вогневу кулеметну точку».

25 квітня Ф. К. Шевчук був важко поранений. На жаль, рана виявилася смертельною.

24 червня 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР посмертно нагородила бійця орденом Слави I ступеня [53, с. 432 – 433].

Борис Сергійович Шельов (м. Гайсин), старший сержант, артилерист 5-го окремого винищувального протитанкового дивізіону 237-ї стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії.

Форсувавши Дніпро у складі згаданого бойового підрозділу, на захопленому плацдармі з честю витримав бойове хрещення, а потім смертельно стомленим, але безмежно щасливим вибив ворога із села Хотів Київської області. За проявлену хоробрість удостоєний ордена Слави III ступеня.

Тим часом наступаючі підрозділи Червоної армії гнали ворога на захід, звільняючи все нові міста та села. Рядовий Б. С. Шельов, перебуваючи в їхніх лавах, змінив свою протитанкову рушницю, яка в його руках була досить ефективною зброєю, на грізну «сорокап'ятку». А коли товариша по зброї сержанта Івана Данилова призначили прапороносцем, Борису довірили його місце. Так став командиром 76-міліметрової гармати.

В одному з жорстоких боїв за визволення Західної України і південних районів Польщі Б. В. Шельова контузило. Та довго не лікувався – знову підтримував піхотинців нищівним вогнем.

«14 березня 1945 року в районі села Кол Петрова (Польща), – як розповідається в нагородному листі, – противник, намагаючись оволодіти тактично важливою дорогою, кинув в атаку до батальйона піхоти, яку підтримували танки та самохідні гармати. Становище наших піхотинців було дуже важким... На очах у гітлерівців обслуга під командуванням сержанта Шельова викотила гармату назустріч танкам і з прямої наводки відкрила нищівний вогонь. З ближньої дистанції кількома снарядами артилеристи знищили «пантеру». Продовжуючи вогонь, вони розбили два кулеметних гнізда противника і розстріляли майже взвод гітлерівських піхотинців. Ворожа атака захлинулася...». За проявлений героїзм удостоєний ордена Слави II ступеня.

А через місяць у бою біля чехословацького села Вшеховіце обслуга гармати старшого сержанта Шельова однією з перших прорвала захисні редути і увірвалась у цей населений пункт. Тут сутичка виявилася ще запеклішою. Гармаші знищили один кулемет, одинадцять фріців.

«...Противник у паніці став відступати, – повідує у нагородному листі очевидець тих подій командир дивізіону гвардії майор Павлушенко. – Але артилеристи переслідували ворога по п'ятах, застосували ще й особисту стрілецьку зброю. У цьому бою обслуга разом зі своїм командиром старшим сержантом Шельовим взяла в полон п'ятьох гітлерівців...». За проявлену хоробрість 15 травня 1946 р. Вітчизна удостоїла Б. С. Шельова ордена Слави I ступеня [53, с. 433 – 435].

Григорій Іванович Шпак (с. Заставці Старосинявського району), молодший сержант, командир кулеметного відділення 2-ї кулеметної роти 571-го стрілецького полку 317-ї стрілецької дивізії 18-го гвардійського стрілецького корпусу 18-ї армії 4-го Українського фронту. У діючій армії з березня 1944 р. Воював на 1-у, 2-у, 4-у Українських фронтах. Брав участь у Львівсько-Сандомирській, Східно-Карпатській, Будапештській, Віденській, Братиславсько-Брновській наступальних операціях.

Особливо відзначився 16 травня 1944 р. під час оволодіння опорним пунктом оборони противника на південний схід від м. Коломиї Івано-Франківської області, коли кулеметним вогнем знищив 35 ворожих солдатів. За проявлену хоробрість удостоєний ордена Слави III ступеня.

Під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції в бою за с. Чорни Ослави нині Надвоянського району Івано-Франківщини 27 червня 1944 р. знищив до двадцяти солдатів противника та багатьох взяв у полон, за що нагороджений орденом Слави II ступеня.

Повним кавалером «солдатської Слави» став 12 жовтня 1944 року після успішного бою в районі села Руски Поток (нині Снина Прешовського краю, Словаччина), коли відбив шість контратак противника та знищив більше двадцяти німецьких солдат [906].

Олександр Йосипович Янковський (с. Брицьке Липовецького району). У лави захисників Вітчизни влився відразу ж після визволення рідного села від нацистських окупантів. Тоді став бійцем 318-го стрілецького полку 241-ї дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту, яка, тимчасово перейшовши до оборони, успішно відбивала неподалік Брицького, Костянтинівки, Зозова, Булаїв, Очеретні та інших населених пунктів Липовецького і Погребищенського районів усі спроби гітлерівців допомогти оточеному курсунь-шевченківському угрупованню, а потім визволяла Вінницю.

Влітку 1944 р. 38-а армія брала участь у Львівсько-Сандомирській наступальній операції, під час якої молодий солдат проявив зразки хоробрості.

«Беручи участь у розвідці боєм.., він сміливо і рішуче просувався вперед, – розповідає у нагородному листі командир полку полковник Сікорський. – У цьому бою товариш Янковський, ризикуючи власним життям, врятував пораненого офіцера та 7 бійців, яких виніс із поля бою. Просуваючись попереду свого підрозділу, розмінював дротяні загородження противника, чим забезпечив прохід нашої піхоти.

Відважно діяв товариш Янковський в боях 14 та 15 липня 1944 року. Сміливо просуваючись вперед, першим увірвався у траншеї противника... 15.07.44 р. під час відбиття ворожої контратаки у рукопашній сутичці вбив одного фріца. Тоді ж тов. Янковський був поранений, але поля бою не залишив до остаточного відбиття контратаки...».

Невдовзі на гімнастерці подолянина з'явилася заслужена ратна відзнака – орден Слави III ступеня. А в кінці року за мужність, проявлену у Карпатсько-Дуклінській наступальній операції, удостоєний срібної «Слави». В нагородному листі йшлося:

«Командир відділення взводу розвідки 318-го стрілецького Львівського полку 241-ї Вінницької стрілецької дивізії червоноармієць Янковський – сміливий і рішучий розвідник. Двадцять п'ятого вересня 1944 року йому поставлено завдання пробратись з групою розвідників у німецький тил і дезорганізувати оборону противника, що дозволило б швидко просунутись бойовим порядком піхоти. У глибині ворожої оборони група розвідників була виявлена гітлерівськими кулеметниками. Незважаючи на нерівність сил, розвідники під командуванням тов. Янковського сміливо і рішуче прийняли бій. У цій сутичці два бійці вибули зі строю. Був поранений і сам командир. Однак, не зважаючи на поранення, тов. Янковський продовжував вести нерівний поєдинок. Особисто знищив трьох гітлерівців і розстріляв групу автоматників. Хоробрість розвідників дозволила батальйону зайняти неприступну до цього висоту.

У бою 7 жовтня 1944 року за висоту «556» просуванню наших бойових підрозділів сильно перешкоджав крупнокаліберний німецький кулемет. Тов. Янковський, зайшовши з флангу, сміливо атакував його, знищивши гранатами обслугу...».

Ніщо не могло зупинити порив наступаючих військ. Позаду залишилась рідна Україна. Тепер подільський юнак ніс довгождане визволення чехословацькому народу.

«...17 квітня 1945 року в районі села Богуславіце тов. Янковський отримав завдання розвідати вогневу систему і чисельність противника, що прикривав підступи до населеного пункту, – повідомиться у нагородному листі. – Разом із бійцями очолюваного ним відділення взводу розвідки успішно проник у ворожий тил. Там за командою тов. Янковського розвідники сміливо напали на велику групу гітлерівців, що стояли в обороні, застосувавши гранати і автомати. Особисто тов. Янковський знищив близько десяти солдатів противника, а ще трьох розвідники взяли у полон. Відвернувши на себе значні сили, група тов. Янковського дозволила стрі-

лецькій роті прорватись у центр села. Противник не витримав стрімкого удару і в паніці залишив населений пункт, котрий так вперто обороняв. У цьому бою тов. Янковський своїми сміливими і рішучими діями забезпечив виконання поставленого бойового завдання».

29 червня 1945 р. Вітчизна нагородила старшого сержанта Олександра Йосиповича Янковського орденом Слави I ступеня [53, с. 435 – 438].

Драматично склалася доля уродженця с. Великі Пузирки Ізяславського району Михайла Григоровича Гамрецького, старшого сержанта, командира відділення 601-го окремого саперного батальйону 302-ї стрілецької дивізії 60-ї армії 1-го Українського фронту.

В Червоній армії з березня 1944 р. 27 червня того ж року зі своїм відділенням розмінував залізничний міст на околиці Львова. Брав участь у Сандомирсько-Сілезькій та Нижнесілезькій наступальних операціях, форсуванні Одера, захопленні плацдарму південніше м. Ратибор. У квітні – травні 1945 р. у складі 4-го Українського фронту брав участь у Моравсько-Остравській та Празькій операціях. У боях за м. Оломуц (Чехія) і в прориві на м. Прагу під вогнем противника у складі загону зробив проходи у трьох барикадах, розмінував 2 мінних поля. Рухаючись вперед, тричі вривався в колони відступаючого противника. Особисто обеззброїв і передав чехословацьким партизанам до 150 гітлерівців, вогнем із особистої зброї знищив до 50 ворожих солдат. Став повним кавалером ордена Слави.

Але оскільки народився у сім'ї куркуля, під час окупації Поділля у 1941 р. поступив на службу в поліцію, а потім був старостою сільської управи, старшиною волості, 10 серпня 1946 р. трибуналом військ МВС Кам'янець-Подільської області за «зраду Батьківщини» був засуджений на 10 років виправно-трудоих таборів. 6 квітня 1948 р. позбавлений усіх нагород. Подальший його життєвий шлях невідомий [907]...

7. 4. Коли Вітчизна дорожча за життя...

Подвиг Героїв, повних кавалерів ордена Слави беззаперечний. Однак перемога над ворогом кувалася не лише їхніми героїчними вчинками. Не меншу хоробрість у смертельному двобої з нацистськими загарбниками проявили, власне, усі фронтовики, серед яких подолян було майже півмільйона. Одні удостоєні інших високих ратних відзнак, інші – залишилися без нагород; одні пройшли через горнило усєї війни, інші – загинули на полі бою у перші її дні; одні зазнали поранень, контузій, каліцтва, жахїть полону, зникли безвісти, інші – залишилися живими, повернулися до мирної праці. Але усі проливали кров, без вагань готові були віддати за Батьківщину найдорожче – життя. Тому не слід забувати слова відомого військового кореспондента Костянтина Симонова: «У нас, живих, є багато людських прав: трудитися й любити, учитися й жити, але одного права в нас немає – забувати те, що зробили герої-фронтовики».

На захист Вітчизни вони стали буквально з першої години віроломного вторгнення гітлерівських завойовників і не зраджували синівському обов'язку до історичного підняття стягу над поверженим рейхстагом, підписання 2 вересня 1945 р. на борту лінкора «Міссурі» в Токійській затоці акту про капітуляцію Японії, що означав завершення Другої світової війни.

Уродженець с. Лука-Мовчанська Жмеринського району військовий фельдшер Володимир-Волинського загону Володимир Карпенчук зустрів війну 22 червня 1941 р. в м. Сокаль. З початком бойових дій з'явилися поранені. Надавав їм необхідну медичну допомогу, разом із дружинами командирів виносив вибухливих із строю бійців у безпечне місце. Коли ворожі танки прорвалися до комендатури, він запалив змочений бензином халат і кинув його на решітку моторного відділення одного із танків. А через кілька секунд і сам із зв'язкою гранат кинувся під гусениці іншого. Ворожа атака захлинулася. Так у тяжку хвилину ціною власного життя врятував В. Карпенчук від смерті своїх бойових товаришів.

На іншій ділянці фронту майже місяць радянські воїни захищали Брестську фортецю. Серед них були Родіон Ксенофонович Семенюк із с. Стрільники Шаргородського району, який врятував прапор, Григорій Герасимович Шевчук із с. Черемошного Тиврівського району та ін. [56, с. 9].

Однак, не зважаючи на мужність захисників Батьківщини, ворог нестримно рвався на схід. У нерівних боях гинули гарнізони дотів, роти, батальйони, дивізії. Чимало військових формувань потряпляли в оточення, проте не складали зброю, наполегливо шукали дорогу «до своїх».

Під Жмеринкою пробивався із небезпечного кільця бойовий підрозділ офіцера Григорія Костянтиновича Лебіги, уродженця с. Нучпали (Поляни) Шепетівського району. Як згадував командир, «прориваючись з оточення, до мене приєднувались поодинокі групи солдат, залишки рот, взводів та батальйонів. Ми проривалися до лінії фронту в напрямку головного удару фашистських військ: Луцьк-Рівне-Житомир-Київ. Ми напоролися на есесівський полк, з яким зенітно-кулеметний батальйон, яким я командував, прийняв бій. В ході бою ми захопили документи, зброю та прапор...

В оточенні ми вели неперервні бої. І вирішено було – в полон не здаватися. Нам не вистачало боєприпасів, їжі, води... Кидалися у контратаку з останніми п'ятьма набоями у магазині гвинтівки. В рукопашному бою готові були учепитися зубами у горло ворога...» [129, с. 249].

Вирвавшись із ворожих лабет, Григорій Костянтинович пізніше брав участь у Львівсько-Сандомирській, Вісло-Одерській наступальних операціях. Визволяв Польщу. Був поранений.

Після повернення зі шпиталю призначений командиром зенітно-кулеметного взводу 1463 артилерійського полку 60-ї армії 4-го Українського фронту. Учасник боїв Моравсько-Остравської та Празької операцій. Перемогу зустрів на чехословацькій землі.

Здійснюючи аналогічний прорив із ворожого кільця, кращі командирські якості, виняткову хоробрість виявив помічник начальника штабу 28-го полку 174-ї стрілецької дивізії Г. С. Кулівар – уродженець с. Озаринці Могилів-Подільського району. Група бійців і командирів під його командуванням вела активні бої у ворожому тилу, сміливо нападала на фашистські підрозділи і штаби, з боями пройшла більше двохсот кілометрів і знищила 30 автомашин, транспорт з боєприпасами, захопила цінні оперативні документи [56, с. 9].

Ті ж підрозділи, яким на вдавалося досягти поставленої мети, ставали, про що уже йшлося, основою перших загонів народних месників.

У 1941 р. рядовим воїном пішов боронити рідну землю Михайло Панасович Стельмах (с. Дяківці Літинського району). На кордоні

з Білорусією дістав важке поранення і контузію. Проте не скорився лихій долі.

Одужавши, з 1944 року працював кореспондентом газети 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини». Виступав на її шпальтах з кореспонденціями, поезіями й оповіданнями, що мобілізували захисників Вітчизни на безкомпромісну боротьбу з ворогом. У його бойовій характеристиці значилося: «Вірші, оповідання й оперативні кореспонденції, що їх написав і організував тов. Стельмах, виховували у воїнів високий наступальний порив і надихали їх на розгром німецько-фашистських загарбників».

Під Львовом військовий кореспондент отримав друге поранення, однак знову повернувся у стрій.

У довідці, датованій 20 липнем 1945 р. та завіреній підписом відповідального редактора газети «За честь Батьківщини» Т. Оудька, йдеться, що вона «видана українському письменнику т. Стельмаху Михайлу Панасовичу про те, що він з 6 липня 1944 року по 30 липня 1945 року працював літературним працівником редакції червоноармійської газети 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини». Тов. Стельмах, як працівник газети, брав участь у форсуванні Одера, Шпрее і штурмі Берліна».

Після війни був науковим співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Академії наук УРСР.

Автор великих прозових полотен – романів «Велика рідня», «Кров людська – не водиця», «Правда і кривда», «Дума про тебе», «Чотири броди», трилогії «Хліб і сіль», автобіографічних повістей «Гуси-лебеді летять», «Щедрий вечір» та інших творів. У багатьох з них відтворені враження воєнних років.

Обирався депутатом Верховної Ради СРСР. Лауреат державної премії СРСР (1951 р.), Ленінської премії (1961 р.), Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1981 р.). Академік АН УРСР (з 1978 року). Герой Соціалістичної Праці (1972 р.) [69, с. 62 – 63].

Таким же полум'яним було слово його колеги, поета, перекладача, майбутнього академіка АН УРСР, Героя Соціалістичної Праці (1974 р.) Миколи Платоновича Бажана (м. Кам'янець-Подільський), який у період війни працював головним редактором газети «За Радянську Україну». Зокрема, широкої популярності серед бійців набув його вірш «Клятва» (1941 р.) [908].

Рішуче став на боротьбу з ворогом, проте 4 жовтня 1941 р. був смертельно поранений на Донбасі, військовий кореспондент 18-ї армії Південного фронту, відомий дитячий письменник, уродженець

с. Вільшанки Крижопільського району Микола Петрович Трублаїні [69, с. 39].

Героїчними сторінками в історію війни увійшли звитяжна оборона Києва, Одеси, Смоленська, Сталінграда, Ленінграда, Москви та інших міст...

Мужньо захищав підступи до Смоленська, у грудні 1941 р. брав участь у контрнаступі радянських військ під Москвою, який остаточно похоронив плани гітлерівського командування стосовно бліцкригу, зв'язківець 107-ї мотострілецької дивізії, уродженець с. Баглайки Красилівського району Іван Петрович Стецюк. У запеклому бою біля села Березняки Смоленської області зазнав важкого поранення.

Повернувшись у стрій, служив у 35-у окремому батальйоні зв'язку 27-ї гвардійської дивізії. У її складі був учасником Сталінградської битви, визволяв Харківщину, Південну Україну.

У червні 1943 р. дивізію перекинуто в Білорусію. У складі 1-го Білоруського фронту звільняв територію республіки.

А далі бойовий шлях проліг через Варшаву, Познань. На початку березня 1945 р. брав участь у запеклих боях на Зеєловських висотах (Німеччина), у квітні – в Берлінській операції.

Нагороджений двома орденами Червоної Зірки, орденом Слави III ступеня, медалями «За оборону Сталінграда», «За звільнення Варшави» та ін. [15, с. 233].

Захищаючи столицю СРСР, рядовий 252-ї стрілецької дивізії вінничанин Л. О. Головатюк під шквальним вогнем піднявся з групою бійців в атаку і захопив ворожий бліндаж. У результаті сміливих дій знищив близько десяти гітлерівців, полонив офіцера та доставив його у штаб полку.

У битві під Москвою вміло діяв командир 2-ї батареї 257-го окремого зенітного артилерійського дивізіону уродженець с. Мізяківські Хутори Вінницького району М. Г. Мелонишин. Очолювана ним батарея взяла участь у відбитті численних нападів ворожих бомбардувальників, збила три німецьких літаки [56, с. 10].

Сім ворожих танків підбив під Москвою єфрейтор 694-го артилерійського полку Трохим Іванович Хмельовський (с. Сосни Літинського району), який прославився також у боях під Кенісбергом, під час визволення Орші, Вільнюса. Учасник Параду Перемоги [67, с. 130].

Безстрашно діяв у небі Сталінграда штурман 434-го винищувального авіаполку капітан І. Ф. Стародуб із с. Михайлівки Гайсинського району. 23 вересня 1942 р. вісімнадцять ворожих бомбар-

дувальників у супроводі двадцяти винищувачів намагались атакувати позиції 64-ї армії. І. Ф. Стародуб вривався в їхній стрій, збив одну й протаранив іншу машину. Від зіткнення обидва літаки вибухнули в повітрі. Побратими льотчика продовжили бій. Жодна з ворожих бомб не влучила у вибрані гітлерівцями цілі.

Мужньо захищав Сталінград і Пантелеймон Авксентійович Стадник із с. Бронниці Могилів-Подільського району. Тут став свідком полонення німецького генерал-фельдмаршала Ф. Паулюса. Потім був учасником Курської битви, боїв за Корсунь-Шевченківський, Одесу, Варшаву, Берлін. Війну закінчив на берегах Ельби, де зустрівся з американськими військами [56, с. 11].

Це ж можна сказати й про фотокореспондента ТАРС, який у складі діючої армії пройшов дорогами війни на Південно-Західному, Центральному, Сталінградському, 1-у Українському, 1-у та 2-у Білоруських фронтах, вінничанина Юхима Давидовича Копита. Про те, що він завжди був на вістрі подій, свідчать зроблені ним унікальні фотосвітлини: «Здача у полон фельдмаршала Паулюса в Сталінграді», «Маршал Рокосовський перед наступом», «В підкореному Берліні», «Зустріч союзників на Ельбі». Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни II ступеня, медалями «За відвагу», «За бойові заслуги» та іншими [69, с. 59].

Учасником Сталінградської битви, битви за Берлін був майбутній Герой Соціалістичної Праці Олексій Іванович Лук'янов (с. Ялтушків Барського району).

Медаль «За оборону Кавказу» поряд з орденами Вітчизняної війни II ступеня, Червоної Зірки, іншими ратними нагородами, прикрашала груди командира батареї Закавказького, а пізніше – 2-го Українського фронтів Пилипа Олексійовича Желюка з с. Тиманівки Тульчинського району, який багато років після війни очолював колгосп у рідному селі, був депутатом Верховної Ради УРСР 6 – 8 скликань. За видатні успіхи на трудовому фронті двічі удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці [56, с. 18].

У нерівному бою з німецькими окупантами під час штурму висоти в районі Новоросійська у складі частин морської піхоти, ризикуючи життям, фактично повторив подвиг О. Матросова Іван Петрович Токарчук (с. Мазники Деражнянського району). Як згадував відважний подолянин, який отримав завдання знищити ворожий дот, «окупанти відкрили нищівний вогонь із кулеметів. До них приєдналася ворожа батарея... Морські піхотинці опинилися в справжньому пеклі. На моїх очах загинули бойові побратими Василь Гаврилов, Григорій Белан, Микола Шматко, Віктор Санов-

ський. В душі був нестерпний біль, відділення загинуло, завдання за будь-яку ціну знешкодити дот не виконано... Присипаний камінням і землею, я миттєво підвівся і кинувся до амбразури. За лічені секунди вже був перед нею. Став на коліно та штовхнув у середину зв'язку гранат. Більше нічого не пам'ятаю...» [223, с. 256].

На ленінградській землі у перші місяці війни пролив кров, отримавши важке поранення, майбутній Герой Соціалістичної Праці уродженець с. Голубече Крижопільського району Микита Якович Діброва.

Там же починав війну Юхим Васильович Бойчук (с. Пилипи Волоцького району).

Восени 1941 р. артилеристів у складі 26-ї стрілецької дивізії перекидають під Ленінград. У героїчних боях мужнів, загартовувався і розкрив свої найкращі якості офіцер-подолянин. Юхима Васильовича призначили начальником штабу полку, а згодом 152-ї гарматно-артилерійської бригади 2-го Українського фронту. Подальші фронтові шляхи майора Бойчука пролягли територією України, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Австрії, Німеччини.

В 1945 р. брав також участь у боях із японськими мілітаристами.

Після війни став маршалом артилерії, Героєм Соціалістичної Праці [909].

До війни працював кораблескладальником у Ленінграді Макар Іванович Починок (с. Вільхівці Чемеровецького району). В час війни став рядовим морської піхоти. Після двох важких поранень демобілізувався з діючої армії, повернувся на рідну Кам'янець-Подільщину.

Працював на партійній роботі. В 1965 р. став Героєм Соціалістичної Праці [909].

У роки війни служив на кораблі «Червона Україна» на Північному флоті Віталій Володимирович Стеньгач (с. Турчинці Хмельницької області). Демобілізувавшись, працював головою колгоспу «Україна» у Дунаєвецькому районі. У 1966 р. удостоївся звання Героя Соціалістичної Праці [910].

Ростислав Федорович Полянський, льотчик родом із Жмеринки, під час Курської битви в липні 1943 р. таранним ударом збив ворожий винищувач, а сам приземлився на парашуті.

Там же відзначився мужнім вчинком уродженець с. Чечелівки Гайсинського району сержант Анатолій Максимович Польовий, який виніс із поля бою пораненого офіцера [56, с. 17].

Майбутній двічі Герой Соціалістичної Праці Прокіп Каленикович Романенко із с. Сосонка Вінницького району відзначився у битві за столицю України [56, с. 18].

Проливав кров за Україну майбутній Герой Соціалістичної Праці Мефодій Дементійович Сухина (с. Демидівці Тростянецького району) [56, с. 20].

У грудні 1944 р. здійснив безсмертний подвиг на території Угорщини Михайло Миколайович Ольшевський із Чечельника, боєць 126-го гвардійського стрілецького полку 41-ї стрілецької дивізії. Коли бійці його роти пішли в атаку, німецькі кулеметники відкрили по них вогонь. Гвардієць кинувся вперед. Смертельно поранений, Михайло добіг до ворожої траншеї і впав на кулемет. Посмертно нагороджений орденом Червоного Прапора [56, с. 22 – 23].

Медалями «За взяття Будапешта», «За взяття Відня» відмічено ратні подвиги на угорській та сусідній австрійській землі рядового 112-го окремого батальйону зв'язку 80-ї стрілецької дивізії майбутнього Героя Соціалістичної Праці уродженця с. Миролюбівка Піщанського району Івана Микитовича Гуменного [56, с. 22].

На Сандомирському плацдармі став кавалером ордена Слави III ступеня уродженець с. Сосни Літинського району, розвідник 112-ї стрілецької дивізії рядовий Семен Антипович Мазур. Згодом, 23 січня 1945 року, захопивши на Одері плацдарм, разом із бойовими товаришами відбив шість відчайдушних атак гітлерівців. За поданням командира полку представлений до звання Героя Радянського Союзу. Був нагороджений орденом Слави II ступеня. Загинув.

Там же, на Одері, 25 січня 1945 року його односельчанин сержант 385-го стрілецького полку Олександр Іванович Гальчак при штурмі фортеці Штейнау потрапив у критичне становище. Щоб знищити якомога більше ворогів, що оточили його, викликав артилерійський вогонь на себе. Загинув.

Відзначилися подвигами й інші уродженці цього села. Так, у критичну хвилину бою з гранатою в руці кинувся під ворожий танк Василь Омелянович Гуцал. Ціною власного життя вберіг прапор полку кавалер ордена Червоного Прапора сержант Федір Дорофійович Вознюк. Хоробрим народним месником зарекомендував себе у партизанському загоні, що діяв на території Франції, Арсен Прокопович Цебрик [67, с. 129 – 130].

В 1944 р. прийняв командування окремим батальйоном зв'язку дивізії імені Тадеуша Костюшка 1-ї армії Війська Польського захисник Москви, учасник боїв під Ленінградом уродженець с. Ан-

тонівка Томашпільського району Іван Дмитрович Яворський. У її складі визволяв Польщу, штурмував Берлін, розписався на стінах рейхстагу [56, с. 25 – 26].

З боями дійшов до Берліна артилерист Яків Степанович Ребедюк (с. Ружичанка Хмельницького району). За бойові заслуги нагороджений орденами Великої Вітчизняної війни II ступеня, Червоної Зірки, Слави III ступеня, медаллю «За відвагу». Повернувшись у рідне село, працював бригадиром рільничої бригади в місцевому колгоспі. За вирощення рекордних врожаїв зернових у 1948 р. став Героєм Соціалістичної Праці [875].

З червня 1941-го по осінь 1945 р. брав участь у Другій світовій війні майбутній Герой Соціалістичної Праці (1958 р.), командир батальйону майор Василь Софроневич Бойчук (с. Яланець Томашпільського району). Воював на Південно-Західному, Центральному, 2-у Білоруському, Далекосхідному фронтах. За ратні подвиги нагороджений двома орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни II ступеня, медалями «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.», «За перемогу над Японією» [53, с. 346].

Через усю війну пройшов кавалер багатьох фронтових нагород Степан Захарович Щербань з с. Гуменне Вінницького району. Свій перший бій з ворогом він прийняв влітку 1941 р. Брав участь в обороні Сталінграда, визволяв Прагу. Воював також на Далекому Сході, де громив японських мілітаристів [56, с. 26].

Брав участь у війні з Японією, зокрема у Маньчжурській операції, та нагороджений медаллю «За перемогу над Японією» Федір Васильович Балій (с. Більчинка Ізяславського району).

Закінчив війну на Далекому Сході й майбутній Герой Соціалістичної Праці уродженець смт Теплик Віктор Лукич Поворознюк, удостоєний медалей «За визволення Варшави», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.», «За перемогу над Японією» [56, с. 26].

У воєнні роки пройшов шлях від солдата мінометної роти до начальника артилерії полку Макар Олексійович Кирилюк (с. Новосілка Деражнянського району). За хоробрість нагороджений двома орденами Вітчизняної війни I-го ступеня, орденом Червоної Зірки. Повернувшись додому, очолив місцевий колгосп ім. Комінтерну. У 1965 р. став Героєм Соціалістичної Праці [911].

Орденами Слави III та II ступенів, медаллю «За відвагу» нагороджений за ратні подвиги майбутній голова колгоспу «Дружба» с. Уланова Хмельницького району та Герой Соціалістичної

Праці Мечислав Дмитрович Білоус (с. Війтівці Хмельницького району) [53, с. 345].

Проявили ратні подвиги, а у мирний післявоєнний час трудовий героїзм фронтовики, Герої Соціалістичної Праці Андрій Йосипович Андрієвський (с. Пилипи Городоцького району), Іван Мойсеєвич Байда (с. Лозова Шаргородського району), Іван Іванович Бичок (с. Голодьки Хмельницького району), Петро Феодосійович Бортняк (с. Свіршківці Чемеровецького району), Олександр Павлович Витвицький (с. Тарасівка Жмеринського району), Микола Карпович Врасій (с. Болган Піщанського району), Карпо Петрович Голотюк (с. Голубече Крижопільського району), Антон Миколайович Гончарук (с. Джурин Шаргородського району), Петро Веремійович Горбач (с. Ружичанка Хмельницького району), Іван Микитович Гуменний (с. Миролобівка Піщанського району), Йосип Васильович Гурик (с. Шарапанівка Крижопільського району), Гаврило Васильович Домбровський (с. Дзигівка Ямпільського району), Іван Омелянович Дяченко (с. Сумівці Бершадського району), Григорій Іванович Жищинський (с. Лісоводи Городоцького району), Павло Гаврилович Задворний (с. Телепенки Вінницького району), Тихін Кирилович Каракой (с. Богданівка Тульчинського району), Макар Олександрович Кирилюк (с. Новосілка Деражнянського району), Микола Оверкович Крещенський (с. Демидівка Тростянецького району), Григорій Йосипович Кузик (с. Шляхова Бершадського району), Петро Назарович Кушнір (с. Іванівка Вінницького району), Анатолій Васильович Лятовський (с. Гулі Барського району), Пилип Петрович Марценюк (с. Лозова Шаргородського району), Андрон Онисимович Матусяк (с. Лозова Шаргородського району), Микола Олексійович Музика (с. Пилипи Барського району), Петро Маркович Ольховик (с. Багринівці Літинського району), Дем'ян Федорович Остапчук (с. Городківка Крижопільського району), Мусій Веремійович Підгородецький (с. Нігин Смотрицького району), Макар Іванович Починок (с. Вільхівці Чемеровецького району), Василь Кіндратович Поштар (с. Яланець Томашпільського району), Орест Павлович Присяжнюк (с. Книжківці Хмельницького району), Іван Васильович Пробитий (с. Кремінна Городоцького району), Іван Іванович Ратушний (с. Нижчий Ольчедаїв Могилів-Подільського району), Федір Васильович Собідко (с. Чуків Немирівського району), Олексій Іванович Степанюк (с.мт Чемерівці), Тимофій Федорович Столяр (с. Качківка Ямпільського району), Тимофій Миколайович Судачок (с. Шумилів Бершадського району), Михайло Захарович Трус (с. Четвертинівка Тростянецького району), Федір Захарович Цяпенко (с. Качківка Ямпільського району),

Митрофан Полікарпович Шморгун (с. Голдашівка Бершадського району).

Воювали на фронтах й інші не менш відомі особистості, зокрема, медичні працівники. Так, у 1943 р. добровольцем пішов на фронт, де й загинув, уродженець м. Старокостянтинова Сергій Ілліч Каплун – випускник медичного факультету Московського університету, гвардії підполковник медичної служби, професор, засновник та редактор журналу «Гігієна праці».

Воював на фронтах війни академік НАН України, директор інституту фізіології Київського держуніверситету Петро Григорович Богач (с. Соколівка Ярмолинецького району).

Був учасником війни С. С. Лаврик (с. Велика Слобода Кам'янець-Подільського району) – видатний організатор охорони здоров'я, доктор медичних наук, професор, колишній директор Львівського науково-дослідного інституту невідкладної хірургії і переливання крові.

В роки війни служив у лавах Червоної армії, воював під Сталінградом відомий вчений і клініст, професор Київського державного університету Єфрем Ісакович Ліхтенштейн (м. Волочиськ).

Воював на фронті уродженець с. Користова Волочиського району Й. Поліщук, доктор медичних наук, професор.

Санітарним інструктором танкового батальйону пройшов війну уродженець с. Латівка Шепетівського району О. Юхимець – знаний учений і педагог, колишній ректор Чернівецького медінституту.

Усю війну воював на фронтах, був учасником Параду Перемоги відомий хірург, колишній головний лікар Хмельницької обласної лікарні М. Чорнобривий (с. Нестерівці Дунаєвецького району), доктор медичних наук, професор, кавалер двох орденів Слави та ін. [261, с. 147 – 149].

У Франції на шлях збройної боротьби з ворогом стали соратники В. В. Порика уродженці Хмельницького, Літинського, Вінницького та Жмеринського районів В. Колісник, В. Доценко, С. Кондратюк, П. Григоренко, М. Бойко, О. Ткаченко, Г. Томенко, Д. Стоколос, М. Слободинський, Ф. Тиндик, М. Шендер та ін.

Мешканця с. Куманівки Козятинського району Петра Малишевського гітлерівці запроторили як «остарбайтера» на англійський острів Джерсі. Там, зазнаючи постійного насильства, зводив фортифікаційні споруди. На початку 1943 р. при допомозі французьких патріотів на моторному човні здійснив втечу у Францію. З травня того ж року став партизаном одного із загонів французького руху Опору. Після відкриття союзниками в Європі другого фронту брав

участь у спільних з ними діях проти гітлерівців. З боями дійшов до Рейну. У вересні 1944 р. за наказом генерала Де Голя із партизанів було сформовано окрему військову частину. П. Малишевського зарахували в 19-й батальйон французької армії. В його рядах подолянин громив ворога до самого Дня Перемоги.

Вищої військової нагороди Італії удостоєний могилівчанин Микола Буянов. На Аппенінах також громив ворога партизанський загін вінничанина Андрія Гречка [56, с. 27], боролися з фашизмом Георгій Липиницький (сміт Теофіполь), Антон Мельничук (с. Чорноводи Городоцького району) [137, с. 258; 261], а уродженець Ольгополя Іван Добровольський наближав Велику Перемогу пліч-о-пліч з бельгійськими народними месниками [56, с. 27].

Як стало відомо по закінченні війни, із 10800 ракет Фау-2, випущених гітлерівцями на Лондон та Антверпен, більше половини не досягли мети. З 8564 Фау-1, що мали зруйнувати британську столицю, бракованими виявились 6166. У цьому значна заслуга полоненого військовослужбовця, уродженця с. Вінниківці Літинського району Семена Ялового та його товаришів по боротьбі – в'язнів табору «Міттельбау-Дора», котрі брали участь у виробництві цієї зброї. Під постійною загрозою жорстокої розправи патріоти шкодили, як могли. «Плутали» схему розміщення дротів, неякісно здійснювали пайку та зварювали шви, ховали дефіцитні деталі.

Крім того, С. Яловий розробив план втечі. Сміливці розраховували здійснити його 24 грудня 1944 року, напередодні Різдва, коли німці будуть готуватися до свята. Були створені спеціальні штурмові групи, готувалася холодна та вогнепальна зброя. Але наміри в'язнів викрив провокатор. Семена Ялового та його товаришів посадили в карцер. Подолянин і тут виявив твердий характер, організував втечу. В'язні вбили одного охоронця, обеззброїли іншого й вирвалися з камери. Троє подолали колючий діт, але їх схопили, решта загинула від куль вартових. Мужньо прийняв смерть і С. А. Яловий [56, с. 27 – 28]...

Боротьба з ворогом була досить жертвовною. Так, у згаданому с. Сосни Літинського району на фронтах війни смертю хоробрих полягли три брати Хоменки – Сергій, Єлиферій і Нестор, три брати Кривих – Клим, Лукаш і Гриць. Загинули брати Федір і Омелько Вознюки, Мифодь і Микита Гальчаки, Василь і Іван Данькови, Андрій і Іван Карасевичі, Андрій і Филимон Коломіїці, Пилип і Михайло Криві, Нестір і Іон Польові, Петро і Володимир Поліщуки.

Відразу десятеро братів Павленків із с. Сальниці Хмільницького району брали участь у смертельному двобої з нацистськими оку-

пантами. Шестеро загинули: Пилип, Максим, Матвій, Степан, Кіндрат, Петро.

Пилип і Максим були кулеметниками. Пилип загинув у боях за визволення Молдавії, Максим – під Кенігсбергом.

Командир роти Матвій поліг смертю хоробрих у 1941 р. у нерівному бою під Уманню.

Кавалер ордена Червоної Зірки Степан, пройшовши майже всю війну, загинув, визволяючи Брест. Кіндрат – під Виборгом.

Петро був розвідником. Загинув 14 січня 1945 р. на Віслі в районі Сандомира [387, с. 242 – 243].

На превеликий жаль, подібних прикладів більше, ніж досить...

Вагомий внесок у Перемогу також жінок-патріоток.

Під час гігантської битви на Курській дузі санітарний інструктор 203-го артилерійського полку старший сержант Н. Г. Грицишина з Вінниці, незважаючи на артилерійський обстріл і бомбардування, 7 липня 1943 р. надала допомогу 40 пораненим бійцям і командирам, винісши багатьох із поля бою.

Двома орденами Вітчизняної війни, орденом Червоної Зірки, а також орденами Слави III і II ступенів нагороджена санінструктор, військова розвідниця із с. Тютьки Вінницького району Валентина Павлівна Боденчук.

Вінничанка, лейтенант медичної служби Галина Тимофіївна Гордієвич полягла на подільській землі у сусідній Кам'янець-Подільській області. Залишившись за 2 кілометри від передової з півсотнею поранених бійців, організувала кругову оборону і разом із ними відбивалася до останнього подиху від німців, що прямували до села.

Усю війну пройшла автоматниця, зв'язківець Антоніна Максимівна Решетник із с. Краснопілка Гайсинського району. У замінованому Будапешті вона вночі відновила телефонний зв'язок. Нагороджена медалями «За оборону Кавказу», «За взяття Будапешта» та іншими бойовими відзнаками. Такий же бойовий шлях пройшла і військовий фельдшер з Хмільника Олена Дмитрівна Васильєва, яка воювала під Сталінградом, визволяла Київ, Білу Церкву. Війну закінчила під Прагою [56, с. 28].

Славний бойовий шлях пройшла уродженка с. Наддністрянського Мурованокуріловецького району Євдокія Яківна Рачкевич. Вона першою з жінок Радянського Союзу закінчила військову академію. В роки війни була заступником командира з політико-виховної роботи 46-го гвардійського жіночого авіаційного полку нічних бомбардувальників, який здійснював бойові вильоти в небі

Донбасу, Північного Кавказу, Таманського і Кримського півостровів, Білорусі і Східної Пруссії, столиці нацистського Райху Берліна.

Гордяться своєю землячкою Г. Г. Висоцькою козятинці. В грізні роки війни вона теж воювала у складі 46-го гвардійського жіночого Таманського авіаполку. Відважна льотчиця відзначена кількома урядовими нагородами. Загинула смертю хоробрих у повітряному бою на Кубані 1 серпня 1943 р. [60, с. 11].

Кавалер орденів Вітчизняної війни II ступеня, «За мужність» III ступеня, медалей «За бойові заслуги», «За взяття Кенігсберга», «За взяття Берліна» зв'язкова Віра Іванівна Погребняк (сmt Вапнярка Томашпільського району) була учасницею Параду Перемоги [60, с. 25].

Поруч з дорослими свій внесок у Перемогу зробили юні бійці-фронтовики.

«Синоом полку» був уродженець с. Любомирка Чечельницького району Вася Курка, котрий до тонкощів опанував снайперську справу. В одному лише бою під Радомишлем він знищив більше 20 гітлерівців. В іншому бою потайки перебрався за лінію фронту, подавив кілька вогневих точок ворога, чим допоміг роті зайняти населений пункт. За цей вчинок хлопця було нагороджено орденом Червоної Зірки [56, с. 28].

В боях на Сандомирському плацдармі в Польщі вже 16-річний В. Курка прицілним вогнем знищив ряд кулеметних точок ворога, а в боях за м. Цієну збив німецького літака-розвідника, що кружляв над окопами.

Всього за час бойових дій він знищив близько 300 гітлерівців, у т. ч. 80 офіцерів [56, с. 29].

«Дочкою полку» була уродженка сmt Чернівців Поліна Олександрівна Нікітіна [60, с. 25]...

Схилімо голови перед пам'яттю полеглих героїв і жертв війни. Вклонімося перед величчю титанічного подвигу творців Великої Перемоги, рятівників світу від коричневої чуми нацизму, серед яких так багато подолян! І мертвих, і живих...

Слава героям!

* * *

Отже, важливе значення в успішній боротьбі з нацистськими поневолювачами, визволенні Поділля від німецько-румунських загарбників мала активна допомога Червоній армії, патріотичному підпіллю, народним месникам цивільного населення краю.

Супротив подолян розпочався з моменту окупації регіону.

У зародженні та розгортанні дієвого опору визначальними були ідеологічні мотиви, що базувалися на вродженому патріотизмі мешканців краю, людяності, несприйнятті ними нацизму, щирої поваги до захисників Вітчизни.

Відірвані від «Великої землі» в період окупації, вони, в той же час усвідомлювали себе нерозривною частиною радянського народу, вірили, що рано чи пізно настане час їх звільнення, а тому намагалися бути максимально корисними для Батьківщини.

Не зважаючи на погрози та жорстокі розправи окупантів, дієвою була їхня допомога народним месникам, військовополоненим, яким вдалося вирватися на волю, єврейському населенню, а в період звільнення Поділля від нацистських загарбників – Червоній армії.

Певна частина подолян співчувала борцям за національну незалежність, соборність Української держави, ризикуючи життям, теж оберігала їх від посягань гітлерівців.

Крім ідеологічних існували й інші мотивації протестних вчинків людей, позбавлених загарбниками усяких прав і свобод, – економічні, побутово-психологічні. Наймасовішим, визначальним був осмислений опір, свідома боротьба з ненависним ворогом, котра вимагала і мужності, і мобілізації сил, і самопожертви.

Основні форми опору – пасивний та збройний.

Відразу ж після звільнення Поділля тисячі його мешканців долучилися до патріотичного руху по збору коштів на озброєння Червоної армії, надавали максимально можливу допомогу пораненим солдатам-червоноармійцям. Тисячі їх поповнили бойові ряди армії-визволительки.

Із перших днів війни тисячі подолян-фронтовиків проявляли мужність та героїзм на полях битв, захищаючи, а потім визволяючи від ворога рідну землю, союзні республіки СРСР, країни поневоленої Європи. Чимало їх стали Героями Радянського Союзу, повними кавалерами ордена Слави, удостоєні багатьох інших високих ратних нагород.

Боротьба із ворогом була досить жертвовною. Десятки тисяч подолян полягали смертю хоробрих, зазнали важких поранень.

Їхній подвиг – безсмертний!

ВИСНОВКИ

Друга світова війна (1939 – 1945 рр.) стала трагедією планетарного масштабу, яка забрала життя, покалічила десятки мільйонів людей, спричинила колосальні матеріальні втрати.

Її лиховісний ураган впродовж кількох років бушував й на Поділлі. Пережиті подолянами жахіття нацистської окупації залишили по собі у їхніх серцях незагойні рани, ще й досі проймають гірким щемом та болем. Викликає гордість їхня синівська відданість Вітчизні, мужність та героїзм, проявлені на полях кровопролитних битв із ворогом, у підпіллі та в лавах народних месників. Захоплюють нескоренність окупантам, сила духу, готовність до самопожертви, вагомий внесок у Перемогу...

Про Другу світову війну написано чимало. Різноманітні аспекти, нюанси її перебігу висвітлено у численних працях науковців, дослідженнях краєзнавців-аматорів, мемуарах, спогадах безпосередніх учасників тих буремних подій, зафіксовано у джерельно-документальній базі. Однак мова в основному йде про здобуті під керівництвом більшовицької (комуністичної) партії перемоги над ворогом, її провідну роль у суспільстві, мудрість генералісімуса Сталіна, звірине єство нацизму, спричинені окупантами смерті, руйнування та збитки, історичний подвиг радянського народу тощо. Відсутні «незручні» теми, виразно простежується хронічна страшна вада, притаманна сталінському авторитарному режимові, – видавати бажане за дійсне, писати не про те, що є насправді, а те, що хочуть чути та бачити вище державно-партійне керівництво, його прислужницька номенклатура.

Через ідеологічну зашореність, що тривалий час була домінуючою в радянському суспільстві, десятиліттями обмежувала можливості наукового пошуку, недоступність дослідників до важливих, утаємничених архівних джерел, через суб'єктивізм використаної джерельно-документальної бази, історія Поділля періоду Другої світової війни не знайшла повного та глибокого відображення у працях радянських істориків. Опубліковані різні за змістом, спрямуванням, науковою цінністю аналітично-теоретичні напрацювання, результати досліджень та аналізу документальних джерел у сукупності відобразили концепційні та структурні компоненти лише в певній мірі. Порушені ними проблеми здебільшого носять фрагментарний, локальний або ж загальний характер.

Залишається вона недостатньо розкритою й в сучасній українській історіографії. Однак зі здобуттям Україною незалежності намітилися позитивні процеси – знято ідеологічні перепони, розсекречено архіви.

Аналіз виявленої джерельної бази, яка представлена неопублікованими документами й матеріалами низки архівних установ України та зарубіжжя, збірниками опублікованих документів і матеріалів, мемуарною літературою, неопублікованими спогадами, періодикою воєнного часу, джерельними інтернет-ресурсами, разом із осмисленням наукового доробку сучасних науковців та їхніх попередників, використанням відповідної теоретико-методологічної основи дозволяє ґрунтовно, об'єктивно та неупереджено заглибитись у порушену проблематику дослідження.

Опрацьована фактологічна база дає підстави стверджувати, що трагедія світового масштабу стала наслідком протистояння двох непримиримих ідеологій – нацизму та комунізму, які сповідували ідею світового панування, а безпосереднім поштовхом до велелюдної біди – змова двох диктаторів – Гітлера та Сталіна (підписання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад). Якщо укладення радянською стороною договору з потенційним агресором можна було тлумачити як законну спробу відвернення війни, то вже зовсім інакше слід розцінювати таємні протоколи до пакту, де йшлося про задоволення територіальних апетитів обох держав. За цими домовленостями, існування яких Радянський Союз категорично заперечував, Сталін дістав змогу розширити територіальні межі СРСР. Саме територіальний вигреш, розподіл сфер впливу, поширення сталінської диктатури на нові території і було основною метою підписаної угоди. Про відвернення можливої війни вождь й не думав. Лідери «першої в світі країни перемігшого соціалізму» і «Третього Райху» – Сталін і Гітлер багато в чому були схожі: ненавистю до демократії, зневагою до народних мас, безмежною жорстокістю, іезуїтською підступністю...

Безпосереднім результатом пакту Ріббентропа – Молотова був початок 1 вересня 1939 р. агресії Німеччини проти Польщі. Так вибухнула Друга світова війна. Згідно укладених домовленостей, досить швидко її учасником став й Радянський Союз – 17 вересня 1939 р. Червона армія вступила на територію Західної України та Західної Білорусії, які перебували у складі Польщі. 22 вересня 1939 року радянські війська увійшли у Львів. Того ж дня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських і німецьких військ [367, с. 286; 288].

Напад гітлерівської Німеччини на СРСР для радянського керівництва став своєрідним ударом у спину, оскільки воно, й далі ведучи перемовини з А. Гітлером про переділ світу та ретельно виконуючи взяті на себе зобов'язання, до відбиття агресії виявилось неготовим.

Дуже великої шкоди Збройним Силам СРСР завдали сталінські політичні репресії, переоцінка їхніх сил і можливостей, зокрема домінуюча стратегічна концепція, поширювана військовим керівництвом на чолі з наркомом оборони Ворошиловим, що майбутня війна вестиметься на ворожій території, противника буде розбито «могутнім ударом» і «малою кров'ю»; про можливі оборонні дії навіть не згадувалося.

У спекотне літо 1941-го, підминаючи гусеницями, шматуючи мирну українську землю, тисячі німецьких танків сталевими клинами розсікали маси радянських військ – «непереможна Червона армія» терпіла поразку за поразкою, зазнаючи із перших днів віроломного вторгнення армій Вармахта колосальних втрат у живій силі та бойовій техніці.

Відсіч агресорові постав як всенародна справа. Війна проти смертельного ворога – німецького нацизму дістала визначення як визвольна, священна. Ці прості, але сповнені глибокого змісту слова відбивали почуття багатьох мільйонів патріотів. Гасло «Все – для фронту, все – для перемоги!» відповідало найзаповітнішим настроям мільйонів людей, у тому числі подолян, які масово, зі зброєю в руках, стали на захист рідної Вітчизни, проявляли сумління на трудовому фронті.

У результаті дошкульних поразок та повсюдного (не зважаючи на окремі яскраві сторінки героїчного супротиву, в тому числі й на подільській землі) відступу Червоної армії, населення окупованих територій опинилося у вкрай важкій, критичній ситуації. Його евакуація виявилась частковою. Першочергове значення в евакуаційних заходах партійно-державне радянське керівництво надавало вивезенню матеріальних цінностей, що обернулось своєрідною гуманітарною катастрофою більшовицької влади та її системи, оскільки найбільша цінність суспільства, як це проголошувалося в конституції держави, – її громадяни – залишалася на поталу ворогові.

Із перших днів окупації завойовники намагалися накинути на подолян політичні пута: віроломний напад на СРСР подавався як боротьба гітлерівців за «корінні» інтереси українського народу, звільнення його від «сталінської тиранаї», «жидо-більшовицького ярма».

На загарбаних територіях досить активно впроваджувався новий адміністративно-територіальний устрій. Терени Вінниччини увійшли до утворених генералбецірку (генеральної округи) «Житомир» райхскомісаріату «Україна» та такого ж штучного адміністративно-територіального утворення «Трансністрія», підконтрольного сателіту гітлерівської Німеччини – королівській Румунії; Кам'янець-Подільщини – генералбецірку «Волинь-Поділля» райскомісаріату «Україна».

Для нацистських же лідерів термін «Україна» означав лише географічне поняття, а не державне утворення.

Сформовані органи місцевого управління діяли в умовах повної підконтрольності і залежності від німецьких адміністративних і поліцейських окупаційних органів.

Була також запроваджена широкорозгалужена карально-репресивна система.

Антирадянські настрої частини населення фіксувалися здебільшого протягом 1941 – 1942 рр. Це пов'язувалося з оцінкою результатів діяльності більшовицького режиму: суцільна колективізація, яка призвела до масового голоду 1932 – 1933 рр., депортації селян-«куркулів» 1930 – 1936 рр., масові арешти так званих «ворогів народу» 1937 – 1938 рр., загальне зубожіння населення.

Окупаційний режим породив таке явище як колабораціонізм. У кожного, хто йшов на співпрацю з ворогом, був власний мотив: одні – саме з ненависті та почуття образи на радянську владу, хтось сподівався на реалізацію ідеї відродження державності, інші – прагнули зайняти чільне місце в соціальній ієрархії та збагатитися. Не останню роль на шляху співпраці відіграв інстинкт самозбереження.

Злочинними діями в регіоні відзначилися колаборантські формування Російської Визвольної Армії та Кубанського козачого полку. Співробітничали з нацистським режимом управлінці української допоміжної адміністрації, але особливо – поліцаї.

Як і всі окуповані нацистськими загарбниками території України, Поділля вкрай потерпало від розв'язаного новоявленою владою геноциду проти місцевого населення. Його повсякденне життя в умовах «нового порядку», зумовлене нацистською окупаційною політикою, характеризувалося тотальним контролем, репресіями, терором гітлерівців, постійним дефіцитом продовольства, товарів першої необхідності.

Запроваджений у краї окупаційний режим був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою

органів і заходів, спрямованих на колонізацію, економічне пограбування, анексування його, ліквідацію у ньому будь-яких ознак національної державності, культури та духовності. За планами гітлерівців, на території краю передбачалось створення спеціальних районів типу «Гегевальд», «Форстенштадт», заселених виключно так званими «народними» німцями. Більшість місцевого населення, в першу чергу комуністи, партійно-радянські та комсомольські активісти, «політичні вороги» Райху – громадяни єврейської національності, цигани, мали бути фізично знищені; дещо пізніше – також активісти самостійницького руху, насамперед, бандерівці.

Для «вирішення єврейського питання», тобто поголовної ліквідації єврейського населення, його трудової експлуатації нацисти створили мережу гетто (своєрідних концентраційних таборів) та так званих трудових таборів, повсюдно проводилась фізична зачистка єврейської спільноти. Найпоширенішою формою знищення стали масові розстріли приречених на смерть громадян, не зважаючи ні на стать, ні на їхній вік.

Аналогічно вирішувалося «циганське питання».

Вкрай нелюдським виявилось ставлення нацистів до радянських військовополонених, становище яких ускладнювалося ще й тим, що їм як військовослужбовцям сталінський режим забороняв взагалі потрапляти у полон, оскільки в такому випадку вони вважалися ледь не зрадниками. Головною причиною їхньої масової смертності було виснаження голодом, іншими – фізичне виснаження, поширення інфекційних захворювань, жорстокі умови утримання, розстріли. Будь-яка допомога з боку цивільного населення категорично заборонялася та нещадно каралася.

Цинічне вбивство стало наріжним каменем нацистської окупаційної системи, так званого «нового порядку».

Решті «недолюдей» відводилась роль рабів німецьких колонізаторів.

Всього під час окупації на Вінниччині загарбники знищили 169260 мирних жителів, а із замученими у вінницьких концтаборах військовополоненими мартиролог жертв становить понад 205 тис. чол.; на Кам'янець-Подільщині – 221800 чол. цивільного населення, 255900 чол. – радянських військовополонених. Найбільше бранців (понад 150 тис. чол.) загинуло у Славутському таборі «Гросс-лазарет-301».

Виняткова жорстокість окупаційної влади зумовлювалася також наявністю на вінницькій землі надсекретних нацистських об'єктів – ставок А. Гітлера «Вервольф» та Г. Герінга «Штайнбрух». Прилегли

до них райони були перенасичені охоронними та каральними підрозділами СД, СС, гестапо, Вермахту. Найменший супротив нещадно придушувався.

Обезлюднюючи території, гітлерівці спалювали цілі села (на Вінниччині 18 із них зазнали трагічної долі білоруської Хатині, 168 були спалені частково; на Кам'янець-Подільщині – 33 села спалені повністю, 78 – частково).

Фізичному знищенню цивільного населення, життя якого мало чим відрізнялося від існування в'язнів, сприяв вкрай низький рівень його медично-санітарного обслуговування, а також голод.

Кривавий розбій та насилля нацистські загарбники поєднували з вандалізмом, руйнуванням, грабежами виробничо-господарських, соціально-культурних об'єктів.

Економічне пограбування гітлерівцями загарбаних територій почалося з перших днів війни і поділялося на два етапи:

- 1) одноразове пограбування під час воєнних дій;
- 2) тривале пограбування.

Тривале пограбування здійснювалось шляхом запровадження рабсько-кріпосницької праці в колективних господарствах краю (фактично збережених колгоспах та радгоспах), цілковитої реквізиції виробленої у них продукції, позбавлення членів общин справедливої оплати праці, обкладання населення численними податками, запровадження обов'язкового страхування, застосування різноманітних штрафів, інших фіскальних заходів.

Це стосується й «трудових ресурсів» частково відновлених промислових підприємств.

Якщо мешканці сіл ще мали деякі шанси на виживання, то соціально-економічне становище міського населення виявилось вкрай важким. Офіційне забезпечення, зокрема продовольче, було мінімальним та рідко допомагало вижити навіть самому працюючому, не кажучи про його сім'ю. Населення часто недоїдало, відчувало брак найбільш необхідних речей, нерідкими стали випадки голодної смерті. Підтримував ледь жевріюче життя містян «чорний ринок», що набув значного поширення.

У 1943 – 1944 рр., з наближенням фронту, гітлерівці вдалися до тотального мародерства. В грабiжницьких посяганнях та безчинствах вони не рахувалися навіть із своїми сателітами.

Повсюдно запроваджувалась рабська трудова повинність.

Окрім внутрішньої експлуатації місцевих «трудових ресурсів», з весни 1942 р. розпочалися масові депортації населення на примусові роботи до Німеччини. Всього на нацистську каторгу гітлерівці

насилено вивезли 78650 мешканців Вінниччини (включаючи депортованих із Монастирищенського району), 117230 – Кам'янець-Подільщини.

При цьому «полювання» за людьми зумовлювалося низкою мотивацій:

- депортоване цивільне населення з окупованих територій розглядалось як дармова робоча сила, що в значній мірі мала ліквідувати загрозливий дефіцит робочих рук у мілітаристській економіці Райху, націленій на ведення війни за світове панування;

- вигнані до Райху люди позбавлялися б можливості брати участь у партизанській боротьбі;

- кожна працездатна людина, яка залишиться після відступу Вермахту, – це додаткові людські ресурси для армії та оборонної промисловості СРСР.

Здійснювана нацистськими окупантами депортація подолян у кінцевому підсумку означала стерилізацію краю від продуктивних сил, його обезлюднення, підготовку Поділля для наступного заселення німецькими колонізаторами.

Депортуючи працездатне населення, окупанти використовували відверту брехню, застосовували соціальний тиск (створення нестерпних умов для життя на окупованій території), фізичні форми залякування.

Не існувало ніякої масової добровільної згоди населення Поділля на використання їхньої праці в нацистській Німеччині.

Значну увагу гітлерівські загарбники приділили механізму духовного пригнічення населення. Вони мали на меті позбавити українців можливості отримати елементарну освіту, користуватися благами науки та культури. Загалом, у нацистській колоніальній політиці для освітньої галузі місця не знайшлося.

Нацистська окупація України передбачала заміну політичних й ідеологічних устроїв комунізму на нацизм.

Важливою зброєю у боротьбі проти більшовизму нацисти вважали церкву. Оскільки відновлення релігії, яка в радянський час була фактично поза законом, мало продемонструвати місцевому населенню «прихильність» до нього нової влади. Загарбники намагалися довести, що з їх приходом українці отримали втрачену за часів комуністичного режиму релігійну свободу.

Однак відносна свобода віросповідання невдовзі відійшла в минуле. Помітно посилювався контроль над релігійними організаціями. Впродовж усього періоду окупації релігійна політика окупантів зосереджувалася на забезпеченні інтересів Третього Райху. Духовні за-

пити населення практично не враховувалися. Релігія розглядалася лише як інструмент ідеологічного впливу на «недолюдей» загарбаних територій.

Певний час окупанти не забороняли використання у діловодстві та побуті української мови (цей факт вони намагалися використати як один із пропагандистських підходів для формування лояльного ставлення місцевого населення до нової влади). Але із запровадженням наприкінці листопада 1941 р. німецької цивільної адміністрації та її курсом на придушення національного життя, переслідування представників самостійницького руху, які до того проводили активну україномовну пропаганду, мовне становище погіршилось. Загалом же, у перспективі, з точки зору нацистів, на всіх окупованих територіях мала панувати лише німецька мова, а українська як мова місцевого населення у кращому випадку побутовала б серед «українців-рабів» і мала сприйматися як іноземна.

Нацистська окупація передбачала також ревізію історичної пам'яті місцевого населення – ліквідацію пам'ятників та символів доби соціалізму, атрибутики радянської доби. З цією метою гітлерівці зносили ідеологічно шкідливі скульптури та монументальні композиції, перейменовували населені пункти, вулиці, площі, що носили назви більшовицьких діячів тощо.

Інструментом пропаганди також була україномовна преса, яку подоляни справедливо називали «німецькими газетами з українським шрифтом».

Українська земля, окупована німцями, стала неначе випробувальним полігоном унікального за людиноненависницьким задумом експерименту, що його нацисти збиралися поширити на весь світ.

Значна частина Вінниччини в межах «Трансністрії» перебувала під контролем Румунії – німецького спільника в агресивній війні. Хоч румунський окупаційний режим у порівнянні з німецьким був дещо ліберальнішим, проте у грабунках, жорстокому ставленні до поневоленого населення він мало чим відрізнявся від порядків, встановлених на територіях, контрольованими гітлерівцями. Для пограбування захоплених територій румунські окупанти також зберегли колективну систему господарювання. Абсолютна більшість виробленої в обшинних господарствах продукції вилучалась «губернаторством». Саме ж населення окупаційна влада примушувала каторжно працювати, не переміщуючи його з обжитих місць. Теж запровадила обов'язкову трудову повинність.

Крім організованого грабежу, здійснюваного цивільною окупаційною адміністрацією, існував і так званий «неорганізований».

Особливо інтенсивно грабувалися общини напередодні відступу румунсько-німецьких загарбників. Причому як румунами, так і німцями. Протягом усього періоду окупації нещадно грабувалося також цивільне населення, доведене до цілковитих злиднів, голодного існування.

У кожному населеному пункті мали місце численні прояви жорстокості та свавілля.

Чимало зусиль докладала окупаційна адміністрація по «румунізації» захоплених територій, цілеспрямованого викорінення на них всього українського, що теж було одним із проявів расизму та колоніалізму і мало чим відрізнялось від окупаційної політики гітлерівських загарбників.

Новітнє рабство тривало до останніх днів окупації краю.

Нацистська окупаційна політика вплинула на еволюцію настроїв жителів регіону від позитивного або нейтрального ставлення до «визволителів» із «жидо-більшовицького ярма» до виключно негативного сприйняття нової окупаційної державно-правової системи як свого головного ворога, хоч нацисти вважали, що кинуте напризволяще українське населення, деморалізоване і роз'єднане, не зможе чинити опір. Однак основна маса людності відмовилася бути рабами.

Крім ідеологічних існували й інші мотивації протестних вчинків людей, позбавлених загарбниками усяких прав і свобод, – економічні, побутово-психологічні. Наймасовішим, визначальним був осмислений опір, свідома боротьба з ненависним ворогом, котра вимагала і мужності, і мобілізації сил, і самопожертви.

Супротив подолян розпочався з моменту окупації регіону. Основні форми опору – пасивний та збройний.

Серед різних форм народної боротьби в тилу ворога найактивнішою були збройні партизанські дії. Плануванням та проведенням бойових операцій народних месників керували Центральний та Український штаби партизанського руху, створені в червні 1942 р.

Однак слід зазначити, що на початковому етапі війни до можливих партизанських дій партійно-радянська влада виявились не готовою. Маніакальна підозрілість, породжена страхом, що повсюди поряд з «армійською змовою» існує добре законспірована озброєна мережа «ворогів народу», яка прагне повалити більшовицький режим, примусила «вождя народів» взагалі покласти край створенню партизанських сил напередодні війни.

Крім того, сталінське керівництво не допускало й думки, що війна буде вестися на радянській території.

Зародження підпільно-партизанського руху було результатом супротиву населення, яке опинилось на окупованій території, але у першу чергу дій ентузіастів-патріотів, котрі у неймовірно складних умовах ворожого тилу, долаючи величезні організаційні та матеріальні труднощі, щодня піддаючи себе смертельному ризику, гуртували однодумців, збирали на полях недавніх боїв зброю, самотужки виробляли конспіративні прийоми, тактику дій, закликали співвітчизників не коритися ненависному ворогові.

Ключову роль у налагодженні та активізації підпільно-партизанської боротьби відіграли військовослужбовці Червоної армії, що опинилися в оточенні, а також ті, яким пощастило вирватися з німецького полону.

Антифашистське партійно-комсомольське підпілля, партизани, навіть на Вінниччині, де через наявність ставок А. Гітлера та Г. Герінга умови боротьби були вкрай важкими, відчутно дестабілізували ворожий тил, завдали значних втрат ворогові, а під час визволення Правобережної України сприяли діючій армії у проведенні визвольних-наступальних операцій. Тоді формування народних месників вже не тільки багато в чому нагадували частини регулярної армії, а й координували з ними бойові операції.

Друга світова війна (1939 – 1945 рр.) була однією з небагатьох в історії людства, де партизансько-повстанські дії в тилу окупаційних військ відігравали роль стратегічного фактора.

Окрім суто військових завдань підпільно-партизанський рух відіграв важливу морально-психологічну функцію: з одного боку він засвідчив волю населення краю до організованого супротиву «новому порядку», а з другого – підтримував у людей переконання в справедливому, визвольному характері цієї боротьби. До того ж, на окупованих землях народні месники та підпільники були чи не єдиними носіями радянської ідеології, через них здійснювався своєрідний зв'язок із «Великою землею».

Крім підпільників та радянських партизанів на теренах краю заявила про себе ще одна важлива політична сила – Організація Українських Націоналістів, члени якої (бандерівці та мельниківці) спершу були ситуативними союзниками нацистських загарбників, однак переслідували власну стратегічну мету – створення Незалежної Соборної Української Держави.

Шлях її реалізації схематично вони бачили таким: напавши на СРСР, Німеччина припинить його існування, але при цьому сильно ослабне сама. Створяться сприятливі умови для здійснення омріяної «української революції». Ось чому, тісно співпрацюючи з гітле-

рівцями, націоналісти, в той же час, розгортали боротьбу з ними, накопичували сили для майбутніх вирішальних битв, при цьому завдавати німцям удари у найбільш вразливі місця націоналісти не збиралися. Це, на їхню думку, посилювало б більшовиків. Основне вістря боротьби спрямовувалося проти радянських партизанів, партійно-комсомольського підпілля, яких вважали суттєвою перешкодою для здійснення визначеної мети. Особливою активністю відзначалися бандерівці.

З'явившись у складі похідних груп на Поділлі, вони не приховували від місцевого населення своїх намірів, знаходячи серед частини подолян розуміння і підтримку.

Переслідуючи мету відновлення державної незалежності України, члени самостійницького руху взяли активну участь у формуванні допоміжної адміністрації та поліції, оскільки це створювало можливість легального прикриття діяльності, пов'язаної із пропагандою ідеї української державності та налагодженням організаційної мережі, використовували різні засоби ідеологічного впливу, вели активну агітаційну роботу.

Зробивши ставку в політичних сподіваннях на гітлерівську Німеччину, націоналісти дуже прорахувались, не взявши до уваги людиноненависницьку ідеологію німецького нацизму щодо інших народів, зокрема, слов'ян.

Невдовзі бандерівці збагнули, що Німеччина розглядає Україну як колонію, почали створювати власні збройні сили – Українську повстанську армію, підпільні боївки. На відміну від комуністичного підпілля гестапівці називали націоналістичних нелегалів «Українським рухом опору».

Оскільки самостійницький рух, як і, ясна річ, комуністичний, суперечив колонізаторській політиці, на оунівців обрушилися репресії. Бандерівці стали відвертими ворогами гітлерівської імперії.

Сили національно-визвольного спрямування внесли посильний внесок у перешкоду реалізації людиноненависницьких планів гітлерівських загарбників, зазнали втрат у кривавій боротьбі з ворогом.

Зоря визволення зійшла над Поділлям 20 грудня 1943 р., коли був звільнений від окупантів перший населений пункт краю – с. Скибинці Погребищенського району Вінницької області.

Визволення регіону тривало 106 днів і відбувалось у кілька етапів: під час Житомирсько-Бердичівської, Рівненсько-Луцької, Проскурівсько-Чернівецької наступальних операцій військ 1-го Українського фронту та Умансько-Ботошанської наступальної операції військ 2-го Українського фронту.

У середині січня 1944 р. мав місце потужний контрнаступ ворога, однак радянським військам вдалося його відбити.

Завершальний етап визволення Поділля від нацистських окупантів припав на березень – початок квітня 1944 р. Остаточно край був звільнений від ворога 4 квітня 1944 р., після того як гітлерівці змушені були залишити села Жванець та Ластівці Довжоцького району Кам'янець-Подільської області.

Сприяла визволенню краю від гітлерівських загарбників також діяльність антифашистів – громадян інших країн. Разом із тим вона спрямовувалася й на звільнення від нацизму країн поневоленої Європи, самої Німеччини.

Визволення Вінниччини та Кам'янець-Подільщини Червоною армією було сприйнято місцевим населенням із невимовною радістю, сердечною вдячністю.

Відразу ж після звільнення Поділля тисячі його мешканців долучилися до патріотичного руху по збору коштів на озброєння Червоної армії, надавали максимально можливу допомогу пораненим солдатам-червоноармійцям. Десятки тисяч їх поповнили бойові ряди армії-визволительки.

Масовий подвиг відомих і невідомих героїв, здійснений на подільській землі, як і подвиг подолян на фронтах Другої світової війни, став вагомим внеском у її визволення від нацистських загарбників, здобуту такою дорогою ціною Перемогу.

Ратні вчинки героїв, як і їхня слава, – безсмертні!

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Монографії, наукові, науково-краєзнавчі праці та статті

1. *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Збірка писань / Є. Алетіяно-Попівський. – Лондон: Українська видавнича спілка у В. Британії, 1980. – 419 с.
2. *Алтухова О. І.* Архіви Хмельницької області в роки окупації (1941 – 1944) / О. І. Алтухова // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 16.
3. *Анатолій Тамтура, Олександр Коваль.* Історія Тиврівщини / Анатолій Тамтура, Олександр Коваль. – Вінниця: Т. Баранівська, 2012. – 444 с.
4. *Анисимов И. В.* Великая Отечественная война Советского Союза 1941 – 1945 / И. В. Анисимов, Г. В. Кузьмин. – М.: Воениздат, 1952. – 190 с.
5. *Антоніна Сторожук.* Подільський Бар та його околиці: історія і сучасність (події, особистості, факти) / Антоніна Сторожук. – К., 2010. – 282 с.
6. *Афанасьев А.* Другая война 1939 – 1945 / А. Афанасьев. – Москва, 1996. – С. 21.
7. *Бабак И. А., Витковский В. Н.* Чужбины для подвига нет. Non ce il paese stragnierio per l'atto eroico: документальная повесть / И. А. Бабак, В. Н. Витковский. – Винница: ФЛП Горбачук И. П., 2011. – 96 с.
8. *Бабій М., Кравчук В.* Партизанськими стежками Вінниччини: Путівник. – Одеса: Маяк, 1975. – 41 с.
9. *Баженов Л. В.* Археографічні видання про Хмельницьку область в роки Великої Вітчизняної війни / Л. В. Баженов // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. – С. 290 – 293.
10. *Байдич О. В.* Кризь плин віків... Історія Красилівщини / О. В. Байдич. – Красилів, 2003. – 292 с.
11. *Береговой Г. Т.* Три высоты / Г. Т. Береговой / Лит. запись Г. А. Сомова. – М.: Воениздат, 1986. – 254 с.

12. *Берковський В. Г.* Джерела до історії Шепетівського партизанського загону Музальова / В. Г. Берковський // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення» / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор), Сміховський В. В. (відповід. секретар) та ін. – Шепетівка, 2015. – С. 177 – 183.

13. *Блажевич Ю. І., Блажевич О. І.* Знищення єврейського населення Старої Ушиці в Студениці в 1942 році / Ю. І. Блажевич, О. І. Блажевич // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. – С. 28 – 39.

14. *Блажевич Ю. І.* Ліквідація фашистськими окупантами єврейського населення містечка Хмільника Вінницької області в 1941 – 1943 рр. / Ю. І. Блажевич // Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939 – 1945: матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 10 – 11 жовтня 2014 р.). – Вінниця, 2014. – С. 208 – 214.

15. *Блажевич Ю. І.* Ратний і трудовий подвиг солдата Івана Стецюка / І. Ю. Блажевич // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. – С. 232 – 234.

16. *Богунів С.* Використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві під час нацистської окупації України / С. Богунів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1 – 2. – С. 326 – 339.

17. *Бондарчук І. А.* Непокоренные / І. А. Бондарчук. – Вінниця, 2011. – 67 с.

18. *Бондарчук Л.* Діяльність ОУН-УПА на Волині й Поділлі під час німецької окупації у Другій світовій війні // Л. Бондарчук // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 173 – 176.

19. *Бранько Я.* «Вервольф»: що ми знаємо про це? / Я. Бранько // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1 – 2. – С. 428 – 442.

20. *Бранько Я.* Рейд на Уланів / Я. Бранько // Робітнича газета. – 1984. – 11 жовтня.

21. *Бранько Я.* Хроніка визволення Вінниччини / Я. Бранько // Хімік (м. Вінниця). – 1999. – 8 квітня; 22 квітня.
22. *Бурченко Д.* Рейд к Южному Бугу / Д. Бурченко. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1978. – 207 с.
23. *Бурченко Д. Т.* Рейд к Южному Бугу / Д. Т. Бурченко / Лит. запись И. А. Белокобыльского; Предисл. В. М. Немятого. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Политиздат Украины, 1998. – 208 с.
24. *Бурченко Д., Маняк В.* Пам'ять не заросте травною забуття / Д. Бурченко, В. Маняк // Братерство, народжене в боях / Упорядник В. Л. Грузін. – К.: Політвидав України, 1980. – С. 59 – 92.
25. *Бухонський В. В.* Співдружність радянських і чехословацьких воїнів у боях за визволення України / В. В. Бухонський // Український історичний журнал. – 1979. – № 7. – С. 45 – 52.
26. *Вадим Вітковський, Геннадій Ковальчук.* Таємниці підпільного обкому: Документальна розвідка. Частина перша / Вадим Вітковський, Геннадій Ковальчук. – Вінниця: ТД «Едельвейс і К», 2013. – 120 с.
27. *Вадим Вітковський.* Повій, вітре... або тіні незабутих предків. Про село Борівку і його людей // Вадим Вітковський. – Вінниця: ПП «ТД Едельвейс», 2013. – 480 с.
28. *Валерій Васильев.* Оккупационный режим и население // Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941 – 1944 гг. / сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 856 с.
29. *Вапнярчук М.* Не шкодуючи життя / М. Вапнярчук // Соціаліст Вінниччини. – 2004. – 9 травня.
30. *Василевський О. М.* Справа всього життя / О. М. Василевський / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1989. – 590 с.
31. *Василь Паламарчук.* Босоніж по стерні: Історико-краєзнавча розповідь про с. Митинці Хмільницького району Вінницької області / Василь Паламарчук. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. – 188 с.
32. *Ващенко Н. В.* Из жизни военнопленного / Н. В. Ващенко // Всерос. мемуарная б-ка. Серия: Наше недавнее. – Париж: YMCA-Press, 1987. – Вып. 7. – С. 242 – 276.
33. *Верховский В., Галанов Б.* Чернятинцы – село патриотов / В. Верховский, Б. Гранов // Правда. – 1944. – 20 марта.
34. *Ветров І.* Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939 – 1944 рр.) / І. Ветров // Архіви окупації. 1941 – 1944. – С. 779.
35. *Ветров І. Г.* Хижацько-колоніальна деструктивна роль німецьких монополій та військово-економічного апарату на окупава-

ній території України (1941 – 1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 85 – 99.

36. *Винокурова Ф. А.* Евреи Винничины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации / Ф. А. Винокурова. – Т. 3: Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла. – Винница: Антекс, 2000. – 336 с.

37. *Винокурова Ф. А.* Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941 – 1944 гг. / Ф. А. Винокурова // Євреї в Україні: історія і сучасність: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Житомир, 20 березня 2009 р.). – Житомир: Вмд-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 401 – 414.

38. *Винокурова Ф. А.* Праведники світу: до питання мотивації дій та вчинків, проблеми людського вибору в екстремальних ситуаціях нацистської окупації / Ф. А. Винокурова // ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції (Житомир, 22 – 23 жовтня 2010 р.). – Дніпропетровськ: Ткума, 2011. – С. 325 – 343.

39. *Винокурова Ф. А.* Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4 – 5. – С. 120.

40. *Вільчинська З. В.* Наша історія: адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення / З. В. Вільчинська. – Вінниця: Вінницька картографічна фабрика, 2013. – 912 с.

41. *Владимиров М. І.* Вогненна зона / М. І. Владимиров / Літ. запис В. А. Мухи. – К.: Видавництво політичної літератури, 1982. – 100 с.

42. *Владимирський О. І., Войтович В. В.* До історії Могилів-Ямпільського укріпленого району / О. І. Владимирський, В. В. Войтович // Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція / Матеріали конференції. 17 – 18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області / Ред. колегія: С. Д. Гальчак (голова), Ю. А. Зінько (співголова), А. В. Войнаровський (відповід. секретар) та ін. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. – С. 127.

43. *Власенко В.* Структура органів управління окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 рр.) / В. Власенко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія,

проблеми, перспективи: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Суми, 2011. – С. 53 – 56.

44. *Власенко В.* Формування та структура німецької цивільної адміністрації в генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1945 рр.) / В. Власенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія. – К., 2011. – Вип. 107. – С. 7 – 9.

45. *Вознесенський М.* Воєнна економіка СРСР в період Вітчизняної війни / М. Вознесенський. – К.: Укрполітвидав, 1948. – 160 с.

46. *Воловик В. П.* Антифашистський рух у Вінниці в роки окупації, 1941 – 1944: спроба узагальнення / В. П. Воловик // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 6. – К.: 2002. – С. 252 – 253.

47. *Володимирів Б.* Легенда для нових борців / Б. Володимирів. – Летичів, 2006. – С. 39.

48. *Ворожейкин А. В.* Над волчьим логовом / А. В. Ворожейкин // В кн.: Последние атаки. – М.: Изд-во ДОСААФ, 1979. – 184 с.

49. *Вронська Т. В.* Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 92 – 105.

50. *Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В.* Хто пожав «бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941 – 1945 рр. / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас. – Тернопіль, 1996. – 176 с.

51. *Галаджиев С.* Что происходит в оккупированных областях Украины / С. Галаджиев. – Уфа, 1942. – 26 с.

52. *Гальдер Ф.* От Бреста до Сталинграда: Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1941 – 1942 / Ф. Гальдер / Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 2001. – С. 63.

53. *Гальчак С. Д. (автор-упорядник).* Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості / С. Д. Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2015. – 608 с.

54. *Гальчак С. Д.* Архівна справа на Вінниччині в роки німецько-фашистської окупації / С. Д. Гальчак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 200 – 211.

55. *Гальчак С. Д.* Визволення Вінниччини від нацистських загартників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.) / С. Д. Гальчак / 3-є вид.: доповн., перероб. – Вінниця: Консоль, 2010. – 420 с.

56. *Гальчак С. Д.* Внесок вінничан у перемогу над нацизмом / Сергій Гальчак // Переможці. Книга Пам'яті України. Вінницька область / Обласна редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С.

(заст. гол.), Харчук В. Є. (відповід. секретар), Азаров С. Г., Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д., Коваленко Л. Г. та ін. – Т. 1. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – С. 9 – 30.

57. *Гальчак С. Д.* Герої Вінниччини / С. Д. Гальчак. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2016. – 340 с.

58. *Гальчак С. Д.* Герої Поділля: Герої Радянського Союзу – уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей / С. Д. Гальчак. – К.: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2010. – 232 с.

59. *Гальчак С. Д.* Джерела до вивчення історії «остарбайтерів» / С. Д. Гальчак // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 393 – 401.

60. *Гальчак С. Д.* Жіноче обличчя війни: вінничанки на захисті Вітчизни (1941 – 1945) / С. Д. Гальчак (1941 – 1945). – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. – 460 с.

61. *Гальчак С. Д.* Листи «остарбайтерів» з Поділля як документальне джерело про їхнє життя в нацистському рейху / С. Д. Гальчак // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 271 – 285.

62. *Гальчак С. Д.* Місцева україномовна преса німецької окупаційної влади на Вінниччині в роки Другої світової війни / С. Д. Гальчак // Журналістика і мистецтво слова: збірник наукових статей / Гол. редактор В. М. Каленич; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 8. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. – С. 6 – 20.

63. *Гальчак С. Д.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.) / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.

64. *Гальчак С. Д.* Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині: цивільне населення – жертва терору і насильства / С. Д. Гальчак // Книга Скорботи України. Вінницька область: Історико-меморіальне видання / Гол. обласної ред. колегії О. В. Шестопалюк. – Т. 1. – Вінниця, 2001. – С. 5 – 23.

65. *Гальчак С. Д.* Пограбування та експлуатація сільського населення Вінниччини німецько-фашистськими окупантами в період Великої Вітчизняної війни / С. Гальчак. – Вінниця, 1998. – 32 с.

66. *Гальчак С. Д.* Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.: Монографія / Сергій Гальчак / Вид. 2-е, доп. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – 876 с.

67. *Гальчак С. Д.* Село Сосни у плині часу: від давнини до початку ХХІ століття / С. Д. Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2014. – 360 с.

68. *Гальчак С. Д.* Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю / С. Д. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 4. – Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 136 – 146.

69. *Гальчак С. Д.* Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні / С. Д. Гальчак / 3-є вид., доповн., переробл. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2016. – 136 с.

70. *Гальчак С. Д.* Стан освіти на Вінниччині в період Другої світової війни / С. Д. Гальчак // Матеріали ХХІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – С. 197 – 211.

71. *Гальчак С. Д.* Ступені мужності / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 1995. – 152 с.

72. *Гальчак С. Д.* Ступені мужності / 2-е вид., доповн., переробл. / С. Д. Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2012. – 224 с.

73. *Гальчак С. Д.* «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2003. – 344 с.

74. *Гальчак С. Д.* Украинские оstarбайтеры Подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период) / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Подольє, 2009. – 544 с.

75. *Геллер Михаил, Некрич Александр.* История России 1917 – 1995: В 4-х томах. – Т. 1: Утопия у власти. – Кн. 1: Социализм в одной стране / Михаил Геллер, Александр Некрич. – М.: Издательство «МИК», издательство «Агар», 1996. – 500 с.

76. *Гетман А. Л.* Танки идут на Берлин / А. Л. Гетман. – 2-е изд. – М., 1982.

77. *Гінда В. В.* Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 рр.) / В. В. Гінда / Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 98 – 106.

78. *Гінда В. В.* Освітня політика нацистів стосовно «фольксдойче» в рейхскомісаріаті «Україна» / В. В. Гінда // Наукові записки

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія. – Вінниця, 2009. – Вип. 15. – С. 126 – 133.

79. *Гінда В. В.* Український спорт під нацистською свастикою (1941 – 1944 рр.) / В. Гінда. – Житомир: Рута, 2012. – 500 с.

80. *Глухий О.* Німецькі фашисти – люті вороги українського народу / О. Глухий. – М.: Політиздат, 1942. – 74 с.

81. *Гончар А. Г.* Витоки або Селище та селищани. Історико-краєзнавчий нарис / Анатолій Гончар. – Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2016. – 304 с.

82. *Гончаренко О.* Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони»: 1941 – 1944 рр. / О. М. Гончаренко, М. П. Куницький, О. Є. Лисенко. – К., 2014. – 151 с.

83. *Горин М. П.* Структура та особливості функціонування карних установ для радянських військовополонених на території Поділля та південно-східної Волині в період 1941 – 1944 років / М. П. Горин // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 21. Серія: Історія: збірник наукових праць. – Вінниця, 2013. – С. 149 – 154.

84. *Гребельський С.* Село патріотів / С. Гребельський // Вінницька правда. – 1974. – 19 лютого.

85. *Григорій Погончик.* Бершадщина: з минулого – у майбутнє / Григорій Погончик. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – 958 с.

86. *Григорій Погончик, Изя Кацап.* Кровоточаща рана. Холокост в Транснистрії 1941 – 1944 гг. / Григорій Погончик, Изя Кацап. – Вінниця: Меркьюрі-Подольє, 2014. – 569 с.

87. *Громовий Н.* Пілотський шолом / Н. Громовий // Вінницька правда. – 1983. – 5 жовтня.

88. *Гуменюк С. К.* Проскурівське підпілля / С. К. Гуменюк. – Хмельницький: Обл. організація т-ва «Знання», 1982. – 29 с.

89. *Гуров К.* Фашистський розбій на Україні / К. Гуров. – М.: Політиздат, 1942. – 28 с.

90. *Дементьев В. Т.* Визволення Української РСР від фашистських загарбників – видатний подвиг радянських Збройних Сил / В. Т. Дементьев // Український історичний журнал. – 1979. – № 10. – С. 17 – 28.

91. *Дерейко І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» / І. Дерейко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 174 с. – С. 74, 91, 100.

92. *Джуринська Г. І., Гнатюк Г. Б.* Гречанське підпілля у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. / Г. І. Джуринська, Г. Б. Гнатюк // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. – С. 137 – 150.
93. *Дзюба С. М.* Кам'янецький Бабин Яр / С. М. Дзюба // Літопис Хмельниччини-2007: краєзнавчий збірник / Упоряд.: Боголюбова І. М., Єсюнін С. М., Кокошко Н. В., Нечопорук Н. В. – Хмельницький: ПП Заколодний М. І. – С. 179.
94. *Дзьобак В. В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941 – 1944 рр.) / В. В. Дзьобак. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 260 с.
95. *Дідик В.* Сліди кованого чобота // Подільська зоря (м. Вінниця). – 2001. – 2 серпня.
96. *Довженко О. П.* Не хазяйнувати німцям на Україні / О. П. Довженко. – Саратов: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 16 с.
97. *Доманк А. С., Сбойшаков М. И.* Шепетовские подпольщики / А. С. Доманк, М. И. Сбойшаков. – М.: Политиздат, 1972. – 160 с.
98. *Драган А.* Розкрилася земля і показалося пекло: до 30-ї річниці відкриття советського народовбивства у Вінниці / А. Драган // Альманах Народного Союзу на рік 1972. – С. 71 – 90.
99. *Дробязко С. И.* Под знаменем врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941 – 1945 / С. И. Дробязко. – М., 2005. – С. 159 – 165.
100. *Дубина К. К.* Варвари двадцятого віку / К. К. Дубина. – Саратов: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1942. – 16 с.
101. *Дубров Б. И.* Солдатская слава / Б. И. Дубров. – К., 1970. – С. 177 – 178.
102. *Дугин А.* Сталинизм (Легенды и факты) / А. Дугин // Слово. – 1990. – № 7. – С. 23 – 26.
103. *Жуков Г. К.* Спогади і роздуми / Г. К. Жуков / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с.
104. *Заболотна Т.* Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941 – 1944 рр.) / Т. Заболотна // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси / Ред. колегія: В. А. Смолій (голова редколегії), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відповідальний редактор) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 7 – 43.

105. *Заболотний В.* Організація ОУН в Гайсині / В. Заболотний // Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 18 лютого 1999 р.). – Вінниця, 1999. – С. 57.

106. *Завальнюк К. В., Стецюк Т. В.* Український легальний часопис періоду німецької окупації «Тижневик Барської округи» / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 19. Серія: Історія: збірник наукових праць. – Вінниця, 2011. – С. 306 – 309.

107. *Завальнюк К. В., Стецюк Т. В.* Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008.

108. *Завальнюк О. М.* Нацистські злочини на Віньковеччині в матеріалах Надзвичайної Комісії (1944 р.) / О. М. Завальнюк // Віньковеччина в історії Поділля. Матеріали історико-краєзнавчої конференції / [Баженов Л. В. (відп. ред.), В. В. Войтович (відп. секретар) та ін.]. – Віньківці, 2015. – С. 94 – 98.

109. *Завальнюк О. М., Комарницький О. В.* З історії архівної справи на Поділлі (Хмельниччині) у XIV – XXI ст. // Архівна справа на Хмельниччині: Збірник документів, матеріалів і світлин / редкол.: Баженов Л. В., Байдич В. Г. (відп. ред.), Завальнюк О. М. (наук. ред.) та ін. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2012. – С. 8 – 42.

110. *Загалило В. І., Запорожець М. А.* Калинівка: Путівник / В. І. Загалило, М. А. Запорожець. – Одеса: Маяк, 1981. – С. 19; 20.

111. *Загородій І. М.* Руїни «Вервольфу» свідчать / І. М. Загородній. – Вінниця: ТД «Едельвейс і К», 2002. – 208 с.

112. *Загородній І. М.* Ставка Гітлера «Вервольф» в пространстві і часі / І. М. Загородній. – Вінниця: ООО «Консоль», 2008. – 320 с.

113. *Загорулько М., Юденков А.* Крах плану «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР / М. Загорулько, А. Юденков. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – 383 с.

114. *Земсков В. Н.* Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941 – 1944). – М., 1986. – 271 с.

115. *Земсков В. Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг. / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26 – 41.

116. *Зінько Ю. А.* Аграрна, соціальна та економічна політика німецьких окупаційних органів влади на території Вінниччини (1941 – 1944 рр.) / Ю. А. Зінько // *Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939 – 1945: матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції* (Вінниця, 10 – 11 жовтня 2014 р.). – Вінниця, 2014. – С. 227 – 233.

117. *Зінько Ю. А.* Аграрні відносини на Вінниччині в період німецької окупації (1941 – 1944 рр.) / Ю. А. Зінько // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Випуск 16.* – Київ, Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 136 – 140.

118. *Зінько Ю.* Вклад населення Вінниці у перемогу над фашистською Німеччиною / Ю. Зінько // *Матеріали 2-ї історико-краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасне».* – Вінниця, 1995. – С. 78.

119. *Зінько Ю. А., Григорчук П. С.* Особливості функціонування навчальних закладів Вінниччини в період нацистського режиму (1941 – 1944 рр.) / Ю. А. Зінько, П. С. Григорчук // *Наукові записки. Історія / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.* – Вип. 7. – Вінниця, 2004. – С. 132 – 135.

120. *Зінько Ю.* До питання про надання вінничанами допомоги пораненим воїнам Червоної Армії на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни / Ю. Зінько // *Тези доповідей 5-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.* – Вінниця, 1987. – С. 78.

121. *Зінько Ю. А.* Заклади культури та освіта Вінниччини в умовах нацистської окупації / Ю. А. Зінько // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – 2004. – Вип. 26. – С. 229 – 236.

122. *Зінько Ю.* Піклування партійних організацій Вінниччини про інвалідів Великої Вітчизняної війни в 1944 – 1945 рр. / Ю. Зінько // *Тези доповідей 7-ї Вінницької обласної конференції.* – Вінниця, 1989. – С. 38.

123. *Зінько Ю. А.* Піклування населення України про поранених радянських військовослужбовців у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. / Ю. А. Зінько // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 20. Серія: Історія: Збірник наукових праць.* – Вінниця, 2012. – С. 114 – 117.

124. *Зінько Ю. А.* Релігійне життя Поділля у роки нацистської окупації (1941 – 1943 рр.) / Ю. А. Зінько // *Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького Спасо-Преображенського собору. Матеріали Всеукраїнсь-*

кої науково-теоретичної конференції. – Вінниця, 2008. – С. 139 – 141.

125. *Зінько Ю. А.* Становище радянських військовослужбовців на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) / Ю. А. Зінько // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 269 – 273.

126. *Зінько Ю. А.* Строительство и эксплуатация немецким командованием сооружения «Вервольф» под Винницей в годы Великой Отечественной войны / Ю. А. Зінько // Героическое и трагическое лихолетье. – Смоленск: Смядынь, 2000. – С. 154 – 157.

127. *Зінько Ю. А.* Участь організацій Червоного Хреста Вінниччини у наданні матеріально-побутової допомоги та соціальної реабілітації поранених радянських військовослужбовців та інвалідів у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) / Ю. А. Зінько // Вісник інституту історії, етнології і права. Збірник наукових праць. Випуск 12. – Вінниця: ФОР Корзун Д. Ю., 2014. – С. 26 – 28.

128. *Зінько Ю. А.* Шефство трудящих України над госпіталами Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни / Ю. А. Зінько // Архіви України. – 1989. – № 3. – С. 53 – 58.

129. *Каленська А. В.* Доля простих солдат війни (спогади ветерана-фронтовика, офіцера Лебіги Григорія Костянтиновича) / А. В. Каленська // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. – С. 247 – 252.

130. *Кальба М.* Дружини Українських Націоналістів / М. Кальба. – Детройт, 1992. – 143 с.

131. *Карасевич А. О., Лисенко Л. Г.* Умансько-Ботошанська операція 2-го Українського фронту (перший етап – 5 – 10 березня 1944 року) / А. О. Карасевич, Л. Г. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 147.

132. *Катуков М. Е.* На острие главного удара / М. Е. Катуков. – М., 1976.

133. *Качуровська Л.* Нацистські злочини на Красилівщині / Л. Качуровська // Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції / Редкол.: Винокур І. С. (відп. ред.), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 53.

134. *Кирилюк І.* Фронтові дороги Івана Андрейцева / І. Кирилюк // Кам'янець-Подільський вісник. – 1995. – 6 травня.

135. *Климишин М.* В поході до волі: спомини. Т. 1 / М. Климишин. – [2-ге вид.]. Детройт: Українська Книгарня, 1987. – 429 с.

136. *Климчук А. М.* Омелян Грабець («Батько») – герой УПА / А. Климчук // *Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939 – 1945: матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції* (Вінниця, 10 – 11 жовтня 2014 р.). – Вінниця, 2014. – С. 99 – 103.

137. *Клімчук Ю. А.* Подоляни в антифашистському русі Опору в Італії (1943 – 1945) / Ю. А. Клімчук // *П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція* (м. Могилів-Подільський, 16 – 17 жовтня 2015 р.) / Ред. колегія: С. Д. Гальчак (голова), Л. В. Баженов (співголова), Ю. А. Зінько (співголова), В. В. Войтович (відп. секретар) та ін. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. – С. 257 – 266.

138. *Клоков В., Кулик І., Слінько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. Клоков, І. Кулик, І. Слінько. – К.: Видавництво АН УРСР, 1983. – 220 с.

139. *Коваль М. В.* Борьба населения Украины против фашистского рабства / В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 135 с.

140. *Коваль М. В.* У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів / М. В. Коваль. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1964. – 144 с.

141. *Коваль М. В.* У горнилі війни (співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1972. – 155 с.

142. *Коваль М. В.* Довготривала фортифікація на теренах України під час Другої світової війни. Міфи і реалії / Михайло Коваль. – Вінниця: ФОП Данилюк В. Г., 2011. – 496 с.

143. *Коваль М. В.* «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941 – 1944) / М. В. Коваль // *Український історичний журнал*. – 1995. – № 2. – С. 37 – 41.

144. *Коваль О.* Гніванський концтабір / Олександр Коваль // *Перша Тиврівська науково-краєзнавча конференція* (Тиврів, 11 грудня 2015 р.) / Ред. колегія: С. Д. Гальчак (голова), Л. В. Баженов (співголова), Ю. А. Зінько (співголова), К. В. Завальнюк (відп. секретар) та ін. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. – С. 150 – 159.

145. *Ковалев Б. Н.* Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941 – 1944 / Б. Н. Ковалев. – М.: ООО Издательство АСТ, 2004.

146. *Ковалев Б. Н.* Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941 – 1944 / Б. Н. Ковалев. – М.: ООО Издательство АСТ, 2004. – С. 240

147. *Ковальова Є. П.* Архівне будівництво на Вінниччині в післявоєнні роки / Є. П. Ковальова // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 72.

148. *Ковальський А. П., Ченцов В. В.* «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів / А. П. Ковальський, В. В. Ченцов // Архіви України. – 1993. – № 1 – 3. – С. 35 – 44.

149. *Ковальчук В. М.* УПА в славутсько-шепетівських лісах / В. М. Ковальчук // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення» / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор), Сміховський В. В. (відповід. секретар) та ін. – Шепетівка, 2015. – С. 171 – 177.

150. *Ковальчук С., Жоган Т.* Йшли в Славутські ліси партизани / С. Ковальчук, Т. Жаган. – К.: Видавництво «Київська правда», 2006. – С. 15 – 16.

151. *Кожедуб И.* Верность Отчизне: Рассказы летчика-истребителя / И. Кожедуб / Лит. запись А. Худадовой. – М.: Воениздат, 1971. – 519 с.

152. *Козлов В. И.* О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 годов / В. И. Козлов // История СССР. – 1990. – № 2. – С. 132 – 139.

153. *Коломієць І.* ОУН-УПА на Вінниччині в роки боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу / І. Коломієць. – Літин: Літинська районна друкарня, 2010. – 248 с.

154. *Коляструк О. А.* Офіційні документи та свідчення очевидців про повсякденне життя вінничан в умовах окупації / О. А. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: збірник наукових статей. – Вип. 23. – 2015. – С. 265 – 268.

155. *Конєв І. С.* Записки командуючого фронтом. 1943 – 1945 / І. С. Конєв / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1983. – 619 с.

156. *Коритчук В., Шепель І.* Сосни. Книга пам'яті / В. Коритчук, І. Шепель. – Київ – Сосни, 1993. – С. 57.

157. *Косик В.* Бульба, Поліська Січ і початки УПА / В. Косик // Визвольний шлях. – 1984. – № 9. – С. 1059 – 1070.

158. *Косик В.* Перші відомості на Заході про масові розстріли у Вінниці в 1937 – 1938 рр. / В. Косик // Політичні репресії на Поділлі

в ХХ столітті. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Вінниця, 2001. – С. 189.

159. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.; *Kosyk w. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine.* – Paris: Publications de l'Est Europeen, 1986.

160. *Косик В.* Україна під час другої світової війни 1938 – 1945 рр. / В. Косик. – Київ – Париж – Н[ь]ю Йорк – Торонто, 1992. – 729 с.

161. *Кошалап О. Ф.* Історія Печери / О. Ф. Кошалап. – Вінниця, 2011. – 432 с.

162. *Кравець М.* ОУН у Вінниці / М. Кравець // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 6 вересня 1994 р.). – Вінниця, 1994. – С. 78 – 80.

163. *Кравченко П.* Допомога українців євреям у Погребищі в 1942 – 1944 рр. / П. Кравченко // Тези доповідей чотирнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 5 вересня 1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 86 – 87.

164. *Красовский С. А.* Жизнь в авиации / С. А. Красовский. – М.: Воениздат, 1968. – 374 с.

165. *Кривов Л. П., Нагорянський В. І.* Заради життя на землі / Л. П. Кривов, В. І. Нагорянський. – Вінниця: Вінницька газета, 2011. – 368 с.

166. *Кривошеев Г. Ф.* В первых сражениях / Г. Ф. Кривошеев // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 2. – С. 10 – 16.

167. *Круглов А. И.* Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / А. И. Круглов / Ред.: И. М. Левитас. – К.: Еврейский совет Украины, 2002. – С. 203.

168. *Кугай П., Калінічев С.* Біля вовчого лігва / П. Кугай, С. Калінічев. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1974. – 232 с.

169. *Кугай П., Калінічев С.* Звіра ще тільки поранено / П. Кугай, С. Калінічев. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1984. – 206 с.

170. *Куликов В. Я.* Оккупация Винницы. Свидетельство очевидца / В. Куликов. – К.: Изд. ПАРАПАН, 2012. – 360 с.

171. *Кучер В., Дибський С.* Педагоги Липовеччини у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 / В. Кучер, С. Дибський. – Липовець, 2014. – 132 с.

172. *Кучер В. І., Потильчак О. В.* Україна 1941 – 1944: трагедія народу за фасадом Священної війни / В. І. Кучер, О. В. Потильчак. – Київ – Біла Церква: Білоцерківдрук. – 2011. – 368 с.

173. *Кучер В. І., Чернега П. М.* Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945) / В. І. Кучер, П. М. Чернега, . – К.: Генеза, 2004. – 272 с.

174. *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер; [пер. з англ.: С. Коломійця, Є. Ровного]. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. – 368 с.

175. *Лаута С. П.* Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1965. – 208 с.

176. *Лисенко О. Є.* Людський фактор Перемоги / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 21.

177. *Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І.* Релігійне життя в Україні (1941 – 1946 рр.) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У 2 кн. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 177 – 230.

178. *Лисенко О., Нестеренко В.* Окупаційний режим на Україні у 1941 – 1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестерович // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 766 – 767).

179. *Литвин В. М.* Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945) / Володимир Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 464 с.

180. *Литвин Володимир.* Історія України: Підручник / Володимир Литвин. – К.: Наукова думка, 2006. – 728 с.

181. *Литвин Микола, Науменко Кім.* Сталін і Західна Україна. 1939 – 1941 рр. / Микола Литвин, Кім Науменко. – К., 2010. – С. 3 – 4.

182. *Луїза Білозерова, Інна Ткачук.* Цей загадковий «Вервольф». Історія, наукові розвідки, таємниці розгадані та адресовані у майбутнє / Луїза Білозерова, Інна Ткачук. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. – 170 с.

183. *Лукашук О. В.* Окупаційний режим в роки Другої світової війни у Шепетівці (липень 1941 – лютий 1944 рр.) / О. В. Лукашук // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення» / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор), Сміховський В. В. (відповід. секретар) та ін. – Шепетівка, 2015. – С. 403 – 410.

184. *Мазило І.* До питання про ОУН-УПА на Вінниччині в роки Другої світової війни / І. Мазило // Тези доповідей і повідомлення ві-

сімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 3 лютого 1998 р.). – Вінниця, 1998. – С. 78 – 79.

185. *Майя Пірогова, Юрій Нагорний*. Їх не злякав «Вервольф»... / Майя Пірогова, Юрій Нагорний. – Вінниця: ТОВ «Видавництво-друкарня «Діло», 2014. – 220 с.

186. *Малигін А.* Повстанський рух на Вінниччині в 1942 – 1944 рр. / А. Малигін // Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 18 лютого 1999 р.). – Вінниця, 1999. – С. 3 – 11.

187. *Маніленко П. В.* Добридень, Березівко!: Історико-краєзнавчий нарис / П. В. Маніленко. – Вінниця: Вінницька газета, 2011. – 272 с.

188. *Мануїльський Д. З.* Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини: доповідь на нараді учителів західних областей України 6 січня 1945 р. / Д. З. Мануїльський. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 24 с.

189. *Манштейн Э.* Утерянные победы / Э. Манштейн / Сост.: С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»»; СПб: Terra Fantastika, 1999. – 896 с.

190. *Мартін М Богарт, А. Швачко* Führerhauptquartier «Wehrwolf». Ставка Гитлера на Україні: історія – описання – фотографії – карти – схеми / Мартін М Богарт, Андрій Швачко. – К.: Агат-принт, 2013. – 128 с.

191. *Марунчак М. Г.* Українські політичні в'язні в нацистських концераційних таборах / М. Г. Марунчак. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів. 1996. – 364 с.

192. *Мельничук І. П., Мельничук Л. С.* Німецько-фашистський окупаційний режим у Вінниці / І. П. Мельничук, Л. С. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія. – Вінниця, 2000. – Вип. II. – С. 174 – 177.

193. *Мизак Н. С., Горбатюк В. І.* За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА / Нестор Мизак, Василь Горбатюк. – Чернівці; Хмельницький; Торонто: Вид. дім «Букрек», 2006.

194. *Михайло Купчишин, Антон Мичак*. Шаргородщина: сторінки історії / Михайло Купчишин, Антон Мичак. – К., 2002.

195. *Минц И. И.* Великая Отечественная война Советского Союза / И. И. Минц. – Архангельск: ОГИЗ, 1947. – 64 с.

196. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія: 1942 – 1952 / П. Мірчук. – Мюнхен, 1953. – 319 с.

197. *Мірчук П.* Українська Повстанська армія 1942 – 1952 рр.: Документи і матеріали / П. Мірчук. – Львів, 1991. – 448 с.

198. *Михлев С. Н.* Боевые потери в стратегических наступательных операциях Советской Армии. 1941 – 1945 гг. / С. Н. Михлев // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 11. – С. 11 – 18.

199. *Моздир В. В.* Історія визволення Кам'янця-Подільського від німецько-фашистських окупантів у писемних спогадах радянських воїнів / В. В. Моздир // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17 – 18 травня 2012 р. / [ред. колектив: О. М. Завальнюк (голова), О. Б. Комарницький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. – С. 200 – 205.

200. *Мольченко В., Петров М.* Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни / В. Мольченко, М. Петров. – К., 1958. – 36 с.

201. *Мороз В. С.* Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині / В. С. Мороз // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. – С. 28 – 39.

202. *Мороз В.* Червоне – гордість моя / В. Мороз. – Вінниця, 2010. – 148 с.

203. *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі. 1943 – 1945: Спогади командарма / К. С. Москаленко. – Кн. 2 / Пер. з рос. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1984. – 672 с.

204. *Муковський І, Лисенко О.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко / За ред. В. Конашевича. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.

205. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Н. Мюллер / Пер. с нем. Артемова А. П., Долгорукова А. И., Карабутченко И. И. и др.; Под ред. Юденкова А. Ф. – М.: Воениздат СССР, 1974. – 388 с.

206. *Нагребецький А. Н.* Іменами багата земля Шаргородська / А. Н. Нагребецький. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2014. – 364 с.

207. *Нагребецький А. Н., Юніцька Н. М.* Наш Дерібчин / А. Н. Нагребецький, Н. М. Юніцька. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2011. – 492 с.
208. *Нагребецький А. Н.* Шаргород – єврейське местечко / А. Н. Нагребецький. – Вінниця: ГП «ГКФ», 2011. – 264 с.
209. *Невеличко Г. М., Погончик Г. О.* Любов душі моєї – Баланівка / Г. М. Невеличко, Г. О. Погончик. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2010. – 480 с.
210. *Низькошапка І.* «Вервольф»: легенди і дійсність / І. Низькошапка. – Вінниця, 2011. – 48 с.
211. *Ніколаєць Ю. О.* Дезертирство із лав Червоної армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни / Ю. О. Ніколаєць // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1 – 2.
212. *Ніколаєць Ю.* Моральний стан Червоної армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників: Дезертирство та боротьба з ним / Ю. Ніколаєць. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 60 с.
213. *Ніколаєць Ю.* Промислові підприємства Вінниці в 1941 – 1942 рр. / Ю. Ніколаєць // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 3 лютого 1998 р.). – Вінниця, 1998. – С. 72 – 74.
214. *Огороднік В., Синицький В.* Відлуння подвигу / В. Огороднік, В. Синицький. – Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2010. – 160 с.
215. *Олександр Барнасюк.* Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодні / Олександр Барнасюк / Вид. 3-є, випр. та доповн. – Вінниця, 2010. – 132 с.
216. *Олександр Роговий.* Наші земляки – герої воєнної пори / Олександр Роговий. – Липовець, 2015. – 26 с.
217. *Олійник Ю. В.* Встановлення окупаційного режиму на території Хмельницької області (1941 – 1944 рр.) / Ю. В. Олійник // Хмельниччина: минуле, сучасне, майбутнє. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 173 – 177.
218. *Олійник Ю. В., Завальнюк О. М.* Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941 – 1944 рр.) / Ю. В. Олійник, О. М. Завальнюк. – Хмельницький, 2012. – 320 с. (Монографія).
219. *Олійник Ю. В.* Культурно-освітня діяльність окупаційного режиму в Україні 1941 – 1944 рр. (на матеріалах Хмельниччини) / Ю. В. Олійник // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник науко-

вих праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 172 – 176.

220. *Олійник Ю. В.* Становище вчительства Хмельниччини в роки нацистської окупації (1941 – 1944) / Ю. В. Олійник // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць / Редкол.: Л. В. Баженов, В. П. Газін, О. П. Григоренко та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8. – С. 153.

221. *Оліневич С. С.* Окупація Дунаєвеччини в роки Великої Вітчизняної війни / С. С. Оліневич // Тези доп. респ. наук.-практ. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля» / Редкол.: Винокур І. С., Прокопчук В. О. (відп. ред.), Ситар А. Й. – Дунаївці, 1993. – С. 60 – 62.

222. *Остаповець Т. М., Остаповець О. С.* Крізь епоху... Історія села Купчинці Іллінецького району Вінницької області / Т. М. Остаповець, О. С. Остаповець. – К.: Видавництво «Дніпро», 2012. – 256 с.

223. *Островський В. М.* Подвиг подолянина Токарчука Івана Петровича в роки Другої світової війни / В. М. Островський // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. – С. 255 – 257.

224. *Павлуник О.* Грабіжницька політика румунської окупаційної влади на Вінниччині в роки Другої світової війни / Олександра Павлуник // Перша Тиврівська науково-краєзнавча конференція (Тиврів, 11 грудня 2015 р.) / Ред. колегія: С. Д. Гальчак (голова), Л. В. Баженов (співголова), Ю. А. Зінько (співголова), К. В. Завальнюк (відп. секретар) та ін. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. – С. 160 – 166.

225. *Павлуник О. А.* Релігійне життя Вінниччини в німецькій зоні окупації (1941 – 1944) / О. А. Павлуник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. – С. 195 – 199.

226. *Палий П. Н.* В немецком плену / П. Н. Палий // Всерос. Мемуарная б-ка. Серия: Наше недавнее. – Париж: YMCA-Press, 1987. – Вып. 7. – С. 3 – 241.

227. *Панасенко А.* Боротьба українського народу з другою більшовицькою окупацією [1944 р.] / А. Панасенко // Укр. ідеал і чин. – 1988. – № 9. – С. 15 – 21.

228. *Патриляк І.* Внесок ОУН і УПА у справу визволення України від нацистів / І. Патриляк // Визвольний шлях. – 2004. – № 10. – С. 87.

229. *Патриляк І. К., Боровик М. А.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2002. – 590 с.

230. *Перехрест О. Г.* Евакуація майна колгоспів, МТС і радгоспів України на початку Великої Вітчизняної війни: здобутки та втрати / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей НАН України. – К.: Ін-т історії України, 2002. – Вип. 6. – С. 270.

231. *Перехрест О.* Сільське господарство України в період нацистської окупації / О. Перехрест // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси / Ред. колегія: В. А. Смолій (голова редколегії), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відповідальний редактор) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 497.

232. *Петриляк І., Трофимович В.* Український визвольний рух у роки Другої світової війни / І. Петриляк, В. Трофимович // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. – У 2 книгах / Голова редколегії В. А. Смолій та ін. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 386 – 429.

233. *Петренко В. І.* Спалені села Вінниччини в період нацистської окупації 1941 – 1944 рр. / В. І. Петренко // Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939 – 1945: матеріали ХХVІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 10 – 11 жовтня 2014 р.). – Вінниця, 2014. – С. 245 – 262.

234. *Петрова А. І.* «Новий порядок» на Поділлі за часів німецької окупації / А. І. Петрова // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІ Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 25 – 26 жовтня 2007 р.). – Вінниця, 2007. – С. 333 – 339.

235. *Першина Т.* Фашистський геноцид на Україні 1941 – 1944 / Т. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 163 с.

236. *Пірогова М. М., Нагорний Ю. П.* Невловимий Саша Жалов. Розповідь доньки партизана / М. М. Пірогова, Ю. П. Нагорний. – Вінниця: Горбачук І. П., 2011. – 132 с.

237. *Пісецька О.* Генеза українського повстанського руху в Україні / О. Пісецька // Україна в Другій світовій війні: збірник допо-

відей, виголошених на перших Студійних Днях в Балтіморі (Балтімор, 5 – 6 жовтня 1957 р.). – Балтімор, 1957. – С. 2 – 7.

238. *Погончик Г. О., Воробйова Н. Ф.* Поташня – серцю рідний край / Г. О. Погончик, Н. Ф. Воробйова. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2014. – 530 с.

239. *Подкур Р. Ю.* Деякі типи настроїв населення окупованої території України за матеріалами органів державної безпеки УРСР / Р. Ю. Подкур // Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939 – 1945: матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 10 – 11 жовтня 2014 р.). – Вінниця, 2014. – С. 182 – 195.

240. *Подольський В. І.* Дещо про Вінницький обласний краєзнавчий музей та музей Революції / В. І. Подольський // Історія музею в документах і спогадах: Ювілейний випуск з нагоди 80-річчя заснування музею / Відп. за вип. Л. Р. Кароєва. – Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукерня», 1998. – С. 74 – 75.

241. *Полікарпенко Г.* Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни / Г. Полікарпенко. – [4-те вид., доп.]. – Б. м., 1951. – 148 с.

242. *Полян П.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / П. Полян. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

243. *Попель Н. К.* Танки повернули на запад / Н. К. Попель. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2001. – С. 430.

244. *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О. Потильчак. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.

245. *Прокопчук В. С.* Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / Віктор Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 600 с.

246. *Прокопчук В. С.* Кам'янець-Подільський інститут народної освіти в роки нацистської окупації (1941 – 1943) / В. С. Прокопчук // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17 – 18 травня 2012 р. / [ред. колектив: О. М. Завальнюк (голова), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженів та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. – С. 191 – 197.

247. *Прокопчук В. С.* ОУН і УПА на Поділлі в світлі опублікованих джерел / В. С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 18: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі». 22 жовтня 2011 р. – С. 577.

248. *Рекрут В. П.* Діяльність кооперативних установ та організацій Вінниччини в умовах нацистської окупації 1941 – 1944 рр. / В. П. Рекрут // Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939 – 1945: матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 10 – 11 жовтня 2014 р.). – Вінниця, 2014. – С. 195 – 204.

249. *Рендулич Лотор.* Партизанская война. – Итоги второй мировой войны / Лотор Рендулич. – М., 1957. – С. 247.

250. *Рибак І. В.* Кам'янець-Подільська область у часи воєнного лихоліття / І. В. Рибак // Хмельниччина: Дивокрай. – 2005. – № 1 – 2. – С. 3 – 6.

251. *Рибак І. В.* Трагедія євреїв містечка Зінькова під час німецько-фашистської окупації в спогадах Іллі Абрамовича / І. В. Рибак // Вінковеччина в історії Поділля. Матеріали історико-краєзнавчої конференції / [Баженов Л. В. (відп. ред.), В. В. Войтович (відп. секретар) та ін.]. – Вінківці, 2015. – С. 91 – 93.

252. *Рибак І.* Хмельниччина. Наш край в історії України / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2007.

253. *Роговий О. І.* Соб у вогні / О. І. Роговий. – Вінниця: БІКОМ, 1994. – 72 с.

254. *Рогозовська-Косунець А., Романюк І.* Органи місцевого самоврядування на Вінниччині в роки нацистської окупації (1941 – 1944) / А. Рогозовська-Косунець, І. Романюк // Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939 – 1945: матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 10 – 11 жовтня 2014 р.). – Вінниця, 2014. – С. 220 – 226.

255. *Салата О. О.* Періодичний друк Вінниччини в умовах німецько-фашистської окупації (на прикладі газети «Вінницькі вісті») / О. О. Салата // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія. – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 151 – 155.

256. *Свобода Л.* От Бузулука до Праги / Л. Свобода / Перевод с чешского С. Грачева и Ф. Петрова. – М.: Воениздат, 1969. – 434 с.

257. *Селешко М.* Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937 – 1938 / Михайло Селешко. – Нью-Йорк, Торонто, Лондон, Сідней, 1991. – 211 с.

258. *Семенко Л. І.* Театральне життя у Вінниці під час окупації 1941 – 1944 років / Л. І. Семенко // Подільська старовина: наук. зб. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. – Вип. IV. – С. 341 – 349.

259. *Сергій Таранець.* Історія села Куренівка (кінець XVII – початок XXI ст.) / Сергій Таранець. – К., 2014. – 448 с.

260. *Слинько І. І.* Угон населення України в фашистское рабство / І. І. Слинько // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.) / Ред. С. Бубенчиков; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Отд. истории Великой Отечественной войны. – М., 1965. – 388 с.

261. *Слободянюк П. Я., Вавринчук М. П., Олійник Ю. В., Смоленюк П. С., Телячий Ю. В.* Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.) / П. Я. Слободянюк, М. П. Вавринчук, Ю. В. Олійник, П. С. Смоленюк, Ю. В. Телячий. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2007. – 312 с.

262. *Слободянюк П. Я.* Єврейські общини Правобережної України / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2005. – 455 с.

263. *Слободянюк П. Я.* Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 2004. – 592 с.

264. *Слободянюк П. Я.* Місцеве самоврядування Хмельниччини на межі тисячоліть: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 2003. – С. 130.

265. *Слободянюк П. Я.* Нескорені (Національно-визвольна боротьба ОУН-УПА на чолі з Р. Шухевичем) / П. Я. Слободянюк. – Вид. 2-е, доп. – Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч», 2007. – 88 с.

266. *Слободянюк М. А.* Пасивний супротив населення України німецько-фашистським окупантам у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах південних областей) / М. А. Слободянюк // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Інститут історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 298 – 306.

267. *Собур О. В.* Події Великої Вітчизняної війни на Старосинявщині / О. В. Собур // Красзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л. В. Баженов]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 4. – С. 59 – 63.

268. *Соколов Б. В.* О соотношении потерь в людях и боевой технике на советско-германском фронте в ходе Великой Отече-

ственной войны / Б. В. Соколов // Вопросы истории. – 1988. – № 9. – С. 116 – 126.

269. *Соколов Б. В.* Цена победы. Великая Отечественная: неизвестное об известном / Б. В. Соколов. – М.: Московский рабочий, 1991. – 192 с.

270. *Соломонова Т. Р.* Відновлення діяльності музеїв Вінниччини після її визволення від німецько-фашистської окупації / Т. Р. Соломонова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 271 – 274.

271. *Сталин И. В.* О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. В. Сталин. – М., 1944. – С. 13.

272. *Сталин И. В.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. – 5-е изд. – М.: Госполитиздат, 1952. – 372 с.

273. *Станіслав Кочубейник.* Син солдата / Станіслав Кочубейник. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. – 500 с.

274. *Стафійчук И. П.* Комсомол Украины в партизанском движении: Политическая работа среди населения оккупированных районов / И. Стафійчук. – М.: Мысль, 1968. – 98 с.

275. *Стельникович С. В.* Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) / С. В. Стельникович. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2015. – 592 с.

276. *Стельникович С. В.* Нацистські колонізаційні проекти в генельному окрузі Житомир / С. В. Стельникович // Black Sea: Scientific Journal of Academic Research. Part B. – Tbilisi, 2013. – Vol. 6, Is. 6. – P. 68 – 73.

277. *Стельникович С. В.* Офіційна україномовна преса генерального округу «Житомир» (1941 – 1944 рр.) / С. В. Стельникович // Гуржіївські читання: зб. наук. праць. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – Вип. 6. – С. 235 – 237.

278. *Степан Нешик, Вадим Вітковський.* Зелений рай. Про села Плоске і Млинівку Мурованокуриловецького району / Степан Нешик, Вадим Вітковський. – Вінниця: ФОР Рогальська І. О., 2013. – 360 с.

279. *Стецкевич В. В.* Україна в роки нацистської навали 1941 – 1945 р.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 1. – С. 172 – 194.

280. *Сторожук А. І.* Непереможні... / А. І. Сторожук. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2010. – 176 с.

281. *Субтельний Орест*. Україна: історія / Орест Субтельний / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. сл. С. В. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

282. *Супруненко Н. И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.) / Н. И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.

283. *Тетяна Заболотна*. Міські цивільні органи влади у роки нацистської окупації України в сучасній вітчизняній історіографії / Тетяна Заболотна // *Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, збройні сили суспільства*. Збірник наукових праць / Відповід. редактор О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2014. – С. 51.

284. *Типпельскирх К.* История Второй мировой войны 1939 – 1945 / К. Типпельскирх / Пер. с нем. М. А. Захарченко и Л. К. Камоловой. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 795 с.

285. *Ткаченко А. Д.* Вступ / А. Д. Ткаченко // *Книга Пам'яті України*. Вінницька область: Історико-меморіальне видання. – Т. 1. – К., 1994. – С. 10; 11.

286. *Ткачук О.* Кожухів. Події. Долі / Олександр Ткачук. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2016. – 252 с.

287. *Ткачук П. І.* «Уладівко, доле моя!» / П. І. Ткачук. – Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2015. – 448 с.

288. *Тронько П. Т.* Бессмертие юнных: С истории борьбы комсомольского подполья Украины в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / П. Т. Тронько. – М.: Молодая гвардия, 1958. – 168 с.

289. *Тронько П. Т.* Подвиг твоїх батьків: З історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – К.: Молодь, 1968. – 433 с.

290. *Філінюк А. Г.* Німецько-фашистський окупаційний режим на Кам'янещині та його наслідки (1941 – 1944) / А. Г. Філінюк // *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – С. 84.

291. *Филькильштейн И. М.* Книга мужества и скорби / И. М. Филькильштейн. – Вып. 1. – Вінниця, 1999. – 108 с.

292. *Хоптяр А. Ю., Ю. А. Хоптяр.* Стан освіти в Кам'янець-Подільській окрузі у період німецько-фашистської окупації (1941 – 1944 рр.) / А. Ю. Хоптяр, Ю. А. Хоптяр // *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнарод-*

ної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17 – 18 травня 2012 р. / [ред. колектив: О. М. Завальнюк (голова), О. Б. Комарницький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. – С. 197 – 200.

293. *Царик О. П., Лукашук О. В.* Наближали перемогу патріоти / О. П. Царик, О. В. Лукашук // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення» / Ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. секретар), Сміховський В. В. (відповід. секретар) та ін. – Шепетівка, 2015. – С. 411 – 419.

294. *Червінський Д.* Газета «Відродження» («Калинівські вісті») в 1942 – 1943 рр. / Д. Червінський // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 6 вересня 1994 р.). – Вінниця, 1994. – С. 85 – 86.

295. *Чумак В. А.* Інтернаціоналісти-антифашисти в народній боротьбі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. А. Чумак // Український історичний журнал. – 1973. – № 5. – С. 39 – 46.

296. *Шайкан В.* Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причини виникнення, особливості, масштаби / В. Шайкан // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Редкол.: Воронін В. М., Курас І. Ф., Лисенко О. Є. та ін. – К.: Сфера, 2005.

297. *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941 – 1943 рр. / Л. Шанковський. – Мюнхен: Український самостійник, 1958. – 370 с.

298. *Штрайт К.* Солдатами их не считают. Вермахт и советские военнопленные в 1941 – 1945 годах / К. Штрайт / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1979. – 420 с.

299. *Шульга З.* Боротьба українського селянства проти німецьких загарбників / З. Шульга. – Уфа, 1942. – 65 с.

300. *Шунков В. Н.* Солдаты разрушения. Организация, подготовка, вооружение, униформа ВАФФЕН СС / В. Н. Шунков. – Москва-Минск: АСТ Харвест, 2003.

301. *Щетніков В.* Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. / В. Щетніков // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держкомархів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 823 – 833.

302. *Berhoff K.C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / Berhoff K. – Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2004. – 463 p.

303. *Herbert Ulrich.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / Ulrich Herbert. – Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf., 1986. – 494 s.

304. *Dallin A. J.* Deutsche Herrschaft in Rasland 1941 – 1945. Eine Studie über Besatzungspolitik / A. J. Dallin. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1958. – S. 447.

305. *Dragan A.* Vinnytca: Forgotten Holocaust / A. Dragen. – Jersey City: Svoboda Press Ukrainian National Association, 1986. – 52 p.

306. *Kosyk w.* L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine / W. Kosyk. – Paris: Publications de l'Est Europeen, 1986. – 659 s.

307. *Rausching H.* Gespräche mit Hitler / H. Rausching. – Zürich; New York, 1960. – S. 130.

Автореферати дисертацій та дисертації

308. *Бабій М. Л.* Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / М. Л. Бабій. – К., 1967. – 284 с.

309. *Будьонна Л.* Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Л. Будьонна. – К., 1969. – 263 с.

310. *Винокурова Ф. А.* Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941 – 1944 рр.: автореферат дис. ...канд. істор. наук, спец.: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ф. А. Винокурова. – К., 2003. – 20 с.

311. *Власенко В. В.* Створення та діяльність органів місцевого управління в генеральному окрузі «Житомир» у роки німецької окупації (1941 – 1944 рр.): дис. ...канд. істор. наук, спец.: 07.00.01 «Історія України» / В. В. Власенко. – К., 2013. – 208 с.

312. *Гальчак С. Д.* «Остарбайтери» з Поділля (1942 – 1947): автореферат дис. ...канд. істор. наук, спец.: 07.00.01 «Історія України» / С. Д. Гальчак. – Харків, 2003. – 20 с.

313. *Гінда В. В.* Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 рр.): дис. ... канд. істор. наук, спец.: 07.00.01 «Історія України» / В. В. Гінда. – Черкаси, 2007. – 223 с.

314. *Дейнека Н. В.* Боротьба підпільників і партизанів Південно-Західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму: автореферат дис. ...канд. істор. наук, спец.: 07.00.01 «Історія України» / Н. В. Дейнека. – Одеса, 2007. – 19 с.

315. *Колечкін В. П.* Боротьба за панування у повітрі в боях на Правобережній Україні в період 23.12.1943 – 28.02.1944: автореферат дис. ...канд. істор. наук, спец.: 22.02.23 / В. П. Колечкін. – К., 2005. – 20 с.

316. *Максимчук Є. С.* Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941 – 1945 рр.): типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу / Є. С. Максимчук // Автореферат дис. ...канд. істор. наук. – К., 2007. – 20 с.

317. *Ніколаєць Ю. О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): автореферат дис.канд. істор. наук, спец.: 07.00.01 «Історія України» / Ю. О. Ніколаєць. – К., 1998. – 19 с.

318. *Олійник Ю. В.* Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. В. Олійник. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 20 с.

319. *Петрова А. І.* Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941 – 1944): дис. ...кан. істор. наук, спец.: 07.00.01 «Історія України» / А. І. Петрова. – К., 2011. – 261 с.

320. *Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец.: 07.00.01 «Історія України» / О. В. Потильчак. – К., 1999. – 18 с.

321. *Салата О. О.* Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.): дис. ...док. істор. наук, спец.: 07.00.01 «Історія України» / О. О. Салата. – Донецьк, 2010. – 362 с.

322. *Стельникович С. В.* Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941 – 1944 рр.): автореферат дис.

...док. історичних наук, спец.: 07.00.01 «Історія України» / С. В. Стельникович. – К., 2016. – 40 с.

323. *Стельникович С. В.* Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941 – 1944 рр.): дис. ...док. істор. наук, спец.: 07.00.01 «Історія України» / С. В. Стельникович. – К., 2016. – 522 с.

Збірники документів і матеріалів, історико-меморіальні, мемуарні видання, спогади, довідкова література

324. *Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1971. – 527 с.*

325. *Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держкомархів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Видавн. Дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 872 с.*

326. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Гол. редколегія: Герасимов І. О. (голова), Муковський І. Т., Панченко П. П. (заступники голови), Вишневський Р. Г. (відповід. секретар). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.*

327. *Белорусские оstarбайтеры. Документы и материалы. – В 3 кн. – Кн. 1: Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941 – 1942) / Сост. Г. Д. Катько, В. И. Адамушко и др. – Минск: НАРБ, 1996. – 306 с.*

328. *Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия / гл. ред. М. М. Козлов. Редколегія: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин (зам. гл. ред.), В. И. Канатов (отв. секретарь) и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.*

329. *Визволителі Вінниччини: Фотоальбом / Ред. колегія: Татусяк С. П. (гол.), Лазаренко В. І. (заст. голови), Азаров С. І., Будьонна Л. Г., Буренніков А. П., Гальчак С. Д., Кароєва Л. Р., Космина Н. М. та ін. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2004. – 65 с.*

330. *Війна очима проскурівського підпільника Карла Кошарського: щоденник / [упоряд.: О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник та ін.]. – Хмельницький, 2013. – 80 с.*

331. Війна очима чемеровецького підпільника Йосипа Протоцького: щоденник / [упоряд.: О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник та ін.]. – Хмельницький, 2013. – 88 с.

332. Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.

333. Вінницька область. Катастрофа (Шоа) і опір: Свідчення євреїв – в'язнів концтаборів і гетто, учасників партизанського руху і підпільної боротьби / Під загальною редакцією П. Агмона, А. Степаненка. Упорядники: Й. Маляр, Ф. Винокурова. – Тель-Авів: К.: Бейт Лохамей ха-Геттаот, 1994. – 192 с.

334. Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: Хроніка подій. – К.: Наукова думка, 1965. – 144 с.

335. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни: біль втрат і велич подвигів: Альбом / Авторський колектив: К. Висоцька, С. Гальчак, П. Мельник, С. Шароварська; Вінницький обласний краєзнавчий музей. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 112 с.

336. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Ред. колегія: А. Ф. Олійник (відповід. редактор), М. Л. Байда та ін. – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.

337. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.): моногр. / Слободянюк П. Я., Вавринчук М. П., Олійник Ю. В., Смоленюк П. С., Телячий Ю. В. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2007. – 312 с.

338. Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги / [под ред. Ю. А. Полякова]. – М.: Наука, 1992. – С. 68 – 69.

339. *Гальчак С. Д.* У боях за Вінниччину: Збірник документів / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 1994. – 96 с.

340. *Гуцол П. Д.* Спогади. Спогади ветеранів / Автор-упорядник П. К. Краснолуцький. – Кам'янець-Подільський: Майдан Польський ринок, 18, 2005. – 720 с.

341. Дзвони пам'яті: Художні та документальні твори. – Вип. 5: Книга про трагедію сіл, знищених фашистами у роки війни на території Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей / Упорядн.: М. Ф. Каменюк та ін. – К.: Радянський письменник, 1990. – 206 с.

342. Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України. Інвент. № 606.

343. Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України, інвент. № 3285.

344. Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України. – Інвент. № 3697.
345. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944) / Упоряд. М. Дубик. – Київ, 2000. – 304 с.
346. Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – М.: Политиздат, 1945. – 392 с.
347. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – 672 с.
348. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 9. – 944 с.
349. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941 – 1944 гг. / Сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). – 2010. – 856 с. – (Документы советской истории).
350. *Завальнюк О. М., Комарницький О. Б., Олійник Ю. В.* Хмельниччина у 1941 – 1944 рр.: хроніка війни. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 140 с.
351. *Завальнюк О. М., Прокопчук В. С., Гаврищук А. П.* Кам'янець-Подільський учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни: дослідження, документи і матеріали, спогади / О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, А. П. Гаврищук; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Наук. бібліотека, Центр дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – 448 с.
352. Загиблі на чужині: Книга Пам'яті про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом / Гол. редколегія: І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський (заст. голови), Р. Г. Вишневський (відп. секретар) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2003. – 624 с.
353. Звитязці Чечельниччини... ішли у бій не ради слави... / Упоряд. Микола Охріменко. – Чечельник: Кодимська районна друкарня, 2013. – 319 с.
354. Злочин Москви у Вінниці / [передм. В. Коваль]. – Нью-Йорк: Головна Управа Спілки Української Молоді Америки, 1951. – 56 с.
355. 3-над Божої ріки. Літературний бібліографічний словник Вінниччини / Упорядкування і загальна редакція А. М. Подолинного. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1998. – 352.
356. Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 7. – С. 206; 207.
357. Іллінещина. Минуле та сьогодення / М. М. Пашенко (автор-упорядник); ред. колегія: С. А. Задорожнюк, О. В. Письменна,

Я. Є. Дуднюк, Р. О. Гобеляк, О. Г. Рудник. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. – 400 с.

358. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. – В 6-и т / Ред. комиссия: Поспелов П. Н. (пред.) и др. – М.: Воениздат, 1960 – 1965.

359. Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – К., 2011. – 348 с.

360. История второй мировой войны, 1939 – 1945. – В 12-и т / Гл. ред. комиссия: А. А. Гречко (пред.), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – М.: Воениздат, 1973 – 1982.

361. «Історія застерігає»: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.

362. История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-и т / Главн. редакция: П. Н. Поспелов (пред.) и др. – Т. 5. – Кн. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочения и развития социалистического общества (1938 – 1958 гг.). Книга первая (1938 – 1945 гг.) / Ред. тома: Ю. П. Петров, В. С. Зайцев (рук.), Б. С. Тельпуховский и др. – М.: Политиздат, 1970. – 732 с.

363. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / Голова Головної редакційної колегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Олійник П. Ф. (гол. редколегії), Бабій М. Л., Бовкун В. Д. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії. (Інститут історії АН УРСР), 1972. – 778 с.

364. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / Голова Головної редакційної колегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Мехеда М. І. (гол. редколегії), Главак Т. В. (заст. гол.), Галай Д. М. (відп. секретар редколегії), Гаврик Ю. О. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії. (Інститут історії АН УРСР), 1971. – 708 с.

365. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Стешенко О. Л. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії. (Інститут історії АН УРСР), 1972. – 778 с.

366. История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12-и т. – Т. 10: Советский Союз в годы Великой Отечественной

войны 1942 – 1945 / П. С. Болдырев, М. Г. Брагин, В. Н. Евстигнеев и др.; ред. коллегия: А. С. Самсонов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1976. – 727 с.

367. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під редакцією В. А. Смолія. – Т. 2 / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. – К.: Україна, 1996. – 494 с.

368. Історія Української РСР. – У 8 т. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков, відповід. ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 535 с.

369. Київський процес: Документи і матеріали / Упор. Л. М. Абраменко. – К.: Либідь, 1995. – 208 с.

370. Книга Пам'яті України. Вінницька область. – У 9-и т / Гол. редколегії Ільчук М. М. (1; 2; 7 тт.); Ткаченко А. Д. (3 – 6; 8; 9 тт.), відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Александров Д. Д., Гальчак С. Д. та ін. – К.: Наукова редколегія головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1994 – 1997.

371. Книга Пам'яті України. Вінницька область. – Т. 1. / Гол. редколегії Ільчук М. М., відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Александров Д. Д., Гальчак С. Д. та ін. – К.: Наукова редколегія головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1994. – 974 с.

372. Книга Пам'яті України. Хмельницька область: історико-меморіальне видання у 10 т. / гол. редкол.: Герасимов І. О. (голова) та ін.; обласна редкол.: М. М. Дарманський (голова), І. Х. Шиманський та ін. – Хмельницький: Поділля, 1995 – 1997. – Т. 1 – 10.

373. Книга Скорботи. Вінницька область: історико-меморіальне видання / Обласна редколегія: Шестопалюк О. В. (голова), Конверський В. І. (відповід. секретар), Азаров С. Г., Гальчак С. Д. та ін.; Вступ. стаття Гальчака С. Д. – Вінниця: обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2001. – 456 с.

374. Книга Скорботи. Вінницька область: історико-меморіальне видання / Обласна редколегія: Татусяк С. П. (голова), Дісяк П. П. (заст. голови), Конверський В. І. (відповід. секретар), Азаров С. Г., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2002. – 544 с.

375. Книга Скорботи. Вінницька область: історико-меморіальне видання / Обласна редколегія: Татусяк С. П. (голова), Дісяк П. П. (заст. голови), Конверський В. І. (відповід. секретар), Азаров С. Г.,

Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2004. – 240 с.

376. Книга Скорботи України. Хмельницька область: історико-меморіальне вид. У 3 т. / гол. редкол.: Герасимов І. О. (голова) та ін.; обласна редкол.: А. Г. Роздобудько (голова), І. Х. Шиманський та ін. – Хмельницький: Поділля, 2003 – 2004. – Т. 1 – 3.

377. Кондратюк А. Г. Із щоденника бойових операцій / А. Г. Кондратюк // Вісті Тепличчини. – 1994. – 7 жовтня.

378. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – К., 1995. – Т. 1: 1939 – 1953. – С. 155.

379. Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 145.

380. Літопис Червоної калини. – 1992. – № 6; 7. – С. 182.

381. *Маринич В. М.* Пам'ятає світ врятований / В. М. Маринич. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – 528 с.

382. На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні: [зб. статей, спогадів і документів]. – К.: Дніпро, 1993. – 540 с.

383. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / [Ю. В. Бабко, М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун та ін. Ред. колегія: В. М. Таратута (відпов. ред.) та ін.]. – Одеса: Маяк, 1980. – 343 с.

384. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Баженов Л., Винокур І., Гуменюк С., Завальнюк М., Рибак І. та ін. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – С. 273.

385. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941 – 1944. – В 2-х кн. – К., 1985.

386. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941 – 1944. Документи і матеріали / Ред. колегія: Баженов Л. В., Газін В. П., Григоренко О. П., Завальнюк О. М., Копилов С. А. та ін.; упорядники: Вавринчук М. П., Завальнюк О. М., Слободянюк П. Я., Філінюк А. Г., Комарніцький О. Б., Олійник Ю. В. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 576 с.

387. «Наш девіз: вислухати, почути, зрозуміти, допомогти». – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2017. – 288 с.

388. Немирівщина від витоків до сьогодні / Автор. колектив: О. І. Лесько, В. Ю. Дем'яненко, О. А. Коваль, Т. Г. Котик, А. О. Пасічник, П. В. Петльований, А. М. Собченко, Г. О. Шенк. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 246 с.

389. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.) / Под общей редакцией Е. А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.

390. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: І. Л. Бутич (керівник), А. А. Батюк, П. М. Костриба та ін. – К.: Політвидав України, 1963. – 488 с.

391. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – В 2-х т / Под ред. К. П. Горешина (гл. ред.) и др. – М.: Госюриздат, 1954 – 1955; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 7-и т / Под общей ред. Р. А. Руденко. – М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1957 – 1961; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 3-х т / Под ред. Р. А. Руденко. – М.: Юридическая литература, 1965 – 1966.

392. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 7-и т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – Т. 7. – М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1961. – С. 257.

393. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов в 8-и т. – М., 1989. – Т. 2. – С. 689; 581; 582.

394. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. – В 8-и т / Отв. ред. А. Я. Сухарев. – Т. 4: Военные преступления. – М., 1990. – 672 с.

395. Овеянные славой имена: очерки о Героях Советского Союза, уроженцах Винницкой области / [Барабан В. М., Воронюк А. Д., Гненный Н. К. и др.; Ред. кол.: Буртяк Г. Я. (отв. ред.) и др.]. – Одесса: Маяк, 1983. – 312 с.

396. Овеянные славой имена: Герои Советского Союза – уроженцы Винниччины / [Барабан В. М., Воронюк А. Д., Гальчак С. Д., Гненный Н. К. и др.; Редкол.: Буртяк Г. Я. (отв. ред.) и др.; Вступ ст. А. Нехаевского]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса: Маяк, 1989. – 312 с.

397. *Олійник Ю. В.* Кам'янець-Подільський в роки нацистської окупації (1941 – 1944) мовою документів / Юрій Олійник. – Кам'янець-Подільський, 2005.

398. *Павликівська Н. М.* Словник псевдонімів ОУН-УПА / Н. М. Павликівська. – Вінниця: О. Власюк, 2007. – 440 с.

399. Памяти павших. Великая Отечественная война (1941 – 1945) / Объединенная редколлегия Книг памяти павших в годы Ве-

ликой Отечественной войны. – М.: Большая российская энциклопедия, 1995. – 336 с.

400. Переможці. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період, та ті, що проживають на території області. – Т. 1: м. Вінниця, Вінницький район, Барський район / Обл. редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є. (відп. секр.), Азаров С. Г., Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 512 с.

401. Переможці. Книга пам'яті України. Вінницька область. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території області. – Т. 2: Бершадський район, Гайсинський район, Жмеринський район, м. Жмеринка / Обл. редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є. (відп. секр.), Азаров С. Г., Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 752 с.

402. Переможці. Книга Пам'яті України. Вінницька область. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території області. – Т. 3: Іллінецький район, Калинівський район, м. Козятин, Козятинський район / Обл. редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є. (відп. секр.), Азаров С. Г., Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. – 616 с.

403. Переможці. Книга Пам'яті України. Вінницька область. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території області. – Т. 4: Крижопільський район, Липовецький район, Літинський район, м. Могилів-Подільський, Могилів-Подільський район / Обл. редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є. (відп. секр.), Азаров С. Г., Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика». – 2010. – 784 с.

404. Переможці. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території області. Вінницька область. Т. 5: Мурованокурловецький район, Немирівський район, Оратівський район / Обл. редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є. (відп. секр.), Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 704 с.

405. Переможці. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території області. Вінницька область. Т. 6: Піщанський район, Погребищенський район, Теплицький район, Тиврівський район / Обл. редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є. (відп. секр.), Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 704 с.

406. Переможці. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території області. Вінницька область. Т. 7: Томашпільський район, м. Ладижин, Тростянецький район, Тульчинський район, Хмільницький район / Обл. редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є. (відп. секр.), Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2013. – 1040 с.

407. Переможці. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території області. Вінницька область. – Т. 8: Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район / Обл. редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є. (відп. секр.), Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – 912 с.

408. Переможці. Вінницька область / Гол. редколегія: Івасюк І. Д. (голова), Качур О. В. (заст. голови), Харчук В. Є. (відп. секретар), Бранько Я. А., Василюк С. М., Висоцька К. М., Гальчак С. Д., Городинський С. С., Коваленко Л. Г. та ін. – 9: Доповнення і уточнення до попередніх видань Книг Пам'яті Вінницької області / Упор.: Харчук В. Є. (керівник), Боровик Г. В., Деркач М. В., Краснюк О. С., Лиманець Г. М. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 480 с.

409. Переписка Председателя Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Т. 1: Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.) / Комиссия по изданию дипломатических документов при МИД СССР: А. А. Громыко (пред.) и др. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – 406 с.

410. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 р.): Збірник документів і матеріалів / Під редакцією М. І. Мехеди; упоряд-

ники: В. Г. Абрамова, Г. В. Вітряна та ін. – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.

411. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин / упоряд.: В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – 492 с.

412. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.: Історичні нариси / Д. В. Архіерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 660.

413. Політична історія України: ХХ ст. Т. 4.: Україна у Другій світовій війні: 1939 – 1945 / [голова редкол. І. Ф. Курас]. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.

414. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Сост.: Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.

415. Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни: збірник документів і матеріалів / упоряд.: М. П. Вавринчук, О. М. Завальнюк, П. Я. Слободянюк та ін. – Хмельницький, 2009. – 385 с.

416. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Кн. 1 / Редкол. тому: І. С. Гамрецький (гол.), В. П. Лациба (заст. гол.), С. С. Нешик (заст. гол.), П. М. Кравченко (відп. секретар), М. Г. Баландюк, С. М. Василюк, С. Д. Гальчак та ін.; Упорядн.: В. П. Лациба (керівник), В. Ю. Васильєв, С. Л. Калитко, Р. Ю. Подкур та ін. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 226 – 412.

417. Сборник приказов РВСР, РВС СССР, НКО и Указов ПВС о награждении орденами частей, соединений и учреждений ВС СССР / Управление делами МО СССР. – Часть 1. – Москва, 1967. – С. 289; 293; 300.

418. Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 460 с.

419. *Сергіійчук В.* Український здвиг: Волинь 1939 – 1945: документи і матеріали про національно-визвольний рух / Володимир Сергіійчук. – К.: Укр. вид. Спілка, 2005. – 840 с.

420. *Сергіійчук В.* Український здвиг: Поділля. 1939 – 1945: документи і матеріали про національно-визвольний рух / Володимир Сергіійчук. – К.: Укр. вид. Спілка, 2005. – 840 с.

421. Слідами фашистських звірів: Збірник статтів про німецький розбій у Харкові. – Київ; Харків: Укрдержвидав, 1944. – 77 с.

422. «Совершенно секретно! Только для командования!»: Стратегия фашистской Германии в войне против СССР / Документы и материалы. – М.: Наука, 1957. – 752 с.

423. Соколенко А. Г. Альбом партизанської слави українського народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.: збірник документів і матеріалів / А. Г. Соколенко. – К.: ГО «Об'єднання Всесвіт», 2012. – 143 с.

424. Сообщения Советского информбюро. – Т. 6. – М.: Совинформбюро, 1944. – С. 233.

425. СС в действии: Документы о преступлениях СС / Пер. с нем. – М.: Прогресс. – 1999. – 624 с.

426. СССР в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: краткая хроника / Под ред. С. М. Кляцкина, А. М. Синицина. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1970. – 856 с.

427. Сувора правда про 14-й партизанський загін: документи радянських і трофейних архівів, факти, публікації, свідчення учасників Немирівського партизанського підпілля та очевидців подій / Упоряд.: Іван Назаренко. – Вид. 3-є, випр. і доп. – Вінниця, 2015. – 304 с.

428. Тиврівщина. Краєзнавчі нариси / автор. кол.: Я. Й. Красовський, О. І. Коваль, В. В. Усатюк та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. – 306 с.

429. Тобою, краю мій, живу... Хмільниччина: події, особи, час / Автори-упорядники: М. Н. Дорош, В. А. Степанюк; художнє оформлення М. А. Загороднього. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. – 248 с.

430. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. – У 2-х книгах / Редакційна колегія: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відповідальний редактор), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько / НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України. – Кн. 1, 2010. – 735 с.; – Кн. 2, 2011. – 943 с.

431. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси. Кн. 1 / [редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 50.

432. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 1: 1939 – 1941 [упоряд. В. Косик].

– Львів, 1998. – 382 с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 2: 1941 – 1942 [упоряд. В. Косик]. – Львів, 1998. – 383 с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 3: 1942 – 1943 [упоряд. В. Косик]. – Львів, 1999. – 382 с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 4: 1944 – 1945 [упоряд. В. Косик]. – Львів, 2000. – 384 с.

433. Україна в Другій світовій війні в документах: збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 [упоряд. В. Косик]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1997. – 384 с.

434. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 2: 1941 – 1942 / [упоряд. В. Косик]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.

435. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.; Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.

436. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – В 3-х т / Ред. коллегия: Назаренко И. Д. (рук.) и др.; Пер. с укр. яз. Изд. доп. и дораб. – К.: Политиздат Украины, 1975.

437. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. – К., 1985. – 618 с.

438. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: документи і матеріали. У 3 т. – К.: Політична Україна, 1967 – 1969. – Т. 1 – 3.

439. Українське поетичне слово в окупаційній періодиці Вінниччини 1941 – 1943 років: збірник поетичних творів / автор-упорядник О. О. Салата. – К.: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2014. – 60 с.

440. Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942 – 1943 рр. / Передмова О. Алтухової, М. Слободян. – Хмельницький, 1995. – 142 с.

441. У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів / Автори-упорядники: С. Д. Гальчак, В. М. Чехівський. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. – 336 с.

442. Хмельничани в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) або Поділля очима вермахту: документальне вид. / [упоряд.: Ю. В. Олійник, В. В. Галатир та ін.]. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. – 116 с.

443. Anatomie des SS-Staates. – Olten, 1965. – Bd. II. – S. 259.

444. Der Prozess gegen die Hauptverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg. 14. November 1945. – 1. Oktober 1946. – Nürnberg. 1948. – Dokument 1183-PS. – S. 53 – 55.

445. Der Prozess gegen die Hauptverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg. 14. November 1945. – 1. Oktober 1946. – Dokument 1296 – PS. – S. 115.

446. International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriesverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – T. XXXX. – Nurnberg. – 1946. – S. 269 – 270.

447. Internationaler Militärgerichtshof in Nürnberg. – Band VIII. – S. 31.

448. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 1957. – S. 194.

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України)

449. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 1 – 5.

450. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 2 – 5.

451. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 7, арк. 2; 12; 23.

452. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 22, арк. 17; 29.

453. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 44, арк. 1.

454. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 105.

455. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 65, арк. 17 – 18 зв.

456. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 41.

457. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 15, арк. 157.

458. ЦДАВО України, ф. 3538, оп. 2, спр. 230, арк. 6 – 7.

459. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 4, арк. 79.

460. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 43, арк. 2.

461. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 31.

462. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 112, арк. 7.

- 463. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 91, арк. 1.
- 464. ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 2, арк. 34.
- 465. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 65.
- 466. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 245.
- 467. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 249, арк. 29 – 30.
- 468. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 253, арк. 9.
- 469. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 254, арк. 19.
- 470. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 264.
- 471. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 9, арк. 20 зв.
- 472. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 11, арк. 19 зв.
- 473. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 15, арк. 2.
- 474. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6.
- 475. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38.
- 476. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64.
- 477. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 74, арк. 7.
- 478. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 223, арк. 3.
- 479. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151, арк. 101.
- 480. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 456, арк. 66.
- 481. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 4, спр. 36, арк. 150.

**Центральний державний архів громадських об'єднань
України
(ЦДАГО України)**

- 482. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 14, спр. 741, арк. 37.
- 483. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 25.
- 484. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 888, арк. 1 зв.
- 485. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22 спр. 10, арк. 7.
- 486. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 64, арк. 43.
- 487. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 156, арк. 34.
- 488. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 124.
- 489. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 917.
- 490. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1062.
- 491. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 5.
- 492. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 169, арк. 16.
- 493. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 6; 7.
- 494. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 27.
- 495. ЦДАГО України, ф. 76, оп. 1, спр. 1.
- 496. ЦДАГО України, ф. 76, оп. 1, спр. 5, арк. 21.

- 497. ЦДАГО України, ф. 91, оп. 1, спр. 1, арк. 25.
- 498. ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 1.
- 499. ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 14.
- 500. ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1.
- 501. ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 21.
- 502. ЦДАГО України, ф. 130, оп. 1, спр. 360, арк. 1.
- 503. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 202.
- 504. ЦДАГО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 253, арк. 19.

Bundesarchiv, Koblenz
(Федеральний архів Німеччини,
м. Кобленц)

- 505. Bundesarchiv, Koblenz. – R 6/19. – f. 31.
- 506. Bundesarchiv, Koblenz. – R 6/52. – f. 38.
- 507. Bundesarchiv, Koblenz. – R 6/70. – F. 15 ff.
- 508. Bundesarchiv, Koblenz. – R6 / 243. – f. 51.
- 509. Bundesarchiv, Koblenz, R 58/216, f. 20.
- 510. Bundesarchiv, Koblenz, R 58/220, f. 193 – 194.
- 511. Bundesarchiv, Koblenz, R 58 / 222.
- 512. Bundesarchiv, Koblenz, R 58 / 698.

Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg
(Федеральний військовий архів,
м. Фрайбург)

- 513. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22 / 47. – Abt. VII, Nr. 386 / 42 geh. – H. Qne den 10 Juli 1942. – S. 6.
- 514. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22/203, f. 2.
- 515. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22 / 205. – F. 16.
- 516. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RW 31/32.
- 517. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – R 58 / 10005. – F. 12 – 14.

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)

- 518. ДАРФ, ф. 7021, оп. 16, спр. 358, арк. 34.
- 519. ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1235, арк. 40, 41.
- 520. ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1245, арк. 148.
- 521. ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1255, арк. 3, 23, 34 зв.
- 522. ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1265, арк. 8, 20 – 23, 26 – 28.
- 523. ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1271, арк. 57, 58.
- 524. ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1273, арк. 131.
- 525. ДАРФ, ф. 7021, оп. 116, спр. 351, арк. 43 – 44.

Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ)

- 526. ЦАМО РФ, ф. 9, оп. 5, спр. 308, арк. 1; 2.
- 527. ЦАМО РФ, ф. 132-А, оп. 2642, спр. 36, арк. 61.
- 528. ЦАМО РФ, ф. 228, оп. 710, спр. 192, арк. 161.
- 529. ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 3814, спр. 1, арк. 121.
- 530. ЦАМО РФ, ф. 229, оп. 52872, спр. 1, арк. 74.
- 531. ЦАМО РФ, ф. 236, оп. 2673, спр. 477, арк. 4, 5.
- 532. ЦАМО РФ, ф. 236, оп. 2673, спр. 994, арк. 53.
- 533. ЦАМО РФ, ф. 371, оп. 8821, спр. 3, арк. 60.
- 534. ЦАМО РФ, ф. 371, оп. 8821, спр. 6, арк. 209.
- 535. ЦАМО РФ, ф. 371, оп. 8821, спр. 9, арк. 37
- 536. ЦАМО РФ, ф. 381, оп. 8378, спр. 121, арк. 98.
- 537. ЦАМО РФ, ф. 381, оп. 8378, спр. 347, арк. 57.
- 538. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 167, арк. 184.
- 539. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 185, арк. 16.
- 540. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 216, арк. 2.
- 541. ЦАМО РФ, ф. 393, оп. 9005, спр. 221.
- 542. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 5179, спр. 31, арк. 15.
- 543. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 5179, спр. 36, арк. 15.
- 544. ЦАМО РФ, ф. 395, оп. 9136, спр. 318, арк. 51.
- 545. ЦАМО РФ, ф. 1076, оп. 1, спр. 5, арк. 22 – 24.

Російський державний військовий архів (РДВА)

546. РДВА, ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 591.

547. РДВА, ф. 1323, оп. 2, спр. 230, арк. 3, 4.

Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ)

548. РДАСПІ, ф. 495, оп. 74, д. 517, л. 43.

Державний архів Вінницької області (ДАВіО)

549. ДАВіО, ф. П – 39, оп. 2, спр. 1, арк. 10.

550. ДАВіО, ф. П – 65, оп. 2, спр. 1, арк. 33.

551. ДАВіО, ф. П – 87, оп. 3, спр. 169, арк. 11 – 33.

552. ДАВіО, ф. П – 87, оп. 3, спр. 3628.

553. ДАВіО, ф. П – 136, оп. 1, спр. 338, арк. 71.

554. ДАВіО, ф. П – 136, оп. 3, спр. 96, арк. 7.

555. ДАВіО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 6, арк. 21.

556. ДАВіО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 62, арк. 6.

557. ДАВіО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 96, арк. 2.

558. ДАВіО, ф. П – 136, оп. 15, спр. 473, арк. 7.

559. ДАВіО, ф. П – 136, оп. 21, спр. 133, арк. 12.

560. ДАВіО, ф. П – 136, оп. 21, спр. 137, арк. 1.

561. ДАВіО, ф. П – 138, оп. 4, спр. 54, арк. 57.

562. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 4.

563. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 6, арк. 21; 36.

564. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 7.

565. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

566. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 9.

567. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 16, арк. 131, 132.

568. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 17.

569. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26.

570. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 35, арк. 7.

571. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 39.
572. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 43.
573. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 47, арк. 2.
574. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 110, арк. 2 – 18.
575. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 114, арк. 3 – 19.
576. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 128, арк. 44.
577. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 227, арк. 16.
578. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 268, арк. 72.
579. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 302, арк. 12.
580. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 497.
581. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 509.
582. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 518.
583. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 534.
584. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 535, арк. 9.
585. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 552, арк. 3.
586. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 554.
587. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 622, арк. 2.
588. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 642, арк. 3.
589. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 647, арк. 1.
590. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 660, арк. 13.
591. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 2, спр. 11, арк. 1.
592. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 2, спр. 23.
593. ДАВіО, ф. П – 532, оп. 2, спр. 5, арк. 13.
594. ДАВіО, ф. Р – 130, оп. 1, спр. 533, арк. 15.
595. ДАВіО, ф. Р – 601, оп. 1, спр. 114, арк. 2.
596. ДАВіО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 2а, арк. 72.
597. ДАВіО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 4, арк. 9.
598. ДАВіО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 9, арк. 39.
599. ДАВіО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 120, арк. 124.
600. ДАВіО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1090, арк. 2 – 247.
601. ДАВіО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1128, арк. 76.
602. ДАВіО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1288, арк. 1 – 5.
603. ДАВіО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1291, арк. 1 – 30.
604. ДАВіО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1665, арк. 40.
605. ДАВіО, ф. Р – 1136, оп. 1, спр. 1, арк. 69.
606. ДАВіО, ф. Р – 1174, оп. 2, спр. 30, арк. 1, 2
607. ДАВіО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 2, арк. 4.
608. ДАВіО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 2, арк. 59.
609. ДАВіО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 24.
610. ДАВіО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 36.
611. ДАВіО, ф. Р – 1351, оп. 1, спр. 3, арк. 80.

612. ДАВіО, ф. Р – 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
613. ДАВіО, ф. Р – 1395, оп. 1, спр. 17, арк. 13.
614. ДАВіО, ф. Р – 1395, оп. 1, спр. 17, арк. 44.
615. ДАВіО, ф. Р – 1395, оп. 1, спр. 18, арк. 13.
616. ДАВіО, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1.
617. ДАВіО, ф. Р – 1411, оп. 1, спр. 3.
618. ДАВіО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 3, арк. 63.
619. ДАВіО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 4, арк. 53.
620. ДАВіО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 5.
621. ДАВіО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 6.
622. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 1, спр. 1.
623. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 4, арк. 953.
624. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 5, арк. 24.
625. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 9, арк. 196.
626. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12.
627. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 19, арк. 51.
628. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 24, арк. 85.
629. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 186.
630. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 39, арк. 48.
631. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 54, арк. 36.
632. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64.
633. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 138, арк. 85.
634. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 276.
635. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 196, арк. 97.
636. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 2.
637. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4.
638. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 28, арк. 290.
639. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 51, арк. 9.
640. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 107, арк. 14.
641. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 227, арк. 11.
642. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 229, арк. 10 – 10 зв.
643. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 230, арк. 50.
644. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 235, арк. 15.
645. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 249, арк. 4.
646. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 268, арк. 79.
647. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 269, арк. 14.
648. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 320, арк. 32.
649. ДАВіО, ф. Р – 1433, оп. 1, спр. 3, арк. 47.
650. ДАВіО, ф. Р – 1434, оп. 1, спр. 4, арк. 22.
651. ДАВіО, ф. Р – 1434, оп. 2, спр. 15.
652. ДАВіО, ф. Р – 1473, оп. 1, спр. 5, арк. 19.

653. ДАВіО, ф. Р – 1473, оп. 1, спр. 9, арк. 173.
654. ДАВіО, ф. Р – 1488, оп. 1, спр. 7, арк. 23.
655. ДАВіО, ф. Р – 1504, оп. 1, спр. 1, арк. 71.
656. ДАВіО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1.
657. ДАВіО, ф. Р – 1644, оп. 1, спр. 1.
658. ДАВіО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5.
659. ДАВіО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 10.
660. ДАВіО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13.
661. ДАВіО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 38а, арк. 15.
662. ДАВіО, ф. Р – 2271, оп. 1, спр. 1.
663. ДАВіО, ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 9, арк. 5.
664. ДАВіО, ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 42.
665. ДАВіО, ф. Р – 2347, оп. 1, спр. 1, арк. 72.
666. ДАВіО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8.
667. ДАВіО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 15, арк. 2.
668. ДАВіО, ф. Р – 2966, оп. 2, арк. 24, арк. 7.
669. ДАВіО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 308, арк. 9.
670. ДАВіО, ф. Р – 2968, оп. 2, спр. 31, арк. 20.
671. ДАВіО, ф. Р – 3375, оп. 4, спр. 80, арк. 472.
672. ДАВіО, ф. Р – 3714, оп. 1, спр. 1, арк. 2 – 22.
673. ДАВіО, ф. Р – 4370, оп. 1, спр. 1, од. збер. № 163.
674. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 2.
675. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 3.
676. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 5.
677. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 6.
678. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7.
679. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8.
680. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 9.
681. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 11, арк. 23.
682. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 12.
683. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 13.
684. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 14, арк. 21.
685. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 15.
686. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 17.
687. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18.
688. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21.
689. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 22.
690. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23.
691. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 25.
692. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26.
693. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27.

694. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 30, арк. 5.
695. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33.
696. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34.
697. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 35, арк. 5.
698. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36.
699. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 37, арк. 20.
700. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 29 зв.
701. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 68.
702. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 40.
703. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 41, арк. 4.
704. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 43, арк. 37.
705. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 44.
706. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 45.
707. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 46, арк. 4.
708. ДАВіО, ф. Р – 5022, оп. 1, спр. 182, арк. 1.
709. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 19, арк. 8.
710. ДАіВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 57, арк. 2.
711. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1373, арк. 4.
712. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2223, арк. 1.
713. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4359, арк. 3.
714. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5165, арк. 1 зв.
715. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5524, арк. 3.
716. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5534, арк. 1.
717. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 6174, арк. 3
718. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 6640, арк. 2.
719. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14543, арк. 1.
720. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14637, арк. 4.
721. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14645, арк. 3.
722. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 17767, арк. 2.
723. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1.
724. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24221, арк. 6.
725. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24243, арк. 3.
726. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24278, арк. 3.
727. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24405, арк. 2.
728. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24498, арк. 2.
729. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 26769, арк. 3.
730. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 33759, арк. 1.
731. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38590, арк. 3.
732. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38541, арк. 3.
733. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38593, арк. 2.
734. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 39315, арк. 7.

- 735. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54074, арк. 3.
- 736. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54937, арк. 2.
- 737. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 60190, арк. 4.
- 738. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 60312, арк. 1.
- 739. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69012, арк. 1.
- 740. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69020, арк. 3.
- 741. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69059, арк. 1.
- 742. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69061, арк. 2.
- 743. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69063, арк. 6.
- 744. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 2, спр. 2201, арк. 3.
- 745. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 4, спр. 26255, арк. 20 – 22.
- 746. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 5, спр. 9.
- 747. ДАВіО, ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 20, арк. 47.
- 748. ДАВіО, ф. Р – 6121, оп. 3, спр. 9, арк. 2, 3.

Державний архів Хмельницької області (ДАХО)

- 749. ДАХО, ф. П – 1941, оп. 1, спр. 3.
- 750. ДАХО, ф. П – 1941, оп. 1, спр. 7, арк. 217 – 218.
- 751. ДАХО, ф. П – 1941, оп. 1, спр. 52, арк. 2; 3.
- 752. ДАХО, ф. Р – 22, оп. 1, спр. 149, арк. 18.
- 753. ДАХО, ф. Р – 130, оп. 1, спр. 38, арк. 10.
- 754. ДАХО, ф. Р – 172, оп. 1, спр. 16, арк. 25.
- 755. ДАХО, ф. Р – 338, оп. 1, спр. 8.
- 756. ДАХО, ф. Р – 418, оп. 1, спр. 7, арк. 90.
- 757. ДАХО, ф. Р – 418, оп. 1, спр. 24, арк. 15.
- 758. ДАХО, ф. Р – 420, оп. 1, спр. 1, арк. 25; 33; 28.
- 759. ДАХО, ф. Р – 420, оп. 1, спр. 52.
- 760. ДАХО, ф. Р – 420, оп. 1, спр. 62, арк. 58.
- 761. ДАХО, ф. Р – 420, оп. 1, спр. 71, арк. 95.
- 762. ДАХО, ф. Р – 425, оп. 1, спр. 22.
- 763. ДАХО, ф. Р – 428, оп. 1, спр. 1, арк. 29.
- 764. ДАХО, ф. Р – 430, оп. 1, спр. 4, арк. 25.
- 765. ДАХО, ф. Р – 434, оп. 1, спр. 1.
- 766. ДАХО, ф. Р – 434, оп. 1, спр. 7.
- 767. ДАХО, ф. Р – 458, оп. 1, спр. 1.
- 768. ДАХО, ф. Р – 484, оп. 1, спр. 90, арк. 40.
- 769. ДАХО, ф. Р – 539, оп. 1, спр. 61, арк. 62.

770. ДАХО, ф. Р – 867, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
771. ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 1, спр. 6670, арк. 2 зв.
772. ДАХО, ф. Р – 505, оп. 2, спр. 5, арк. 24.
773. ДАХО, ф. Р – 863, оп. 2, спр. 42, арк. 31 – 34.
774. ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9395, арк. 2.
775. ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9405, арк. 3.
776. ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9406, арк. 3.
777. ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9448, арк. 2.
778. ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9450, арк. 3.
779. ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6802, арк. 8.
780. ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6679, арк. 2.
781. ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6686, арк. 2.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО)

782. ДАЖО, ф. П – 1376, оп. 1, спр. 152 а, арк. 13.
783. ДАЖО, ф. П – 76, оп. 2, спр. 12, арк. 70 – 70 зв.
784. ДАЖО, ф. П – 2668, оп. 2, спр. 72, арк. 1.
785. ДАЖО, ф. Р – 1151, оп. 1, спр. 20, арк. 138 – 138 зв.
786. ДАЖО, ф. Р – 1151, оп. 1, спр. 120, арк. 59.
787. ДАЖО, ф. Р – 1151, оп. 1, спр. 137, арк. 10.
788. ДАЖО, ф. Р – 1151, оп. 1, спр. 147, арк. 6 – 13 зв.
789. ДАЖО, ф. Р – 1151, оп. 1, спр. 383, арк. 2.
790. ДАЖО, ф. Р – 1151, оп. 2, спр. 706, арк. 19.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

791. ДАОО, ф. Р – 2242, оп. 1, спр. 1098, арк. 53; 54.

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО)

792. ДАЧО ф. Р – 3540, оп. 1, спр. 8, арк. 6.

Державний архів Чернівецької області (ДАЧіО)

793. ДАЧіО, ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 6, арк. 63.

Галузевий архів УСБУ у Хмельницькій області

794. Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Спр. 23294. – Арк. 65.

Періодичні видання

795. Більшовицька правда (м. Вінниця). – 1941. – 24 червня.
796. Більшовицька правда. – 1941. – 29 червня.
797. Відродження (Калинівка). – 1942. – 24 березня.
798. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1941. – 31 серпня.
799. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1941. – 10 вересня.
800. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1941. – 12 жовтня.
801. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1941. – 15 жовтня.
802. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1941. – 26 жовтня.
803. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1941. – 2 листопада.
804. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1941. – 6 листопада.
805. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 7 січня.
806. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 29 січня.
807. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 15 лютого.
808. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 5 березня.
809. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 21 травня.
810. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 26 березня.
811. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 11 червня.
812. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 22 липня.

813. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 27 вересня.
814. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1943. – 3 червня.
815. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1943. – 20 червня.
816. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1943. – 15 липня.
817. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1943. – 22 липня.
818. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1944. – 1 січня.
819. Вінницька газета. – 2003. – 22 січня.
820. Вінницька правда. – 1944. – 24 серпня.
821. Вінницька правда. – 1944. – 29 серпня.
822. Вінницька правда. – 1944. – 1 жовтня.
823. Вінницька правда. – 1944. – 4 жовтня.
824. Вінницька правда. – 1945. – 17 січня.
825. Вінницька правда. – 1978. – 4 березня.
826. Гайсинська газета (м. Гайсин). – 1943. – 25 квітня; 11 липня.
827. Гайсинська газета. – 1943. – 5 вересня; 17 жовтня.
828. Голос Волині (Козятин). – 1943. – 27 липня.
829. До перемоги. – 1931. – 22 лютого.
830. Дунаєвецькі вісті. – 1941. – 9 листопада.
831. Життєві обрії (м. Хмільник). – 1995. – 25 січня.
832. За вільну Україну (Плисків). – 1941. – 13 листопада.
833. За вільну Україну. – 1941. – 16 листопада.
834. За вільну Україну (Плисків). – 1941. – 25 грудня.
835. За вільну Україну (Плисків). – 1942. – 22 лютого.
836. За вільну Україну. – 1942. – 22 лютого; 15 березня.
837. За честь Родины. – 1944. – 17 марта.
838. Зоря (сmt Немирів). – 1944. – 25 листопада.
839. Колос (м. Погребище). – 1983. – 29 вересня.
840. Комсомольське плем'я. – 1971. – 8 травня.
841. Комсомольське плем'я. – 1974. – 28 листопада.
842. Красная звезда. – 1944. – 12 февраля.
843. Красная звезда. – 1944. – 17 марта.
844. Красная звезда. – 1944. – 21 марта.
845. Молва. – 1943. – 23 ноября.
846. Молодь України (м. Київ). – 1990. – 9 травня.
847. Нова Україна (Вінниця). – 1944. – 5 березня.
848. Нове українське слово. – 1942. – 1 березня.
849. Нова Шепетівщина. – 1942. – 11 січня.
850. Нова Шепетівщина. – 1942. – 28 червня.
851. Нове життя (Козятин). – 1942. – 15 серпня.

852. Одесса. – 1942. – 14 апреля.
853. Одесская газета. – 1943. – 8 ноября.
854. Подоля (м. Вінниця). – 2004. – 26 березня.
855. Подолянин (Der Podolier) (м. Кам'янець-Подільський). – 1941. – 19 грудня.
856. Подолянин (Der Podolier). – 1942. – 5 лютого.
857. Подолянин (Der Podolier). – 1942. – 19 лютого.
858. Подолянин (Der Podolier). – 1942. – 12 березня.
859. Подолянин (Der Podolier). – 1942. – 10 травня.
860. Подолянин (Der Podolier). – 1942. – 18 червня.
861. Подолянин (Der Podolier). – 1942. – 13 серпня.
862. Подолянин (Der Podolier). – 1943. – 20 травня.
863. Подолянин (Der Podolier). – 1943. – 23 травня.
864. Подолянин (Der Podolier). – 1943. – 5 серпня.
865. Правда. – 1939. – 14 сентября.
866. Правда. – 1939. – 7 октября.
867. Правда. – 1944. – 20 марта.
868. Правда. – 1946. – 26 лютого.
869. Прибугські вісті (м. Голта). – 1942. – 19 березня.
870. Прибугские известия (г. Голта). – 1943. – 1 января.
871. Радянська правда (м. Проскурів). – 1944. – 9 травня.
872. Радянська Україна. – 1944. – 28 березня.
873. Радянська Україна. – 1944. – 28 квітня.
874. Радянське Поділля (м. Кам'янець-Подільський). – 1945. – 11 березня.
875. Радянське Поділля. – 1950. – 6 жовтня.
876. Сталінський шлях (сmt Томашпіль). – 1946. – 13 січня.
877. Український голос (м. Проскурів). – 1941. – 5 жовтня.
878. Український голос. – 1941. – 30 листопада.
879. Український голос. – 1941. – 28 грудня.
880. Український голос. – 1942. – 29 січня.
881. Український голос. – 1942. – 23 травня.
882. Український голос. – 1942. – 9 серпня.
883. Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1942. – 12 квітня.
884. Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1942. – 16 квітня.
885. Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 4 лютого.
886. Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 13 травня.
887. Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 4 червня.
888. Червоний кордон (Кам'янець-Подільський). – 1941. – 24 червня.
889. Шлях Жовтня (м. Шепетівка). – 1944. – 14 червня.

890. Шлях Ілліча (с. Брацлав). – 1961. – 23 лютого.

Електронні ресурси

891. https://wikipedia.org/wiki/Друга_світова_війна
892. deratisator.livejournal.com/58084.html
893. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Конвенція_про_поводження_з_військовополоненими_\(1929\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Конвенція_про_поводження_з_військовополоненими_(1929))
894. *Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В.* Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» // history.org/LiberUA/978-966-00-1063-5/13.pdf – С. 427 – 432.
895. https://uk.wikipedia.org/wiki/Павловський_Сергій_Георгійович
896. https://uk.wikipedia.org/wiki/Олейнюк_Клим_Карпович
897. www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=2340
898. https://uk.wikipedia.org/wiki/Гізіс_Микола_Лазарович
899. www.warheroes.ru/hero/hero.ars?Hero_id=9656
900. esu.com.ua/search_articles.php?id=15553
901. www.warheroes.ru/hero/hero.ars?Hero_id=12060
902. encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/dentlemens/hero.htm?id=1159608@morfHeroes
903. https://uk.wikipedia.org/wiki/Рудник_Макар_Прокопович
904. www.warheroes.ru/hero.ars?Hero_id=16558
905. https://uk.wikipedia.org/wiki/Фарін_Петро_Опанасович
906. www.warheroes.ru/hero/hero.ars?Hero_id=23645
907. www.warheroes.ru/hero.asp?Hero_id=17053
908. https://uk.wikipedia.org/wiki/Бажан_Микола_Платонович
909. vollibrary.nooz.net/index/geroji_socialistichnoji_praci/0-51
910. https://uk.wikipedia.org/wiki/Стеньгач_Віталій_Володимирович
911. derazhniacrb.edukit.km.ua/orbita_krayeznavsya/geroi_socialistichnoi-praci/

**Видання здійснене за благодійної підтримки
агрофірми «Ольгопіль»
(директор П. Є. Каленич)**

Наукове видання

Гальчак Сергій Дмитрович

**Поділля в роки Другої світової війни
(1939 – 1945)**

Комп'ютерний набір
О. С. Гальчака

Авторське редагування

Видавець ТОВ «Меркьюрі-Поділля»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2524 від 13.06.2006
Здано у виробництво 15.01.2018
Папір офсетний. Гарнітура Arial
Ум. друк. арк. 41.
Друк офсетний. Наклад 100 прим. Зам. 17.
Друк ТОВ «Меркьюрі-Поділля»
Тел. / факс: (0432) 52-08-02

Сергій Дмитрович Гальчак

Доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член Президії Національної спілки краєзнавців України, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, перший заступник голови правління Вінницької обласної організації Національної спілки журналістів України, заступник голови Вінницької обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, автор та співавтор 12-и монографій, більше трьохсот наукових праць і статей, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.